આરાધાપુ

॥ ઈશ્વર અલ્લા તેરે નામ,
॥ સબકો સન્મતિ દે ભગવાન.

• અનુક્રમણિકા •

આશીર્વાદ

[ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્]

[૧૨ ફેબ્રુઆરી-૧૯૫૮]

બાપુનું વાત્સલ્ય

ગાંધીજીની નજીકના અમે બધા લોકો એમને 'બાપુ' કહેતા પછી આખો દેશ એમને 'બાપુ' કહેવા લાગ્યો પરંતુ જ્યારે હું બાપુ વિશે વિચારવા બેસું છું ત્યારે મારો અનુભવ એમ કહે છે કે એ પિતાથી વિશેષ માતા હતા! આ દેશની સંસ્કૃતમાં એક વાક્ય છે 'સહસ્રં તુ પિતૄન્ માતા ગૌરવેણ અતિરિચ્યતે' -હજાર પિતાથી માતા શ્રેષ્ઠ છે બાપુમાં જેમ પિતૃત્વ પ્રગટ થતું હતું, તેમ માતૃત્વ પણ પ્રગટ થતું હતું, અને આજે દસ વર્ષ પછી જ્યારે પણ કોઈ વાર હું એમનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે એમના બીજા બધા ગુણોથી વધારે સ્મરણ વાત્સલ્યનું થાય છે એમના એ વાત્સલ્યનો અનુભવ નજીકના માણસોએ કર્યો અને દૂરનાએ પણ કર્યો એમાં કોઈ જાતના ભેદને માટે કશું સ્થાન ન હતું

વિનોબા

[ગાંધીવિચારદર્શનના અભ્યાસીની કલમથી ...]

સત્યાગ્રહી વિચાર એક નવીન યુગનો માર્ગદર્શક બન્યો તેની પાછળ સનાતન આત્મિક બળ કામ કરે છે. એટલે કેવળ એક યુગમાં જ નહીં પણ માનવ સમાજના આજ પર્યંતના સળંગ વિકાસ માર્ગમાં વ્યાપકતાની સાથે તે એટલું સૂક્ષ્મ પણ પ્રગટ કે માણસની નાની-મોટી દરેક ક્રિયામાં તે ઉપયોગી થાય છે. ગાંધીજીનું જીવન તેનો આદર્શ નમૂનો છે. આ કારણે તો ગાંધીજીએ કહેલું, 'મારું જીવન મારો સંદેશ.' સત્યાગ્રહ વડે એમનું જીવન મુખ્યત્વે ઘડાયું, સત્યાગ્રહની એમની વ્યાખ્યા, આદર્શ અને આચારને માનનાર મહાન નર તે સત્યાગ્રહી. એની નીતિ ગાંધીજીની દિનચર્યા પરથી કે તેમના નાના મોટા કાર્યો પરથી સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. સત્યાગ્રહ એમના જીવન અને વિચારનું અનોખું પ્રગટીકરણ છે. એમનું જીવન દર્શન સત્યાગ્રહમાં સમાય છે.

ખરું નવનીત એમના દર્શનમાં

ગાંધીજી અને એમના દર્શનની મોટી દેશ અને દુનિયાના આ સ્વરૂપ કાળમાં વારંવાર સાબિતી કરે છે. એ મોટાઈ ફરીને ફરી ફરી શકાય? એ મોટાઈ એમના જીવનનું નવનીત પામીને પૂરી શકાય. એમના જીવનનું નવનીત છે એમનું સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન. એ એમના જીવનનું જ નહીં પણ આજ પર્યંતના મહાન સત્યાગ્રહીઓના સત્યના આગ્રહના તમામનું નવનીત છે. તેથી એમના સત્યાગ્રહી જીવનને સમજવું અને તે મુજબ આચરણ કરવાના અભ્યાસ આજના નિષ્ફળતા માનવ સમાજના ધર્મ થઈ પડ્યો છે.

ગાંધીજીનું મહત્ત્વ સમજવા માટે તથા તેના વિકાસ સમજવાની આ જમાનામાં નાના યુગનું મહત્ત્વ પામવાનો અને તેમને માટે આવા નવા કાર્યોની જરૂરિયાત એક એક નક્કર સત્ય પર થાય છે, કેમ કે ગાંધીજી ગયા છતાં એમની જ પૂછતી આ ભાવના દુનિયામાં શાંતિ માટે રહ્યું છે. અ જ ગાંધી અમલી પ્રયોગો દેશ અંદર અહિંસક બળ કામ કરતું રહ્યું અને નુકસાન અહિંસક ક્રાંતિને નવે નવે માર્ગે પ્રગટી રહ્યું છે.

દેશ અને દુનિયા આજે જ્યારે શાંતિ અને વિકાસ ઝંખી રહી છે ત્યારે ગાંધીજી સત્યાગ્રહ-દર્શનનો વિચાર કરવો, તેનો અભ્યાસ કરવો અને તેને આજના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં યોજવું ઘણું

જીવન કરતા સમગ્ર જીવનને વ્યાપવાની અને સયોજન કરવાની શક્તિ સત્યાગ્રહમા છે એમા જીવનના સ્થૂલ વ્યવહારથી માડી જીવનના સૂક્ષ્મતમ આધ્યાત્મિક સ્તર સુધી ઊડા ઉતરવાની પ્રબળતા છે તેથી તે જડવાદીથી માડી આધ્યાત્મવાદી સૌને સતોષી શકે છે તેમ જ રાજકારણીઓથી માડી ધર્મશાસ્ત્રીઓ સુધી સૌને આકર્ષી શકે છે આ દૃષ્ટિએ સત્યાગ્રહી વિચારદર્શન માનવજીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટેનો રાજમાર્ગ છે

આ રાજમાર્ગ એવો છે કે જે માનવજીવનના કોયડાઓનો ઉકેલ આપવાની ગુરુચાવી આપે છે અને વ્યક્તિ તે પોતે જ તેનો ઉકેલ બને છે એ મુક્તિઓનુ સાધન પણ છે અને મુક્તિ સ્વય પણ અને છે રાજકીય ક્ષેત્રમા સત્યાગ્રહ વડે સ્વરાજ મળ્યુ એ જ રીતે તેને આર્થિક ક્ષેત્રે પણ પૂરા ઉપયોગમા લેવાય તો આર્થિક આઝાદી મેળવવી પણ સહેલ બને તેમ છે ધર્મ ક્ષેત્રમા સત્યાગ્રહ માણસના આતર બાહ્ય જીવનશોધનનુ અજોડ સાધન છે પરમ સત્ય પરમેશ્વરને પામવાનુ નિદાન સૌને પ્રાપ્ય એવુ સહજ સાધન સત્યાગ્રહ છે સત્યાગ્રહ જીવનના વિકાસની શ્રેણી સમ ઋત સત્યાનુ ક્રમિક અને ઝડપી ભાનસ્નાન કરાવે છે ગાતમા [illegible] ધના ઋત સત્યાને વળગી રહેતા તેનો જ આગ્રહ રાખતા ને તે સહજ બનતા પરમ સત્યમા સ્થિતિ પ્રાપ્ય છે ગાધીજીનો ઝડપી જીવનવિકાસ આ કથનાનુ અનુપમ ઉદાહરણ છે ☆

શિવ–અન્નપૂર્ણા

રોજ સવારે વનકેડી આ માનવરવથી ભાણે
કાધ–કુહાડી, હાથે દબલા લઈ માનવગણ હાલે
બીડી-ધુમાડા, હાસ્યો તીખા, ઝરમર ઝીણી વાતો
કોઈ વળી અલગારી સાદ જ જાય દુહાઓ ગાતો
ટોળામાં ને છુટક છુટક એ માનવ–ઓઘ રેલાતો
ઝડપે ઝડપે પીએ કોઈ કર્મ કેડીએ જાતો
ઝરમર, વાદળ રીત કકડતી અગ્નિ વરસે તાતો
'ભિજતો છુપતો ઠરતો, બળતો જાતો ને ખસ જાતો'
બ ફી હો કે સીધી કેડી, તળેટીમા કે ઊચે
- એક જ આરત ગુરુગિરનારી અરપણ અમને દીજે'
હરખ્યા દીપડા સમડા, ગીધડા ભણે કરી વસવાદ,
શિવ ગિરનાર ભણે, અનપૂર્ણા એની જ મણ–વાદ

રતિલાલ–અનિલ

[૩૫]

નામ વિમુખના મૂળ પાપ છે
એને ધોઈ નાખવા માટે કોઈ પણ તીરથ કામ આવવાનુ નથી
પરંતુ જો નામ-સ્મરણ રહ્યુ,
તો મોટામા મોટા પાપમાથી ઉદ્ધાર થઈ શકે છે
વાલ્મીકિ આદિના ઉદાહરણથી આ સ્પષ્ટ થયુ છે
એટલા માટે જ્ઞાનદેવનુ કહેવુ છે
આસ્થાપૂર્વક નામ લેતા રહો
એનાથી તમારુ પાપ નાશ પામશે જ
તમારી પાછળ તમે એક વિશુદ્ધ પરંપરાનુ નિર્માણ કરી જશો

[૩૬]

"મુખમા રામનુ નામ અને હાથમા ભૂતદયાનુ કામ
ટૂંકામા ભક્તિમાર્ગનુ લક્ષણ આમ રી શકાય છે
નારાયણ — આ એક શબ્દમા
ભક્તોનુ જ્ઞાન ધ્યાન, જપ-તપ આવી જાય છે
નારાયણ નર-સમુદાયના દેવ છે
એટલે 'નારાયણ' નામ ભૂતદયા અને સમાજ-સેવાનો ઉદ્ઘોષ છે
સંકુચિત ભાવનાને કારણે
સંસારમા ધનાદિ સંચય કરવાની વૃત્તિ થાય છે
પરંતુ નારાયણનામ, અર્થાત ભૂતદયા જ સંસારનગરીમા સર્વોત્તમ ઉપયોગી બને છે
આ છે નિવૃત્તિનાથનુ કથન,
અને એ જ એમ લાગી છે જ્ઞાનદેવને લગન

[૩૭]

વેદોએ અનેક માર્ગો બતાવ્યા છે,
શાસ્ત્રોમા અનેક દુર્ગમ ચર્ચાઓ કરવામા આવી છે
પુરાણોમા અનેક કથાઓ ભરી પડી છે
સૌ બધાનુ નવનીત છે ઈશ્વર-દર્શન
એક જ પરમેશ્વર આત્મરૂપમા શોભાયો છે
જીવ એ છે અને શિવ પણ એ જ છે
એ જ સર્વત્ર ભરપુર છે
બસ, એટલુ જ યાદ રાખ,
અને બાકીનુ બીજુ બધુ જ ભૂલી જા

[૩૮]

હરિ કહેતા જ બધા પાપો ક્ષણભરમા હરાઈ જાય છે
'હરિનામ' મંત્રની સામે, ભૂતબાધા ટકી રહેતી જ નથી
મનને એ ભૌતિક સૃષ્ટિને જ આત્મિક સ્વરૂપ આપનારો એ મંત્ર છે
એનુ સામર્થ્ય અગાધ છે
એની ગહનતા ન માપી શકવાને કારણે
ઉપનિષદોને પણ 'નેતિ,' 'નેતિ' કહીને મૌન સ્વીકારવુ પડ્યુ છે

[૩૯]

'હરિ' સર્વવ્યાપક અને સર્વ ગુહામા બિરાજમાન છે
પરંતુ એ મનુષ્યના ધ્યાનમા આવતુ નથી

અને એ એકલો પોતાના શરીરમાં જ
ગૂંચવાયેલો રહે છે

પછી પરમાર્થ કડવો લાગે છે અને
સ્વાર્થ મીઠો લાગે છે

આ રીતે પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થોમાં
ઝગડો શરૂ થઈ જાય છે

સંસાર કઠણ થઈ જાય છે -

જીભરૂપી ધનુષ્યમાં હરિનામનું તીર
ચઢાવીને તન્મયતાથી નિશાને તાકો કે
વ્યાપક તત્વ હસ્તગત થયું જ

અર્થાત એને માટે જરૂર છે સાહસિક
અને સુસજ્જ મનિભાની.

એ રહેતિ વ્યાપક બુદ્ધિનો લાભ થાય છે

અને પ્રેમરૂપ દેહ બિલકુલ નજીક
આવે કે હું ચમાં દેખાવા માંડે છે

આ રીતે બધા ઝગડા અને પાપોનું
છેદન હરિનામથી થયા જ કરે છે

જ્ઞાનીઓને એનું ભાન છે

અને જ્ઞાનદેવને ધ્યાન છે

[૪૦]

પરમ શાંતિ પામેલા નિવૃત્તિ ગરૂએ
જ્ઞાનદેવને હરિનામનો મંત્ર આપ્યો અને
કહ્યું કે ઈશ્વર પ્રાપ્તિના બધા માર્ગોમાં નામ
સ્મરણનો માર્ગ અત્યંત સરળ અને
અચૂક છે

સ્થિર બુદ્ધિરૂપ સમાધિ

કર્મયોગની સાધના,

દયા, શાંતિ, આદિ દૈવી સંપત્તિના ગુણ,

ભૂત માત્રમાં સમત્વરૂપ ભક્તિ

યમ-દમાદિ યોગ

અને અંતમાં, અજ્ઞાનનું નિરસન
કરનાર જ્ઞાન વિજ્ઞાન.

સારાંશ—બધા સાધનો અને સિદ્ધિ
ઓનો સમાવેશ હરિનામમાં થઈ જાય છે

હરિનામ જ નવજીવન દેનારી મધુર
સંજીવની છે

[૪૧]

એક હરિનું નામ લીધું,

તો લેવાને માટે બીજું નામ શેષ રહેતું
જ નથી

હરિનામમાં અદ્વૈતની એ તો ખૂબી છ

એને ગાઈ વીરલો જ જાણે છે

સમબુદ્ધિથી હરિનામ લેવામાં આવ

અને સર્વત્ર હરિ સમાન રૂપે જાય
ભર્યા જોવામાં આવે

પછી એ જ હરિ

યમ-દમોના સમજો કે વેરી થઈ જાય છે

કેમ કે પછી યમ કહે છે કે કોનું યમન કરું ?

અને દમ કહે છે કે કોનું દમન કરું ?

એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે

સૂર્ય સહસ્ર કિરણોમાં ત્રિભુવનમાં
વ્યાપે છે

એ જ રીતે આત્મ રામ બધા શરીરોમાં
વ્યાપેલ છે

પરિણામ એ આવ્યું કે એનું સમસ્ત
ભાવી જીવન સમાપ્ત થયું

☆ પ્રશંસા અને વગોવણીથી પર એવાને મુક્યાદનો દોષ છે

☆ જાહેરમાં ઈન્કાર અને અંતરમાં સ્મરણ—સ્વીકૃતિથી આ યે એક રીત છે

☆—જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોને જીવનની ભાષામાં વર્ણવી ન શકાય તો એમને
જીવનથી એટલા દૂર સમજવા

☆ સામાન્ય થયા વિના સામાન્યજન માટે સરળ, સુલભ થવું—એ કાવ્યનું
સાધારણીકરણ —અ

'અલ્યા, આ તારા ભણવાના દિવસ, ભણાય એટલું ભણી લે, પછી મોકો નહીં મળે! આ ભૂદાન–પ્રવાસ અને આ ગ્રીષ્મ-શિબિર–બધે જિંદગીના ઘડપડવે હાલી નીકળશે તો ભણશે શું ?'

'એ બધા અનુભવો પણ એક જાતનું ભણતર જ છે, બાપુ! અમને એમાંથી ઘણું શીખવાનુ મળે છે!' કિશોરે દલીલ કરી.

'એ બધો અનુભવ ખરો-પણ આટકાટ, મૂળ ભણતર તો તુ ભણે છે એ. આવી આડી અવળી ઉફાંદમાં પડીશ તો મૂરતનું ટાણુ વણસાડી બેશીશ. હમણાં ભણ. પછી, મોટો થાય ત્યારે ખભે ઝોળી લઇ ને નીકળજે–નવરાશ હોય તો!'

'પછી શેની નવરાશ મળે? ત્યારે તો કમાવામાં પડીશું. હું તો મૂરતનાં ફૂલ–ચોખા જ માથે ચડાઉં છું. વણસાડતો નથી. આવા બધા અનુભવોથી અમને નવી દષ્ટિ મળે છે, અને ભણતરમાં જે નથી સમજાતું તે ઊલટું, એનાથી સમજાય છે!'

'અમે તો કહી છૂટીએ. આજના છોકરાં થોડ' કોઈનું માને છે!'

'બાપુ, એમ ન કહો. તમે ના પાડો તો નહીં જાઉં. પણ મારો જીવ તો ત્યાં જ હશે.'

'જા ભાઈ, એમ હોય તો. પાકે ઘડે કંઈ કાઠા ચઢતા નથી.'

'એટલે જ તો ઘડપડવે જાઉં છું બાપુ! હમણાં જે સંસ્કાર પડ્યા તે પડ્યા, પછી એટલા સંસ્કાર નહીં પડે. ત્યારે હું, જઈશ હોં!'

'ઘડપડવે નીકળે છે તો સબરસના શુકન કરજે.'

'એ હો...એ નહીં ભૂલું!'

☆ ☆ ☆

'બાપુ, હું યે કન્યા છાત્રાલયમાં જોડાઉં ને?'

'બંગલામાં રહેવાનુ મળશે ખરું?'

'બધા સાથે રહીએ તો સંસ્કાર પડે!'

'તે અહીં એકલી રહે છે? અમારામાં સંસ્કારની ઓછપ વરતાય છે?'

'ના, ના. તો યે સમૂહજીવન ગાળવાથી શિસ્ત કેળવાય.'

'અને કોઈની ફેશન, કામચોરી પણ શીખાય. ખરું?'

'એ બધું તો ઘરમાં રહ્યે પણ

કરવુ હોન તો થાય'

'પણ બાપો કરવા દે તો ને?'

'ત્યા યે બહેન ચોકી તો રાખે જ ને?'

'તારી મા જેવી? તારી મા આ ચારને સભાળતા ગળે આવે છે ત્યા બહેન પાત્રીસ છોડિયુ પર કેટલીક નજર રાખશે?

'બહેન હોશિયાર છે'

'ને તમે છોડિયુ ઓછી હુશિયાર, ખરુ?'

'પણ મારી ઘણી બહેનપણીઓ જોડાય છે'

'જો દીકરી, તુ યે જોડાય એમા મને વાધો નથી પણ આપને ત્યા બગલો નથી ને સાસરે પણ નહી હોય અહી હાથપગ ચલાવવાના છે ને સાસરે પણ સાગમાચી પર બેસીને ખાવાનુ નથી ભણતર ભણ તો ભલે, પણ કામચોરી ન ભણતી દોગાઈ ન શીખતી કોઈનો મહેલ જોઇને આપની ઝૂપડીને ન વગોવતી એ તો ઘાસ સાથે ઘાસ ને ગદબ સાથે ગદબ બધાય છે તે ખોઇને નવુ ન લાવતી ધડપડવો સુધર્યો તો વરસ આખુ શુકન જ છે આટલુ ધ્યાનમા રાખી ભલે છાત્રાલનમા જા'

'એ હો બાપુ તમારા વેણ નહી ભૂલુ

ને ભૂલે તોય, હુ થોડા ભૂલવા દેવાનો છુ?

મૃત્યુંજય

ખોવાણુ ભરદરિયે મોતી પાછુ કેમ મળે?
અટવાયુ અંધારે જ્યોતિ પાછુ કેમ મળે?
મૂઢ થયા જન વ્યાકુળ રોતા લમણે હાથ ધરે!
નજર હજી પૂરી ના જાતા મહુની ઠામ સરે!
મન ઉછળતા જળ ખડકાતા તિમિર ન શેરા ચળે।
ખોવાણુ
ક્ષિતિજ ઊખડતી એવા વાતો પવન પડીય ન જંપે!
જીણો રજ્જુ દમકે ના તારો ગગન છળી જઈ કંપે!
મરજીવા ત્યા કોઈ મળે કે મશાલથી નીકળે
ખોવાણુ.
મરજીવો મૃત્યુ કે મોતી અવ ન લઈ આવે!
મશાલચી મૃત્યુ કે જ્યોતિ વિણ નવ કંઈ લાવે!
બડભાગી આ જગતઃ નિરંતર સપનુ જેહ ફળે
મૃત્યુંજય અવધૂત મોટન કોક મળે જ મળે।
ખોવાણુ.

રસિત મુન્ન

દલા તરવાડી

દલા તરવાડીએ રીંગણાં તોડતા પૂછેલું કે, ઓલ ભાઈ, રીંગણું એકલઉં કે બે-પાંચ?' અને વાડ વતી પોતે જ જવાબ આપેલો કે, 'તોડને ભાઇ પાંચ-પચાસ!' પરિણામે એને કૂવામાં કેટલીક ડૂબકીઓ ખાવી પડેલી.

દલા નામનો કોઇ તરવાડી હતો કે કેમ, તે કોઈ જાણતું નથી. પણ તે હતો જ અને અત્યારે પણ છે એમ કહેવામા અસત્ય નથી.

સાહેબ પોતાને પૂછે છે કે, 'પટાવાળા પાસે ઘરકામ કરાવું કે નહીં?' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, 'અરે કરાવ ને પુરા ચૌદ કલાક!' અને સાહેબ પટાવાળા પાસે ઘરકામ કરાવે છે.

કોન્ટ્રાક્ટર પોતાને જ પૂછે છે, 'સિમેંટમા પાચ ટકા કાકરી વધારે નાખું કે નહીં?' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, 'અરે નાખ ને પંદર પચીસ ટકા!'

ગામડાનો માસ્તર પોતાને જ પૂછે છે કે, 'છોકરાને એકાદ સોટી મારું કે?' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, 'અરે માર ને એક સાથે બે-પાંચ સોટી!'

વેપારી પોતાને પૂછે છે, 'માલની અછત છે, નફો પચ્ચીસ ટકા લઉં કે પાંત્રીસ ટકા?' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, 'અરે મળતો હોય તો લે ને, પચાસ-પોણોસો ટકા!'.

કારકૂન કહે છે, 'આ પતરાની અરજી કરનારને એક ધક્કો ખવાડું કે બે-પાંચ?' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, 'અરે ખવાડ ને પચાસ ધક્કા, કયો કાકો ના પાડે છે!'

ભિખારી પોતાને પૂછે છે,'શેઠ પાસે પૈસો માગું કે આનો?' અને પોતે જ બેધડક જવાબ આપે છે, 'અરે માંગ ને પૂરી પાવલી જ! માગવામાં શું જાય છે?'

સુધરાઈ પોતાને જ પૂછે છે, 'સરકાર પાસે હજારની ગ્રાટ માંગવી કે દસ હજારની?' અને પોતે જ નક્કી કરે છે, 'અરે માગો ને પૂરા અર્ધા લાખની, માગવામાં શું જાય છે?'

આ યાદીને લંબાવવી નિરર્થક છે. છતા જેમણે લંબાવવી હોય તે ઓછા શ્રમે આસપાસ નજર નાખીને અનેક દાખલા આમા ઉમેરી શકે છે.

માણસ રોજરોજ નાની નાની બાબતોમા નિર્ણયો કરતો હોય છે. પણ તે આત્મનિર્ણય છે કે રમતનો દાવ છે તે નક્કી કરવા તે થોભતો નથી. પરિણામે દલા તરવાડીનું આયુષ્ય વધતું જ જાય છે. કોઈક વાર એને કૂવામા ડૂબકીઓ ખાવી પડે છે, છતાં તે તેની આદત છોડતો નથી.

આ જમાત ટકી રહ્યું છે તેના મૂળમા માનવીનો સદ્વ્યવહાર હજી

એની ના નથી, પણ હવે એ મોટા રાષ્ટ્રોમા પોતાને જ છેતરવા લાગ્યો છે એમનો દુનિયાનો હાલનો વ્યવહાર જોતા જોવુ પડશે

શાણાઓ કહે છે કે આદર્શ સાથે વ્યવહારની સમજૂતી કરવી જ પડે છે પણ એ સમજૂતી છે કે પોતાને એટલે કે આત્માને છેતરવાની રમત છે એટલુ તો જોશો કે નહીં?

ઉપર ગણાવ્યા જેવી સમજૂતી કર્યા કરનારો છેવટ પતનથી કઈ ઊંડી ખીણમા પટકાઈ જાય એ વિચારવા જેવુ નથી કે?

મહાસત્તાઓના મોવડીઓ પોતાને જ પૂછે છે 'વિશ્વશાંતિ માટે એટમ બોમ્બ બનાવીએ કે હાઈડ્રોજન બોમ્બ?' અને જાણે પોતે જ પોતાને જવાબ આપતા જણાય છે, અરે ગેલડ હોય તો અરે। પાચસો હાઈડ્રોજન બોમ્બ જ બનાવો ને। સામા પક્ષને સીધો પડકાર જ ફેકી શકાય!!'

દંભે તરવાડી આમ, ઊંચામા ઊંચા સ્થાને પહોંચી ગયો છે। એવા સ્થાન પર, કે ત્યા એને દોરડે બાંધી હાલ તુરત તો કોઈ કૂવામા ડૂબકીઓ ખવડાવી શકે એમ નથી અને એટલે આજે વાડ કે રીંગણ—કશાની મનામણી રહી નથી।

વિશ્વમા સાધન-સગવડોની પહેલા કરતા આટઆટલી વિપુલતા છતા, ગુપ્ત અને પ્રગટ કેટકેટલી અશાંતિ છે। એના અનેક કારણો અપાય છે, પણ એમ કોઈ નથી કહેતુ કે દંભ તરવાડીને આપણે ઠેઠ સિંહાસને જ બેસાડી દીધો છે તેથી યે અશાંતિ છે

માણસે આત્મનિર્ણય ફગાવી આત્મનિર્ણયને નામે સ્વાર્થ નિર્ણયને સ્વીકારી લીધો છે નાના મોટા ન્યાય માટે વિશ્વમાન્ય માણસાઈના કાયદાનો એ આધાર લેતો નથી પણ પોતાની ઇચ્છાનો આધાર લે છે પરિણામે અનેક ક્ષેત્રોમા અન્યાય પ્રવર્તતા જણાય છે

આમાથી ઊગરવાના મહેનત ઉપાયો તો એ જણાય છે કે સમજૂતી—સમાધાનને નામે આપણે આપણા આત્માને છેતરતા તો નથી ને? જે નિર્ણય કરીએ છીએ તે આત્મનિર્ણય છે કે સ્વાર્થ નિર્ણય? મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપનારી મારી વાસના છે કે મારો આત્મા મારા નિર્ણયમા પક્ષપાત કેટલો અને તટસ્થતા કેટલી? જે ન્યાય કરું છુ તે મારો ન્યાય છે કે વિશ્વમાન્ય માણસાઈનો? અને જે તટસ્થ ન્યાયી જવાબ મળે તેને અનુસરવા મુશ્કેલી પડે તોયે તત્પર રહેવું જોઈએ એટલી ન્યાયનિષ્ઠા વિના દુનિયાની કાયમી મુશ્કેલીઓ ઘટશે નહીં, વધશે અને દંભ તરવાડી અનંત આયુષ્ય લઈને વિશ્વવિજેતાની ગાદીએ ચડી બેસશે અને ન્યાયને નામે બીકુ મચાવશે શાંતિ તો ન્યાય સાથે જ જોડાયેલી છે એ કેમ ભૂલીએ?

'૪૩નો લગભગનો પ્રસંગ છે. મારો એક જેલસાથી અને મિત્ર મુંબઈમાં રેલવેમાં નોકરી કરતો હતો. મને કહે કે, 'ચાલ મુંબઈ!' મેં કહ્યું કે, 'આવું તો ખરો, પણ પાસે પૈસા ક્યાં?'

'તું તારે ચાલને, હું છું ને!' એણે કહ્યું.

મુંબઈ જોવાની હોંશ કોને નહીં હોય? હું તો રાજીરાજી થઈ ગયો. થોડા રૂપિયા આમતેમથી ભેગા કરી તેની સાથે ઊપડ્યો મુંબઈ!

મિત્ર પાસે રેલવે પાસ હતો એટલે એને તો ટ્રેનભાડાનો પ્રશ્ન જ ન હતો—મારી ટિકિટ એણે લીધેલી કે નહીં તે મને અત્યારે યાદ નથી.

એ ભાઈ રહે વાદરામા, પોતાના ઘરમા નહીં, એક મિત્રની ખોલીમા સૂઈ રહે અને તેમા વળી મારો ઉમેરો! છતા એટલો મઝાનો હતો એટલે ગમે ત્યા સૂતા. અને દિવસે તો 'મુંબઈ જોવાનુ' હોય, એટલે ખોલીનો ઉપયોગ હોય તો જમવા ને નાહવા પૂરતો.

શનિવારે અધો દિવસ અને રવિવારે આખો દિવસ રજા હોય ત્યારે મિત્ર મને મુંબઈ બતાવવા લઈ જાય. તે સિવાયના સમયનું શું? મારા મિત્ર મને રેલવે-લાઈન અને ટ્રામની બધી વિગત રોજ કહે ને લખી પણ આપે. એક આનામાં ટ્રામમાં કેટકેટલું ફરી શકાય તે સમજાવે. અને માર્ગ ભૂલવાના ભય અને નવું નવું જોવાના કુતૂહલ સાથે રોજ રોજ હું આમતેમ ફરવા નીકળી પડતો. એમ પંદરેક દિવસ નીકળી ગયા. મુંબઈમાં શું જોયું એની વાત અહીં લખવા જેવી નથી. વાત બીજી જ છે.

એક દિવસ સવારે હું અંધેરીની દિશામા ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેનમાં નીકળી પડ્યો અને દૂર દૂર પહોંચી ગયો. પરાના ગુજરાતીઓની વસતિવાળા દરેક સ્ટેશને ઊતરું અને રાજમાર્ગના રસ્તે છેડા આવે ત્યા સુધી ચાલ્યો જાઉં. આ બે બાજુના ઘરો, બંગલાઓ, તબેલા જેવી કોટડીઓ જોતો જાઉં, વિચાર કરતો જાઉં આનદ થાય, મૂંઝવણ પણ થાય કે આમ આ સમૃદ્ધિ સાથે આટલી કંગાલિયત કેમ? પણ મનસમાધાન થાય નહીં. માણસોના વાન ને પહેરવેશના આભજમીનના તફાવત પણ સમજાય નહીં.

જ્યાં કંઈ રસ્તાની સૂઝ પડે નહીં કે પાછો જે રસ્તે ગયો હોઉં તે જ રસ્તે ગાવચેતીથી પાછો ફરું અને આગના સ્ટેશનની ટિકિટ કઢાવી ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેનમા બેસી જાઉં: મારો દેખાવ જ નહીં, વર્તન પણ અબૂધ માણસ જેવું. એટલે ટ્રેનમાંના માણસોને મન કદાચ 'ભાગી છૂટેલું નવું

પછી' લાગેલો હોઇશ કે બીજા કારણે ગોઈ કોઈને હું કુતૂહલરૂપ બન્યો હોઈશ એમ અત્યારે મને લાગે છે કેમ કે, ત્યારે તો એટલી સમજ અને દુનિયાનો અનુભવ-જરાય ન હતા

એમ કરતા કરતા હું જોગેશ્વરી સુધી પહોંચી ગયો ત્યાંની ગુફાઓ જોવાનો લોભ તો ખરો પણ રસ્તો જાણું નહીં, એટલે રાજમાર્ગ પર રસ્તો ભુલાય નહીં એવી સાવચેતીથી જઇ શકાય ત્યાં જઈને સ્ટેશને પાછો ફર્યો ત્યાંથી તે વાંદરા સુધીની ટિકિટ પૂછી તો એટલા પૈસા ગજવામાં હતા નહીં હવે શું થાય? ભારે મૂંઝાયો

છેવટે ખાર સુધી જવાના પૈસા હતા એટલે ખાર સુધીની ટિકિટ કાઢી અને ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનમાં બેઠો

ખાર ઊતર્યો પણ હવે જ મૂંઝવણ ઊભી થઈ રસ્તા જોયા નથી વાંદરા સુધી જવું શી રીતે? બહુ વિચાર્યું કંઈ સૂઝે નહીં વળી ત્યાં સુધી પૂછતાં પૂછતાં જવું એ પણ બને નહીં એક જ રસ્તો સૂઝ્યો કે રેલવેના પાટે પાટે સીધા વાંદરે પહોંચવું! અને હું રેલવેના પાટે પાટે વાંદરાની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો અહીં તો આડમાર્ગે ચાલ્યા જવાનો ભય હતો જ નહીં પણ બપોરના અઢી ત્રણનો સમય અને ઉનાળાનો દિવસ ચાલતા ચાલતા દમ નીકળે પરસાગ માર્ગે ચાલનાર થાક લાગે અને તરસે જીવ નીકળી જાય પણ ચાલવા સિવાય છૂટકો ન હતો અને ક્યાંક રોકાઉં તો કદાચ સાંજે પણ વાંદરે ન પહોંચું એવી બીક એટલે ચાલતો જ રહ્યો વચ્ચે ઘડી થાભતો પાણી પીતા અને આગળ વધતો એમ કરતાં જ્યારે વાંદરાના સ્ટેશને પહોંચ્યા અને ત્યારે જ ભાન થયું કે એક ધર્મસંકટ હાથે કરી વહોરી લીધું છે! કેમ કે સ્ટેશનના ફાટકેથી જ બહાર નીકળવાનું હતું તે ટિકિટ વિના શે નીકળાય? ટિકિટ-ચેકરને શી રીતે ખાત્રી કરાવવી કે ભાઈ હું પગે ચાલીને આવ્યો છું? ભારે મૂંઝાયો

દુનિયાદારીના દાવપેચનું પાપ જરા જેટલુંયે મનમાં પ્રવેશેલું નહીં એટલે નીકળી જવાનો માર્ગ સૂઝતાં છતાં તે અજમાવવાની હિંમત નહીં મન ડખ્યા કરે આખરે સૂઝ્યું કે મારો મિત્ર ઑફિસેથી છૂટી અહીંથી જ જશે ને! હવે ઝાઝો સમય નથી ત્યાં સુધી એની રાહ જોઉં! અને બસ સ્ટેશનને નાકે બેસી રહ્યો-ફાટકમાંથી બહાર જનારી વ્યક્તિઓ પર નજર માંડીને

મારો મિત્ર સાજે-સોરે આવી પહોંચ્યો એને પકડ્યો અને વાત કરી એની પાસે રેલવે-પાસ એટલે એ પહેલા નીકળી ગયો જઈને પ્લેટફોર્મ પાસ કઢાવી લાવ્યો ફરી આવી મને આપ્યો અને હું સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો ત્યારે

જીવને નિરાંત થઈ !

બીજો એવો જ ધર્મસંકટનો પ્રસંગ એ જ મુસાફરીમાં મુંબઈ છોડતાં થયો.

પોણો માસ મુંબઈની સહેલ—બૂમે-તરસે દૂરદૂર સુધી વસતિમાં અને નીરવ સાગરકાંઠે પગે ચાલીને ફરવાની ને અવલોકન કરવાની સહેલ—માણીને ઘરે પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું, પાસેના પૈસા તો એક પુસ્તક વિક્રેતાને ત્યાં ગયો અને સાહિત્ય રસિયો જીવ હાથ ન રહ્યો એટલે છેલ્લી પાઈ ખર્ચીને એક માસિકનું લવાજમ ભર્યું ને ચોપડી ખરીદી-ખલાસ કર્યા હતા. મિત્રે ક્યાંકથી ઉછીના કરીને ટિકિટનો જોગ કરી દીધો. જેને ત્યાં અમારા બંનેનો ધામો. તે ભાઈ ને તેમની વહુ ભલાં—કે મારા જેવા અકિંચન અને અબૂધને કશી ફરીયાદ વિના સાચવી લીધો ! કવિતા લખવાની શરૂઆત કરેલી તે છપાએલી તેના કટિંગ એ ભાઈ એ સાચવી રાખેલા ! એ જ ઓળખાણે છેવટ સુધી એમનો મારા પર ભાવ રહેલો ! ત્યારે રેશનિંગ ચાલતું. મુંબઈમાં તો રેલવેવાળાને રેલવેની શોપમાંથી ખાધ્યા ભાવે ઘણું સાહિત્ય મળતું તેમાંથી થોડી બચાવેલી ચીજો તેમણે મને ભેંપેતરરૂપે ઘરે આપવા બાળવી. તેમાં અનાજ પણ હતું ! તેની હેરફેર કરવી એ પણ ત્યારે ગુનો હશે !

મારો મિત્ર મને દાદર સ્ટેશને મૂકવા આવ્યો. મને તો ગાડીઓની પણ ઓળખ ત્યારે નહીં. મારે લોકલમાં બેસવું હતું. તે પ્રમાણે તે જ ટિકિટ પણ કઢાવી લાવ્યો. અને મને ગાડીમાં બેસાડ્યો.

ગાડી ઊપડવાના સમયે ખૂબ હેતથી ભેટી અમે છૂટા પડ્યા. ગાડી ઊપડી. હું તો સરી જતાં મુંબઈનું છેલ્લું દર્શન—એ મુસાફરીનું છેલ્લું દર્શન—કરવામાં પડ્યો હતો. એમ ને એમ અર્ધો કલાક નીકળી ગયો પણ ગાડી ક્યાંય પણ રોકાઈ નહીં. વહેમ પડ્યો કે ગાડી કેમ ક્યાંય ઊભી રહેતી નથી ?

મારી વાત સાંભળી પાસેના ઉતારુ હસીને કહે, 'ફાસ્ટ તે વળી થોભતો હશે ? આ તો વસઈ છોડ્યા પછી થોભશે !'

માર્યા ! મેં કહ્યું, 'હું તો આને લોકલ સમજીને બેઠો છું !'

'નવા પ્રવાસી લાગો છો !' ઉતારુએ હસીને કહ્યું.

પણ મારો જીવ હાંફો થઈ ગયો. ફાસ્ટમાં બેસવાનો ચાર્જ કોણ જાણે કેટલો ય ભરવો પડતો હશે ! અને ગજવામાં તો માત્ર સ્ટેશનેથી ઘરે પહોંચવા જેટલા ગાડી—ભાડાના જ પૈસા છે !

ત્યાં જ ટી.ટી. આવી ચડ્યો. બધાં ગજવાં ફેંદાયાં પણ ટિકિટ જ ન મળે ! મિત્ર ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં, વાતોના તડાકા મારવામાં ટિકિટ મને આપવાનું ભૂલી ગયા હતા, અને મને ય માગવાની સુધ ન હતી !

ટી.ટી એ અવાજ દમ ભીડાવ્યો.

પૈસા લાવો" મે કહ્યું કે, 'મારી પાસ એટલા પૈસા જ નથી !' તો કહે 'ત્યારે તો તું મફતિયો મુસાફર છે તે ટિકિટ લીધી જ નથી ! વળી નોકરની વાત કરે છે પણ ક્લાસમાં બેસો છે અમને બનાવે છે ?"

હુ તો હારી ગયો પૂતળુ બની ગયો મોઢુ પડીગુ થઈ ગયુ

આસપાસના ઉતારૂઓ ધીમેધીમે હસતા હતા !

મુસાફરીનો બધો આનદ મારો ગયો મેં વિચાર્યું વિગર સુધીમા ક્યાક પણ ગાડી થોભે તો ઊતરીને ફરી વાદરે જાઉ એટલા પૈસા તો પાસે હતા પણ ગાડી તો ઊભી જ ન રહી. હવે તો જે થાય તે સહન કરવા સિવાય છૂટકો ન હતો મારી પાસે કોઈ કીમતી ચીજ ન હતી. હતી એક સારી પેન તે કાઢીને ઉતારૂને કહ્યુ કે, 'મને તો આ લઈ લો અને જે યોગ્ય લાગે તે આપો ટિકિટના અર્ધા પૈસા તો નીકળી જશે' પણ કોણ લે ? મનેમા શકા હશે કે ક્યાકથી નહિ લાવેલી હશે !

ટી.ટી. આવી ગયા પછી કેટલાક ઉતારૂઓની દૃષ્ટિ બદલાઈ મને શદેહથી જોવા લાગ્યા જિંદગીમા ક્યારેય ન દુભાયો હતો એટલો દુભાયો મારા મિત્ર પર એટલી તા ચીઢ ચઢી કે પાસે હોત તો તેના સામામા શરીરનુ બધુ જોર હાથમા લાવી એકાદ ઠોંસો જરૂર માર્યો હોત ! અત્યારે તો બધુ હસવા જેવુ લાગે છે પણ ત્યારે તો હૃદયમા નિર્દોષના એટલી ભરી હતી કે ખોટુ થાય જ કેમ ? એ તો નર્યું પાપ ! એવુ ન કર્યું હોય છતા તેનો આરોપ આવે એ તો વળી માથાનો ઘા !

પાચ કલાક એવી કારી વેદનામા ગાળ્યા અને સૂરત સ્ટેશન આવ્યુ ટી.ટી. ક્યાય વચ્ચે આવ્યો જ ન હતો ! આજે લાગે છે કે એને મફતિયા મુસાફરો એ તો રોજનો બનાવ છે એમ લાગ્યુ હશે

જે થાય તે ખરું' વિચારીને ગાડી માથી ઊતર્યો અને ફાટક આગળ બધા મુસાફરો નીકળી ગયા ત્યા સુધી ઊભો રહ્યો બધા ગયા પછી હુ ફાટકે ગયા અને ટિકિટ ઉઘરાવનારને બધી વાત કરી

"અરે બનાવનાની વાત છોડ પૈસા કાઢ પૈસા !"

મેં કહ્યુ હુ સાચુ કહુ છુ'

સાચુ કહે તોયે ટિકિટ વિના ન જવા દેવાય જલદી પૈસા કાઢ !"

મે ગજવામા જે કંઈ હતુ તે પર ચુગણ કાઢ્યુ અને ધર્યું એણે ચૂપચાપ લઈ લીધુ હવે શુ કહે છે તે જોવા તેના સામે જોતો હુ ઊભો પણ એ કંઈ બોલ્યો નહિ બીજા આવતા રહ્યા ખણા ઉતારૂ તરફ જોતો રહ્યો એટલે થોડી વાર થોભીને મે ચાલવા માડ્યુ !

એ ખેતરાનો ભાર ઊચકીને મધરાતે હસડાતો હસડાતો ઘરે પહોચ્યો અને હાથ-મો ધોઈ પાણી પીને પથારીમા પડ્યો તેવો જ ઊંઘી ગયો

બીજે દિવસે મુબઈના મિત્ર પર પત્ર લખીને બધો ગુસ્સો ઠાલવ્યો

રાજકીય સહિષ્ણુતા

'તટસ્થ

આત્માની શાંતિ માટે જેમ ધર્મની જરૂર છે અને માનવ-શાંતિ માટે વિવિધતાથી ભર્યા વિશ્વમા પાંગરેલા વિવિધ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે વિશ્વશાંતિ માટે રાજકીય સહિષ્ણુતાની પણ એટલી જ જરૂર છે

રાજકારણ આજે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા સીધુ કે પરોક્ષપણે પ્રવેશેલુ જણાય છે ત્યારે તો રાજકીય સહિષ્ણુતાની અત્યત આવશ્યકતા છે જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા જેમ જેમ રાજકીય અસર વધતી જાય છે તેમ તેમ વિકાસશીલ સ્થિરતા માટે એકબીજાના દૃષ્ટિબિન્દુઓ પદ્ધતિઓ આવશ્યકતાઓ સમતોલ શાંત ચિત્તે સમજવા-વિચારવાની જરૂર પણ વધતી જ જાય છે એમ નહી કરીએ તો રાજકીય વિખવાદનો ભોગ થઈ પડવાનો ભય ઊભો જ છે

જુદી જુદી રાજ્યપદ્ધતિઓ દ્વારા જુદી જુદી પ્રજાઓ ઇચ્છે છે તો રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રજાવિકાસ અને બહેતર જીવન જ ને ? જુદા જુદા ધર્મો પાળનારાઓનુ ધ્યેય જેમ એકમાત્ર ઈશ્વર-પ્રાપ્તિનુ જ છે તેવુ જ રાજકીય બાબતમા નથી ?

રાજ્યવ્યવસ્થા સમાજને સ્થાપીને રહેલા માનવ સમુદાયની સમૃદ્ધ જીવન માટેની જરૂરિયાત છે પણ આખરે તો તેના પતન ઉન્નતિનો આધાર જોઈશુ તો સામાજિક અવનતિ ઉન્નતિ પર જણાશે છતા વર્ષોની સાધનાથી પ્રાપ્ત કરેલી સામાજિક ઉન્નતિ પણ રાજકીય અશાંતિએ આણેલા યુદ્ધથી ક્ષણમા છિન્ન-ભિન્ન થતી દેખાય છે એ સંરક્ષક બળ સંહારકમા ઝટ ફેરવાઈ જાય છે એટલે જ આજે રાજકીય સહિષ્ણુતાની અત્યત આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે કેમ કે, આજે આપણે ઠડા યુદ્ધ અને તોળાઈ રહેલા ત્રીજા ભયાનક યુદ્ધની પરિસ્થિતિમા જીવીએ છીએ

દેશ દેશ વચ્ચે તેમ જ પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો વચ્ચે પરમત સહિષ્ણુતાની જરૂર છે એ કડી તાકાત છે આવેશના ઉભરા જેવી ક્ષણજીવી નથી

રાજ્યભક્તિ એ પણ માનવપ્રેમનો જ એક પ્રકાર છે એની મારફત આપણે આપણા દેશજનો સાથે પ્રેમના તાંતણે ગૂંથાઈએ છીએ તે પ્રમાણે વિશ્વના માનવો સાથે પણ એવો જ નાતો જે નાતો છે અને દેશપ્રેમ પણ વિશ્વપ્રેમનો જ એક ભાગ બનવો જોઈએ એમાં અંગમા થતી પીડા આખા શરીરને સ્પર્શે છે તેમ પૃથ્વીના કોઈ ભાગમા

થતની મશાનિ શ્રીઆર ન ર ; ન્ય એવી રીત દૃશ્ચીના લોકો કે દૂર ટોય તાર તે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓને કારણે નાર નટક પણ છ અને ન પ કુ માન નજાતિનુ જ એક અગ મની ગયન છ એ ભૂતરાનુ નથી

[ત્ય એ મનનુજીવનની વ્યવસ્થા આજ ના અનિવાર્ય જરૂરિયાત પ ા છ પણ માનવજીવનનુ અતિમ ધ્યેય તા બીજુ જ છ એને લક્ષમા ગખી ગજમાગ અને તેના યોગ્ય સ્થાનથી વધારે થાન જીવનમા ન આપાનુ

નૈર્જઅ મમાજ-જીવનને અનુરૂપ વ્યક્તિ ત ઉન્નતિ અને તે દ્વારા સામાજિક / ઉન્નતિ અને તેના દ્વારા રાજકીય ઉન્નતિ—આ ક્રમન ીનટારીશુ તા કદાચ એના તાત્કાલિક લાભો જણાશે પ | પરિણામે તા ગેરલાભો જ મળ નાના છ

અ ામની અનિચ્છ ાપગિરિય નિના શાતપ ા મહામનાથી ક કા ડી ર કાન ભિનામાતુ જાણ આપ ા શાત નિશ્ચનુ મત ખો ન થીગ ઘ મહાન ક ના મનિશ્ચાનન નાનગી વ અ ાઅ

☆

પીડના પડછા

મોટી મોટી આખ કાળી
એક પીળા મુખ ઉપર જ્યારે નિહાળી—
આ જગત ગાજુ હવે જોવુ નથી
સૌન્દર્યનુ કોઈ કિરણ ખોવુ નથી
એમ ચારેકોર ફરતી મુગ્ધ આખો
ભ્રમર એ થી શી રહ્યા શુ બદ પાખો!
ને પળેપળે જોઉં ઢળતી જિદગીની ફૂલડાળી
મોટી મોટી આખ કાળી
એક પીળા મુખ ઉપર જ્યારે નિહાળી

સ્નેહના છેલ્લા રહ્યા સપના લઈ
હોડ ફિક્કા એ રહ્યા છેલ્લુ હસી
આખરી અધાર ઓઢી કે રમે,
બીજની અધમીટ શી પાપણુ નમે!
પીડતા પડછા શું દેતી રાતને પણ રંગવાળી!
મોટી મોટી આખ કાળી
એક પીળા મુખ ઉપર જ્યારે નિહાળી

મકરન્દ દવે

કુંભકર્ણી વિષમતા કેમ મટે ?

નાનપણમાં મેં માને પૂછ્યું હતું કે, 'કુંભકર્ણના પેટમા શી રીતે, બળદ, ભેંસ, હાથી, ઘોડા વિગેરે જતું હતું!' એણે એનો શો ઉત્તર આપેલો તેનું મને સ્મરણ નથી, પણ જ્યારે હું મારી ચારે તરફ નજર નાખું છું ત્યારે એ વાત હવે સમજાય છે!

સન ૫૨માં લખનૌ સ્ટેશન પર એક વિદેશી મિત્ર સાથે વાત કરતો હતો, એમણે મને કહ્યું કે, ' પગારની બાબતમા જેટલી વિષમતા તમારા દેશમાં છે એટલી બીજા કોઈ દેશમાં નથી. રશિયામાં ૨૦-૨૫ ઘણો તફાવત છે. અમેરિકામાં ૪૦-૪૫ ઘણો, ચીનમાં ૧૨-૧૪ ઘણો તફાવત છે. પણ હિંદુસ્તાનમા ૨૦૦ ઘણો તફાવત છે! એટલે તમારા દેશમાં જ્યાં સુધી આ વિષમતા, સમજાય એવી વિષમતા જેટલી ઘટે નહીં ત્યા સુધી અંદર ને અંદર આગ સળગતી રહેશે. કેટલાક સમય સુધી એનાં ચિહ્ન બહાર નહીં દેખાય, પણ કોઇ પણ વખતે એ ભભૂકી ઊઠશે આજની હડતાળો તો એની પૂર્વ સૂચના માત્ર છે!'

જે દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજીની સાધના અને સત્યનિષ્ઠાએ સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું, અને જેમણે પોતાના આશ્રમમા દેશના એક મહાન નેતાની એંઠી થાળી ઉઠકતી વખતે પણ કહ્યું હતું કે અમારા આશ્રમમા કોઇપણ નોકર નથી, અમે બધા હળીમળીને કામ કરી લઇએ છીએ. એ ભવ્ય પુરુષના દેશમા હજૂર અને મજૂરના પગારમાં આટલી બધી વિષમતા જે સંપન્ન વિદેશી લોકોને પણ ખૂચે એ ચિંતાની વાત છે

આમદાનથી જમીન માલિકો સ્વેચ્છાએ પોતાના સ્વામિત્વનું વિસર્જન કરી ગામના જમીન વગરના માણસો સાથે સમરસ થાય છે એનું અનુકરણ વેતનભોગી મિત્રો પણ કરી શકે તો તે વિશેષ સમયાનુકુળ થશે વિનોબાજીએ એક વાર કહ્યુ હતુ કે વિષમતાને દૂર કરવાનો એક સરળ રસ્તો એ પણ છે કે બધા નાના મોટાં પોતાનો પગાર, મળે ત્યારે ભેગો કરી દે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વહેચી લે ત્યારે લોકો સામે તમે સક્રિયરૂપે રજુ કરી શકશો કે વિષમતા દૂર કરવાનો કાર્યક્રમ કેવો રાખી શકાય. એટલે મારી નમ્ર અરજ છે કે ગ્રામદાન પ્રમાણે શહેરમાં વેતનભોગી આદિ, મોટે ભાગે ભારે પગારો મેળવનારા મેનેજર, ડાયરેકટર વગેરે પણ એમા સામેલ થાય તો ગ્રામદાન સાથે નગરદાનનુ પ્રથમ રૂપ ફલિભૂત થઇ શકશે અને રોજના રાગદ્વેષ, અશ્રુવાયુ, ગોળીબાર, હાર-જીતથી તો આપણે છુટકારો પામી શકીશું !—ર. નાના ભગવાન

બનારસ સેન્ટ્રલ જેલમાં બાબા રાઘવદાસજી કેદી હતા. જેલમાં આવતાં સાથે જ હુ એમના રસોડામાં દાખલ થયો. અને લોકોએ મને રસોડાનો વ્યવસ્થાપક નીમી દીધો. ત્યારે શાકાહારી કેદીઓને નવ આનાની ભોજન સામગ્રી અપાતી, માંસાહારીઓને નવ આનાનુ સીધુ બકાલુ અને બે આનાનું માંસ અપાતા જે માંસાહારી માંસ ન લે તેને, માંસને બદલે બે આનાનું દહીં લેવાની સગવડ હતી બધા કેદીઓ અગિયાર આનાની ચીજ-વસ્તુઓ લેતા. બાબાના રસોડે જમનારા પણ અગિયાર આનાવાળા જ હતા. કેટલાક સમય સુધી લોકોને નવ-અગિયાર આનાના ભેદની ખબર ન હતી વ્યવસ્થા મારા હાથમા આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી મને ખબર પડી કે જેલ અધિકારીઓએ કેદીઓને બે ભાગમા વહેંચી નાખવાને બદલે પોતાની વહીવટી સરળતા ખાતર એક જ વર્ગના ગણી સૌને જ અગિયાર આનાની ખાદ્ય-સામગ્રી આપના. મેં જ્યારે શાકાહારી અને માંસાહારી કેદીનો ભેદ જાહેર કર્યો ત્યારે શાકાહારી કેદીઓએ કહ્યુ કે, 'બે આના વધારે લેવામા કશુ ખોટુ નથી, કેમ' કે, બે આનાનુ માંસ લેવુ ફરજિયાત નથી, એને બદલે દહીં મળે છે. એટલે અગિયાર આનાની જ ખાદ્ય-સામગ્રી લેવી '

બાબાજીએ તરત કહ્યુ, 'બે આનાના લાભ માટે માંસાહારીઓની પંક્તિમા પોતાનુ નામ લખાવવુ એ ખોટુ છે!'

મોટાભાગના કેદીઓએ એમના કથનનો વિરોધ કર્યો આજીવન શાકાહારી હોવા છતા માંસાહારીઓની યાદીમા પોતાનુ નામ લખાવી અગિયાર આનાની ખાદ્ય-સામગ્રી લેતા રહ્યા, પરંતુ બાબાજીએ અમારા જેવા કેદીઓ સાથે શાકાહારીઓની યાદીમા જ નામ લખાવી નવ આનાની ખાદ્ય-સામગ્રી જ લેતા રહ્યા

☆

આદર્શ કળા પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરે છે અને મુક્તતેસાથી મહાનતા પ્રદાન કરે છે — વિ હ્યુગો

પ્રેરક પ્રસંગો

'અંજુમ' વાલોડી.

ખલીફા મામૂન–અલ–રશીદનો એક ગુલામ મહેલમાંથી અવાર નવાર પાણી પીવાના કિંમતી ગલાસ તફડાવી લઈ બજારમાં વેચી આવતો. અંતે ખલીફાને એ ગુલામ ગલાસ ચોરી વેચી આવે છે, એ બાબતની ભાળ મળી. પણ એ અંગે ગુલામને તુરત જ શિક્ષા કરવાનું ખલીફાએ યોગ્ય ધાર્યું નહિ. અને તેઓ યોગ્ય તકની રાહ જોવા લાગ્યા.

આખરે, એક દિવસ ખલીફાએ પેલા ગુલામને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું: "હવે જ્યારે પણ તું કોઈ ગલાસ ચોરે ત્યારે સીધો મારી પાસે લઈ આવજે. યોગ્ય કિંમત આપીને હું ખરીદી લઈશ."

"બહુ સારું." ગુલામે જવાબ આપ્યો, અને ઓરડામાં ચારે તરફ પોતાની નજર ફેરવવા લાગ્યો. એક ખૂણામાં પડેલા એક ગલાસ ઉપર તેની નજર પડી.તેણે જઈને પેલો ગલાસ ઉપાડી લઇ ખલીફાને કહ્યું: "લ્યો હજુર! આ ગલાસ ખરીદી લ્યો."

ખલીફાએ પુછ્યું: "કેટલામાં ?"

"બે સોનામહોરમાં." ગુલામે જવાબ વાળ્યો.

ત્યારે ખલીફાએ ગંભીર ભાવે કહ્યું: "પણ હું એ શરતે એ ગલાસ ખરીદીશ કે, હવે પછીથી તું ગલાસની કે કોઈ અન્ય વસ્તુની ચોરી કરે નહિ. નહિતર યાદ રાખજે કે, તારો ગુનો સાબિત થઇ ગયો છે અને તને સખ્ત સજા કરવામાં આવશે."

"ભલે એ શરત મને મંજૂર છે." ગુલામે કહ્યું. અને ખલીફાએ તુરત જ તેને બે સોનામહોરો આપી ગલાસ લઇ લીધો.

અને ખલીફાના આ સદ્વર્તનથી પ્રભાવિત થઈને પેલા ગુલામે હવેથી કોઈપણ પ્રકારની ચોરી નહિ કરવાના મનોમન શપથ લઇ લીધા; ને તે પછીથી મહેલમાંથી કોઇ પણ વસ્તુ ચોરાઈ નહિ.

☆ ☆ ☆

હજરત મોહંમદ પેગંબર સાહેબના એક અનુયાયી હજરત કૈસ બિન સઅદની આ વાત છે.

એક વાર એઓ ખૂબ બીમાર પડ્યા. એમની ખબર લેવા ઘણા લોકો આવતા. પણ એમના ભાઈ આવતા નહિ. હજરત કૈસને એ બાબતનું ઘણું આશ્ચર્ય અને દુઃખ

થતું. એક દિવસ એમણે પોતાના એક મિત્રને પૂછ્યું : "શું વાત છે–મારા ભાઈ મારી ખબર લેવા શા માટે નથી આવતા?"

જવાબ મળ્યો : "તેમના શિરે તમારું થોડું લેણું બાકી છે પોતાનું એ દેવું અદા કરવાનો કોઈ પ્રબંધ હજી તેઓ કરી શક્યા નથી, એટલા માટે તેઓ તમારી પાસે આવતાં શરમાય છે."

એ જવાબ સાંભળી હઝરત કૈસ બિન સઅદને ખૂબ જ રંજ થયો. કહેવા લાગ્યા "નાશ થાઓ એવા ધનનો, કે જેના કારણે એક ભાઈ પોતાના ભાઈ સાથે મળતા શરમાતો હોય." અને પછી ઉમેર્યું, "જાઓ, અત્યારે જ સૌને એની જાણ કરી દો કે, જે કોઈના ઉપર પણ કૈસનું લેણું બાકી હોય તે તેણે અલ્લાહને માટે માફ કરી દીધું છે."

અને એ વાત જાહેર થતા જ એમના ભાઈ સહિત બીજા અનેક કરજદારો એમની ખબર લેવા વિના સંકોચે આવવા લાગ્યા

હઝરત અલીનાં વચન–મૌક્તિકો

કાંતિલાલ શાહ

- મનુષ્ય એની જીભ નીચે સંતાયેલો છે
- ☆ મીઠી જીભ ઘણા મિત્રો મેળવી આપે છે
- ☆ તમારી જીભ જેવી ટેવાયેલી હશે તેવી જ વાણી બોલશે
- ☆ મૂર્ખનું મન તેની જીભ પાછળ છે
  મૂર્ખ વિચાર્યા પહેલાં જ બોલી નાખે છે.
  મૂર્ખ વગર વિચાર્યે બોલે છે
- ☆ જીભ મનનો અર્થ પ્રગટ કરે છે
  જીભ મનની વાત પ્રગટ કરે છે
- ☆ માણસની જીભ એ જ એની સમતુલા છે
- ☆ જીભ ભાલાની અણી કરતાંયે વધારે તીક્ષ્ણ છે તે વધારે ઊંડો ઘા કરી શકે છે.
- ☆ સત્ય એ જ દિવ્ય વાણી છે
- ☆ જીભથી હમેશાં સાવચેત રહેજો. કારણ, એ એક એવું બાણ છે, જે ઘણી વાર ઊંધી દિશામાં જાય છે
- ☆ વાણી વિનાનો માણસ કાં તો મૂર્તિ છે અથવા પશુ છે
- ☆ ડાહ્યા માણસની જીભ એના મનમાં વસેલી છે.

'કળા ખાતર કળા કે જીવન ખાતર કળા?' આ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક ચર્ચાયો છે. ગાંધીયુગમાં 'જીવન ખાતર કળા' એવો મત જોરજોરથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો અને હવે તો એ ચર્ચા પણ 'જૂની' થઈ ગઈ ગણાય. પણ 'જીવન ખાતર કળા' એ મતને જરા જુદી રીતે તપાસવાનો વિચાર કેમ કોઈને આવ્યો નહીં એમ મને થાય છે. એનું કારણ તો એ લાગે છે કે ચર્ચાકારો માટે એ જેટલો ચર્ચાનો વિષય હતો એટલો પ્રત્યક્ષ અનુભવનો વિષય કદાચ ન હતો.

ચિત્રકળાની વાત કરીએ તો તે પણ ઉચ્ચ કળાઓ પૈકીની એક છે. કોઈ પણ એક સુંદર, સુરેખ ચિત્ર જોઈએ તો તે આપણને શાથી ગમે છે? એમાં વિષયને અનુરૂપ જોઈતા જ રંગો યોગ્ય પ્રમાણમાં—જરા યે ઓછાવત્તા નહીં—હોય છે, તેની એકે એક રેખા સંપૂર્ણ હોય છે. ચિત્રકારને કોઈ રંગ વિશેષ ગમતો હોય તો પણ ચિત્ર વિષયને તે અનુરૂપ ન હોય તો તેણે સંયમ જાળવી તે રંગ અળગો રાખવો પડે છે. જાડી રેખાઓ ગમતી હોય છતાં ચિત્ર એ જાડી રેખા સહન ન કરી શકતું હોય તો પોતાની વૃત્તિને સંયમમાં રાખી ચિત્ર-વિષયને વફાદાર રહીને યોગ્ય પાતળી રેખાઓ જ દોરવી પડે છે. ટૂંકમાં ચિત્રકારને શું ગમે છે તેના કરતાં ચિત્ર શું માગે છે એ જ ચિત્રકાર માટે જરૂરી બની જાય છે. સર્જન કરતી વખતે એણે પોતાને ભૂલીને પોતાનો આત્મા ચિત્રમાં રેડવાનો હોય છે.

ચિત્રકાર પોતાના અંગત જીવનમાં ગમે તેટલો અવ્યવસ્થિત હોય છતાં તેણે ચિત્રમાં તો વ્યવસ્થા જાળવવી જ પડે છે. એ ભલે લઘરવઘર વેશમાં રહેતો હોય છતાં ચિત્ર તો સુઘડ જ દોરવું જોઈએ. એક સફળ ચિત્રમાં જે કંઈ હોવું જોઈએ તે બધું તેણે પોતાની અંગત વૃત્તિઓને બાજુએ રાખી ચિત્રમાં આલેખવું રહ્યું.

પણ જે જીવનવીર છે તે શું જીવન અને કળા વચ્ચે ભેદભાવ રાખે ખરો? ચિત્રકળા, વ્યવસ્થા, ચોકસાઈ, સુઘડતા સંયમ, અને સૌન્દર્યની અપેક્ષા રાખે છે. ચિત્રકળા ખરેખર, બીજી કળાઓ જેટલી જ પ્રેરણાદાયી છે. અદ્ભુત ચિત્રો જોનારા પર અદ્ભુત અસર કરતાં હોય છે. પણ સામાન્ય ચિત્ર લઈએ તો પણ તેમાં ઉપનાગુણોની અપેક્ષા તો રહે જ છે.

ચીન, જાપાન દેશોની લિપિ જ ચિત્રલિપિ છે. એટલે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓનો, ભણતરની શરૂઆતથી જ ચિત્રકળા સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે. પણ આપણે ત્યાં એવું નથી. આપણે ત્યા

તો માધ્યમિક શાળાઓમાં જ કરવાના ચિત્રશિક્ષણની શરૂઆત થાય છે

ચિત્રકળા ચિત્રકાર પાસે પસંદગીનો વિવેક સૌ પ્રથમ માગે છે સર્જનની ઈચ્છા તો અનિવાર્ય જ છે સંયમ, સુઘડતા અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે ભણતરની શરૂઆતથી જ પ્રાથમિક ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો, વિદ્યાર્થીઓમાં અત્યારે જે અસંયમ, તોછડાઈ, સારાનરસાની સાચી પસંદગીનો અભાવ, ગોબરાપણું, વિવેકપૂર્ણ સૌન્દર્યદૃષ્ટિનો અભાવ આદિ દેખાય છે, તો તે ઓછા થાય ખરા કે નહીં?-જરા વિચારવા જેવું છે

આજે તો પ્રાથમિક શાળામાં ભીંત-ચિત્રોનોયે અભાવ દેખાય છે અને હોય તો કદાચ કોઈ બજારુ કેલેન્ડર ટાંગેલું જણાશે!

કોઈ સચિત્ર ચોપડી ઘરમાં પડી હોય છે તો બાળકો તે જોવાની કેટલી હઠ પકડે છે? કેટલા ઉત્સાહથી તે ચિત્રો જુએ છે? અને તેવી ચોપડી તેની પાસેથી પાછી મેળવવી કેટલી દુષ્કર હોય છે તે તો મા-બાપો સારી પેઠે જાણે છે

સારાં રમકડાં પેઠે જ સારાં ચિત્રો—બાળમાનસને તરત સમજાય એવાં સારાં ચિત્રો—બાળકોને અત્યંત ગમે છે ઈશ્વરની લીલા આ જગતમાં જે વિવિધ રૂપે વિસ્તરી રહી છે, બાળકો ચિત્રો દ્વારા તેનો આનંદ માણવા ઈચ્છે છે

ઘણી વેળા આપણને મળેલા કોઈ માણસને સાવ ભૂલી જઈએ છીએ, તેનું નામ સુદ્ધાં! તેને કોઈવાર અચાનક રસ્તામાં મળી જાય તો તરત તેની આકૃતિ પરથી આપણને યાદ આવે છે કે આ માણસને મેં ક્યાંક જોયો છે ખરો! આમ કેમ બને છે? એકવાર આપણા માનસપટ પર કોઈ આકૃતિ અંકાઈ જાય છે તો બધું ભૂલાવા છતાં તે ભૂંસાતી કે ભૂંસાતી નથી. આ માનવ-સ્વભાવ છે કહો કે, માનવને મળેલી અત્યંત કીમતી ઈશ્વરી બક્ષીસ છે

સ્ટીમરનું ચિત્ર જોનાર બાળકને કોઈ દિવસ દરિયા કિનારે સાચી સ્ટીમર બતાવીશું તો તે આપોઆપ જ બોલી ઊઠશે કે 'આ રહી સ્ટીમર!' કશું કહેવાની જરૂર નહીં રહે ચિત્રકળાનો આ કંઈ ઓછો ચમત્કાર નથી.

દિવાળી—ટાંકણે બહેન આંગણે સાથિયા પૂરતી હશે તો નાનકડો ભાઈ પણ તેમાં રેખા કે રંગ પૂરવાની હઠ પકડતો જણાય છે બાળકની એ સ્વાભાવિકવૃત્તિને મુખ્યત્વે 'સાથિયો બગડશે' માનીને ઉવેખીએ છીએ, પણ એ વૃત્તિ બતાવે છે કે એને આકૃતિ કાઢવી ગમે છે

ઘણી વાર રાત્રે, બાળક ભીંત પર પડતા પોતાના પડછાયાને મુગ્ધ થઈને જોઈ રહે છે, એની સાથે રમત પણ માંડે છે ત્યારે આપણે ડાહ્યાઓ 'માળો ગાંડો'

કહીને તેને વારીએ છીએ! પણ એનામાં એ વૃત્તિ ક્યાંથી જન્મી એ જો શોધીશું તો જણાશે કે એ વૃત્તિના મૂળમાં આનંદલક્ષી જિજ્ઞાસા રહેલી છે. બાળકની એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિને, એમને સમજાય એવાં સરળ, રમતાં પ્રાણી-ચિત્રો, પ્રકૃતિચિત્રો બતાવીને સંતોષવી જોઈએ. અને એને કહે નહીં એ રીતે ચિત્રવિષયની સરળ સમજ આપીને તેનું જ્ઞાન પણ વધારવું જોઈએ.

ઘરમાં દાદીમા સાથે ઘરના દેરાસરમાં નાનો બાળક પણ પૂજા વખતે બેસે છે અને તેને દેવમૂર્તિ હાથમાં લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે, અને ક્યારેક તે લેવાની હઠ પકડીને કજિયો પણ કરે છે. બાળકને સૌન્દર્યપૂર્ણ આકૃતિ ગમે છે, હાથે દોરેલી કે કંડારેલી.

આટલી ઉપયોગી ચિત્રકળાને આપણે જીવાતાં જીવનથી કેટલી અલગ રાખી છે! અને કેટકેટલું ગુમાવ્યું છે!

આજે તો સામાન્ય ઘરમાં બહુ તો ફોટ મળેલાં બજારુ ચિત્રોવાળાં કેલેન્ડરો ભીંતે લટકતાં હશે કે બાળકને અપરિચિત પરદેશી વેશ-આકૃતિવાળાં પરદેશી રમકડાં!

બાળકને નાનપણમાં આપણા દેશની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ એવાં રમકડાં આપો, વિશ્વના વિવિધ જીવો અને વિવિધ લીલાનું આનંદ સાથે જ્ઞાન આપતાં ચિત્રો બતાવો અને એ મોટું થાય કે એ ચિત્રો દોરતાં શીખે એવું શિક્ષણ આપો, એ સંસ્કારમળે મોટપણે એનામાં સાચી રમણિયતાનો આનંદ માણવાની વૃત્તિ અને યોગ્યતા, સંયમ, સુઘડતા અને વિવેકનો આગ્રહ આવે છે કે નહીં તે જોજો, અમને લાગે છે કે એ ગુણો એનામાં આવવા જ જોઈએ અને તો એટલા ગુણોથી એનું જીવન કેટલું સમૃદ્ધ થયું હશે!

'અવેતન રંગભૂમિને નામે ઓળખાતી બિનધંધાદારીઓની નાટ્યપ્રવૃત્તિ મોટા શહેરોમાં ઠીક વિકસતી જાય છે એમ કેટલાક સંતોષપૂર્વક કહે છે.

હમણાં એવી એક સંસ્થાએ એક નાટ્ય-પ્રયોગ કર્યો, તે રજૂ કરતા પહેલાં રિહર્સલો અને સજાવટ આદિ પાછળ પંદર હજાર રૂા. ખર્ચાયા છતાં એવી વિગત બહાર આવી.

આવી મોટી રકમ જેની તૈયારી પાછળ ખર્ચાઈ હોય તે પ્રયોગ નિષ્ફળ જાય તો? એ પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તોપે, સફળતાથી ભજવાય તો પણ તે મોંઘો કેટલો? એનો લાભ ભદ્ર વર્ગના લોકો સિવાય બીજા લઈ શકે ખરાં? અને વળી આ તો અવેતન રંગભૂમિ' એ ધંધાદારી રંગભૂમિ બંને તો તે માત્ર ગર્ભ-શ્રીમંતો માટે જ મર્યાદિત બની રહે!

આઝાદ દેશમાં સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ ફાલે એ ઠીક, પણ ગરીબ દેશ અને તેનો પ્રજાજનોનું ગજું વિચાર્યા વિના ચાલતી આવી ખર્ચાળ પ્રવૃત્તિ સંસ્થાએ કેટલી આવશ્યક એ પ્રશ્ન છે.

સોનેરી ફૂલ — ર. અ

એક અજબ પ્રકૃતિના વિદેશી મિત્રે મૈત્રીના પ્રતીકરૂપે ખુશમન ભાઈને કેટલાક બિયાં આપ્યાં એ વિદેશી મિત્રને પ્રવાસનો ઘણો શોખ એક અજાણ્યા પ્રદેશના જંગલના કેટલાક આદિવાસીઓએ પોતાની મૈત્રીના પ્રતીક તરીકે એમને એ બિયાં આપ્યાં હતાં એ બિયાં અલભ્ય હતાં વાવવામાં આવે અને બરાબર ઊગે તો એના છોડ પર સોનેરી ફૂલ લાગતાં એ ફૂલ કરમાઈ ગયા પછી પણ તેનો સોનેરી રંગ કાયમ રહેતો અને વર્ષો સુધી ટકતો એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી

ખુશમનભાઈ પોતાને મળેલી ભેટથી અત્યંત રાજી થયા આજ વર્ષે, વાવવાની મોસમ હતી એટલે પોતાના બંગલાના બાગમાં વાવવાનું ખુશમનભાઈએ નક્કી કર્યું

ગણીના જ બિયાં હતાં અને તેમાંથી એક પણ બગડે નહીં એ જોવાનું હતું વળી એ બિયાં એવાં હતાં કે જો વધારે પાણી પીવડાવવામાં આવે તો ભેજથી કહોવાઈ જાય માટે વધારે ભેજ ન રહે તે માટે વિદેશી મિત્રે ખાસ સૂચના આપી હતી અને તે ચોમાસામાં જ વાવવાનાં હતાં

ખુશમનભાઈ બહુ ડાહ્યા એમનાઓ ડહાપણની ઓનમાલા એમના પધામાં ભારે હતી અને એવા ડહાપણને કારણે જ એમણે લાખો રૂપિયા પેદા કર્યા હતા એમ કહેવાતું હતું

બી કઈ રીતે ક્યાં ક્યારે વાવવાં એ માટે ખુશમનભાઈએ દિવસો સુધી વિચાર કર્યો અનેક નર્સરીઓના સંચાલકો સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હવામાન અને ઋતુ વર્તારાઓનો અભ્યાસ કર્યો પછી એમણે નક્કી કર્યું કે એક ઘટાદાર ઝાડની છાયામાં બી વાવવાં જેથી ત્યાં વધારે વરસાદ પડે નહીં અને બી ધોવાય નહીં તેમ તેને ઝાઝો ભેજ પણ લાગે નહીં

એક દિવસ શુભ મુહૂર્ત જોઈ અને નાહી ધોઈ પિતાંબર પહેરી દેવપૂજાથી પરવારી આમંત્રિત મિત્રો અને કુટુંબીજનોની હાજરીમાં ખુશમનભાઈએ જાતે માટી ગોડી અને બી વાવ્યાં બ્રાહ્મણોનો એવો મત હતો કે દેવસ્નાનનું પવિત્ર જળ પ્રથમ છાંટવું જેથી દેવના આશીર્વાદ ઊતરે અને સોનેરી ફૂલના છોડ બરાબર ઊગે

ને ફાલે. ખુશમનભાઈએ પંચામૃત વાળું દેવસ્નાનનું 'પવિત્ર જળ' છાંટી ળી વાવ્યાં. બ્રાહ્મણો એ આશીર્વાદ આપ્યા અને મિત્રોએ અભિનંદન. એ પ્રસંગની ખુશાલીમાં ખુશમનભાઈએ મિત્રોને જમાડ્યા.

કોણ જાણે કેમ, પણ બીજા દિવસની વરસાદની હેલી શરૂ થઈ તે ત્રણ દિવસ ચાલી. ખુશમનભાઈએ માળીને બરાબર તાકીદ આપેલી કે પેલાં બીયાં ધોવાય કે બગડે નહીં તે ધ્યાન રાખજે. અને માળીએ પણ ખડી ચોકી રાખેલી. ખુશમનભાઈ પણ નવરા પડે એટલે જોઈ આવે. જાતજાતની સૂચના વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચાર કરીને માળીને આપે. પણ રાત્રે તો માળી પોતાની ઝૂંપડીમાં જઈને ઊંઘી જાય. એટલો સમય વાવેલાં બિયાનું ધ્યાન ન રહે.

ઝાડ નીચે વરસાદ સોંસરો તો ન આવે. પણ ઝાડ પરથી પાણીનાં ટીપાં–મોટાં મોટાં ટીપા–સતત પડયા કરે અને વરસાદ ઠરતાં યે બિયાવાળી જગ્યાએ દડદડ પાણી પડે! દિવસે તો માળી ધ્યાન રાખે પણ રાત્રે તો બિયાવાળો કયારો પાણીથી ડાંગરની કયારી જેવો બની રહે. શેડ ખિજાઈ નહીં એ માટે માળી વહેલો ઊઠી પાણી કાઢી નાખે અને સાચવી રાખેલી કોરી માટી થોડી છાંટી-દે તે ભીંજાઈને એવી લાગે કે ખાસ વરસાદ લાગ્યો નથી. પણ તેની નીચે તો ગચકાણ જ. ત્રણ દિવસમાં તો અંદરનાં બિયા કોડી ગયાં. પછી વરસાદ ઉઘડયો. વિદેશી મિત્રે સૂચના આપેલી કે અઠવાડિયામાં બિયાં કોળીને જમીન બહાર નીકળશે. અઠવાડિયું થયું પણ કોંટા બહાર નીકળ્યા નહીં. ખુશમનભાઈ ને ચિંતા થવા લાગી, બે–ત્રણ દિવસ વધારે કાઢી નાખ્યા, તોય કોંટા ફૂટયા નહીં. હવે શું કરવું? બાગાયતના નિષ્ણાતને બોલાવી ખુશમનભાઈએ હકીકત કહી અને પૂછ્યું કે 'હવે શી રીતે જાણવું કે બિયા સડયાં છે કે ફાલ્યાં છે?'

નિષ્ણાતે કહ્યું કે, 'બિયાં કોળે તો જમીનમાં તરડ પડે. એવી તરડ દેખાતી નથી એટલે બિયા ફાલ્યાં નહીં હોય.'

ત્યારે બિયાંનું શું થયું હશે? એ પ્રશ્ન ખુશમનભાઈને મુંઝવવા લાગ્યો. વિદેશી મિત્રને લાંબો તાર કરીને વિગત જણાવી સલાહ માગી ખુલાસો આવ્યો તે પ્રમાણે તજવીજ કરી એમાં બીજા ત્રણ–ચાર

દિવસ નીકળી ગયા. આખરે કંટાળીને ખુશમનભાઈએ ભલે બે ત્રણ બી ખજ઼ડતા—એમ વિચારીને જમીન ખેદાવી તો તે સડી ગયેલા જણાયા!

ખુશમનભાઈના શોકનો પાર રહ્યો નહીં. માળીને સખત ઠપકો મળ્યો બ્રાહ્મણને પણ ઉપાલંભ મળ્યો કે તે બરાબર મુહૂર્ત જોયું નહીં હોય

ખુશમનભાઈના મનમાં તો સોનેરી ફૂલ આવે ત્યારે ખાસ સમારંભ કરીને પોતાના મકાને વેપારી, નગરહારી મિત્રોને નોતરીને, ઉત્સવ ઊજવવાનો વિચાર હતો.

એમણે નક્કી કર્યું કે હું જાતે જ વિદેશી મિત્રને ત્યાં જઈને બિયાં કેવી રીતે વાવવામાં આવે છે, કેવી જમીનમાં વાવવામાં આવે છે, કેવી રીતે ઊછેરવામાં આવે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ આવીશ, અથવા મારા પુત્રને મોકલીશ અને પછી બીજા થોડા બિયાં મિત્ર પાસેથી મેળવીને ફરી રોપીને ઉગાડીશ. સોનેરી ફૂલ એમ જતાં ન કરાય

એ વાતને દિવસો વહી ગયા ધંધાના રોકાણમાં વાત વિસારે પડી

એક દિવસ પાંચ વર્ષનાં ચંપકે દોડતા દોડતા કુટુમ્બનાં બધાં માણસો એકઠાં હતાં ત્યાં આવી કહ્યું, 'બોલો ભાઈ, હું તમને સોનેરી ફૂલ બતાવું તો મને શું ઇનામ આપશો?'

ખુશમનભાઈનું મોઢું ખુલ્લુ રહી ગયું 'હેં! સોનેરી ફૂલ!'

'હા, હા સોનેરી ફૂલ!'

'બતાવ, બતાવ! તને આ વેકેશનમાં કાશ્મિર મોકલીશ!'

અને ચંપકે પીઠ પાછળ છુપાવેલું સોનેરી ફૂલ આગળ હાથ લાવી સામે ધર્યું! બધા આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જોઈ રહ્યા!

કેવું સુંદર કેવું ઊગતા સૂર્યના રશ્મિઓ પડે ઝગારા મારતું ફૂલ!

ખુશમનભાઈએ આસનથી ઊઠીને સાવચેતીથી ચંપકના હાથમાંથી ફૂલ લઈ લીધું એક ફૂલદાનમાં ભરાવી તે કાચની નાનકડી આલમારીમાં મૂકી તેને તાળું માર્યું

પછી તરત એમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું

ફૂલ કેવી રીતે કયાં ઊગ્યું? ત્યાં કોણે બિયાં વાવ્યાં? બિયાં કયાંથી આવ્યાં? વિગેરે અનેક પ્રશ્નોની ઝડી તેમણે ઉત્સુકતાથી ચંપક પર વરસાવી

ચંપકના જવાબનો સાર

આવ્યો હતો—

એક રાત્રે એ છાનોમાનો જઇ વાવેલાં બિયાંમાંથી એક બી કાઢી લાવી વરંડાના એક ખૂણે પડેલા કાટમાળના ઓટા પાછળ એણે વાવ્યું હતું, અને છાનોમાનો રોજ ત્યાં જઈ એ બીની સંભાળ રાખતો, પાણી પાતો.

આડ નીચેનાં બિયાં કોહી ગયાં તેથી પિતાજી એટલા ખિન્ન થયા હતા કે એણે, વાવેલાં બીમાંથી ઊગેલા છોડની વાત ન કરી. એની હિંમત જ ન ચાલી. કદાચ તડી પડે.

અને તડી પડી જ. 'હવે સમજાયું ! કેમ પેલા બિયા કોહી ગયાં તે ! તું રોજ બિયાં ખોળતો ને માટી નાખતો હશે એમાં જ એ કોહી ગયા !' ખુશમનભાઇએ નિર્ણય જાહેર કર્યો!

પછી આટકાટ પાછળ ઊગેલા સોનેરી ફૂલના છોડને બધાં જોવા ગયા. અહોહો ! કેવો સરસ, રૂપાળો, સોનું ઊગ્યું હોય એવો છોડ. અહીં તે હોય ? ખુશમન ભાઈએ બંગલામાં ખાસ જગ્યા પસંદ કરીને સરસ ક્યારો ચણાવ્યો. આજુબાજુ આરસના પથ્થર જડ્યા. અને ખાસ વિધિપૂર્વક પેલા છોડને ખૂબ જ કાળજીથી માટી સહિત ઊખેડીને ખાસ ક્યારામાં રોપ્યો. તે પ્રસંગે ઉત્સવ કર્યો. આખા શહેરમાં વાત પ્રસરી ગઈ. લોકો જોવા આવવા લાગ્યા. છાપાના પ્રતિનિધિઓ આવી માહિતિ અને તસ્વીર લઈ ગયા.

ખુશમનભાઇએ તો ખુશાલીમાં વિદેશી મિત્રને છોડ જોવા માટે પધારવા આમંત્રણનો તાર કર્યો.

પણ ધીરેધીરે છોડ કરમાવા લાગ્યો ખુશમનભાઇને વહેમ ગયો કે ચંપક કંઇ સળી કરતો હશે. એને અઠવાડિયુ હવાફેર માટે માથેરાન મોકલી આપ્યો.

પણ છોડ કરમાતો જ ગયો, કરમાઈ જ ગયો.

માત્ર પેલું સોનેરી ફૂલ હજી કાચના કબાટમાં હસતું હતું.

પણ માથેરાનના બંગલામાં ચંપક તાવથી કરમાતો હોવાનો તાર આવતાં ખુશમનભાઈ ઉદાસ થઈને સીધા માથેરાન ઊપડ્યા.

☆

સ્પુટનિકમાં શ્વાન

એકલા સ્વર્ગે જવાની ના કહી યુધિષ્ઠિરે,
લઈ જવા ચાહ્યો જ સાથે પ્રિય નિજના શ્વાનને
આજના બિરાદરો પોતે જવા પહેલાં અનિલ,
મોકલે છે ઉપગ્રહે મરવાને માટે શ્વાનને !

ટેલિયા——અનિલ

સૌથી મોટું અસ્ત્ર — શ્રા. રા. વીશ્વિનાથન

ગાડીમા પુષ્કળ ભીડ હતી લોકો પોતાની જગ્યા શોધવા આમતેમ દોડધામ કરતા હતા રમેશ બીજા વર્ગમા મુસાફરી કરતો હતો એને જગ્યા મેળવવાની ચિંતા ન હતી એ પોતાનો સામાન લઈને પોતાની જગ્યા પર બેસી ગયો અને છાપુ વાચવા લાગ્યો

થોડીવાર રહીને પહેલો ઘટ થયો એક વૃદ્ધ માણસ ઝડપથી ડગલા ભરતો આવ્યો અને રમેશના ડબ્બામા પ્રવેશ્યો એની પાછળ પાછળ માથે સામાન લઈને કુલી આવ્યો, સામાન ઉતારી મજૂરી લઈને ચાલતો થયો

વૃદ્ધે પોતાનો સામાન બરાબર ગોઠવી માથુ ઊચુ કરી જોયુ તો છાપુ વાચતા રમેશને જોયો એવામા ગાડીએ સીટી મારી અને ચાલુ થઈ

'ભાઈ, તમારે ક્યા સુધી જવુ છે?'

'નાગપુર' રમેશે કહ્યુ

'અચ્છા, મારે પણ નાગપુર જ જવુ છે'

'ચાલો, ઠીક સથવારો થયો! કોઈ કામસર અહી આવ્યા હતા શુ?'

'ના, હુ અમેરિકાથી આવુ છુ નાગપુર મારી જન્મભૂમિ છે એટલે રજા ગાળવા જાઉ છુ'

'તમે અમેરિકામા રહો છો? ત્યા તમે શુ કરો છો?'

હુ વૈજ્ઞાનિક છુ ત્યા પ્રયોગશાળામા કામ કરુ છુ રજા ગાળવા દેશમા આવ્યો છુ

'કેટલા દિવસની રજા મળી છે?'

'રજા તો છ મહિનાની છે, પણ શરત એવી છે કે જ્યારે તેડુ થાય ત્યારે તરત જવુ'

આમ વાતચીતનો તાર જોડાયો અને બને ગાઢ મિત્ર બની ગયા

ગાડી પોતાની ગતિમા ચાલી જતી હતી વૃદ્ધને કોઇ ચીજની જરૂર પડી એણે પેટી ખોલી પેટીમા જેમતેમ બધી ચીજો ઠાસી ઠાસીને ભરી હતી ચીજ કાઢી તો ખરી પણ પછી પેટી બધ ન થઇ શકી વૃદ્ધ એટલો કટાળ્યો કે એણે અદર કાર્ડબોર્ડની એક નાની પેટી હતી તે કાઢી લીધી એટલે પેટી બધ થઈ શકી

એ જ વખતે રમેશે દુવાન

કાઢવા માટે પોતાની ટ્રંક ખોલી. એમાં બહુ ઓછી ચીજો હતી. વૃદ્ધે પૂછ્યું: 'કેમ ભાઈ, આ કાર્ડ-બોર્ડનું બોક્ષ તમારી પેટીમાં મૂકશો? આમાં જગ્યા નથી અને બહાર રાખવું યે ઠીક નથી. મને નાગપુર સ્ટેશને પાછું દઈ દેજો!'

રમેશે ના ન પાડી. બોક્ષ લઈ ને પોતાની ટ્રંકમાં મૂકી દીધું.

વાતચીત દરમ્યાન રમેશે પૂછ્યું: 'પેલા બોક્ષમાં શું છે?'

'એની અંદર એક અદ્ભૂત અસ્ત્ર છે! એનું રહસ્ય કહી શકાય એવું નથી.'

વૈજ્ઞાનિક જેમજેમ રહસ્ય છુપાવતો ગયો તેમતેમ રમેશની જિજ્ઞાસા વધતી જ ગઈ! 'હેં! એવું તે વળી કેવું અસ્ત્ર છે?'

'અરે, ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધને રોકવાની એમાં શક્તિ છે! અણુબોમ્બ, હાઇડ્રોજન બોમ્બ એની સામે કશી ગણત્રીમાં નથી!'

એ સાંભળીને રમેશને તો જબરી ફાળ પડી! અરે, આ આફત વળી મેં ક્યાં વહોરી! એ ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો.

અધવચ્ચે એ બોક્ષ વૈજ્ઞાનિકને પાછું આપી દેવું એમાં યે વિવેક તો નહીં જ. ત્યારે શું કરવું? રમેશની સ્થિતિ સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવી થઈ ગઈ.

ગાડી નાગપુર પહોંચી અને બંને એકબીજાથી વિદાય લઈ છૂટા પડ્યા. પોતપોતાને ઘરે જવા રવાના થયા.

રમેશને પેલું બોક્ષ ટ્રંકમાંથી કાઢી આપવાનું ધ્યાન ન રહ્યું અને પેલા વૈજ્ઞાનિકે પણ ઘરે જવાની ધમાલમાં બોક્ષ માગ્યું નહીં.

ઘરે રમેશ નાહીધોઈને પરવારી પોતાના ઓરડામાં આવ્યો તો એણે જોયું કે પોતાનો છોકરો વૈજ્ઞાનિકનું પેલું બોક્ષ ખોલવાની મથામણ કરતો હતો!

એ થીજી ગયો! હવે શું કરવું? અરે, આ તે કેવી આફત!

રમેશ ઝટ દોડ્યો અને પુત્રના હાથમાંથી બોક્ષ ધીરેથી લઈ લીધું. આખરે, અંદર છે શું એ તો જોઉં? જે થવાનું હશે તે થશે! એમ વિચારી રમેશે કાળજીથી બોક્ષ ઉઘાડ્યું તો—

દાંત વિનાના, હસી રહેલા ગાંધીજીની હાથીદાંતની મૂર્તિ હતી!

હા, વૈજ્ઞાનિકે સાચું જ કહ્યું હતું. અણુબોમ્બ અને હાઈડ્રોજન-બોમ્બને મહાત કરનારી અજેય અહિંસા એમાં ભરી પડી હતી!

રમેશને લાગ્યું કે વૈજ્ઞાનિકે સાચું જ કહ્યું છે, અહિંસાના શસ્ત્રને જીતનારું કોઈ શસ્ત્ર આ વિશાળ દુનિયામાં છે જ નહીં!—('ભારતી')

બપોરનો સમય હતો. જમીને ખોળા ભારના નીકળ્યો હતો. ચાલતો ચાલતો એક વોકળા-કાંઠે જઈ ઊભો. ડુંગરાળ જમીન સમથળ નહીં, કાંઠાની જમીન પણ ટેકરી જ હતી. તાપ કહે કે મારું કામ. એક કનાક પહેલાં જ ભોજન કરેલું એટલે તરસ પણ ઘણી લાગેલી. મારી પાછળ ઊભેલા બાવળની આછી છાયામાં, ઊભો હતો. છતાંય તડકો ચામડીને ચટકા ભરતો હતો.

તરસને કારણે જલદી ઘર-ભેગો થવા ઇચ્છતો હતો પણ વોકળામાંની માછલીઓના વિહારે મને રોકી રાખ્યો હતો. એકાદ સૂકું પાંદડું હવામાં તરતું ને વળાંક લેતું આવીને પાણીમાં પડે કે માછલીઓ તીરવેગે પાંદડા પાસે ભેગી થઈ જાય અને છેતરાઈને ફરી વિખૂટી પડે.

વોકળા-કાંઠે માથે તપતો સૂરજ અને કંઠે તરસ લઈને હું ઊભો હતો અને મેં જોયું તો મારો પડછાયો પાણીના પટ પર પડ્યો હતો!—પાણી પીતો હતો!

નહીં નહીં તોયે મારી પાસે ઘણું ઘણું સાહિત્ય સર્જાયું છે. ઘણા સંબંધો બાંધ્યા છે. જીવનના એ જળ પરખે છે. સરી વાસના કામના વૃત્તિઓ—મારો આ ગુનો તરસ્યો જ છે! વિચાર આવ્યો.

ને પ્રતીક શોધવા નહીં પણ ફરવા અને મળે તો બળબળતા તાપના વેરા નીકળ્યા હતા. પણ મને તરત ઉપના વિચારે બે પંક્તિ સ્ફુરી:

જીવન નદીને તીર તરસ્યો મારો પ્રાણ
ઉપર તપતો કાળ ને છાંયો પાણી પીએ

હું તો મુખ્યત્વે અરબી-ફારસી ઢાળના છંદોમાં લખું છું. ત્યાં જૂની કવિતાના છંદલયમાં ક્યાં મારો વિચાર ગોઠવાઈ ગયો? રોળા કે દુહા. આ બંનેમાં કે બેના મિશ્રમાં પહેલી જ વાર એ કડી કેમ ગોઠવાઈ ગઈ! આ અગાઉ મેં કદી એ છંદલયમાં લખ્યું જ ન હતું. જે પ્રમાણે મને અણધારી અનુભૂતિ થઈ હતી તે જ રીતે અભિવ્યક્તિ પણ અણધારી જ થઈ.

મેં કલ્પેલા કોઈ શિષ્ટ કે મને પોતાને પ્રિય એવા છંદમાં વ્યક્ત થવા માગતા વિચારને ઢાળવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે જરૂર નંદવાઈ જાત. એમ મને લાગે છે.

પડતો પડછાયો પણ ઘણો કાવ્ય-પ્રેરક છે.

ઉપરનાથી એક જુદો અનુભવ પણ પડતા પડછાયાનો જ છે.

મારા ઘરની ઓરડીમાં રાતના સમયે બેઠો હતો. દીવો સળગી ચૂક્યો હતો. માનવે સંરક્ષણના જે સાધનો

ઊભા કર્યાં છે—એમાના કેટલાય તેને જકડી રાખતી જેલની દિવાલો જેવાં બની ગયાં છે, તેના વિચારમાં હું હતો. માથે એક અધૂરી ગઝલનો છંદલય મનમાં ગુંજતો હતો. ત્યાં મેં મારા પડછાયાને ભીંત પર મારા કરતાં પણ ઊંચે ચઢેલો જોયો!

મને વિચાર આવ્યો: માણુસ કહેતાં તેનો આત્મા, મારી પેઠે જ અત્યારે નીચે છે, અને માણુસના પડછાયા જેવી તેની વાસના, કામના, વૃત્તિઓ તેનાથી પણ ઊંચે છે!

માણુસની વાસના આ જગતમાં વધારેમાં વધારે સમય, અને વધુમાં વધુ સારી રીતે જીવવાની છે—પણ એ જીવન શારીરિક, સ્થૂળ જીવન છે,—એટલે એ પોતે શરીર હણાય નહીં એ માટે અનેક પ્રકારનાં રક્ષણના સાધનો ઊભા કરે છે, અને સાધનોની દિવાલો વચ્ચે કેદીની માફક જીવે છે. આમ તે પોતે આત્માની જમીન પર રહી જાતજાતની વાસના, આદિ-પિંડના પડછાયાને પોતાના કરતાં ઊંચે ચઢાવે છે. એવો વિચાર મને આવ્યો અને એક ગઝલ કડી સ્ફુરી—

માનવે રક્ષણને નામે ભીંત પણ ઊંચી ચણી,
ભોંયપરનો એનો પડછાયો ચઢી અંદર ચઢ્યો!

'ભોંય પડેલો' એટલે પરાજિત, એ પરાજિતને માણસે સંરક્ષણની લાલસામાં વિજેતાનું પદ આપ્યું—ઊંચે ચઢાવ્યો!—આમ મને કંઈ ફાવ્યો.

આ બીજી કડી, જે કાવ્યપ્રકારના સંસ્કાર વર્ષોથી મારા ચિત્ત પર દૃઢ થયેલા છે અને તેનો લય પણ રચના કાળે મારા મનમાં ગુંજતો હતો, તેથી તે પરંપરામાં જ ગોઠવાઈ ગઈ. કે મેં કશો આકારનો આગ્રહ રાખ્યો ન હતો. સંભવ છે કે બીજી કોઈના છંદોના સંસ્કાર મારા ચિત્તમાં વધારે દૃઢ હોત તો તેમાંના કોઈક છંદમાં એ અનુભૂતિ અભિવ્યક્ત થઈ હોત.

પણ જગતનાં તોલમાપનાં કાટલાં ઘણીવાર જુદી જ રીતે સર્જનને જોખે છે. આ કાવ્ય પ્રકાર ઉચ્ચ છે, શિષ્ટ છે, પેલો સામાન્ય છે, ગ્રામ્ય છે,—આવું કંઈક નક્કી થઈ ગયેલું છે. એવાં નક્કી કરેલા માપ કોઈ વાર સામાન્ય કૃતિને અસામાન્ય કે અતિસામાન્ય ઠેરવી દે છે.

સૌન્દર્ય—હરિફાઈમાં પરીક્ષકોએ દેહ—અવયવોનાં અમુક ચોક્કસ માપ નક્કી કરી રાખ્યાં હોય છે. નિર્ણયમાં એ માપો ધ્યાનમાં લેવાય છે અને તે પ્રમાણે પરિણામ જાહેર પણ કરવામાં કરવામાં આવે છે

પણ સાચું સૌન્દર્ય તો અનેક જુદા—જુદાં માપ-આકારમાં પણ વિલસે છે. અને માનવ આકી મર્યાદા હોય ખરી? મર્યાદામાં પુરાયેલું સૌન્દર્ય સાચું સૌન્દર્ય હોય તોયે તે સૌન્દર્ય સમસ્ત નથી, સૌન્દર્યનો એક ભાગ

—સુવર્ણરજ સમું છે અને સૌન્દર્યનો એક ભાગ જ છે તેમ

સુરેખ ઘાટીલા શરીર નયનરમ્ય પણ ક્રૅશ કરેલો કેટલીક જાતિ જાતિઓ ગેજ્યુ ગુલાબ કેપે સૌષ્ઠવ જેવું લાગે છે. આપણે ફૂલો નહીં જ્યુ કાંઈ મઝાનું, કાંઈ શરીરે જરાક નહીં પણ તાજું તીર જેવો એના શરીર-આકારનો મેળ નહીં, પણ નયનરમ્ય તો!

પણ આ તો થઈ માત્ર સૌન્દર્ય કે આનન્દ-લાવણ્યની વાત, આત્માનું સૌન્દર્ય તો વધુ ઊંડું જ છે અને તે જ તો ખરું છે તેના માપદંડ તો વળી જુદા જ છે એ કેમ ભૂલીએ?

વિજ્ઞાન-યુગમાં બધા ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગો થાય છે

હવે અખતરા કરી કરીને ગુલાબની અનેક જાતો ઉગાડવામાં આવે છે. કોઈ એ ખૂબ મોટું ગુલાબ ઉગાડ્યું હોય તો તે તેની જ વાતો કર્યા કરે પણ હું માત્ર આવડું ગુલાબ જોઈને ખુશ ન થઈ જાઉં. કાંટા ન હોય એમાં ન હોય તો પણ ગુલાબની સુરભિ, સુરખી અને કુમાશ—એ બધું મોગરા ગુલાબમાં આવતું હોય તો જ રાજી થાઉં અને પ્રયોગકારની પીઠ થાબડું. મારે આગલ એનો છોડ ઉગાડવાનો શ્રમ કર્યું પણ પેલ ગુલાબ તેના મૂળ ગુણો ખોઈને મોટું ને કાંટા વિનાનું થયું હોય તો તો એવું ગુલાબ મારા માટે જ ન બને થાય

સુરભિ સુરખી કુમાશ અને માંગલિક ગુલાબ એ પ્રયોગસિદ્ધિ છે સૌન્દર્યસિદ્ધિ નથી સૌન્દર્ય પરાજય છે એનો શોક હું ન કરું તો મારો આત્મા મે બોર્ડ નાખ્યા હતો જેતાએ અને વિજ્ઞાનનો જલ્સામાં સમજ્યો હશે

વિજ્ઞાનયુગમાં અખતરાઓ થાય જ પણ વિજ્ઞાન વિશેષની સિદ્ધિ માટે છે જે રૂપ કે તેને ખાઈ નાખવા માટે નથી આ મૂળ હેતુ ભુલાય તો અજ્ઞાન-યુગ જ સર્જાય છે એમ જાણવું જ

મને લક્ષ્મા રાખવા જેટલું આટલું છે—સનાતન સૌન્દર્યની જેટલી આપી હોય જેટલી પણ સૂઝ હોય તેને કાયમ રાખી સતત વિકસતી રાખી ગર્જન-શૈલીના બધા જ શુભ સંસ્કારો ચિત્તપર પરોક્ષપણે પડતા રહેશે સાચી અનુભૂતિ પોતાની યોગ્ય અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ શોધી લેશે પછી તે યોગ્ય કે અયોગ્ય તે તે સર્જક સાથેનો સૌન્દર્ય-સિદ્ધિ જ કહેશે

※

એવો ય રાહી હોય છે, જે બિસ્તરાબંદી*,
સામાન સાથે લે છે લપેટી સફર સુદ્ધાં!

અમૃત 'ઘાયલ'

બે પ્રસંગો

અનંત વ્યાસ

બાપુ એકવાર લંડન ગયા ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

બાપુ બકિંગહામ પેલેસથી પાછા ફરતા હતા. સાથે એક મહારાજા હતા. બાપુએ તો કપડામાં ટૂંકી ધોતી અને એક પછેડી શરીરે વીંટેલી—એટલું જ હતું. જ્યારે રાજા સાહેબના કપડાનો ઠઠારો કંઈ ઓર જ હતો જરિયાન વાઘા જ હતા. અને કીમતી આભુષણો પાર વિનાના. બંનેનાં કપડા વચ્ચે ભારે વિરોધાભાસ એક, ચર્ચીલના શબ્દોમાં ભારતનો 'નાગો ફકીર' હતો તો બીજો શણગારેલું પૂતળું!

બાપુના ઓછા કપડાની રાજા સાહેબ અને બાપુ સાથે ચાલતા એક ભાઈએ ટીકા કરી.

બાપુનો વિનોદી સ્વભાવ તરત ઝળકી ઊઠ્યો. 'ભાઈ, હું ઝાઝા કપડા ક્યાંથી પહેરું? મારા ભાગનાં કપડા તો રાજાસાહેબે પહેર્યાં છે! તેથી જ તો હું આવા લેબાશમાં છું!'

બાપુનો વિનોદ સાંભળી સાથેના ભાઈઓ હસી પડ્યા. ટીકા કરનાર ભાઈ મૂંઝાઈ ગયા ને રાજાસાહેબ છોભીલા પડી ગયા. ✱

એક મહારાજા કપડાં શીવડાવવા દરજી પાસે ગયા.

મહારાજાને જોઈ તેમનાં માનમાં દરજી તરત ઊભો થઈ ગયો. અને આવકાર આપ્યો.

'જો ભાઈ—' મહારાજાએ કહ્યું—'ઠંડીના દિવસો છે મારે કુટુમ્બ માટે ગરમ બંડીઓ શીવડાવવી છે'

'ભલે નામદાર. હું શીવી આપીશ.' દરજીએ કહ્યું.

'જુઓ, આ રહ્યું તે માટેનું કાપડ.' એમ કહીને મહારાજાએ ગરમ કાપડનો એક વીંટો ધર્યો.

દરજીએ વીંટો હાથમાં લઈ ગડી ઉકલી કાપડ જોયું તો તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. કેમ કે, તે એક જૂની, ઝરી ગયેલી શાલ હતી.

'મહારાજ! આ તો જૂની શાલ છે અને ક્યાંક ક્યાંક ઝરી પણ ગયેલી છે!'

'બરાબર છે. પણ બંડી એમાંથી જ બનાવવાની છે!'

દરજી તો દંગ થઈ ગયો! આવડા શ્રીમંત મહારાજા અને જૂની સાલમાંથી બંડી બનાવવાની વાત કરે છે!—તે વિચારમાં પડી ગયો.

દરજીને વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈ મહારાજાએ કહ્યું 'એમાં શું વિચારમાં પડી ગયો ? આ શાલ માંથી જ બંડી બનાવવાની છે !'

દરજીએ શાલ લઈ લીધી. મહારાજા પાછા આવ્યા.

બંડી તૈયાર થઈને આવી ત્યારે મહારાજાએ કુટુંબના માણસોને પહેરવા આપી

'અમે રાજકુટુંબના માણસો અમે આવી બંડીઓ પહેરીએ ? પહેરીએ તો લોકો હસે નહીં ?' કુટુંબીજનોએ ના પાડતાં કહ્યું

'કોઈ હસે. એટલે શું આવા કપડાં ન પહેરાય ? માણસે કરકસરથી રહેવું જોઈએ' મહારાજાએ કહ્યું

પણ કોઈએ ગરમ બંડીઓ ન પહેરી

મહારાજાએ એ બંડીઓ વાપરતી રહીને ફાટી

લક્ષ્મીની અપાર મહેર પોતાના પર વરસતી હોવા છતાં સાદાઈ અને કરકસરનો પોતાના વર્તનથી સુંદર બોધપાઠ આપનાર મહારાજા તે કચ્છના મહારાવ શ્રી ખેંગારજી

— નથી !

કોણ ચહાનારો બીજામાં આપને ખોતો નથી ?
આયનામાં હું હવે મુજ જાતને જોતો નથી

પંખી ય સાંજે આકુળ નીડમાં પહોંચી જાય છે
તેથી હવે હું આ જગતના ભાગ્યપર રોતો નથી

એટલી ખારાશ ઉરમાંથી ભલે ઓછી થતી,
આંસુને મોતી ગણીને માળ હું પ્રોતો નથી

એમ તો આનંદ છે અફસોસ હો તો આટલો
કે ખ્વાબમાં જે જોઉં છું તે ખંડમાં જોતો નથી

ઊંચુંનીચું ધરતી પર જોનારને દેખાય છે
આભના જોનારને સમ ભેદ એ હોતો નથી

આ રૂપ જોવાની જગતનું જ્યારથી દૃષ્ટિ મળી
ત્યારથી જાણું જગતથી હું જુદો હોતો, નથી

જયન્ત પાઠક

મહિલાઆશ્રમ, વર્ધા ૧૮ જૂન ૧૯૩૮

હું શિક્ષણને રાષ્ટ્રનિર્માણના અનેક સાધનોમાંનું એક સાધન સમજું છું.

રાષ્ટ્રનિર્માણ માત્ર સ્કૂલો દ્વારા નથી થતું. એને માટે અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓ છે, જેમ કે, (૧) મંદિર અને મસ્જિદ, (૨) રાજનૈતિક સંસ્થાઓ, ઇત્યાદિ.

આપણે વર્તમાન શિક્ષણ–પ્રથાને વખોડીએ છીએ, છતાં પણ કાર્યાન્વિત કરીએ છીએ. એનું એટલા માટે થાય છે કે એ આપણી કેટલીક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ તથા આવશ્યકતાઓ પૂરી કરે છે.

આપણી નિંદા મનોમાલિન્ય-પ્રેરિત ન હોવી જોઈએ.

વર્તમાન શિક્ષણ પ્રથા એક વિશેષ સભ્યતા માટે છે.

નવી શિક્ષણ-યોજના પણ એક વિશેષ સભ્યતા માટે છે.

એ બે સભ્યતાઓ વચ્ચેનું અંતર નિઃસંદેહ છે.

વર્તમાન શિક્ષણ-પ્રથાની સભ્યતા 'ભદ્રલોક'-સભ્યતા છે. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે છેલ્લા એક હજાર વર્ષોમાં રાજ્ય તરફથી 'ભદ્રલોક' સિવાય અન્ય કોઈને માટે પણ કંઈક કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

એ શિક્ષણ-પ્રથાના લક્ષણો છે—

[૧] તર્કશાસ્ત્રની યોગ્યતાની વૃદ્ધિ, અને [૨] કલ્પનાશક્તિની.

એ બંને ભારતમાં ઘણા દિવસો સુધી ખૂબ ખાલ્યાં–ફાલ્યાં. એનું પ્રકટીકરણ વૈદ્યો, નૈયાયિકો, કલાકારો આદિ દ્વારા થતું રહ્યું.

બ્રિટીશરોએ એને નવું રૂપ આપ્યું. એવું જ મુસ્લિમોએ કર્યું હતું. એમણે 'ભદ્રલોક'ના ધંધા પ્રચલિત કર્યા. જેમ કે—એન્જિનિયરીંગ, ખેતી, ઇત્યાદિ એમાં એમને નફાકારકતા પણ મળી. એ બધું એવી ધારણાઓના આધારે કરવામાં આવ્યું કે બધા માણસો સરખા નથી. એમનામાંનાં કેટલાકનો હક વધારે છે. એ લોકો એ અંતરને જરૂરી માનતા હતા. એ વિભેદને કાયમ રાખવા માટે દમન યા હિંસા જરૂરી છે. એમનો વિચાર છે કે 'સમાજ પર દંડનો પ્રયોગ નિર્ભયતાથી થવો જોઈએ.'

એ પ્રથાનો ઉપયોગ સૌને માટે એકસરખો ન થયો. જે ભદ્ર સભ્યતાનો નિર્વાહ કરી શકે એમને માટે જ એ છે. એટલે નવી યોજનાની જરૂર ઊભી થઈ.

બીજી સભ્યતા 'સંત–સભ્યતા' છે. એ બેમાં અસુરી એક નથી. એક સંતોની છે, બીજી ભદ્રોની.

'સંત–સભ્યતા' ગુણોની સભ્યતા છે. એમાં વિશેષાધિકારોને કશું સ્થાન

નથી એ અર્િમાની સમના પણ છ

ભ –સમ્યના' માટે ફુ સની જરૂરી 'સતત–મજના' માટે શ્રમનો સતત–સભ્યના'મા ફુરસદને શ કાની નજરે જેવામા આવે છે

સતત–અભ્યના'મા જીવનના દ મત્ય િ–રોગી િ સમગ્વા િ અન દ ના ફ્રી શકાણી નથી એમા આનન–દ કિ તી માધનાની જરૂર છે મનોવિનાનના હિસાબે પરિશ્રમ ખરાસ છ આપણે શિક્ષકો તરીકે વિચાર કરવાનો છે કે શુ આ મનોવિનાન બરાબર છે જો પરિશ્રમ અભિશાપ માનમ પડ તા માધ્યના િ જરૂર છે

છ તા દ્વિશ પરિશ્રમ એક આદ ર્ણિય વસ્તુ છ

આપણ બુદ્ધિરહિત પરિશ્રમ કરતા બુદ્ધિયુક્ત પરિશ્રમનુ મૂલ્ય વધારે આકીએ છીએ

આપણે દરેક પ્રકારના પરિશ્રમ તરફ આદરની ભાવના પેદા કરીશુ

પરંતુ શુ તરફ ાશમિનકુન જરૂરી નથી છે પરંતુ હૃદય િ ગતિ પ્રમાણે હૃદયના વિભાગ અને સંકોચ પ્રમાણે નસરાશનો અર્થ હોવો જેનએ બીજા મામમા મૂકવા નિશ્ક્રિનેમાયરી નેવી (૧) સખ્ત પરિશ્રમ કરી (૨) નીલ બીજા મામમા મૂકવુ

પરિશ્રમ િ નપાસ જરૂરી ક

પરિશ્રમની જરૂર છે

નઈ તાલીમ

નવી યાજના માત્ર એક નવી પદ્ધતિ જ નહીં પણ કે એના તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરે છે એ એક સ્કૃતિ પર આધાર રાખે છે જેની નામણિકના આ છ

(૧) સત્ય (૨) પરિશ્રમ

(૩) અહિંસા

જો આપણ નવી યાજના માનતા હાઇએ તા મ ા કોને એ જ મનોવિનાના આધાર પર શિક્ષણ આપવુ પડશે

જાપ નમા ા કોન દેશમાં તનુ શિક્ષ આપવામા આવે છે અથવા જ શિક્ષણ માટે બ્રિન્સ બિસ્માર્કે જર્મનીને શરમા કરી હતી એ તુ આજ જર્મન ા યહૂ એ ન્ય જપ રાખવાનુ શિક્ષ આપવામા આવે જો તમે ઇચ્છતા હો કે તમારા બાળકો યોદ્ધા બને તા તમારે એમને યુદ્ધનુ શિક્ષણ આપવુ પડશે જો ત્રિત ન અથવા અન્નપૂર્ણ આપણે આપણા બાળકોને એવુ જ શિક્ષણ આપીએ છીએ જા આપણ અમન નાનન કરીએ છીએ જો તમે આ નાના કે બાળકોમા ગુણોના વિકાસ થાય પરિશ્રમની ટેવ પડે અને અહિંસા પ્રત્યે સક્રિય અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય ત્યા તમારે ઉપરના સિદ્ધાંતોના આધારે શિક્ષણ આપવુ પડશે

જો તમે એ મનોવિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો હો તા તમે આ ગોકાનેર્ છ નિત્મ

અને સમાજશાસ્ત્ર એને અનુકૂળ થા શિક્ષણ સભ્યતાને શીખવે એમા મનુષ્યમાત્રને માટે પ્રેમ સેવાને માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરો એમને હિંસા કરતા દયા કરતા ન શીખવો આ બધુ તમે એ રીતે શીખવો કે જેથી બાળકોમા ગભરાટ અથવા ભય ઉત્પન્ન ન થાય

એ નાથી ઊલટુ એમ કહી શકાય છે કે બાળક માનવજાતિના યુગ નિ ધનુ પ્રતિનિધિ હોય છે એટલા માટે એને એવુ જ શિક્ષણ આપવુ જોઈએ ૧ ૮ આમ યના નો વિજ્ઞાનમા બંધબેસતુ હોય

(૨) પાછલા તમામ દસ હજાર વર્ષ અથવા એનાથી પણ વધાર સભ્ય જીવનમા મનુષ્યજાતિમા પ્રાણના વિચાર કરતા ખાસ વધારે પરિવર્તન થયુ નથી હજી એ પોતાના દસ હજાર વર્ષ પહેલાના પુરુષો ની પ્રતિનિધિ જ છે

( ) આપણે અહિંસાનુ પાલન કરતા આવ્યા છીએ પણ એને જાણ્યા સમજ્યા વિના

( ) આપણામા અહિંસા ની બળવાન ભાવનાઓ છે આપણે બધા એકબીજા સાથે ભળી જઈએ છીએ જો આપણે ધ્યાન આપીએ તો અહિંસાની રીત વિસ્તારથી સમજી શકીએ એમ છીએ

છતા પણ આપણે જો બાળકોને પરિશ્રમને જરૂરી અને સન્માન પૂર્ણ નજરે જોવાનુ શીખવવા ચાહતા હોઈએ તો જે આપણે એનામા ગુણોનો વિકાસ કરવા ચાહતા હોઈએ તો અને જો આપણે અહિંસાનુ શિક્ષણ આપવા માગતા હોઈએ તો આપણે ઉત્પાદક ઉદ્યોગો મારફત શિક્ષણ આપવાનો માર્ગ સ્વીકાર કરવો જ પડશે

ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમા સહાયક થઈ શકે એવા ઉદ્યોગો પણ આવી જાય છે ભંગીનુ કામ પણ ઉત્પાદક ધંધો છે જો સમાજ સામૂહિક રૂપે રહેતો હોય તો ભંગીનુ કામ જરૂરી છે ભોજન તૈયાર કરવુ વાસણ માંજવા—એ પણ ઉત્પાદક ઉદ્યોગ છે એ વિશાળ ક્ષેત્રમા ઉત્પાદક ઉદ્યોગ અને સામગ્રી શિક્ષણનો એક ભાગ હોવો જોઈએ મારા વિચાર પ્રમાણે આ શિક્ષણની મૌલિક કલ્પના છે જો આપણને એની ખબર હોય તો એનો સમન્વય કરવો એ આપણો પોતાનો સમજી જવાનુ

આપણે ઉદ્યોગ અને ગણિત શીખવવા જોઈએ એ તત્વ [ગણ પરિશ્રમ અહિંસા] ના સમર્થન કરવા માટે ઈતિહાસથી બાળકોના મનમા એ ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ કે માનવજાતિને આ રીતે એનુ કર્તવ્ય છે ભૂગોળથી એને જાણ થવી જોઈએ કે માનવજાતિ કેવી રીતે એક કુટુંબ સમાણી રહી છે

[નોંધ ની — મગનભાઈ]

દુષ્કાળ અને નાટક — કલ્કી

કેટલાક અવેતન રંગભૂમિ-સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ કેટલાક સમયથી લગભગ બંધ જેવી હતી કેટલાક સમયથી નાણાંને અભાવે તેઓ નવો પ્રયોગ કરી ન હતા મૂડી ના તે માટેના ખર્ચ માટેના નાણાંની જોગવાઈ ન હતી અને કોઈ ખાસ પ્રસંગ નહોતો આવ્યો એટલે કંઈ પ્રવૃત્તિ ન હતી

વરસાદ ખૂબ જ મોડો પડવાથી કેટલાય ગામોમાં પાક નિષ્ફળ ગયો હતો અને ઢોરોના ચારાની તો ખેત મજૂરોમાં ભૂખમરાની સ્થિતિ આવી ગઈ હતી કેટલાકો નજીકના શહેરોમાં કામ શોધવા નીકળી ગયા પણ જેઓ ગામમાં રહ્યા વર્ણન ન શકાય એવા ઓની સ્થિતિ ગંભીર હતી છાપાઓમાં તેની નોંધ આવવા લાગી સરકાર પણ સફાળી અને રાહતના પગલાં ભરવા લાગી પણ તે સૌને રોટલો પૂરો પાડી શકે નહીં એ દેખીતું છે

હવે આ રાહતકાર્યો થવા લાગ્યા પણ ખાસ રકમ ભરાતી ન હતી ત્યાં કોઈના મનમાં તુક્કો ઉઠ્યો કે રાહત-ફંડ માટે નાટક કરીએ તો સારી રકમ ભેગી થાય અને સંસ્થાના સંચાલકોને વાત કરી સંચાલકો તૈયાર જ હતા

નાટ્યપ્રયોગની તૈયારી થવા લાગી લાગતાવળગતાઓમાં ભારે દરની ટિકિટો શરમાશરમી વેચાવા લાગી આ તો 'દયાધર્મનું કામ છે નાટક તો નિમિત્ત છે'

નગરભાગે એક થિયેટર પણ મળી ગયું નાટ્યપ્રયોગ ભજવાયો ઠીક સફળતા મળી પણ ખર્ચનો હિસાબ બાદ કરતાં ખાસ બચત ન થઈ નાટ્યસંસ્થાએ જરૂરી નાની મોટી ભાડે લાવવાને બદલે વેચાતી જ લીધી હતી

ફાળાની રકમ વધારવા માટે બીજું નાટક નાખવાનું નક્કી ફરી ટિકિટો ખપાવાઈ બીજો પ્રયોગ થયો છતાં ખાસ મોટી રકમ ન થતા ત્રીજો નાટક થઈ અને એકંદરે સારી રકમ ભેગી થઈ અને છાપામાં સમાચાર છપાયા કે ફલાણી સંસ્થાએ નાટકો કરીને આટલી રકમ દુષ્કાળ રાહત ફાળામાં આપી

મહિનાઓના વિરામ પછી ફરી અભિનયકળા તાજી થઈ હતી આજુ બાજુ પણ એ સંસ્થા ને નાટક ફરી આવી ને જૂના જોવા આવેની મસ્તી ફરી છાપાના પાને ચમકી

કેટલાકોએ જાહેરમાં નાટ્યસંસ્થાને બિરદાવી, કેટલાકે ખાનગીમાં ગામડામાં દુષ્કાળ હતો લોકો

ભૂખે મરતા હતા એમની ભૂખ ભાગવા શહેરમાં તમાશો કર્યો, લોકોએ પૈસા આપ્યા ને તાળીઓ પાડી. લોકો કદરદાન સાબિત થયા, દયાળુઓ પણ કહેવાયા!

અને ખાસ તો દર નાઈટે ૧૦૧ રૂપિયા આપીને ખાસ યજમાન થયા તેમને ફૂલહાર પહેરાવીને હસતે મોંઢે દુષ્કાળ વિશે બે શબ્દો સ્ટેજ પરથી કહેવાનો મોકો મળ્યો. તેની છબિ પણ પડી અને એકાદ છાપામાં તે છપાઈ પણ ખરી. તેની પાસે જ ભૂખમરાથી મરી ગયેલા એક ગામડિયાની છબિ પણ છપાઈ હતી

☆

વેદનાની વાણ

☆

પુષ્પમાં ધબકી રહેલો પ્રાણ છું,
રંગ-ખુશ્બૂમાં સદા રમમાણ છું.

અવનવા રંગોતણું રહેઠાણ છું,
જિંદગી છું, જીવતું રમખાણ છું

આમ જો કે ધૂંધળું એંધાણ છું,
કિન્તુ મંજિલનું અસલ એંધાણ છું.

માંચલો મબલખ ખજાને છે ભર્યો;
હું નથી ખાલી, ખુશીની ખાણ છું

હાથ કોયો લાગવા દીધો નથી,
પારદર્શક છું, હું આરસપહાણ છું.

પાંગરે છે પુષ્પ પેઠે પથ્થરો,
એ બગીચાનો પમરતો પ્રાણ છું.

પાપને પણ પુણ્યમાં પલટી દઉં;
પોત છું એવું પનોતું પ્રાણ છું.

જેબમાં ગોતો મને, કે જેબના
હાથથી છટકી ગયેલું બાણ છું.

કોઈ પરખંદો જ 'ઘાયલ' પેખશે!
વેદનાની વેદનાની વાણ છું.

અમૃત 'ઘાયલ'

સ્નેહ અને સેવા

☆

વૈરાગ્યની પરિણતિ આધ્યાત્મિકતામાં ન થાય તો તે વ્યક્તિવાદ અને અતડાપણાનું રૂપ ધારણ કરે છે એનો મોટો ખ્યાલ આશ્રમમાં વસેલી અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવનમાંથી મળે છે.. એમને બીજા લોકો સેવાનાં સાધન હોય છે, અથવા તો પોતાની સાધના માટેનાં જીવતાં ઓજાર હોય છે.

અહીં એક નમૂનો જોવા મળ્યો. એક વ્યક્તિ બીમારની સેવા કરવા આવી. સેવા કરતાં આગ્રહ જન્મ્યો. રોગીને એ સેવા સાલવા લાગી. રોગી ત્રાસી ગયો. એને સેવક તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. આમ છતાં પેલી વ્યક્તિનો સેવાગ્રહ તો ચાલુ જ રહ્યો

સ્નેહ એ જીવનનું તત્ત્વ છે, સત્ત્વ છે. ઉપાદાન ઘડસવા એ નથી. સ્નેહની કૃપાથી સેવા જન્મી શકે. પણ સેવા એ સ્નેહની જનેતા હોય એવું ન પણ બને જો સેવાની પરિણતિ અને પરિસમાપ્તિ સ્નેહમાં નથી થતી તે સેવા, સેવા જ નથી

દાદા ધર્માધિકારી

પ્રગટેલાં પ્રકાશનો

નવજીવન પ્રેસ મંદિર—અમદાવાદ ૧

બાપુના પત્રો—મણિબહેન

પટેલને: સં. મણિબહેન પટેલ, મ. ના રૂપિયો

ગાંધી સાહિત્યમાં, બાપુના પત્રોનું પણ અગત્યનું સ્થાન છે

આ નાનકડા પત્રસંગ્રહમાં સરદારશ્રીનાં સુપુત્રી કુ. મણિબહેન પટેલ પર બાપુએ લખેલા પત્રો આપવામાં આવ્યા છે

ઘણાખરા પત્રો ટૂંકા છે. એમાં પણ એક વત્સલ અને બાળહિતેચ્છુ જાગ્રત પિતાની છબિ તરી આવે છે

મણિબહેને કુંવારા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વિશેનો બાપુનો ૫૪મો પત્ર અને મણિબહેનના જવાબ એ આ સંગ્રહના દીર્ઘ અને અગત્યના પત્રો છે

બ- ૧૭ લા નંબરમાં પણ બાપુના વિચાર—મૌક્તિકો અહીં-તહીં મળી જ આવે છે. કેટલાકનો આસ્વાદ લઈએ—

આત્મવિશ્વાસ એનું નામ કે જે નિરાશાને સમયે પણ અચળ રહે. સત્ય અને અહિંસામાં મારો વિશ્વાસ હોય તો " અણીને સમયે પણ તે ખાય "

. ન પાસ થવું એ રાંક તે વિષયમાં વારંવાર અભ્યાસ થવું. નાપાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વાર નિરાશ થાય છે એ ભૂલ છે. આળસુ હોય અથવા જેની નજર નેકરી પર હોય તે જ નિરાશ થાય. અભ્યાસીને સારુ તો નિષ્ફળતા એ નવીન અભ્યાસનો સુઅવસર છે '

બાબા રોન પરમેશ્વર જેમ પૂજ્યા છે નવું ફળ હું પ્રતિક્ષણ માગી રહ્યો છું

દરેક વસ્તુ નિષ્કામ વૃત્તિથી કરવી. આપણે પ્રયત્નના ધણી છીએ, ફળના નહીં

સેવા કરવાને માટે પણ રંગ સંયમ તો જોઈએ. આ શીખી લેવાનો જોઈએ

આપણે અમુક ટેવ પાડીએ છીએ પછી તેથી જેસરું કરવું એ શક્તિની બહાર થાય છે. સંગીતના સારુ એ ગળું કેળવવું જેવું છે. અહિંસાનું શુદ્ધ ધ્યાન કરનાર છેવટે હિંસા કરવા અશક્ત થાય છે. એટલે શરીરે નહીં પણ વિચારે. વિચાર એ જ કાયાનું મૂળ છે. વિચાર ગયો તો કાય ગયું જ

સજ્જન થાય એટલા વરસ જીવવા હોય તો પૈસો ન પચે એ વૈર અંશમાં

યજ્ઞનું સૂતર સારાને માટે ન વાપરવું. જો યજ્ઞ નિમિત્તે કાંતનાર નિરર્થક રહે તો તેની પરીક્ષા થઈ અને ન નાપાસ થયો. યજ્ઞનું સૂતર સૌથી વધારે કાળજીથી કાંતવું જોઈએ. તે જેટલું કાંતે તેટલું આપી પોતે જે સારું નરવું મળે તે વાપરે તો નિયમ. પણ તેમ કરવાની હિંમત ન ચાલે તો છેવટે યજ્ઞને સારુ એક કલાક કે અરધો કલાક રાખીને ઓછામાં ઓછા ૧૬૦ તાર તો તો કૃષ્ણાર્પણ કરી જ દેવું જોઈએ '

દીર્ઘકાળના આચરણો એકાએક મોળા પડી જાય એમ માનવાને કારણ નથી

ઘણુ ઓછુ છે પણ તેની છપાઈ સારી નથી આ સાહિત્ય તો દરેક ઘરના નેડો પાગે જવુ જોઈએ ને માટે તે સસ્તુ હોય તેમ સુઘડ હોય એ પણ જરૂરી છે સર્વ સેવા સઘના હિન્દી પ્રકાશનો એનુ ઉદાહરણ છે

ગર્વોદય અને ભૂદાન યજ્ઞ ·
લે બબનભાઈ મહેતા મૂ ૧૫ નયા પૈસા

ભૂદાન—પ્રવૃત્તિ વિશે ટૂ કમા સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપતી પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ

વેપારીઓને સંદેશ વિનોબાજી અનુ સુનીભા વૈદ્ય મૂ ૧૦ નયા પૈસા

ગાધીજીએ ધનિકોને સપત્તિના સાન ટ્રસ્ટી થવાનો આદેશ આપ્યો હતા એ ગાધીવિચારને વેપારીઓની એક સભામા પૂ વિનોબાજીએ વિસ્તા થી સમજાવી વર્તમાન પરિસ્થિતિમા તેઓ સામે ભૂદાન પ્રવૃત્તિમા અગ્રરૂપ થવાની ટહેલ નાખી હતી તે પ્રવચનનો ગુજરાતી અનુવાદ

સ્નેહદીપિકા વિમલાતાઈ મૂ ૭૧ નયા પૈસા

આ પુસ્તિકામા ભૂદાન દીપ આ ભૂદાન વિચાર પર પ્રકાશ પાડતો તેમ છે યજ્ઞ દીપિકા' એ સામ્યયોગ અને સામ્યયોગ પર પ્રકાશ પાડતા તુલના ત્મક અભ્યાસ કરાવતા સૂત્રાત્મક રચનો છે સ્નેહદીપિકા'મા ક્રાંતિથી માંડીને 'હવે તો આ જ એક ઝ ખના' સુધીના તેત્રીસ વિષયો પરના દાદા ધર્માધિકારીના ટૂ કમા છતા ચોટ જના સચોટ વિચારો છે

અર્પણ પ્રકાશનો

શ્રદ્ધા. દેવજીભાઈ રા મો L પ્રાપ્તિસ્થાન મેસર્સ મેઘજી એન્ડ સન્સ રાજકોટ મૂ ૨ રુપિયા •

શ્રદ્ધા'ની કવિતા સરળ પ્રાસાદિક અને પ્રવાહી છે મગન નત્ત્વોમા કવિને અખૂટ શ્રદ્ધા છે એવો પડઘો ઘણી કવિતામા સભળાય છે એટલે સગ્રહનુ શ્રદ્ધા' નામ સાર્થ છે

શ્રદ્ધા'ની કવિતા નવી નથી તેમ વર્તમાન કવિતાના અવનવા નવ્યપ્રયોગો અને રૈલીથી પણ દૂર છે અની તરી આવતી વિશેષતા અલ્પાર્ર્ષ છે લોકપ્રિયતા કે નવી કવિતાના મર્દ છૂટના પ્રયો સારે મમ મિનાર કે સાતી ધ્યાને કવિએ કશુ લક્ષ્યુ નથી સામા ન્યપણે નરક કા વ્યમગ્રહમા સભળાન આછો છે। શૃગારગાનનો શ્રદ્ધા'મ ૨ ભાવ છે આમ છતા શ્રદ્ધા'ના કાવ્ય વિર । મર્યાદિત નહીં પર વિવિધ ૯

સાગર—કાંઠે વસના આ કવિએ કેટલીક સુંદર સાગર કવિતા આપી। તે ઉલ્લેખનીય છે

જીવનની વિવિધ બાજુને નિરૂપ કરતા કેટલાક કાવ્યો પણ મા સ્મરણ સરખા । ઝ

સંગ્રહમાં ૮ દીર્ઘકાવ્યો અને ગેયરચનાઓ એકરૂપી સહજ માણી શકાય એવી છે

એકંદરે શ્રી મોહનની કવિતાનો રસ 'શાન' છે મનુષ્યને ગાના પણ કવિ સંયમ બનાવે છે, એમની કાવ્યસરિતા જાણે સંયમના બે મહાઓ વચ્ચે વહે છે

આપણા સંમાન્ય વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ હમણાં છેલ્લા દસકાના કાવ્યવૈભવ તપાસી કહ્યું છે કે 'આજના કવિને જાણે કરામાં શ્રદ્ધા રહી નથી' ત્યારે એવી 'શ્રદ્ધા'નો પડઘો પાડતો આ કાવ્યગ્રંથ એ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે

આરોપ હસમુખ મઢીવાળા પ્ર પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર સુરત મૂ અઢી રૂપિયા

દક્ષિણ ગુજરાતના આ ઉદયોન્મુખ નવકવિના કાવ્ય-સંગ્રહને આવકારતા આનંદ થાય છે

૧. 'આરોપ'ની કવિતા એ ચાર અપવાદો બાદ કરતાં છંદોબદ્ધ કવિતા છે ગીત ગાનના મોજા તો ઠીક એકાદ ગાન લગીરીયે ના સંગ્રહ વધિન છે એ બિના હાલ પ્રગટ થતા કાવ્યસંગ્રહો જોતા નોંધનીય લાગે છે

ચિંતનપ્રધાન કવિતાના સારા સંસ્કારો કવિએ ઝીલ્યા લાગે છે, પણ એમની મનઃસ્થિતિ ચિંતકની હજી તો બે ડગ, હાલ તેઓ એક મુગ્ધ દર્શકની જણાય છે

આગમને આવનારી કે ગુદને ઉડે સ્વાની યાકુળતા નાજિસામાં આ કવિ પાસે કાવ્ય લખાવતી નથી. એ તો આસપાસની ઘર-આંગણેની ને જોવાતા જીવનમાં મળી જતા સહજ અનુભવોને એ કાવ્યમાં ગૂંથી લે છે

કવિતા આ કવિ પાસે સામે ચાલીને આવી છે કવિ શોધવા ગયા હોય એવો પ્રયત્ન આ કાવ્યોમાં તો દેખાતો નથી

નાની રચના જેટલી જ લાંબી રચનાઓ કવિને સહજ જણાય છે અને તેની રચનાઓ આ સંગ્રહમાં ઠીકઠીક છે પણ તેનો વિસ્તાર વધારે પડતો લાગ્યા કરે છે બધી વીગતો કે બધા વિચારો વ્યક્ત કરવા જરૂરી જ હોય એવું નથી બે ચાર મર્મસ્પર્શી રેખાંકનોથી પણ કવિ ચિત્ર દોરી શકાય એવું બનાવી રચના સામે વિમત ગેનુ ભય સ્થાન જેવું જ હોય છે

મુક્તક જેવી રચનામાં જરૂરી લાઘવથી કવિએ સફળ ચમત્કૃતિ સાધી છે એટલે આવી શક્તિ આ કવિમાં છે પણ લાંબી રચનાઓમાં તેનો ઉપયોગ તે ટાળતા જણાય છે

'આરોપ' બાદ હસમુખ મઢીવાળાના ભવિષ્ય અંગે સારી જન્માવે છે જીવન અનુભવસમૃદ્ધ થતું જશે તેમ તેમ દૃષ્ટિવિકાસ સાથે તેમની કવિતા પણ સુરુ-સૌન્દર્ય સમૃદ્ધ થતી જશે એવી અપેક્ષા રાખીએ

તે તો વખત લેય જ તથી ગભરાટ મેં નથી નિરાશ પાન થઈએ મથળામાં રિકિસપાન થઈએ અને પરિણામ વિષ નિશ્ચ અન નિશ્ચિત રહીએ આજ ગીતાની અનાસક્તિ

સે ક્ષેત્ર છોકરાના મા બાપ હોવાનો દાવો કરીને બેસી જવું મને ઘણામાં હિસે જ ખાવા એ જનાય રાભ તેમ કે ઈનવી ક્રદ્ધે

જે ઈશ્વરભક્ત છે તે તા દરના સ પ્રયોગ ક્રી શકે છ, દરથી છ ના નથી

ગાંધીજીનો વિનોદ: મ ન્ટુભાઈ મઝન્ મૂ ૬૫ નના પૈસા

'પ્યારા બાપુ'ના વાચકોને સુપરિચિત, સંપાદકે આ નાનકડી ચોપડીમાં આપેના બાપુના કેટલાય વિનોદ પ્રસંગાથી પાણ પરિચિત છે જ કેમકે તે 'પ્યારા બાપુ'માં અગાઉ છપાઈ ગયા છે વિનોદ એ મહાપુરુષા ાા પ્રતિભાનું એક સુંદર પાસું હોય છ આ પુસ્તિકામાના એવી પ્રસંગા નો કોઈન આનંદ આપે એવા છે ત સાથ વિગન એવી બાપની વિનોદશક્તિના પ ા પરિચય ક ાવશે

બાપુની છાયામાં: લ મણન તમિહ અનુ મણિભાઈ ભ ટ્ટઆઈ મ અઢી રૂપિયા

બાપુના નક્ષન મ ડ ગમાં અનેક વિદ્વાન લેખકો હતા તમાના શ્રી મહાદેવભાઈને બાદ ક તા એક સાધા ણ ભણેના એકનિષ્ઠ આશ્રમ નાગી શ્રી મણ ન તમિ હે લખેલું આ પુસ્તક બાપુ વિશેના સ્મરણસાહિત્યમાં બહુ અગત્યનું છે એ ન જ નહીં બાપુના અન્ય આશ્રમનાગીઓ અને ખાન તો પદ આનમની સ્થાપના અને વિમસ ત દરમ્યાન થયેલા વિવિધ પ્રયોગો આદિની પગ મહત્ત્વની વીગતો આપે છ

બાપુ આશ્રમ અને આશ્રમ ૬ નન મ ન જાગત આપના હતા એ દષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક વાંચી જવા જેવુ છ

વિનોબાજી અને સ્વ મશરૂવાળા આદિ નિમ તિથી માંડી વર્ધાની ગાંધી છાવણી સ્વ સુધી અનેક વ્યક્તિનો આમા સ્મરણ અને પ્રસગ રૂપે જીવત પરિચય મળે છે એ આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા છ

આશ્રમ૬ નન અને ગાંધીજીનન ત પ્રત્યેની બાપુની દષ્ટિ અને નિષ્ઠા આ પુસ્તક રોચક રીતિમાં કહે જાય છ

બાપુના અનેક પત્રો પણ ઉતારાયા છે આ પુસ્તક ખૂબ વ ચાવુ જોઈએ

હિન્દી આવૃત્તિમાં અપાયેલી કેટલીક ઘણિઓ ગુ માથી ગઢી નાખી છ ત ઠીક નથી થયુ

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ: લે મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ મ અઢી રૂપિયા

જ લડતે સરદારની અને મ વાગ્રહની અ ત્ય શક્તિનો જગતને પરિચય કરા ા તે બારડોલીના સત્યાગ્રહના રસિક લેખક અને પ્રે ર્ક વિવાસના લાગીતા પુસ્તકનુ પુનર્મુદ્રણ

ગીતાધર્મ. (ગીતાનુ રામાજ સ્કના વ મામાહેબ કાનેલકર નુ ભા

રૂપિયા સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ

સ્ત્રીસ્વરૂપ મર્યાદા લે કિશોરલાલ ઘ મશરૂવાળા મૂ એક રૂપિયો

પ્રકૃતિ અને દંપતિજીવન વિશે માનવકલ્યાણની દૃષ્ટિએ ચર્ચા । એ વિષે લખતો પ્રેરક ચિંતનાત્મક નિબંધોના સંગ્રહનું પુનર્મુદ્રણ

ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ

મહામાત્ય વસ્તુપાલનુ સાહિત્ય મંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો લે ભો જ સાંડેસરા મૂ ૭ રૂપિયા

ગુજરાતના ઇતિહાસના રસિક અભ્યાસુઓને આ પુસ્તક વિશે ઉપયોગી નીવડે

વિદ્વાન લેખકે પુસ્તકને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે પ્રથમ પ્રાસ્તાવિકમાં પુસ્તકના વિષય પૂર્વની પાર્શ્વભૂમિકા આપી છે બીજો વિભાગ મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને એના સાહિત્ય મંડળ વિશે છે ત્રીજો એમ સૌએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપેલા ફાળા વિશે છે

જૈનસાહિત્ય જૈન સ્થાપત્ય વિશે સ્વાભાવિક જ આ પુસ્તકમાં ઘણી માહિતી મળે છે

ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત ભાગ ૨ જો લેખક કરનાર ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ મૂ બાર આના

ગાંધીજી એક સત્યાગ્રહી રૂપે જે ભૂમિ પર જગત સામે પ્રગટ થયા તેનો વિગતે ઈતિહાસ આપવાના લેખકના શ્રમ નિષ્ઠાવાનનું આ સુફળ છે ગાંધી જીવનના અભ્યાસુઓ માટે આ નાનકડી ચોપડી કંઈક પ્રમાણભૂત માહિતિ એકસ્થ પ્રાપ્ત કરી આપે છે

લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જે કહ્યું છે આ પુસ્તક પ્રકરણ ૧૦ માં એક પછી એક બનેલા બનાવો સાલવારી નોંધતો ગયો છે ... સત્યાગ્રહ ... સ્વરૂપ દેખાય ... આ પુસ્તક ... નોંધતા ... નથી

યજ્ઞ પ્રકાશન–વડોદરા

ભૂદાનગંગા (ખંડ બીજો) વિનોબાના સંગ્રહ નિર્મલા દેશપાંડે અનુ ચુનીભાઈ વૈદ્ય મૂ એક રૂપિયો

પૂ વિનોબાજી ભૂદાન યાત્રામાં ફરતા ફરતા સ્થળે સ્થળે લોકો સમક્ષ ભૂદાન અને બીજી સમસ્યાઓ અંગે પોતાનું ચિંતન વાણી દ્વારા મૂકે છે તેમના પાંચ વર્ષના ગાળાના એવા અનેક પ્રવચનોમાંથી ભૂદાન અને સર્વોદય દૃષ્ટિનો સામૂહિક પરિચય આપતાં વિવિધ વચનો આ સંગ્રહમાં સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે એમાં અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે તેનું વાચન પ્રેરક નીવડશે

બસે પાનાના આ પુસ્તકનું મૂલ્ય

સંસ્કૃતિ—માનવી પુરુષાર્થનો નિચોડ

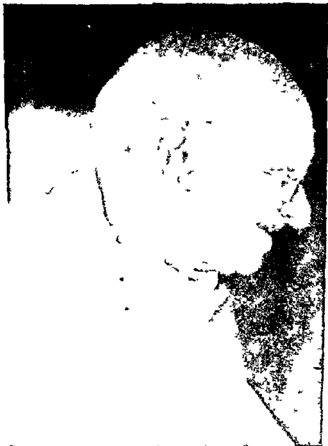
વિધાતાની તરફથી આપણને જે જે મળે છે તે છે આપણી પ્રકૃતિ; એ જ આપણી કાચી મૂડી છે. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી જે ખનિજ પદાર્થ મળે છે, સમુદ્રમાંથી જે સમૃદ્ધિ આપણે પામીએ છીએ, પૃથ્વીની સપાટી પર જે વનસ્પતિ ઊગે છે અને એના પર જે પશુ–પંખી જીવે છે—એ બધું આપણી પ્રાકૃતિક પૂંજી છે, વિધાતાની દેન છે.

એટલું જ નહીં, આપણા શરીરમાં જે પ્રગટ અથવા ગુપ્ત શક્તિઓ મળે છે, જે વાસનાઓ અને ભાવનાઓ આપણા હૃદયમાં સ્વાભાવિક પમાય છે—એ બધું આપણી પ્રકૃતિ જ છે.

આટલી બધી દેન મળવા પછી આપણે પોતાનું આરોગ્ય, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સંતોષને માટે એ પ્રકૃતિમાં જે જે પણ પરિવર્તન કરીએ છીએ, એને નવું રૂપ આપીએ છીએ તે બધું છે—આપણી સંસ્કૃતિ.

પ્રકૃતિ વિધાતાની દેન છે; સંસ્કૃતિ છે મનુષ્યના પુરુષાર્થનું પરિણામ. પેઢી–દર–પેઢી મનુષ્ય એ સંસ્કૃતિનો સંગ્રહ અને વિકાસ કરી શકે છે. કદી કદી એને બગાડી નાખે છે અથવા એનો નાશ કરે છે. એ હોય છે વિકૃતિ. માનવી પુરુષાર્થનું સર્વશ્રેષ્ઠ ફળ જ છે સંસ્કૃતિ. —'મંગલ પ્રભાત'

અનુક્રમણિકા

[illegible]

[ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્]

વર્ષ-૧૧ [૧૨-માર્ચ-એપ્રિલ-૧૯૫૮] અંક-૨

ગાંધીવાક્યસુધા

ભાષાન્તરકારઃ દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી

'અણુગોળાના આ યુગમાં શુદ્ધ અહિંસા એ એક જ શક્તિ છે જે હિંસાની ચાલાકીમાત્રનો પરાભવ કરી શકે.'

'આપણા ગવર્નરને ૫,૫૦૦ ચતુર્થીશ માસિક પગાર મળે છે. પણ એના માલિક કરભર્તાને વર્ષે સરેરાશ ૨૭૫ રૂા ની જ આવક છે. એટલે આ નોકરની આવક શેઠની કરતાં ૨૦×૧૨÷૪=૬૦ગણી થઈ'(દે. વા.).

'અમેરિકામા ગવર્નરનો પગાર નાગરિકની સરેરાશ આવક કરતાં વીસગણાથી વધારે નથી'(ઠાકુરદાસ બંગ).

'ન્યૂઝીલૅંડમાં મોટામા મોટો પગાર ટૂંકામાં ટૂંકા કરતાં આશરે પાચગણો છે' (ડી એન. ખુરોડી).

'મોટા પગાર, અને સરકાર એના નોકરોને વધુમાં વધુ તથા ઓછામાં પગાર આપે છે તેમાં રહેલી ભારે વિષમતા વિષે એણે કહ્યું છે તેને ટેકો આપતાં મને લેશમાત્ર સંકોચ નથી.'–ગાંધીજી

'મારું ચાલે તો હું દેશ બહારથી અનાજનો એક દાણો ન વેચાતો લઉં. મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આજ પણ દેશમાં પૂરું અન્ન છે.'

'યુનિવર્સિટી સ્થાપવા પૈસા પૂરા પાડવા તે લોકતંત્રી રાજ્યનું કામ નથી. લોકોને એનું પ્રયોજન હોય તો તે પોતે જ પૈસા આપે.'

'માણસની પ્રગતિમાં એક એવી ઊંચી ભૂમિકા આવે છે કે તે પછી તેને પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા યે પડતા નથી; બાહ્યકાર્યથી તે દર્શાવવાની તો વાતજ કેવી? માત્ર વિચારજ કાર્ય કરે છે, કેમ કે તેમાં એવું બળ આવી જાય છે.'

'આપણી માણસજાતની આ જ સ્થિતિ નથી કે નિર્દોષે દોષિતના વતિ દુઃખ સહન કરવું? અને એમ છે તેજ ઠીક છે. નિર્દોષ દુઃખ વેઠે છે તેથી જગત્ વધારે સમૃદ્ધ તથા શુભ બને છે.'

'તે (એનો પ્રેમ) નિઃસ્વાર્થ હોત, તો જીવનસંગિનીના મરણથી એનું જીવન સમૃદ્ધ બન્યું હોત. કારણ, વિદેહ સંગિનીના સ્મરણને પ્રતાપે જાલીમના પગ નીચે કચરાની માનવજાતિની સેવામાં એ વધારે તલ્લીન થયા હોત.'

'માનસહિત તથા બહાદુરીથી મરવાની કલા હાથ કરવા સારુ ભગવાનમાં જીવતી જાગતી શ્રદ્ધા ઉપરાંત કોઈ ખાસ તાલીમની જરૂર નથી.'

'શુદ્ધ હૃદયથી દોષ જાહેર રીતે કબૂલ કરીને માણસ પોતાનો મેલ ધુએ છે અને એ રીતે ફરીને દોષે ભરાતો બચી જાય છે.'

'જે લોકો જનસેવા કરવા ઇચ્છે છે તેણે અપાર ધીરજ તથા સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ બીજા ઉપર પોતાનો વિચાર ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કદાપિ ન કરવો.'

'ભલાઈ માત્ર ભલાઈથી જ પેદા થાય છે. પ્રેમથી પ્રેમ પેદા થાય છે વેર વાળવું હોય તો વેરીને ભગવાનના હાથમાં સોંપે એમાંજ માણસની શોભા છે.'

'તમને ભગવાન વિના બીજું કોઈ નહીં બચાવી શકે. કોઈ એક માણસ બીજાને બચાવી ન શકે.'

'મૃત્યુ પ્રાણિમાત્રને ભગવાને આપેલી ભેટ છે ......સદાચારને પ્રતાપે જ તે મહા તથા સુંદર પણ બને છે.'

'ટ્રૅક્ટર તથા રાસાયનિક ખાતર આપણને બરબાદ કરશે તેમા મને જરાયે શંકા નથી'

'ભક્તની ભક્તિને લીધે મંદિર સાચું મંદિર બને છે. મંદિરમાં રહેલા દેવ ભક્તની ભક્તિના પડછાયા સમાન છે'

'પરદેશી રાજ ગયું', એટલે પરદેશી કાપડ મંગાવાય એમ કેમ કહી શકાય? સ્વરાજમાં તો એકલી ખાદીને જ સ્થાન હોય.' [દેશી મિલના કાપડને નહિ, પરદેશી મિલના કાપડને તો નહિ જ. છતાં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી સો કરોડ રૂપિયાનું કાપડ પરદેશથી આવ્યું છે.]

'બધી શાળા તથા કૉલેજોમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનું શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈએ.'

'ખાદી દ્વારા સંચાને ઠેકાણે માણસની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો, આજ ભારે વિષમતા વર્તે છે તેને ઠેકાણે સર્વ પુરુષો તથા સ્ત્રીઓની સમાનતા સ્થાપવાનો, ઉદ્ધત મૂડી મજૂરીનો પરાભવ કરે છે તેને બદલે મૂડીને મજૂરીના તાબામાં આણવાનો આપણો પ્રયત્ન હતો.'

'આત્મપરીક્ષાથી માણસ ચડે છે, ને પરપરીક્ષાથી પડે છે.'

'જેમ તેમ કરીને મૃત્યુથી બચવા સારુ માણસ જીવનો નથી. જેટલું જીવન ઉપર હોય છે એટલું જ અથવા એથી પણ વધારે હેત મૃત્યુ પર રાખવાનો એને આદેશ છે. મૃત્યુને શત્રુ તો નહિ જ પણ મિત્ર ગણિએ તેટલે અંશે જ જીવન જીવવા યોગ્ય બને છે'

'શુભ કાર્યના અંતરમાં જ આશીર્વાદ સમાયેલા છે એનાથી ઊલટું, જો અશુભ કામને બહારથી આશીર્વાદ મળે તો તે શાપરૂપ બનવા જોઈએ તથા બને છે'

*

'પ્યારા બાપુ'ના વાંચકોને—

દસ વર્ષમાં પહેલી જ વાર 'પ્યારા બાપુ'નો ગયા માસનો અંક પ્રેમની અણધારી મુશ્કેલીને કારણે પ્રગટ કરી શક્યા નથી તે માટે વાચક મિત્રોની હાર્દિક ક્ષમા માગું છું. માહકોને બાર અંક પૂરા આપવામાં આવશે.

નવા વર્ષથી 'પ્યારા બાપુ'નું કદ વધુ વાચન આપવાની દૃષ્ટિએ ફેરવ્યું છે તે વિશે વાચકોના વિવિધ અભિપ્રાયો મળ્યા છે. તે પરથી આવતા અંકથી 'પ્યારા બાપુ' મૂળ કદમાં જ પ્રગટ થશે. 'પ્યારા બાપુ'માં જેમણે માગણીપૂર્વક રસ લઈ પોતાનું મંતવ્ય જણાવ્યું તે સૌના અમે આભારી છીએ. 'પ્યારા બાપુ' પ્રત્યે ભવિષ્યે પણ એવો જ રસ કાયમ રહે એ જ શ્રદ્ધા અને આશા.

—પ્રકાશક

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન — શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૩ જો]

ગાંધીજીના વિચારદર્શનનો વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલાં દર્શન પોતે વસ્તુતઃ શું છે. તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરી લેવો આવશ્યક છે. દર્શન વિષેના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાથી સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન સમજવું સહેલું બને એમ છે.

વ્યક્તિ સમષ્ટિને લાભદાયીઃ- વસ્તુતઃ દર્શન ખૂબ જ મહત્ત્વનો વિષય છે. એ જ્ઞાનમાત્રનો સાર છે, નવનીત છે. જીવન શું છે, બધાની માત્ર શેને લીધે છે, શેને અર્થે છે, એવા મહત્ત્વના સવાલોની ચર્ચા કરી તેને અંગે માર્ગદર્શન કરનાર દર્શનમાં તો જીવનનું શાણપણ સમાયેલું છે. આમ છતાં આજે એનું મૂલ્યાંકન ઘટ્યું છે. તેનાં કારણો પણ વિચારવા જેવા છે. એને અર્થે જોઈતી મહેનત, શાન્તિ, ચીવટ, ધીરજ અને મનોશક્તિ સામાન્યતઃ આ જે દુર્લભ હોય છે. આજનો જમાનો ઉતાવળ, ધમાલ અને મથામણનો છે. એટલે જરૂરી ફુરસદના અભાવ વિશે ફરિયાદ કરવામા આવે છે. બીજી બાજુ જીવનનો સારરૂપ આ વિષય કેવળ તર્કની સરાણે ચઢી ગયો કે જેથી તે જીવંત રહેવાને બદલે તે તાર્કિક બનતા પામ્યો. વાસ્તવમાં આ વિષય કેવળ વિચારકને જ નહીં પણ સમાજને તેમ જ વ્યક્તિને ખૂબ જ લાભદાયી છે. તે રસાળ પણ બની શકે એમ છે કારણ, માનવજીવનના કૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ એની સહાયથી જ સારી રીતે ઉકેલી શકાય એમ છે.

વિજ્ઞાનોનો સમન્વયઃ— દર્શન કેવળ તર્કનો વિષય છે એ પાયાની ભૂલને સુધારવી જોઈશે. તે ફક્ત પંડિતોનો જ વિષય છે એ ભ્રમ ભાંગવો પડશે. તેને જીવન સાથે ખાસ નિસ્બત નથી એ શંકાને દૂર કરવી રહેશે. જીવનને વિભાગતઃ જોવાની મનોવૃત્તિ ત્યાગવી જોઈશે. વિજ્ઞાનની જેમ દર્શન સર્વ વિષયોને સ્પર્શનારું છે. એટલે તો એને વિજ્ઞાનનું વિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. આ કારણે દર્શનને જ્ઞાનમાત્રનાં સંયોજન અને બધાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનોના સમન્વય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે.

મૂળ અને વિકાસઃ— જ્ઞાનમાત્રની શોધનું મૂળ છે ઐશ્વર્ય કે જિજ્ઞાસા. માણસમાત્રમાં ઐશ્વર્ય અને જિજ્ઞાસા હોય છે. એ જ્યારે તીવ્ર બને, એકાગ્રિત બને અને પદ્ધતિસર તેનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાંથી દર્શન આકાર લેવા માંડે છે. આ કારણે માણસમાત્ર એક યા બીજી રીતે ઓછેવત્તે અંશે ફિલસૂફ છે જ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

માણસની જિજ્ઞાસાભરી તપાસ ગંભીર બને ત્યારે પોતા પૂરતી ફિલસૂફી તેને મળી જ રહે છે અને તેને આધારે જ તેનું જીવનકાર્ય આગળ ચાલે છે. મૂળતઃ દર્શન છે પણ શું ? દર્શન એટલે જીવન અંગેની સ્પષ્ટ વિચારણા. અહીં વિચારણા શબ્દ મુખ્ય છે. વિચારણા

વિના દર્શન અસમર્થિત છે વિચાર વડે જ માણસ માણસ બને છે અને તેના વડે જ તે દર્શન રચી શકે છે પરંતુ દર્શન માટેની વિચારણા વિશિષ્ટ પ્રકારની હોવી જોઈએ તેથી ડૉ જેમ્સ ફિલસૂફીની તદ્દન સરળ સાદી વ્યાખ્યા આપે છે ફિલસૂફી એટલે સ્પષ્ટ રીતે વિચારણા કરવાનો અસાધારણ સતત પ્રયત્ન. આવા પ્રયત્ન સફળ કરવા માટે વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરી માનવ સંબંધો માનવપ્રશ્નોના ક્ષેત્રોમા તેનો ઉપયોગ કરવો રહ્યો અને એમ કરવા જતા ફિલસૂફીના તત્ત્વો સર્વ વિષયમાંથી મળી શકે પરંતુ તે મેળવવા યોગ્ય વ્યક્તિ જોઈએ એવી વ્યક્તિમા વિશાળ અને ઊંડી દૃષ્ટિ ઉપરાંત તેની પાસે જીવનનો સમૃદ્ધ અનુભવ અને જ્ઞાન જોઈએ

આ સારુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પણ જોઈએ પૃથક્કરણ સંયોજન, તટસ્થતા વગેરે જે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના લક્ષણ છે તે ફિલસૂફીમા પણ જોઈએ જ વિજ્ઞાન તો એક વિષય પૂરતુ મર્યાદિત ક્ષેત્ર છે જ્યારે ફિલસૂફી તો જીવન અને અસ્તિત્વ સમગ્રને આવરે છે આ દૃષ્ટિએ હર્બર્ટ સ્પેન્સરની ફિલસૂફી વિષયક વ્યાખ્યા ઘણી ઉપયોગી લાગે છે તે કહે છે કે ફિલસૂફી તો પૂર્ણતયા સમન્વિત જ્ઞાન છે અને તેની સરખામણીએ વિજ્ઞાન તો અંશતઃ સમન્વિત જ્ઞાન છે "

વિજ્ઞાનનું વર્ચસ્વ –પણ આજ તો અવળી સ્થિતિ જોવા મળે છે વિજ્ઞાન અર્વાચીન માણસને મન સર્વસ્વ બની ગયુ છે અતિ વૈજ્ઞાનિકતા આ જમાનાનુ મોટામા મોટુ ઘેલુ (Fad) છે આ વૈજ્ઞાનિકતાને કારણે જડવાદની સીમાઓ વધી છે અને પાર્થિવતા પૂજાવા લાગી છે આ કારણે જ ફિલસૂફી પણ અવગણના પામવા લાગી છે અને સામાન્યતઃ તે ઉપેક્ષાને પાત્ર થઈ છે

ફિલસૂફીનુ વ્યાપક તત્ત્વઃ–પર વસ્તુતઃ વિજ્ઞાનને એ એક મોટી મર્યાદા છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કરતુ કરતુ એવી જગ્યાએ જઈને અટકે છે ત્યાંથી આગળ તેનો ચંચૂપાત થતો નથી તેની શોધો એવા અનુમાન પર આવીને ઊભે છે કે જેને ફક્ત દર્શન જ પૂરો ટેકો આપી શકે શ્રી રિચર્ડ ગ્રેગ વિજ્ઞાનના આજના વલણ અને શોધોની ચર્ચા કરતા એક મહત્ત્વની બાબત જણાવે છે અણુવિષયક ભૌતિક વિજ્ઞાનની તાજેતરની શોધો બતાવે છે કે અણુની અંદરની શક્તિની ગતિનું સંચાલન રેખાજાળથી પર એવા તત્ત્વ પર અવલંબિત છે

ખુશીની વાત છે કે ઉચ્ચ વિજ્ઞાન હવે અજ્ઞાનના સીમાડાઓને સ્પર્શવા લાગ્યુ છે આખાય વિશ્વની પાછળ જે ગૂઢ તત્ત્વ છે તેને તો એ શોધી શકે એમ નથી કારણ કે તે એવુ ક્ષેત્ર નથી પરંતુ એ પરમ ગૂઢ તત્ત્વ તરફ ઇશારો તો એ કરતુ થયુ છે તેથી આઇન્સ્ટાઇન જેવા મહાન વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે પરમનિગૂઢ તત્ત્વ જ આપણા માટે આદિમ વ્યક્તિ

[અનુસંધાન ૩૫મે પાને]

[૪૨]

હવે તને આખું જીવનશાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં બતાવું છું :

પહેલી વાત એ છે કે એક ક્ષણને માટે પણ ખાલી ન રહે.

ગૃહ-પ્રપંચને નકામું મહત્ત્વ ન આપ

નામ-સ્મરણનો સંકલ્પ પાકો રાખ

અહંતા અને મમતા છોડ,

ઈન્દ્રિયોને લાડ ન લડાવ,

તીરથ, વ્રત આદિ સાધન-માર્ગો વિશે આસ્થા રાખ;

દયા, ક્ષમા, અને શાંતિને ભૂલ નહીં.

આવેલા અતિથિને હરિ જ જાણ

નિવૃત્તિનાથની એ જ શિખામણ છે

અને જ્ઞાનદેવ માટે એ પ્રમાણ છે

સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય અને સર્વ સુખોનો સાર એમાં સંચિત છે

હરિપાઠના આ બધા સહચારી ભાવો હોવાને કારણે એ સમાધિ-સંજીવન જ બની ગયા છે

૬ જ્ઞાનદેવને મજ્જન સંગતમાં રુચિ છે

[૪૩]

સંતોના મિલનથી જ્ઞાનદેવને સુખ, પ્રેમ, આનંદ, હર્ષ-એટલાં બધાં ઉપજે છે કે એમાં એનો અહંકાર ખતમ થઈ જાય છે

એને આલિંગન કરતી વખતે પોતાના બે સ્થૂળ બાહુઓ અધૂરા પડે છે

અને મદદને માટે, હૃદયમાંથી, માનો કે, બે સૂક્ષ્મ બાહુ બીજા નિર્માણ થાય છે

અર્થાત્ સંતોના મેળાપથી જીવના જીવત્વનો લોપ થાય છે

માની લો કે એને ચતુર્ભુજ ઈશ્વરની પદવી જ મળી જાય છે

મહાનતા એથી વધીને કઈ હોઈ શકે?

પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય નથી.

કેમકે આપના, કૃપા-કટાક્ષથી જીવોને નિજ પદની પ્રાપ્તિ થશે એવું વરદાન જ આપી રાખ્યું છે ઈશ્વરે સંતોને

[૪૪]

સંતોનો ભેટો મહાન પૂર્વ-પુણ્યોને કારણે જ થાય છે

એમને મળવાનો આનંદ સામાન્ય નથી. કેમકે, ભવદુઃખ જ એથી નાશ પામે છે

બધા સંબંધો સંતોમાં એક થઈ જાય છે

એ સાચા અર્થમાં તીર્થરૂપ છે

કારણ, સગુણ પરમેશ્વર એમાં પ્રગટ છે

જ્ઞાનદેવની ઉપમાઓ અધૂરી પડે છે

જેથી એ સંત-સમાગમના સુખનું પૂરું વર્ણન કરી શકતા નથી

[૪૫]

ભગવદ્-ભક્ત સાચો યોદ્ધો છે

એની સામે દોષોનું ટોળું નગ્ન શરીરે ભાગી નીકળે છે

અર્થાત રૂપોનું યથાર્થ સ્વરૂપ
ભક્તો સામે ખુલ્લું જ રહે છે
અનાહદયમાં ઈશ્વરનું સતત ચિંતન
રહે છે

એટલા માટે શાંતિ અને ક્ષમા
હમેશાં એને સાથ આપતી રહે છે
હરિ–નામ એવું હથિયાર.
ઈશ્વરથી અંકિત થઈ ને એના વૈભ-
વને વધારવો એ જ એનો શૃંગાર
અને વૈરાગ્ય એવું બળ,
એટલા માટે ષડ્રિપુઓ એની સામે
ટકતા નથી.
એવા એ નિશ્ચયી વીર, ઈશ્વરને જીતી
લે છે. એમાં આશ્ચર્ય શું ?

[૪૬]

સાકરની મીઠાશની પરખ એનો
રસિક જ કરી શકે છે

એ જ પ્રમાણે સાધુત્વની કસોટી
સંતો વિના કોણ કરી શકે ?
કસોટીમાં પૂરા પાર ઊતરેલા સત્
પુરુષોની સંગતથી જ ભગવાન
મળે છે

અન્ય નાના લોકોની સંગત સંસા-
રનાં બંધનો વધારશે
સત્પુરુષ, સૂર્યબિંબ સમાન સ્વય-
પ્રકાશિત અને ઉજ્જવળ, સૌના
પ્રકાશ-દાતા.
પરંતુ સૌથી ઊંચે અને અલગ,
નિર્મળ અને નિર્લિપ્ત હોય છે

નિવૃત્તિનાથની સંગતમાં,
જ્ઞાનદેવને આ અનુભવ થયો છે

[૪૭]

દમ તો નિરંતર ફરનારા યાત્રાળુ છે
પાપોનો અમને ભય નથી, બલ્કે
એ જ અમારાથી ડરે છે
સમતાની કાવડ લઈ ને અમે
ચાલીએ છીએ,
જે કાવડ નામામૃતથી છલોછલ છે
અમને અવાંતર તપસ્યાની
જરૂર નથી
અમે કર્મ કરીએ કે ન કરીએ,
એ પ્રશ્ન અમે ભગવાનને સોંપી
દીધો છે।
એથી જ અમારાં દુઃખોની સમાપ્તિ
થઈ છે

[૪૮]

સંત સમાગમની અપેક્ષા રાખ્યા
વિના કેવળ ત્રણે યોગાદિ સાધન
કરતાં જઈએ તો કંઈ ને કંઈ વાંકું
જ થશે
જાણીતું છે કે ભાવ વિના ભગવાન
ગુરુ વિના સાક્ષાત્કાર
તપ વિના દેવની કૃપા,
અને પ્રેમ વિના કલ્યાણની વાત-
ક્યાંથી મળે ?
એટલા માટે જ્ઞાનદેવે તો પાકી
ગાંઠ વાળી છે-
" વિના 'સત્સંગ' તરણોપાય જ
નથી "

☆

પ્રધવાતું વિશ્વ આ કોઈ લુહારી કોઢ શું
સોળિયું ધબકે ધમણ જેવું છતાં
ચામડાની ખોળ શું નિષ્પ્રાણ એ
પ્રાણ તો એમાં હવા પૂરનાર હાથોમાં રહ્યો
રતિલાલ–અનિલ

[સ્વ. ખેરસાહેબને આપણે એક દક્ષ રાજપુરુષ તરીકે ઓળખીએ છીએ, પણ એક માણસાઈ થી ભર્યા રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે પણ તેમને ઓળખવા જરૂરી છે–એવો એક પરિચય એમના નિકટના સાથી કાર્યકર અહીં તટસ્થતાથી આપે છે.–સં]

☆

૧૯૩૭મા કોંગ્રેસે ધારાસભાના ભાગ લેવા ચૂંટણીઓમા ભાગ લીધો. ઠેરઠેર કોંગ્રેસ પક્ષ બહુમતિમા આવ્યો હતો. મુંબઈમા કોંગ્રેસ પક્ષનો નેતા કોણ થશે એ પ્રશ્ન ચર્ચાનો હતો. નેતાની ચૂંટણી થઈ તે દિવસે કોંગ્રેસ હાઉસમા ટેલિફોન કર્યા તો જવાબ મળ્યો 'બી. જી. ખેર.' એ નામ પહેલી જ વાર મારા કાને પડ્યું. ત્યારે મને ખબર નહીં કે ભવિષ્યે એમના નિકટ પરિચયમા આવવાનો લ્હાવો મળવાનો છે.

તેઓ મુંબઈના વડા પ્રધાન થયા તે પહેલાનો એક પ્રસંગ તેમને જ મોઢે સાભળ્યા હતો.

આરની પૂર્વે આવેલી ચમડવાલેની વાડી–જે હવે 'ખેર વાડી' તરીકે જાણીતી છે–મા પોતાના કેટલાક સાથીદારો સાથે શ્રી ખેર ત્યાં વર્ષોથી સમાજસેવાનુ કાર્ય કરતા હતા. એક દિવસ તેમને ખબર પડી કે અહી ગેરકાયદે દારૂ ગળાય છે. એમણે તરત વાંદરાના પોલીસ સ્ટેશને ખબર આપી અને જણાવ્યું કે જ્યા સુધી તમે આવશો નહી ત્યા સુધી હું આ જ જગ્યા પર હાજર રહીશ.

ઠેઠ બપોરે બાર વાગ્યે ફરજ પરનો પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર ધૂંધવાતો આવીને પુછવા લાગ્યો : 'ક્યા દારૂ ગળાય છે?' દારૂ ગાળનાર તો ક્યારનોયે ભઠ્ઠી ફોડીને ચાલતો થયો હતો.

ખેરસાહેબે કહ્યુ કે, 'તે તો ગયો પણ મારી ફરિયાદ નોંધી લો।'

પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરે ફરિયાદ તો નોંધી પણ પછી કશાં પગલાં ભર્યાં નહી

એ બનાવ પછી દોઢ બે મહિને ખેરસાહેબ મુંબઈના વડાપ્રધાન થયા પ્રથમ દિવસે જ ખેરવાડીમા ફરિયાદ નોંધાણી હતી તે કાગળિયા મંગાવ્યા અને ફરજ બજાવવામા કસૂર કરવા માટે પેલા પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરને બરતરફ કર્યો.

૧૯૪૬મા પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ થઈ ને પહેલા, દિવાળીના દિવસોમા બાપુએ વર્ધાના બધા કોંગ્રેસ કમિટિઓ પર પત્ર લખી સત્યાગ્રહની શક્યતા કેટલી છે તે જણાવવા માગેલુ. મુંબઈની મીટીંગમા શ્રી ખેરસાહેબે પ્રશ્ન પૂછનારાઓને એવો સરસ જવાબ આપેલો કે કોઈને કશી શંકા રહી નહી.

એ પત્રનો જવાબ પોરટથી મોકલવાનો ન હતો પણ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિને પૂના હાથોહાથ પહોંચાડવાનો હતો. કેમકે, કોંગ્રેસના બંધારણ પ્રમાણે તે સમયે ઉપનગર જિલ્લાનો સમાવેશ મહારાષ્ટ્રમા થતો હતો જવાબ ટાઈપ

થયો. તે પુના રવાના કરતા પહેલા તે પર ખેરસાહેબની સહી લેવા ગયો ત્યારે સહી લેતા પહેલા મને કહ્યુ· ' ટાઈપ કરેલુ લખાણ મૂળ સાથે સરખાવી લેવું જોઈએ :

કોઈ સારું પુસ્તક કે લેખ મારા વાંચવામા આવતાં, તો હું ખેરસાહેબને તેની વાત કરતો. ચીનમા નિરક્ષરતા નિવારણ માટે થયેલા પ્રયાસો વિશેનુ એક ચોપાનિયું એક મિત્ર પાસેથી મને મળ્યા તે વાંચી મેં ખેરસાહેબને આપ્યુ. તે વાંચીને તેમણે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી. તે પછી મે કોઈ ચોપડી માટે વિનંતિ કરી તો એમણે કહ્યુ કે, 'આત્મજ્ઞાન વધે એવા પુસ્તકો જ વાંચવાનું જ મને વધારે પસંદ છે.' એ પરથી એમની ૬૦મી વર્ષગાંઠ પ્રસંગે 'જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈના પત્રો' ભેટ આપી જાણીતા અંગ્રેજ કવિ ટેની-સનના પૌત્ર, હેલમ ટેનીસને વિનોબા-જીની ભૂદાન પ્રવૃત્તિ પર લખેલી એક ચોપડી તેઓ ખૂબ રસપૂર્વક વાંચી ગયા હતા. એટલું જ નહી, એમાથી કેટલાક અગત્યના ઉતારાઓ પણ ટાંચી લીધા હતા.

પુસ્તકની બાબતમા તેઓ ખાસ તકેદારી રાખતા.આપેલી ચોપડી વંચાઈ રહે તરત કાળજીથી આપી દેતા અથવા માગી લેવા કહેતા. તેઓ પોતે પણ કોઈ કોઈ વાર અમુક ચોપડી વાચવા આપતા. એમ મને શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની જીવનકથાના બે ભાગ વાંચવા આપ્યા હતા.

ભારતના હાઈ કમીશનર તરીકે ખેરસાહેબ ઈંગ્લાંડમા બે વર્ષ રહ્યા. પોતાના પત્નીની તબિયત બગડતા તેઓ દેશમા પાછા ફર્યા. શ્રીમતી ખેરને વધુ સારવાર માટે પૂના ખસેડવાના હતા તેના બે દિવસ અગાઉ હુ તેમને મળવા ગયો ત્યારે ખેરસાહેબ કમ્પા ઉન્ડમા આંટા મારતા હતા. થોડી વારે બંગલામા ગયા અને અંદરથી ધારા વીમા રહેતા એક કુંભારનુ સરનામું લઈ આવી મને આપતા કહે, 'આ ભાઈને એની ન્યાતવાળાઓ ન્યાત બહાર મૂકવા તૈયાર થયા છે. તો જઈને બધી ખબર કાઢી આવો '

હું બીજે દિવસે ધારાવી ગયો. પેલા ભાઈને શોધી કાઢ્યા. અને ત્યા દુકાન કરતા એક ભાઈની પાસેથી બધી વિગત જાણી લઈ ને ખેરસાહેબને જણાવી. મને વાત કરતા પહેલા ખેર સાહેબે મુબઈ સરકારને એ ભાઈની બધી વીતક કથા લખી જણાવી હતી. અગાઉ પણ એક વાર એક હરિજનની અરજી પોતાના પુત્ર ને લખવાની સૂચના આપતા ખેરસાહેબને મે જોયા હતા.

શક્ય એટલી બધી સારવાર કરવા છતા શ્રીમતી ખેરનુ અવસાન થયું. તે પછી ખેરસાહેબનું મન પોતે અગાઉ જ્યાં સામાજિક કાર્ય કરતા હતા તે ખેરવાડીના કામમા વાળ્યું. સંસ્થા ફરી વ્યવસ્થિત કરી અને ખેરવાડી વેલફેર એસોસિયેશન રજિસ્ટર કરાવ્યું. ત્યા

પરિશ્રમાલય બંધાવ્યું. કામ કરનાર પ્રત્યેકને પૂરતાં અન્ન-વસ્ત્ર મળી રહેવાં જોઈએ, એવી એમની કલ્પના હતી.

બેરવાડીમાં દર રવિવારે સર્વ-ધર્મની પ્રાર્થના થાય. તે પછી કોઈ સંતના જીવન પર, કોઈ અધિકારી વક્તાનું પ્રવચન થાય. મુંબઈમાં હોય ત્યારે બેરસાહેબ પોતે અચૂક હાજર રહે. છેલ્લે છેલ્લે તો મુલાકાતીઓને પણ બેરવાડીએ આમંત્રતા.

બેરસાહેબ હરરોજ કાંતતા. એમનું કાંતેલું સૂતર હું વણવા આપવા જતો. પહેલી વાર કાલબાદેવીના ભંડારે સૂતર વણવા આપી આવ્યો. મુંબઈ સરકાર તરફથી વણકરીમાં મદદ મળે છે. ખાદી વણાઈને આવી ત્યારે કાલબાદેવીના ભંડારમાં વણકરી-મદદનાં ફોર્મ સીલી-કમાં ન હતાં. એટલે ફરી ધક્કો થયો. ખુદ બેરસાહેબ પાસે ફોર્મ ભરાવું તો ત્રીજો ધક્કો થાય એટલે મેં જ જરૂરી વિગતો ભરી ફોર્મ ભરી દીધું. એમ કરતાં વણકરી મદદની મળેલી રકમ એમણે બેરવાડી એસોશિયેનમાં જમા કરાવવા કહ્યું. મેં તેમ કર્યું. મને કહ્યું કે મને ફોર્મ લાવી આપ્યું હોત તો હું જાતે ભરી આપત.

બે-ત્રણ વાર એમ મેં જ ધક્કો ટાળવા વણકરી-મદદનું ફોર્મ ભરી દીધું. તે પછી શાંતાકુંઝના ભંડારે સૂતર વણવા આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પોતાના ચોપડે બેરસાહેબનું નામ રહે તે માટે ભંડારવાળા ભાઈએ બેર-સાહેબ પાસે જ ફોર્મ ભરાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. હું ફોર્મ લઈને બેર-સાહેબ પાસે પહોંચ્યો. ફોર્મની પહેલી લીટી બેરસાહેબે વાંચી : 'હું નીચે સહી કરનાર આપને વિદિત કરું છું કે મુંબઈ સરકારની સ્વાવલંબી ખાદી વિચારશ્રેણીમાં હું માનું છું અને એક વર્ષમાં સંપૂર્ણ ખાદીધારી થવાની આજથી પ્રતિજ્ઞા કરું છું !'

મને કહે, 'જ્યાં સુધી મુંબઈસર-કારની યોજનાની નકલ વાંચું નહીં ત્યાં સુધી આના પર સહી કરવાની મારી તૈયારી નથી. હું એક સોલીસીટર છું.' અને સહી ન કરી, વણકરીની મદદ મેળવવાનું છોડયું.

એમણે કાંતેલા સૂતરની છેલ્લી આંટીઓની ખાદી તો એમના અવસાન પછી વણાઈને આવી.

સૌથી પ્રથમ એમણે કાંતેલા સૂતરનો તાકો વણાઈને આવ્યો તે પછી એક દિવસ સાંજે તેમની સાથે મોટરમાં પાછા ફરતાં મેં સૂચના કરી કે એમાંથી નાના સિદ્ધાર્થ અને ઉમા માટે એકએક જોડ કપડાં કરાવવાં. એ બંને પણ સાથે જ હતાં. તે પર બેરસાહેબે નાનકડું ભાષણ આપ્યું. તેનો સાર એવો હતો કે શ્રીમતી બેરને પણ તેઓએ કદી ખાદી માટે આગ્રહ કર્યો ન હતો. સિદ્ધા-ર્થની તો ચામડી નાજુક છે એટલે એને તો ડૉક્ટરની સલાહથી રેશમી કપડાં પહેરાવવાં પડે છે. વળી છોકરાં-ઓને ખાદી પહેરાવવાનું કામ તેમનાં

મા-બાપનું છે.

કેટલીયે વાર મેં બેરસાહેબને પોતાના પૌત્ર પૌત્રીઓ સાથે રમતા ને આનંદ કરતા જોયા છે. પણ એક રવિવારે એવું બન્યું કે એક નિરાશ્રિત ભાઈ ને એની ધીનક સંભળાવવા બેરવાડી બોલાવ્યો હતો. તે ભાઈ પોતાના કાગળો લઈ ને આવ્યા હતા. પણ તેમની દાઢી જોઈ ને તે દિવસે બેરસાહેબની સાથે આવેલો નાનો સિદ્ધાર્થ ડરેલો માર્યો રડતો હતો. આ પરથી પેલા ભાઈ પોતાની હકીકત જણાવ્યા સિવાય ચાલ્યા જતા હતા. બેરસાહેબે તેઓને પાછા બોલાવ્યા અને સિદ્ધાર્થને એક બાજુએ મોકલીને પેલા ભાઈ ના બધા કાગળો જોયા અને પછી તેમને Legal Aid Society ની મદદ મેળવવાની સૂચના કરી

બેરવાડીમાં એક જૈન મુનિ શ્રી મહાવીરના જીવન પર પ્રવચન કરવા આવ્યા હતા. તેઓને ખ્યાતિને લઈ ને મુંબઈ થી પણ કેટલાક જૈન ભાઈ બહેનો આવ્યાં હતા. મુનિશ્રીએ પોતાનું ભાષણ પુરૂં કર્યું તે પછી બેરસાહેબને કંઈક બોલવા વિનંતિ કરી કે આ ભાઈ બહેનો આપને સાંભળવા આવ્યા છે. બેરસાહેબે જવાબ આપ્યો કે આપના બોલ્યા પછી બોલવું ઠીક લાગતું નથી આમ છતાં જ્યારે મુનિશ્રીએ વધુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે બેરસાહેબ પાંચ દશ મિનિટ બોલ્યા તો ખરા પણ છેવટે કહ્યું કે આપના પછી બોલવાનું અને યોગ્ય લાગતું નથી. આટલું બોલતા તેઓ એટલા બધા ગળગળા થઈ ગયા કે તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યા.

એ ત્રણ વર્ષ પર જમશેદી નવરોઝની રજાને દિવસે સવારે દશેક વાગ્યા પછી બેરસાહેબને ખારમાં એક અઠવાડિયામાં ગુન્હાના બનેલા ત્રણ પ્રસંગોની વાત કરી. સાંજમાં રસ્તા પર સભી સાંજે ખૂન થયું હતું; વહેલી સવારે લક્ષ્મીનગર હોટલના દૂધ કેન્દ્ર પરથી દૂધ લઈ ને પાછી ફરતી એક બહેનના ગળામાંથી કેટલાક બદમાસ સોનાની કંઠી ખેંચીને લઈ ગયા હતા; અને એક ડૉક્ટરના માણસને હિપનોટાઈઝ કરીને ખારથી દૂર લઈ જઈ ને મધરાતે મુંબઈના રસ્તા પર છોડી દેવામા આવ્યો. બધી વાત સાંભળ્યા પછી બેરસાહેબે સૂચના કરી કે આ વિષે ખારની રેસિડન્ટસ એસોસિએશન, ફ્રોગ્રેસ કમિટિ વિગેરે સંસ્થાઓએ ભેગા થઈ ને જાહેરસભા બોલાવવી જોઈએ અને લોકમતની અસર સરકાર પર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જેથી સરકારને કંઈક સક્રિય પગલા ભરવા પડે, અને ભવિષ્યમાં આવા પ્રસંગો ન બને. અખબારોમાં પણ ચર્ચાપત્ર લખીને સરકારનું ધ્યાન ખેંચી શકાય.

બેરવાડીમાં એક ભાઈ રક્તપિત્તના રોગથી પીડાય છે એવા સમાચાર ત્યાના દવાખાનાના ડૉક્ટરે આપ્યા તે પરથી બેરસાહેબે એને ઘેર જઈ ને રક્તપિત્તના ખાસ દવાખાનામાં દાખલ થવાની

સૂચના કરી અને એને માટે જગ્યા મેળવવા ડૉ. ગિલ્ડર તેમજ મુંબઈ સરકારના તે વખતના આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન શ્રી શાંતિલાલ શાહને ટેલિફોન કરીને બધી વ્યવસ્થા કરી. તે પછી ત્યાં કામ કરનાર સાથીઓએ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ખબર આપીને પેલા ભાઈનું ઘર જંતુનાશક દવાઓથી સાફ કરાવ્યું. ખેરસાહેબની ઓળખાણ સિવાય તે ભાઈને દવાખાનામાં દાખલ થવાનું શક્ય બનત નહિ. ત્યાંની સારવારથી પેલા ભાઈને થોડો ફાયદો પણ થતો લાગ્યો. એવું એના સગાવહાલાઓ જણાવતા પણ એ ભાઈએ ત્યાં પૂરતો સમય સારવાર લીધી નહીં, અને પાછા આવતા રહ્યા. તે પછી થોડે સમયે તેમનું અવસાન થયું.

તા. ૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૫૬ ને રોજ મુંબઈમાં ભૂદાન કામને વેગ આપવા શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈની પદયાત્રા ભાયંદરથી શરૂ થઈ. શાંતાક્રુઝનો કાર્યક્રમ પૂરો કરીને ખાર જતાં પહેલાં તેઓ ખેરવાડી ગયા ને પ્રવચન કર્યું. ખેરવાડી જેવા ગરીબ લત્તામાં વધુ સંપત્તિદાન પત્રો ભરાવાની શક્યતા ન હતી એટલે ભૂદાન કાર્યકરો થોડાજ પત્રો લઈ ગયા હતા પણ ખેરસાહેબની હાજરીમાં થયેલા નારાયણભાઈના પ્રવચનની એવી અસર થઈ કે બધા જ પત્રો ભરાઈ ગયા અને બીજા કેટલાકના નામો જૂદા કાગળ પર લખી લેવા પડયા. ખાસ કરીને મહિને ૫૯ રૂપિયાની ભાડાની આવક મેળવતી એ ખ્રીસ્તી બ્હેને રૂપિયે બે પૈસા દાનમાં આપ્યા. તેનો ઉલ્લેખ તો શ્રી નારાણભાઈએ પોતાના ત્યાગ પછીનાભાર ણોમાં તેમ જ 'ભૂમિપુત્ર'માં છપાયેલા 'મુંબઈનો પત્ર'માં કર્યો. આની પાછળ ખેરસાહેબે એ વિભાગમાં વર્ષો સુધી કરેલું તપ બોલતું હતું. ખુદ ખેરસાહેબે પણ પોતાની આવકનો છઠ્ઠો હિસ્સો સંપત્તિદાનમાં આપવાનું જાહેર કર્યું.

ભાષાકીય ધોરણે પ્રાંતોની પુનર્રચનાના સવાલમાંથી જે પરિસ્થિતિ મુંબઈમાં પેદા થઈ તેથી તેઓને ઘણું દુઃખ થતું. આવા વર્ચાસ્પદ સવાલ પર એમનું મંતવ્ય જાણવાનો મેં કદી પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. આમ છતાં બેવાર તો મારા જેવા સાધારણ કાર્યકર્તા આગળ તેઓ બોલી ગયા ' ભાઈ અમારા જ માણસો અમારું કહેવું સાંભળતા નથી. આમાં શું થઈ શકે તે સમજાતું નથી ' તે પછી છેવટે લોકસભાએ દ્વિભાષી મુંબઈનો નિર્ણય કર્યો અને અમદાવાદમાં પણ જે તોફાનો થયા અને જ્યારે તેઓએ છાપામાં એવો અહેવાલ વાંચ્યો કે મહાત્માજીના આશ્રમને પણ નુકશાન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે ગુજરાતમાં પણ મહારાષ્ટ્રના જેવું જ થયું.

ગયે વર્ષે જાન્યુઆરીની ૨૦મી તારીખે જ્યારે વડા પ્રધાન પં. જવાહરલાલજી મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તે

ઓની પડેલી રોકાણ ખેરવાડીમા દિવા સળીબનાવવા માટેના ગ્રામોદ્યોગ મકાનનો પાયો નાખવાની હતી એની તૈયારીમા ખેરસાહેબે ઘણો શ્રમ લીધો અને તે પછીના શુક્રવાર તા. ૨૫મીએ ગાંધી સ્મારક નિધિની ઑફિસમા કામ કર્યા પછી મહિલામંડળમા દર શુક્રવારે થતી ગાજની પ્રાર્થનામા આખરી પ્રવચન કર્યુ પરિણામે તા. ૨૬મી જાન્યુઆરીના પ્રજાસત્તાક દિને ખેરવાડીમા ધ્વજ-વંદન માટે પણ તેઓ આવી શક્યા નહિ અમને સમજાઈ ગયુ કે થઈ પડ્યુ તે માટે ઊંચો નીચો થતો ખાટનો Bombay Surgical Houseમાંથી આવવાનુ સદભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ મારી મદદમા ખેરવાડીના કેટલાક ભાઈઓ હતા ખાટ ને તેઓની આરામીમા મૂક્યા પછી તેઓએ પોતાના અંગત મદદનીશ શ્રી ગણવને વિનંતિ કરી કે આ ભાઈઓને થોડા પૈસા આપો મુંબઈમા તેઓ તિતમિયત કંઈક સુધરી એટલે વધુ સારવાર માટે તેઓ પૂનાના ડૉ. ફોવાજીની ઈસ્પિતાલમા ગયા ત્યા માર્ચ તા. ૮મીને શુક્રવારે સવારે પ્રાર્થના કર્યા પછી અચાનક તેઓનુ હૃદય બંધ થઈ ગયુ અને જ્યા શ્રમતી ખેરની દહનક્રિયા થઈ હતી ત્યા જ તેમના મૃતદેહને પણ અગ્નિદાહ કરવામા આવ્યો શુક્રવારે અવસાન પામેલા મહાનુભાવો મિસ્ટ મહંમદઅલી, સર ફિરોઝશાહ મહેતા, ડૉક્ટર આંબેડકર વિગેરે તા. યાદીમા એક વધુ નામનો ઉમેરો થયો

જ્ઞાન અને ભક્તિ

સારામા સારી રાંધણમા જમવાનો કોઈ આપણને પ્રબંધ કરી આપે તો પણ જો આપણને આપણા ઘરમા જ કોઈ લૂખો-સૂકો રોટલો હેતથી પીરસનારુ હોય તો જમવા જઈએ નહી

કેમકે ભૂખે રસોઈ કરતા પણ તે સાથે જે હેત આપણને મળે છે તે જ રસોઈને સ્વાદિષ્ટ કરે છે તેમા જ રસના માટે રસ પડ્યો હોય છે

રાંધણનો પીરસણિયો બદલામા મળનારા પૈસાના એક માત્ર વિચારે પીરસે છે અને એ બદલો વધારેમા વધારે કેમ મળે એવુ જ્ઞાન સતત તેના મનમા હોય છે અને તેથી એમા રૂપિયાના આવવાની જ

જ્ઞાન અને ભક્તિ વચ્ચે રાંધણના જમણ અને ઘરના જમણ જેટલો જ તફાવત છે એકલા જ્ઞાન રાંધણના જમણ જેવુ શુષ્ક છે એમા જ્યારે ભક્તિરસ ભળે છે ત્યારે એ મા એ હેતથી પીરસેલા ભાણા જેવુ ભાવભોજન જેવુ થઈ જાય છે

ફરજ વિષેનું માત્ર જ્ઞાન અને તેમાથી રજૂ થયેલુ કાર્ય રાંધણનો પીરસણિયો દાળ શાક વગેરે એ રોટી પ્રમાણે આપી જાય તેના જેવુ છે એમા હેતનો છાંટો કે આગ્રહ નથી પણ ફરજના કાર્યમા પ્રેમ-ભક્તિનો રસ ભળે છે ત્યારે તે રસમય બની જાય છે બાકી એકલુ જ્ઞાનપ્રેરિત કે માત્ર ફરજના ભાનથી પ્રેરાયેલુ કાર્ય રોટી વગરના ભાણા જેવુ છે એમા પ્રેમ ભક્તિનો રસ મળ્યા વિના તેની કાંઈક મજા આવતી નથી

—અ

હજરત અલીનાં વચન-મૌક્તિકો —— અનુ. કાન્તિલાલ શાહ

ભિક્ષાદાન અને લોભીપણું

☆

લોભીનું ધન કાં તો એના વારસદારોને જાય છે અથવા હવામાં ઊડી જાય છે.

☆

લોભી કરતાં બીજો કોઈ માણસ એકલો નથી

☆

લોભી માણસ પોતાના માણસોનો માત્ર ખજાનચી છે.

☆

લોભીપણું, ચીકણાપણું મિત્રતાનો નાશ કરે છે.

☆

હાથમાં રહેલા ધનનો પણ લોભ કરવો તે ઈશ્વરમાં અવિશ્વાસ કરવા જેવું છે.

☆

પૈસા એના ધારણ કરનારને ત્યારે જ ફાયદો કરે છે, જ્યારે એ એનાથી જુદો પડે છે

☆

ઉદારતા બીજી અપૂર્ણતાને ઢાંકી રાખે છે.

☆

ઉત્તમ માણસ તે છે જે બીજાને ખપમાં આવે.

☆

ઉત્તમ માણસ તે જે બીજાને લાભ પહોંચાડે.

☆

ખાલી ખિસ્સે દાન થઈ શકે નહીં.

☆

ઉદાઉપણું દાનને ધક્કો પહોંચાડે છે.

☆

ભિક્ષાદાનનો દુર્ગ તમારી મિલકતનું રક્ષણ કરો.

☆

ના પાડવા પછી આપવું તે આપવાની હા પાડીને ન આપવા કરતાં વધારે સારું છે.

☆

જ્યારે કોઈ માણસ તારી પાસે આશાભર્યો આવે ત્યારે તેને નિરાશ ન કરતો.

☆

દાનથી કીર્તિ મળે છે

☆

દાનથી યશ મળે છે.

☆

આપ્યા દાનથી બધું દુઃખ દૂર થાય છે.

☆

દાનવીર પાસેનું થોડું ધન લોભીના ખજાના કરતાં વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.

☆

દાન કરો પણ ભયથી નહીં તેમ આશાથી પણ નહીં.

☆

ઈબ્ને સાબાત — મૌલાના આઝાદ

અનુ 'અન્જુમ' વાલોડી

હમણા જ વિદેહ થએલા પ્રખર દેશભક્ત અને પ્રકાંડ વિદ્વાન મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદની તેજસ્વી કલમે લખાએલો આ પરિચય લેખ પ્રેરક નીવડશે એવી શ્રદ્ધા છે વાલ્મીકિ પણ એક કાળે લૂંટારાજ હતા ને ઈબ્ને સાબાતનો કિસ્સો તેમની સાથે સરખાવવા સરખો છે ગાંધીજીના હૃદયપલટાની વાતમા પણ કેટલુ તથ્ય રહેલુ છે તે પ્રશ્ન અહી વિચારીએ. મૂળ ઉર્દૂ પરથી આ પરિચય લેખ ઉતારાયો છે સ

બગદાદમા જેવી રીતે હજરત શેખ જુનૈદ બગદાદીનુ નામ એમની તપસ્યા અને દરવેશી માટે પ્રખ્યાત છે તેવી જ રીતે ચોરી અને લૂટફાટ માટે ઈબ્ને સાબાતનુ નામ જાણીતુ છે

દશ વર્ષથી ઈબ્ને સાબાત મદાયનની જેલમા પુરાયા હતો હવે તે કોને તેના ભયકર દુશ્મનાઓનો ડર રહ્યો ન હતો તો પણ તેની ચાલાકી અને નીડરતાની કથાઓ તેઓ ભૂલ્યા નહોતા

ઈબ્ને સાબાતના પૂર્વજીવન વિષે કોઈને ખાસ વિશેષ માહિતી નથી હા સૌ પ્રથમ તે બજારમા ચોરી કરતા પહેલી વાર તે પકડાયો ત્યારે પોલીસ તપાસમા માલૂમ પડયુ કે તે બગદાદનો રહીશ નથી તેના મા-બાપ તુસથી એક કાફલા સાથે આવી રહ્યા હતા ત્યા માર્ગમા બન્ને ટૂંક માંદગી ભોગવી મૃત્યુ પામ્યા આમ અચાનક અનાથ બની ગએલા ઈબ્ને સાબાત પર દયા લાવી કાફલાના સરદારે તેને બગદાદ પહોચાડી દીધો એની ગિરફતારીના બે વર્ષ અગાઉની એ વાત છે એ બે વર્ષ એણે ક્યા અને કઈ રીતે ગાળ્યા તે કોઈ નથી જાણતુ એ ગિરફતારી વેળાએ એની ઉમર કેવળ પદર વર્ષની હતી એ ચોરી અંગે એને ફટકા મારની શિક્ષા કરી છોડી દેવામા આવ્યો

પણ એ સજાની એના ઉપર ઊલટી જ અસર થઈ અત્યાર લગી તો એ એક ગભરુ બાળક જ હતો પણ હવે એક નિર્ભય ગુનાખોર બની ગયો

ઈબ્ને સાબાત હવે નાની ચોરીઓ નહોતા કરતા પહેલી વાર તો ભૂખથી લાચાર થઈને એક નાનબાઈની દુકાનમા એ બનાયો હતો પણ હવે ભૂખથી લાચાર થઈને નહિ પરતુ ચોરીને પોતાનો શોખ બનાવી લઈને એ ચોરી કરવા લાગ્યા નાન અને પાઉ રોટીને બદલે હવે એની દષ્ટિ સાહુકારોની પેટીઓ અને સોદાગરોની ગોદામો

ઉપર પડવા લાગી. ઇબ્ને સાબાતમાં વિજેતાનો જુસ્સો, સેનાપતિનો નિરધાર, સૈનિકની મર્દાનગી અને બુદ્ધિજીવીની ચતુરાઇ હતી. પણ એના એ ગુણોની દુનિયાને કશી દરકાર નહોતી. એટલે આખરે પોતાના એ બધા ગુણોને એણે ચોરીના ધંધામાં કામે લગાડ્યા !

થોડા જ સમયમાં ચારેકોર ઇબ્ને સાબાતના નામની હાક વાગવા લાગી. હકૂમતે એના તરફ ખાસ ધ્યાન દેવા માંડ્યું. અને એક દિવસ એને ગિરફ્તાર કરી લેવામાં આવ્યો. અદાલતના નિર્ણય મુજબ પહોંચામાંથી એનો એક હાથ કાપી નાખવામાં આવ્યો.

પણ પોતાનો એક હાથ કપાયો તેથી ઇબ્ને સાબાત નિરાશ થયો નહિ. તેના ઇરાદા ઊલટા વધુ મજબૂત થયા. ઈરાકના બધા નામીચા ચોર ડાકુઓને પોતાના પક્ષમાં લઇ એણે એક મજબૂત ટોળકી ઊભી કરી, અને લશ્કરી સામાન સામગ્રી સાથે લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. થોડા જ સમયમાં એણે આખા ઈરાકમાં હાહાકાર મચાવી દીધો.

પણ ફરી એકવાર એ પકડાઇ ગયો. એક જગ્યાએ ધાડ પાડીને એના બધા સાથીદારો પોતાને રસ્તે પડી ગયા હતા. ઇબ્ને સાબાત પણ ત્યાંથી ભાગવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યાં તો એક પોલીસ ટુકડીએ ત્યાં પહોંચી જઇ એને ગિરફતાર કરી લીધો.

આ વખતે એક ધાડપાડુ-સરીકે 'ગુનો હતો, જેની સજા હતી-મોત'

પણ આ વખતે એણે અદાલતને વિનંતી કરી કે જો, એને મોતની સજા ફરમાવવામાં નહિ આવે, તો પોતાના બધા સાથીદારોને પકડાવી દેવા એ તૈયાર છે. અદાલતે એની એ વાત માન્ય રાખી. પોતાના બધા સાથીદારોને એણે પકડાવી દીધા. તેમને મોતની સજા કરી દેવામાં આવી. આમ ઇબ્ને સાબાતે પોતાનો પ્રાણ તો બચાવ્યો, પણ આખી જિંદગી માટે એને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો.

ઉનાળાની ઋતુ હતી. અર્ધી રાત વીતી ગઇ હતી. કાળી ચાદર ઓઢીને એક માણસ ખૂબ જ સાવચેતી અને શાંતિપૂર્વક જઇ રહ્યો હતો. એક ગલી વટાવીને તે બીજી ગલીમાં વળ્યો. ત્યાં એક ઘરની ઓસરીમાં ઊભા રહી તેણે લાંબો શ્વાસ લીધો. પછી આકાશ પ્રતિ જોઇ રહી મનોમન બબડવા લાગ્યો. "રાત્રિના ત્રણ પહોર વીતી ચૂક્યા છે. પણ આ કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે, જ્યાં જાઉં છું ત્યાં નિષ્ફળતાનું જ મોં જોવું પડે છે."

એ ઇબ્ને સાબાત હતો. દશ વર્ષ જેલમાં ગાળીને, કોઇક પ્રકારે ત્યાંથી ભાગી છૂટવામાં આજે એ સફળ થયો હતો. અને પોતાનો અસલ ધંધો શરૂ કરી રહ્યો હતો. પોતાના નવા અપરાધી જીવનની એ પહેલી રાત હતી. એટલે જ તો નકામો સમય બગડી રહ્યો હોવાથી એનું દિલ વ્યાકુળ થઇ રહ્યું હતું.

જમીન સાથે કાન લગાવીને એણે

કાઇક અવાજ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો કાંઇ અવાજ સંભળાયો નહિ એટલે શાંતિનો શ્વાસ લઇ એણે આગળ વધવા માંડ્યું થોડે દૂર જતાં એક લાંબી, મોટી દીવાલ ઉપર એની નજર પડી શહેરના આ વિભાગમાં પડેલા ધનવાનોના બગીચા અને સોદાગરોની ગોદામો હતી એ એમાંથી ગમે તે એક હશે એમ વિચારી એ જરા આગળ વધ્યો અને એક મોટા દરવાજા સામે આવી ઊભો હાથ વાગતા જ દરવાજો ઊઘડી ગયો અને ઝટ દઇને ઇબ્ને સાબાત કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થઇ ગયો કંપાઉન્ડમાં ચારે તરફ નાનીનાની ઓરડીઓ હતી અને તેમની વચ્ચોવચ્ચ એક મોટી ઇમારત ઊભી હતી ઇબ્ને સાબાત એ ઇમારત તરફ આગળ વધ્યો એના બારણા અંદરથી બંધ કરેલા નહોતા જરા ધક્કો લાગતા જ ઊઘડી ગયા ઇબ્ને સાબાત અંદર દાખલ થઇ ગયો ઓરડો ઘણો મોટો હતો પણ તેમાં શણગારની અગર તો કોઇ બીજી કિંમતી ચીજનું નામ નિશાન પણ નહોતું એક તરફ ખજૂરના પાંદડાની સાદડી પથરાયેલી હતી અને તેની ઉપર ચામડાનો એક તકિયો પડ્યો હતો એક ખૂણામાં ગરમ કાપડના કેટલાક થાન હતા અને તેમની નજીકમાં જ ચામડાની કેટલીક ટોપીઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી

દશ વર્ષ પછી આજે ઇબ્ને સાબાતને ચોરી કરવાની તક મળી હતી પણ જ્યારે એણે જોયું કે આ ઇમારતમાં ચોરવા જેવી કોઇ ખાસ વસ્તુ નથી ત્યારે એના દિલમાં આ ઇમારતના માલિક માટે ખૂબ ખીજ ચડી આવી હા ગરમ કાપડના થાન ત્યાં હતા ખરા અને તેમની કિંમત પણ કાંઇ નજીવી નહોતી, પરંતુ એ એકલો હતો અને વળી એને હાથ પણ એક જ હતો

રાત વીતી રહી હતી કોઇ બીજી જગ્યાએ ખાતર પાડવા જવાનો હવે સમય પણ નહોતો એક થાન ખોલીને એણે નીચે પાથર્યું અને પોતે ઊંચકી શકે તેટલા બીજા થાન તેમાં ગોઠવ્યા પછી એણે તેનું પોટલું બાંધવા માંડ્યું કાપડ જાડું હતું તેને આમળીને ગાંઠ લગાવવાનું એમ પણ મુશ્કેલ હતું અને વળી ઇબ્ને સાબાત પાસે તો એક જ હાથ હતો ગાંઠ લગાવવા એણે ખૂબ મહેનત કરી દાંતને પણ ઉપયોગમાં લીધા ઠૂંઠા હાથે છેડો દબાવી રાખ્યો પણ કેમે કરીને ગાંઠ દેવાતી નહોતી તે ખૂબ જ થાકી ગયો

અચાનક ઇબ્ને સાબાત ચોંકી ઊઠ્યો એના સચેત કર્ણપટે કોઇના પગલાનો અવાજ અથડાયો ગભરાઇને એ એકદમ ઊભો થઇ ગયો એટલામાં તો બારણું ઊઘડ્યું, અને હાથમાં દીવો લઇને ઊભેલો એક માણસ એની નજરે પડ્યો તેણે કાળા રંગનો ઝભ્ભો પહેર્યો હતો માથે ઊંચી દીવાલની એક લાંબી ટોપી મૂકી હતી શરીરે તે ખૂબ દુબળ હતો અને કેડમાંથી વાંકો વળી

ગયો હતો. પરંતુ તેના ચહેરા ઉપર તેની એ શારીરિક નિર્બળતાની જરાય અસર જણાતી નહોતી. હાડકાંના એ માળખા ઉપર એક ઓજસ્વી અને પ્રભાવશાળી સુંદર ચહેરો ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હોય, તેમ લાગતું હતું!

પોતાના હાથમાંનો દીવો જરા ઊંચો કરી તે માણસ થોડીવાર સુધી ઇબ્ને સાબાતને નિહાળતો રહ્યો. પછી, જરા પણ ભય કે ગભરાટ વિના તેણે આગળ વધી એક તરફ દીવો મૂકી દીધો.અને ઇબ્ને સાબાતને કહેવા લાગ્યો; "મારા મિત્ર, તમારા પર અલ્લાહની કૃપા હજો! તમે જે કામ કરવા ઇચ્છો છો, તે પ્રકાશ વિના તેમ જ એકાદ સાથીની મદદ વિના થઈ શકે એમ નથી માટે, ચાલો પ્રકાશ માટે આ દીવો અને મદદ માટે હું હાજર છું. હવે આપણે બંને શાંતિપૂર્વક કામ કરી શકીશું." અને થોડીવાર મૌન રહી તેણે પાછું કહેવા માંડ્યું, 'તમે ખૂબ જ થાકી ગયા છો એમ હું સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છું. તમારું કપાળ પરસેવાથી તર છે. આ બંધ ઓરડો, અને ઉપરથી આટલો સખ્ત તાપ! અફસોસ, પોતાની આજીવિકા માટે માણસને કેટકેટલી મુસીબતો વેઠવી પડે છે! તમે જરા આરામ કરી લો તેટલી વારમાં હું તમારું કામ કરી નાખું છું." એટલું બોલી તેણે ઇબ્ને સાબાતને બેસવા માટે ઇશારો કર્યો રૂમાલથી એના કપાળ પરનો પરસેવો લૂછ્યો અને પછી ખભે હાથ મૂકી એને સાદડી ઉપર બેસાડી દીધો.

એ બધું એટલું ઝડપી અને સહજ રીતે થઈ ગયું કે, ઇબ્ને સાબાતનું મગજ એ વિશે વિચાર પણ કરી શક્યું નહિ. હવે પેલા અજાણ માણસે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. પહેલાં તેણે ઇબ્ને સાબાતે વીંટાળેલું ખોલી નાખ્યું. બે થાન ખોલીને પાથરી દીધાં અને તેમાં બીજાં થાન મૂકી એક મોટું અને એક નાનું એમ બે પોટલાં તેણે બાંધી દીધાં. થોડા વિચાર પછી તેણે પાછું એક પોટલું ખોલ્યું, પોતાનો ઝભ્ભો કાઢ્યો અને એ ઝભ્ભો પણ તેમાં મૂકીને પાછું પોટલું બાંધી દીધું. પછી ઇબ્ને સાબાત પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો: "દોસ્ત, તમારા આ મુરઝાયેલા ચહેરા ઉપરથી લાગે છે કે, તમે ભૂખ્યા પણ છો. અહીંથી જતા પહેલાં તમે થોડું દૂધ પી લો તો સારું."

અને ઇબ્ને સાબાત કોઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ તે બહાર નીકળી ગયો.

હવે ઓરડામાં ઇબ્ને સાબાત એકલો જ રહી ગયો. એ અજાણ માણસનું વ્યક્તિત્વ અને વર્તન એવું વિચિત્ર હતું કે તેની હાજરીમાં ઇબ્ને સાબાત કશું વિચારી જ શકતો ન હતો. પણ હવે એકલો પડતાં એનું મગજ તેના વિષે વિચારવા લાગ્યું. પોતાની ધંધાકીય દ્રષ્ટિએ જ એ આખી ઘટના ઉપર એ વિચાર કરવા લાગ્યો એને થયું: એ માણસ પણ માગ જેવો જ

૩ આપનામાજ ક્યાંક એ રહેતા હશે આ મકાન ખાલી છે તની એને જાણ હશે એમ તેજ તા શાંતિથી કામ પાર પાડતા દીવો બાદને આવ્યા હશે ત્યારે એણે મન આડી ત્યારે એ ને પાનાને પ એ સાવમાં ફિરમાં સજા અ વિચારે મન મ કરવા એ તૈયાર થઇ ૧૧ ૯ન ૧ સામાન એમ વિચારી રહ્યો હતા ૮ ૧ા પનો માણસ વાડકાના એક પ્યાર ા સા વા દૂધ નટ ત્યાં આવી નાગરો અને મેં યો નો તમારા માટે હુ દૂધ નાખ્યા છુ પી નો જૂબ અને ત સ ાતને થોડો આરામ મળશે' ઇન્ને સામાન એકી શ્વાસ બનુ હવ પી ગયા ૫૭ આસ્ત ડીને કહેવા લાગ્યા

જુઓ તમારા કગના અગાઉ અહીં આવીને મે મારો અધિકાર જમાવી લીધા હતા એટલે અહીની વસ્તુઓ ઉપર તમારો મયદેસરનો કોઈ હક નથી પરંતુ તમારી હોશિયારી અને ચાલાકીથી હુ ખુશ થયા છુ અને આજના આ માલમાંથી તમને ભાગ આપવા પણ હુ તૈયાર છુ અ ારે તમારી ઇચ્છા હોય તા હમેશ માટે તમારી સાથે ક ાર કરી લેવાનુ મને ગમશે પરંતુ હુ તમને જણાવી દેવા માગુ છુ કે આજના માલમાંથી તમન મ ાગ અ વા ભા ા મળી શકશે નહિ કા ણ કે આજનુ કામ ''

પરંતુ ઇન્ને સામાતને નવ્વ રીજ અટકાવી ઠ પના અજ્ઞાન મા ગુન કહેવા મા યુ તમે એની ચિંતા શા

શપથ

નિશાન ચૂકવુ નથી !
પ્રહાર પર પ્રહાર થાય
તો ભલે !
તુફાન ત્યામેટ થી ઝાય ;
તા ભલે !
કૃપા થઈ
ન્હીય ચકવુ નથી !
ભવિષ્યના પ્રવાસમાથી કોઈપણ
દુભાય કે મુઝાય
એવુ એકપણ
અજાણતા ય ચિહ્ન મૂકવુ નથી !
નિશાન ચૂકવુ નથી !

ઉસિત બૂચ

*

માટે કા ા મારા દોસ્ત ! ચાલા પહેલા આપણુ કામથી પરવારી જઈએ મે મે પાટલા બાંધ્યા છે નાનુ પાટલ તમે ઉપાડી લેજો મોટુ હુ ઉપાડી લઈશ હવે રહી ભા ની વાત તા અત્યારે હુ અનો નિ ન ન ક વા નથી ૯ છતા મને તમા ા કરાર નાગા વાત મન ામી ૯ પ ા એવુ જ ઇચ્છુ છુ

ત્યારે ઠીક ઇ ન સામાત કહ્યુ, હુ કોણ છુ તની હજી તમને ખબર નથી સાગ જેવો સાગ સગદાર તમને ક્યાંય મળી શકે એમ નથી

પછી ઇ ને સામાત પાતાનુ પાટલ ઉપાડી લીધ તે મહુ નાનુ હતુ પના અજ્ઞાન માણસે મોટુ વજન ાર પાટલ ઉપાડ્યુ અને બહાર નીકળ્યા અજ્ઞાન

માણુસની કેડ એક તો વજનીજ હતી તેમા વળી ભારે બોજ લાગ્યો એટલે તે તો જાણે બેવડ જ વળી ગયો ઇમ્ને સામાત ઉતારઓ ચાલવા લાગ્યો અને સાથે સાથે પોતાના સાથીદારને પણ ઉતારઓ ચાલવાનો હુકમ કરતો રહ્યો પરંતુ આટલો ભારે બોજ ઉપાડીને ચાલવુ તેના માટે મુશ્કેલ હતુ વારવાર તે ઠોકરાતો અને પડતો રહી જતો આમ છતા તેણે ચાર કેરાખ્યુ જરા વાર થોભી જઇ થાક ઉતારવાનુ નામ પણ લીધુ નહિ

પણ ઇમ્ને સામાતને તની એ ચાલથી સતોષ નહોતા વહેલા ચાલ વાના હુકમો સાથે સાથે હવે એ અપ શબ્દો પણ કાઢવા લાગ્યા હવે સામે નદી આવી નદી ઓળંગવા માટે પુલ ઉપર થઇને જવાનુ હતુ પુલ ઉપર જવા માટે એક ટેકરો ચડવો પડતો હતો દુબળ શરીર અને ભારે બોજને કારણે ઇમ્ને સામાતનો સાથી ટેકરો ચડતા ચડતા ગબડી પડયો પાછો ઊઠવાનો તે પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યા તો તને એક લાત લગાવતા ઇમ્ને સામાત ગરજ્યો આટલો બોજ તુ ઉપાડી શકે એમ નહોતા તો પછી લાવ્યા શા માટે?" પેલાએ કઇ જવાબ આપ્યો નહિ મહામહેનત તે ઊભો થયો તેના ચહેરા ઉપર વેદના અગર ફરિયાદના ભાવને બદલે શરમનો ભાવ હતો! પોતાનુ પોટલુ લઇ તે ચાલવા લાગ્યો શહેરના એક વેરાન જેવા ભાગમા એક ખંડિત ઇમારત પાસે પહોચીને બને અટકી ગયા ઇમ્ને સામાતે પોતાનુ પોટલુ નીચે મૂકી પોતાના સાથીને પણ પોટલુ નીચે મૂકવા કહ્યુ અને પછી એ બંને અંદર ચાલ્યા ગયા એના સાથીએ બને પોટલા અંદર ફગાવી દીધા ને પછી તે પણ અંદર જઇ ઊભો એ ઇમારતમા એક ઓરડો હતુ, જેમા ઇમ્ને સામાતે જેલમાંથી ભાગ્યા પછી આશરો લીધો હતો પણ એ ભોયરામા ઇમ્ને સામાત ગયો નહિ આવી અજાણ્યુ વ્યક્તિને પોતાનુ છૂપુ સ્થાન દેખાડી દેવા એ ઇચ્છતો નહોતા ત્યા પડેલા એક પથ્થર ઉપર જ ઇમ્ને સામાત બેસી ગયો અને એના સાથી પણ ત્યા ઊભો પોતાનો થાક ઉતારવા લાગ્યો

થોડીવાર પછી પેલા અજાણ માણસે ઇમ્ને સામાતની સામે આવી કહેવા માડયુ મે મારી ફરજ પૂરી કરી છે દોસ્ત હવે હુ જાઉ છુ મારી નિર્બળતા અને સુસ્તીને કારણે તમારે હેરાન થવુ પડયુ તેથી હુ ખૂબ દિલગીર છુ, ને એ બદલ હુ માફી ચાહુ છુ મારા દિલ મા ફરી એકબીજાને ખુદા દિને માર કરી દઇને આપણે આ નાટકના એક કાર્યનું ઉત્તમોત્તમ રીતે અનુકરણ કરી શકીએ એમ છીએ હવે આપણે છૂટા પડીએ તે પહેલા મારે તમને કહી દેવુ જોઇએ કે તમે મને જેવો સમજો છો તેવો હુ નથી આજે આપણી જ્યા મુલાકાત થઇ તે ઘરમા જ હુ રહુ છુ ને

નધારામા બેઠા તમે હેરાન થઇ રહ્યા હતા તમે માગ મક્રેમાન હતા મને અફસોસ છે કે, હુ તમારી મગઆર સેવા કરી શક્યો નહિ મારુ ઘર તમે જોયુ જ છે હવે જ્યારે પણ તમને મઇ જરૂર પડે ત્યારે વિના મકોચે તમે ત્યા આવી શકો છો અલ્લાહ તમારુ કલ્યાણ કરે'' એટલુ બોની ઇબ્ને સામાન સાથે હસ્તધૂનન કરી ને ત્યાથી ચાલ્યા ગયો

તે ચાલ્યોગયા પણ ઇબ્ને સાબા તને નવી જ દુનિયાના દર્શન કરાવતો ગયો

સાજ પડી પણ ઇબ્ને સામાત ત્યા જાણે પેલા પથ્થર સાથેજ જડાઇ ગયો હતો રાતવાળા બન્ને પોટલા તની સામે જ પડ્યા હતા ને તેમની ઉપર એની દૃષ્ટિ એવી ચોટી ગઇ હતી જાણે પોતાના સાથીદા ને તેમા શોધી રહી ન હોય! આમ તેઆમ ચાર કલાક વીતી ગયા છતા દેહ તેમ જ જિંદગીની કોઇ પણજરૂરિયાતે ઇબ્ને સામાતને વ્યાકુળ ર્ક્યો નહિ. જેને કારણે એનો એક હાથ કપાયો હતો ને ભૂખનો પણ હવે તેને અનુભવ થતો નહોતો જેને કા ળેએ પ્રકાશને એ દુનિયાની સૌથી ખરાબ વસ્તુ સમજતો હતા તે ભય પણ હવે ન અનુભવતો નહોતો એની બધી બુદ્ધિ શક્તિ હવે એક જ બિંદુમા કેન્દ્રિત થઇ ગઇ હતી અને તે બિંદુ હતુ રાતવાળા અજ્ઞાત માણસનો ઓજસ વ તો અને પ્રભાવશાળી ચહેરો એ ચહેરો તો હવે અદ્રશ્ય થઇ ગયો હતો, પણ એને એક એવી દુનિયાના દર્શન કરાવતો ગયો હતો જે અત્યાર લગી તેની દૃષ્ટિ-મર્યાદાથી ખૂબ ખૂબ દૂર હતી એની આંખો ઉપર પડેલો પડદો ખસી ગયો હતો આકાશના સૂર્ય જેવો જ પ્રેમનો પણ એક સૂર્ય છે, અને જ્યારે પ્રેમનો એ સૂર્ય ઉદય પામે છે ત્યારે આત્મા અને હૈયામા વસેલો બધોયે અંધકાર નાશ પામે છે એ સૂર્યનુ એક કિરણ ઇબ્ને સામાનના દિલઉપર પણ પડ્યુ અને અ ધકારમાથી નીકળીને એ પ્રકાશમા આવી ગયો

સૂર્ય ડૂબી રહ્યો હતો પૃથ્વી ઉપર અંધકારના ઓળા ઊતરી રહ્યા હતા બગદાદના મિનારાઓ પરથી અઝાન (બાગ) નો સાદ બુલ દ થઇ રહ્યો હતો ઇબ્ને સામાત પોતાની જગ્યાએથી ઊઠયા પોતાની મેલી ચાદર ઓઢી અને બહાર નીકળી પડયો હવે તેના દિલમા ભય નહોતો-ભયનુ સ્થાન કોઇક બીજી વસ્તુએ લઇ લીધુ હતુ

ઇબ્ને સામાત સીધો ગઇ રાત વાળી જગ્યાએ પહોચી ગયો પેલ મકાન શોધી કાઢવામા તેને કાઇમુશ્કેલી પડી નહિ એ મકાનની પાસે જ એક કઠિયારાનુ ઝૂંપડુ હતુ ઇબ્ને સામાન તે કઠિયારા પાસે ગયો પૂછ્યુ "ભાઇ આ બાજુવાળા મોટા મકાનમા ક્યો સોદાગર રહે છે?"

સોદાગર!" કઠિયારાએ નવાઇ પામી કહ્યુ તમે કોઇક પરદેશી લાગો

વાર્જીનો ધીમો સુધારો છે''

આ ચર્ચા વધારે આગળ ચાલે ત્યાં તો રજની આ દિવાનખાનામાં આવી ચડી કહેવા લાગ્યા 'અસ્વા'વ, કોનો વારસો વહેંચવા બેઠા છો તે આટલી કાગારોળ માંડી છે? ભૂખ્યે પેટે આ રાડારાડ શી? કે ભૂખ્યા છો એટલે જ રાડારાડ કરો છો? ઠીક ઠીક, નાસ્તો મોકલાવું છું પણ જરા સીધું કહેતા હો તો? જરા ટાઢા પડો ટાઢા! આ તો મારી ચૂંટણી આવી'તી ત્યારે ધમાલ થતી એના જેવું તમે કરો છો''

રજની અને મદન એકાએક ટાઢા પડી ગયા એકબીજાની સામે જોઈને હસી પડ્યા ના, અમે તો ખાલી વાત કરતા'તા કાંઈ ઝગડો નથી કરતા'

અત્યા'વ તે વાત કરતા આટલી રાડ નાખો છો તો ઝઘડો કરો ત્યારે તો તમે શું ય કરતા હશો! વારસા વહેંચણી વખતે ભાઈભાઈ હાથોહાથ આવે છે એવું કરતા હશો!'

રજની અને મદન જવાબમાં માત્ર ખડખડાટ હસી પડ્યા ત્યાં તો સન્મુખ ભાઈ બહારથી આવી પહોંચ્યા ને રજનીના પિતા થાય

કેમ શું ચાલે છે?'

'અરે કંઈક વહેંચણીનો ઝઘડો ચાલતો લાગે છે-તેમાં વળી ભૂખ્યા છે એટલે ઊંચા થયા લાગે છે!' રજનીના માએ હસતા કહ્યું.

'મા, એક રીતે તું સાચું જ કહે છે, અમે માન વારસાગત વિચારનાં જ પ્રતિનિધિ છીએ અને એની વહેંચણી ની જ વઢવાડ બીજા પેરે અમે ય માંડી હતી અમારામા અમારું પોતાનું કંઈ હોત તો શ્રદ્ધાથી મૂંગા મૂંગા આચરણમાં મૂક્યું હોત.' કંઈક દુઃખી સાદે મદને એકરાર કર્યો

તે આમને કંઈક નાસ્તો દઈને ટાઢા પાડને! ભગવાન બુદ્ધે પણ પેલા ભૂખ્યા માણસને પ્રથમ રોટલો અને પછી ઉપદેશ આપવા પોતાના શિષ્યને નહોતું કહ્યું?'

રજનીના પિતાએ મરક મરક હસતા હસતા કહ્યું અને રજનીના મા પાછા વળ્યા એમ કહેતા કે, 'અત્યા'વ બેઉ જણ પાછા ઉતાવળા થતા!'

'એ તો સૂરજ તપતો હતા બુદ્ધિનો સૂરજ તપતા હતા ત્યાં સુધી ઝઝવા ઝૂઝ્યા, આ તમે ને સન્મુખભાઈ જ આવ્યા, લાગણીનો ચાંદો ઊગ્યો અને ઝઝવાનું જીવન સમાપ્ત થયું '

મદને સ્મિત કરતા કહ્યું

અને ખરેખર, દિવાનખાનામાં ઘડી પહેલા જે ઝાઝવા વરતાતા હતા તેને બન્ને વાતારણમા વડીલનો ચાંદની શા છાંયડા ને શીતળતા આપી ગયા હતા

*

કોણે કહ્યું કે આંખમાં પોકાર છે અનિલ?
એ તો વહી રહેલ મારી જિંદગીનું ગીત!

અનંત તરફ

ગુરુદયાલ મલ્લિક

બપોરનો સમય હતો

એક નવયુવાન પોતાના વૃદ્ધ પિતાના મૃતદેહની રાખની એક પોટલી, ફૂલોથી શણગારીને, પોતાના શોકને સંયમમાં રાખીને, અત્યંત શાંતિથી, સમુદ્ર કિનારાથી થોડે દૂર ધીમે પગલે જતો હતો

પછી તે અચાનક અટકી ગયો અને રાખની પોટલીને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કરીને, એણે પોટલી જળદેવતાને સમર્પણ કરી દીધી

જ્યારે એ કિનારા તરફથી પાછો ફર્યો ત્યારે એનું મુખ અનંતના આલોકથી ઉજ્જ્વળ હતું એની આંખોમાં ગગનની ગંભીરતા અને ગહનતા હતી એમાંથી અલૌકિક આનંદની ધારા વહી રહી હતી એના મૌનમાં એક અજબ મિઠાશ હતી

અને એ બધું કેમ ન હોય ?

આખર, એ અનંતની યાત્રા કરી આવ્યો હતો

પરંતુ શું એવી યાત્રા કેવળ મૃતદેહની રાખની પોટલી સાથે લઈ જઈ ને જ—જેમકે એ એક વ્યક્તિનું સર્વસ્વ હોય—થઈ શકે છે ?

શું અનંતની ઝાંખી માત્ર મૃત્યુના દ્વારમાંથી જ થઈ શકે છે ?

પરંતુ એ મૃત્યુ શરીરનું જ છે શું ?

નહીં, એ ખુદી અહમની ભસ્મ પણ છે

તો શું, જેણે પોતાની ખુદી ખોઈ, તે જ માત્ર ખુદાને જોઈ શકે છે ?

ખુદા કોણ, શું છે ?

આનંદ ! અસીમ !

તો શું 'સ્વ'ની સીમામાંથી નીકળીને જ અસીમની એક ઝાંખી નજરે પડે છે ?

કોણ જાણે ?

મૌન રહેવામાં જ ભલાઈ છે

અને મૌન—શરીર, મન અને હૃદયનું મૌનમાં જ અનંતને સમજી શકાય છે અને એનો સ્વાદ પણ લઈ શકાય છે

તો અનંતનો જય હો !

શાંત પળો વહી રહી હતી. સૌ મૂગાં મૂગાં બેઠાં હતાં. સામે હતા ચાચાજી. એવી ભવ્ય ક્ષણે ધીર-ગંભીર રણકાર આવ્યોઃ

'હાજી, બોલો. જરૂર બોલો!'

અમારામાંથી એકે વાતનો આરંભ કર્યો એનો ચાચાજીએ પ્રત્યુતર વાળ્યો.

પ્રશ્ન : 'આપ જ્યારે ક્યાંક બોલવાના હો ત્યારે પ્રથમ મનમાં કશું ગોઠવી રાખો છો? તૈયારી કરી રાખો છો?'

ચાચાજીઃ ના કદિ નહીં. જે ક્ષણે બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અંદરથી જ આદેશ થાય. કાન પર એક, બે, ત્રણ શબ્દોના પ્રથમ ગુન્ ગુન્ ગુન્ એમ ગુંજન થાય. બસ એટલા'માં જ બોલવાનું શરૂ થાય. પાંચ મિનિટ, દશ મિનિટ, પંદર મિનિટ—જ્યાં સુધી બોલાવે ત્યાં સુધી બોલવું, પછી બંધ.

પ્રશ્નઃ આપને પ્રથમથી જ આવો અનુભવ છે કે પછી શરૂઆતમાં જુદો અનુભવ થતો?

ચાચાજીઃ મને એક પ્રસંગ યાદ છે. એક જાહેર સભામાં બોલવાનું થયું. સામે વિરાટ મેદની. એક પછી એક વક્તા આવીને બોલી ગયા. પછી મારો વારો આવ્યો. નામ બોલાયુંઃ 'ગુરુદયાલ મલ્લિક!' મનમાં થડકારો થયો. શું બોલવું? કંઈ યાદ આવે નહીં. ફરી નામ બોલાયુંઃ 'ગુરુદયાલ મલ્લિક!'

મંચ પર જવું પડયું. એક મિનિટ બે મિનિટ, પાંચ મિનિટ......મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળે નહીં!

'કેમ કંઈ તબિયત ખરાબ છે? બોલતા કેમ નથી?' પ્રમુખનો અવાજ આવ્યો.

ન તો તેનો જવાબ અપાયો, ન તો બોલાયું. મૂઢ બની ઊભો જ રહ્યો. સામે માનવ સમુદાય નીરખાતો ગયો. સૌમાં સંચાર દેખાયો.

'શી વાત છે? બોલવાનું કેમ શરૂ કરતા નથી?' ફરી અવાજ આવ્યો.

મારી આંખમાંથી દડદડ આંસુ નીકળી પડ્યાં. એકે શબ્દ નીકળ્યો નહીં. કોણ જાણે શું થયું તે મોઢામાંથી માત્ર એક લીટી જ સરી પડીઃ જિસમેં રીઝે મેરા રામ વહી મુઝે કબૂલ'

બસ, આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહી રહી. એક લીટી સરી પડી અને ફરી વાણી મૌન. કંઈ સમજાય નહીં કે શું થાય છે. સામેની લોકોની આંખો પણ ભીની થઈ ગઈ. પાછા ફરતાં લોકો પણ થંભી ગયા, જાણે કંઈક આદેશ ન દેતા હોય તેમ, તેમની આંખોમાં પણ આંસુ હતાં.

આ પ્રસંગ ખૂબ યાદ રહી ગયો છે. ત્યાર પછી કદિ એવું બન્યું નથી. ઊલટું, જે ક્ષણે બોલવાનું હોય તે જ ક્ષણે મેં આગળ કહ્યું તેમ પ્રથમ શબ્દનું ગુંજન થાય પછી વાણીપ્રવાહ શરૂ થાય. તરે તો એવું થાય છે કે બોલવાનું

આમ નખુ પદર દિવસ પરેના મળે તારે આગળથી વિચાર ન કરુ વિચાર આવે તોવ પાછા વાળુ ક્ષણુ આવી પહોચે અને બોનારે ત જ બોલ એ પહેલા કશો વિચાર લાવવો એમા સ્વાદારી નથી એમ મને લાગ છે

આમ જ છે નેખન પ્રવૃત્તિનુ કોઇ પણ લેખ કોઈ પણ કાવ્ય અથવા વાર્તા લખુ તે સૌમા પ્રથમ અદર એકદમ શાતિ અને પછી ગજબનો આનદ રેનાર પછી વિચારધારા શરૂ થાય પછી કલમ ઊપડે

હુ આ જાતની શક્તિ શુ બધા મા હોય છે ?

આચાર્જી હા સૌમા હોય છે ભગવાનનો આદેશ જ એવો હોય છે કે કોઈને ને કોઈને નિમિત્ત બનાવી ત કામ કરાવતો હોય છે એટને સુધી કે આપણે જેની નિદા કરીએ ટીકા કરીએ તેવાની મારફત પણ તે સારા કામો કરાવતો હોય છે

મને એક પ્રસગ યાદ આવે છે

એક બહેન હતી બધા એની નિદા કરતા એને દૂર રાખતા એટને સુધી કે એનો પતિ એનાથી અલગ રહેતા મારે કાનેવાત આવી. મને તો અદરથી એક આદેશ સત્યની ખોજ કરવાનો. મને લાગ્યુ બહેનમા એવુ શુ ખરાબ નત્ત્વ છે કે જેની લોકો નિદા કરે છે ?

એ બહેનનુ ઘર રસ્તામા જ આવતુ ત્ય થઈને મારે રોજ આવજા કરવી પડતી જતા આવતા હુ એ બહેનને નમસ્કાર કરતો એ ઝીનતી ખરી બે એક મહિના એમ ચાલ્યુ એક દિવસ એ બહેને મને પૂછ્યુ 'ભાઈ બધા મારી નિંદા કરે છે ત્યારે તમે મને બોલાવો છો !'

બહેન એ જ જોવા માગુ છુ કે બીજા શા માટે નિદા કરે છે !' મે હસીને કહ્યુ

બહેનની આખમા આસુ હતા. હુ કશુ ન બોલતા આગળ વધ્યો

ફરીવાર એ જ બહેને મને જમવાનુ નોતરુ આપ્યુ મે સ્વીકાર્યું જમવા ગયો જમી પરવારી બેઠો હતો બહેનનુ દિલ ખુલી ગયુ એણે પોતાની વાત માડી તનો સાર આવો હતો—

પતિ સાથે રહેતી હતી ત્યારની વાત છે અમારી પાડોશમા એક ભાઈ એકલા રહે એકવાર રાત્રે તેમને સપન પીડા ઊપડી કારમી બૂમ પાડે મને કઈક થાય છે ' હુ ઝબકીને ઊઠી પતિને ઉઠાડ્યા પાડોશી બૂમ પાડે છે જાઓ મદદ કરો ' પણ એ તો ભર ઊઘમા હૂં' હૂં' કહીને ફરી ઊઘી ગયા પાડોશીની બૂમો ચાલુ જ હતી મે ફરી પતિને ઢઢોળ્યા ને કહ્યુ કે જાઓ જઈને જુઓ કે શુ છે પણ એ ના ગણકાર્યા વિના ઊઘી ગયા

હુ અકળાઈ આ તો મૂના લાગ હુ જ જાઉ અને પાડોશીને ત્યા ગઈ પાડોશી તો કઈ બોલી શકે નહીં એવા પીડાય પૂછ્યુ ત્યારે દા ક ત..ર ને બોલા વો ! આટલુ કહ્યુ

મધરાત થઈ ગયેલી છતાં બહાર નીકળી. ડૉકટરને ત્યાં ગઈ, ઉઠાડ્યા અને વાત કરી. સાથે તેડી લાવી. ડૉકટરે દવા આપી. ભાઈને આરામ થયો.

બસ, રાત્રે આજુબાજુના કોઈકે એ જોયું અને શંકા ગઈ. વાતાવરણમાં વહેમ ભરાયો. બહેનની દશા મેલી ટીકા થવા લાગી. પતિએ પણ ઝઘડો માંડ્યો ને અંતે બંને છૂટા થયા. ને અલગ રહેવા લાગ્યા.

આટલું કહેતાં તો બહેન રડી પડી. મેં એને દિલાસો આપ્યો. શાંત થવા કહ્યું. હું એના પતિને મળ્યો. શાંતચિત્તે વાત કહી. ગેરસમજ દૂર કરવા વિનંતી કરી. સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો પહેલા તો સાફ ના પાડી 'નહીં, નહીં, તે કપટી છે તમે સાવ ભોળા છો. ઊજળું એટલું દૂધ માનનારા છો. તમને તો બધું બરાબર લાગે, પણ એવું નથી બાઈ કપટી છે ..!'

ભાઈના શબ્દોમાં ગુસ્સો આવી ગયો હતો. મનમાં ગડમથલ હતી છતાં મેં સમજાવ્યો. સાચી વાત સમજાવી અને ઈશ્વરને ખાતર પછી આવવા વિનવ્યો. અંતે તે કબૂલ થયો. મનમાં મેં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે લાજ રાખજે!

અને ભગવાને ખરેખર લાજ રાખી. અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું તો પતિ બહેનના ચરણમાં માથું ઝુકાવી ક્ષમા માગતો હતો!

બંને વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયું. વાત થાળે પડી ગઈ. સાંભળ્યા પ્રમાણે બંને વચ્ચે એવો સુમેળ થઈ ગયો છે કે બંને પહેલાં કરતાં સારી રીતે પ્રેમથી રહે છે.

પ્રશ્ન: છેવટનો સાર એ નથી કે આવી આવી અદ્ભુત શક્તિ પ્રત્યેકમાં હોવા છતાં એનું ભાન આપણને નથી રહેતું, એ આપણી કમનસીબી નહીં તો બીજું શું?

આચાર્યજી: સાવ બરાબર છે. શક્તિ છે એનું ભાન આપણને નથી થતું. એ હકીકત છે. મારો તો એવો અનુભવ છે કે મારા મિત્રો કે સગાંમાંથી કોઈકનું મૃત્યુ નજીક આવી ગયું હોય એનો આદેશ અંદરથી જ સંભળાય: 'જા એની પાસે મૃત્યુ નજીક છે, મળી લે.'

જેને ઘેર હું બહુ ઓછો જતો હોઉં પણ આદેશ પ્રમાણે તરત જવાનું શરૂ કરું એટલે ઘરવાળા પૂછે પણ ખરા અને મજાક પણ કરે કે, 'ઓહોહો, અમારા શા ધન્યભાગ્ય કે અમારે ત્યાં તમારા પગલાં!'

હું જવાબ આપું: 'તમે મને સારું સારું ખવડાવો, પીવડાવો એનો મને લોભ લાગે છે.'

અને હું જવાનું ચાલુ જ રાખું. એમ કરતા કરતાં અંતકાળ નજીક આવી પહોંચે. એ દિવસ તો વિદાયનો સમજીને સવારમાં જ એ લોકોને ત્યાં અડ્ડો જમાવું. નાહું ધોઉં, જમવાનું પણ ત્યાં જ કરું. બરાબર નિયત સમય ન હોય, તેમ સાક્ષાત્કારનો સુમાર થાય કે ભાવના હૃદય બંધ પડી જાય. ભાઈ સ્વર્ગે સિધાવી જાય પછી તો એમનાં બાળબચ્ચાં મને

ઘેરી ને રાત ત્યા રોકાઈને બીજે દિવસે ચાલી નીકળ્યુ. આવુ આવુ મારા મિત્રોની માંદગીમા થયુ છે ત્યાર પછી તો બીજા એવા અનુભવો થયા છે કે સ્નેહી-જનની માંદગીની ખબર પડી જાય એની મુખાકૃતિ જ મારી સામે આવીને ઊભી રહે પંદરથી ત્રીસ મિનિટ સુધી નજર આગળથી ખસે જ નહીં એ હોય બહારગામ હુ કાગળ લખીને ખબર પુછાવુ જવાબમા આવે—' ભયંકર માંદગીને બિછાને છે '

બહુ વર્ષો પહેલાની વાત છે ત્યારે હુ કૉલેજમા હતો ક્વેટાના ધરતીકંપ સંબંધમા છે

એક સવારે હુ ઊઠ્યો મને કંઈ ચેન પડે નહીં મન રડ્યા કરે આખ આગળ કબ્રસ્તાન દેખાય કબરો દેખાય મને કંઈ સમજાય નહીં મન મૂંઝાય એમ ને એમ પંદરેક દિવસ વીત્યા ત્યા ખબર આવ્યા 'ક્વેટાનો ભયંકર ધરતીકંપ હજારોની સંખ્યામા લોકો દટાઈ ગયા છે '

કુટુમ્બમાંથી પણ ઓગણીસ માણસો એકસાથે દટાઈ ગયા !

આ જાતની ઊંડી ઊંડી સમજ, દૃષ્ટિ અને અંદરનો આદેશ ઈશ્વરકૃપાથી પામ્યો છુ સૌ જેમ પામ્યા છે તેમ હુ એને કેળવતો નથી માત્ર એક જ ડરથી કે રખેને ચોરીછૂપીથી એમ કરતા અહમ્ ઘૂસી ન જાય !

હુ પછી ચાચાજી કોઈપણ જાતનો નિર્ણય લેવામા અંદરથી આદેશ ન આવતો હોય તો !

ચાચાજી રોજનુ એના પ્રત્યેની વફાદારી કેળવવી કેટલીકવાર તો એમા વર્ષો લાગે છે નંદ્લાલબાબુનો પ્રસંગ યાદ આવે છે એમણે એક ચિત્ર આરંભ કર્યું કોઈ ને કોઈ કારણસર વચ્ચેથી પીંછી અટકી ગઈ ચિત્ર અધૂરુ રહ્યુ' વચ્ચે ઘણા વર્ષ વહી ગયા પાછો એક દિવસ આવ્યો કે પીંછી ઊપડી' ચિત્ર પૂરુ થયુ અને તે પણ બહુ સારી રીતે. આમ વાટ પણ જોવી પડે શ્રદ્ધાપૂર્વક વફાદારી સાથે આદેશની રાહ જોવી અંદર પ્રમાદ કે બીજું અનિષ્ટ તત્ત્વ ભેળાઈ ના જાય એની ચોકી રાખવી બાકી, દરેકમા એક એવી જીવનશક્તિ પડી છે, જે ઉત્તમમા ઉત્તમ કાર્ય તેની પાસે કરાવી શકે છે [૧૪–૧–'૫૮]

✽

ફૂલ સુવાસ બદલે ?

કથીરના જ કસોટી ને કપાસ બદલે છે,
પદાર્થ હોય વિકારી તો વાસ બદલે છે,
જીવનની પાનખરે આ હૃદય છો કરમાતુ,
સુવાસી ફૂલ કદી શું સુવાસ બદલે છે !

રતિલાલ–અનિલ

ચાંદીનો રણકાર

એક સુરદાસ હતો. કહેવત છે કે આંધળો દળે ને કૂતરાં ખાય. એ ભજન ગાતો અને માગી ખાતો. રમતારામને ઘરબાર, સગાંવ્હાલાં કેવાં? જમીનનું પાગરણુ ને આભના ઓઢણાં.

મીઠો ગળચટો કંઠ, મીરાં–સુરદાસના રસભીનાં ભજનો, પદો એ કંઠે વહે ત્યારે બળતા બપોરે ચાંદનીની શીતળતા વરતાય. ભજન રસમા ભીંજાયેલા ભાવિકો પાઈ પૈસો આપે તેનાથી સુરદાસનું ગાડું ગબડે.

સુરદાસ ભારે કરકસરિયો. આજે તો હાથપગ ચાલે છે, હરી ફરી શકું છું. ગળુ યે ચાલે છે, અને પાઈ પૈસો મળી રહે છે પણ કાલ કોણે દીઠી છે? શી ખબર, માથે કાલ કેવીય હશે? આંધળાનું કોણ? એ તો ગાંઠે કંઈ હોય તે જ એવી અસહાય દશામાં કામ આવે. એવા વિચારે સુરદાસ પૈસા બચાવતો. બચાવેલા પૈસા કપડાના એક બટવામાં રાખતો પછી તેને લાગ્યુ કે એ ખાસ મજબૂત ને સલામત નહીં. એણે એક ઓળખીતા મોચી પાસે ચામડાનો સરસ બટવો બનાવ્યો તેમા પૈસા રાખે. બટવાને છાતીએ જ વળગાડી રાખે. જરા અળગો ન કરે, જીવ પેઠે સાચવે.

એક દિવસની વાત છે. લોકોની ભારે અવરજવરવાળા એક રસ્તા પર કપડું પાથરી, એકતારો લઈને સુરદાસ ભજન ગાતો બેઠો હતો. ધીરે ધીરે ભજન જામવા લાગ્યું. દર્દીલા સૂરથી ખેંચાઈને આવતા જતા લોકો ભજન સાંભળવા થોભવા લાગ્યા. જોતજોતામાં ટોળું ભેગું થઈ ગયું. વાહ વાહ! શું સુરદાસનો કંઠ ને શું મીરાની અમૃતવાણી! લોકો અંદર અંદર વાતો કરતા હતા.

એ ટોળામાં એક છોકરો ઊભો હતો. પ્રથમ નજરે જ તે ભારે ચાલાક લાગતો હતો. દેખાદેખી તેય ભજન સાંભળવા ઊભો તો રહ્યો, પણ તેનું ધ્યાન ભજન સાંભળવામાં ન હતું તેની દૃષ્ટિ ઊભેલા લોકો પર ફરતી ફરતી સુરદાસ પર જઈને ચોંટી, અને શોધી કાઢ્યું કે સુરદાસ પાસે પેલી કોથળી છે એમા જરૂર પૈસા હોવા જોઈએ અને એ ત્યાંથી ખસીને સુરદાસ પાસે જઈને ઊભો રહ્યો.

ભજન અટક્યુ. સુરદાસે માથે હાથ અડાડીને પાઈપૈસા માટે ટહેલ નાખી. કેટલાકે તો તે સાથે જ ચાલવા માંડ્યું અને કેટલાકોએ સુરદાસે પાથરેલા કપડા પર સિક્કા નાખ્યા. સુરદાસ સૌને આશીર્વાદ આપતો રહ્યો. ધીમે ધીમે ટોળું વેરાઈ ગયું, સુરદાસે પૈસા ભેગા

કન્વામાડના પૈસા ભેગા થઈ ગયા કે તેણે કોથળી કાઢી અને તેમા મૂકવા લાગ્યો પૈસા મૂકાઈ ગયા પછી કોથળી બધ કરી મૂકવા જતો હતો ત્યા જ બાને ઊભેલા પેલા છોકરાએ કોથળી લઈ લેવા સમડી પડે ઝડપ મારી પણ તે સુરદાસે મજબૂત હાથે પકડેલી હોઈ, તરત જુ ટવાઈ નહી એ આ ખેચી ચાલવા લાગી દરમ્યાન સુરદાસે પોકાર પાડયો 'એ ભાઈ જે હોય તે ધાજો, આ છોકરો મારા પૈસા ઝૂટવી જાય છે' સુરદાસનો અવાજ સાભળી આસપાસના લોકા દોડી આવ્યા પણ છોકરો નાઠો નહી ઊલટો કોથળી ખે ચતો રહ્યો અને કહેવા લાગ્યો 'અરે આ આધળો ગળે પડે છે! કોથળી તો મારી છે!'

અરે ભાઈ, કોથળી તો મારી જ છે હમણા જ લોકોએ આપેલા પૈસા મે એમા ભર્યા છે તે જોઇ જૂઓ મને આધળો જાણી એ પૈસા લઈને નાસી જવા કરતો હતો!' આધળાએ લોકોને સમજાવ્યું

'અચ્છા, આ ગરીબડાના પૈસા લૂટવા છે? મૂક કોથળી ભાગ અહીથી નહી તો પીબીને રોટલો કરી નાખીશુ!' એકે કહ્યુ પણ છોકરો જરાયે ડર્યો નહી 'મારે ભિખારાના પૈસાને શુ કરવા છે? મારે શુ પૈસાનો તોટો છે? પણ તેથી કઇ મારા પૈસા એમ જવા નહી દઉં!' છોકરો મક્કમ રહ્યો

અવામા રાડારાડ સાભળીને ટોળુ ભેગુ થયેલુ જોઈ પોલીસ આવી ચઢયો બ ને પોતાની વાત પર મક્કમ હતા એટલે બ નેને તે થાણે લઈ ગયો અને ઉપરી આગળ રજૂ કર્યો

'અચ્છા, આ ઉમ્મરે ચોરી કરે છે? જેલમા જવુ છે? કયાકનો નહી રહે, આપી દે સુરદાસને કોથળી ફરી આવુ કામ ન કરતો' ઉપરી અધિકારીએ છોકરાને દાટી આપી

'સાહેબ, મારા મા-બાપ હાલી-મવાલી નથી કે હુ આધ ળાના પૈસા પર નજર નાખુ એટલા પૈસા તો હુ છૂટે હાથે ખરચી નાખુ છુ હુ શુ કામ ચોરી કરુ? પણ મને છોકરો જાણી આ આધળો બધાની દયાનો લાભ લઈ મારા પૈસા લઈ લે એ તો હુ ન જ લેવા દઉં ભલે મને જેલમા મોકલો મારા મા-બાપને ખબર પડશે અટલે એ લડી લેશે!' છોકરાએ જરાય અચકાયા વિના બેધડક કહ્યું

અધિકારી જરા ઠડો પડયો એણે ધીરેથી પૂછયુ 'તારા મા બાપ કોણ છે?—'

'બાપ તો મારા મોઢા પરથી જાણી શકશો ને મા 'છોકરાએ હાથમા એક સિક્કો લઈ અક્ષર

વાળી બાજુ અધિકારી સામે રાખી મૂંગો થયો.

'તમારો કેસ તો ભારે અટપટો ભાઈ!' અધિકારીએ ધીરેથી કહ્યું. 'પોલીસ, આમને બંનેને અત્યારે કોટડીમાં પૂરો. સાંજ થવા આવી છે ને કોઈ કબૂલ કરતું નથી. રાત આખી બંનેને વિચાર માટે આપું છું. ત્યાં સુધી નક્કી કરી લો. નહીં તો પછી બંને કાચી જેલમાં જશો, ને પછી પાકી જેલમાં પણ.'

પોલીસ બંનેને લઈ ગયો.

થોડીવારે પોલીસ, અધિકારી પાસે આવ્યો અને ધીમેથી કશું કહીને અધિકારીને કૈંક આપી ગયો.

સવાર પડી. ફરી બંને અધિકારી પાસે રજૂ થયા.

'કેમ પછી શું નક્કી કર્યું ?'

'સાહેબ, મારે તો કશું નક્કી કરવાનું છે જ નહીં. જે કંઈ નક્કી કરવાનું હોય તે આ સુરદાસને.' છોકરાએ સુરદાસને બોલવાની તક આપ્યા પહેલાં જ કહ્યું.

'એઈ આંધળા ! તું જ લુચ્ચો જણાય છે. આંધળો થઈને લોકોને લૂટે છે ? દેખતી આંખમાં ધૂળ નાખવા નીકળ્યો ! ભીખ માગતાં માગતાં ચોરીની લતે ચડ્યો ? ભીખ માગીને રળી ખા નહીં તો હદપાર કરાવી દઈશ તો કયાં કયાં ભટકવું પડશે અને ભૂખે મરશે તે જાણે છે?' અધિકારીએ સુરદાસને દમ ભીડાવતા કહ્યું

સુરદાસ તો અધિકારીનું બદલાયેલું વલણ અને વાણી જોઈ સાંભળીને ડરી જ ગયો! તે અવાક થઈને તાકી જ રહ્યો.

'બોલ, જેલમાં જવું છે?' ફરી અધિકારીનો અવાજ ગાજ્યો.

સુરદાસ થોડી વાર શાંત રહ્યો પછી નીચે વળી પોતે બેઠો હતો ત્યાં હાથના આગળા વતી જમીન ખોતરીને ખોદવા લાગ્યો.

અધિકારીને કંઈ સમજ ન પડી. થોડીક જમીન ખોતર્યા પછી સુરદાસે ત્યાં નીચે નમીને પોતાનો કાન માંડ્યો.

અધિકારીની ધીરજ ખૂટી : 'એઈ આંધળા ! આ શું કરે છે?'

'સાહેબ, ગઈ કાલે અહીં મેં ન્યાયનો અવાજ સાંભળ્યો હતો. આજે એ અવાજ કયાંક દબાઈ ગયો છે. ચાંદી જેવી કોઈક ધાતુ નીચે દબાઈ ગયો છે. એટલે હું જમીન ખોતરીને સાંભળું છું કે કયાંક ચાંદીનો રણકાર સંભળાય છે? જો સંભળાય તો એ ચાંદીને ખોદી કાઢીને તમને આપું ! હું તો આંધળો રહ્યો, જોઇ શકતો નથી. પણ સાંભળી શકું છું એટલે મેં કાન માંડ્યો !

'હવાલદાર ! આને ધક્કો મારીને બહાર કાઢ ! કોણ જાણે શું યે ગાંડું-ઘેલું બકે છે. હમણાં ને હમણાં બહાર કાઢ !' [લોકકથા]

નિવૃત્તિ — રતિલાલ-અનિલ

જશવન્ત તભાઈ જ્યારે પોતાની માન વતી સરકારી નોકરી પરથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે લાગતાવળગતા તરફથી એક અતિ સુંદર સન્માન-સમારંભ યોજાયો અને તેમાં એમના અનેક મુખે પ્રશસ્તિ થઈ ત્યારે એમણે કૃતકૃત્યતા અનુભવી અને ગદ્ગદ્ થઈ ગયા

પણ એ વાતને જેમ જેમ દિવસો વિતતા ગયા તેમ તેમ જશવન્ત તભાઈને લાગતું ગયું કે મારામાંથી કશું ચાલ્યું ગયું છે પહેલાં તો નોકરીમાં હતો ત્યારે રોજરોજ કંઈ કેટલાંયે જાતજાતના આમંત્રણો આવતાં અને જઈ ન શકાતું તોયે બોલાવનારા કેટકેટનો આગ્રહ કરતા ! શાળાના વાર્ષિક મેળાવડામાં ઇનામો એમના હાથે જ અપાય કંઈક શહતફાળો કરવાનો હોય તો અમના જ પ્રમુખપદે સમિતિ યોજાય નોકરીવાળા નાનકડા કસ્બામાં કોઈ જાહેર કામ એમની હાજરી વગર અધૂરું ગણાય શાળાના મકાનનો પાયો એમના હાથે નખાય તો શાળાની સલાહકાર બોર્ડના પ્રમુખ પણ એ જ અરે એવી તો કંઈ કેટલીય જાહેર પ્રવૃત્તિમાં એમનું સ્થાન મુખ્ય રહેતું કોઈનો સન્માન સમારંભ પણ એમના પ્રમુખપદે જ થાય. કશાનું ઉદ્ઘાટન કોઈનો વિદાય સમારંભ સહકારી મંડળીની સ્થાપના—આવાં તો હજાર જાહેર કામોમાં એમનું સ્થાન આગળ પડતું હોય તેઓ ના કહે તોયે લોકો એમનો જ આગ્રહ રાખે. કસ્બાની પાંજરાપોળને પણ એમની સલાહની જરૂર પડે. સરકાર પાસે ડેપ્યુટેશન લઈ જવું હોય તો પણ એમની સલાહ મંગાય નોકરીના સમયે ઓછો ફુરસદના વખતે એવી અનેક જાહેર પ્રવૃત્તિનો એમના પર લોકો ભાર નાખતા અને જશવન્ત તભાઈ પણ 'હા—ના' 'હ ના' કરતા છેવટે એમાં ભાગ લેતા જ

પણ જશવન્ત તભાઈ નિવૃત્ત થતાં વાત ઊલટી જ બની હવે એમને પૂરતી નવરાશ હતી ત્યારે ધીરે ધીરે જાહેર કામોમાંથી પણ એમને નિવૃત્તિ મળતી ગઈ અને એમને સ્થાને નોકરી પર આવેલા નવા સાહેબને લોકો આગ્રહ કરી કરીને જાહેર કામોમાં પે યતા

જશવન્ત તભાઈને વર્ષોના અનુભવને કારણે જાહેરકામોનું વ્યસન પડી ગયું હતું અને ઘડપણે વેળા ઊડાવના હતા તેથી એમને ધીરે ધીરે આકરું લાગવા માંડ્યું

હજી પણ કેટલાક સમારંભોમાં એમને આમંત્રણ મળતું પણ એમાં માત્ર શ્રોતા કે આમંત્રિત ગૃહસ્થ તરીકે જ જવાનું થતું હવે જાણે એમના અનુભવજ્ઞાનની લોકોને જરૂર ન હતી

નાનકડા કસ્બામાં ઘર કરીને રહેના જશવન્ત તભાઈને ધીરે ધીરે નિવૃત્તિના દિવસો દોહ્યલા લાગવા માંડ્યા એમના

જેવા નિવૃત્ત માણસો કરવામાં આવ્યા નહીં એટલે અમુક મણત્રીના માણસોમાં નવરાશનો સમય ટોળટપ્પામાં ગાળે તોયે કેટલો સમય ગાળે ?

જશવંતભાઈ ગંભીરપણે વિચારવા લાગ્યા : હજી તો મારી તંદુરસ્તી ઘણી સારી છે અને પૂરાં દસ વર્ષ સારી રીતે ફરજ બજાવી શકું એમ છું. પણ નિવૃત્ત થવું પડ્યું. નોકરીની સાથે જાણે મારો જાહેર અને સામાજિક દરજ્જો પણ ગયો ! લોકો શું મને માન આપતા હતા કે મા ! નોકરીને ? મારી નોકરીને જ ! પણ ત્યારે તો જાણે મને જ માન મળે છે એમ હું માનતો હતો ! અને ત્યારે વિવિધક્ષેત્રના અધિકારી માણસોને પડતા મૂકી લોકો મને જ જાહેર કામોમાં ખેંચતા ત્યારે હું ફુલાતો હતો ! ખરી રીતે, યોગ્ય માણસોની અવગણનાથી મારે શોક કરવો જોઈતો હતો અને દૂર રહેવું જોઈતું હતું. પણ ત્યારે તો જાણે કાયમ આવું જ ચાલવાનું છે એવું લાગતું હતું ! ખરેખર, કહેવત સાચી જ છે કે, ઊતર્યો અમલ કોડીનો !

આખરે જશવંતભાઈ એક જાતની એકલતાથી કંટાળ્યા અને છોકરા જ્યારે શહેરની કૉલેજમાં ભણે છે ત્યારે શહેરમાં જ વસીએ—એમ વિચારીને કસબાનું ઘર બદલી મોટા શહેરમાં ચાલ્યા ગયા.

જતી વખતે સ્ટેશને એક વેપારી મળ્યા તેમણે જરાતરા પૂછ્યું. અને 'ઠીક ત્યારે' કહીને કશા વસવસા વિના તરત છૂટા પડ્યા ત્યારે તો જશવંતભાઈના હૈયે કારી ઘા પડ્યો.

પ્રભાત

પ્રભાતે જાગું છું વિહગગણ કેરા કલરવે;
ક્ષિતિજોના જાગ્યા તનથી તમની ચાદર ખસે.
પૂર્વાકાશી કેવી સભર છલકે સોનલ દ્રવે !
પ્રભાસ્નાને તાજાં સકલ જગનાં ગાત્ર વિલસે

ફરી પ્રવૃત્તિનાં નિશાભર સૂતાં ચક્કર ઘૂમે
પશુપંખી ટોળાં જનગણરવે સૃષ્ટિ મુખર.
અજંપાનો જાણે અતિશય ચડ્યો આસવ ભૂને
મથાતો શાંતિનો ઉદધિ-તરતાં મત્સ્ય ઉપર !

અહો, મારી યે શી જીવનગતિ જાગ્યા જગતમાં
ઘૂમું સૌની સાથે અવશ પ્રગતિ ના લહું કશી
વીતે વર્ષો પૂંઠે વરસ સહુ જાણે રમતમાં,
વિષાદે ઘેરેલું હૃદય પણ, ભીડે પણ વસી.

હવે ક્યારે મારે કર વીસરી તે ચાવી ચડવી ?
રહસ્યોની ક્યારે ગૂઢ સકલ સૃષ્ટિ ઊઘડવી ?

જયન્ત પાઠક

[પાન ૫થી ચાલુ]

નો સુંદરતમ વિષય છે એ જ બધીય કળા અને બધા વિજ્ઞાનનું મૂળ છે

એ પરમ ગૂઢ તત્ત્વ જ દર્શનનું ચાલક તત્ત્વ છે

વિજ્ઞાનનું બદલાતું વલણ – આમ વિજ્ઞાનનું વલણ બદલાતું જાય છે કારણ તેને એવા કુદરતી સત્યોની શોધ હાથ લાગતી જાય છે જેથી તેનો પરમ તત્ત્વ તરફ ઝોક વધતો જાય છે આમ થવાનું એક બીજું મહત્ત્વનું મૂળ કારણ પણ છે દર્શનની અને કલાની માફક વિજ્ઞાનની શાખાનું મૂળ તો અંત પ્રેરણા જ છે વૈજ્ઞાનિકો માહિતી અને હકીકતોનું પૃથક્કરણ કરે છે તે પર વિચાર ચિંતન અને મનન કરે છે પણ કોઈ એક દિવ્ય પળે જ અંત પ્રેરણાના ઝબકારે જ તેને તે હકીકતો પાછળનું સત્ય લાધે છે ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધ્યો તે વખતે તેની અંત પ્રેરણા અચાનક જાગૃત થઈ હોતી જો કે એ પહેલા તેણે હજારો વાર ફળને ઝાડ પરથી પડતું જોયું જ હશે પણ અંતઃકરણને ઝબકારે જ તેને ગુરુત્વાકર્ષણના સત્યનું દર્શન લાધ્યું

બધાનું એક જ મૂળ,—આ દૃષ્ટિએ જોતાં વિજ્ઞાન ધર્મ અને ફિલસૂફીનું મૂળ તો સરખું જ છે અને તેમનો ઉદ્દેશ પણ લગભગ સરખો છે કારણ દરેક વડે વિશ્વને જ સમજવાનું છે પરંતુ દરેકની સમજનો હેતુ જુદો છે

આ રીતે વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીને પરસ્પર આધાર છે તે એકબીજા પર અસર કરે છે મિ. જેમ્સ જીન્સ કહે છે કે કોઈપણ સમયની ફિલસૂફી તે સમયના વિજ્ઞાન સાથે સારી રીતે સંકળાયેલી હોય છે અને વિજ્ઞાનની પાછળના ફેરફારના પ્રત્યાઘાતો ફિલસૂફીમાં પણ પડે જ છે

વિજ્ઞાનની સુભગ અસર એ છે કે તે દર્શનને તરંગી થતું અટકાવે છે

દર્શનનું અનેરું સ્થાન – અત્યાર સુધીનો માનવજાતનો વિકાસ બતાવે છે કે માનવના માનસ અને સંસ્કારના વિકાસમાં તેનો ભારે ફાળો છે ફિલસૂફી માનવ વિકાસનો એક ઉત્તમ આંક છે દર્શનનો આધાર આચાર પ્રધાન વિચાર પર જ છે તેથી ફિલસૂફીનો આત્મા વિશ્વમાં અને જીવનમાં રસપૂર્વક ભાગ લેવા તત્પર હોય છે ફિલસૂફીને જગતમાં રસ છે જ તેમાં જ તેની સાર્થકતા છે

જે જે મહાન દાર્શનિકો થયા છે અને જેમણે કંઈક નક્કર ફાળો આપ્યો જ તેમણે જીવનના સનાતન ઉદ્દેશ વામાં નક્કર ફાળો આપ્યો જ છે સોક્રેટીસ પ્લેટોને એરિસ્ટોટલ બુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય વગેરે સૌએ માનવજીવનના ઉત્કર્ષ અને વિકાસમાં એક યા બીજી રીતે પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો એ માથી તેમની દરેકની ફિલસૂફી તરફ અનેક આકર્ષાતા તેનો રસ લાગ્યો અને તેમની ફિલસૂફી વાસ્તવવાદી બની અ હતી અને માયાવાદી શંકરાચાર્ય સાથે પણ આ વાત એટલી જ સાચી છે

ફિલસૂફી જીવનનિષ્ઠ હોય:– પૌરસ્ત્ય દૃષ્ટિએ પણ ફિલસૂફીનો વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે ભારતમાં ફિલસૂફીને દર્શન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જે દર્શનમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વરનો વિચાર ને ચર્ચા ન હોય તે દર્શન ન કહેવાય. ભલે ગમે તેટલું તે તલસ્પર્શી હોય તો ય આવી ચર્ચા વિના દર્શન અધૂરું ગણાય છે. દર્શનમાં આ ત્રણ અંગોનો આગ્રહ એક રીતે બહુ સકારણ લાગે છે. એના વડે સમગ્રતાની સાથે સર્વ નાના મોટા પ્રશ્નોની છણાવટ સહેજે થાય છે. ઉપરાંત એમાં જીવ અને તેના જગત તથા ઈશ્વર સાથેના સંબંધોની વિચારણા થાય. એટલે તેને વ્યવહારુ બનવું જ રહ્યું. ફિલસૂફી કેવળ તરંગી ન બને તથા વૈજ્ઞાનિક તર્ક પર જ આધાર રાખીને આગળ ન વધે એવો હેતુ આ ત્રિવિધ અંગોની ચર્ચાના આગ્રહમાં રહેલો દેખાય છે. ઈશ્વરની ચર્ચા પણ હોય જ એવા આગ્રહને લીધે દર્શનમાં વ્યાપકતા, વિશાળતા, ઊંડાણ અને સાચી તાત્ત્વિકતા પ્રવેશે. જીવ, જગત અને ઈશ્વરની ચર્ચા કરનાર દર્શને જીવનનિષ્ઠ બનવું જ રહ્યું. આ કારણે ઉપનિષદ્, ગીતા, યોગદર્શન જેવાં પ્રખર દર્શનો ખૂબ જ જીવનનિષ્ઠ બની શક્યાં છે. દર્શન માત્રની શરૂઆતમાં બારપૂર્વક નિર્દેશેલા હેતુ અને પ્રયોજન પરથી એ દર્શન પાછળ રહેલી જીવનનિષ્ઠા જોઈ શકાય છે. દર્શનમાંથી તેમાં રહેલા જીવનનિષ્ઠાના તત્ત્વને કાઢી લો એટલે તો તે નિષ્પ્રાણ બની જશે.

પ્રસ્તુત ઉદાહરણ: દર્શન વ્યવહાર્ય હોય તથા દર્શનમાં તત્ત્વ – ચિંતન અને તેના વ્યવહાર્ય અંગ વચ્ચે કેટલો સુમેળ હોય છે તેનું પ્રસ્તુત ઉદાહરણ પાતંજલ – દર્શનમાં જોઈ શકાશે. પ્રવેશકના મથાળે અવતરણ તરીકે આપેલ સૂત્ર આનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ. આ સૂત્ર છે પાતંજલ - દર્શનનું વ્યવહારસૂચક કે ક્રિયાદર્શક સૂત્ર. એમાં ક્રિયાયોગ શબ્દ યોગ શબ્દને સમાવતાં યોગનું ક્રિયાપાસું બતાવે છે. તપ શબ્દમાં અષ્ટાંગ યોગનાં યમનિયમાદિ વડે વૃત્તિશોધન સૂચિત થાય છે. સ્વાધ્યાયમાં વૈરાગ્ય પૂર્વકના અભ્યાસ, સંયમ વગેરે સૂચિત છે. ઈશ્વર પ્રણિધાનમાં ઐશ્વર સાંખ્યની પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્યનો નિર્દેશ સૂચિત છે. આવા વિવિધ અંગવાળો ક્રિયાયોગ પાતંજલ દર્શનના તત્ત્વચિંતનનો વ્યવહાર્ય સાર બને છે. એમાં ઉપર ગણાવ્યાં તે બધાં ય તત્ત્વો સહજ સમાયેલાં છે. – એમાં જીવનનિષ્ઠા, ઊંડાણ, વ્યાપકતા, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને વ્યવહારુતા છે જ.

ક્રિયાદર્શક શબ્દ:–પૂર્વમાં અને અર્વાચીન દર્શનોમાં આ તત્ત્વો સારી રીતે સમાયેલાં છે. ભલે બીજી રીતે બંનેની ધારી, વલણ, રજૂઆત અને રીતિમાં ઠીકઠીક ફેર રહેલો હોય પરંતુ મુખ્ય તો જીવનનિષ્ઠા, વૈજ્ઞાનિક વલણ વગેરે છે. એ બધાં ગાંધીજીની ફિલ-

સૂફીમા પૂરેપૂરા પ્રગટ થાય છે એટલુ જ નહીં પણ તેમા અગાઉના દર્શનોની અસર દેખાતા છતા તેમા પૂરેપૂરું અર્વાચીન વલણ પણ દેખાય છે તેથી ગાંધી ફિલસૂફીમા પુરાણી અને અર્વાચીન વલણનો સહજ સુમેળ છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પાતંજલ દર્શનની જેમ એમની આખીય ફિલસૂફી એક જ ક્રિયા દર્શક શબ્દમા પ્રગટ કરી શકાય એમ છે પાતંજલના ક્રિયાયોગ શબ્દની જેમ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ ગાંધીફિલસૂફીનો પૂરેપૂરો દ્યોતક છે

નિત્યનવાં ખેડાણ:–ફિલસૂફીને દર્શન કહ્યું તે એટલા માટે કે તેનાથી જગત, સમાજ અને વ્યક્તિ અને તેના પ્રશ્નો અંગે નવું દર્શન મળે છે, નવી શક્તિ મળે છે, નવી પ્રેરણા મળે છે અને પરિણામે ફરી નવી દૃષ્ટિ લાવે છે, નવું દર્શન ઊભું થાય છે. અને પરિણામે નવા ખેડાણના નવા બળ, પ્રેરણા તથા કાર્ય થવા લાગે છે આમ ફિલસૂફી માનવજીવનનું એક મહા પ્રેરણાદાયક જ્ઞાન બળ છે. એ તો હરહમેશ વધતી જનારી પ્રગતિશીલ જ્ઞાનદાન પ્રક્રિયા છે એ પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રહેનારી છે અને એમા પૂર્ણતા આવી જાય છે એમ બનતું નથી

પૂર્ણતા આ સતત સરતા જતા સંસારમા શક્ય નથી. સતત મંથન એ જ એની ખાસિયત છે માનવજીવનમા વિકસતી જતી ફિલસૂફી સંસારની ભીતરમા અને તેની પાર જે પરમ પૂર્ણતા રહેલી છે તેનું દર્શન વધુ ને વધુ કરાવ્યે જાય છે પૂર્ણતા ને પૂર્ણ સત્ય તો ત્યા જ છે તેમા જ છે, તે જ છે.

ક્રાંતિકારી અસરઃ–જમાને જમાને પ્રગટ થતા નવા દર્શનના ઉમેરાથી માનવજાતનું તત્ત્વદર્શન સમૃદ્ધ થતું જાય છે આ યુગના નામી બે મહાપુરુષોની ફિલસૂફીએ આજના જગત પર પ્રબળ અસર કરી છે માર્ક્સની ફિલસૂફીએ એકથી વધુ દેશોમા ક્રાંતિ કરી તેની પ્રબળતા સિદ્ધ કરી એ જડવાદી છે એટલે એકાંગી છે એની એકાંગિતા એનું બળ છે અને હિંસક ક્રાંતિ કરવા કરાવવામા તે સફળ બની પરંતુ માર્ક્સની ફિલસૂફીથી વધુ પ્રબળ દર્શન ગાંધીજીના જીવન દર્શનમા રહેલું છે એનાથી પ્રેરાઈને ભારતની પ્રજા સ્વતંત્રતાને લાયક બની અને શાંતિથી સ્વરાજ મેળવ્યું એનાથી પ્રેરાઈને આજે સર્વોદયનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને ભૂદાન પ્રવૃત્તિ જેવો સામાજિક મહાયજ્ઞ આરંભાયો એ મહાયજ્ઞમા ફિલસૂફીનું ગૌરવ વર્ધન થઈ રહ્યું છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીની ભૂમિકા ઉપર જ, એનું જ હાર્દ પકડીને આજે ભારતની વિદેશનીતિ ઘડાઈ રહી છે શસ્ત્રોમા નિર્બળ છતા અહિંસક રીતે પ્રબળ એવી ભારતની શાંતિનીતિનો દુનિયામાં ડંકો વાગી રહ્યો છે ભારતીય પ્રજાના વિવિધ જીવનમા આદર્શની છાપ જોવા મળે છે આ દર્શન એટમબોમ્બ સામે આત્મબળનો નાદ જગાવી શકે છે પરિણામ આજે

વર્તે છે સ્વાર્થ, સ્વાર્થ સાથે સંગ્રામ કરે છે. પ્રેમનો પ્રકાશ પ્રેમના અગ્નિ અથવા મોહના મહાનલમાં પલટાઈ જાય છે.

એટલા માટે પરસ્પર વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક સંઘર્ષને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે. જેટલી વાર અને જેટલી રીતે થઈ શકે તાદાત્મયતાનું તથ્ય લોકો સામે મૂકવામાં આવે અને એ તથ્ય પ્રમાણે જે લોકો જીવન વ્યતિત કરે છે, એમની સંખ્યા જેટલા વધી શકે એટલી વધારવામાં આવે. માનવતા, રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાથી ય ઊંચી છે. એટલે, જેનાથી માનવતા ઘટે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિ, કુટુંબ સમાજ કે દેશ—કોઈ પણ કરે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે.

તાદાત્મયતામાં માણસનો મહિમા છે અને તાદાત્મયતાનું બીજું નામ માનવતા છે. એ માનવતા ટોળાંવાદથી સિદ્ધ થતી નથી. એને માટે તો દિલની બાજી અથવા તો જિંદાદિલી જ જરૂર છે. માનવજાતિનું હૃદય શી રીતે જીવંત રહે, એને કોઈ પણ રીતે કચડવામાં ન આવે, યા ક્રૂર બનાવવામાં આવે—આ જ સૌથી મોટી સમસ્યા છે. એના ઉકેલ માટે આપણે ધર્મનો આશરો લેવો પડશે, ઈશ્વરને શરણે જવું પડશે. સ્વાર્થ અને સત્તા પ્રાયઃ માનવતાના માર્ગમાં મોટો અવરોધ ઊભો કરે છે. એને તો કેવળ પ્રેમ જ જીતી શકે છે, અને પ્રેમ પ્રભુ છે.

☆

સાભાર સ્વીકાર

શ્રુતિ [કાવ્યસંગ્રહ] રાજેન્દ્ર શાહ; પ્ર. કવિલોક, નિપિની ઝિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ, ૨; મૂ. ત્રણ રૂપિયા. **અલખ તારો** (ભજનસંગ્રહ) સુધાંશુ; પ્ર. હિન્દ પુસ્તક ભંડાર, પોરબંદર; મૂ. બે રૂપિયા. **શાંતિદૂત** : [નહેરુપ્રશસ્તિ કાવ્યો] ભૂપેન્દ્ર વકીલ; પ્ર. પોતે, કોર, સાયણ થઈને, સુરત જિલ્લો; મૂ. ચાર આના. **જશને શહાદત** [હિન્દી ગીતનાટ્ય] ગની દહીંવાલા; પ્ર. પોતે; ગોપીપરા સુરત, મૂ. એક રૂપિયો. **સંતોની જીવનપ્રસાદી** [પ્રેરક પ્રસંગો] મુકુલભાઈ કલાર્થી; મૂ. ૭ આના; **ધર્મચક્ર પ્રવર્તન** [ભગવાન બુદ્ધનાં સાત પ્રવચનો] અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી, સં. મુકુલભાઈ કલાર્થી; મૂ. બાર આના; પ્ર. બંનેના: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ–૧૪. **વર્તમાન પત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે ?** : રવિશંકર વિ. મહેતા; **લગ્ન : છૂટાછેડા : વારસો** : ગટુભાઈ ધ્રુ. [પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિની પરિચયાત્મક પુસ્તિકાઓ] સં. વાડીલાલ ડગલી; મૂ. ચાળીસ નવા પૈસા દરેકના; પ્ર. પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ, ડીસા. (બનાસકાંઠા)

રજીસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યૂસપેપર્ઝ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્ઝ, ૧૯૫૬, રૂલ ૮

ફૉર્મ IV અનુસાર નિવેદન

૧ પ્રકાશન સ્થળ .... રૂપાયતન, જૂનાગઢ
૨ ક્યારે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે .... દર માસની બારમી તારીખે માસિક તરીકે
૩ છાપનારનું નામ .... ધીરેન ગાંધી
રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી) .... ભારતીય
સરનામું ... ... રૂપાયતન મુદ્રણાલય, જૂનાગઢ.
૪ પ્રકાશકનું નામ .... ધીરેન ગાંધી
રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી) .... ભારતીય
સરનામું .... રૂપાયતન, જૂનાગઢ
૫ તંત્રીનું નામ .... [illegible]
રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી) .... ભારતીય
સરનામું .... રૂપાયતન, જૂનાગઢ. (સૌરાષ્ટ્ર)
૬ માલિકનું નામ .... રૂપાયતન સંસ્થા જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

હું, ધીરેન ગાંધી, આથી સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે ઉપરની હકીકત હું જાણું છું અને માનું છું ત્યાં સુધી ખરી છે.

(સહી) ધીરેન ગાંધી
પ્રકાશક

તા. ૧૦–૪–૧૯૫૮

રજિ. નં. બી. ૪૫

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ : દેશમા રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહકો નોંધવામા આવે છે. વચ્ચેથી ગ્રાહક થનારને પ્રથમ અંકથી જ અંકો મોકલાય છે. લવાજમ કાર્યાલયને સરનામે, મનીઑર્ડરથી જ મોકલવુ.

દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પૂરતી તકેદારીથી ગ્રાહકો પર અંક રવાના થાય છે છતા કોઈ કારણસર અંક ન મળે તો પોસ્ટમા તપાસ કરી દસ દિવસમા કાર્યાલયને ખબર કરવામા આવતા ઘટતું કરવામા આવશે.

પત્રવ્યવહારમા ગ્રાહક નબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' હાથકાગળ પર પણ છપાય છે. તેનુ વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા આઠ અને પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬ છે.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન–જૂનાગઢ

સ્ત્રીજાતિ ને શક્તિ

રામકૃષ્ણ પરમહંસ

ગણપતિ નાના હતા ત્યારની વાત છે.

એક દિવસ એમની આગળ બિલાડી આવી ઊભી. ગણપતિએ બિલાડીને એવી તો ફટકારી કે એના શરીરે લોહીનાં ટશિયાં ફૂટ્યાં. બિલાડી જેમ તેમ કરી જીવ બચાવીને નાસી છૂટી.

બિલાડી નાસી ગઈ એટલે ગણપતિ ઉમા પાસે ગયા. એમના આખાં શરીરે સખત મારના નિશાન હતાં. અત્યંત દુઃખ અને ભયથી વ્યાકુળ થઈને ગણપતિએ ઉમાને પૂછ્યું. 'મા, તને કોણે માર્યું ?'

ઉમા ખિન્ન થઈને બોલ્યાં: 'દીકરા, આ બધું તારું પરાક્રમ છે.'

માતૃભક્ત ગણપતિને એ સાંભળી આશ્ચર્ય થયું, ખેદ થયો. રડતાં રડતાં પૂછ્યું: 'મા, મેં તને ક્યારે માર્યું વળી? તું ખાલી જ મારું નામ દે છે.'

ઉમાએ સ્મિત કરીને પૂછ્યું: 'દીકરા, આજે તેં કોઈ જીવને માર માર્યો હતો કે નહીં, તે બરાબર યાદ કર.'

ગણપતિ તરત બોલ્યા: 'હા, બિલાડીને ફટકારીને જ આવી ચાલ્યો આવું છું.' ગણપતિને વિચાર આવ્યો કે પેલી બિલાડી પાલતુ હશે અને તેના માલિકે, મેં બિલાડીને મારી તેનો બદલો માને મારીને લીધો હશે. તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા.

ઉમાએ ગણપતિને ઊંચકી લઈ, છાતી સરસા ચાંપીને કહ્યું. 'દીકરા રડ નહીં. મને કોઈએ માર માર્યો નથી. પણ પેલી બિલાડી પણ મારું જ સ્વરૂપ છે. એટલે એને પડેલા મારનાં નિશાન મારા શરીર પર પડ્યાં છે. પણ તને એની ખબર ન હતી એટલે અજ્ઞાનવશ થઈને કરેલા કૃત્યમાં તારો દોષ નથી. હવેથી ધ્યાનમાં રાખજે કે સંસારમાં જેટલાં પણ સ્ત્રીરૂપ છે તે બધાં મારા જ અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને જેટલાં પુરુષરૂપ છે તે બધા તારા પિતાના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. શિવ અને શક્તિ વિના સંસારમાં કશું નથી.'

આરાધના

વર્ષ ૧૧ ... [૧૨-મે-૧૯૫૮] ... અંક ૩ જો

બાપનો ધર્મ પ્રત્યેક બાળકને શ્રેય પૂરતું બરોબર આપવાનો છે. એથી આગળ જઈને શ્રેયને હાનિ ન થાય એવા મલાવા કરી શકતો હોય તો કરવાની એને છૂટ છે. પણ તેમ કરવાની એની ફરજ નથી

—બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુનો પત્ર

[illegible]

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન ____________ શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અનોકતી લેખમાળા ✿ લેખાંક ૪ થો]

ગાંધીજીએ ફિલસૂફીનો એક ફિલસૂફ તરીકે વિચાર કર્યો નથી કે તે રીતે તેની રજૂઆત કરી નથી. તેઓ તો એક દ્રષ્ટા હતા, સર્જક હતા. એમની વિચારસરણીમાંથી જગતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્રાન્તિકારી ઉમેરો અને સ્થાન પામ્યો છે. એ ઉમેરો શો છે, કઈ રીતનો છે, કેટલો ઉપયોગી છે અને ફિલસૂફીના પ્રવાહને કેટલો આગળ લેનારો છે એ તપાસવું જોઈએ.

એમાં તત્ત્વજ્ઞાન શું અને કેમ? —જ્ઞાનની સનાતન શોધ જમાને જમાને નવા આવિર્ભાવ કરે છે અને માનવજગતના જ્ઞાન અને શક્તિભંડારમાં ઉમેરો કર્યે જાય છે. એવો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે નાસ્તિકતાના તત્ત્વો પાછાં પડે છે, જનતાની કમજોરી દૂર થાય છે, અંધકાર સરી જતો દેખાય છે અને નવી આશાના કિરણો પ્રસરે છે. ગાંધીવિચાર ભારતીય જીવનમાંથી પેદા થયો અને તેણે દેશમાં નવી શક્તિ અને જોમ, જ્ઞાન અને આ મહાજ્ઞાનનો સંચાર કર્યો. એમાંથી વધુ વાર સત્યનો જય થતો દેખાયો. સત્યની સ્થાપનાની પદ્ધતિ હાથ લાગી અને એક નવું સામાજિક બળ અને શસ્ત્ર હાથ લાગ્યાં. એનાથી ભારતવાસીઓના જીવનને જ નહીં પણ માનવજીવનને એક નવો વળાંક મળ્યો છે. એમાંથી એક નવી જીવનદૃષ્ટિ જન્મી છે. આ બધું કરનાર તત્ત્વો જ ગાંધીવિચારના પાયાના અંગો છે.

આ તત્ત્વોને લીધે ગાંધીવિચારમાં મૂળભૂત સ્થાન ન રહ્યું. પ્રયોગશીલતા વધી, વાસ્તવદર્શન વધ્યું અને ગાંધી ફિલસૂફી અનુભવમૂલક પ્રયોગનિષ્ઠ વાસ્તવિક બની. ફિલસૂફીને માટે આ વળાંક નાનોસૂનો નથી. કારણ ફિલસૂફી તત્ત્વનિષ્ઠ જ હોય એવો મત સામાન્ય પ્રવર્તતો હતો. ફિલસૂફી તો માનવના સુખ અને ડહાપણ વધારનારી હોય. આ કથનનું સમર્થન કરતા હાર્ટેગના શબ્દો આ અંગે ઘણો પ્રકાશ પાડે છે. આપણે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પરમજ્ઞાન પ્રેમ અને કર્મના સાધનોથી જ પ્રાપ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનનું ધ્યેય ડહાપણ કે પ્રજ્ઞા (સૂઝ) છે નહીં કે પંડિતાઈ." ગાંધીવિચાર આવી જાતનું ડહાપણ વધારનાર છે તે માનવતાને ઉપયોગી સૂઝ આપનાર થઈ પડેલ છે. આ હકીકત બતાવે છે કે એમાં જીવનદર્શનના સાચા મૂળતત્ત્વો પડેલા છે.

સત્ય શોધનો ઉગમ —હવે સહેજે સવાલ થાય કે ગાંધીદર્શનનો ઉગમ શો? સામાન્ય રીતે એવો જવાબ મળે કે ગાંધીજીની સત્યની શોધની પ્રખરતામાં જ એનો ઉગમ છે. આ કથન એક રીતે અને પ્રથમ નજરે સાચું છે, પરંતુ વધુ વિચાર અને મનન કરતાં જણાય છે કે ગાંધી ફિલસૂફીનો ઉગમ શ્રેયને પ્રેય કરવાના એમના સાહજિક વલણમાં જ છે. આ કથનના સ્પષ્ટીકરણ માટે થોડી વિગતે વિચારવું જોઈએ.

માનવના ત્રણ પ્રકાર —માણસોના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય. (૧) શ્રેયાર્થી (૨) પ્રેયાર્થી (૩) ભોગાર્થી. શ્રેયાર્થી સહજપણે જીવનને હિતકર વિચાર અને કર્મ કરતો પોતાના જીવનને ઘડે છે. શ્રેયને પામી સંતોષ પામે છે અને સતત પ્રગતિ સાધે છે. એનું જીવન સાત્ત્વિક હોય છે. પ્રેયાર્થી મહેનત કરી શોધે અને મોજ પ્રિય લાગે માટે કર્યે જાય છે. એમાં અંતે દુઃખ મળે તોય ફરી ફરીને પ્રિય વસ્તુઓને જ તે પકડતો રહે છે. તે મંદ કાર્ય નથી હોતાં પણ ધાંધલ એના જીવનનું લક્ષણ હોય છે. તે મોટે ભાગે રાજસિક હોય છે. ભોગાર્થી મોટે ભાગે સુખદુઃખના ભોગ ભોગવતો છતાં મંદ જ હોય છે. તે સુખ ભોગવે છે તો તે આવી મળ્યું છે તેથી. પ્રેયાર્થીની માફક મહેનત કરીને પ્રેય મેળવવા મથતા નથી. દુઃખ આવી પડે છે, દુઃખી થાય છે તો પણ તે દૂર કરવા જેટલો પણ હાલતો ચાલતો નથી. એટલો તે મંદ છે. આમ તેના સુખદુઃખ પણ રાજસિક નહીં પણ જડતાના જ સૂચક હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સુખ ભોગવતો ધનિક દેખાવે રાજસિક લાગે પણ ખરેખર તો તે તામસપ્રધાન ભોગાર્થી જ હોઈ શકે. આવી પડેલા સુખદુઃખને કશી મહેનત વગર ભોગવે તે ભોગાર્થી. તેવા જડતા અને મંદતા જ હોય છે. આ પૃથક્કરણ સાચું હોય તો એમ કહી શકાય કે મોટાભાગનો નસીબવાદી માનવસમુદાય ભોગાર્થી છે. ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં મહેનતુ અને મોજીલો વર્ગ પ્રેયાર્થી છે. શ્રેયને માટે જ મથનારો વધુ નાનો વર્ગ જ શ્રેયાર્થી છે. સમાજમાં આ ત્રણ વર્ગો જોવા મળે છે તેમ આ ત્રણેય વૃત્તિઓ દરેક માણસમાં ઓછેવત્તે

સમયે ઓછી વધતી કામ કરતી પણ જોવા મળે છે.

મહાશ્રેયાર્થી ગાંધીજી:—ગાંધીજી નાનપણથી જ શ્રેયાર્થી હતા. નાનપણમાં એમનામાં નાની મોટી નબળાઇઓ હતી એમ એમની આત્મકથા પરથી લાગે છે. પણ એ બધી તેઓ દૂર કરી શક્યા તેનું મૂળ અને મુખ્ય કારણ તેમનામાં રહેલી જન્મથી મૃત્યુ સુધી વધતી ગયેલી શ્રેયસાધનાનું પ્રખર વલણ છે. એમના શિક્ષક પાસેના છોકરામાંથી ચોરી કરવાનું સૂચવે છે ત્યારે તેઓ સત્યને જ વળગી રહે છે. તે સત્યાસત્ય સ્પષ્ટ નિર્ણયશક્તિથી નહીં પણ શ્રેય પ્રેય વચ્ચે શ્રેયની પસંદગીથી જ કરી શકે છે. નાનપણથી જ સેવા કરવાનો શોખ હતો. તે સેવામાં રહેલા સત્યના જ્ઞાનથી નહીં પણ શ્રેયની ભાવનાથી પ્રેરાઈને સેવામાં મઝા માણતા હતા. કટોકટીના પ્રસંગોએ અને જીવનના મહાન ઝંઝાવાત વખતે પણ અંધકારમાં માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાતો ન હતો અને સત્યનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ હતો છતાં એક પછી એક ઉપવાસાદિ પગલા વડે મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ નીકળતો હતો. સત્ય સ્પષ્ટ ભાસતું નહોતું તેમ છતા એમને ક્રિયાક્ષેત્રમાં કોણ આગળ ને આગળ ધકેલતું હતું? એમની શ્રેયસાધના જ એમને છેવટ સુધી કામ દેતી હતી. અને એના દોર્યા જ જન્મથી મૃત્યુ સુધી તેમણે જીવનનો માર્ગ અનેક મુસીબતો, અડચણો અને આફતોમાંથી સફળતાપૂર્વક ખેડ્યો

શ્રેયનું વ્યાપક ક્ષેત્ર:—આટલા મુદ્દાના પૃથક્કરણ પછી પ્રતિપાદિત કરી શકાય કે ગાંધીજી પ્રધાનતઃ અને આજના આ યુગ શ્રેયાર્થી હતા અને રહ્યા. તેઓ સાચા શ્રેયાર્થી હતા તેથી જ સત્યાર્થી બની શક્યા. મારું ગણવું તે પણ સત્યના આધાર વગર શક્ય થાય કેમ? શ્રેયનો આધાર જ સત્ય છે સત્યાચાર વગર સાચાપણું ક્યાંથી? શ્રેયાર્થીપણાની પ્રબળ ભાવનામાંથી ગાંધીજીમાં સત્યની શોધ પ્રગટી. અને શ્રેયસાધના સત્યસાધના બની રહી. શ્રેય અને સત્ય એક બની રહ્યા ગાંધીજીએ જીવનને શ્રેય ભાવનાથી શોધ્યું અને સત્યની શોધ કરતા ગયા શ્રેય ભાવના સ્વયં સંયોજિત ભાવના છે એમા સત્ય શિવં સુંદરમનો મહાન એકરૂપ સુમેળ છે. તેથી સત્યાગ્રહદર્શન શ્રેયમંત્ર અને સર્વાંગદર્શન બની રહ્યું

આવું ઉદાહરણ:—દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો. તેમની આગળ કંઈક લાલચો પણ થઈ અન્ય શોધન વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું. પણ તે ગાળા દરમ્યાન તેમને સ્વધર્મમાં ટકાવી રાખનાર તત્ત્વ હોય તો તે એમની શ્રેયસાધના હતી. એ શ્રેયસાધનામાંથી જ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો.

શ્રેયનું મૂળ શ્રદ્ધા:—ગાંધીજીની આ સતત સત્યસાધના અને શ્રેયસાધનાનું મૂળ શું? ગાંધીજી પોતે જ જવાબ આપે છે કે શ્રદ્ધા એમના જીવનોત્કર્ષનો પાયો છે. ઉચ્ચ ધ્યેય, વિચારો અને ગુણો પર અચળ શ્રદ્ધા નાનપણથી જ એમનામાં હતી. પ્રહ્લાદની ભક્તિ નાનપણથી જ દિલમાં વસી અને સત્ય તથા સેવાના સ્વપ્નાં ત્યારથી જ આવતા હતાં. રામનામ પણ ત્યારથી જ હૃદયમાં કોતરાયું અને તે જીવનમાં એટલું ઓતપ્રોત થયું કે ગોળી ખાતા મરણ સમયે પણ તે જ સહજ બોલાયું. માનવજીવનના ઉચ્ચતમ ધ્યેયમાં દૃઢ શ્રદ્ધા એમનામાં સહજ હતી. અને તેથી ગીતાવાક્ય અનુસાર શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા બની પોતાના ધ્યેયને પોતામાં ઘણે અંશે મૂર્તિમંત કરી શક્યા. યોગશાસ્ત્રે પણ શ્રદ્ધાદિને જ ધ્યેયપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સરળ સાધન ગણાવ્યું છે.

શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક ઇતરેષામ્ ।

પાતંજલ દર્શન—પ્રથમ પાદ (સૂત્ર-૨૦)

આ સૂત્રની સમજુતી:—યોગશાસ્ત્ર આ સૂત્રમાં સૂચવે છે કે આમ મનુષ્યનો વિકાસ તેના શ્રદ્ધાદિ વડે થાય છે. એની શ્રદ્ધા દૃઢ થતા એનામાં શક્તિ અને ઉત્સાહ જન્મે છે ઉત્સાહમાંથી જાગૃતિ વધે છે. અને જાગૃતિમાંથી એકાગ્રતા વધે છે. અને એકાગ્રતામાંથી પ્રજ્ઞા કે સૂઝ પેદા થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યના વિકાસનો આ ક્રમ છે. પણ એનો મૂળ આધાર તેની શ્રદ્ધા પર રહેલો છે ગાંધીજીનો જીવનવિકાસ આ સૂત્ર અનુસાર આલેખન થતા પામ્યો.

શ્રદ્ધાનો ઉગમ:—શ્રદ્ધાનો વ્યવહારુ પ્રશ્ન ઊભો થતો ઘણી વખત ગુંચવાય છે, કે આવી શ્રદ્ધા લાવવી ક્યાંથી? ગાંધીજીનો વારસો ધાર્મિકતાનો હતો, માત પિતાના ઉત્તમ સંસ્કાર એમનામાં ઉતર્યા હતા. અને નાનપણનું વૈષ્ણવ ધર્મનું વાતાવરણ એમનામાં નાનપણથી આવી શ્રેયશ્રદ્ધા જન્માવી શક્યું. જેને આવું વાતાવરણ ન મળે તેવા અનેકોનું શું? આનો જવાબ પણ ગાંધીજીના શ્રદ્ધાવિકાસમાંથી પામી શકાય છે. ગાંધીજીમાં આવી શ્રદ્ધા નાનપણમાં સહજ હોવા છતાં જુવાનીમાં થોડો નાસ્તિકતાનો વાયરો પણ આવી ગયો હતો. એમ તેઓ આત્મકથામાં નોંધે છે. થોડો વખત વગી

કેટલીક અવળી સોબતમાં પણ ચઢવાનું થયું. આ બધામાંથી બચાવનાર કોણ? તેમની શ્રેય પ્રાપ્તિની સતત ક્રિયા એમની પ્રગતિ માટે જવાબદાર છે. સતત ઉત્તમ ક્રિયા શ્રદ્ધાની માતા છે જેવી ક્રિયા તેવી શ્રદ્ધા. જગતમાં માનવ સમાજનો આ અનુભવ છે. શ્રદ્ધા આત્મવિકાસનું મૂળ છે, જેવું કામ તેવી કુશળતા અને તેમાંથી તદ્વિષયક આત્મવિશ્વાસ કે આત્મશ્રદ્ધા જન્મે છે. આ સામાન્ય સાર્વત્રિક અનુભવ છે. એ મુજબ શ્રેય ક્રિયા શ્રેય શ્રદ્ધા જન્માવે એ સહજ છે. ગાંધીજીની શ્રેયશ્રદ્ધાના મૂળાધાર એમની સતત શ્રેયક્રિયા છે. જરીક આડે જવાનું થયું કે ઠેસ વાગી જ છે અને તરત સીધે રસ્તે ચઢી જવાનું થયું. આનું મુખ્ય કારણ એમની સતત શ્રેય સાધના છે

આ ક્રમે આત્મજાગૃતિ વધતાં શ્રેયનું શોધન થવા માંડ્યું અને શ્રેય સાધના સભાન સર્વાંગી સત્યસાધના બની રહી. શ્રેય અને સત્ય જાણે કે એક બની રહ્યાં. એમના જીવનદર્શનનો મુખ્ય આધાર સત્યની શોધ છે તેથી જ તેઓ પોતાને સત્યશોધક તરીકે ઓળખાવતા અને આ શબ્દ જ એમના જીવનશોધનનો સાચો પરિચય આપે છે.

સત્ય વિચારણા અને આમ લોક:—અનુભૂતિમૂલક વ્યવહાર્ય ફિલસૂફીના આ પ્રગટીકરણમાં એક બીજી પણ વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે જીવનમાં ઊંડા ગહન સત્યો એનાથી સરળ રીતે પ્રથમ વાર રજૂ થઈ શક્યાં. આમ મનુષ્યને જીવનના ગહન ગણાતા વિષયમાં પ્રવેશ મળ્યો. તેને તેના સમજ પડવા લાગી જીવન વિચારણા જેવા વિષયને પણ લોકભોગ્ય, લોકવ્યવહારને લાયક બનવાની તક મળી. સામાન્ય મનુષ્ય પણ સત્યાસત્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો અને તે મુજબ કાર્ય અકાર્યનો નિર્ણય કરવા વિચારતો થતો. તત્ત્વચર્ચા અને સત્યચર્ચા કેવળ વિદ્વાનોનો જ વિષય મટી આમજનતાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનો વિષય બન્યા સત્ય શું, અસત્ય શું અને સત્યાગ્રહ શું એ વિષે લાખો કરોડો લોકો આતુ વધતુ વિચારતા થયા. તત્ત્વચર્ચાની દૃષ્ટિએ આ નાનીસૂની વાત નથી. તત્ત્વચર્ચાના ઇતિહાસમાં એક શાંત ક્રાંતિ આવી અને તેમાં પણ ભારે મૂલ્યપરિવર્તન થયું. એનાથી નિષ્ણાતો, વિદ્વાનો અને તજજ્ઞોનો અહંકાર તૂટ્યો. તેમનો પોતાના વિષય પરનો ઇજારો જાણે કે જવા લાગ્યો.

જીવનોપયોગી ફિલસૂફી—ગાંધી-વિચારણામાં બધું જ નવું છે અને તે જ છેવટનું છે એવું તો કોઈ કહી શકે એમ નથી. અવશ્ય પહેલાં કદી ન જોવા મળે એવી મૂળગામી દૃષ્ટિ એમના દર્શનમાં પ્રગટ થાય છે જ. કેટલુંક ચાલતું આવેલું દર્શન નવી રીતે પ્રગટ થતું પણ જોવા મળે છે, કેટલીક વ્યક્તિલક્ષી મનાતી બાબતો બહુજનની સામાજિક સ્વરૂપે પ્રથમ વાર પ્રગટ થતી જોવા મળે છે, અને ઘણી વાર સનાતન સત્યો જ પોતાની વ્યાખ્યા મુજબ નૂતન રૂપે વ્યક્ત થતા દેખાય છે. ગાંધીજીએ એક વૈજ્ઞાનિકની અદાથી સત્યનું દર્શન કરવા પ્રયોગો કર્યા, દૃષ્ટાની પ્રતિભાથી તેનું દર્શન કર્યું, કર્મયોગીની પ્રખર સાધનાથી તેને વ્યવહારુ કર્યા અને યોગીના વિવેકથી તેની શુદ્ધિ કરતા રહ્યા. આ કારણે જ આજના વિજ્ઞાનયુગની માગની પૂર્તિ કરવાની બધીય લાયકાત એમની ફિલસૂફીમાં જોવા મળે છે વૈજ્ઞાનિકો જડ સત્યોને પકડે છે અને તેની એકાગ્રતામાં ફસાઈ જઈ એકબીજાની નિરુદ્ધતા નતીજા પર પહોંચે છે. ગાંધીજીએ જીવનના સત્યોને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો અને પરિણામે સર્વાંગી સમન્વયકારી સુસંવાદિત વિચાર અને ક્રિયાની પદ્ધતિ જ આપી શક્યા. આવી પદ્ધતિ જ આ વિજ્ઞાન અને અણુયુગની માગની પૂરતી કરી શકે જીવન સત્યમાંથી ઊગેલી વિચારણા જ જીવનોપયોગી ફિલસૂફી આપી શકે. ગાંધીજીએ તો સહેજ માન્યું કે જે એકને સારું શક્ય છે, તે બધાને સારું શક્ય છે. એટલે તો એમણે આચરેલા પ્રયોગોની સફળતા સૌને સારુ ઉપયોગી છે. આ કારણે તો એમણે એમ કહેવાની હિંમત કરેલી કે મારું જીવન મારો સંદેશ છે

¤

કોઈ માણસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મેળવીને તે બેસી ન રહેતા, તેના વિકાસ માટે બીજાને પ્રદાન કરતો રહે છે, અને એને ઈશ્વરે સ્નેહ આપ્યો છે તે તેની સતત વૃદ્ધિ માટે બીજાઓમાં વિસ્તારતો રહે છે, જીવનની વ્યાપકતા આનાથી વધી ન કોઈ શકે. એ સંતોએ, જીવનયોગીએ જોયું અને પ.પૂ. પરાગ્ને.પા. ડિસ્ટ્ર જીવનને સમસ્ત માનવજનમાં વ્યાપક કરવા સતત પુરુષાર્થ કર્યો. એ ધર્મદિશા વાસ્તવમાં તો જીવનદિશા જ ગણાય. —અ

શહેર વિકસતુ ગયુ તેમ તેમ આસપાસની ખેતીની જમીન પણ વેચાતી ગઈ અને તે પર બગલાઓ ઊભા થવા લાગ્યા બગલા ભેગી મોસાયટીઓ પણ થઈ

મવાભીથી ક્ષિતિજ આઘે ને આઘે તેમ શહેર આગળ વધતુ ગયુ ને ખેતરો પાછળ હટતા ગયા

ખેતરને વાડ હોય તેમ બગલાને કંપાઉન્ડ અને ખેતરમા પાક હોય તેમ કંપાઉન્ડમા બગીચો હોય

ચંદુનાલે મોટો બગલો બાંધી વિશાળ કંપાઉન્ડ બાંધી પછી બગીચાની તૈયારી કરી ખેતરાઉ જમીન કસવાળી તો ખરી જ, વળી, પાસેના કંપાઉન્ડમા હોય તેના કરતા વિશેષ સૌન્દર્ય વૈભવ હોય તો જ વાત થાય ને?

ચંદુભાઈનો દીકરો બહુ હોશીલો એના અભ્યાસ ખંડમા જુદા જુદા અનેક ચિન્તકોના તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો હારોહાર પડી રહે તેમ, બાગમા દુનિયાભરના ફૂલો વેલાઓમાંથી જેટલા વાવી ઉછેરી શકાય તેને ઉછેરવાની એને હોંશ પૈસા હોય, શોખ પૂરો કરવાની અનુકૂળતા હોય પછી પ્રયોગો ચાલે જ

અનેક અખતરા કર્યા પણ બધા ફૂલ વેલને ઉછેરવામા સરખી સફળતા મળી નહી કેટલાક અનાયાસે પાગરે તો કેટલાક હજાર પ્રયાસે પાગરે નહી, ઊગે તો ખીલે નહી–વિકસે નહી ક્યાંથી પાગરે? એકસરખી જમીન, એકસરખી આબોહવામા જુદી જુદી અપેક્ષા રાખતા ફૂલછોડો વેલા સરખા કેમ પાગરે?

દરિયા કિનારે નાળિયેરીની શોભા જોયા પછી વળી, નાળિયેરી ઉગાડવાનુ સૂઝ્યુ પણ ઓછા ક્ષારવાળી અને પ્રતિકૂળ હવામાનના વાતાવરણમા નાળિયેરી પૂરા તોરથી શી રીતે પાગરે?

ખાતર, મીઠુ, પાણી અને અરસ માવજત–આટલા વાના પછી નાળિયેરી ઊછરી તો ખરી, પણ ઝાઝા ફળ લાગે નહી લાગે તે ય નાના પાણી ઘણુ ઓછુ ને વળી સ્વાદિષ્ટ નહી

એની ફરિયાદ કરતા એક વાર ચંદુભાઈનો દીકરો કહે 'નાળિયેરના ફળ નાના, પાણી ઓછુ ને વળી સ્વાદિષ્ટ નહી માવજત તો પૂરી કરીએ છીએ '

'પ્રતિકૂળ જમીન અને પ્રતિકૂળ હવામાનમા આનાથી સારુ પરિણામ ન આવે–શોખ પોષાય ખરો–ગણો તો એટલો જ એનો ઉપયોગ પણ હવે તો એવુ ઘણુ આવે છે આ તારો જ દાખલો લઈએ ચંદુભાઈ સારુ કમાય છે અને તારુ ભણતર ને શોખ આગળ વધે છે તે સારી વાત છે તુ વિદ્યાર્થી ચળવળમા ભાગ લે છે, રાજકારણના વર્ગોમા વ્યાખ્યાન આપે છે–એનુ ફળ તને તો શોખરૂપે જ ફળશે, કદાચ કોઈ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ અને વિચારવાળા વિદ્યાર્થીને તારા વર્ગભાવના ક્રાંતિનાવિચાર ફળે ખરા કદાચ તારા જીવનમા ય એ વિચાર રહેશે તો ખરા, પણ નાળિયેરીને કોઠે જેમ જમીન હવામાન પડતા નથી તેમ તારે ય કોઠે નહી પડે એટલે એના ફળ પણ આ બગલામા તે નાળિયેરી ઉછરી છે તેવા જ ઉતરવાના માવજત ભલે કરતો રહે પણ એમા મૂળનો પૂર્ણ સ્વાદ નહી હોય સોસાયટીમા જેમ તારા બગીચાની ચર્ચા થતી રહે છે તેમ તારી ઉદામ વિચારસરણી અને જ્ઞાનની ચર્ચા પણ મિત્રોના વર્તુળોમા થતી રહેશે–ફળ કહો તો એ ને ઉપયોગ કહે તો પણ એટલો જ!'

'તમે તો પરંપરાવાદી જેવુ બોલો છો પ્રયોગો વિના વિકાસ ન થાય, એમા નિરાશા મળે તેથી નિરાશ ન થવાય તમે નિરાશાવાદી જેવુ બોલો છો '

'ખરી રીતે પરંપરા હોય ત્યા જ પ્રયોગ થાય અને તો જ વિકાસ થાય સાગર કિનારે નાળિયેરીના પ્રયોગ થવા જોઈએ પછાત વર્ગમા જ ક્રાંતિનો વિચાર ગાજવો જોઈએ પણ ભદ્રસમાજ એક નવી પરંપરા સ્થાપવા માગે છે પોતાના રંજન માટે, શોખ માટે એ પ્રયોગો નથી ' મારો એ જવાબ અને રુચ્યો હોય એવુ લાગ્યુ નહી

બાબુભાઈ પચાવન વર્ષે નિવૃત્ત થયા પેન્શનના પૈસાથી ઘરનો વિસ્તાર ચાલે નહી, ને નોકરી કાંઈ એવી ન હતી કે તેની બચત પાછલી જિંદગી સુધી પહોંચે મહોલ્લામા એક વકીલ સાહેબ વાચનાલય-પુસ્તકાલય ખોલી ગયેલા, શાળાના મકાનમા તે ચાલે ઓનરરી વર્કરો દરરોજ એ કલાક ખુલ્લુ રાખે લોકો બરાબર લાભ લઈ શકે નહી બાબુભાઈએ મહીને પદરના પગારે એ લાયબ્રેરીઅનની નોકરી સ્વીકારી લીધી' સવારના સ્થાનિક છાપા આવે તે બોર્ડ પર મારી વાચનાલય ખોલી, એકાદ છોકરાને પોતાની ખુરસી પર બેસાડી બાબુભાઈ શેઠિયાઓના શાકભાજી લેવા બજારે જાય અગિયારસ ને એકટાણા માટે શેઠાણીઓ ફ્રૂટ ફરાળની અનેક નાની નાની ચીજો પણ મગાવે 'જો, જો બાબુભાઈ, બધુ બરાબર આવે હો! ગઈ વખતે તમે કાજુ પોચા લાવેલા-એવુ હશે તો પાછુ દઈશ!' આવી અનેક ચેતવણીના જવાબમા 'હા, હા' કરતા હાથમા ઝોળીઓ ઝુલાવતા બજારે ઊપડે

રસ્તામા કોઈ પૂછનારા ય ઊભા રાખીને પૂછે 'કેમ બાબુભાઈ, રમણલાલની નવી નોવેલ આવી કે? જો, જો આ ફેરે વળી ન ઉડાવતા! શેઠના દીકરા પાસે ન પહોંચી જાય!'

'અરે, નારે! હજી આવી જ ક્યા છે? આવશે એટલે પહેલા તમને આપીશ, બસ? જયજય!'

દરેક વાગ્યે બાબુભાઈની સવારી ભરચક ઝોળીઓ સાથે પાછી ફરે શેઠાણીઓના વાધા વચકાનો નિકાલ લાવતા સહેજે અર્ધો કલાક નીકળી જાય બારણે નીકળી ગયા પછી પણ, 'એ બાબુભાઈ, આ આની તો લીલી છે, લઈ જાવ, બદલાવી લાવજો!' આમ સાદ પડે અને શાતિના સાગર જેવા બાબુભાઈ કોથળી જેવા ગજવામા હાથ નાખી તરત આની બદલી આપે ત્યા વળી કઈક સાભરે એટલે, 'પેલી ચોપડી વંચાઈ રહી હોય તો '

'તમે તો ભારે ઉતાવળિયા! મારી ભાણેજ કુમુદ કૉલેજમા ભણે છે એને એ ચોપડી ભણવામા ચાલે છે તે પદર દિવસ માટે વાચવા લઈ ગઈ છે લાવશે એમા ઉઘરાણી શુ કરી!'

'એ તો હુ જરા પૂછતો હતો હતો વારુ, વારુ, રાખજો આ તો સમય થઈ ગયો એટલે પૂછયુ હુ તમારા નામ પરથી કાઢીને કુમુદના નામ પર ચડાવી દઉ ને!'

'તે બધુ તમે જાણો હા, તો હમણા મરચાની સીઝન છે, તે નમૂના લેતા આવજો, ભાવ પણ જાણી આવજો!'

'એ હા' કહીને બાબુભાઈ પગલા ભરે

લાયબ્રેરીમા પહોંચે એટલે કેટલાક ટાપીને જ બેઠા હોય

'પેલો દલસુખ, એક કલાકથી' 'હાથમાથી મૂકતો જ નથી અમારે વાચવુ છે!'

'પેલો રમણ ફેન્સલામાથી ચિત્ર કાપીને લઈ ગયો!'

'' 'નો ખાસ અંક કેમ દેખાતો નથી?'

—આવા તો અનેક પ્રશ્નોના જવાબ ટેબલની ધૂળ ઝાપટતા ને ઘડિયાળમા નજર નાખતા, બાબુભાઈ કડે પેટે આપે

ત્યા તો ટપાલ આવી પહોંચે

'કઈ નવી ચોપડી આવી?'

'પેલુ માસિક મને આપજો'

એવી સૂચનાઓ પણ વાચકોમાથી તરત મળી જ જાય

કોઈ માનીતો તો સીધુ બાબુભાઈના હાથમાથી જ પેકેટ લઈ લે!

'અલ્યા, મારે નોધવાનુ છે હજી!'

તે સાભળે નોધલો ત્યા સુધીમા તો વાચીને

આપી દઈશ.

'ના, ના. એમ ન ચાલે.'

'ત્યારે, ત્યારે જરા અહીં જ નજર ફેરવી લઉં!'

ત્યા કંઈ યાદ આવે એટલે એકાદ ઓળખીતા છોકરાને બોલાવી 'આ શાહભાઈની થેલી ઘરે આપી આવ તો!' કહે ત્યા સામેથી સૂચના મળે- 'મને સાત સૂંઢના હાથીની વાર્તાની ચોપડી આપજો હો!'

'વારુ, વારુ. જો સાચવીને દઈ આવજે હો!'

બારમા ૫-૧૦ કમ હોય અને બાલુભાઈ ખુરશી પરથી ઊભા થઈ જાય. ખુલ્લા કબાટોને તાળા મારવા માડે 'એ, ઝટ ઊઠજો! ટાઈમ થઈ ગયો છે.'

'બાલુભાઈ, તમે તો ભારે ઉતાવળા! હજી તો ખાસ્સી દસ મિનિટ છે. ઘડિયાળ પણ આગળ છે આ વાર્તા મારે પૂરી કરવી છે.'

'અલ્યા, હવે તો હાથમાથી ચોપડી છોડ! આ એક કલાકથી હાથમાં પકડી રાખી છે તે!' જતા જતા યે એક નજર નહીં નાખવા દો!'

વાચકોમા અંદર અદર બે ચતાણુ ચાલે ત્યા ઉપરની શાળાનો પટાવાળો આવે 'સાહેબે ફલાણા ફલાણા છાપા મંગાવ્યા છે!'

'ટેબલ પરથી ઉઘરાવી લે.' 'ભાઈઓ હવે તો ઊઠો, આ છેલ્લુ બારણુ જ દેવાનું બાકી છે.'

કૂંચીનો ઝૂમખો ગજવે નાખી હાથમાં લાકડી લઈ બાલુભાઈ વિચાર કરે: કોને કોને વાયદા આપ્યા છે? ઠીક, યાદ આવ્યુ. અમુક અમુકની ચોપડી તો આ ઝોળીમા નાખી લીધા છે. બાકીનાને જવાબ દઈશ. ચાલો થયું.

પદર રૂપિયામા આ જ બાળ! અરે જંજાળ શેની! આ પાચ માણસમા પૂછાઉં છું તે અમથો! કેટલાકને ગુસ્સે કરુ છું એ પણ પારુ. પણ બધાને તો ક્યાથી પહોચી વળાય? ઠીક, એ રીતે ય લોકો બે વાત તો કરે છે! ઘરે બેઠો હોત તો કોણ પૂછવાનુ હતુ કે બાલુભાઈ કેમ છો! ને આમ પણ છુટક છુટક શુ ઓછું મળે છે! સબંધનો લાભ પણ ક્યા ઓછો છે? ને વરસ દહાડે બોણી તો 'ઓહો!' આ જમિયતરામ વકીલ માણસ સારા કે આ લાયબ્રેરી કાઢતા ગયા.

'કા બાલુભાઈ, હવે જોતા યે નથી કે? શા વિચારમા છો?'

કોઈની હાકે બાલુભાઈની વિચારધારા અટકે

☆

સરિતા

કરુણાની ધારા વહેતી સરિતા,
નથી એક સ્થાને રહેતી સરિતા
પ્રવાહો, તરંગો, વમળ, ઉગ્ર મોજાં;
બધું યે સહેતી વહેતી સરિતા
કદી ગાન મધુર, કદી ગીત-લહરી;
સુણે તેમને નિત કહેતી સરિતા
ઝિલમિલ શી ખેલતી, હીંચતી એ
ગિરિ-કંદરામાં રહેતી સરિતા
દઈ દેતી જળ માંગતાં અંજલિનું;
ખુશીથી મળ્યું લેઈ લેતી સરિતા
કદી પાપનો ભાર પણ કોઈ દેતુ,
સ્વીકારી લઈ તે વહેતી સરિતા
રહી આત્મનિર્ભર, કરી આત્મગુંજન;
વહેવુ જીવન એ કહેતી સરિતા

અનિન

એમ થાતું

હે કવિ!
સુખ્યાન તારાં વ્યર્થ શું ગાતો નથી
હું નથી કે અંધ
આંખો નથી મુજ બંધ
અંધારે અટવાતો નથી હું, હે કવિ!
તેં જ સર્જી ચાંદની
આ બધી ઝળહળ પૃથ્વી, શી પરી!
આ શરદ ને આ વસંત
આ વ્યોમ ચંદરવો અનંત
આ માનવી વાદળાં ને આ રવિ,
હે કવિ
હે કવિ!
અંત પાસે આવતો લાગે છે મુજને
એટલે વિનવું છું તુજને
હું ચહું છું, અંત ને આખર ઘડી
થઈ શકું તારા કવન કેરી કડી

મનહરલાલ ચોકસી

પશા પટેલને વિશેષ ભાન કમા હોવાને બદલે કંઈક કંટાળેલા જોઈને મને અચંબો થયો

'કા પટેલ, થાક લાગ્યો છે શું ? આજે તમારે વધારાનું ને અણધાર્યું કામ આવી પડ્યું એટલે થાક લાગે તો ખરો ' મેં કહ્યું

'એમ, કામથી કંઈ થાક લાગતો નથી, ઊલટો પોરસ ચડે પણ માણસને થાક લાગે છે, માણસનો !'

'એ તો ગમેતેવા શહેરના છોકરા રહ્યા એટલે આ લાવો ને તે લાવો કહ્યા જ કરે ગ્રીષ્મની રજામા ગામડાનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરવા નીકળેલા તમારી વાડી સગવડવાળી એટલે અમે ત્યા ધાડું વાળ્યું પણ તમારે માટે આ કાંઈ નવું થોડું છે !'

'નવું તો કંઈએ નથી માણસ કોને બારણે ? હું તો એવું માનનારો ને શહેરના માણસોનોય અનુભવ નવો થોડો છે ? પણ થોડા અવગમતિયા હોય ત્યારે કંટાળો આવે '

'કા, કંઈ નવાજૂની કરી ?'

'બીજું તો શું કરે ? સૌને મઝાની સૂવા બેસવાની સગવડ કરી દીધી રોંઢા ટાણે મેં જાતે પાણી કાઢી દીધું તો રે એમાંયે કૂવો અભડાવ્યો જ સિગારનું ઠૂંઠું ફેંકીને ગોદડાનો ગાભો બાળ્યો કેટલાકે વળી સમ ખાવા પૂરતા પાંચ આંબા છે ઇ તે પરથી છાનામાના કેરી તોડી ખાધી ખાધી હોત તો લેખે લાગત પણ બગાડી એમ જ કહો એટલે કંટાળો આવ્યો બાકી આમ તો ટોળાનો આગેવાન કેટલીક બેનું સારા હતા એ સૌએ ગીતો ગાયા ત્યારે તો મોજ ઊની થયો પણ પછી એમ થાય સોનાની થાળીમાં આ લોખંડની મેખ શીદને ?'

પટેલ માણસની આજ તો મુશ્કેલી છે આ તમે ધામ ગરણ ભેગા ન બાંધો પણ કોઈવાર, કોઈ કોઈ માણસને જોઈને લાગે છે કે ભગવાને ઘાસ ગદભનો ભેગો પૂળો કર્યો છે !'

'આ તમે ઠીક કહ્યું ' પટેલે સહેજ મરકીને કહ્યું –' ગામની તપાસ શા માટે કરવા આવેલા ?'

'બધું ગણી ગોઠવીને અહેવાલ બહાર પાડશે આપણી જરૂરિયાતો, ગામડાના વર્ગો, વસતી દીઠ આવક–બધું તારવી ગામડા વિશે લોકોને ખ્યાલ મળે એ હેતુ '

'તેમા આ ભેગા કરી ગયા એનું કંઈ નહીં આવે !' પટેલે જરા વ્યંગમા પૂછ્યું

'પટેલ માણસને પોતાના છિદ્રો ચાંદરણાં લાગે એ શેનું લખે ! કોઈ સ્મરણ લેખ સુદ્ધા લખશે અને તમારી વાડીની વાત કરતા ગોકુળ સંભારશે '

'ત્યારે ઠીક્યું ! આ તો બકરી આંબાના પાન ખાઈ ને આંબા સાથે પીઠ ઘસી જાય એવું કર્યું ! પણ ઓડકાર તો ખાની આગાના પાનના જ આવે ના !'

'હા બરાબર એવું જ હો આ તીરથની જ વાત કરું ઘાટ પર આજુબાજુ થાંભલા રોપ્યા હોય છે વચ્ચે ક્યાંક સાંકળ પણ હોય છે તે એટલા માટે કે નાહનારા એનાથી આગળ ન જાય કેમકે તેનાથી આગળ ક્યાંક ઊંડું પાણી હોય ને નાહનારો ફસાય પણ કોઈ કોઈ નહનારા નાહીને એ થાંભલા સાથે પીઠ પણ ઘસે ! ફરી નહાય નતરા ફરી ગાડે પુણ્ય બાંધી થાંભલાને મેલ વળગાડતા જાય આ એવું કર્યું પેલા ભાઈઓએ !'

'હો, હો આ તમે ઠીક દાખલો દીધો પણ મે તો એ બધા ગયા કેડે કોશ ચાલુ કરી નાહી લીધું છે–મેલ ધોઈ નાખ્યો છે !'

'આ તમારો કંટાળો ગયો, જીવ ખુશ થયો એટલે મેલ તો ગયો જ છે એમ માની લઉં છું ' મેં કહ્યું અને અમે છૂટા પડ્યા

ઉષ્ણતામાન કેમ વધતું જાય છે?

☆

દર ઉનાળે ગરમી જાણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હોય એમ લાગે છે. કોઈ કહે છે, જંગલો સાફ થતાં જાય છે, જુદી જુદી નદીઓમાં વહેતા જતી કોઈ નદીનો પ્રવાહ પાતળો પડતો જાય છે, અણુ ધડાકા થતા રહે છે આદિ કારણોથી ગરમી ક્રમશઃ વધતી જાય છે.

વધતી જતી ગરમી માટે ઉપરનાં કારણો પણ થોડો ઘણો ભાગ અવશ્ય ભજવે છે પણ મુખ્ય કારણ તો છેલ્લાં વર્ષોમાં વધુ ને વધુ ઔદ્યોગિકરણ થતું રહ્યું છે તે હોવાનું જાણીતા શાસ્ત્રીઓએ નિદાન કર્યું છે તે યોગ્ય જણાય છે.

૧૯૦૦થી તે આજ સુધીના ઉષ્ણતામાનના આંકડાઓનું પૃથક્કરણ કરી નિષ્ણાતોએ શોધી કાઢ્યું છે કે દરેક સદીએ વાયુમંડળનું સરેરાશ ઉષ્ણતામાન ૧ અંશ શતાંશ વધતું જાય છે.

ઉષ્ણતામાન કેમ વધે છે? નાના મોટા અનેક કારખાનાઓ મિલો રોજ રોજ ઊભા થતા જાય છે એની ભૂંગળાઓ મોટા પ્રમાણમાં કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડ હવામાં ફેંકતા રહે છે. નાના મોટા અગ્નિનો પણ કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડ ઉત્પન્ન કરે છે અને રોજ રોજ ટનબંધ કોલસા, ક્રુડઑઈલ, પેટ્રોલ બળે છે તે પણ કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડ ઘણા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરીને હવામાં ફેલાવે છે અને તેલ કોલસાના બળ પર ચાલતા ઉદ્યોગોના કારખાના દિન બ દિન વધતા જ જાય છે.

નિષ્ણાતો કહે છે કે અત્યારે વાયુમંડળમાં કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડ છે તેના બાર ટકા ઔદ્યોગિકરણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.

પૃથ્વીની ગરમી લગભગ ઈન્ફ્રા રેડ કિરણો દ્વારા આકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે પરંતુ કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડના અણુઓ તે કિરણોને અટકાવી રાખે છે અને આકાશમાં વિલીન થવા દેતા નથી અને એ રીતે ગરમી ઓછી થતી નથી. સમુદ્ર કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડને શોષીને ઈન્ફ્રા રેડ કિરણોને જવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે.

પરંતુ પહેલા કરતા ઔદ્યોગિકરણને કારણે મોટા પ્રમાણમાં કાર્બન ડાઈ ઓક્સાઈડ ઉત્પન્ન થાય છે—સમુદ્ર એ બધો કાર્બન શોષી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

અત્યારની ગતિ જોતા જાણકારો કહે છે કે આવતા સો વર્ષમાં અત્યારે જેટલો કાર્બન છે એના સાઠ ટકા જેટલો વધારો થશે. પરિણામ દીવા જેવું છે—ઉષ્ણતામાન વધતું જ જશે!

વળી કાર્બન શોષનારા સમુદ્રોમાં અણુઓ ફેંકવામાં આવે છે તેના રેડિયો એક્ટીવના વ્યાપક ફેલાવાથી પણ ઊલટી અસર થાય એ દેખીતું છે.

અણુશક્તિના ઉત્પાદનમાં જે રેડિયો એક્ટીવ બચે છે વધે છે તેનો નિકાલ કરવા માટે કેટલાકો તેને મજબૂત પેટીઓમાં ભરી સાગરને તળિયે ભંડારવાનું વિચારે છે. ગમે તેટલી ધાતુની એ મજબૂત પેટીઓને સમુદ્રનું ખારું પાણી કાળે કરી ખાઈ ગયા વિના નહીં રહે અને ત્યારે સમુદ્રના પાણીમાં ચારેકોર રેડિયો એક્ટીવ ફેલાયા વિના નહીં રહે. દરિયાના જીવો અને વાતાવરણ પર એની ભયંકર અસર થયા વિના નહીં જ રહે.

પશ્ચિમના દેશો તો વર્ષોથી યાંત્રિક ઔદ્યોગિકરણ પાછળ પડેલા છે અને ગ્રામોદ્યોગોનું રટણ કરતા ભારતની કૂચ પણ એ જ દિશામાં છે. અણુ-ઉત્પાદન હજી એણે શરૂ કર્યું નથી છતાં એની સર્જનાત્મક શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની દિશામાં એના પગલા છે જ—ત્યારે દેશના હિતચિંતકો ભવિષ્યનો વિચાર કરીને તે દિશામાં આગળ વધે એ જરૂરનું નથી!

[એન બી મારાઠે આપેલી વિગત પરથી]

☆

માનવનો શ્રમ બચાવવાની દૃષ્ટિએ યંત્રો નાનામાં નાના ભાગ શ્રમ બચાવી ઉત્પાદન કરીને માણસ માત્રીનો નવરાશનો સમય શિક્ષણ વિનોદ આદિ સાંસ્કૃતિક વિકાસના ભાગમાં ગાળે એ હેતુ યંત્રોત્પાદન પાછળ હોઈ શકે પરંતુ યંત્રો પૂરો સમય ચાલે છે. માણસો તેમાં જ પૂરો સમય આપે છે—આમ કારીગર ઘસાય છે અને યંત્રો કરોડો માણસોને બેકાર બનાવી તેમના શિક્ષણ વિનોદ તો શું, રોટલો સુદ્ધાં ઝૂંટવી લે છે. આ સિવાય અનેક જટીલ સમસ્યા ઔદ્યોગિકરણ ઊભી કરે છે, કરતું જ જાય છે!

આજકાલ આપણે સાતત્યની ઘણી વાતો સાંભળીએ છીએ, એ વિશે થોડુંક બોલીએ પણ છીએ. વાસ્તવમાં એ સાતત્ય છે શું?

જીવનમાં આમ સ્થૂળ સાતત્ય જોઈએ તો શ્વાસોચ્છ્વાસનું જ છે. એનાથી જ જીવીએ છીએ એ પણ ખરું છતાં, નિયમિત આહારવિહાર, શ્રમ, નિદ્રા, આદિના સાતત્ય વિના એનું સાતત્ય ટકતું નથી.

શ્વાસોચ્છ્વાસ એ સૂત્રરૂપ સાતત્ય છે. આપણાં નિયમિત વિવિધ કાર્યો, ચોક્કસ આંતરે આંતરે વ્યવસ્થિત પરોવેલાં વિવિધ પુષ્પો જેવાં છે. તેથી સાતત્ય ટકે છે અને શોભે પણ છે.

સવારે એક કલાક અધ્યયનમાં ગાળીએ પછી બીજાં કામોમાં પડીએ અને છેક બીજે દિવસે સવારે ફરી અધ્યયન કરવા બેસીએ તો વ સાતત્ય તૂટતું નથી, જળવાય છે! મોગરાનાં અમુક ફૂલને આંતરે ગુલાબ પરોવીએ તેથી ગુલાબ અને મોગરા બંનેનું સાતત્ય જળવાય છે અને શોભે પણ છે.

બધાં જ ગુલાબનાં ફૂલો પરોવ્યાં હોય કે બધાં જ મોગરાનાં ફૂલો પરોવ્યાં હોય તે સાતત્ય નથી, એકધારાપણું છે. સૂત્ર જ એકધારું હોય છે પણ તેને જુએ છે કોણ? શ્વાસ જ એકધારો ચાલે છે પણ માણસ જે વિવિધ કાર્યો એક પછી એક નિયમિતતાથી કરે છે તે જ દેખાય છે—દીપે છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસથી તો દેહ ચાલે છે. આપણાં બધાં કાર્યો દેહને પોષવા માટે જ છે એવું તો ન જ કહી શકીએ, દેહની પણ દરકાર તો ખરી જ, પણ જીવનકાર્યોમાં સૂત્રરૂપે પરોવાયેલી જીવનદૃષ્ટિમાં દેહનો જ વિચાર હોતો નથી.

આહાર, નિદ્રા, આદિ તો માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે, અનિવાર્ય જરૂરિયાતો છે, પણ એ તો પગથિયાં છે, શિખર નથી. પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં જ જીવન પૂરું કરનારો તો, તળેટીમાં દુકાન માંડીને બેઠેલો વેપારી છે, યાત્રાળુ નથી.

સોહામણાં, સુવાસિત ફૂલો જેવાં સચારુ જીવનકાર્યોમાં સૂત્રરૂપે શ્વાસોચ્છ્વાસ નહીં પણ સદ્વિચાર પરોવાયેલો હોવો જોઈએ. માણસનું જીવન-સાતત્ય એ જ છે.

ફૂલોમાં કાચું સૂતર જ સૂત્રરૂપે પરોવાયું હોય છે, તેમ અવનત, આપણાં કાર્યો આ કાચી માટીની કાયા પર જ અવલંબે છે. પણ એ જ કાચી માટીની કાયામાં અજરામર આત્મા બેઠો છે, શ્વાસોચ્છ્વાસનું સાતત્ય તો તેને જ આભારી છે, એટલે આપણાં વિવિધ જીવનકાર્યોમાં આત્માનો વિચાર સૂત્રરૂપે પરોવાયેલો હોવો જોઈએ એ જ સાતત્ય છે.

દૃષ્ટિદ્વારા જ બધું દેખાય છે છતાં એ પોતે તો એક અદૃશ્ય તાતણો છે! અને દૃષ્ટિ પર જ દૃશ્યનો આધાર છે. દૃશ્ય હોય પણ દૃષ્ટિ ન હોય તો દૃષ્ટિનું હોવું ન હોવું સરખું છે

આત્મલક્ષી જીવનદૃષ્ટિ વિના 'જીવન' દેખાય નહીં. અને શું જીવન અનેક કાર્યોમાં, અનેક દૃશ્યોમાં નથી વહેંચાયેલું? અને છતાં એક સૂત્રે પરોવાયેલું જીવન એક જ નથી શું?

એક દિવસ સવારે પાંચે ઊઠ્યા, બીજે દિવસે સાતે, રવિવારે નવ વાગ્યે આમાં જેમ એકધારાપણું નથી તેમ સાતત્ય પણ નથી.

સૂર્ય આમ તો સવારે એકધારો ઊગે છે, પણ એમાં એકધારાપણું નથી સાતત્ય છે. એ જ પ્રમાણે અમુક નિત્યક્રિયા એકધારી હોવા છતાં એકધારી નથી—એમાં સાતત્ય છે. અને તેથી જ તે ચેતનપ્રદ છે.

એકધારાપણું નિરુત્સાહી કરે છે, સાતત્ય ચેતનપ્રદ છે.

આજે ઊઠ્યા એનાથી કાલે એક કલાક મોડું ઊઠીએ, પરમ દિવસે વળી એથી યે એક કલાક મોડું ઊઠીએ—એમાં પ્રમાદીપણાનું એકધારાપણું નથી કે?

નિયમિતતામાં ચેતનનું સાતત્ય છે.

એટલે માણસ માટે તો સતત ચેતન, એ જ સાતત્ય હોઈ શકે ઊંઘ, સ્ફૂર્તિ માટે જરૂરી છે એટલે જેટલી નિદ્રા લેનારો ચેતનનું જ સાતત્ય જાળવે છે.

ચેતનપ્રદ જીવન-સાતત્ય માટે આટલું જરૂરી લાગે છે. ચેતનપ્રદ જીવન વિચાર સૂત્રમાં સમુચિત જીવનકાર્યો યથાસ્થાને આંકેની નિયમિતતામાં ગોઠવાઈ જવાં જોઈએ એમાં અપવાદો હોઈ શકે પણ તે અપવાદો જ રહે એ સાતત્ય માટે જરૂરી છે

[૪૯]

લોક પૂછે છે
ભક્તોની સંગતનો કાર્યક્રમ કયો ?
સ્થૂળ કાર્યક્રમ માટે ભક્તો પાસે જવાનું હોતું નથી
ત્યાંનો કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે માનસિક હોય છે
એમની સ્થૂળ દેખાતી ક્રિયા પણ માનસિક અર્થથી ભરેલી હોય છે
એ નામ સ્મરણ કરતા દેખાશે,
પરંતુ નામ એમને માટે કેવળ શબ્દ નથી,
એ એમના જીવનનો ભાવ છે,
એમના માટે એ એક તત્ત્વ છે
કિં બહુના ?
એ એમનું એક જ તત્ત્વ છે
એ જ ધૂનમાં એમની બધી સાધના ચાલે છે
યોગીઓએ જીવનકલા સાધેલી હોય છે
સ્થૂળ કાર્યક્રમ પણ એમનો નિશ્ચિત જેવો ચાલે છે
ભક્તો પાસે નામામૃતનું માધુર્ય રહે છે,
એમાંથી બધો કાર્યક્રમ આપોઆપ સૂઝે છે
બંને વાસ્તવમાં એક જ છે
કારણ, બંનેને દ્વૈતની ખબર નથી,
પ્રહ્લાદમાં નામ સ્મરણનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે,
તો ઉદ્ધવને યોગેશ્વર કૃષ્ણ ગુરુ મળ્યા છે
એમની કૃપાથી તે યોગી થયા
બંને એક જ મુકામે પહોંચ્યા
બંનેમાં ફરક બતાવવો હોય તો એટલો જ બતાવી શકાય–
યોગનો માર્ગ કઠણ છે–નામ સ્મરણનો માર્ગ સુલભ છે
પરંતુ માર્ગ પોતે સુગમ થયો તો પણ એની સાચી લગનવાળો મનુષ્ય દુર્લભ જ છે

[૫૦]

જેને સાધુ મુખથી બોધ મળ્યો,
તે ભિન્નરૂપે બચતો જ નથી
વિશ્વની એકરૂપતાનો અનુભવ કરે છે
આગળ અનુભવની હદ સુધી પણ દ્વૈત બાકી રહેતું નથી,
એનો એ અનુભવ પણ પચી જાય છે
અગ્નિ કપૂરને બાળી નાખે છે, અને પોતે પણ નથી રહેતું
સાધુનો સેવક, મોક્ષની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછી એ પદવી પણ છોડીને હરિભક્ત થઈને રહેવાનું ભાગ્ય પ્રકટ કરતો ફરે છે
જ્ઞાનદેવને એવા સજ્જનોની સોબતની લાલચ લાગી છે
એટલા માટે, એને સભાન્મા, સૃષ્ટિમા, અને પોતાના હૃદયમા
હરિ જ હરિ દેખાય છે
છ ગુરુ–સંત–કૃપાનો મહિમા છે

[૫૧]

જેને અનુભવી ગુરુ દ્વારા શિક્ષણ મળ્યું તે પૂર્ણરૂપે સ્વાવલંબી થયો
કારણ એના જ્ઞાનમા, કોઈ જાતની શંકા અને અધકચરાપણું બાકી રહેતું નથી
ગ્વત ર પ્રજ્ઞાથી તે જે જે કલ્પના કરશે, તે જગતમાં સિદ્ધ થવી જ જોઈએ
એની પ્રતિભામાં કોઈ પણ જાતની કશી ઊણપ નથી,
જ્ઞાનદેવનું કહેવું છે કે ગુરુ કૃપાથી મનુષ્ય એટલો ઊંચે ચઢે છે

[૫૨]

ઈશ્વરને માટે શું નહીં હોય ?
એની ઇચ્છાથી પથ્થર નદી પાર કરશે,
બાળી સૂર્યકિરણો પર ચઢશે
અગ્નિકુંડમાં ફૂલ થશે,
મશક મેરૂની રસાઈ કરશે
ઈશ્વરના આ અપાર સામર્થ્યની આપણુ કલ્પના કરી શકીએ છીએ
ગુરુકૃપાનું સામર્થ્ય એવું જ છે
કેમકે, તુચ્છ મનાયેલો જીવ પણ એના દ્વારા પ

બ્રહ્મ-પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે

[૫૩]

ચિત્રમાંનો સૂર્ય પ્રકાશ નથી આપી શકતો
વૈરાગ્ય શૂન્ય સંન્યાસ અથવા અનુભવ શૂન્ય બ્રહ્મ
જ્ઞાન—બંનેની એ જ ગત છે
અનુભવી ગુરુના માર્ગદર્શનમાં જેમણે સાંગોપાંગ
સાધના કરી છે, તે ભાગ્યશાળી પુરુષને જ પ્રખર
વૈરાગ્યયુક્ત સંન્યાસ અને અનુભવાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાન
નો લાભ થાય છે

[૫૪]

જે શિષ્યને અનુભવી ગુરુ પ્રાપ્ત થયો,
એ માટે તે બધા સંતોમાં શ્રેષ્ઠ છે
કેમકે, બીજા સંત, મેઘવૃષ્ટિની પેઠે સર્વ સામાન્ય
ઉપદેશ આપનારા હોય છે
પરંતુ ગુરુ. શિષ્યની ભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખીને આ
દિથી અંત સુધી એને માર્ગદર્શન કરાવતા રહે છે,
માની લો કે એ એની કામધેનુ જ હોય છે
પ્રાથમિક અવસ્થામાં એ, એને સુખ, પ્રેમ અને
ધીરજ આપે છે
આગળ એનો વૈરાગ્ય જાગૃત કરીને એની વાસ
નાની ગ્રંથીઓ ખોલે છે, પછી એની આંખોમાં
જ્ઞાનાંજન લગાડીને એને આત્માનું દર્શન કરાવે
છે, અને અંતમાં બોધ સ્થિર કરીને એની મારફત
ધર્મ સંસ્થાપનનું કાર્ય કરાવે છે
એવા સમર્થ ગુરુ રૂપ શિવમૂર્તિએ, કાયારૂપી કાશી
ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનદેવના કાનમાં વિશ્વોદ્ધારનો તારક
મંત્ર ફૂંક્યો છે
અને જોતજોતામાં એ વિચારમાં જ્ઞાનદેવને સમાધિ
લાગી ગઈ.

[૫૫]

સદ્વૃત્તિ શિષ્યની યોગ્યતા,
વૃત્તિ રહિતતા, ગુરુનું લક્ષણ
એવા નિવૃત્તિરૂપ ગુરુના ચરણોમાં, શિષ્યના બધા
તીર્થો, એની બધી સાધના સમાયેલા છે
જ્ઞાનદેવનો સંકલ્પ છે કે એ જ એક તીર્થમાં હું
બકી દઉં, અને બીજા કશાગે સાધનની જંજાળમાં
ચિત્તને ભટકવા નહીં દઉં
એના સંકલ્પને કારણે એની બધી વૃત્તિઓનું પરિ
માર્જન થયું.
એ નિવૃત્તિરૂપ થઈ ગયો
એમ જ માનો કે પ્રલયકાળનો સર્વત્ર ફેલાયેલો
એક જ સમુદ્ર!
બધી લહરીઓ લીન થઈ ચૂકી!!
એ જ રીતે એનો દેહ પણ નિવૃત્તિમાં હળીમળી
ગયો
પ્રભુએ શી લીલા કરી!
મિથ્યા સંસારને પાર કરવા માટે, સાધનાનું મોટું
જહાજ સજાવ્યું હતું, તે એ મૃગજળમાં જ ખો
વાઈ ગયું.
અર્થાત્, સંસારનું મિથ્યાત્વ સમજમાં આવ્યાથી
સાધના પણ મિથ્યા સિદ્ધ થઈ
એની આવશ્યકતા સમાપ્ત થઈ

*

મહર્ષિ કર્વે મહાન સુધારક, નારી-ઉદ્ધારના વિચારક, પ્રચારક ને આચરણમ યે ઉતારનાર. એ પોતે, વિધવાવિવાહમાં માને અને પોતે જ એક બાળવિધવાને પરણીને દાખલો બેસાડ્યો હતો એમના એ કાર્યથી ગામના રૂઢીચુસ્તોએ ભારે વિરોધ કરી એમનો બહિષ્કાર કરેલો એક વાર કર્વે પોતાને ગામ ગયા ત્યારે ગ્રામ દેવતાના મંદિરમાં ગામનો કો ઉત્સવ કરતા હતા કર્વેનો લોકોએ બહિષ્કાર કરેલો એટલે એમને આમંત્રણ તો ગના આપે? પણ કર્વે તો મંદિરે ગયા જ મંદિરે ગામના હરિજનને જવાનો ય હક પણ એમને ન જવા દે, ન ના પ્રસાદ આપે કર્વેએ લોકોને અકગતાથી કહ્યું. વિધવાવિવાહ કરવાથી હું બ્રાહ્મણ મટી ચાંડાળ થઈ ગયો એમ માનો તો યે તમે ચાંડાળને પ્રસાદ તો આપો જ છો, તો હું યે મંદિરની બહાર ધૂળમાં કુવાન પાથરીને બેઠું છું ચાંડાળને જેમ કેળના પાન પર આરતી પ્રસાદ આપો છો તેમ મને પણ આપો તમે મને પ્રસાદ વિનાનો ન રાખી શકો, કેમકે, અસ્પૃશ્યોને પણ પ્રસાદ લેવાનો અધિકાર છે'

જેમણે આની અઘોર અવહેલના કરી એ જ રૂઢીચુસ્તોએ પછી પોતાની બહેન-દીકરીઓને કર્વેની સ્ત્રી કોલેજમાં ભણવા મોકલી હતી!

'વાત કંઈ જૂની નથી!' — હસિત બૂચ

કોઈ કોઈ ઠેકાણે ધર્મ જેમ કર્મકાંડમાં ખોવાઈ જતો દેખાય છે તેમ લગ્ન જેવો મંગલ પ્રસંગ એંઠ, જૂઠ, કઠોર, દેખાદેખી, ઉડાઉપણું, રખવાડ આદિમાં ખોવાઈ જતો જણાય છે.

લગ્ન, મૃત્યુ પ્રસંગના ખોટા ખર્ચ કાઢી નાખી પ્રસંગને દાજતી ગંભીરતા ને સાદાઈના સૌન્દર્યથી દીપાવવાનું સમજાવવા બાપુ આજન્મ ઝૂઝ્યા. હરિજનોની ઉન્નતિ માટે તો જાત ઘસી નાખી છતાં આજે પણ એવા પ્રસંગો અને હરિજનોનું ચિત્ર એવું એ જ છે અને તેથી 'વાત કાંઈ જૂની નથી'.

વળી, એ બધું બાપુની છબીની સામે જ થાય છે! શી કરુણતા! —સં

ગામમાં લગનગાળો પૂરજોસમાં ચાલુ હતો. ગોધારી, નિયમન મુસાફરીની તકલીફો, સારી ચીજોની ખેંચ, એમ વાતો થયા કરતી અને ગમે તે ભાવે ખરીદી સંગ્રહ ચાલુ હતા. છાનો કે ઉઘાડો નિયમભંગ કરતો જ, ગાડીઓમાં ભરાઈ જવાય એવી ભીડ ઉભરાયા કરતી અને દુર્લભ વસ્તુઓ ય લવાયા કરતી. કોણ જાણે કેમ?

વર્ષોથી નાનકડી દુકાન ચલાવતા ચંદુલાલને ત્યાંય દીકરીના લગ્ન હતા. સ્થિતિ બહુ સારી નહીં તેમ નાખી દેવા જેવીય નહીં. બીજાની નજરમાં નીચા ન દેખાઈએ, એ માનસ તો હોય જ ને? વાજાવાળાએ ભાવ ચડાવ્યા તો ય મલાવાલા કરી બોલાવાયા. ઘોડાગાડીઓ પણ છો કરવા માટે ઠીક ઠીક ભાવે ભાડે બાંધી. શણગાર પણ નવા-જૂનાની સેળભેળ કરીને ય કઢાવ્યો અને મોટો માંડવો પણ ઊભો કરાયો. પાડોશી સગાંવહાલાં સહુ રાજી હતા.

એમ તો ચંદુભાઈનેય સાદાઈ તો ગમતી. લગનને દહાડે એમનો વેશ એનો એ. ખાદીનો ધોતિયો એવું જ મિલની સફેદ ટોપી અને એવું જ પહેરણ ને ધોતિયું. પણ વેવાઈ આવે, જાન આવે, ગામ ભેગું થાય ને ઘરના કંઈ એમ સાદા કપડાં પહેરે? વાજાં વગર ચાલે? દિવસ આખો સિનેમાની રેકર્ડ ઘોંઘાટ ન કરે તો ય કેમ ચાલે? માંડવો પણ મોટો જ કરાય ને? ચંદુભાઈ વ્યવહાર સમજતા. તેથી જ પૈસા સામું નહોતા જોતા.

ને લગ્નસરો ય કેવો? મૂહૂર્ત અમુક જ નીકળેલા, તેથી ગામમાં બધે જ માંડવા તોરણ દેખાતા. એકબીજાની સરખામણી કરાતી. કોણે કેટલું વધુ કર્યું છે એ જોવા માટે સહેનાં ચીનાં ટોળાં ફર્યા કરતા હતા. ચંદુભાઈને એમના ધર્મપત્નીએ કહી જ રાખેલું 'જો જો હં, કોઈ કસર નથી રાખવી આપણે! વેવાઈ પણ જાણે!'

મોટો મનુ અમદાવાદ ભણતો હતો. એ વળી અમદાવાદમાં જોયેલું અહીં શીખું કરવા પાછળ ગડ્યો રહેતો. ન ગમે તે એને જોઈએ જ. એવો શણગાર એ અમદાવાદથી ભાડે પણ લાવ્યો હતો. મોટી કમુના વર ભોગીલાલ તો હતા જ શોખીન. મુંબઈમાં ક્યાંક પેઢી પર એ ઠીક કમાતા હતા. વેપારીને કોઈ દહાડો ખોટ હોય જ નહીં એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. એક તો મોટા જમાઈ ને એમાં મુંબાઈગરા, તેથી ભોગીલાલની સલાહ આડે કોઈ ન ઊતરતું. જમણમાં શું શું કરવું પગતો કેમ પાડવી, જમણ ચાલે ત્યારે કઈ રેકર્ડ વગાડવી, કંકોતરી કઈ જાતની છપાવવી, એ બધું એમને ઇશારે થતું. સાળીના લગ્ન માટે તો પંદરવીસ દિવસની ખાસ રજા એમણે લીધેલી. આજે ય કયો જમાઈ આટલું કરે? ચંદુભાઈ, ભોગીલાલની કોઈ ઇચ્છા વણપુરાયેલી ન રહેવા દે. એમાં નવાઈ શી? લગ્નમાં કામમાં કામ છોકરાં જાન નવાનું? પચેટ દીઠ! લક્ષ્મી ને એના વર (નિશાળમાં માસ્તર હતા!) કાન્તિલાલે રાજીખુશીથી એ કામ ઉપાડી લીધેલું. આ જીવનું દારૂખાનું એમને હાથે જ રેઢું રહેતું! ચંદુભાઈ એમને એ જ કામમાં રાખતા. છોકરાની લગ્ન નજીક આવતા જ ઇચ્છાગેન પણ ભડકતા ને કહી નાખતા "જરા બધા લક્ષ્મી પાસે જાવ આવ શું દાટ્યું છે? જાવ છો કે નહીં?"

જાનીવાસની ગડબડ તો પડોશના જેઠાભાઈએ જ ઉપાડી લીધેલી. પાથરણું તકિયા ગાદલા, વાસણ ફૂસકું ચચ્ચાર વારના ચા પાણી. કોઈને ભાવું ચાખું તો એને સિગરેટ, કોઈને મેચેની લાગતા વેંત જ જર્દા સાજ સવારનો ભરચક અને પછી ગ્રેટો નાસ્તો. ભાણુ જ આવેલા જાનૈયાઓને ગામમાં કયું સિનેમા સારું એની માહિતી

દરેક કાર્યક્રમ માટે થાક્યા વગર વેવાઈઓને કરવાની આછીજી નાસભાગ કર્યે જ રાખતા નોકર ચાકર પર જાણે મનુ જ હેમુભાઈ હોય નહી ને પાર પડે ય નહી, એવી હવા હતી. લેવડદેવડની ચકાસણી માટે તો ઈચ્છા બેનનુ ધ્રુવવાક્ય એક જ સંભળાયા કરતુ "હેમુભાઈને પૂછો!"

પૈસો ચંદુભાઈ કાન્તા નામ એમનુ ચલતુ સંમતિ ના એમની જ લેવાની, પણ દીકરીનુ લગન માંડ્યુ હોય ને કંઈ બીજાની ઓશિયાળ ચાલે? ઈચ્છાબેન ભોગી લાલ હેમુભાઈ ને મનુ સહુ સત્તાધીશની અદા બતાવીને ય આગળ ચંદુભાઈ તરફ જ ચીંધતા. દીકરીના લગનમા મુત્સદ્દીગીરી ન બતાવીએ તો પછી ક્યાં બતાવીએ એમ માનતા ને દામ્પત્યમા પોતા ઈચ્છાબેન સહુને કહેતા "અમારા એ કહે એ જ થાય. એમનો મિજાજ તમે શુ જાણો!"

વેવાઈ પણ આ મોરચો જોઈ મનમા તો શેહ જ ખાઈ ગયેલા. કોઈ વાતની કસર નહી! ખાનગીમા વેવાણે ય વેવાઈને કૂક મારી જ, "નસીબદાર હો આપણે! ચંદુભાઈનુ ઘર તો ઉજળુ."

પણ કસોટી તો રાતને ટાણે જ હતી. સાંજના વખત નિર્વિઘ્ને (કોઈ ક્યાં ક્યાં ચાકી કરતા હોય?) ઉકલી ગયા ચંદુભાઈ ને ઈચ્છાબેનને માથેથી મણેકનો બોજ ઉતરી ગયો! રાતે ૯ વાગે વેવાઈના પાટલા મંડાઈ ગયા. હેમુભાઈએ જાતજાતની હિકમત કરી ત્યારે વેવાઈ મા હસે ચાલ્યા! માંડવો સિનેમાની રેકર્ડના ભોંપાટથી ભરાયો ને દરવાજેથી આવેલા વેવાઈઓથી શાળી ઊઠ્યો. કોને ક્યાં આગ્રહ કરી કરી બેસાડવા એ મહાપ્રશ્ન ભોગીલાલની અદાથી ચંદુભાઈએ પાર પાડ્યો. મનને પગના જવાનિયા મીઠાઈઓ કરતા ય કંઈ બીજુ જ ઢૂંઢતા હોય એમ દેખાવા કરતુ. તાજી રેસાઈની મ્હેકથી ભારેખમ બનેલા વેવાઈ-વડીલોના ય વદન હળવા થતા જતા'તા. ભાણે ચીનાઈની રંગોળી, બરફ નાખેલા પાણીની ભરેલા ક્લાસો વચ્ચે વચ્ચે મૂકેલી અગરબત્તી ઓની આછી સુવાસ વરના નક્કી કુટુમ્બીઓ માટેના જર્મનસિલ્વરના થાળ. વાડકાનો ઝગઝગાટ. જમી લેવા માગનારને ય ગમી જાય એવી પ્રસન્નતા ભલેયાની મંડળી પર જવાઈ હતી.

એ કસોટી ય પૂરી થઈ. ઘરના ને પીરસનારા ય હવે મોડે મોડે પંગત પાડી બેસી ગયા. હવે તો મધરાત બેસી ચૂકી હતી. પણ પ્રેમ જ સારી રીતે ઉકલ્યો એથી ચંદુભાઈની માડી તેમના મજૂરિયા સુધીના સહુ તાજા જ હોય એમ જમવા બેઠા. ટાઢે કોઠે ખાવુ જ ભાવે ત્યારે અહી તો ભોગીના નભાઈની ધામ ધામથી બધુ ઊનુ ઊનુ જ ચપાતુ હતુ! હા, રહે દ્વ ઊભો છે, રહેતો કારણ મા વરની બહાર મા છોકરી સાથે લગાર ખસતી જ નહોતી. હેમુભાઈ બરાડા પાડે ને ઈચ્છાબેન રહોક વિશજ્ઞો તરસાવે તો પણ એ લગારનો ઓટ્ટી ચમકતો નહતો. ચંદુભાઈ બહુ કંટાળતા કહેતા "જરી જંપોને બાપના! બધુ મળશે બધુ મળશે."

એ ભણિયા ભિખારા માગણ જે કહો તે વગર તેડ્યે સમ્બ્યામા વચ્ચે જ જતા હતા. એક વાર તો મનુ ડાગળે માનતા નથી કેમ? દયો આપુ છુ લાડવા જમેમી!' ત્યાં તો ધમી ગયો. તોય સામી લગાર પાડી હતી તેમ ને તેમ જાગી પડી!

એ ય મોટા શેઠ અભાગી સામુ તો જુઓ!' ગરીબ સામુ જરી જોજો મોટી ભૂલ!', 'ક્યારના અહી ઊભ આ છોકરા ય ઊંઘી ગિયા શેઠ!' 'અરે રામ છીએ આ ના ને આવો આવ્યો!' એમ ગીનગણી ચેતવણી નિસાસાથી વરેની બૂમો વચ્ચે મારા બેટા બહુ ફાટયા છો કંઈ? જાવ કોઈને નહી આપીએ જાવ..." એમ બરાડા પાડતા હેમુભાઈ ને 'ભૂલાની જાત જ એવી' એમ મન શકી ફરી ફેંકી જતા ઈચ્છાબેન સહુને, "જોજો બધા પેટ ભરી જમજો હો!" એમ પણ આગ્રહ કર્યે જતા હતે તો દોઢેકનો ડંકો ય બાજુના ઘરની ઘડીઆળે વગાડ્યો!

અને માડવો અભડાયો! હજી તો બધા હાથ મો લૂછતા એકબીજાના ઊંઘવાની વાત જોતા હતા! ની ઉતાવળે હતી? મળશે બાપના મળશે 'ની સતત આશિષ દીધી હતી તોય ભીખારાની કમાન છૂટી! ઘસ્યા તો એવા કે જાણે તીડ! છ ડામણના ટોપના આગળ ઈચ્છાબેન રસોઈના પાસણિયા આગળ હેમુભાઈ ને ભોગીલાલ પાણીની પીપ આગળ રહ્યુ એમ મોરચો આપોઆપ ગોઠવાઈ ગયો. મનુ તો છનાગ મારતો ઘરમા જ આખી લગારને જમ્યે કરતા'. ચંદુભાઈ પણ ...

જાન, બહાર જાન" કહેતા હાંફળા ફાંફળા મનુની પાછળ દોડયા રંગમાં ભંગ પડયો હોય એમ મામનો ભારે થઈ ગયો લાગ્યો

પહેલો હક્કનો જ અર્ધું તો નક્કી કરે છે ને? થોડા બાજપડિયા સુટાળા, મોટે ભાગે તો ગોળાયા ભિખારી ભૂખ્યા હતા, અકળાયા હતા, તોય છેવટ પાછા ભાગ્યા! આખર, કાન સનારે અહીં જ સલામ ભરવાની હતી ને? મનુનો મિજાજ હજી તો પાછો હઠ્યો પછી તો વધુ ભભૂક્યો! ઈન્દ્રસેનના હિંસ્ત્રણો આગ જ બની ગયા! ટેમૂભાઈનો બરાડો રાક્ષસી ઝનૂને ચડ્યો! ચંદુભાઈની સમજાવટમાંય કટાણો વધુ ભંગાવો પાછા હટે ના પણ દુશ્મન વ્યૂહ બદલના માંડ્યો! "દૂર બેસો દૂર " "જો કોઈ આવ્યા છો તો પછી—" "તમારા બાપનું સમજો છો, એમ?", "આનીએ છીએ હમણાં જમ્પો હવે" ના આદેશો છૂટવા માંડ્યા સામેથી 'અરે, પણ ના, સવાર પડશે આમ તો!', 'બા અમારેય પેટ છે!', 'તમ પાસે તો આશા છે, મોટા શેઠ!' ગરીબ સામુ જુઓ, સાહેબ!' એમ ભાંગ્યા તૂટ્યા શબ્દો પેશ થતા રહ્યા

યુદ્ધનું રણમેદાન સોહાની શેતરજ બની રહ્યું યુગાએનો માંડવોય એઘડી એ જોઈ રહ્યો! મનુએ હજી બાય ઊતારી તો ન હતી અને ઈન્દ્રસેને નિર્બળોની આગ પર રાખ જ રળતા દીધી હતી પાણી છાંટ્યું ન હતું પાછા હઠેલા ને ફાંકડૂલીએ ચડેલા માગણોના અન્નદાતા થવાનું જોખમી કામ ટેમૂભાઈ ને ભોગીલાલને માથે આવ્યું! છડામણની ટોપલીના ત્રણ હિસ્સા ઈન્દ્રસેને કર્યા ચંદુભાઈએ પણ એમાંથી આખી ચીજો નોખી તારવી લીધી પહેલા ભાત અપાવો શરૂ થયો પછી દાળના રામપાતર, વાન આપ્યા ને એમ બધું થયા પછી છડામણની મીઠાઈઓ મહેરબાનીથી અપાના માંડી! એ જ મોકો હતો! ઈન્દ્રસેન સનાહ આપવા દોડીઆવ્યા ચંદુભાઈ નજર માંડતા પડખે ઊભા રહ્યા! કેટલું વધુ આપો છો, ટેમૂ કાકા?" કહેતી સાડીનો છેડો ખોસી નજીક આવી પહોંચી

ટેમૂભાઈનું આદર્શ માપ ત્રણથી ચાર કકડાનું હતું ભોગીલાલને ચાર સુધી જવું ઠીક નહોતું લાગતું ઇચ્છાબેન ભોગીલાલની બુદ્ધિથી ખુશ હતા ચંદુભાઈ એમાં મત હોય તોય આપવા નહોતા માગતા કમું ત્રણ કે ચાર કરતાં કકડાના કદ બાબત થોડી શાખવામાં મશગુલ હતી મામનો ભારે હતો!

'અરે, શેઠાણી મા મને બે જ કકડા? આ બે છોકરા ને એનો બાપ..', 'શેઠ હું તો તમારા ફળિયાનો મને ચાર જ?' 'કાકા, થોડા ભૂકા તો નાખો વધુ! છોકરાનું પેટ તો ભરાય!', 'શું ખૂન આવો જીવ રાખો છો? લગન છે તો આવ્યા છિયે એક જ નેમી તો આનો"– સામી લગાર પણ સોનાનો કસ માગ્યા જ હિંમત કરી રહી હતી

અને પાછો મામનો બગડ્યો! હજી તો બધા ભાણે તે પહેલા મનુ ડાગ લઈને છડામણના ખુમારેવા પ્રવેશ તરફ ધસ્યો! દો શામચી ગઈ લગારમાંથી છગનો સરગને ત્યાં હાથ મારતો દેખાયો! સત્યાનાશ નળી ગયું! હજી અમાંથી કાવ સનારે માગનારાને લ્હાણી કરવાની હતી! ભોગીલાલ ને કાંતિલાલ ધાયા મનુનું બાવડું ઝાલ્યું નહીંતર છગનો ત્યાંનો ત્યાં જ !

ચંદુભાઈ 'રે'વા દો, તમે બધા' અત્યાર કંઈ લાજશરમ છે કે નહીં? અહીં તે કંઈ તમારે માટે કોઠાર ખડ્યા છે? મૂંગો મર, મૂંગો હવે ગાળા બનાજ નરવી' આન, આન લે બે જ નેમી ને અની તું કેમ હજી અહીં છે? આવું તો ખરું ને આ લાડવો લઈ ફિન્તી થા! માગ, દયા દયા કરિયે તે માથે ચડી જાવ છો!' એમ બારણું ઠપકારતા માગણોની ભીડ ટાળતા ગયા માંડવાને મોટે થાંભને લટકાવેલી બાપુની—ગાંધીજીની તસ્વીર આંખ નાખી બધું જોતી હતી

☆

આશ્વાસન

શમી ગઈ છે હૃદય આગ હું નમજતો 'તો,
હસી ઊઠી એ છતાં એમ આશ્વાસનથી—
બળીને તાજું, ઠરેલું જણાતું સૂકું ઘાસ
અનિલની એક લહરથી હસે છે ધીરેથી

દેશની સમાજવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા આદિમા સામાન્ય માણસ પેઠે જ દેશના ઘણા વિચારકોને પણ ક્રાંતિકારી ફેરફારો કરવાનુ જરૂરી લાગે છે એમણે તે માટે અમુક આદર્શ વ્યવસ્થા વિચારી હોય છે કેટલાકો કહે છે કે સરકાર તે માર્ગે ચાલે તો દેશની કાયાપલટ થઈ જાય કેટલાકો કહે છે કે અમારા હાથમા સત્તા હોય તો અમે આમ કરીએ અને તેમ કરીએ એટલે કે તેમની ક્રાંતિ રાજ્યસત્તા મારફત જ આવી શકે એમ છે

વિચારવ્યક્ત કરવાની એ પણ એક પદ્ધતિ છે ખરી વધુ કરવેરા મેળવવાની લાલચમા વિદેશી સરકાર દારૂના ધૂમ ઇજારા આપતી અને તેથી થતી પ્રજાની પાયમાલી જોઈને ગાંધીજીએ પણ એકવાર કહ્યું હતુ 'લી શુ ઉછાળ સમય પરતુ પણ મને સ્વરાજ્ય મળે તો હુ સૌથી પ્રથમ નશાબંધી દાખલ કરુ '

સરકાર જ લોકોને દારૂ વેચતી હતી તેથી ગાંધીજીએ એમ કહ્યુ હતુ

પણ આજે આપણે જોઈ એ છીએ કે સરકાર દ્વારા અમલમા આવેલી નશાબંધી સો ટકા સફળ થઈ નથી

તે છતા ઘણા વિચારકો અને નેતાઓને વિવિધ ક્ષેત્રે તળિયાઝાટક ક્રાંતિ કરવા માટે તેમના હાથમા સત્તા હોય તે અનિવાર્ય લાગે છે।

સત્તા દ્વારા ક્રાંતિ એ લાંબા વિચાર છે ગાંધીવિચાર કે ભારતનો વિચાર નથી.

સરકારે જમીન અને ખેતી અંગે ઘણા નવા કાયદા આ કર્યા છે છતા વિનોબાજીએ ભૂદાન પ્રવૃત્તિ વર્ષોથી આરંભેલી છે શા માટે? એમણે સત્તાની મર્યાદા જોઈ લેવી જ

છતા ઘણા રાજદ્વારી નેતાઓ અને પક્ષોને ક્રાંતિ માટે સત્તા જોઈએ છે।

અમારા હાથમા સત્તા આવે તો અમે આમ કરીશુ અને તેમ કરીશુ એવુ ભારપૂર્વક કહે છે

વર્તમાન સરકાર આ નથી કરતી અને તે નથી કરતી એવો પણ તેમનો બળાપો હોય છે અને ધીરે ધીરે લોકોનો પણ એવો સામાન્ય મત થતો જાય છે કે સરકારે જ બધુ કરવુ જોઈએ

અને સરકારે પણ સમાજ કલ્યાણ અને સાસ્કૃતિક વિકાસના અનેક કામો દેશવ્યાપી ધોરણે ઉપાડ્યા છે તે મા યે ઘણાને ટીકા કરવા જેવુ દેખાય છે વળી સરકાર કરવેરા બહુ નાખે છે એવી પણ ફરિયાદ કરે છે' આ દૃષ્ટિબિન્દુઓમા રહેલો વિરોધ ઉઘાડો છે

આપણા જમણની વ્યવસ્થા હોટલવાળો કરે એમ ઇચ્છવુ અને તે મોઘુ પડે છે, સતોષકારક નથી એમ કહેવુ તેના જેવી આ વાત છે

પ્રજાએ સમાજે કરવાના કાર્યો પ્રજા ન કરે અને તે કામો સરકાર દ્વારા થાય ત્યારે તે પોતાની જ રીતે, ગતિએ પગારદારોના તંત્ર મારફતે કરે અને પરિણામે તે ધીમુ અને ખર્ચાળ નીવડે જ એમા જરાયે નવાઈ જેવુ નથી

અમારા હાથમા સત્તા હોય તો અમે આમ કરીએ' એવુ કહેનારાઓને પૂછી શકાય કે કોના ખર્ચે? કેટના ખર્ચે? કેટલા કરશો? ક્યારે કરી રહેશો?

ગાંધીજીએ જેટલા સમયમા જેટલી ઝડપી ગતિએ જેટલુ માનસપરિવર્તન જે ક્રાંતિ પરતંત્રતાના સમયમા આ દેશમા કર્યા તટલા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પછી, સત્તા મ ળ્યા પછી થયા છે ખરા?

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ સાથે જે કોમી દાવાનળ ફેલાયો તને શમાવવા સત્તા સંપૂર્ણ સફળ નીવડી હતી કે ગાંધીજી? વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે

મહર્ષિ કર્વેનો દાખલો લઈએ. બહેનોના શિક્ષણ વિશે એક આદર્શ વિચાર એમના મનમા આવ્યો ત્યારે મારા હાથમા સત્તા હોય તો આટલુ કરુ, આ થાય એમ વિચારી કોઈક હોદ્દાની ખુરશી પર બેસીને એમણે એ આદર્શ પાર પાડવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કેટલા સફળ થાત? કેટલા ખર્ચ થાત?

એક બાજુ આપણે પ્રજાના હાથમા વધારે ને વધારે સ્વતંત્રતા રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ અને બીજી બાજુ સત્તાએ આમ કરવુ જોઈએ એમ પણ કહીએ છીએ ત્યારે વિચારતા નથી કે જેટલુ કામ આપણે સરકારને સોંપીશુ તેટલી જ આપણી સ્વતંત્રતા તેના હાથમા

ચાવી જશે

આભડછેટ પ્રજાએ જ ઊભી કરી હતી અને તેણે જ તેને દૂર કરવાની હતી પણ તે તો તેને જડતાથી વળગી રહેતી જણાઇ ત્યારે પ્રજાની ફરજ પ્રત્યે ગાંધીજીએ આ ગળી ચાંધી એમ કરીને બેસી ન રહ્યા—એ કામને પોતાનુ કરી લીધુ. અને એથી કરીને જેટલુ કાર્ય થયુ તે થયુ. સ્વરાજ મળતા આભડછેટને જ ગેરકાયદે ઠેરવી છતા છેલ્લા અગિયાર વર્ષમા કેટલી દૂર થઇ છે?

નશાબંધીનો કાયદો ય વર્ષોથી અમલમા છે, છતા રવિશંકર મહારાજ જેવા પણ કહે છે કે દક્ષિણના જ ગામે નજીકના ગામોમા 'ચૂના એટલા પીઠા' થઇ પડ્યા છે

આવા તો અનેક દાખલા મળી શકે તે સૂચવે છે કે સત્તા 'બધુ' જ કરી શક્તી નથી એની કાર્યશક્તિની ચોક્કસ મર્યાદા છે

આમ છતા, પ્રજાની જડતા જોઇ એણે સ્વેચ્છાએ કરવા જોઇતા કામો તે કરતી નથી ત્યારે ના છૂટકે સરકાર સત્તા ને કાયદા દ્વારા પોતાનાથી 'થઇ શકતુ' કરવા મથે છે અને એ બધુ કઇ તંત્ર ઊભુ કર્યા વિના, તેને માટે નાણા ફાજલ પાડ્યા વિના થોડુ થાય? એ નાણા તો પ્રજાએ જ પૂરા પાડવા રહે છે

પછી કહીએ કે, 'સરકાર કર ઘણા ઉઘરાવે છે' એ સુસગત નથી

હાથ બાળતા નથી, લોજનુ ભાણુ ખાવુ છે અને સાથે સાથે અનાજ, રસોઇ બરાબર નથી મોઘુ પડે છે એવી ફરિયાદ કરવી અઘટિત છે

આપણો આહાર પસંદ કરવાની આપણને રસ નથી, શાક માર્કીટ કે દાણાપીઠે જવુ નથી, ખાવાની રુચિની ખબર છે, પણ શેની મોસમ ચાલે છે તે જાણતા નથી, બધુ રામા કે વાણોતર પાસે મગાવવુ છે, અને અભણ કે ગામથી આવેલા ધંધો ન કરી શકતા ભટ પાસે રંધાવવુ છે અને તૈયાર પાટલે બેસી અનાજ, શાકભાજીની ખરાબ જાત, ઊંચા ભાવ અને રસોઇયાની અણઆવડત પર ખાસ્સો સમય લઇને ચર્ચા કરવી છે!—એ તો પોતાના ભોગે જ થાય

જે સસ્કારભર્યા આપણી રુચિ કેળવાઇ હોય, એવા સસ્કાર અને રુચિનો અભાવ જેમનામા હોય તેમની પાસે આપણા કામો આપણી રુચિ પ્રમાણે કરાવવા જઇએ તો તે મોંઘુ તો પડે જ, છતા પૂરાપાધરા થાય નહીં

અને 'પાઇની પેદાશ નહીં ને ઘડીની ફુરસદ નહીં' એવા અદ્ધર શ્વાસે દોડતા ભૂખ્યા પગારદાર માણસો 'બીજાના કામો' કેટલીક ઊલટથી કરવાના?

બ્રાહ્મણ જેમ તેમ બબડીને રુદ્રિ કરે, હુ એને થોડાક પૈસા આપુ અને બદલામા મને સ્વર્ગનુ પુણ્ય મળી જાય આમ ચાલતુ આવ્યુ છે તે પ્રમાણે સરકાર બધુ કરે હુ એને થોડા પૈસા દઇ દઉ—અને મને કશી વાતે ચિંતા નહીં!—આવી મનોવૃત્તિ દેખાય છે

પણ બ્રાહ્મણનો શ્રમ પૈસાના રૂપમા તેને જડશે પણ પુણ્ય તો કલ્પનામા મળતુ હોય તો મળે, થોડા પૈસા જાય ખરા!

સત્તાથી બધા જ ક્ષેત્રોમા ક્રાંતિ થાય એ પશ્ચિમનો વિચાર છે એવી ક્રાંતિ કેટલી મોંઘી પડે છે, કેટલે અંશે સફળ થઇ શકે છે તે ક્રાંતિઓનો ઇતિહાસ કહે જ છે એવી ક્રાંતિઓ પછી પણ તે તે પ્રજાના બધા પ્રશ્નો ઉકલી ગયા છે એવુ પણ નથી

સિદ્ધાર્થે જ્યારે માનવીની પરતત્રતા જોઇ, અસહાયતા જોઇ—ત્યારે એણે સત્તાનુ પદ છોડીને આધ્યાત્મિકાર્યું

'મારો પુત્ર કદી એવુ કશુ જુએ નહીં જેનાથી એને વૈરાગ ઊપજે' એવા વિચારે પિતાએ સત્તાનો આશ્રય લઇને થઇ શકતો બધો પ્રબંધ કર્યો પણ સત્તા પાછળી તીરડી સિદ્ધાર્થે માનવની પરાધિનતા જોઇ જ એની સત્તાનો આશરો લઇને માનવની પરાધિનતા દૂર કરવાનું એને કેમ સૂઝે?

રાજ્યસત્તા છોડીને પ્રેમના બળે જ ગૌતમ બુદ્ધે અપૂર્વ ક્રાંતિ કરી અને આજે બે હજાર વર્ષ પછી પણ બુદ્ધનો માર્ગ સાચો લાગે છે છતા, ઇતિહાસનો એ પાઠ બોધપાઠ ત્યારે ધ્યાનબહાર રહી જતો જણાય છે

સમગ્ર પ્રજાની નીતિનુ ધોરણ એક હદે ઊંચુ હોય ત્યા જ સરકાર અને કાયદા સુદ્ધા સફળ થાય છે —એવી પ્રજા પર સત્તા રાજ્ય નથી કરતી પણ સત્તા પ્રજા રાજ્ય કરે છે અને એવી પ્રજાને આજ્ઞાબહકાર્ય

જરૂર પણ પડતી નથી. સરકાર અને જરૂરી કાયદા વિના કોઈ દેશને આજે ચાલે એમ નથી. પણ તેમની સફળતાનો આધાર પ્રજાની નીતિના ધોરણ અને ચારિત્ર્યબળ પર છે.

પરદેશીઓના હાથમાં જ્યારે સત્તા હતી ત્યારે ગાંધીજીએ જનતા અને સહકાર્યકરો પાસે જેટલું કાર્ય કરાવ્યું, જેટલી શ્રદ્ધા-સેવા આઝાદી પ્રાપ્તિ પછી બન્યું હોત તો જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં એમને 'મારું કોઈ સાંભળતું નથી' એવી આર્તવાણી ઉચ્ચારવી ન પડત.

જેને જે ન્યાયી માર્ગે દેશની કાયાપલટ કરવી હોય તે માર્ગે પોતે જ, પોતાના સાધનોથી ખંતને નિષ્ઠાથી મૂકે. પોતાનું હિત કરનારનું કોઈ ભૂરું ઇચ્છતું નથી. પ્રજા તેમને ને તેમના માર્ગને અપનાવશે—ખરેખર હિત થતું હશે તો—એ જ માર્ગ છે. તે માટે સત્તા હોવી અનિવાર્ય નથી.

☆

'જુજવે રૂપ અનંત ભાસે'

હોરેસ એલેક્ઝાન્ડર

હું પહેલવહેલો સાબરમતી આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારની આ વાત છે. આશ્રમમાં પગ મૂકતાં જ મેં જોયું કે મારે માટે એક ઓરડી તૈયાર કરી રાખવામાં આવી છે. એમાં જરૂરી બધી જ ચીજોની સગવડ રાખવામાં આવેલી હતી. ખાટને મચ્છરદાની સુદ્ધાં બાંધેલી હતી! કોઈ વાતે મણા ન હતી.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ખુદ ગાંધીજીએ પોતે જ એક પરદેશીને શી શી જરૂરિયાત હોય છે તેનો બધો વિચાર કરીને કાળજીપૂર્વક બધી તૈયારીઓ કરાવેલી અને મચ્છરદાની નખાવતી વખતે મોને [illegible] કે [illegible] પરદેશીને મચ્છરનો ત્રાસ નડે નહીં, એ તો ખાસ જોવું ઘટે.

આમ ગાંધીજી મને સૌ પ્રથમ મચ્છરદાનીના સ્વરૂપમાં દેખાયા.

☆

એક વાર મારે ગાંધીજીને મળવું હતું. મળવાનો સમય મને મળ્યો. મને લોભ લાગ્યો તે નિયત સમય કરતાં પાંચ મિનિટ વહેલો જઈને બેઠો. ચાર વાગ્યે મુલાકાત હતી. હું એમની રાહ જોતો બહાર બેઠો હતો. ગાંધીજી તે વખતે ઝાડુ કાઢી રહ્યા હતા. ઝાડુવાળાની નિષ્ઠાથી તેઓ સફાઈ કરી [illegible] હતા. પોતાના કામમાં મગ્ન. મારી સામે જુએ પણ નહીં! પાંચ મિનિટ પૂરી થતાં ચારના ટકોરા થયા, ગાંધીજીના તો સામે જુએ. ના તો બોલે. અવાક બનીને હું તો બેસી જ રહ્યો. પૂરા ચાર થયા કે તરત ઝાડુ ઝાડને ટેકણે મુકાનું, સફાઈકામ આટોપાયું. ગાંધીજી મારી પાસે આવીને બેઠા અને પૂછ્યું, 'બોલો મિ. એલેક્ઝાન્ડર! શી ખબર છે?' એમ કહીને હસતા હસતા કેટલાય જાણીતી ખબરઅંતર પૂછવા લાગ્યા. મેં કહ્યું, 'પાંચ મિનિટ વધારે મુલાકાત મળે એ માટે હું વહેલો આવીને બેઠો બેઠો તમારી રાહ જોતો હતો.'

'ના, પણ તમે તો ચાર વાગ્યે મુલાકાત માગી હતી ને? પછી પાંચ મિનિટ વહેલો કેમ મળું?' કહીને ગાંધીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એમના એ ખિલખિલાટભર્યા હાસ્યમાં સમય પાલનની વફાદારી અને નિયમિતતા જણાતાં હતાં. અને એ રીતે ગાંધીજી મને નિયમિતતાના સ્વરૂપે દેખાયા.

☆

[વક્તાએ હરિજન આશ્રમમાં આપેલ વક્તવ્યની નોંધ — —વિમળા પટેલ]

☆

મહાભારત યુદ્ધમાં તેમની સહાય માટે અર્જુન સાથે દુર્યોધન પણ ગયેલો. કૃષ્ણે કહ્યું કે 'મારે તો બંનેને સંતોષવાના. એક પક્ષે હું આવું ને બીજે પક્ષે યાદવોનું સૈન્ય હોય. હવે તમારે જે જોઈતું હોય તેની પસંદગી કરી લો.' લોભી દુર્યોધને યાદવસૈન્ય માગ્યું અને અર્જુને માત્ર કૃષ્ણને જ માગ્યા. એકે સંખ્યામાં લાભ જોયો—બીજાએ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિમાં. અને મહાભારત યુદ્ધમાં સંખ્યા હારી—શ્રેષ્ઠત્વનો જ જય થયો.

જીવનમાં રોજ રોજ આપણને પસંદગી કરવાની આવે છે ત્યારે ઉપનો બોધપાઠ યાદ રાખીએ તો?

સન ૧૯૨૧ માં એક બાજુ સ્કૂલ, કૉલેજ, અદાલતનો બૉયકૉટ અને બીજી બાજુ વિદેશી કાપડના બહિષ્કારનું આંદોલન જોર પર હતું. પ્રાન્તીય કૉંગ્રેસ કમિટિના આદેશ પ્રમાણે અમારે ઠેકઠેકાણેથી વિદેશી કપડા ભેગા કરી તેની હોળી કરવાની હતી અમે ઘરેઘર ફરીને વિદેશી કપડા ઉઘરાવવા લાગ્યા.

વિશ્વમિત્ર વકીલ ત્યારે બીજનોરમા વકીલાત કરતા હતા. એમની પત્ની જ્ઞાનવતીને હું ઓળખતો હતો કેમકે એ મેરઠના જૂના કૉંગ્રેસ કાર્યકર બાબુ જ્યોતિપ્રસાદની બહેન થાય હું એમના ઘેર ગયો વિશ્વમિત્રે પૂછ્યું: 'બોલો, શું સેવા કરું ?'

'સૌથી મોટી સેવા તો એ જ કે શરમના કપડા ઉતારીને ફેંકી દો!' મે કહ્યુ

એટલામા જ્ઞાનવતીજીએ કેટલીક રેશમી સાડીઓ પેટીમાથી કાઢીને અમને આપી એને પહેલ કરતી જોઈને વિશ્વમિત્રને શરમ આવી હશે એટલે ખીંટી પરથી પોતાનો જીની કોટ ઉતારીને મને આપ્યો

વિદેશી કપડા માગવા નીકળેલાનો વેશ તો સૂર્ય ગ્રહણ વખતે દાન માગવા નીકળતા બ્રાહ્મણો અને કપડા માગવા નીકળતા ઢેઢ જેવો હતો

વિશ્વમિત્રના કોટને ગધેડા પર લાદી મે જાહેર કર્યું કે વિશ્વમિત્ર કૉંગ્રેસના મેમ્બર થઈ ગયા છે એમના બીજા વકીલ મિત્ર નેમીશરણ જૈને પણ વકીલાત શરુ કરી હતી અત્યંત ઉત્સાહી જુવાન તાજા મૂંડેલા એના વિશ્વમિત્રને સાથે લઈ અમે એમના ઘરે ગયા અમારા મોઢા જોઈને નેમીશરણ બધું સમજી ગયા પોતાની પત્ની સાથે વાતચીત કરીને એમણે પણ પોતાનાં વિદેશી કપડા અમને દઈ દીધા

એ પણ કૉંગ્રેસમા આવી ગયા

જ્યારે પુષ્કળ કપડા ભેગા થઇ ગયા ત્યારે બીજનોરમા એક પ્રચંડ સરઘસ કાઢ્યુ. લોકોને કઇ બાબત આકર્ષે છે, ઉત્સાહિત કરે છે એ પ્રચારમા ધ્યાનમા રાખવું પડે છે. હિન્દુસ્તાનની અર્ધી જનતા અર્ધનગ્ન દશામા જીવે. માત્ર અંગ્રેજો અને એમની પાછળ પાછળ ચાલનાર લોકો જ હેટ, કોટ અને ટાઈ પાટલૂન પહેરે એ એટલે હેટ ઉછાળવાનો અર્થ એ કે અંગ્રેજોની ટોપી ઉછાળવી

સરઘસને મોખરે 'વાજા', તે પછી હેટ, કોટ અને ટાઇ પાટલૂનથી સુસજ્જ ગધેડું—જેના ગળામા ટાઇ બાંધી હતી—અને એમની પાછળ 'અંગ્રેજી રાજ્યનો નાશ હો, વિલાયતી કપડા ફૂંકી દો!'ના પોકારો કરતા માણસો હતા ઘરેઘર સરઘસ થોભે સૂત્રો પોકારે. ઘરવાળા કોઈ વિદેશી કપડું આપે તેને ગધેડાની પીઠ પર લાદી સરઘસ આગળ વધે.

સરઘસ હજી બજારમા પહોચ્યુ હતું ત્યા તો કોટવાલ અને કેટલાક પોલિસો આવીને સરઘસમાં ઘૂસ્યા, અને મને ગિરફ્તાર કરીને લઈ ગયા મારા પછી જગદીશ દત્ત સોનીએ સરઘસની આગેવાની લીધી અને દ્વારિકાપ્રસાદ, મુરારીલાલ લતીફ તથા જહૂર સાહેબ સરઘસને લઇને આગળ ગયા મને એક મોટરમા બેસાડીને નગીના લઈ જવામા આવ્યો અને પછી ત્યાથી બુલંદશહર કેટલાક મહિના પહેલા જ્યારે બીજનોર જિલ્લામા મારા પર ૧૪૪ કલમ અનુસાર બાધણુંબંધીનો હુકમ ફરમાવવામા આવ્યો હતો ત્યારે પ્રાતીય કૉંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી શ્રી જવાહરલાલ નહેરુએ મને બુલંદશહર જીલ્લાના કાર્યકર નીમ્યો હતો ત્યા મે જે ભાષણો કર્યા હતા એને કારણે કલમ ૧૨૪ (દેશદ્રોહ) અને કલમ ૧૫૩ અનુસાર મારી પર પકડનુ વૉરંટ નીકળ્યુ હતુ

બીજે દિવસે મને બુલંદશહરની અદાલતમા જિલ્લાના ન્યાયાધીશ મિ ડૉબ્જની અદાલતમા રજૂ કરવામા આવ્યો હજારો હિન્દુ મુસ્લિમોની ભીડ જમા થઈ હતી પહેલ પ્રથમ કેસ હતો એટલે લોકોમા બહુ જોસ હતો મને હાથકડીથી બાધવામા આવ્યો હતો અને એ જ હાલતમા અદાલતમા રજૂ કરવામા આવ્યો હતો

મને પૂછવામા આવ્યુ 'કોઈ વકીલ કરવા માગો છો ?'

'નહીં!'

ન્યાયાધીશને મારા બોલવાનો ઢંગ ન ગમ્યો

કપાળે કરચલી પાડીને એણે મારા પર નજર નાખી. મે પણ તીરછી આખે એની તરફ જોયુ. અહિંસાનું વ્રત હતુ એટલે મ્હોં તો કંઈ નહીં પણ દષ્ટિયુદ્ધમા એને બે ત્રણ વાર પછાડ્યો

પછી સાક્ષીઓની જુબાની લેવાઇ

પ્રથમ જુબાની પછી મને પૂછવામા આવ્યુ : 'કંઈ કહેવુ છે?'

'ના'

ન્યાયાધીશે ફરી મને ધારીને જોયો, મેં પણ એમ કર્યું.

બીજા સાક્ષીની જુબાની થઈ.

'કંઈ કહેવું છે?'

'ના.'

ત્રીજો સાક્ષી મારું ભાષણ વાંચીને સંભળાવતો હતો. ડોંગરે અદાલત ઈન્સ્પેક્ટરને અંગ્રેજીમાં કહ્યું: 'ભાષણનો જે અનુવાદ પ્રાંતીય સરકારને મોકલવામાં આવ્યો હતો તે મૂળ ભાષણ સાથે મળતો નથી.'

અદાલત ઈન્સ્પેક્ટરે અંગ્રેજી અનુવાદ 'એને પછી જોઈશું' કહીને કલેક્ટરના હાથમાંથી લઈ લીધો.

મારા વિખરાયેલા વાળો, ક્લાન્ત ચહેરો જોઈને એ બંનેએ માન્યું કે હું અંગ્રેજી જાણતો નથી.

જુબાની પૂરી થયા પછી ફરી પૂછવામાં આવ્યું:

'કંઈ કહેવું છે?'

'મારે કશું કહેવું તો નથી. પણ મારા વિરોધી પક્ષ સાથે તમે જે ઘુસપુસ કરી એને રેકર્ડ પર લખી લેવામાં આવે. બીજું, મારા કેસની ફાઈલનું મુખ્ય પ્રકરણ એટલે કે મારા ભાષણનો અનુવાદ ઈન્સ્પેક્ટરે આપના હાથમાંથી લઈને પોતાના ગજવામાં છુપાવ્યો છે એને લઈને તેના પર મારા હસ્તાક્ષર કરાવીને ફાઈલ કરવામાં આવે. કેમકે, મને વિરોધી પક્ષ પર ભરોસો નથી. ત્રીજું, એ બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે અનુવાદ મૂળ ભાષણ પ્રમાણે છે કે નહીં? કેમકે આપે અંગ્રેજીમાં કહ્યું હતું કે મૂળ સાથે તે મળતો આવતો નથી.'

મારી આસપાસ જે વકીલો અને બીજા લોકો કેસ સાંભળતા હતા તેઓ મારી કહેવાથી બહુ ખુશ થયા. મુસ્લિમોએ તો જોરથી અલ્લા હો અકબરનો પોકાર કર્યો. ન્યાયાધીશનો રોદ્ર રૌદ્ર થઈ ગયો.

એણે મને ડપારતા કહ્યું: 'શું તું બેરિસ્ટર છે? આ કોઈ સવાલ નથી.'

એના અંગ્રેજી પ્રશ્નનો મેં અંગ્રેજીમાં જ જવાબ દીધો કે વાતચીતના પ્રત્યેક વાક્યને છેડે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન લગાડવું સંભવિત નથી. હાં, અંગ્રેજી વ્યાકરણ પ્રમાણે મેં પ્રત્યેક વાક્યની ક્રિયાને કર્તા પહેલાં કરી છે. એટલા માટે આ પ્રશ્ન છે.'

ન્યાયાધીશ: 'આ તો બેવકૂફી છે.'

'મારી નહીં, તમારી.' મેં ઉત્તર આપ્યો.

હવે તો સાહેબ બહાદુર બીજાઈ ગયા. ભારે ગુસ્સામાં એમણે એક પોલિસને કહ્યું: 'આરોપીને થપ્પડ મારો!'

બિચારો પોલીસ ગભરાઈ ગયો. એની હિમ્મત ન થાતી પણ મેં ગરદન નમાવી દીધી. અને એને કહ્યું: 'તમારો કશો દોષ નથી, તમે આજ્ઞાનું પાલન કરો.' એણે મારી ઝૂકેલી ગરદન પર હળવી થપાટ મારી.

ન્યાયાધીશે ઘાંટો પાડીને કહ્યું: 'સુવ્વરના બચ્ચા, મોઢા પર માર, જોરથી માર!'

પોલિસે જોરથી મોઢા પર તમાચો માર્યો.

હજારો આદમીની મેદની જમા થઈ હતી. એમનાથી એ બનાવ બરદાસ્ત થઇ શક્યો નહીં. ધક્કામુક્કી શરૂ થઈ ગઈ.

કલેક્ટર ડરનો માર્યો ખુરશી છોડી અને ભીંત પાસે જઈને ઊભો રહી, 'ખામોશ, ખામોશ' બોલવા લાગ્યો.

બુગરાશીના એક પઠાણે ટોળાને ધમકી આપતાં કહ્યું: 'કાફિર બચને ન પાવે, વરના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રી નાક કટ જાયગી.'

એમ તો મને પણ ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો હતો પરંતુ અહિંસા વ્રતને કારણે એ ગુસ્સો ગળી જઈને હાથકડીએ બાંધેલા બંને હાથો જોડીને લોકોને શાંત રહેવા અપીલ કરવા લાગ્યો. જ્યારે ટોળું કાબૂ બહાર જવા લાગ્યું ત્યારે મારા ગળામાં પહેરાવવામાં આવેલી પુષ્પમાળાઓ તોડી તોડીને મેં લોકો પર ફેંકવા માંડી અને કહેતો ગયો: 'જ્યારે તમે મારું કહેવું નથી માનતા ત્યારે તમે પહેરાવેલી આ પુષ્પમાળાઓ પણ લેતા જાઓ.

લોકો ચૂપ થઈ ગયા. પછી મેં કલેક્ટર તરફ વળીને અંગ્રેજીમાં કહ્યું તેનો અર્થ આવો હતો:

'તારા બંદીના સંરક્ષણમાં તું સુરક્ષિત છે, ન્યાયાધીશ, બેસી જા. હું તારો જીવનદાતા છું.'

ન્યાયાધીશ એમ તો સજ્જન હતો. 'આભાર' કહીને બિચારો ખુરશી પર બેઠો.

મેં કહ્યું: 'હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આ અદાલતમાં હવે હું કોઇ સવાલ નહીં પૂછું. તમે બેફિકર થઇ અદાલતનું કામકાજ ચાલુ રાખો.'

ન્યાયાધીશે અંગ્રેજીમાં કહ્યું: 'વાતાવરણ પ્રતિકૂળ હોવાથી આજે કામકાજ આગળ નહીં ચાલે. તમે કૃપા કરી ટોળામાંથી રસ્તો કરી સામે જેલ છે ત્યાં ચાલ્યા જાવ. હું બેચાર દિવસ પછી તમને ફરી બોલાવીશ.'

બસ. હું ટોળામાંથી માર્ગ કરતો જેલ તરફ આગળ વધ્યો. બંને પોલિસ પાછળ રહી ગયા હતા એટલે હાથકડી સાથે બાંધેલી પીત્તળની સાંકળ મેં ખભે નાખી દીધી. પાછળ હતું લોકોનું ટોળું. પોકારો કરતું ટોળું સરઘસ જેલને દરવાજે પહોંચ્યું. પોલિસો પાછળ રહી ગયા. બનવાજોગ છે કે જેલ વૉર્ડરે મને બહુરૂપી ધાર્યો હોય. (એક રીતે એમનું ધારવું ઠીક પણ હતું) એણે કહ્યું કે જ્યાં સુધી પોલિસ વૉરંટ ન બતાવે ત્યાં સુધી અમે તમને દાખલ ન કરીએ! લોકોની ગિરદીએ પોલિસોને જેલના દરવાજે પહોંચવાનું મુશ્કેલ કરી મૂક્યું.

કયાં સુધી જેલના દરવાજે બારણાં થયાં. પછી જેલનો કોઈ અધિકારી પોલિસ પાસે જઈને વૉરંટ લઈ આવ્યો. અને મને અંદર લઈ જઈને કાળી કોટડીમાં પૂરી દીધો.

ચાર પાંચ દિવસ પછી મારા ભાઈ ધર્મવીરજી—જે તે વખતે કાશી વિદ્યાપીઠમાં પ્રોફેસર હતા—મને મળવા આવ્યા એમણે ૧૩ ઑક્ટોબર ૧૯૨૨ના 'યંગઇન્ડીઆ' માં ગાંધીજીએ લખેલી એક નોંધ વાંચી સંભળાવી. એમાં લખ્યું હતું કે, 'થપ્પડ ખાધા પછી શ્રી ત્યાગીએ જે આશ્વાસન આપ્યું કે હવે હું અદાલતને કોઈ પ્રશ્ન નહીં પૂછું એમાં કાયરતાનો આભાસ છે. એમણે વધારે થપ્પડ મળે એવું વર્તન કરવું જોઈતું હતું.' એ સાંભળીને હું ઉદાસ થઈ ગયો. ભાઈ ગયા. હું મોઢું ઢાંકીને મારી અંધારી કોટડીમાં ચાલ્યો ગયો.

આટલું કરવા પછીયે કાયર કહેવાયો? સજા તો થઈ જ જશે, છૂટીને ક્યાં જઈશ? કેમકે, ગાંધીજીનું 'યંગ ઈન્ડીઆ' તો આખી દુનિયામાં વંચાય છે. એમણે કહેલી વાત તો આખા દેશનો અવાજ મનાય છે. હાય, ભારત માતાએ મને કાયર કહીને ગોદમાંથી ઉતારી મૂક્યો—આવા વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા. બસ. પછી ખાવું-પીવું, હસવું બોલવું—બધું બંધ થઈ ગયું. મૂંજની સાદડી પાથરીને એકલો પડ્યો રહેતો. કાંડા પર બાંધેલી ઘડિયાળ થંભી પડી ગઈ હતી. અને નાડી પણ ધીમી મંદ ગતિએ ઊંઘતી જાગતી ચાલતી હોય એમ ચાલવા લાગી.

એક ઉમેદ જાગી—કદાચ હવેના અઠવાડિયાના 'યંગ ઈન્ડીઆ'માં ખુલાસો આવી જાય. ભારે મુશ્કેલીએ સાત દિવસ વિત્યા. પછી જમાદારો સાથે તિકડમ કરીને 'યંગ ઈન્ડીઆ' મંગાવ્યું. એમાં ન્યાયાધીશની સહી છપાઈ હતી અને મેં થપ્પડ પડ્યા પછી કરેલું લેખિત બયાન પણ છપાયું હતું. પણ ગાંધીજીએ મને ટેકો આપ્યો ન હતો.

મારો કેસ મેરઠ ગયો અને મારે ય મેરઠ જવું પડ્યું. રસ્તેથી મેં ગાંધીજી પર એક પત્ર લખ્યો, જેમાં બીજી વાતો સાથે મેં લખ્યું કે, 'હું તો કાયર છું જ. પણ તમે જરા તમારા ગાલ પર હાથ ફેરવી જોઈને પૂછો કે જ્યારે હું અંધારી કોટડીમાં પડ્યો છું અને કોઈ ખુલાસો કરી શકું એમ નથી ત્યારે પોતાના પત્રમાં ખુલ્લમ ખુલ્લા મને 'કાયર'ની ઉપાધિ આપી રહ્યા છો એમાં કઈ બહાદુરી છે?'

એ દરમ્યાન બાબુ ભગવાનદાસ અને પંજાબ કેસરી લાલા લજપતરાયે પણ મારા તરફથી વાંધો ઉઠાવતા પત્રો લખ્યા. ગાંધીજીએ એ છાપ્યા. મારો પત્ર પણ છાપી દીધો.

૧૦ નવેમ્બર ૧૯૨૧ના 'યંગ ઈન્ડીઆ'માં ગાંધીજીએ લખ્યું: 'શ્રી ત્યાગીને ખુલ્લી અદાલતમાં પોતાના વર્તનથી ન્યાયાધીશને બરાબર જણાવી દીધું હતું કે પોતે બહાદુરી સાથે અપમાનને કેવળ દેશહિતને કારણે સહન કરી રહ્યા છે, ભયભીત થઈને નહીં. મારી અગાઉની નોંધ દૂરની સાંભળેલી વાતોના આધારે લખાઈ હતી. મને દુઃખ છે કે એ દેશભક્ત બહાદુર અને સાહસિક યુવકને મેં અજાણપણે અન્યાય કર્યો તે માટે હું હજાર વાર ક્ષમા માગું છું. હું દૂર બેઠો સાચા સમાચાર દ્વારા જનમતને ખરે રસ્તે લઈ જવા માગતા મારા પત્રકારોની લાચારીઓનો અનુભવ કરું છું.'

જેલમાં એ માફી વાંચીને હું વધારે વ્યાકુળ થઈ ગયો. એ 'યંગ ઈન્ડીઆ'ને છાતીએ લગાડીને ચારેતરફ રડવા લાગ્યો. અરે, આ દેવને મેં અવિવેકી શબ્દો શા માટે લખ્યા?—બસ, એ જ દિવસથી હું ગાંધીજીનો દાસ બની ગયો. - [મંગલ પ્રભાત]

☆

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને અલીફ્રાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

નવાં પ્રકાશનો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં

જંગલમાં મંગલ [રૉબિન્સન ક્રૂઝોની આપવીતી] મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ, મૂ. પાંત્રીસ નવા પૈસા.

આ નામની જગવિખ્યાત વિસ્તારી કથાનો આ પુસ્તકમાં ઘણો નાનો સંક્ષેપ છે. તેનું કારણ તો સમજી શિક્ષણમાળાની પુસ્તિકાની નિશ્ચિત મર્યાદા હોવાનું જણાય છે. ... કથા માનવને સર્વકાળે પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપે એવી અને રસભર છે એટલે નાના વિદ્યાર્થીઓ ન... વશિખાઉ પ્રૌઢ વાચકોને ગમશે.

ચોપડી સચિત્ર છે. આપાયેલા ચિત્રો 'ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાંથી' લીધાનું જણાવાયું છે, તે માટે 'સામગ્રીવાળા'નો આભાર પણ માનવામાં આવ્યો છે. આ જ સંસ્થા તરફથી બીજી કેટલીક આવી સચિત્ર ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ છે,—જેમાંની કેટલીક આ જ લેખકની પણ છે—તેમાંના ચિત્રો પણ 'ઉપલબ્ધ સામગ્રી'માંથી જ લીધાનું જણાય છે, પણ ત્યાં એવો કશો ઉલ્લેખ થયેલો જણાતો નથી—એ શરતચૂક હો.

ઈસપ અને તેની વાતો [ભાગ ૧ ૨ ૩] મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ મૂ. દરેક ભાગના ચાળીસ નવા પૈસા.

ઈસપની ડહાપણ, સૂઝ, બોધ અને નીતિની નાની નાની વાર્તાઓ અતિ જાણીતી છે. વર્ષો પહેલાં પ્રાથમિક ધોરણોની સરકારી વાચનમાળાઓમાં જુદા જુદા પાઠરૂપે પણ ગુજરાતીમાં આવતી હતી. તે પરથી રચાયેલી કહેવતો પણ ગુજરાતીમાં રૂઢ થઈ ગયેલ છે—અને આજ પહેલાં પણ તેના છૂટા છૂટા અનુવાદો થયેલા પણ છે.

આ ત્રણ એક દક્ષિણ ... હેળવણીકારે કરેલા નવીન પ્રકાશનના સ્વરૂપ પણ પરીપાક સુમિષ્ટ છે.

મૂળ ગ્રંથનું યોગ્ય ગુજરાતીકરણ થયું છે, ત્યારે વિદેશી ચિત્રકારોએ દોરેલા બધા જ ચિત્રો એમ ને એમ મૂકી દેવાયાં છે તે યોગ્ય લાગતું નથી.

નીતિ અને વ્યવહાર સં. મુકુલભાઈ કલાર્થી, મૂ. ... પૈસ નવા પૈસા

... કે સ પાઠ્ય ... નથી ... વિદ્યાર્થી વાચનમાળાની જુદા જુદા ધોરણો માટેની ચોપડીઓમાં, આમાંની કેટલીક વાતો પાઠરૂપે આવી ગયેલ છે. તેનાથી અજાણ્યું વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી.

ભગવાન પ્રભુની બોધકથાઓ : મુકુલભાઈ કલાર્થી, મૂ. ચાળીસ નવા પૈસા.

નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે : "બોધકથાઓ આમ જનમાં સંઘરાયેલી મળે છે તેમાંથી કેટલીક વીણીને શ્રી મુકુલભાઈએ તેમની સરળ-સરસ લેખિનીમાં અહીં કહી છે." વળી લખ્યું છે "શ્રી કિશોરલાલભાઈએ પ્રભુ ખ્રિસ્તનું જીવન સમજાય તેવી રીતે ટૂંકમાં તૈયાર કરેલું છે."

ખરું જોતાં આ બોધકથાઓ કિશોરલાલભાઈની પ્રસ્તુત ચોપડી પરથી જ ભાષામાં થોડાઘણા ફેરફાર ઘટાડો કરી લીધી હોવાનું સાધાર જણાય છે. વાસ્તવમાં બધી બોધકથાઓ નથી. સંવાદ, રૂપક, કથા વિ. છે તે લગભગ બધું કિશોરલાલભાઈની ચોપડીમાં આવી જ ગયેલું છે. જે ફેરફાર કર્યો જણાય છે તે બધા જ કંઈ યથાર્થ પણ લાગતા નથી. દાખલા તરીકે 'ઉડાઉ છોકરો' રૂપકની શરૂઆત કિશોરલાલભાઈએ આમ કરી છે :

એક માણસને બે દીકરા હતા. તે પૈકી નાનાએ એક દિવસ બાપને કહ્યું : "મને મારો ભાગ આપી દો. મારે જુદા પડવું છે."

આ ચોપડીમાં એ જ શિર્ષકે આમ શરૂઆત છે :

એક માણસને બે દીકરા હતા. નાના દીકરાએ એક દિવસ પિતાને કહ્યું : "પિતાજી મને મારો ભાગ આપી દો. હું મારી મેળે રળી ખાઈશ."

ભાગ માગવા માટે "મારે જુદા પડવું છે" એ કારણ યથાર્થ છે, એ પદ કિશોરલાલભાઈએ યોગ્ય જ લખ્યું છે, પણ અહીં "મારી મેળે રળી ખાઈશ" નિમિત્ત લાગે છે. "પોતાની મેળે રળી ખાવાની" ખુમારીવાળો ભાગ માગવાની ઝંઝટમાં પડે? "પોતાની મેળે" રળી ખાવા માટે ભાગ માગવો એ યથાર્થ કારણ છે?

'સરખી મજૂરી'—કિશોરલાલભાઈએ જેને યથાર્થ રીતે રૂપક કહ્યું છે—વાડીનો માલિક દહાડિયા મજૂરોને દરેકને એક આનો મજૂરી ચૂકવે છે એમ વર્ણવાયું છે.

એ રૂપક આ ચોપડીમાં 'સૌને સરખું' નામે છે. તેમાં વાડીનો માલિક—અહીં ખેતરનો માલિક થયો છે—દહાડિયા

મજૂરોને એકેક રૂપિયો ચૂકવે છે એમ લખ્યું છે..ઇશુના જમાનામાં એકેક રૂપિયા જેટલી—તે યુગમાં ખેત-મજૂરો માટે અસામાન્ય ગણાય એટલી—મજૂરી રોજિયા ખેત મજૂરોને ચૂકવાતી એવું કયા ઐતિહાસિક આધારે શોધીને ફેરફાર કરાયો હશે?

આર. આર. શેઠની કંપનીનાં

નવલકથા

શકુંતલા : લે. ઈશ્વર પેટલીકર; મૂ. સાડા ચાર રૂપિયા.

લીલુડી ધરતી : [ભાગ ૧ અને ૨] લે. ચુનિલાલ મડિયા, મૂ. દરેકના પાંચ પાંચ રૂપિયા.

ધરતીનો પછેડો : લે. દેવશંકર મહેતા; મૂ. પાંચ રૂપિયા.

રત્નદીપ : લે. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અનુ. ગોપાળ દયાળજી ઘેલાણી; મૂ. સાડા પાંચ રૂપિયા.

કલ્પના : લે પીતામ્બર પટેલ; મૂ. સાડાચાર રૂપિયા.

જીવતાં ખંડેર : લે. ગોપાલ નીલકંઠ દાંડેકર, અનુ. ગોપાળરાવ ગ. વિદ્વાંસ: મૂ. સાડા પાંચ રૂપિયા.

હણાતાં હીર : [ક્ષયના દર્દીની તે રોગ પર મેળવેલા વિજયની પ્રેરક કથા. આવૃત્તિ બીજી] લે. શંકરભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ; મૂ. પોણા સાત રૂપિયા

નવલિકા

હીરાની ચમક : લે. રમણલાલ વ. દેસાઈ; મૂ. પોણા ચાર રૂપિયા.

લાલ મંડળ : [જાસુસી વાર્તાઓ] માધવજી મો. પટેલ, સવા રૂપિયો.

ગુજરાત વિદ્યાસભાનાં

ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત : [ભાગ ૩ ૪-૫.] લે. ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ; મૂ. અનુક્રમે સવા રૂપિયો, એક રૂપિયો અને સવા રૂપિયો. અગાઉ બે ભાગો પ્રગટ થઈ ગયા છે તેના અનુસંધાનમાં આ ત્રણ ભાગો છે અને પાંચમાં ભાગમાં એ સમાપ્ત થાય છે.

પ્રકીર્ણ

પમરાટ : [ગઝલ-સંગ્રહ] 'મુકબિલ' કુરેશી કાઝીવાડ, ભાવનગર; મૂ. સવા રૂપિયો.

શમા-પરવાના : [ઉર્દૂના અનેક નામી અનામી કવિઓના વિજય વાર શેઅરોનો સંગ્રહ] સં. દશરથ ગાંધી, રાગેશ, અલ્લાબક્ષ શેખ; રવાણી પ્રકાશન ગૃહ, અમદાવાદ; મૂ. ત્રણ રૂપિયા.

મારાં ગીતો : લે. ઇન્દુકુમાર દે. જોશી; જવાહર માર્ગ, જુનાગઢ, મૂ. ત્રણ આના.

*

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય   દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમા ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ મે ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની આ પુસ્તિકાઓમાં કેટલાક પ્રસંગો પ્રથમ વાર જ પ્રગટ થાય છે, નાના મોટાં સૌ કોઈને ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડતાં એ પાવન પ્રસંગો સરળ શૈલીમાં લખાયેલા છે સાથે બાપુજીની એક સુંદર અપ્રગટ તસ્વીર પણ આપવામાં આવી છે

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતા લખ્યું છે :

"મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, આપણા જમાનાના બે-મહાન પુરુષો ભારતીય સંસ્કૃતિના મોટા દિગ્ગજો એમને વિશે કોઈ કંઈ લખે તો તે આકર્ષક થવાનું જ. પણ જ્યારે એમને વિશે ભક્તહૃદય ગુરુદયાલ મલ્લિક લખે, ત્યારે તો પૂછવું જ શું? ગુરુદયાલ—ચાચાજી—ગાંધીજીના ખૂબ પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. તેમના જ પરિવારના તેઓ ગણાય અને કવિવર રવીન્દ્રનાથના તો તે અનન્ય ભક્ત.

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિહારી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારાં કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાનું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવા એનાં ઉદાહરણો છે 'સંયમ,' 'અધમતાનું લક્ષણ' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

'આવા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે"

ડમરો અને તુલસી

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીત, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે:

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે ...એ પણ મંજરીના બે વસ્તુ જુદું છે, ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીખો મધુર આસ્વાદ તે કુદરત વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નગ્ન કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અંદર અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર વાચક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે"

રૂપાયતન પ્રકાશન (નાગ)

મજૂરોને એકેક રૂપિયો ચૂકવે છે એમ લખ્યુ છ ઈશુના જમાનામા એકેક રૂપિયા જેટલી—તે યુગમા ખેત મજૂરો માટે અસામાન્ય ગણાય એટની—મજૂરી રોજિયા ખેત મજૂરોને ચૂકવાતી એવુ કયા ઐતિહાસિક આધારે રોધીને ફેરફાર કરાયો હશે?

આર આર શેઠની કંપનીના

નવલકથા

શકુંતલા લે ઇશ્વર પેટલીકર મૂ સાડા ચાર રૂપિયા

લીલુડી ધરતી [ભાગ ૧ અને ૨] લે ચુનિલાલ મડિયા મૂ દરેકના પાચ પાચ રૂપિયા

ધરતીનો પછેડો લે દિનકર મહેતા મૂ પાચ રૂપિયા

રત્નદીપ લે પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અનુ ગોપાળ દયાળજી પેનાણી મૂ સાડા પાચ રૂપિયા

કલ્પના લે પીતાંબર પટેલ મૂ સાડાચાર રૂપિયા

ઉઘતા ખડક લે ગોપાળ નીલકંઠ દાંડેકર અનુ ગોપાળરાવ ગ વિદ્વાંસ મૂ સાડા પાચ રૂપિયા

હણાતા હીર [ક્ષયના દર્દીની તે રોગ પર મેળવેલા વિજયની પ્રેરક કથા આવૃત્તિ બીજી] લે ગ કઝ ભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ મૂ પોણા સાત રૂપિયા

નવલિકા

હીરાની ચમક લે રમણલાલ વ દેસાઈ મૂ પોણા ચાર રૂપિયા

લાલ મહલ [જાસુસી વાર્તાઓ] માધવજી ગો. પટેલ સવા રૂપિયો

ગુજરાત વિદ્યાસભાના

ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત [ભાગ ૪૫] લે ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ મૂ અનુક્રમે સવા રૂપિયો એક રૂપિયો અને સવા રૂપિયો આઠ બે ભાગે પ્રગટ થઈ ગયા છે તેના અનુસંધાનમા આ ત્રણ ભાગો છે અને પાચમા ભાગમા એ સમાપ્ત થાય છે

પ્રકીર્ણ

પમરાટ [ગઝલ સગ્રહ] 'મુકબિલ' કુરેશી કાઝીવાડ ભાવનગર મૂ સવા રૂપિયો

શમા-પરવાના [ઉર્દૂના અનેક નામી અનામી કવિઓના વિષયવાર શેઅરોનો સગ્રહ] સ દશરથ ગાંધી રાગેશ અલ્લાબક્ષ શેખ રવાણી પ્રકાશન ગૃહ અમદાવાદ મૂ ત્રણ રૂપિયા

મારા ગીતો લે ઇન્દુકુમાર દે. જોશી જવાહર માર્ગ જૂનાગ મૂ ત્રણ આના

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૬ પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨ લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવુ પ્રથમ અકથી જ ગ્રાહકો નોધાય દર માસની બારમી તારીખે અક પ્રગટ થાય છે થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે તેનુ વાર્ષિક લવાજમ દેશમા આઠ પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬ પત્રવ્યવહારમા ગ્રાહક નબર અવશ્ય લખવો

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા ૧૨ મે ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક ધીરેન ગાંધી રૂપાયતન મુદ્રણ જૂનાગઢ

નૈહરવા હમકોં ન ભાવે. ધ્રુવ.
સાંઇકી નગરી પરમ અતિ સુંદર, જહઁ કોઈ જાય ન આવે,
ચાંદ, સૂરજ જહઁ પવન ન પાની, કો સંદેશ પહુંચાવે
દરદ યહ સાંઈ કો સુનાવે—નૈહરવા

આગે ચલૌં પંથ નહીં સૂઝે, પીછે દોષ લગાવે.
કેહિ બિધિ સસુરે જાઉં મોરી સજની, વિરહા જોર જનાવે
બિષૈરસ નાચ નચાવે—નૈહરવા

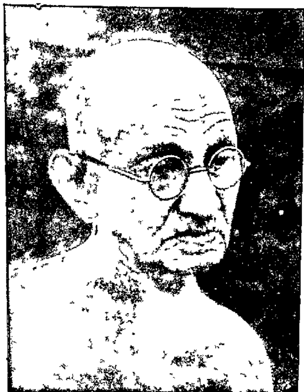
બિન સતગુરુ અપનો નહિં કોઈ, જો યહ ગઢ બતાવે
કહત 'કબીર સુનો ભાઈ સાધો, સુપને ન પ્રીતમ પાવે.
તપન યહ જિયકી બુઝાવે—નૈહરવા

*

તુલસીદાસે ઈશ્વર વિશેની ભક્તની લગની કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે એક દોહરામાં કહ્યું છે—

કામિહિ નારી પિયારી જિમિ લોભિહિ પ્રિય જિમિ દામ
તિમિ રઘુનાથ નિરંતર પ્રિય લગહુ મોહિ રામ

કામી પુરુષને જેમ સ્ત્રી પ્રિય લાગે છે, તે જ પ્રમાણે જીવને ઈશ્વરની લગની લાગવી જોઈએ. આવી તીવ્ર લગની મીરાં અને કબીરના અનેક પદોમાં જોવામાં આવે છે. અને ઘણીવાર દુન્યવી પ્રેમના આવા પ્રતીક દ્વારા જ પોતાનો ઉત્કટ ઈશ્વરપ્રેમ તેઓ બહુ મનોહરપણે વ્યક્ત કરે છે. કબીરના ઉપરના મનોહર પદનો ભાવ સ્પષ્ટ છે—પિયર, આ જગત હવે ગમતું નથી. સાહેબની નગરી, ઈશ્વરનું ધામ તો અતિ સુંદર છે પણ તે તો નિરાકાર છે, ત્યાં કોઈ આકાર સંદેશવાહક થઈને જઈ શકતો નથી. વિરહની વ્યાકુળતાને કારણે પંથ સૂઝતો નથી, અને વિષય અનેક ખેલો કરાવે છે. કોઈ સતગુરુ જ ગઢ બતાવે એમ છે. બાકી સ્વપ્ન જોવાથી પ્રીતમ, ઈશ્વર નહીં મળે, અને જીવની તરસ છિપે નહીં.

আরাগাম্

પુણ્યશ્લોક બાપુજી

જુગતરામ દવે

પુણ્યશ્લોક બાપુજીના ૧૦મા નિર્વાણદિને આવો આપણે તે રાષ્ટ્રપિતાનું સ્મૃતિશ્રાદ્ધ કરીએ.

મૃત્યુ સંબંધમાં બાપુએ ત્રણ જુદા જુદા પ્રસંગે ત્રણ જાતની આશાઓ પ્રગટ કરી હતી. એક વાર એવી આશા દર્શાવેલી કે એક હાથમાં પૂણી રહી ગઈ હોય, બીજા હાથમાં રેંટિયાનો હાથો હોય ને પ્રાણપંખીડું ઊડી જાય. બીજી વાર આશા બતાવેલી કે મારા કર્મ બાકી રહી ગયાં હોય અને ઈશ્વર મને પુનર્જન્મ આપે જ તો મારો જન્મ કોઈ ભંગીને ઘેર થજો. આનો અનુવાદ હું એમ કરું કે મારો પ્રાણ કોઈ હરિજનની સેવા કરતા કરતા તેની ઝૂંપડીમાં જજો. ત્રીજી વાર એમણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરેલી કે મુખ પર રામનામ હોય ને મારી આંખ મીંચાઈ જાય. આ ત્રણમાંથી તેમની છેલ્લી આશા ફળી.

આપણે સૌએ તેમનો સર્વોદયનો મંત્ર પૂર્ણપણે ઝીલ્યો હોત અને રચનાત્મક કામોથી આપણાં ઘરો અને ગામોમા સર્વોદયનો ગુંજારવ ચાલુ કરી દીધો હોત તો બાપુજીને એક સુખી સંતોષી પિતા તરીકે કંતાતે રેંટિયે મરણ મળ્યું હોત.

આપણે અસ્પૃશ્યતાસહિતના બધા ભેદો પૂરા દિલથી ટાળ્યા હોત તો બાપુજી પોતાની દત્તક પુત્રી લક્ષ્મીના ખોળામાં છેલ્લો શ્વાસ મૂકી શક્યા હોત.

પરંતુ ઈશ્વરે એવું સરજ્યું હતું કે તેમને ત્રીજું એટલે કે એક રામનામના આધારનું મૃત્યુ વરે. આપણે સૌ પોતપોતાનાં કારણોસર તેમને તજી બેસવામાં આપણું ડહાપણ માનતા થયાં હતાં. રાજદ્વારી ક્ષેત્રે આપણે તેમના વારસોએ તેમને છોડીને રાજદ્વારી સ્વરાજ્ય મેળવી લેવામાં મુત્સદ્દીગીરી માની હતી. અર્થક્ષેત્રે તેમના વારસોએ સ્વાવલંબન, ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ, સ્વદેશીને ગૌણ બનાવી પૈસાના મૃગજળ પાછળ દોડવામાં વ્યવહારકુશળતા માની હતી. સમાજક્ષેત્રે આપણે મનમાંથી ન્યાત જાત, ધર્મ, ભાષા પ્રાન્ત આદિના ભેદ અંદરખાનેથી સાચવી રાખ્યા હતા. આમ આપણે તેમના દેશબંધુઓ ખોટા નીવડ્યા. બાપુએ આખી જિંદગી રામનામના આધારનો જાપ કર્યો હતો, એટલે બધા આધારો ખસી જતાં અંતકાળે તે પરમ કૃપાળુએ તેમને આધાર આપ્યો.

બાપુજીમાં રહેલી અનેક વિભૂતિઓને કારણે લોકોએ તેમને મહાત્માનું પદ આપ્યુ હતું.

આ વિભૂતિઓમાં સત્યરત્નની વિભૂતિ બાપુજીને મળી હતી.

તેમના જીવનમાં પ્રગટેલી બીજી બધી વિભૂતિઓ તેઓએ ટીપે ટીપે અને ઈંચે ઈંચે મહાપ્રયત્ન કરીને મેળવી હતી. તેવી સિદ્ધિઓમાં મુખ્ય આ ગણાવી શકાય–

૧. અહિંસા અથવા પ્રેમ.

૨. બ્રહ્મચર્ય.

૩. વીરતા.

અહિંસા અથવા પ્રેમ પોતાના જીવનમાં કેળવવા માટે બાપુજીએ શું શું કર્યું ?

અંગ્રેજો સાથે ક્ષણે ક્ષણે લડવાનું હતું. લડવા છતા તેના પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટ કરવાનો હતો. તેથી જેટલા સજ્જન ભલા અંગ્રેજો મળ્યા તેમની સાથે બાપુએ અંગત મૈત્રી બાંધી. દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝને બાપુએ સગા ભાઈથી અધિક બનાવ્યા હતા. આફ્રિકાના દિવસોમાં પણ પોલાક, રેવન્ડ ડોક, જનરલ સ્મટ્સ વગેરેની ગાઢ મૈત્રી સાધી હતી આફ્રિકામાં મિસ શ્લેશીન અને હિંદમાં મિસ સ્લેડ (મીરા) ને સગી દીકરીઓ બનાવી હતી. લંડનમાં ગયા ત્યાં ઈસ્ટ એન્ડ એટલે ગરીબોના લત્તામા વસીને તેમ જ માન્ચેસ્ટર લેન્કેશાયરના મિલમજૂરોમાં ફરી તેમનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કોઈ વિલિંગ્ડન કે ચર્ચિલ જેવા કાળમીંઢ એ પ્રેમથી પલળ્યા નહીં એ જુદી વાત છે

આપણી પ્રજાએ હિન્દુ મુસલમાન સંબંધે અંગ સારો સ્વભાવ બતાવ્યો નથી. તેથી મુસલમાનોની મિત્રતા મેળવવા બાપુએ ચાલી ચાલીને પ્રયત્નો કર્યા છે. પૂ. ઈમામ સાહેબને આફ્રિકામા ભાઈ બનાવ્યા અને બન્ને ભાઈઓ સાબરમતી આશ્રમમાં સાથે રહ્યા. એ બની ભાઈઓના દાઢી જેના શરીરો વચ્ચે દબાઈને એમણે કેટલાં વર્ષો આખા હિંદભરમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. એમના જુદા અમ્માજાન, એમના બીબીઓ અને બેટાબેટીઓના હૃદય સુધી તેમણે પ્રવેશ કર્યો હતો. હકીમ અજમલખાન, ડૉ. અનસારી, મૌલાના આઝાદ અને બીજા સેંકડો મુસલમાનોને તેમણે માનવંતા મિત્રો બનાવ્યા

હના સરહદના ગાંધી બાદશાહ ખાન અને તેમના ભાઈ ડૉ. ખાન સાહેબ સાથે તો તેમણે એવો બંધો એકાત્મ ભાવ સાધ્યો હતો કે સરહદ પ્રાંતમાં આશ્રમ કાઢીને ગરવાનો પણ મનસૂબો એકવાર બાપુએ કર્યો હતો. મુસ્લિમ નેતાઓની જ નહિ, સામાન્ય માણસોની મહોબત મેળવવા માટે પણ તેમણે છેક નાનપણથી પ્રયત્ન કર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખોજા મેમણ વેપારીઓ સાથે તેમ જ મીર આલમ જેવા પઠાણો સાથે પણ તેમણે ઘરોબાનો નાતો બાંધ્યો હતો. કોઈ ઝીણા જેવાના દિલને પિગળાવવામાં તેઓ ફરોહમંદ ન નિવડ્યા, પણ એમાં બાપુના પ્રયત્નની ખામી કાઢી શકાય તેમ નથી.

અસ્પૃશ્યો પ્રત્યે હિન્દુ જાતિએ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે પણ બાપુજીએ તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો હતો. હરિજન કુટુંબને રાખીને આશ્રમમાં વસાવ્યું. હરિજન બાળાને પુત્રી બનાવી. હરિજનોને શાળા સભામાં એકાકાર કરવા માટે, ખાનપાનમાં એક આરે કરવા માટે, અને છેવટે તેમને માટે અને છેવટે તેમને માટે દેવના મંદિરોના બારણાં ખોલાવવા પણ બાપુએ કેટલી બધી મહેનત કરી! તેમ કરતા જતા સગી બહેન તેમને ત્યજી ગયા. આશ્રમને એકવાર આવતા ટકની પણ ફિકર ઊભી થઈ લાગી અને ખોમ્મ પણ પડવા અને બ્રિટિશ સરકારે જ્યારે અસ્પૃશ્યોને અલગ પાડવાનું કાવતરું રચ્યું ત્યારે બાપુ આમરણ ઉપવાસ કરી બલિદાન આપવા તૈયાર થયા. આ ક્ષેત્રમાં પણ આંબેડકર જેવાનો પ્રેમ બાપુજી પ્રાપ્ત કરી ન શક્યા પણ તેમાં બાપુના પ્રયત્નની ખામી નહોતી. સવર્ણોના અંતરમાંથી ઝેર પૂરું ગયું ન હતું એ જ કારણ હતું.

બાપુજીએ પ્રયત્નપૂર્વક મેળવેલી બીજી સિદ્ધિ તે છે બ્રહ્મચર્યની ગણું છું.

બ્રહ્મચર્યનો રસ તેમને ઠીક નાનપણથી હતો. લાગની ઉંમરના દિવસોમાં જ્યારે મૃત્યુ શય્યા પર હતા ત્યારે પિતા અને પત્ની એ બેના અંગ વચ્ચે તેમનાં જુવાન મનમાં ખેંચતાણ ચાલેલી તેનો દર્દભર્યો ચિતાર બાપુજીએ આત્મકથામાં વ્યક્ત કર્યો છે.

સ્વાભાવિક રીતે આવા ક્ષેત્રમાં કરેલો પ્રયત્ન પ્રકાશમાં થોડો જ આવી શકે. પરંતુ જ્યારે ૩૫ વર્ષની વયે બાપુએ પૂ. બાની સંમતિથી બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લીધું ત્યારે માથેથી જાણે મોટો ભાર ઊતર્યો હોય એવું તેમણે કહેલા વર્ણન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે જ દિનથી એમણે બધો વિચાર છોડીને મનુષ્યની અને ઈશ્વરની સેવામાં પોતાની ક્ષણે ક્ષણ અર્પણ કરવા માંડી. તે જ દિવસથી તેમણે જીવનમાં નાના મોટા બધા કામો માથે મૂકીને કરવા માંડ્યા.

બાપુજીએ મહા પ્રયત્ને મેળવેલી ત્રીજી સિદ્ધિ તે વીરતાની હતી. વીરતા એ ક્ષત્રિય લડાઈમાં બહુ વપરાયેલો શબ્દ છે. એ ગુણ દર્શાવવા બાપુએ સત્યાગ્રહ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સત્યને ખાતર વીરતાથી માથું આપવાનું બળ કંઈ કસરત કરીને થોડું જ મેળવી શકાય? પરમેશ્વરને ઉત્કટતાપૂર્વક યાચના કરી કરીને જ બાપુજી તે બળ દરેક પ્રસંગે મેળવી લેતા.

બચપણમાં અંધારાની બીક લાગતી. રંભાબાઈ પાસેથી રામનામનો મંત્ર મળતાં કેટલી ભક્તિપૂર્વક એ મહાન બાળક તેનો જાપ કરતો હશે એની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ.

ભણવા માટે ઈંગ્લાંડ જતા માતાએ માંસ, મદિરા અને મદનના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી હતી. ગાંધીજીએ ભક્તિપૂર્વક તેનું પાલન કર્યું હતું. પરંતુ અતિ ભારે પ્રયત્ન વડે અને પ્રભુની કૃપા વડે જ તેઓ તેમ કરી શક્યા હતા એ બાપુના લખાણો ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ.

મોટાભાઈના વિચારો સામે, પત્નીના વિચારો સામે, પોતાના મોટા પુત્રના વિચારો સામે બાપુજીને સત્યાગ્રહનું બળ વાપરવાનો વખત આવ્યો પડ્યું છે. જ્ઞાતિ પણ ન જમાનામાં હજુ નરમ પડી ન હતી. તેણે પણ બાપુના સત્યાગ્રહની ઠીક કસોટી કરી હતી.

રાજ્યની સામે લડાઈ માંડવી એ આકરી વસ્તુ ગણાય. તેમાં પણ પરાધીન પ્રજાને વિદેશી રાજ્યસત્તા સામે શિર ઉઠાવવાનું હોય તે તો આકરામાં આકરી લડત ગણાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને પાછળથી હિન્દુસ્તાનમાં વિદેશી સરકારોએ બાપુજીના સત્યાગ્રહને કેવી આકરી કસોટી ઉપર ચડાવ્યો હતો તેની કથા સર્વવિદિત છે. જેમ કસોટીનો પારો ચડતો ગયો તેમ તેમ બાપુજીની પ્રભુપ્રાર્થનાની ઉત્કટતા પણ વધતી ગઈ અને દરેક પ્રસંગે એમનું સત્યાગ્રહબળ વધારે ને વધારે તેજ બનતું ગયું.

[અનુસંધાન ૨૩મે પાને]

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રથમ દર્શન મેં ૧૯૧૯માં કર્યાં. તે વખતે જલિયાવાલા બાગના અતિ ભયંકર હત્યાકાંડથી હું અંદર ને અંદર ધૂંધવાતો હતો એટલે શાંતિની શોધ માટે હું શાંતિનિકેતન ગયો. કવિવરને જોતાં જ હૃદયે એમને ઓળખી લીધા. આનંદથી વિભોર થઈને હું એમના ચરણે પડીને બોલી ઊઠ્યો : 'ગુરુદેવ!'

ત્યારથી હમેશાને માટે એ મારી જીવનનાવના નાખુદા થઈ ગયા. એ રીતે ૧૯૨૧ સુધી એમની ઉજ્જ્વળ છાયામાં એમના આશ્રમમાં વારંવાર રહ્યો અને ધન્ય થયો જો કે, બાહ્યદૃષ્ટિએ એમની સાથે મારો વ્યક્તિગત સંબંધ બહુ ઓછો રહ્યો છે. સંકોચશીલ સ્વભાવ અને શરમ ક્ષોભને કારણે ભાગ્યે જ હું એમની સાથે કોઈ કોઈ વાર વાત કરતો. તક મળતા માત્ર એમને પ્રણામ કરીને સંતોષ માનતો. તોપણ અંતરથી હું હમેશા મને એમની નજીક માનતો અને એમના અપાર આશીર્વાદથી મને પોતાને માલામાલ માનતો.

ગુરુદેવ વિશેના સંસ્મરણોનો આધાર છે મારી આંખો અને મારા કાન. અને હા, ભક્તહૃદય પણ ખરું જ. તો, કેટલાક સંસ્મરણો સાંભળો—

'આજે તો સ્નાનઘરમાં ગુરુદેવને બહુ વાર થઈ ગઈ!' એક સવારે, ગુરુદેવને મળવા આવેલા ભાઈએ એમની રાહ જોતા ગુરુદેવના નોકરને કહ્યું.

'હા, કોઈ કોઈ વાર એવું થઈ જ જાય છે. શી ખબર, સ્નાન કરતાં કરતા કેમ સમય થઈ જાય છે!' નોકરે કહ્યું.

એટલામાં ગુરુદેવ સ્નાન કરીને બહાર આવ્યા. આવનાર ભાઈએ આદરથી પ્રણામ કર્યા પણ એમનાથી રહેવાયું નહીં. પૂછી જ નાખ્યું: 'ગુરુદેવ, સ્નાનઘરમાં કેમ આટલી બધી વાર થઈ?'

ગુરુદેવ પ્રથમ તો હસ્યા. પછી કહ્યું: 'સાચું કહું કે છાપાવાળા કોઈ કોઈ વાર કહે છે તે કહું?'

'બંધું કહો, તો કૃપા થશે.'

'તો સાંભળો—' ગુરુદેવે કહ્યું—'છાપાવાળા કહે છે કે હું દૂધમાં સ્નાન કરું છું એટલે વાર લાગે છે પણ સાચું કહું તો કોઈ કોઈ વાર નાહતી વખતે (હું ટબમાં ન્હાઉં છું) મને એક પ્રકારની જલસમાધિ લાગી જાય છે. ત્યારે સ્થળ અને સમયનું કશું ભાન રહેતું નથી. હા, એ સ્થિતિમાં કોઈ બીજા અદ્ભુત જગતમાં જરૂર ફરી આવું છું.'

☆

'ધીરે ધીરે ખસી જઈએ!' ગુરુદેવને મળવા ગયેલા બે મિત્રો ગુરુદેવના દર્શને એમના ઘરે ગયા ત્યારે બહારથી એમનું ગુંજન સાંભળી એકે બીજાને કહ્યું. કેમ કે એક નવા ગીતનો જન્મ થવાનો હતો.

બંને ત્યાંથી ધીરે ધીરે દૂર ચાલ્યા ગયા અને નવા ગીતના જન્મની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી ગુરુદેવનું ગુંજન અટક્યું અને નવા ગીતના શબ્દો એમાં સંભળાવા લાગ્યા. લગભગ અર્ધો કલાક સુધી પોતાનું નવું ગીત તન્મયતાથી એ ગાતા રહ્યા. એમનો ચહેરો એક અલૌકિક તેજથી ઝગતો હતો.

થોડા દિવસ પછી પેલા બે મિત્રોમાંથી એકે ગુરુદેવને પૂછ્યું - 'ગુરુદેવ, જ્યારે કોઈ નવું ગીત લખવાનું હોય છે ત્યારે તમે ગણગણો છો. તે વખતે તમે તમારામાં શો અનુભવ કરો છો?'

'એ તો એક ભારે રહસ્ય છે એ તમને કેમ બતાવું?' ગુરુદેવે હસીને જવાબ દીધો.

'તો પણ, જેટલું કહી શકો તે કૃપા કરી કહો.'

ગુરુદેવ થોડી વાર સુધી મૂગા રહ્યા. પછી ધીરે ધીરે એમણે કહ્યું: 'નવા ગીતની આગાહી મને અગાઉથી કદી મળી નથી. અચાનક અદૃશ્ય કોઈ જગતમાં પરદા પાછળથી કોઈના કંઠે ગવાતો અવાજ સંભળાય છે ને હું ગાઉં છું ને

કુ બરાબર સાંભળી શકતો નથી માત્ર સૂર જ સાંભળી શકુ છુ પછી હુ એ સૂરની નકલ કરવા માડુ છુ—જેથી તે મને સારી રીતે યાદ રહી જાય ત્યાર પછી છેવટે સહજપણે નવા ગીતના શબ્દો ચેતનાના દ્વારમાથી ઉભ પર ઊતરી આવે છે આ બધુ અસીમ અને આતર દેવતાના આશીર્વાદ છે '

☆

ગુરુદેવ તમારા મતે તમારું સૌથી ઉત્તમ નાટક કયુ ? એક દિવસ એક વિદ્યાર્થીએ ગુરુદેવને પૂછ્યુ

ડાકઘર '—ગુરુદેવે જવાબ આપ્યો— એમા મારી બધી રચનાઓનો સાર છે એટલા માટે મને એ અતિ પ્રિય છે હુ પણ તો ડાકઘર'ના અમલ' જેવો છુ—હમેશા અસીમનો તરસ્યો રાજાઓના રાજાનો દ્દ તેજાર !'

☆

એક વાર ગુરુદેવ લાંબી માદગીમાથી તાજા ઊઠ્યા હતા ત્યારે એક અ શ્રમવાસીએ અતિશય નમ્રતાથી પૂછ્યુ ગુરુદેવ આશીજી તમને એટલુ કહી ગયા છે કે બપોરે જમ્યા પછી તમે થોડો આરામ કરતા રહો તો તમે એમ આરામ કેમ કરતા નથી ? આ ઉમ્મરે તમને એવા આરામની ઘણી જરૂર છે '

ગુરુદેવે જવાબમા કહ્યુ એ બધુ હું જાણુ છુ પણ આદતથી લાચાર છુ જ્યારે ૧૧–૧૨ વર્ષનો હતો ત્યારે ગાયત્રી મંત્રની દીક્ષા આપતી વખત મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ મને કહ્યું હતુ કે દિવસે ઊંઘવુ કે આરામ કરવો એ આળસ છે એટલા માટે એ અનુચિત છે તે દિવસથી તે આજ સુધી એ જ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો આવ્યો છુ '

☆

એક દિવસ એક વૈષ્ણવી (જેને ગામના લોકો પાગલી' કહ્યા કરતા)ની વાત કહેવા લાગ્યા એમની આખ કોઈ જૂની અને પ્રિય યાદથી ચમકી ઊઠી એ બોલ્યા—' તે વૈષ્ણવી મને બીજે માળેથી નીચે ક્યારે ઉતરશો ઠાકુર ? કહીને મારા પર એક અજબ જાદુ કરી ગઈ ! મે કેટલીય વાર અનુભવ્યુ છે કેમકે મને જ્યા સુધી યાદ છે ત્યા સુધી તે દિવસથી જ સાધારણ માણસોના સુખદુ ખ એમની આશાઓ અને ઉમગો એમની ગરીબી અને એમની બાળક જેવી સરળતા આદિ બાબતોને તીવ્રપણે અનુભવ કરવા લાગ્યો છુ '

☆

ગુરુદેવ તમારી કૃતિમા કઈ સૌથી લાંબા સમય સુધી જીવત અને લોકપ્રિય રહેશે ? એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યુ

ગીતાંજલિ એમ તો મે બધા ગીતો પૂરી તન્મયતાથી લખ્યા છે પરંતુ ગીતાંજલિ અસીમ સીમાની લીલાનુ વર્ણન છે અને એ લીલા માણસના જીવનનો મર્મ છે

☆

હળ ચલાવો !

પાર્વતી મહાદેવને કહે છે મહારાજ ! હવે હળ ચલાવો લોકોને કામ આપો ધંધે લગાડો

મહાદેવે કહ્યુ પાર્વતી તુ ભોળી છે હળ ક્યાથી લાવીશુ ?

બાગમાથ ચંદનનુ ઝાડ કપાવી તેનુ હળ બનાવી લો તમે હળ ચલાવો દુનિયાના લોકોને કામ આપો

ભોળી છે પાર્વતી તુ, બળદો પર નાખવાના ધૂંસરા ક્યાથી આવશે ?

બાગમાથી આબા આબલીના ઝાડ કપાવો એના ધૂંસરા બનાવી લઈશુ

પાર્વતી, તુ ભોળી છે બળદ ક્યાથી આવશે ?

શંકર, આપણા નંદીને બળદ બનાવીશુ હળ ચલાવી માણસોને કામ આપો

પાર્વતી તુ ભોળી છે બળદ હાકવા માટે રાશ ક્યાથી લાવીશુ ?

મહાદેવ તમારે ગળે વીંટાયેલા સાપોનુ દોરડુ બનાવી લો

પાર્વતી તુ ભોળી છે બીજ ક્યાથી આવશે ?

પ્રભુ ક્ષીર સાગરથી મોતી મંગાવીને તે વાવીશુ તમે હળ ચલાવો, દુનિયાના લોકોને કામ આપો

(એક ગઢવાલી લોકગીતનો ભાવાનુવાદ)

ટાપુવાસીઓ

રતિલાલ-અનિલ

દરિયા વચ્ચે એક ટાપુ હતો ત્યાના લોકો પોતે જ પોતાનો કારભાર ચલાવતા એ લોકોની જરૂરિયાત ઓછી એટલે જિવતરની જ જાળ પણ ઓછી એમનામાનો એક પ્રતાપી પુરુષ આખા ટાપુનો કારભાર કરે પણ તેના પછી તેની સતતી સારી ન નીવડી એશઆરામી અને વિલાસી એટલે ટાપુવાસીઓને વધારે પરિશ્રમ કરવાનો વારો આવ્યો કેમકે, રાજાના મોજશોખ પૂરા કરવા પ્રજાને જ મહેનત કરવી પડે ને ?

એક વાર એ ટાપુને કાઠે પહેલી વાર એક મોટુ લડાયક જહાજ આવીને નાગર્યું ભાતભાતના શસ્રો લઈ ને અદરથી માણસો ઊતર્યા અને જોત જોતામા તો રાજમહેલે જઈ ને રાજાને બદી કરીને પોતાનો અમલ સ્થાપી દીધો તેનો ઝડો ઊતારીને પોતાનો વાવટો કાઠી પર ફરકાવી દીધો

તે લોકોએ પ્રજાને કહ્યુ 'અમે તો તમારા ભલા માટે આ ટાપુ પર આવ્યા છીએ અમારા ઈશ્વરે અમને આદેશ આપ્યો છે કે જાવ, ટાપુ પર જઈને ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરો ' અને અમે અહીં આવ્યા જુઓ, તમે હજી ઢેવા જ ગલી જેવી દશામા જીવો છો ? અમે તમને અદ્યતન રીતે જીવતા શીખવીશું, તમારો ઉદ્ધાર કરીશુ !'

લોકોને બહુ વિશ્વાસ ન આવ્યો પણ કહે કે આમેય આપણો રાજા આપણને બહુ હેરાન કરતો હતો જોઈએ કે આ લોકો શુ કરે છે!

વિદેશી લોકો પોતાની સાથે જાતજાતની કરામતવાળા યત્રો લાવ્યા હતા તેની કામગીરી જોઈને લોકો છક થઇ ગયા! અરે, આ તો કોઇ દૈવી માણસો લાગે છે! જોયુ લોખડના આ રાક્ષસો એમના હુકમ પ્રમાણે કેવુ ચપોચપ કામ કરે છે!

બસ, પછી શું જોઇએ ? લોકોએ આવનારાઓને વધાવી લીધા

વિદેશીઓએ જોયુ કે ટાપુ પર મબલખ કાચી સપત્તિ પડી છે—આ મૂરખાઓને તો એનુ ભાન પણ નથી—અને એ જ સારુ છે આપણને એનો મનફાવતો ઉપયોગ કરવાનુ સરળ પડશે

લોકો હાથસાળ પર કાપડ વણતા તેમને કહ્યુ 'અરે તમે આ આખો દિવસ વણી વણીને બેવડ વળી જાઓ છો અને તોયે તમારા શરીર તો પૂરેપૂરા ઢકાતા નથી જુઓ હવે અમે તમને કાપડ વણવાના યત્રો આપીશુ આખા દિવસે વણો છો એટલુ કાપડ તમે એક કલાકમા વણી શકશો '

'હ ! તો તો બહુ સારુ !' ટાપુવાસીઓએ કહ્યુ

'પછી બાકીનો સમય તમે આનદ પ્રમોદમા ગાળજો જિદગી કઈ વૈતરુ કરીને મરી જવા માટે થોડી મળી છે ?'

'ના ભાઈ તમે સાચુ જ કહો છો '

અને કાપડનુ યત્ર દાખલ થયુ બદલામા ટાપુ પરનો કેટલોક કાચો માલ વિદેશીઓએ લઈ લીધો

લોકો હાથે જ અનાજ દળતા

'અરે, દળતા દળતા તમારા હાથે છાલા પડી જાય છે ' વિદેશીઓએ કહ્યુ

'ત્યારે શુ કરીએ ભાઈ ? છૂટકો છે, કઈ દળ્યા વિના ?'

'પણ અમે તમને આપોઆપ ચાલતી ઘટી આપીએ પછી કઈ ?'

'તો એનાથી રૂડુ શુ !'

અને પછી સચાથી ચાલતી ઘટી આવી લોકો ખુશખુશ થઈ ગયા વાહ આમ ચપટી વગાડીએ એટલામા તો લોટ દળાઇને તૈયાર !

લોકો બળદ જોડીને ખેતી કરતા

પરદેશીઓએ કહ્યુ 'અરે, આમ તો કયે દિવસે તમારા કામનો પાર આવે ? બળદ અને તમારા બેઉનો મરો આમા તો થાય છે '

'ભાઈ, અનાજ કઈએ સિવાય થોડુ પેદા થાય ?'

'કેમ ન થાય ? જુઓ અમે તમને યાત્રિક હળ આપીએ આ તમારા બળદો આખા દિવસ ખેડે એટલુ તો એ પા કલાકમા ખેડી નાખે!'

'એમ? તો તો બહુ સારું ભગવાન તમારું ભલું કરશે!'

અને યાંત્રિક હળો દાખલ થયા

લોકો થાકી જતા ત્યારે દૂધનો ઉકાળો કરીને પીતા

વિદેશીઓએ કહ્યું 'અરે, આમ તે કંઈ તમારો થાક ઊતરે? જુઓ અમે પૃથ્વીલોકનું અમૃત લાવ્યા છીએ તે જરા ચાખી જુઓ તમારો થાક ક્યાં નાસી જાય છે તે પીધા પછી અમને કહેજો '

'લાવો ત્યારે સ્વાદ કરી જોઈએ ' એમ કહીને લોકોએ વિદેશીઓએ આપેલું અમૃત પીધું પહેલાં તો તેની વાસ જ ન ગમી પણ પીધા પછી તો ભાન જ ભૂલી ગયા અને પછી થાક કેવો ને વાત કેવી! 'અહાહા! આ તો બહુ સરસ ! માંણુ ધોળે દિવસે તારા દેખાય છે! આ પરદેશીઓ તો ભાઈ, ખરેખર ભગવાનના માણસ લાગે છે!'

'હા, અમે ભગવાનના જ માણસ છીએ અને તમને પણ એ જ ભગવાનના માણસ બનાવવા અમે અહીં આવ્યા છીએ, તમારો ઉદ્ધાર કરવા જ અમને પ્રભુએ અહીં મોકલ્યા છે! તમારો તે કંઈ ભગવાન છે? જુઓ અમારા ભગવાન અમને કેવી કેવી વિદ્યા આપે છે, જોયું ને?'

લોકો કહે 'હા ભાઈ, વાત તો ખરી! અમારી તો કંઈ અક્કલ જ ચાલતી નથી '

'તો ચાલો અમે મદદ કરીએ '

વિદેશીઓએ એક નવું મંદિર બાંધ્યું ત્યાં એક માણસ સૌને ઉપદેશ આપે, પ્રાર્થના કરાવે હલકી વર્ણના લોકોને પણ ઊજળી વરણ સાથે જ બેસાડે તેથી તેઓ તો રાજી રાજી થઈ ગયા 'ભાઈ આ તો ખરેખરા ભગવાનના માણસ! છે જરા યે ભેદભાવ? આ ધર્મ જ અમને તારશે '

આમ ધીરે ધીરે આખા ટાપુની કાયાપલટ થઈ ગઈ શરૂશરૂમાં તો લોકો વિદેશીઓના તેજમાં સાવ અંજાઈ ગયા

પણ સમય વીતતો ગયો અને—

લોકોને ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા

તે શી રીતે?

યંત્રો આઠ કલાક શું, સોળથી માંડી ચોવીસ કલાક ચાલતાં એટલે અનેક માણસો બેકાર થઈ ગયા

યંત્રોથી જમીન ખેડાતી એટલે ઢોરો પણ ઓછા થતા ગયા ઘી દૂધ મોંઘાં થયાં ને તો યે જોઈતા પ્રમાણમાં મળે નહીં જે કંઈ ઊપજે તે યંત્ર પરદેશીઓ—લોકોને આપેલા યંત્રોના દેવા પેટે ઘણું બધું અનાજ, ને બીજો કાચો માલ પોતાના દેશમાં લઈ જાય એટલે માલની અછત અને મોંઘવારી વધી ને તે સાથે જ લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટી

લોકોને કામ જોઈતું હતું પેટ ભરવા માટે પણ કામ મળતું ન હતું એટલે અનાજ ખરીદવા કે અંગ ઢાંકવા કપડું ખરીદવા પૈસા ન હતા નિશાળો હતી પણ ભૂખ્યે પેટે નિશાળ સુધી જવાની સુધ પણ ન હતી

કેટલાક લોકો ખિજાયા આ પરદેશીઓને કાઢો એણે આપણને ભુખભેગા કર્યા છે એમણે જે હાથે ચડ્યું તે લઈને હુમલો કર્યો. પણ શક્તિ-પાતા શસ્ત્રોવાળા પરદેશીઓએ તેમને તરત જ મહાત કર્યા કેટલાક મર્યા અને બાકીનાને જેલભેગા કર્યા

ટાપુવાસીમાંથી એક મહાપુરુષ જાગ્યો તેણે કહ્યું 'ભાઈઓ આપણી ભૂખ આપણે જ મટાડી શકીએ એવું છે '

'હેં, એવું શું છે?'

'હાથે જ દળવા માંડો '

'એ તો મોંઘું પડે!'

'તો જીવવું છે કે મરવું છે?'

'જીવવું છે!'

'તો યંત્રોને કાઢો હાથે ઘંટી ફેરવો હાથે સૂતર કાંતો, જાતે વણો ને બળદને હળે જોડી ખેતી કરો '

'ઉત્પન્ન ઓછું થશે '

'એટલે જ બધાને કામ પણ મળશે ને?'

'હા, એ વાત ખરી '

'અને આ વિદેશીઓની બંદૂક સામે તમારી ડાંગ નહીં ચાલે, એની સામે તમારો દેહ ધરો '

'આ તો સાવ ગાંડી વાત '

'એમ તો સાવ મરી જ જઈએ '

'અને ઠાંગ લઇને લડશો તો જીવતા રહેશો?'

'ના, એમ પણ મોત તો અરું જ!'

'ત્યારે મર્દાનગીથી મરો. વગર શસ્ત્રે લડશો તો તોપો મૂંગી થઈ જશે.'

'હા, અલ્યા વાત તો ખરી!' –

'અને—'

'અને શું?

'એમની સાથે બધો વહેવાર બંધ કરો!'

'મારી ન નાખે?'

'આમે ય કોણ જીવવાનું છે? તો ધર્મ બજાવતાં મરો–એનાથી રૂડું શું?

'તમારું કહેવું સાચું છે.'

લોકોને 'ઉશ્કેરનારા' તે સત્પુરુષને વિદેશીઓએ પકડ્યા, જેલમાં નાખ્યા.

લોકો પૂરેપૂરા ઉશ્કેરાયા. લોકોના મનમાં વસી ગયું કે પેલા સત્પુરુષ કહે છે એ જ વાત સાચી છે.

જેમને હૈયે સત્પુરુષની વાત વસી એમણે એમની વાતનો અમલ કર્યો. નબળા પોચા આઘા રહ્યાં. પણ વાત વંઠી તે વંઠી.

મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી એવું ચાલ્યું. ત્યાં સુધીમાં ટાપુ પાયમાલ થઇ ગયો હતો.

ત્યા તો વિદેશીઓને દેશમાથી કહેણ આવ્યું: 'ભાઈ ઓ, અહીં આવજો. દેશને ભારે ભીડ પડી છે.'

વિદેશીઓએ જોયુ કે અહીંના લોકો હવે સુખે જીવવા દે એમ નથી, અને તલમાં ય તેલ રહ્યું નથી–ત્યારે ચાલો એમના પર ઉપકાર કરીએ. એમણે લોકોને કહ્યું: 'જુઓ ભાઈ ઓ, અમે તો તમારું ભલું કરવા આવ્યા હતા. થઇ શક્યું એટલું અમે કર્યું. અમે તમને હોશિયાર કર્યા, હવે તમે તમારો કારભાર સંભાળી લો. ભીડ પડે ત્યારે યાદ કરજો, અમે વહારે ચઢશુ સારાસારી રાખજો.'

'ભાઈ, આ તો બહુ સારી વાત. ત્યારે હવે તમે જાવો. અમારા તમને ઝાઝા જુહાર.'

'પણ એક વાત છે—'

'શી?'

'તમારામાં એકતા નથી. એટલે અમે ચાલ્યા જઇએ તો તમે અંદર અંદર લડી મરો. પહેલાં એક થાઓ–પછી અમે જઇએ.'

'પણ ત્યાં સુધી હવે અમે તમને સાંખી ન લઈએ.'

'ત્યારે અમે તમારા બે વર્ગોને ટાપુનો એક એક ભાગ વહેંચી આપીએ.'

'એ તો ભૂંડું! પણ ભૂંડું તો ભૂંડું! હવે તો તમે જાવો જ!'

'હો ત્યારે આ ચાલ્યા!'

'ઝાઝા જુહાર!'

અને વિદેશીઓ ગયા.

પણ પેલા સત્પુરુષે લોકોને કહ્યું: 'ભાઇ હવે આપણે આઝાદ થયા પણ જે ચીજે આપણને ગુલામ કર્યા, એ ચીજોને તમે પૂરેપૂરી હાંકી ન કાઢો ત્યાં સુધી તમે પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર નહીં થઈ શકો. કેફ, આળસ, ભેદભાવ, કામચોરી, ચાડેબી, પરાવલંબીપણું, ક્રૂરતા–બધું છોડો તો જ તમને મળેલી સ્વતંત્રતા ટકશે.'

'હો, હો, તમે બરાબર કહો છો એમ જ અમે કરીશું.'

'તો તમને મારા આશીર્વાદ છે!' સત્પુરુષે આવેલી આઝાદીને આશીર્વાદ આપ્યા.

લોકો અંદર-અંદર ગુસપુસ કરવા લાગ્યા: 'અલ્યા, આટલા બધે આટઆટલાં યંત્રો વસાવ્યાં તેને કંઈ નકામાં જવા દેવાય? એ તો ચલાવ્યે જ છૂટકો. અને પેલા પરદેશીઓ કરતાં આપણે થોડા હલકાં છીએ કે એમની હારોહાર ન આવીએ? ચઢિયાતાં યંત્રો વસાવીશું ને તેમની ટક્કર ઝીલશું સત્પુરુષને રાજી રાખવા હાથઉદ્યોગો પણ ભલે ચાલ્યા કરે. અને રાજકારભાર પણ ચાલુ ઢબે જ ભલે ચાલે. નવું કરવાની નવરાશ ક્યાં છે? આપણે તો પેલાઓની બરોબરી કરવી છે—એ લોકો પણ જાણે કે ના–આમનામાં પણ દૈવત છે!'

સત્પુરુષે નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું: 'અલ્યાઓ. રાક્ષસને જીતવા તો દેવ બનવું જોઇએ. રાક્ષસ થશો તો ચઢિયાતો રાક્ષસ તમને ખાઇ જશે.'

'ના, ના, અમારે તો દેવ જ બનવું છે, પણ નવું મંદિર બાંધવાની નવરાશ જ ક્યાં છે? અમે રાક્ષસના ધામને જ ધીરે ધીરે મંદિર બનાવી દઈશું.'

સત્પુરુષ મૂંગા જ રહ્યા.

ઈશ્વરગિરિ મહારાજે માંડેલા કેસનો આખરે ચુકાદો આવી ગયો. મંદિરમાં એમનો અને એમના ભાઈનો અર્ધો અર્ધો ભાગ નક્કી થયો. પણ ઈશ્વરગિરિએ જોયું કે જ્યારે મતમેળ નથી રહ્યો ત્યારે ભેગો વહીવટ કરીશું તો ઝઘડા ઊભા થયા વિના રહેવાના નથી. એમણે તો ભાઈએ આવક પેટે અમૂક ઉચક રકમ આપી તે સ્વીકારી લઈને મંદિર પરનો પોતાનો બધો હક ઉઠાવી લીધો.

પાસે પણ ઠીક ઠીક નાણું હતું અને અર્ધો ભાગની મળેલી રકમ પણ મોટી હતી. બાકીની જિંદગી વીતાવતા એમને કે કુટુંબને કશી ચિંતા રહે એવું ન હતું, છતાં સાવ નિવૃત્ત બેસી રહેવું એમને ગમ્યું નહીં.

પ્રવૃત્તિ માટે એમણે એક દૂરનું લગભગ નિર્જન સ્થાન પસંદ કર્યું. નદીકિનારે જંગલ જેવી છતાં સાવ અજાણી નહીં એવી જગ્યાએ પડાવ નાખ્યો, નાનકડી ઝૂંપડી ઊભી કરી અને એક નાનકડું શિવાલય પણ ઊભું કર્યું.

આસપાસ રહેતા આદિવાસીઓને તો બેસવા ઠેકાણું થયું તેથી એમને ઘણો આનંદ થયો. ધીરે ધીરે મહારાજની સુવાસ ફેલાવા લાગી અને આસપાસ દૂર દૂર રહેતા માણસો વાર પર્વે ત્યાં પૂજા પ્રાર્થના ને સ્નાન માટે આવવા લાગ્યા. મહારાજને હવે થોડી ઘણી આવક થવા લાગી અને એમને લાગ્યું કે આસપાસની જગ્યા બધી બરાબર સરખી કરવામાં આવે તો સરસ જગ્યા થાય, ફળ ફૂલના છોડ પણ ઉગાડી શકાય અને સ્થાનક શોભી ઊઠે. આમેય, આદિવાસીઓની જરૂરિયાત ઓછી અને વળી શ્રદ્ધાળુ અને શ્રમનિષ્ઠ પણ ખરા. એટલે ચારેક આદિવાસીઓને મહારાજે કામે રાખ્યા. મહારાજે તેમને પહેલાં જ કહી દીધું કે 'ભાઈ, હું કંઈ વાડી ખેતરનો માલિક નથી, તે તમે જુઓ જ છો, આ તો ધર્મનું સ્થાનક છે અને આમ આવક પણ નથી, છતાં આમેય તમે સુખે દુ:ખે દહાડા કાઢો છો તો ભગવાનની ચાકરી કરો, રોટલા તમને હું દઈશ.'

આદિવાસી નોકરોને બીજું શું જોઈએ? એમણે તો તન તોડીને મહેનત કરવા માંડી અને થોડા જ સમયમાં આસપાસ જંગલ જેવી જગ્યા હતી તે મૂંગિતા સોત ઝાડો કાઢી નાખીને સાફ કરી નાખી અને કોદાળી તાવડાની મદદથી ખાડા બૂરીને, ટેકરા ખોદીને જમીન સમથળ કરી નાખી અને પછી તો મહારાજે ફૂલના છોડ રોપાવ્યા, ફળઝાડની કલમો રોપાવી. થોડીક જમીન ખેડ માટે પણ રાખી. નજીક જ નદી વહેતી હતી એટલે પાણીની તો ભરપૂર છત હતી એટલે થોડા સમયમાં એ સ્થાન લીલું કુંજાર થઈ ગયું. દર સ્નાન સ્થાનકે પણ ભાવિકોની અવરજવર વધતી જતી હતી. કેટલાક ભક્તોએ અમુક માનતા રાખેલી તે ફળતા તેમને એ સ્થાનક પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા જન્મી, તેમણે પોતાના ખર્ચે મંદિરના જુદા જુદા ભાગો બંધાવ્યા અને પછી તો એ મંદિર આખા પંથકમાં પંકાવા લાગ્યું અને પછી તો દર મહાશિવરાત્રિએ ત્યાં મેળો પણ ભરાવા લાગ્યો.

મહારાજને તો એક સારા મંદિરની સ્વતંત્ર માલિકી મળી ગઈ.

મંદિરની હાલત આમ ઘણી સરસ થઈ ગઈ હતી—મહંતના માનપાન પણ વધ્યા હતા, આવક પણ વધી હતી. પણ—

પણ પેલા આદિવાસીઓની હાલત હજી એવી ને એવી જ હતી. ઊલટો, એમના પર કામનો બોજો વધ્યો હતો અને એટલાં વર્ષોમાં કુટુંબનો બોજો પણ વધ્યો હતો. આમ તો મહંત પ્રત્યે તેમને સૌને સારો સદ્ભાવ. પણ એમની સુખ સગવડ કે પગારમાં કંઈ વધારો ન'તો થતો તેથી ચારેય અકળાતા. આખરે સૌએ મળીને એક દિવસ મહંતને કહી જ દીધું 'બાપજી, હવે કંઈ અમારો વિચાર કરો તો સારું!'

'કેમ તમને શું દુઃખ પડી ગયું ?'

'ભગવાનની છાયામાં દુઃખ તો કેવું હોય ? પણ હવે અમને સારાં ઓરડાં, થોડો વધારે પગાર....'

'એ બધું ધીરે ધીરે થશે જ ને ?'

'ના, હવે કંઈક કરો તો સારું !'

'જો ભાઈ, આ તો તમે આમ વગડે પડી રે'તા હતા–એટલે મને થયું કે છો ભગવાનની ચાકરી કરે ને રોટલા ખાય. એટલે મેં તમને રાખ્યા. બાકી ભાવિકો તો પોતે થઈને કહું તે જગ્યા બનાવી આપે. મને એમ કે પેટવરામાં પુણ્યવરો. મારા ભેગા તમે ય ભગવાનનું ભજન કરો ને પેટનું ભાડું ચૂકવો. બાકી, આજે શું મને નોકરો નથી મળતા ?'

'બાપજી, એવું શું બોલ્યા ? હવે તો ઘણા બધા આવીને રહેવા રાજી થાય. હવે કોઈ પહેલાં જેવી અથાવરૂ જગ્યા થોડી રહી છે ? અમે વળી બીજે ક્યાં જઈએ ? છતાં કંઈક કરો તો સારું.'

'વારુ જોઈશ.' કહીને મહંતજીએ વાત ટાળી. પણ એમના તરફથી એવો કશો પ્રયાસ દેખાયો નહીં.

નોકરો મુંઝાવા લાગ્યા. મહારાજ તો કંઈ કરે એમ લાગતું નથી. આમ તો નજીકના ગામે મોસમે કેવો સરસ રોજ મળે છે ! પણ આપણે તો થંકર બાપાને વળગી રહ્યા. હવે થાય પણ શું ? ભૂંડું કરીએ તો ભગવાન કોપે. આટલાં વરસ અહીં કાઢ્યાં અને હવે બીજે જઈએ તે પણ ભૂંડું જ લાગે.

એવામાં થયું એવું કે ગામડામાં લોકસેવાનું કામ કરતા એક કાર્યકર મંદિર ભણી આવી ચડ્યા. જગ્યા જોઇને રાજી થયા. વિચારવા લાગ્યા કે, મારે પણ અહીં થાણું નાખવું હતું. પણ સેવાને નામે કોણ મદદ આપે ? આદિવાસીઓ પણ કેમ ભરોસો કરે ? પણ આ મહંતે ધર્મને નામે અહીં ગોકુળ ઊભું કરી દીધું, કરી શક્યા. ઠીક, એ પણ સારું છે. એનાથી યે આસપાસની વસતિને લાભ થતો હોય તો સારું જ છે. વરસે મેળો થાય છે ત્યારે અહીંના લોકોને તો લાભ જ ને ?

કાર્યકર ફરતાં ફરતાં જગ્યામાં કામ કરતાં માણસોને મળ્યા.

'કેમ હવે તો દારૂ છોડ્યો ને ?'

'ભગવાનની છાયામાં તો કેમ પીવાય ?'

'ન જ પીવાય. પણ ભાઈ, ભગવાન તો તમારામાં ય છે, પણ તમે તેમને ઓળખો ત્યારે ને ? કંઇ નહીં', આમ હાજરાહજુર ભગવાનને ઓળખ્યા તે ય ખોટું નથી. પણ તમારું કેમનું ચાલે છે ? કોઈ વાતે વાંધો તો નથી ને ?

'આમ તો ભાઈ, કશું ય દુઃખ નથી. મંદિરની જમીન પર કામ કરીએ છીએ, ને મહારાજ રોટલા આપે છે તે ખાઇએ છીએ. પણ આ કુટુંબનો ભાર વધતો જાય છે, એટલે એમ કે મહારાજ કાચાં-પાકાં સારાં ઓરડાં કરાવી દે, થોડો પગાર વધારી દે તો આપણો જીવ રાજી.'

'તે, તમે મહારાજને કોઈ દિ' કહ્યું છે ખરું ?'

'કહ્યું છે ને ભાઈ.'

'કંઈ જવાબ ?'

'જવાબ તો બીજો શો આલે ! એમને તો ચાલે છે એમ ચાલે એ જ ગમે એમ લાગે છે.'

'ઠીક, હું મહારાજને વાત કરીશ. હવે તો વાડી પણ મઝાની ઊપજ આપે છે. મંદિર તો ખરું જ.' કહીને કાર્યકર મહારાજ પાસે ગયા.

'જય જય, મહારાજ !'

'જય જય, કેમ કંઈ આ તરફ આવવાનું થયું ?'

'મનને થયું કે ચાલ જીવ, હું યે શિવને સલામ ભરતો આવું.' કાર્યકરે બેસતાં કહ્યું.

'ચાલો આવ્યા તે સારું થયું. હવે બેચાર દિવસ રહી જજો. પણ હું તો ધારું છું કે તમે કામ વિના અહીં પગ શેને. દો !'

'આવ્યો હતો તો એમ જ. પણ અમારે ક્યાં કશું શોધવા જવાનું છે ? મહારાજ, હવે તો

તમારે અહીં બધુ બરાબર છે ને ?'

'હા, શંકરની કૃપાથી બધા સારા વાના છે'

'ત્યારે હવે તમારા નોકરોની સ્થિતિ સુધરે એવુ કંઈક કરો'

'અહીં એમને શું દુઃખ છે?' મહંતે જરા કડવાશથી કહ્યુ

'દુઃખ તો માણસને પેટ સિવાય બીજું શેનુ હોય?'

'તે અહીં એ લોકો ભૂખ્યા રહે છે એવુ કોણે કહ્યું? આ તમારુ કામ જ આવુ—ભૂખ ન હોય તો ય શોધી કાઢવી!'

'મહારાજ સાવ એવુ નથી હવે તો મંદિરને સારુ છે એમને ઓરડા કરી દો, થોડોક પગાર વધારી દો તો બિચારા બમણી હોંશથી કામ કરશે' કાર્યકરે સમજાવતા કહ્યુ

'જુઓ ભાઈ, હું અહીં આવ્યો ત્યારે એ લોકો રખડી ખાતા હતા આ તીરથે માછલા ય મારી ખાતા તેમને પાપમાંથી બચાવ્યા, રોટલો દીધો, નિરાત દીધી હવે એમને બીજુ શુ જોઇએ? ને તેમ છતા ન ફાવતુ હોય તો, શુ બીજા માણસો મને નથી મળતા, મે એમને બાધી થોડા રાખ્યા છે? મને એમ કે, શંકરના દરબારમા કોઈ ભૂખ્યુ ન રહે ઠો ખાતા એમ કરીને રાખ્યા હવે એમને ય પાંખ ફૂટવા માંડી!

'મહારાજ, ખોટુ લાગે તો માફ કરજો, આ તો તમે એવી વાત કરી કે જાણે ગોળાને ભીનો રાખવા માટે જ તમે એમા પાણી ભરો છો! પણ ખરેખર તો તમે તમારી તરસ છિપાવવા માટે ગોળામા પાણી ભરો છો! પણ ગોળાનો સ્વભાવ જ એવો રહ્યો કે એ પહેલા થોડુ પાણી ન પીએ ત્યાસુધી અંદરનુ પાણી પીવાજેવુ થાય જ નહીં પીવાય જ નહી

'તેમ, તમારા નોકરોને બટકું રોટલો નાખ્યા સિવાય આખો રોટલો, તમને મળે નહીં, એટલે બટકુ નીરો છો! આ પરમાર્થ છે કે સ્વાર્થ? છતા ભલે તમે, આખો રોટલો ખાવ એટલુ ખાતાય હવે આણુ વધે છે તો પેલાઓને બે બટકા વધારે આપો એટલુ જ હુ કહુ છુ છતા ન માનવુ હોય તો કંઈ નહીં

'હુ જ અહીં ધાણુ નાખીશ ને નોકરોને રાખી લઇશ એના પેટ પર પગ મૂકીને કોણ આવે છે તે ય જોઇ લેવાશે ને આવશે તો હુ મારા પેટનો ખાડો ઊંડો કરીશ—અપવાસ કરીશ, મહારાજ!'

'ભાઇ, આ તો તમે વાતનુ વતેસર કર્યુ! ભગવાનની જગ્યામા આવુ બધુ સારુ લાગે? તમારા માન ખાતર તમે કહો એમ કરી દઇશ, બસ? ભગવાન એમની સામે જોઇને મંદિરને પાચ પૈસા વધારે અપાવશે હા, હવે તમે હમણા શુ કરો છો, એ તો કહો! આવુ જ બધુ હશે કેમ?' મહંતે હસતા હસતા કહ્યુ

મહંતે વિચાર્યું કે આ તો ગોળો તડકી જાય તો ય પાણી ભરવા ન દે એવો ટેકી છે મારે તો ગોળો ય જશે ને પાણી ય જશે એના કરતા ભલે ગોળો વધારે પાણી પીતો!—એમ સમજીને ફેરવી તોળ્યુ

✿

✫ વિચારમા રહેલી ગરીબી ધનપ્રાપ્તિથી દૂર નથી થતી

✫ નિષ્ફળતા તો મહેચ્છાના મૃત્યુ ને નિષ્ક્રિયતાથી જ મળે

✫ કૂવો પોતાનું રૂપ તો શું જાણે પણ પોતાનામાં જ સંઘરે છે'

✫ હામ અને હીરના એક જ હોના છતા જુદા જુદા છે

✫ વસંત ને ગ્રીષ્મ ક્યા સુધી? તો કે, કેસુડાથી ગુલમહોર સુધી'

✫ શિખર પરના તરણા પડેના ભિંજાય ને પડેના જ સુકાય

✫ ધસ્તુ આગળ ન જોઈ શકનારો ક્ષિતિજ પણ ન જોઈ શકે

[૫૬]

સાધક ભૂતદયાને કારણે, કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એની બધી પ્રવૃત્તિ ભૂતદયાની પ્રેરણાથી ચાલે છે. જેમ જેમ એની ભૂતદયા વ્યાપક અને ગહન થતી જાય છે, તેમ તેમ બીજા જીવોનું ને એનું અંતર ઓછું થતું જાય છે.
અંતમાં બધા જીવો અને હું-એક જ છીએ,
સૌનું સુખ જ મારું સુખ,
એવી અનુભૂતિ થતાં, એમ જ જાણો કે ભૂત માત્રનો પ્રાણ બની જાય છે.
એવી અનુભૂતિ પછી સહજ જ સ્થૂળ ક્રિયા લુપ્ત થાય છે.
બીજું કંઈ ન કરવાં છતાં પણ બધું કરાવવાની શક્તિ હાથમાં આવે છે,
એને જ અકર્મમાં કર્મ કહે છે.
એ બીજ-રૂપ સિદ્ધિ નિવૃત્તિનાથ સાધી ચૂક્યા છે.
એટલા માટે સૂતાં જ એમનાં બધાં કામો થાય છે.
બીજા જીવોની અલગતાથી જે બાકી જ ન રહ્યો,
તે ભૂતદયાની હરકત પણ શું કરશે?
તે ભૂતદયારૂપ જ થઈ ગયો.
પછી પૃથ્વી પાથરણું, આકાશ ચાદર,
અને ભૂતમાત્ર સુખસામ્યની-કલ્પનારૂપ નિદ્રા,
એ જ એનો કર્મયોગ થઈ ગયો.
ભૂતમાત્રના નિજ રૂપમાં તે ઊંઘી ગયો.
એટલા માટે, વિષમતાની બધી કળાઓ સહેજે જ લુપ્ત થઈ.
ગુરુ શિષ્ય ભેદ પણ અસ્ત થયો.
અર્થાત્ જ્ઞાનનું લેણદેણ પણ અટકી ગયું.
માત્ર આનંદ જ બાકી રહ્યો.
હવે હમેશાંની પેઠે, ભૂતદયા ને હિયાનું આલંબન નહીં જોઈએ.
જ્ઞાનને શબ્દનું આલંબન ન જોઈએ-
નીચે શમાદાન ને ઉપર દીવો,
એની જરૂર જ ન રહી.
નીચે દીવો અને ઉપર પણ દીવો,
આધાર વિનાના દીવા જ દીવા,
કલ્પના કરી શકો તો કરી લેજો.

ભક્તિ

૮. સર્વ સુખાગાર

[૫૭]

વિઠ્ઠલનાં દર્શનથી આંખોને કેટલું સુખ થાય છે
પણ એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.
માધવ છે જ એવા સુંદર.
સર્વ સુખોનો ભંડાર જ એ જ છે ને?
આશ્ચર્ય એ જ છે કે સૌને એના દર્શનથી એવો આનંદ નથી થતો.
પણ એમાં યે આશ્ચર્ય નથી.
કેમકે, એ આનંદનું અધિષ્ઠાન કેવળ એ બાહ્ય મૂર્તિ નથી, આંતરિક પ્રેમ છે.
ઈશ્વર વિષયક એવો પ્રેમ, અનેક જન્મોનાં પુણ્યો થી પ્રાપ્ત થાય છે

[૫૮]

જ્ઞાનદેવ ઈશ્વરની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરી રહ્યા છે.
મૂર્તિનું સૌન્દર્ય તો મોહક છે જ.
પરંતુ એ ઈશ્વરના અનેક ગુણોનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે, છાયા સ્વરૂપ છે
એટલા માટે, સંકેત ચિહ્નના સૌન્દર્ય દ્વારા મંગળ ગુણોના ચિંતનમાં ચિત્તને લગાડવાનું હોય છે.
એમ કરવાથી, ઈશ્વર માટે પ્રેમની અનુભૂતિ થઈ ને એ પોતાના ગુણો સહિત હૃદયમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

[૫૯]

હે જીવ ભ્રમર,
રસ સેવન માટે દુનિયાભરમાં ભ્રમણ કરે છે.
રસવૃત્તિ કંઈ અવગુણ ન કહી શકાય.
પરંતુ, બહિર્મુખતા અને ચંચળતા, તારા મોટા અવગુણો કહેવાવા જોઈએ.
તું જો અંતર્મુખ દૃષ્ટિથી જોશે,

તો તને તે દષ્ટિના દર્શન થશે
જે એમ જ માન કે, સુંદરતાની ખીણ છે, અને
એની સુગંધના અંશમાત્રથી દુનિયા ઓતપ્રોત છે
અને પછી એ કહેવાની જરૂર નથી રહેતી કે
નિશ્ચિત થઈને ત્યાંનું રસપાન કર

[૧૦]

પાંડુરંગની મૂર્તિનું, ઈશ્વરના સાકાર સ્વરૂપનું,
સૌન્દર્ય વર્ણન કરવા માટે શબ્દ જ નથી
નિર્ગુણનું વર્ણન અરૂપ શબ્દથી પણ કરી શકીએ
છીએ
આ તો અરૂપ હોવા છતાં, કોઈ પણ રૂપ સાથે એનું
સામ્ય નથી
નિર્ગુણ સમજવાને મુશ્કેલ કહેવાય છે
પરંતુ એ એટલું મુશ્કેલ નથી
કેમકે એ સરાસર નિર્ગુણ જ છે
પરંતુ આણે તો સગુણનો જામો ઓઢેલો છે,
નાના નાટકોનો રચયિતા છે,
એનો ભેદ સહેજમાં ખૂલતો નથી
એ વિશે કરવામાં આવેલી જિજ્ઞાસાનો સ્પષ્ટ
જવાબ નથી મળતો
કેવળ ઇશારાથી જે સૂચવી શકાશે તે જ ખરું
પરંતુ એનું આકર્ષણ ટાળ્યું ટળતું નથી
નિર્ગુણના ઓળખવાનો પ્રશ્ન જ નથી
એની સાથે બોલવું તો છે, પરંતુ વાણી વિના
ચરણસ્પર્શ તો કરવો છે,
પણ ચરણ દેખાશે નહીં
દર્શન તો કરવા છે, પરંતુ સમજમાં નહીં આવે
કે આગળથી કે પાછળથી.
એવા એ ગહન સ્વરૂપનો પત્તો મેળવવાનો જ્ઞાન
દેવે પ્રયત્ન કર્યો, તો અનુભવથી માલૂમ પડ્યું કે,
એ રૂપ પોતાના હૃદયમાં જ સ્વયં ઉપસ્થિત છે,
અને બહાર જે દેખાય છે, તે એ જ ઓળખનું છે
પછી એ નવી દષ્ટિથી જોવાથી બધો અંતરંગ જ
બદલાઈ ગયો

[૧૧]

શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના સહજ ઠાઠમાઠથી કલ્પવૃક્ષની
નીચે બંસી વગાડતા ઊભા છે
જેણે જેવો ધ્વનિ સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તે, તેવો
ધ્વનિ સાંભળી લ્યે
જેને જેવું રૂપ જોવાની ઈચ્છા હોય તે તેવું રૂપ
જોઈ લ્યે
જગત ત્રિવિધ છે, તો તે પણ એવા જ ત્રિરંગી છે
દેહધારી ભક્તો માટે એ દેહધારી બન્યા છે
ગોવિંદ, ગોપાલ આદિ દુનિયાના હજારો નામ
એમણે ધારણ કર્યાં છે
બાહ્ય અને આંતરિક, બધા સુખદુઃખ પચાવનારા
એ પરમાનંદ છે
બધા ગુણોથી પરિપૂર્ણ, જીવન સ્વરૂપ એ આનંદ
મૂર્તિ ચિંતનથી પર છે
જડ, ચેતન અને શૂન્ય ત્રણેમાં વ્યાપીને બનેલા
એ ભક્તોના લાડીલા વિઠ્ઠલ છે

[૧૨]

ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવવા માટે, બધા ગોવાળોએ
સામૂહિક પ્રયાસ કર્યો,
કોઈએ પોતાના હાથનો આધાર દીધો
કોઈએ શાખાનો ટેકો દીધો,
કોઈએ લાકડીનો આશરો દીધો
કોઈનો હાથ તૂટ્યો,
કોઈના કાંડામાં મોચ આવી
અંતે પર્વત ઊંચકાયો
ગોવાળોએ આનંદના આવેશમાં કહ્યું
'ધન્ય છે આપણે કે પર્વત ઉઠાવ્યો
સામુદાયિક પ્રયત્નથી શું નથી થતું ?'
શાણાઓએ કહ્યું
'અરે, એ બધો મહિમા તો કૃષ્ણનો છે
એ આપણી વચ્ચે છે તો ય તમને દેખાતો કેમ
નથી ?
હમણાં આપણે જે મરી રહ્યા હતા
એની કૃપાથી જીવતા રહ્યા એને સદ્ભાગ્ય સમજો

☆

લગભગ એવું જોવામાં આવે છે કે ઘણાખરા રોગોનું મૂળ કબજિયાત હોય છે. જરા જેટલીય કબજિયાત ન રહે તો માણસ માંદો ન પડે. એટલા માટે કબજિયાત કેવી રીતે દૂર થાય એની જાણકારી દરેક માણસ મેળવી લે તો આરોગ્ય-લાભમાં ઘણી મદદ મળે એમ છે. મને ચૌદ વર્ષ સુધી સખત કબજિયાત રહી. દરરોજ દસ્ત ન આવતો અને આવતો તો સાવ સુકાઈને. તેથી સાથે થોડું લોહી પણ જતું. મેં કબજિયાતને કઈ રીતે દૂર કરી એ સંબંધી મારા અનુભવો પરથી થોડું કહું છું.

(૧) કબજિયાત નિદ્રા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઊંઘ ઓછી આવવાથી કબજિયાત રહેશે. એટલે જોઈતા પ્રમાણમાં રાતે ઊંઘ લેવી જોઈએ. નાનાં બાળકો માટે વધારે ઊંઘની જરૂર રહે છે. બાળપણમાં ૧૦-૧૨ કલાક ઊંઘની જરૂર રહે છે. જુવાનીમાં ૯ થી ૧૦ કલાક, પ્રૌઢાવસ્થામાં ૬ થી ૮ કલાક અને ઘડપણમાં ૬ થી ૭ કલાક. આટલો હિસાબ માની લઈએ તો તે તે અવસ્થામાં તેટલી ઊંઘ લેવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. પૂરેપૂરી ઊંઘ લેવાથી મળત્યાગની શક્તિ સારી રહે છે.

(૨) ભૂલ્યા વિના રોજ કસરત કરવી જોઈએ. ઉપવાસને દિવસે કસરત ન કરીએ તો ચાલે. પણ જમીએ તે દિવસે કસરત કરવી જ જોઈએ-એવો આગ્રહ મનમાં બરાબર રહેવો જોઈએ. કસરત અનેક પ્રકારની હોય છે. જેને જે અનુકૂળ આવે તે કરે. ખોદવા માટે જમીન અને શક્તિ હોય તો ખોદવાની કસરત કરવી. શક્તિ હોય તો દોડવાની કસરત કરવી. અનેક પ્રકારનાં આસન પણ કરી શકાય. ફરવાનો વ્યાયામ તો રાજમાર્ગ છે. અને તે નાના-મોટા, કમજોર, બાળકો સૌને માટે સહેલો છે. ફરતી વખતે કોઈની સાથે વાત ન કરીએ તો વધારે સારું. ચાલતી વખતે મોઢું બંધ કરી નાકથી શ્વાસ લેવાય તો વધારે સારું.

(૩) તરસ ન લાગે તો પણ પાણીનું પ્રમાણ નક્કી કરીને એટલું પાણી આખા દિવસમાં પીવું જોઈએ. સવારે મોં ધોયા પછી ત્રીસથી ચાળીસ તોલા ગરમ પાણીમાં થોડું ખાટું લીંબુ નીચોવી, થોડું મધ નાખી પીવાની કાયમી ટેવ રાખવામાં આવે તો દસ્ત તરત થવામાં મદદ મળશે. દસ્ત તરત ન આવે તો ફરવા નીકળી પડવાથી દસ્ત માટે સરળતા થશે. દર વખતે વાળુ કરતાં પહેલાં અર્ધા કે એક કલાક અગાઉ વીસથી ત્રીસ તોલા પાણી પીવામાં આવે તો મળ સુકાશે નહીં. આખા શરીરમાં લોહીની ગતિ બરાબર રહેવાથી આંતરડાની મળત્યાગની શક્તિ વધી શકે છે. જમતી વખતે પાણી પીવામાં ન આવે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

(૪) ભોજનમાં હાથે દળેલા છાલા સહિતના લોટનો રોટલો ખાવો જોઈએ. એનાથી દસ્તને બરાબર સહાય મળશે. ભોજનમાં થોડું ઘી, માખણ અથવા તાજું કાચું તેલ થોડા પ્રમાણમાં હોવું જરૂરી છે. એનાથી આંતરડામાં આમ તૈયાર થવામાં મદદ મળશે. ભોજનમાં પાંદડાનું શાક કાયમ હોવું જોઈએ. દરરોજ આપણે ખોરાકમાં વીસ તોલા શાક લેતાં હોઈએ તો એમાં પાંદડાંવાળું શાક દસ તોલા હોવું જોઈએ. શાક પકાવતી વખતે એમાં મગફળીના પંદર-વીસ દાણા નાખી શકીએ. એનાથી દસ્તને સહાય મળશે. આપણા ખોરાકમાં રેસાનો ભાગ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન હોય તો કબજિયાત રહેશે. પાંદડાંવાળું શાક, મગફળી, નારિયેળ, મોસંબી, લીલી કાચી કચુંબર-એ ચીજોમાં રેસાનું પ્રમાણ સારું હોય છે. રોજના ખોરાકમાં પાંચથી દસ તોલા કાચી કચુંબર હોવી જોઈએ. કચુંબરમાં ગાજર, બીટ, ટમેટા, કાકડી, પાલકનાં થોડાં પાંદડાં નાખીને તૈયાર કરવામાં આવે. ગાજર વધારે પ્રમાણમાં અને પાલક ઓછી હોય એ જોવું.

(૫) રાત્રે સૂતી વખતે માટીનો લેપ પેટ પર રાખવાથી સવારે દસ્ત આવે છે એવો ઘણાનો અનુભવ છે. ખુદ મારો પણ એવો જ અનુભવ છે.

(૬) દરરોજ સવારે સૂર્ય-સ્નાન કરવું જોઈએ. પેડુના ભાગ પર સૂર્યનો પ્રકાશ વિશેષ પ્રમાણમાં પડવા દેવો એ ઠીક રહેશે. સૂર્યનાં કિરણોમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ છે કે તે આંતરડાની મળત્યાગની શક્તિને વધારે છે. સવારે સમય ન મળે તો સાંજે પાંચ વાગ્યે પણ સૂર્ય-કિરણો લઈ શકાય.

(૭) સ્નાન ઠંડા પાણીએ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. જેનું શરીર નબળું હોય તે પ્રથમ ગરમ પાણીએ સ્નાન કરી પછી ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરે તો ધીરે ધીરે ટેવ પડી જશે. અને કશું ખરાબ પરિણામ નહીં આવે. ઠંડા પાણીના સ્નાન પહેલાં શરીર ગરમ હોવું જોઈએ એ ધ્યાનમાં રાખવું. સૂર્ય-સ્નાનથી, કસરતથી

અથવા ગરમ પાણીના સ્નાનથી શરીર ગરમ કરી તે પછી તરત ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવામાં આવે તો શરીરની મળત્યાગની શક્તિ વધશે. મારે ૭ મહિના સુધી રોજ એનિમા લેવો પડતો હતો. જ્યારે મેં ગરમ પાણીએ પૂરું સ્નાન કર્યા પછી તરત ઠંડા પાણીએ નાહવા માંડ્યું તો ત્રણ ચાર દિવસમાં જ દસ્ત આવવો શરૂ થયો. ગરમ પાણીનું કટિ-સ્નાન કરી તરત ઠંડા પાણીએ કટિ સ્નાન કરવાથી દસ્ત, સહેલાઈથી આપોઆપ આવવામાં મદદ થશે.

(૮) દર અઠવાડિયે શનિવારની સાંજનું ભોજન માંડી વાળવું જોઈએ. લીંબુનું પાણી એ વખતે લઈ શકાય એમાં થોડું મધ મેળવી શકાય. શનિવારે સાંજનો ખોરાક નથી લેવાનો એવા વિચારે તે દિવસે બપોરે ખોરાક વધારે ન લેતાં રોજ જેટલું જ ખાવું જોઈએ. નહીં તો સાંજનો ખોરાક છોડવાનો લાભ નહીં મળે. બીજે દિવસે સવારે હળવો નાસ્તો કરીને બપોરે નિયમ પ્રમાણે રોટલો રોટલી ન લેતા મગની દાળની ખીચડી ખાવી જોઈએ. ખીચડી રાંધતી વખતે એમાં મગફળીના પંદરવીસ દાણા નાખી શકાય તે દિવસે સાંજે ફક્ત ફળાહાર જ કરવો, કેળાં પપૈયાં, ચીકુ, ફળો વિગેરે લઈ શકાય. સોમવારથી નિયમ પ્રમાણે રોજનો ખોરાક શરૂ કરવો.

(૯) પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દર ત્રણ મહિના પછી ફક્ત પાણી પર રહી ઉપવાસ કરવાથી પચેન્દ્રિયોને પૂરો આરામ મળી જાય છે. આંતરડામાં કાચો મળ ચોંટી રહે છે એનાથી મળત્યાગની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ઉપવાસથી આંતરડાને વળગેલો કાચો મળ નીકળી જવાથી આંતરડાંની મળત્યાગની શક્તિ ફરી સતેજ થાય છે. ઉપવાસના બીજે દિવસે દસ્ત ન આવે તો એનિમા લઈ શકાય. ઉપવાસના બીજે દિવસે સવારે વમન કરાવવાથી ભેગો થયેલો પિત્ત નીકળી જાય છે. બે રતલ કુંઠાળા પાણીમાં થોડું મીઠું નાખીને એકદમ બધું પી જઈને પછી ગળામાં, કંઠ સુધી બે આંગળી નાખી વમન કરી નાખવું. ઉપવાસના બીજા દિવસથી રોજનો ખોરાક લેવો જોઈએ.

(૧૦) ચાવીને ખાવાની ટેવ બરાબર પાળવી જોઈએ. એ ટેવથી પ્રમાણથી વધારે ખાવાની ટેવ છૂટી જશે. સાવ થોડા પ્રમાણમાં ખોરાક લેવાથી મળની ગાંઠો ન થતાં આંતરડામાં આમ ઓછો તૈયાર થતાં કબજિયાત રહેશે. એમ જ, જરૂરથી વધારે ખોરાક લેવાથી પણ કબજિયાત રહેશે તે ધ્યાનમાં રાખવું. ભાત એકલો ખાવાથી ચવાતો નથી, એટલે રોટલા સાથે ખાવાની રીત ગાંધીજીએ આપણને શીખવી. રોટલો પણ પાતળી દાળમાં અથવા છાશમાં બોળીને ખાવાની ટેવ છોડવી જોઈએ એનાથી ચવાતું નથી. રોટલો શાક સાથે ખાવો જોઈએ

(૧૧) ઘણા લોકોને ફરિયાદ રહે છે કે મળ મળદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે અને તે એટલો સખ્ત હોય છે કે આપોઆપ નીકળતો નથી, જોર કરવાથી પણ નહીં, તો શું કરવું ? એમાં અનુભવની એક તરકીબ એ છે કે મળદ્વાર પાસે ડાબી બાજુએ જે સ્નાયુ હોય છે તેને ડાબા હાથે બરાબર દબાવતા રહેતા ત્યાં જામેલા મળની પકડ ધીરે ધીરે ઢીલી પડતી જાય છે અને ધીરે ધીરે ઉતરતો જાય છે મળ સરળ બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તે એકદમ ન નીકળી જાય એની સાવધાની રાખી ત્વચાની અંતત્વચાને ધક્કો ન પહોંચે એ રીતે મળ નીકળવો જોઈએ. ધક્કો પહોંચવાથી મળ સાથે થોડું લોહી નીકળી જવાની સંભાવના છે.

[અખિલ ભારત નિસર્ગોપચાર સંમેલનના પ્રમુખપદેથી]

સાગર ને હું

પ્રચંડ છોળ કરી તો કરીક આંદોલન,
બદલતો જાય છે સાગર આ ચાલ,સમજું છું;
પછાડ ખાય અગર તો ભલે બે હિલોળા,
પ્રવાસ મેં નથી બદલ્યો, ન નાવ બદલું છું!

હવામાન

હવા તુફાની વહાવે અને ઘસડવાને,
દિશાનાં દ્વાર કરી બંધ ક્યાંક ગુંગળાવે;
પ્રવાહમાં કે પવનમાં છતાં ન ઘસડાયો,
મને તો બધું સહનમાં વળી હવા આવે!

ગનિવાર–અનિલ

બૌદ્ધ ધર્મ એક કાળે આપણા દેશના અત્યંત પ્રચાર પામ્યો, બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના ઉપદેશોએ આમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો બીજા ઐતિહાસિક કારણો બાજુ પર રાખીને વિચારીએ તો, તેમણે લોક ભાષામા, લોકોને સમજાય એવી ભાષામા, એવી શૈલીમા ઉપદેશ આપ્યો અને લોકહૈયે તે ઝડપથી ઊતરી વસી ગયો એ સ્પષ્ટ છે ગહન વાતો પણ ઘરગથ્થુ ભાષામા, જિવાતા જીવનમાથી જ દાખલાઓ આપીને સમજાવતા જન સામાન્યને સમજવામા સરળ થઈ પડી પછી તો હિન્દુ ધર્મની પુરાણ કથાઓ અને આખ્યાયિકાઓએ એવુ જ કાર્ય કર્યુ એટલે બૌદ્ધ ધર્મનુ નોખુ અસ્તિત્વ આપણે ત્યા બહુ દેખાતુ નથી

શિષ્ટ ભાષા, શિષ્ટ સાહિત્યને તેનુ ઉચ્ચ સ્થાન મળેનુ જ છે પણ લોકભાષા અને સાહિત્યને પણ તેની વ્યાપકતા અને સ્થાન છે જ આજે કેળવણીનો સારો વિકાસ થયો છે છતા અનેકગણો વિકાસ કરવો હજી બાકી છે આજે પણ જનતાનો મોટો ભાગ નહી જેવુ ભણેલો અને અભણ છે એના વર્ગને પ્રૌઢ શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષિત કરવાનો યત્ન વ્યાપક પ્રમાણમા આજે થઈ રહ્યો છે એને સફળ કરવા અને જેઓ શિક્ષણ લઈ રહે તેમનો તદ્વિષયક રસ પોષવા અને ચાલુ રાખવા માટે વિશાળ પ્રમાણમા રોચક અને પ્રેરક લોકભોગ્ય સાહિત્યની જરૂર ઊભી થઈ છે

જેઓ અભણ કે ઓછુ ભણેલા છે તેમનામાય વ્યવહારુ જ્ઞાન હોય જ છે, તેમ ઓછોવત્તો સાહિત્યરસ પણ હોય જ છે તેમને સાવ સાહિત્યવિમુખ કે જ્ઞાનવિમુખ માની લેવામા સરાસર ભૂલ છે તેમનુ ભાષાભંડોળ ટૂંકુ હોવા છતા સાવ અપૂરતુ નથી હોતુ ઊલટુ અનેક રુઢિપ્રયોગો અમની ભાષા અનેક માર્મિક ગુણો ધરાવતી હોય છે અને અનુભવમાથી આવતી હોઈ, સચોટ પણ હોય છે એમને માટે જ્યારે નવુ સાહિત્ય યોજાય ત્યારે તેની ભાષામા આવા બધા ગુણ-લક્ષણો આવવા જોઈએ ખરી રીતે શિષ્ટ ભાષા નવી નવી રુઢિપ્રયોગ મેળવતી રહે છે ખરી તે માટે મધુર ક્લિષ્ટ પ્રયોગો થતા રહે છે ખરા પણ એવી અનેક રુઢિપ્રયોગો શક્યતાઓ લોકવ્યવહારની ભાષામા પડેલી જ હોય છે તે તરફ ધ્યાન જતુ નથી અને ધીરે ધીરે લોપ થતી જાય છે

કોઈ માઠા સમાચાર સાંભળનારનો ચહેરો ઝંખવાઈ ગયો તો શિષ્ટ સાહિત્યનો લેખક લખશે 'તેનો ચહેરો શ્યામ પડી ગયો'

લોકમોની કહેશે 'સાંભળનારો ઓલવાઈ ગયો.' કોઈ અભિમાની કોઈ બીજાના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતા ઊંચી નજર રાખી મૂંગો રહેશે તો શિષ્ટ લેખક કહેશે 'તેણે ગર્વિષ્ઠ નજરે ઉપર જોયા કર્યુ પણ જવાબ ન આપ્યો.'

લોકમોની કહેશે 'ભાઈએ કોશ ગળી હતી'

આ દાખલા બતાવે છે કે લોકમોની ઓછી કાર્યસાધક નથી લોકજીવનમા ખૂંપી જનારને ભાષાની આવી અનેક રુઢિપ્રયોગો જડશે પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજનુ ગદ્ય જુઓ સરદાર વલ્લભભાઈનુ ગદ્ય જુઓ ગુજરાતી ભાષાની કેટકેટલી શક્તિ ને શક્યતાઓ બતાવે છે! અને છતા તે કેટલુ અસરકારક અને સાથે સહજગમ્ય પણ છે!

બાલ સાહિત્યનુ સર્જન એ સાચા અર્થમા અઘરી બાબત છે તેવુ જ પ્રૌઢ સાહિત્યનુ પણ છે લેખક પંડિત હોય તોયે પોતાના ભાષા-પ્રભુત્વ કરતા કાર્યસાધકતા પર વિશેષ લક્ષ્ય આપવાનુ હોય છે લોકજીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અવલોકન વિના એ કળા સાધ્ય ન થાય સરળ ભાષા એ વાસ્તવમા ભયજનક પ્રલોભન પણ છે વ્યવહારમા વપરાઈ વપરાઈને લિસા બોદા થઈ ગયેલા રુઢ શબ્દોથી શબ્દાર્થ સિદ્ધ થાય તોયે હૈયે ઊતરી જાય એવી સચોટતા આવતી નથી તેમાયે નવો પ્રાણ પૂરવો એ સર્જક સાહિત્યકારનુ પ્રતિભા કાર્ય છે

ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યસ્થ થવા માધ્યમને બહુ લાંબો કાળ થયો નથી અને ગાંધીજીએ ગુજરાતમા આવીને પાણી નાખ્યુ ત્યાર પછીનુ મધ્યસ્થ ગદ્ય વિશેષ વ્યાપક સરળ અને અર્થવાહી થયુ છે લોકભાષાને છાપેલા ગદ્યમા સ્થાન મળવા લાગ્યુ તે તો વિશેષ મેઘાણીભાઈના સપ્રયોગ પ્રયત્નથી પણ તે ગદ્ય સમસ્ત ગુજરાતનુ કહી ન શકાય ખરી રીતે શિષ્ટ ગદ્ય જ જે એક નાનો શિષ્ટ રસિક વર્ગ ગુજરાત ભરમા ફેલાયેલો છે તે દૃષ્ટિએ તે આખા ગુજરાતની ભાષા કહી શકાય છતા ન કહેવાય કેમકે તે વર્ગ અતિશય નાનો છે

એને કોઈ એક જ સ્થાનની લોકમોની કરતા મમગ્ન

ગુજરાતની લોકબોલીના સર્વપરિચિત અંશો, લઢણો-વાળી છતાં વાચ્ય અને ચોટવાળી ભાષા પ્રયોજવી જોઈએ.

વાર્તા સૌરાષ્ટ્રની હોય તો ત્યાંની લોકભાષા હોય તે યોગ્ય ગણાય. છતાં તે વધુ પડતી અપરિચિત ન હોવી જોઈએ. ભાવનો અણુસારો તો વાચતાંવેંત થવો જોઈએ.

આ થઈ ભાષાની થોડીક ચર્ચા.

વિષયો કેવા હોવા ઘટે ?

વિવેકાનંદે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે આપણે, 'ધર્મપ્રાણ સંસ્કૃતિના બાળકો છીએ.' અને તે સાચું પણ છે આમ પ્રજાને જે કંઈ સાહિત્ય પરિચય છે તે પુરાણકથાઓ, મહાભારત, રામાયણ આદિનો. એવા પ્રાચીન સાહિત્યનો ભંડાર પણ મોટો છે. તેમાંથી અંધશ્રદ્ધા, અતિશ્રદ્ધા અને ચમત્કારના અંશોને દૂર કરી નવેસરથી હેતુપૂર્ણ સર્જનો કરી શકાય. હિન્દુ ધર્મ પેઠે અન્ય ધર્મના સાહિત્યમાં પણ એવું ઘણું છે જેને પણ એ જ રીતે ઉતારી શકાય બધા જ ધર્મોમાં રહેલો એક જ પ્રાણ, નીતિ, સદાચાર, ત્યાગ, સાદાઈ, પરમાર્થવૃત્તિ, સ્વાર્પણ એમ જુદા જુદા રૂપે ધબકી રહેલો છે. એવાં ચરિત્રો, કથા-વાર્તા દ્વારા પરધર્મ સહિષ્ણુતાનો ભાવ પણ કેળવાશે.

વિશ્વ અને વિજ્ઞાનનો પરિચય પણ જરૂરી છે. એવું સાહિત્ય, વિશ્વ સાહિત્યમાં ઘણું પડ્યું છે. તે કાર્ય તો તે તે વિષયના અભ્યાસુ અને લોકાભિમુખ લેખકોનું છે.

આ દિશામાં પ્રયાસો શરૂ થયા છે. તે કોઈ નિષ્ઠાથી શરૂ થયા છે એમ કહેવા કરતા પીર ખૂની છે એટલે ઉત્પાદન શરૂ થયું છે એમ કહેવું વિશેષ યોગ્ય ગણાશે. હજી શરૂઆત છે એટલે અત્યારથી જ તે વિશે જરૂરી ઉહાપોહ જગાવી સાચી દિશામાં પ્રયાસ થાય એ માટે વાતાવરણ સર્જવાની જરૂર છે.

તે કાર્ય જેમ સમર્થ વિવેચકોનું છે તેમ સજાગ પત્રકારોનું પણ છે જ.

*

માતૃભાષામાં લેખન

સ્વ. સરોજિની નાયડુ દેશના અગ્રણી કાર્યકરોમાંના એક હતા એ હકીકત પ્રજાનો મોટો ભાગ સારી રીતે જાણે છે, પણ તેઓ સારાં કવયિત્રી પણ હતા એ હકીકત ઘણા ઓછા માણસો જાણે છે કારણ ચોખ્ખું છે. પ્રજાનો એક સાવ નાનો વર્ગ જે અંગ્રેજી ભાષા જાણે છે એમાં એ કાવ્યો વંચાયેલાં છે. અંગ્રેજી ભાષાના દુનિયા ભરમાંના પ્રચારને કારણે એમનાં કાવ્યનામની ભારત બહાર પણ પહોંચી હશે ખરી, પણ તે કેટલા પ્રમાણમાં? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે. કેમકે, અંગ્રેજી કાવ્ય સાહિત્યને જુદા જુદા દેશોના અનેક કવિ મહાકવિઓએ સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમના પ્રદાનના પ્રમાણમાં નાયડુની પ્રદાન બહુ ઓછું અનેક સૂર્ય ચંદ્રની હાજરીમાં અનેક તેજસ્વી તારાઓ ભેગો એક એવો તારો પ્રકાશતો હોય તો તે જોનારનું કેટલું ધ્યાન ખેંચે? એમણે હિન્દીમાં કવિતા લખી હોત-જે રીતે તેઓ હિન્દીમાં પ્રવચન કરતા હતા તેમ-તો તેમની કાવ્યવાણી સ્વરાજના દિવસોમાં ધીરે ધીરે ઘણા ભાવકોને વિશેષ આસ્વાદ્ય થઈ પડત.

ગાંધીજી ઘણી ભાષા થોડીઘણી જાણતા હતા અને અંગ્રેજી પર તો સારું એવું પ્રભુત્વ પણ હતું ને રાષ્ટ્રભાષા પણ અમને ઓછી પ્રિય ન હતી, છતા પોતાની આત્મકથા એમણે માતૃભાષા ગુજરાતીમાં જ લખી.-એ ગુજરાતી ભાષાનું પરમ સદ્ભાગ્ય તો કહેવાય જ-આત્માભિવ્યક્તિ માટે માતૃભાષા વિશેષ યોગ્ય છે એ ગાંધીજી જાણતા હતા.

ગાંધીજીએ માતૃભાષામાં લખેલી આત્મકથા સૌ લેખકો માટે બોધપાઠરૂપ છે. એ આત્મકથાનું મહત્ત્વ હતું જ એટલે તેનો ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો. માત્ર અતિ વ્યાપક ભાષામાં લખવા માત્રથી સાહિત્ય વ્યાપક થતું નથી, તે તો તેમાં રહેલા સત્ત્વને કારણે વ્યાપક થાય છે. સર્જનમાં જો એવું સત્ત્વ હોય તો ગમે ફરીને અન્ય ભાષાઓમાં પણ એ ઊતરવાનું જ છે, ત્યારે સત્ત્વ ઝીલવાની વિશેષ યોગ્યતા ધરાવતી માતૃભાષામાં લેખકો લખે તો તેમને ગુમાવવા કરતા મેળવવાનું વિશેષ હોય. વળી સમર્થ લેખકો જે ભાષા બોલે તે વિશેષ સમૃદ્ધ અને વ્યાપક થયા વિના પણ ન જ રહે.

*

વણઝારનો કૂતરો

યમરાજની પાસે બે પ્રાણીઓ મૃત્યુલોકમાંથી લાવવામાં આવ્યાં હતાં.

એ પ્રાણીઓ કંઈક આત્મસંતોષી લાગતા હતાં. અને યમરાજના ચૂકાદાની રાહ જોતા હતાં. છતાં ચૂકાદો શો આવશે એની જાણે ય તેને ખાત્રી હોય એવો આત્મસંતોષ દેખાતો હતો.

'જો ભાઈ, પહેલા તું આવ્યો એટલે તારો ન્યાય તોળું—' યમરાજાએ એક પ્રાણીને ઉદ્દેશી કહ્યું. 'તારો હિસાબ મેં જોઈ લીધો છે. આમ તો તેં આખા જીવન દરમ્યાન તારા સ્વામીની સારી વફાદારી કરી છે.'

'હા, પ્રભુ! ગમે તેવી આફતની ક્ષણે પણ જીવ જોખમમાં નાખીને સ્વામીનું હિત કર્યું છે!'

'એ તો છે જ. છતાં તારે નર્કમાં જવું પડશે એ સિવાય છૂટકો નથી!'

'હે! પ્રભુ? મારો કંઈ વાંકગુનો? મેં તો સ્વામી ભક્તિ પૂરેપૂરી કરી છે. પછી એવા કયા પાપ આડે આવ્યા કે નર્કમાં જવું પડે?'

'મૃત્યુલોકમાં તું ઊંચી ઓલાદનો શિકારી કૂતરો હતો, ખરું?'

'હા, પ્રભુ.'

'તારો સ્વામી?'

'એક વણઝારો હતો.'

'એ શું કરતો હતો?'

'આ ગામથી પેલે ગામ જતો, માલ વેચતો, લેતો, સોદો કરતો.'

'વણઝાર ક્યારે ચાલતી?'

'મોટે ભાગે રાત્રે, કોઈ વાર દિવસે.'

'તું શું કરતો?'

'ચોકી કરતો માલની, માણસની.'

'ક્યાં ચોકી કરતો?'

'પડાવે, રસ્તે, જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં.'

'એ વણઝારમાં નવો નવો માલ આવતો ખરો?'

'હા પ્રભુ, આવતો.'

'ક્યાંથી આવતો?'

'ગામમાંથી, શહેરમાંથી, મારગમાંથી.'

'શી રીતે આવતો?'

'પ્રભુ, ત્યારે તો પૂરી ખબર ન હતી. પણ હવે લાગે છે કે, ન્યાયની રીતે આવતો, અને ચોરાઈને પણ આવતો.'

'અને એ ચોરેલા માલની તું ચોકી કરતો, ખરું?'

'હા, પ્રભુ!'

'અને કોઈ વાર એનો મૂળ માલિક આવતો તો—'

'તો એને હાંકી કાઢતો, ઘાયલ કરતો.'

'એમ તું પાપનો ભાગીદાર થતો. એના બદલામાં તને શું મળતું?'

'ખોરાક, માંસ, દૂધ પણ મળતું.'

'અને એટલાથી તું રાજી રહેતો, ખરું?'

'હા, પ્રભુ!'

'હવે શી લાગણી થાય છે, એવા કૃત્યો બદલ?'

'ખેદ થાય છે.'

'રામ રાવણ યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષે લડનારાઓ વફાદારીથી લડયા હતા પણ ન્યાય કોને પક્ષે હતો!'

'રામના.'

'તેં વફાદારી તો કરી પણ એક લૂંટારૂ વણઝારાની એના પાપનો તું ભાગીદાર થયો. વફાદારી એ સદ્‌ગુણ છે, પણ અસત્યની વફાદારી પાપ છે, એ તને સમજાયું?'

'સમજાયું.'

'તો તારે માટે નર્કનો રસ્તો ખુલ્લો છે.'

'પ્રભુ, દયા કરો, રહેમ કરો!'

'એ જન્મે તું પશુ હતો, સારાસાર વિવેકની બુદ્ધિ તારામાં ન હતી—તારો ધર્મ વફાદારી તેં પાળ્યો—એટલે તને માફી મળશે, પણ નર્કનો અનુભવ થોડો સમય માટે તો કરવો જ પડશે. તે પછીના જન્મે તને વફાદારીનો બદલો સારા જન્મરૂપે મળશે.'

એક પ્રાણીનો ન્યાય આમ તોળાયો તે દરમ્યાન બીજો જીવ ધીરે ધીરે વ્યાકુળ અને દુઃખી થતો જતો દેખાતો હતો.

'ચાલો હવે તારો વારો. તેં પણ જીવન દરમ્યાન નોકરી જ કરી હતી, ખરું ને?'

'હા, પ્રભુ.'

'કોની નોકરી કરી હતી?'

'મારા દેશના રાજાની !'

'એ રાજા કેવો હતો ?'

'પ્રભુ, અમારે માટે તો તે બહુ સારો હતો.'

'જેમ આ કૂતરા માટે તેનો વણઝારો સારો હતો તેમ, ખરું ને ?'

'પ્રભુ સાચું જ કહેતા હશો.'

'એ રાજા વિશે બીજા દેશની પ્રજાઓના અભિપ્રાયો કેવા હતા ?'

'ખાસ સારા ન હતા.'

'કેમ કંઈ કારણ ?'

'તેમની સ્વતંત્રતા અમારા રાજાએ લૂંટી લીધી હતી.'

'અને મહામંત્રી તરીકે તમે વફાદારીથી એ કામમાં ભાગ લીધો હતો, ખરું ?'

'મંત્રી તરીકે મારી ફરજ હતી તેથી.'

'માણસ તરીકે, બીજા માણસો તમારા જુલમનો ભોગ બનનારા માણસો પ્રત્યે તમારી કશી ફરજ ન હતી ?'

'સામાન્યપણે પ્રવર્તતા નિયમને જ હું અનુસર્યો હતો.'

'તેથી જવાબદારી ઓછી થતી નથી. આ કૂતરાને તો કશી અક્કલ ન હતી. પણ ઈશ્વરે તમારામાં તો સારાસાર-વિવેકબુદ્ધિ મૂકી જ હતી. અને તેથી એના કરતાં તમારી જવાબદારી ઘણી વધી છે—તમારે લાંબો સમય નર્કમાં રહેવું પડશે.'

'પ્રભુ ! આખું જીવન મેં વફાદારીથી, બીજી રીતે કશી અનીતિ આચર્યા વિના ગાળ્યું છે, ધર્મ દાન પુણ્ય પણ કર્યાં છે, મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવ્યો છે.'

'પણ લાખો માણસોની હત્યામાં ભાગ લીધો એ બધાની સામે એ બધું કશું હિસાબમાં નથી.'

પ્રભુ દયા...

'મારા હાથની વાત નથી. પરંપરાથી પ્રચલિત ચાલી આવેલી પાપનીતિને ઘણા અનીતિ માનતા નથી. જીવનભર એવું ચાલે, બીજા બધા માનવી-સદ્‌ગુણો પૂર્વક ચાલે છે—અને કશું ખોટું કરતા નથી, ધર્મને જ માર્ગે છીએ એવું માને છે. પણ વાસ્તવમાં એ નર્કનો રસ્તો છે. નર્કને રસ્તે ચાલનારો કદ અર્થમાં સજ્જન હોય તો યે, વૈકુંઠમાં પ્રવેશ નથી. પાપ ન કરવું એનો અર્થ એ પણ, છે કે કોઈ પણ રીતે પાપના ભાગીદાર ન થવું.

વાસ્તવમાં વણઝારનો કૂતરો તારા કરતાં ઓછો દોષપાત્ર છે—અબૂઝ હોવાથી. પણ તમે એકજ સ્થિતિમાં હતા એટલે એકજ સજા ઝીલે, તમારે જવાનું છે આ ચૂકાદો છે.'

બાપુનો ખાદીપ્રેમ

૧૯૩૧માં બારડોલીમાં કોંગ્રેસ મહાસમિતિની એક બેઠક મળી હતી. દેશભરના આગેવાનો ત્યાં ભેગા થયા હતા. મહાત્માજી પણ ખરા જ.

કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકને ટાણે મહાત્માજીને વંદના કરવાની અને દેશભરના આગેવાનોને જોવા-સાંભળવાની ઉમદા તકનો ઉપયોગ કરવાનું અમારા હેડ ઓફ શિક્ષકોએ વિચાર્યું. બે શિક્ષકો—શ્રી અરવિંદ પંડ્યા અને શ્રી બાબુભાઈ નાયક—ની સાથે અમે ૬૯ વિદ્યાર્થીઓ સુરતથી બારડોલી—લગભગ ૨૫ માઈલ—પગપાળા ઉપડ્યા.

બીજે દિવસે મહાત્માજી સાથે મેળાપ અને તે પછી મહાદેવભાઈ દેસાઈ સાથે ચર્ચાના કાર્યક્રમો ગોઠવાયા.

અમે સૌ બાપુને નીરખવા, અંતરમાં એમની છબી ઉતારવા અને એમને વંદન કરી કૃતાર્થ થવાની ભાવના સહ એમના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા ઊભા.

અમારી પગપાળા મુસાફરીના અકથ્ય થાકને નહિવત્ બનાવી દેતી અમારી ઝંખના—મહાત્માજીને વંદના કરવાની—ને સફળ બનાવતી પળ આવી.

તેઓ કોઈક સાથે વાત કરતા કરતા આવ્યા. અમારી સામે આવી ઊભા. અમારા અંતર હર્ષથી ઊછળ્યાં—નાચી ઊઠ્યાં. ભાવાવેશથી અમે સૌએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. તેમણે હસતા હસતા નમસ્કાર ઝીલ્યા. બે ત્રણ ભાઈઓએ તેમને હાર પહેરાવ્યા.

એક શિક્ષકે તેમને કહ્યું કે સૌ બાળકો એમના દર્શન માટે સુરતથી ચાલતા આવ્યા હતા અને પાછા પણ ચાલતા જ જવાના હતા.

તેઓ ફરીથી હસ્યા પછી ક્ષણેક થોભ્યા અને... અને અમારા સૌ તરફ એક સર્વગ્રાહી નજર નાખી તેમણે પૂછ્યું:

'તમારામાંથી કેટલાય ખાદી પહેરી છે ?'

અમે શરમાયા. અમારામાંથી ભાગ્યે જ બે ત્રણ ભાઈઓએ ખાદી પહેરી હતી—જેમાં હું ન હતો. અમ અમારી શરમમાંથી ઊંચું જોઈએ તે પહેલા તો તેઓ મોટા ડગ ભરતા ફરવા માટે ચાલી ગયા હતા.

બાપુનો ખાદીપ્રેમ આ એક જ પ્રશ્નમાં કેટલો સુરેખ અંકિત થાય છે.

એમના એ એક જ પ્રશ્ને અમારામાંથી કેટલાયને ખાદીપ્રેમી બનાવ્યા.

—ગોકુલ ડી. દેસાઈ

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન — શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અનોખી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૫ મો]

સત્યનું વર્ણન અને વ્યાખ્યા ગાંધીજી પોતાની રીતે જ કરે છે એમાં તેઓ ઘણી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરી દે છે સત્ય શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવો છે 'સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની હસ્તી જ નથી ' એમ સત્યને અસ્તિત્વમાન સાથે સાંકળીને તરત જ તેઓ કહે છે કે એ અસ્તિત્વ સચ્ચિદાનંદ છે—અને તેથી જ "સત્ય એ પરમેશ્વર છે" (મ પ્ર) સત્યને ઈશ્વર કહેવામાં ગાંધીજીનો મહાન ફાળો રહેલો છે ફિલસૂફીના ઇતિહાસમાં ક્યાંય કોઈએ આટલી સ્પષ્ટ રીતે સત્ય એ જ ઈશ્વર છે એમ કહ્યું જાણ્યું નથી ગાંધીજીના આ કથનમાં કેટલી નવીનતા છે અને સાથે જ કેટલું બધું ઔચિત્ય છે તે થોડી વિગતે વિચારવા યોગ્ય છે

વિશ્વ શું છે? —આ વિશ્વ શું છે એ સનાતન સવાલનો ઉકેલ કરતાં જગતના દર્શનકારો જુદા જુદા તારણો કાઢતા આવ્યા છે એ બધાનો સાર જોવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે એના તારણો ત્રણ પ્રકારના મુખ્ય હોય છે (૧) આ જગત જડ છે—અને છેવટ બધું જડનું જડ રહે છે—અને જે કંઈ ચેતન જેવું દેખાય છે તે જડના વિકારરૂપ છે (૨) આ વિશ્વ ચેતનનો જ આવિર્ભાવ છે અને ચૈતન્ય જ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે જે કંઈ દેખાય છે તે તેની જ અભિવ્યક્તિ છે જે કંઈ છે તે મૂળતઃ ચૈતન્ય જ છે (૩) આ જગત જડ-ચેતન બંનેનું બનેલું છે અને બંનેના સંબંધથી જ આ જગત ચાલી રહેલું છે

ચેતનની સનાતનતા :—આ વલણને કસોટીએ ચડાવવાનું એક સારું સાધન આજનું વિકાસ પામેલું વિજ્ઞાન છે વિજ્ઞાન એટલું સાબિત કરી શક્યું છે કે આ વિશ્વ શક્તિનો જ આવિર્ભાવ છે એ શક્તિ અવિનાશી છે અને છતાં અનેક આકાર ધારણ કરી રહી છે કારણ કે તે પરિવર્તનશીલ પણ છે. આમ આ મૂળ શક્તિના પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા બે ધર્મો અવિનાશીપણું કે સનાતનતા અને પરિવર્તનશીલતા—એકી સાથે જ તેમાં રહી શકે છે જગતમાં વસ્તુમાત્ર કે અણુમાત્ર પરિવર્તનશીલ છે એ તો પ્રત્યક્ષ કે પ્રયોગથી બરાબર સમજી શકાય છે પરંતુ એની પાછળ જે સનાતનતા છે તે શું છે તે સમજવા માણસે પોતાની અંદર નજર કરવી જોઈએ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિમાં દેખાતી સનાતનતા ચૈતન્યને લીધે જ છે એમ તેને બધી રીતે જોતાં લાગે છે

વિશ્વનો મૂલાધાર ચૈતન્ય —ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા માણસને લાગે છે કે પોતે તેનો તે જ છે પોતે કોણ છે એનો એ વિચાર કરે છે ત્યારે તેને સ્પષ્ટ લાગે છે કે પોતે કેવળ જડ શરીર જ નથી પણ પોતાનામાં રહેલું સનાતન તત્ત્વ જ પોતે છે એટલું જ નહિ પણ એ શાંત પળોમાં એને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે પોતાના ચેતનમાં જ બધું સમાયેલું છે ચેતનની આ સનાતનતાની પ્રતીતિ બતાવે છે કે વિશ્વનો મૂલાધાર ચેતન કે ચૈતન્ય જ છે

સત્ય સ્વરૂપે ચૈતન્ય :—આ ચેતન કે ચૈતન્યને જ ગાંધીજી સત્ય કહેતા લાગે છે "સત્ તે હોવું સત્ય હોવાપણું સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની હસ્તી જ નથી" (મ પ્ર ૧) આમ સત્યનું અદ્વૈત સ્થાપિત કરતાં તે ચૈતન્ય છે એમ બતાવે છે "અને જ્યાં સત્ય છે ત્યાં જ્ઞાન—શુદ્ધ જ્ઞાન—છે જ જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન ન જ સંભવે તથા ઈશ્વર નામની સાથે ચિત્ એટલે જ્ઞાન શબ્દ યોજાયો છે અને જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં આનંદ જ હોય, શોક હોય જ નહિ અને સત્ય શાશ્વત છે તેથી આનંદ પણ શાશ્વત હોય આથી જ ઈશ્વરને આપણે સચ્ચિદાનંદ નામે પણ ઓળખીએ છીએ' (મ પ્ર ૧) ગાંધીજીના આ વર્ણનમાં બે બાબત સિદ્ધ થતી દેખાય છે એમનું સત્ય એ ચેતન કે ચૈતન્ય રૂપ સત્ય છે કારણ તેનું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ છે વળી આમાં એમની ઈશ્વરની વ્યાખ્યા પણ મળી જાય છે ઈશ્વર કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ ઈશ્વર છે તેથી જ તેમણે કહ્યું કે સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે તે પૂરેપૂરું સાર્થક થઈ રહે છે

સત્યમાં બંનેનો સમાવેશ — 'સત્ય' શબ્દના પ્રયોગમાં એક વિશેષ સાર્થકતા પણ રહેલી છે સત્ય બે પ્રકારનાં છે સનાતન સત્ય અને સાપેક્ષ સત્ય ચૈતન્ય સનાતન સત્ય છે અને એના દ્યોતક તરીકે ગાંધીજીએ સત્ય શબ્દ વાપર્યો પ્રકૃતિના અને જગતના સત્યો તથા વિજ્ઞાનીઓએ શોધેલાં સત્યો પણ સત્યો જ છે એ સત્યોનો સમાવેશ પણ સત્ય શબ્દમાં સહેજે થઈ જાય છે આ

વિશ્વનું પ્રકટીકરણ આ વિવિધ વિજ્ઞાન સત્યો વડે છે એનો સમાવેશ પણ 'સત્ય' શબ્દમાં કરીને ગાંધીજીએ જગત અને ઈશ્વરનું સાચું અદ્વૈત શબ્દ અને અર્થમાં કરી બતાવ્યું છે કોણ ઇન્કાર કરશે કે આટલાં બધાં રહસ્યાર્થો અને અર્થછાયાઓ ગાંધીજીનો 'સત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ જિન્દગીમાં મહત્ત્વનો ફાળો નથી આપતો?

બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ —ગાંધીજીએ આપેલી સત્યની સમજૂતિ અને વ્યાખ્યામાં હજી પણ એક વિશિષ્ટતા રહેલી છે અંતિમ ચૈતન્યને પામવાનું સાધન ઇન્દ્રિયોના દેખાતા અને હાથ લાગતા સત્યો જ છે જો સત્ય જડ્યું તેનો આગ્રહ રાખતાં તેનો આચાર કરતાં અંતિમ સનાતન સત્ય તરફ જવાનું છે વિજ્ઞાન પણ આ રીતે જ આગળ વધતાં આવ્યાં છે એક સત્યની શોધ બીજા સત્યની શોધની પ્રેરક અને નિમિત્ત બને છે તે જ રીતે જીવનના વિજ્ઞાનમાં પણ સાપેક્ષ આચાર સત્યોનું આચરણ કરતાં અંતે ચૈતન્યરૂપી સનાતન સત્યને પામી શકાય ચેતનની ભાષામાં કહીએ તો સાપેક્ષ સત્યોના આચારથી ચેતનની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરતાં સનાતન ચૈતન્યને પામવાની હોંશ રાખી શકાય આ બધા વિવિધ અર્થો અને સત્યમાં થતા તેમના સહજ સમન્વયનો વિચાર કરતાં જિન્દગીમાં ગાંધીજીએ આપેલા મહાન ફાળાનું ભાન થાય છે

સત્યની આરાધના કેમ? —આ ચૈતન્ય સત્યની વ્યાખ્યા અને તેનું વર્ણન કરવામાં જેટલી નિષ્ઠાશુદ્ધતા છે તેટલી જ તેમાં વ્યવહારયોગ્યતા પણ છે જ તથા આ સત્યને પરમેશ્વર તરીકે ગણીને તરત જ માનવી જીવનનો હેતુ તેઓ બનાવે છે માનવજીવન એને ચૈતન્યમય કે સત્યમય થવાનો સતત પ્રયાસ અને પ્રયાસ-પરંપરા.

આ સત્યની આરાધનાને ખાતર જ આપણી હસ્તી ' (મ પ્ર પા ૨) જીવન સત્યની આરાધના છે તો તે કઈ રીતે થાય? વિચારમાં વાણીમાં ને આચારમાં સત્ય એ જ સત્ય' (મ પ્ર પા ૨) આવી મનસા વાચા કર્મણા સત્યમય કે ચૈતન્યમય થવાનો પ્રયાસ તે જ ભક્તિ આમ ભક્તિની પણ વ્યાખ્યા તદ્દન બદલી નાખી વ્યાપક કરી અને કહેવાતા નાસ્તિકને પણ ભક્તિ કરવાની તક છે એમ બતાવી સત્યભક્તિનાં દ્વાર સૌ કોઈ નિષ્ઠાવાનને સારુ ખોલી દીધાં પણ આટલેથી સત્યની આરાધનાનું કામ બને એમ નથી એટલે તરત જ સવાલ [illegible] પણ સત્ય જ પારસમણિરૂપ છે જે કામધેનુરૂપ છે તે કેમ જડે? તેનો જવાબ ભગવાને આપ્યો છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી સત્યની લગની તે અભ્યાસ ને તે સિવાય બીજી બધી વસ્તુ વિષે આત્યંતિક ઉદાસીનતા તે વૈરાગ્ય " (મ પ્ર પા ૨) સત્યરૂપ પરમેશ્વરની વ્યાખ્યા બદલી એટલે આપોઆપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા પણ નવીન થઈ રહી જે કોઈ પણ નિષ્ઠાથી સત્ય સિવાય અન્ય વસ્તુની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સત્યને મેળવવા સતત મથે છે તે અભ્યાસી છે વૈરાગી છે આ વ્યાખ્યામાં પણ સર્વનિષ્ઠોનો સમાવેશ થાય એટલી તે વ્યાપક છે, અને તેના સાચા અર્થની દ્યોતક છે એમનો અભ્યાસ એકાંગી નથી પણ માનવજીવનના શુદ્ધ વ્યવહારમાત્રને વ્યાપી શકે એટલો ઊંડો અને સર્વાંગી છે તથા એમનો વૈરાગ્ય એકમાર્ગી કે સંકુચિત કે ક્રિયાવિહીન જીવન જીવવાનું શિખવતો નથી એમના અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના વિચારમાં પણ સત્યશિવસુંદરની ભાવના સમાએલી છે એમનું સત્ય એમને સર્વોદય જેવા સર્વ કલ્યાણકારી આદર્શને રજૂ કરવા શક્તિમાન કરે છે એમનો વૈરાગ્ય જગતનો ત્યાગ નહીં પણ જગતની સતત સેવા કરવા દોરી જાય છે અને એ સેવામાં સાચો શણગાર પૂરવા આવે છે

સત્યનો સાક્ષાત્કાર —આ રીતે સત્યની સત્યને પામવા માટે અભ્યાસ વૈરાગ્યની તથા સત્યની ભક્તિની નવીન વ્યાખ્યા કરીને તથા ચૈતન્ય બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ સત્યશિવસુંદરના અર્થનો સહજ સુંદર સમાવેશ કરી દે છે આ સુંદર સમન્વય પરમ માનવધર્મને રજૂ કરે છે એમાં સત્યશોધ પર આધારિત વૈજ્ઞાનિકતા પૂરેપૂરી ભરી પડી છે અને તેથી તે સર્વમાન્ય થાય એમ છે ગાંધીજીએ રજૂ કરેલો આ માનવધર્મ બીજી રીતે પણ માનવી છે એમાં કોઈ ગૂઢ અગમનો દાવો થયો નથી કોઈ ગૂઢ તત્ત્વને અગત્ય આપવામાં નથી આવતી અને છતાં ચિત્તનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો કે અનુભૂતિઓને એમાં પૂરેપૂરો અવકાશ રહ્યો છે એ એટલો વૈજ્ઞાનિક છે કે એમાં કશું માની લેવાની વાત નથી ચૈતન્યરૂપ સત્યના સાક્ષાત્કાર અંગે ગાંધીજી સ્પષ્ટતા જણાવે છે કે તે સહેજે સંભવિત નથી [illegible] પણ સત્યનાં સંપૂર્ણ દર્શન તો આ દેહે અસંભવિત છે તેની કલ્પના જ માત્ર કરી શકાય ક્ષણિક દેહ વાટે શાશ્વતધર્મનો સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી. તેથી છેવટે શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ તો રહે જ છે (મ પ્ર પા ૪) ગાંધીજીના આ કથનમાં સાક્ષાત્કારની શક્યતા

નથી બતાવાઈ પરંતુ માનવતાની મર્યાદા માત્ર દેખાડવામા આવી છે એમનુ સત્યદર્શન વૈજ્ઞાનિક બને છે, માનવી બને છે એમા કશી ગાની લેવાની કે કેવળ તર્કની વાત નથી પણ એમા કેવળ વ્યવહારશુદ્ધ કથન કરવામા આવ્યુ છે

સત્યાગ્રહની ચાવી અને ખૂબી—એક બાજુ ગાધીજી માનવના સત્યદર્શનની મર્યાદા બતાવે છે તો બીજી બાજુ તરત જ એના પ્રયત્નમા રહેલી પૂરેપૂરી સાર્થકતા બતાવે છે "એમા હાર જેવુ કંઈ છે જ નહી એ તો મરી ને જીવવાનો મંત્ર છે" (મ પ્ર પા ૩) સત્યની આરાધના કદી નિષ્ફળ જતી જ નથી પરિણામ ન દેખાય છતા સત્યકાર્ય નિષ્ફળ જતુ નથી તે સદૈવ સફળ જ હોય છે ઉકળવા મૂકેલુ પાણી શરૂઆતના થોડા તાપથી ઉકળી જતુ નથી પણ વધુ તાપને અંતે જ ઉકળે છે છતા શરૂઆતનો તાપ કંઈ નિષ્ફળ નથી એ તો એનુ કામ કરી જાય છે એનુ પરિણામ દેખાતુ નથી છતા તે કામ કરે જ છે તોડવા ગાડેનો પથ્થર પહેલે ઘાએ તૂટતો નથી કે ફાડવા માડેલુ લાકડુ પહેલે ફટકે ચિરાતુ નથી તેમ સત્યનો થોડો આચાર પરિણામી ન દેખાય છતા પેલા ઘા કે ફટકાની જેમ તેની અસર તો છે જ એ અસર એ જ એનુ પરિણામ, એ જ એનુ ફળ આ અર્થમા સત્ય કદી નિષ્ફળ નથી અને તેથી ત્યા કોઈ હાર છે જ નહી એ જ એની ખૂબી છે

સત્યરૂપ રત્નચિંતામણિ—આવા સત્યાચરણમા એક બીજી ખૂબી પણ રહેલી છે સત્યાચરણ મનસા વાચા કર્મણા કરવાનુ હોય તેથી માણસના વ્યક્તિત્વનો સમન્વિત વિકાસ અને તેનુ એકીકરણ સહજ થાય છે એમા બેવડા વ્યક્તિત્વનો સભવ રહેતો નથી આવા સહજ થતા એકીકરણથી સુસવાદિતા ઉત્પન્ન થાય છે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એક પ્રકારની ઉત્તમ નિર્દોષ મસ્તી ઉત્પન્ન થાય છે આવા સત્યાચરણથી ગાધીજીનો વિકાસ ખૂબ ઝડપથી થયેલો જોઈ શકાય છે અને તેથી તેમને સત્ય પારસમણિ જેવુ લાગે છે "એ સત્યરૂપ પરમેશ્વર મારે સારુ રત્નચિંતામણિ નીવડેલ છે, આપણા બધાને સારુ નીવડો" (મ પ્ર પા ૪) પોતાની આત્મતૃપ્તિથી એમને સતોષ નથી એમને તો સત્ય બધાને માટે પારસરૂપ બને એવી કલ્પના છે વૈજ્ઞાનિક પોતે શોધેલુ સત્ય જગતના લાભાર્થે યોજે છે તેમ ગાધીજી પણ સત્યને પામવાની માણવાની રીત સૌને પહોંચે એવી કલ્પના કરે છે એમા જ એમની વિશિષ્ટતાની વ્યવહારુતા રહેલી છે, એ કારણે જ તેઓ સત્યને પામવાનુ સાધન પણ શોધી શક્યા

ઈશ્વર અને હૃદય પરિવર્તન:—એમના સત્યની વ્યવહારુતા એટલી હદ સુધી પહોંચે કે સત્યમય ઈશ્વર તેમને ક્રિયામા અને કાર્યમા જ દેખાય છે એ કોઈ મૂર્તિમા કે વ્યક્તિમા દેખાતો નથી પણ કાર્યમા જ પ્રત્યક્ષ થાય છે "ઈશ્વર વ્યક્તિ તરીકે દેખાતો નથી પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમા અનુભવાય છે અને તેને કારણે જ માણસ અત્યંત અંધકારમય વેળામાથી પણ સલામત રીતે બહાર નીકળી જાય છે" (અનશીન પાવર પા ૭) પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પર તેઓ આ કથન કરે છે ચૈતન્યરૂપી ઈશ્વર માનવહૃદયનો ચાલક છે તેને શુદ્ધિ કરનારો છે અને હૃદય પરિવર્તન કરનારો છે

ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને આત્મશ્રદ્ધા :—પણ અહી શકા ઊઠાવી શકાય કે ગાધીજીએ સત્યને પરમેશ્વર સ્વરૂપે માન્ય કર્યું—તેનો આધાર શુ ? કેવળ શ્રદ્ધા જ તો ? ગાધીજી આનો સચોટ જવાબ વાળે છે 'શોધમાત્રને કંઈક માન્યતાનો આધાર માનીને જ ચાલવુ પડે છે કંઈ પણ માન્યા વગર એક ડગલુ પણ આગળ ન ચાલી શકાય વિજ્ઞાન માત્રને કંઈ માનવા યોગ્ય વિચારસત્યને માન્ય કરીને જ આગળ ચાલવુ પડે છે ભૂમિતિ કે ગણિત જેવા ગણતરી કરનાર શાસ્ત્રને પણ કંઈક સત્યો માનીને જ આગળ ચાલવુ પડે છે" ગાધીજીની આ દલીલ ખૂબ વજૂદવાળી છે વળી વધુ ઊડાણમા જઈને તપાસ કરતા એમની સત્યની કલ્પનામા કંઈ માની લેવાની તાર્કિક વાત પણ રહેતી નથી જે અસ્તિત્વ છે તે જ સત્ય એમ દેખીતા સત્યને માનીને તેઓ આગળ ચાલે છે એ અસ્તિત્વ ચૈતન્ય જ છે—તે આપણે આગળ જોયુ માણસ પોતાની અંદર ઊતરીને તપાસે તો એનામા જે જ્ઞાન અને આનંદ દેખાય છે તે ચેતનને લીધે જ તેથી ચેતન પૂર્ણ ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે છે એવી સાર્વત્રિક પ્રતીતિ થાય છે એટલે સચ્ચિદાનંદ સત્યરૂપ ઈશ્વરને માનવાના હૃદયની પ્રતીતિનો આધાર છે અનેક સતોની જેમ ગાધીજીને પણ તેની ઝાખી થઈ હતી તે અગે ભારપૂર્વક તેઓ તેનુ વર્ણન પણ કરે છે 'મને સ્પષ્ટ ઝાખી થાય છે કે આપણી આસપાસ સર્વકંઈ પરિવર્તનશીલ છે પણ એ બધાય પરિવર્તનની પાછળ જીવંત સત્તા છે સનાતન અને કૂટસ્થ હસ્તી છે અને તેને

લીધે જ સર્વનું સર્જન અને ધારણ પોષણ થાય છે એ સત્તા એ જ પરમેશ્વર છે, ઈશ્વર છે" (અનાસક્તિ પા. ૧૨ પા. ૨૦) આવી આત્મપ્રતીતિ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે દરેકને હોય છે જ. પોતાની ચેતનાને લીધે માણસમાં એક જાતની આત્મશ્રદ્ધા હોય છે. એવી આત્મશ્રદ્ધા અનેકગણી વધે ને જ ઈશ્વરશ્રદ્ધા. પોતાની ચેતનાને આધારી આત્મશ્રદ્ધા ચૈતન્યશ્રદ્ધામાં પરિણમી શકે છે. આત્મશ્રદ્ધાની આસ્તિકતા એ જ ઈશ્વરશ્રદ્ધા. આમ પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા ઈશ્વરશ્રદ્ધા બની રહે છે. ગાંધીજીએ આ અગમ વિષય અંગેની આ રજૂઆત એટલી સરળ અને સહેલી બનાવી દીધી છે અને તેથી તે જનસાધારણને પણ સમજાય એવી સુગમ બને છે.

☆

[પાન ૩ થી ચાલુ]

પરંતુ વિદેશી સરકારના કરતા પણ બાપુજીના સત્યાગ્રહને પડકારનારા તો પોતીકાઓ જ સાબિત થયા છે. ઘરના ક્ષેત્રમાં તેવો પડકાર આપનાર તેમના મોટા પુત્ર હરિલાલ ગાંધી હતા. જાહેર ક્ષેત્રમાં તેવો પડકાર આપનાર સનાતનીઓ હતા.

હરિલાલ ગાંધીએ વખતો વખત આશા આપી આપીને છેવટે બાપુના સત્યાગ્રહને સફળ થવા ન જ દીધો. જ્યારે બાપુના પ્રેમના અને આશાવાદના ઝરાને તે સૂકવી ન શકેલા.

સનાતનીપણાની સામે તો બાપુજીને લોહીનું અંતિમ બલિદાન આપવું પડ્યું. બાપુની પોતાની જાત પૂરતો તો એમના સત્યાગ્રહનો વિજય થઈ ગયો. પરંતુ સનાતનીપણું છતાયું નથી. તે પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ આદિ નવા નવા રૂપે દેખા દેતું રહ્યું છે.

પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આ પરમ પવિત્ર બલિદાન ધીમી ગતિએ પણ અચૂકપણે કામ કરી રહ્યું છે. પ્રજાના અણુ અણુને તે નવું બનાવી રહ્યું છે.

બોલો રાષ્ટ્રપિતાનો જય!

બોલો સત્ય અહિંસાનો જય!

બોલો સત્યાગ્રહનો જય!

[૨૦ મા ગાંધી નિર્વાણદિને વડોદરા આકાશવાણી પરથી]

☆

નવાં પ્રકાશનો

જીવતા ખંડેર લેખક : ગોની દાંડેકર, અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ.

'જીવતાં ખંડેર' એ વાસ્તવમાં કોંકણના એક ગામડાની બે ત્રણ પેઢીની કથા છે. ગામડાની અવદશાનું ચિત્ર છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ કરીને શહેરોમાં કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો સ્થપાતા ગયા. નગરીઓ મહાકાય બનતી ગઈ. પણ તે શેનાથી? ગામડાંઓ ભાંગીને જ વિરાટ બની.

ગામડાંમાં અંદરઅંદરના વેરઝેર, કુસંપ, પણ તેને અપશુકન કરું — આ બધાએ ગ્રામજીવનને ધીરે ધીરે નિરસ કર્યું, અને જે ગૌરવશાળી શ્રમનિષ્ઠાએ કરી ગામડાંઓ સુપુષ્ટ બનતા તે શ્રમનિષ્ઠા જ ઓસરતી જતા નવું ને વધુ નિર્બળ બનતા ગયા. અને જુવાનિયાઓને તો શહેરો પોતાની તરફ ખેંચતા રહ્યા.

પડધાની ગામના બ્રાહ્મણવાડામાં, મિયાને બેસીને આવતી ખોત કુટુંબની બાજી વધુ આવા ગામનું અર્ધું અર્ધું રૂપ હેતાળના માણસો મંદ શ્રમનિષ્ઠા જોઈને પોતાની નવી જિંદગી શરુ કરે છે ત્યાંથી વાર્તાની શરુઆત થાય છે અને એ જ ગામને લગભગ ઉજ્જડ અને ભાંગી ગયેલી દશામાં જોઈને ગામ છોડતા કેટલાંય ઘરે પડેલી છે અને ફરી પાછી વધે છે ત્યાં અંત પામે છે તેની વચ્ચે તો ઘણુ ઘણું આવી જાય છે.

કેશવભટ્ટ રાઘવભટ્ટ, ગૂંગણો કોઈ, રાઘવભટ્ટનો દીકરો બયકુભાઈ, ગુજાભાઈ, શારદા, કુશાવૃત્તિ, આક્કી અને સૌથી વિશેષ તો અબ્બાનું પાત્રચિત્રણ લેખકે બહુ કુશળતાથી કર્યું છે.

વાર્તા સરળતાથી, સહજતાથી વહી જાય છે અને છેવટે એક ઘેરી છાપ વાચકના મન પર મૂકી પૂરી થાય છે. પ્રશ્નો રહી જાય છે. નંદનનને ભાગવું કેમ? બયકુએ? હા એ તો ખરો જ. પણ એ તો પ્રતીક છે. વર્તમાન સમાજ વ્યવસ્થામાં એનું સ્થાન ક્યાં નથી દેખાતું? શીનનો સોદાગર, હીરનોયે ખરો જ ને? ને ખટપટનો સરદાર ભોગેવા ગામડાંમાંયે આજે બયકુ ન હોત તો ગામડાંમાં ખૂન-આપઘાત એવા કોરટ કજિયા

ચાલે છે તે ન જ હોત ને ?

અનુવાદ સુવાચ્ય છે. અનુવાદકે સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલી અને રૂઢિ-પ્રયોગોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. બધે જ એ અનિવાર્ય ન હતું એવું તળ ગુજરાતના વાંચકને લાગે ખરું.

લીલુડી ધરતી : લે. ચુનિલાલ મડિયા.

ગિરનાર નજીકનું ગુંદાસર ગામ એ આ નવલકથાનું લીલાક્ષેત્ર છે. બે ભાગ મળી સાતસો પાનામાં નવલ પથરાઈ છે તોયે લેખક હજી બીજા આવા બે-એક ખંડ લખવાના છે. ક્યારે તે એ પોતે જાણતા નથી ! નવલ સાવ અરૂઢશૈલીની તો કેમ કહેવાય ? એક રીતે બે ભાગના વિસ્તાર પછી પણ કેટલાંક પાત્રોનો વિકાસ અધૂરો લાગે છે અને સંતોષ નથી થતો એ જ કંઈક અરૂઢ કહેવાય.

લેખક દરેક નહીં તો બીજે ત્રીજે પ્રકરણે કંઈ ને કંઈ કૌતુક, રહસ્ય આણે છે એટલે સાતસો પાનાંનું યે વાંચન નિરસ તો નથી નીવડતું, ગણીએ તો એ એમની સિદ્ધિ ગણાય.

વળી એક ગામમાં આવું, (નવલમાં છે તેવું) આટલું બધું ચાલે એ બધું માની લઈએ તો પ્રશ્ન એ થાય કે શું ગામડાં એવાં તત્ત્વો (!) ને આધારે જ ટકી રહ્યાં છે ? ખટપટો, દ્વેષ, દગા, કાળાં કામો, આ જ શું ગામડાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે ?

સંતુ અને વિશેષ તો રઘા ગોરનું પાત્ર જીવંત બન્યું છે. બીજાં યે ઘણાં પાત્રો છે. અને તેની છાપ ઊંડે એવાં આલેખાયાં છે.

સૌરાષ્ટ્રની મરમાળી લોકબોલીનો ઉપયોગ લેખકે બહોળે હાથે કર્યો છે. લગભગ બધાં પાત્રો મર્મવચનો બોલી શકે છે ! મીઠાબોલા મુલકની વાર્તા છે ને ! તોયે, મલાવા ને અતિરેક ક્યારેક ખૂંચે છે.

ખીમા લુહારે ઓજતનું પાણી પાઈને ઘડેલી લોખંડની સાંકળ પણ લેખક ગર્વભેર ઉલ્લેખે છે ! તલવાર કે દાતરડાનું પાણી દર્શાવવા એવો ઉલ્લેખ કર્યો હોત તો તે સ્થાને કહેવાત.

સંયમી, મીતાક્ષરી આલેખન એ કોઈ નબળાઈ નહીં પણ સિદ્ધિ છે, અને મલાવા, આડંબર એ શક્તિ હોય તોયે છેવટે તો મર્યાદા જ છે.

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ જૂન ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

જુદી જુદી નિષ્ઠાઓ

અનેક માર્ગો એક જ લક્ષ્ય તરફ જાય તેમ એક જ લક્ષ્યે પહોંચવા માટે જુદી જુદી નિષ્ઠાઓ હોઈ શકે; પણ માર્ગ વાસ્તવમાં માર્ગ હોવો જોઈએ તેમ નિષ્ઠા પણ વાસ્તવમાં નિષ્ઠા હોવી ઘટે.

ગંગાના અનેક ઓવારા છે, ગમે તે ઓવારે સ્નાન કરો, તીર્થસ્નાનનું પુણ્ય મળવાનું. પણ કોઈ ઓવારે ગંદકી ઠલવાતી હોય ત્યાંનું સલિલ પવિત્ર શી રીતે રહી શકે ? ત્યાં સ્નાન કરવાથી તો શરીરને ગંદકી જ મળશે: ગંગાજળમાં મળ પડે તો તે પણ દૂષિત જ થાય.

ધર્મના અનેક માર્ગો છે, વ્યવહારના પણ અનેક માર્ગો છે, તેમાં કયો સારો ને કયો ખરાબ તેનો આધાર તો તે શુદ્ધ છે કે દૂષિત છે તે પર રહેલો છે.

શુદ્ધ અને દૂષિતને અલગ પાડતી ભેદરેખા કઈ ? –નિર્મળ હૃદયને થતી તીવ્ર પ્રતીતિ.

જુદા જુદા માર્ગો એ જુદી જુદી નિષ્ઠાઓ છે. તે તો સાધકની કર્મપરાયણતા અને ભક્તિમાં જ વરતાય.

એવો કાર્યરત ભક્ત જુદા જુદા રાહીઓ વચ્ચે ઊંચ-નીચના ભેદ કે ભાગલા પાડતો નથી. તેમ તે પોતાનું કાર્ય છોડી બધાને પોતાના જ માર્ગે ઘસડી જવા મથતો ફાંફાં મારતો નથી. તે ભક્ત હોવા છતાં જ્ઞાનવિહીન નથી. જ્ઞાનપૂર્વક તે અમુક માર્ગ કે નિષ્ઠા સ્વીકારે છે, અને કર્મરત રહી આગળ વધે છે. આજુબાજુના બીજા માર્ગોનું, નિષ્ઠાઓનું સતત જાગ્રત રહી અવલોકન કરતો રહે છે, પોતાના માર્ગની વિશેષતા તો તે જાણે છે માટે ઊણપો જોવા જાણવા મથે છે, બીજાના માર્ગના ક્ષતિ ને ગુણ પર પણ તે ધ્યાન રાખે છે. પોતાની ક્ષતિ ને બીજાના ગુણ તે છુપાવતો નથી. કેમકે, તે નિષ્ઠાવાન સાધક છે, નિષ્ઠાવાન પ્રવાસી છે.

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨ – જુલાઈ – ૧૯૫૮] અંક ૫ મો

મારું માનવું છે કે અહિંસા એ કેવળ વ્યક્તિગત સદ્‌ગુણ નથી. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ એ બધાંને માટે આધ્યાત્મિક અને રાજકીય આચરણનો એ એક સુગમ માર્ગ છે. —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

મલેરિયાના નિવારણ માટે આપણી સરકાર ત્રીસથી ચાળીસ કરોડ રૂપિયા બહારની મદદથી ખર્ચવાની છે તે ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં સુધરાઈઓ છે ત્યાં ત્યાં તે તે સંસ્થાઓ તરફથી પણ ઘણો ખર્ચ કરવામાં આવે છે છતાં મલેરિયા એ સામાન્ય બીમારી થઈ પડી છે.

રોગના નિવારણ માટે જે મબલખ નાણું ખર્ચાઈ રહ્યું છે તેથી આપણે કદાચ ફૂલાઈએ, પણ એવો હરખ કરવા જેવો નથી કેમકે, તેથી મલેરિયાના જંતુ અમુક પ્રમાણમાં, અમુક સમય માટે નાશ પામશે ખરા; પણ વળી ફરી તે તક મળતા જન્મ લેવાના જ

શહેરોમાં પાણીની તંગી હોવા છતાં આસપાસ પાણીના વપરાશથી અનેક કારણોને લઈને સતત ગંદકી રહે છે હવા ઉજાસના અભાવવાળા, ભેજવાળા મકાનોનો પાર નથી એ બધા મચ્છરના જન્મસ્થાનો અને કાયમી રહેઠાણ છે જ્યાં સુધી ગંદકી દૂર થાય નહીં, હવાઉજાસવાળા અને સૂર્યકિરણવાળા મકાનો સુધરે નહીં ત્યાં સુધી મચ્છરો અને મલેરિયા દૂર થાય એ શક્ય જ નથી જ્યાં સુધી એ પાયાનો સુધારો થાય નહીં ત્યાં સુધી બીજા ઉપાયો રોગને દાબી દેવામાં તત્કાળ પૂરતા સફળ થશે, પણ તેનાથી કાયમી ઉકેલ નહીં આવે, અને, સરવાળે પ્રજાના નાણાં, પરિસ્થિતિમાં કાયમી સુધારો કર્યા વિના ખર્ચાતા રહેશે એટલે પાયાની બાબતો માટે જ ચોક્કસ પગલા લેવાવા જોઈએ અને તે માટે પણ ખર્ચ થવો જોઈએ.

સારા હવાઉજાસવાળા સાદા મકાનો, પાણીના નિકાલની બિનઉપદ્રવકારી સગવડ-એટલું યે થાય તો મલેરિયાનો ફેલાવો અટકશે

સામાન્યપણે પાણીની તંગી છતાં તેનો ઉપયોગ આપણે ફૂવડપણે કરીએ છીએ અને તેનો નિકાલ તો ઘણું ખરું ગંદકી ને મચ્છરો જ વધારે છે આ શહેરોની વાત થઈ ગામડાની સ્થિતિ એનાથી સારી નથી ત્યાં વસતી ગીચ નથી પાણીનો નકામો વપરાશ ને ઢોળ નથી પણ ચોમાસામાં તો ઠેરઠેર ભરાયેલા ખાબોચિયા ને જામેલો કિચ્ચડ-ઉકરડા એ બધા મચ્છરના ઉપદ્રવસ્થાનો છે વળી ઘણાખરા ખેડૂતો પોતાના ઢોરોની સાથે જ રહેતા હોય છે, હિન્દી ખેડૂતના ઢોરોની કોઢ પૂરતા હવા ઉજાસ અને ચોખ્ખાઈથી દૂર દૂર છે પરિણામે ચોમાસામાં તો મલેરિયા ત્યાં ઘણો ફેલાય છે

મલેરિયા ક્ષયનો પણ જન્મદાતા છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ ક્રોનિક મલેરિયાથી ઘસાઈ ગયેલા શરીર પર ક્ષયના જંતુઓ ઝટ વિજય મેળવે છે મલેરિયાથી ઘસાઈ ગયેલા શરીરમાં એનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ હોતી નથી એટલે મલેરિયા પછી ક્ષય પણ ઘર કરે છે

પ્રજાએ પણ સુઘડતાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે તે વિના મલેરિયાને હાંકી કાઢવાના પ્રયાસો પૂરેપૂરા સફળ થવાના નથી

આપણે 'દવા' પાછળ મબલખ નાણાં ખર્ચીએ છીએ પણ પાયાની બાબત 'આરોગ્ય' વિશે જાણે કશી ચિંતા જ નથી! અને તેથી રોગોને મારી હઠાવવાના પ્રયાસો એકંદરે ધૂળ પર લીંપણ જેવા નિવડે છે રોગના જંતુ સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિવાળું શરીર, રોગનો પ્રવેશ કે ઉપદ્રવ ન થાય એવી રહેણીકરણી અને રહેઠાણો અને સુઘડતાની ટેવ-આટલા વાના પણ રોગોને ઊગતા ડામે દવા માટે જેટલો ખર્ચ કરવો પડે છે, તેમાંનો અમુક હિસ્સો આ બધા માટે ખર્ચીએ તો રોગો અટકે અને તે માટે નાણાં સહિતની જીવજાનની ખુવારીમાંથી ઉગરી જઈએ

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન ________ શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૬ ઠ્ઠો]

સત્ય સમજાય એવું લાગે છે પણ તેનું આચરણ ખૂબ કઠિન થઈ પડે છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે દરેકને થતી સત્યની પ્રામાણિક પ્રતીતિ પણ નોખી નોખી હોય છે સત્યરૂપી સાધ્ય મનોહર તો લાગે છે પણ વ્યવહારિક રૂટ સમાજ તો તેના આચારનો છે જમાના ઓથી એ સમાજની કોઈ ચાવી દેખાતી નહોતી વ્યક્તિ ગત રીતે સંતોએ એનો ઉકેલ કાઢી લીધેલો જોવા મળે છે પણ સમાજના સવાલોમા સત્યનુ આચરણ કઈ રીતે કરવુ, વ્યક્તિએ પણ કયે રાજમાર્ગ ક્યા સચોટ અને અચૂક સાધનથી સત્યપાલન કરવુ એનો ઉકેલ અધ ઉકેલ્યા પડ્યો હતો ગાંધીજીએ સ્વપ્રતિભાથી સહજપણે બતાવી શક્યા કે સત્યરૂપી સાધ્યનુ એકમાત્ર અનુપમ સાધન અહિંસા છે સત્ય સાથેનુ અહિંસાનુ આ જોડાણ અપૂર્વ છે માનવજાતના વિકાસમા એ એક નવુ જ પ્રકરણ ઉઘાડે છે ફિલસૂફીમા એ એક નવીન ઉમેરો કરે છે સત્ય સાથે અહિંસાને સાંકળીને ગાંધીજીએ ફિલસૂફીને વ્યવહાર્ય કરી એટલુ જ નહિ પણ તેમા એમણે અનેરો રંગ પણ આપ્યો. સત્ય અને અહિંસાના નોખા મહત્ત્વ અને કિંમત તો હર ધર્મ અને નીતિમા જોવા મળે છે, પરંતુ સત્યને સાધવા માટે અહિંસાને સાધન તરીકે યોજવામા ગાંધીજીએ ફિલસૂફીનુ સાચુ શોધન કર્યુ છે પાતંજલ દર્શનમા સત્ય અને અહિંસા બંનેને એક સાથે મહાવ્રતમા ગણાવ્યા છે અને તેમને ખૂબ અગત્ય અપાઈ છે પરંતુ તેમા સત્ય, અહિંસાનો સાધ્ય સાધન સબંધ સ્પષ્ટ જાણવા મળતો નથી, જો કે મહાવ્રતના વિચારમા તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે ખરો

અહિંસા સાધન કેમ ? –સત્યનુ સાધન અહિંસા કેમ ? પરમ સત્ય એટલે વિશ્વમા લગાતાર રહેલુ અનંત એકત્વ અહિંસા એટલે પણ વિશ્વ-વ્યાપક પ્રેમ પ્રેમ એટલે સક્રિય એકત્વ એમ એકત્વના તાતણે સનાતન સત્ય સાથે અહિંસા જોડાઈ જાય છે પરમ સત્ય કૂટસ્થ છે અહિંસા કે પ્રેમ સક્રિય એકત્વ છે એટલે તે ક્રિયા સાધન છે તેથી કહી શકાય કે એકત્વના ક્રિયા સાધન અહિંસાથી ચૈતન્યરૂપ એકત્વને પામી શકાય. આ તો થયો સત્ય અહિંસાનો તત્ત્વવિચાર વ્યવહારમા પ્રેમ કે અહિંસા જ કૌટુંબિક અને સામાજિક એક્તા કરાવે છે જ્યા એકતા જ ન હોય ત્યા સત્ય ક્યાથી મળે? એકતામાથી કે એકતાની એકાગ્રતામાથી જ સત્ય લાધે છે વ્યવહારનો સામાન્ય અનુભવ પણ બતાવે છે કે સત્યને મેળવવાનુ સહજ સરળ ઉત્તમ સાધન અહિંસા છે

પ્રેમ તત્ત્વનું મૂલ્ય –પરમ સત્ય મૂળત ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે અને એ અર્થમા જ ગાંધીજીએ સત્યનુ સચ્ચિદાનંદરૂપે દર્શન કર્યું છે અને એ મૂળ અર્થને જોતા પણ સમજાય અને અનુભવાય છે કે અહિંસાનુ પ્રેમ તત્ત્વ જ માનવી ચેતનની વૃદ્ધિ શુદ્ધિ કરી ચૈતન્યની પ્રતીતિ કે ઝાંખી કરાવે છે પ્રેમ પોતેજ ચેતનનુ પ્રતીક છે અને પ્રેમ માનવોમા રહેલી ચેતનાની એક્તાની અનુભૂતિ કરાવે છે આમ આ દૃષ્ટિએ પણ સત્ય રૂપ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિનુ સાધન અહિંસા જ છે

શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ –વળી સત્યરૂપ ચૈતન્યની શુદ્ધિને પામવા પણ અહિંસા જ ઉપયોગી થઈ શકે અહિંસા એટલે શુદ્ધિપ્રેમ બાહ્ય આંતરિક શુદ્ધિ શુદ્ધ સાધ્યને પામવાને શુદ્ધ સાધન જ જોઈએ તેથી જ ગાંધીજીએ સત્યરૂપી શુદ્ધ સત્યને પામવાને અહિંસા જેવા શુદ્ધ સાધનને બતાવ્યુ એટલુ જ નહિ પણ સાધન પર એ ટલો ભાર મૂક્યો કે સાધન શુદ્ધ રીતે બરાબર યોજાય તો સાધ્ય જરૂર મળે સાધન માણસના હાથની વાત છે જેટલી એની શુદ્ધિ વધે તેટલા જ પ્રમાણમા તે સત્યની શુદ્ધિની વધુ નજીક જાય

એકતરફી પ્રેમ –સત્યને પામવાનુ એક જ સાધન અહિંસા છે એવુ ગાંધીજીનુ અપૂર્વ કથન અનેક દૃષ્ટિએ સાચુ લાગે છે આથી જ અહિંસા કે પ્રેમ એકતરફી (Unilateral) પણ હોય અને તે સોદાની ચીજ નથી એમ પણ વારવાર એમણે સમજાવ્યુ પ્રેમની ભૂમિકા એમણે ઊંચી ઉઠાવી હિન્દુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન જેવા વ્યવહારના સવાલોમા પણ તેમણે પ્રેમ એકતરફી કેમ આચરી શકાય તે બતાવ્યુ હૃદયપલટાની પ્રક્રિયા ગૂઢ છે પણ તેની ચાવી (Unilateral love) એટલે કે એકતરફી વહેતા અનાસક્ત પ્રેમમા છે એને પરિણામે જ સમય પાકતા

સામી વ્યક્તિમાં જરૂરી પરિવર્તન થવા સંભવ રહે છે

હૃદયપલટાની ચાવી —હૃદયપલટાની ચાવી એક તરફી શુદ્ધ પ્રેમ છે તેનો ઉદ્દેશ સત્યદર્શન છે પણ તેનો આંક છે આદતપલટો. સામી વ્યક્તિનો હૃદયપલટો થયો કે નહિ તે તેના એક કાર્યથી માપી ન શકાય ખરો હૃદયપલટો તો સામી વ્યક્તિની આદત બદલાય ત્યારે જ થયો ગણાય. પણ આદતો તો અનેક હોય છે માણસની બધી આદતો શુદ્ધ ન બને ત્યાંસુધી હૃદયપલટાની ક્રિયા ચાલુ જ છે એમ કહેવું જોઈએ હૃદયપલટાની સાથે સત્યનું દર્શન સ્પષ્ટ થતું રહે અને તે મુજબ આદતોની અને આચારની શુદ્ધિ થતી રહે તો જ હૃદયપલટાની ક્રિયા ચાલુ છે એમ ગણાય આ ક્રિયા દરેક માનવમાં આખું જીવન ચાલનારી ક્રિયા છે એનો સ્થૂળ આંક આદત અને આચારની ક્રમિક શુદ્ધિ છે તો તેનો સૂક્ષ્મ અને નક્કર આંક તેની ચેતનાની વૃદ્ધિમાં દેખાય સામાન્ય રીતે હૃદયપલટો આ અર્થમાં નથી વપરાતો પરંતુ અમુક પ્રશ્ન પર સામા પક્ષનો વિચાર કે ભાવ બદલાય અને તે પૂરતો અનુકૂળ આચાર કરે તે હૃદયપલટો ગણાય છે ખરેખર તો હૃદયપલટો એટલે માનવનું ચેતના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આખા વિચારમાંથી એ અર્થ જ ફલિત થાય છે

ચેતનવૃદ્ધિનો માર્ગ —આપણે આગળ જોયું કે ગાંધીજી સચ્ચિદાનંદ પરમ ચૈતન્યને જ સત્ય કહે છે જગતના સાપેક્ષ સત્યોનું પાલન માનવી ચેતનાને વધારી ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ કરાવે એવા સત્યોની શોધ કરતા કરતા તેમને અહિંસાનો માર્ગ હાથ લાગ્યો આ દૃષ્ટિએ વિચારતા સહેજે સમજાય છે કે અહિંસા એ માનવની અને સમાજની ચેતના વધારનાર સત્યમય આચારધર્મ જે ચેતન વધારે તે અહિંસા ઘટાડે તે હિંસા આવી સમજણ વિવેકપૂર્વક સેવાની રહે છે વાછરડાના વધમાં દેખીતી રીતે હિંસા છે ચેતનને મટાવી દેવાપણું હતું છતાં તે અહિંસા હતી કારણ કે નિવારી ન શકાય એવા દુઃખમાંથી એક નેતાને મુક્તિ મળી હતી બીજી બાજુ દારૂ વેચનારની દુકાને પિકેટીંગ કરાવી તેને બેકાર કરી દુઃખી કરવા છતાં તેમાં અહિંસા છે કારણ એને પાપકાર્યમાંથી મુક્તિ મળે છે એટલું જ નહિ પણ એની પાપમુક્તિ સાથે તેના અને અનેક દારૂડિયાના જીવનમાં ચેતનનો સંચાર અને વૃદ્ધિ થવા પામે છે આ રીતે અહિંસાને ચેતનની વૃદ્ધિના કામ તરીકે જોતાં તેને સમજવી સહેલી થઈ પડે છે અહિંસા જ નહિ પણ ગાંધીજીના સત્યાદિ વિચારો સત્યાગ્રહ વગેરેને સમજવામાં આથી ઘણી સરળતા થાય છે મૂળ વિચાર યાદ રાખીએ કે ગાંધીજીનું સત્ય ચેતનસત્ય છે, એમનો માર્ગ ચેતનમાર્ગ છે, તો એમની આખી વિચારસરણી અને ક્રિયાસૂત્રીની ચાવી મળી જાય છે અને તેને સમજવામાં સરળતા થાય છે અને એમની ઉપનક દૃષ્ટિ જોતા જાગતી અસંગતિઓ અંગે પણ સહેજે ખુલાસો મળી રહે છે

અપૂર્વ ફાળો —સત્યપ્રાપ્તિનું સાધન અહિંસા છે એમ બતાવવામાં ગાંધીજીની અપૂર્વતા છે તેથી વધુ અપૂર્વતા તો તેને સામાજિક મહત્ત્વ આપવામાં રહેલું છે ભારત દેશમાં વ્યક્તિગત રીતે અનેક સંતમહંત અને મહાત્માઓ અહિંસક જીવન જીવી ગયા અને અહિંસાનું માહાત્મ્ય બતાવી ગયા. પરંતુ અહિંસા સમાજને સુખી કરવાનું એકમાત્ર અનુપમ સાધન છે અને તેનો સામાજિક ઉપયોગ પણ પદ્ધતિસર થઈ શકે છે એમ પહેલી જ વાર ગાંધીજીએ બતાવ્યું બુદ્ધાદિએ સમાજમાં અહિંસાની મહત્તા વધારી પણ ગાંધીજીએ તો તેની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા વધારી ગાંધીજીએ પહેલી વાર સામાજિક વ્યવહારમાં અહિંસાની સ્થાપના કરી તેને માટે પદ્ધતિ આપી અને (Social philosophyમાં) સામાજિક ફિલસૂફીમાં પોતાનો અપૂર્વ ફાળો આપ્યો

સત્ય અંદર છે —અહિંસાનો માર્ગ શુદ્ધિનો છે શુદ્ધિ પોતાનાથી જ શરૂ થાય. હિંસાવડે શુદ્ધિ શક્ય જ નથી–સ્થૂળ રીતે અને સૂક્ષ્મ રીતે. એમાં બીજાનો નાશ કરીને આગળ વધવાની વાત આવે છે દેખાદેખી મનોકાલ્પ્ય વિના હિંસા અસંભવિત છે, એટલે ગમે તેટલો શુદ્ધ હેતુ છતાં હિંસાથી સમાજશુદ્ધિ કરવી કે શુદ્ધ હેતુને પહોંચવું અશક્ય છે વળી જ્યાં જગતને ચૈતન્યસ્વરૂપ જોયું, દરેક આકાર અને રૂપમાત્રને પોતાનું માન્યું અને અનુભવ્યું ત્યાં નાશ કોનો કરવો ? મારું માન્યું ત્યાં નાશ ન હોય પણ સુધારો હોય. પોતાનો કે પોતાની ચીજનો કોઈ નાશ ન જ કરે તેનો દોષ હોય તો સુધારે પણ નષ્ટ ન કરે આ ભાન પર સ્થિર થઈને ગાંધીજીએ સત્યની શોધ માટે અહિંસા જ એકમાત્ર સાધન છે એમ સ્વીકારપૂર્વક બતાવ્યું તેથી જ અહિંસા જિજ્ઞાસુને જડી મારા માર્ગમાં જે મુશ્કેલી આવે તેને સહન કરું કે તેને અંગે જે નાશ કરવા પડે તે કરતો જાઉં ને મારો માર્ગ કાપું ? આ પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુ પાસે ખડો થયો જો નાશ કરતો

[અનુસંધાન ૨૨મે પાને]

આત્મસંશોધન

અનિલ

મજૂર પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો ત્યારે મારા મનમાં જે આદર્શ કલ્પના હતી તેની સાથે, મારા કાર્યનું ચિત્ર સરખાવું છું ત્યારે થોડી નિરાશા થયા વિના રહેતી નથી સંઘે અવશ્ય મજૂર પ્રગતિ માટે ઘણું કર્યું છે અને તેમાં હું ભાગ લઉં છું ખરો, પણ તેમની પ્રગતિ એ ઉન્નતિ હોય એવું બહુ લાગતું નથી

મજૂરોના આર્થિક પ્રશ્નો હલ કરવાના અમારા પ્રયત્નો સફળ થયા છે ખરા, પણ માનવનો એ જ એક પ્રશ્ન છે? એ પ્રશ્ન અગત્યનો ખરો, પણ માણસના અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાંનો એક છે

આજે કૃષ્ણાજી મળવા આવ્યો ત્યારે નવાં કપડાં પહેરીને આવ્યો હતો પણ સીવી દરજીને ત્યાંથી આવ્યાં તેવાં જ પહેરી લીધેલાં જણાયાં! આ ગરમીના દિવસોમાં અંદરની કાંજી એને કરડતી નહીં હોય?

કૃષ્ણાજી શાળખાતામાં છે એની વહુ સારણીખાતામાં બેઉ ભેગાં મહિને એંસી તો કમાય છે પણ એનાથી પાંચ પચીસ ઓછા કમાતા મધ્યમવર્ગના એના જેવા જ કુટુંબ સાથે એનું કુટુંબ સરખાવું તો અમારે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવાની છે તે તરત ધ્યાનમાં આવી જશે

અમારું સ્થાન શું છે? બહુ તો કોઈ સારી પેઢીના નિષ્ઠાવાન નોકરો જેવું, અમે વેતન લઈ નિષ્ઠાથી તેમનું કાર્ય કરીએ છીએ એ સિવાય બીજું કશું કહેવું તે આરોપના સરખું જ ગણાય વધારે સગવડ, વધારે પગાર મળ્યા પછી એમને માથેથી ચિંતા ઊતરી ગઈ છે અને એટલી એમની કાર્યશક્તિ ટકી છે ખરી, પણ તેમનામાં પરિવર્તન થયું છે એમ માનવું વધારે પડતું છે એમને એમના દુરાગ્રહો છે જ, તૃષ્ણા હોય તો હજી વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિની જે એમને આગળ વધવા દેતી નથી એવી વૃત્તિમાંથી હજી એમનું માનસ પોષણ મેળવે છે, છોડવાની વાત ક્યાં?

નબળી આર્થિક સ્થિતિ ઘણાં અનિષ્ટોનું મૂળ ખરું પણ બધાં જ અનિષ્ટોનું નહીં જ કૃષ્ણાજી જેટલી આવકવાળું એટલું જ નાનું મધ્યમવર્ગનું એક કુટુંબ જેમ જીવે છે, વિકસે છે, એની સાથે કૃષ્ણાજીની રહેણીકરણી અને વિકાસનો કશો મેળ નથી શિક્ષણ અને સંસ્કારની જે અનિવાર્યતા મધ્યમવર્ગ સ્વીકારે છે, તેને માટે જેટલી ધીરજ અને કુનેહથી મર્યાદિત સાધનોથી સતત મથે છે, એવી પુરુષાર્થવૃત્તિ મજૂર કુટુંબોમાં જ્યાં સુધી દાખલ કરીને સ્થિર ન કરી શકાય ત્યાં સુધી અમારું કામ અધૂરું છે એમ મને લાગે છે પણ અમે કાર્યકરો બધા વહીવટીતંત્રમાં વહેંચાઈ ગયા છીએ ભેરવાઈ પડ્યા છીએ સરકારે ખોલેલાં સંસ્કાર કેન્દ્રો, કલ્યાણ કેન્દ્રો સંસ્કારરંજન માટેની અદમ્ય પુરુષાર્થવૃત્તિ મજૂરોમાં જન્માવે એ અશક્ય છે તે તો બાળકને હુલાવી, ફુલાવી, મલાવા કરી પ્રસન્ન રાખવા મથીએ એવું થયું બાળક પોતે જ નિજ આનંદનાં સાધનો શોધી તેમાં મગ્ન થાય તે જ વિશેષ યોગ્ય છે

માલિકોની સંસ્થા આ યુગમાં આદર્શ ન લેખાય તો યે તે પોતાના હેતુ માટે સજાગ છે, કાર્યરત છે, ઉદ્યમશીલ છે મજૂરોમાં એવું છે એમ ન કહી શકાય અમે માલિકોના સ્વાર્થ વિશે મજૂરોમાં બહુ સ્પષ્ટ વિચાર જન્માવ્યો છે ખરો, પણ લગભગ ત્યાંથી જ અટકી ગયા છીએ એવું લાગે છે ખરી રીતે ખરો કાર્યપ્રદેશ એની આગળ છે

એમનામાં નબળી આર્થિક સ્થિતિનો અસંતોષ જન્માવવામાં સફળ થયા, પરંતુ સંસ્કારી પ્રગતિશીલ પ્રસન્ન જીવનનો સાત્ત્વિક અસંતોષ જગાડવા માટે શું કર્યું? એનો જવાબ આપવા કરતાં મૂંગા રહેવું સારું છે શું એની પાછળ એવો ભય તો નથી ને કે તેમ થતાં પછી અમારી જરૂર જ નહીં રહે તેઓ પોતાનામાંથી જ યોગ્ય કાર્યકરો જન્માવશે, પછી અમારું શું? અથવા તો એ બહુ દૂરની વાત છે, આપણે એ કામને નહીં પહોંચી વળીએ એવું અલ્પતાભાન છે?

કૃષ્ણાજીનો બાર વર્ષનો છોકરો હોટલમાં કામ કરે છે, મોટો થશે કે જશે મિલમાં કહીશું કે ભણાવ તો કહેશે કે ભણીને ય ક્યો મોટો પગાર મળી જવાનો હતો અમારા જેવાના દીકરાને? વાત સાચી ભણતરનો નોકરી સિવાય કશો બીજો ય ઉપયોગ છે એવું તો સંસ્કારી માણસો પણ માને છે કે કેમ એ શંકા છે

અમે ખાદી પહેરીએ છીએ પણ મિલ બંધ પડે એવું જરાયે ઇચ્છતા નથી, અરે બંધ પડવાનો અણસારો ય આવે તો સરકાર પર દબાણ લાવીએ. કેમકે

મજૂરોનો રોટલો એની સાથે સંકળાયેલો છે આ બે ઘટનાઓનો કશો મેળ નથી ગામડુ છોડી મિલમા કામે આવતા ગામડિયાઓને ગામડામા જ ગ્રામોદ્યોગો દ્વારા રોટલો મેળવવા માટે અમે કશુ કહીએ કરીએ છીએ ખરા? મને એમ લાગે છે કે અમે હૉસ્પિટલના વિભાગીય ડૉક્ટરો જેવા છીએ દ ત દુ ખે છે? તો કે ડેન્ટીસ્ટ પાસે જા. તે વળી એક્સરેવાળા પાસે મોકલે ત્યા રોગ ન સમજાય તો લોહી તપાસનાર પાસે મોકલે—વળી આ બધા પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુને જ મહત્ત્વના ગણી અમુક અમુક બાબતો પર જ નિરૂપણ મૂકે નાડી પરિક્ષક કોઈ ન મળે! ગ્રામ કાર્યકર, ગામડાની વાત જાણે અમે તો મિલ મજૂરોના પ્રશ્નના નિષ્ણાતો! આખી જિંદગી મગદળ ફેરવનાર વ્યાયામીના હાથ છાતી વધે છે ખરા, પણ ઊંચાઈ કદી વધતી નથી ઠીંગણો રહી જાય છે એવા અમારા હાલ છે

રોગના સમૂળગા નાશ માટે નાડી પરિક્ષક થયા વિના છૂટકો નથી

આ વિચાર સહકાર્યકરોને ય નહી ગમે ગમશે તો ય અમલમા મૂકશે એની કશી ખાત્રી નથી પણ ક્રાન્તિના વિચાર વિના કોઈ દિવસ ક્રાન્તિ થઈ છે ખરી? ભારત જે ક્રાન્તિ કરવા ઇચ્છે છે તે આના અમલ સંશોધન વિના થવાની નથી

✲

અનેક ક્ષેત્રોમા વહેચાયુ હોય તો યે જીવન અવિભાજ્ય છે એના ટુકડા ન પડાય સાગરનુ મોજુ કિનારા પરના ખાડામા જઈને ફસાય તો તે સાગરથી અલગ પડી જાય ને એક દિવસ પાણી સુકાઈને મીઠુ જ શેષ રહી જાય સાગરના મોજા શુ સાગરથી અલગ છે? નહી એકેએક મોજુ એકબીજા સાથે અજબપણે સંકળાયેલ છે જીવનના બધા ક્ષેત્રો એમ જ એકમેક સાથે સંકળાયેલા છે જીવનના ભાગલા પાડ્યા એટલે મોજાએ ખાબોચિયામા જવુ ને અંતે નામશેષ થવુ

માણસ પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો નિષ્ણાત ન હોઈ શકે પણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રનુ ઓછુવત્તુ સામાન્ય જ્ઞાન તો તેને હોવુ જ જોઈએ તે તેના જ ક્ષેત્રને જુએ જાણે અને બીજા ક્ષેત્રો વિશે ભારે અજ્ઞાન સેવે તેનો ગેરલાભ માત્ર તેને જ નથી તે બીજાનુ યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકતો નથી જીવનનુ સમગ્ર દર્શન તને લાધતુ નથી તે તેના જ ક્ષેત્રમા જીવન જુએ અને તેને જ આગ્રહ રાખ્યા કરે તેવુ જ બીજા ક્ષેત્રોમા પડેલા માણસો પણ કરે તો પરસ્પરની અવગણના ઉપેક્ષા વિના બીજુ શુ સંભવે?

અને આજે એવુ જ નથી શુ? સરોડિયો સહુની ભાષા બોલે છે, છાપાવાળો તેની ભાષા બોલે કે લખે છે, અમલદારની ભાષા તો વળી ખાસ્સી જુદી!

માત્ર ભાષા જ જુદી નહી વર્તન પણ જુદુ! આમ જાણે આપણે જીવનના ભાગલા પાડી નાખ્યા છે! એકબીજાની નજીક રહેવા છતા જાણે કોસો દૂર છીએ!

એનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે પ્રજાનો મોટો સમૂહ નિષ્ણાતોની દયા પર જીવતો હોય એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે! સુધરાઈને નાનકડી અરજી કરવી હોય તો યે ચાલો કાયદાશાસ્ત્રી પાસે! એ વળી ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તો યે ખાંસીનુ હસવુ આવ્યુ કે દોડે ડૉક્ટર પાસે! એના ક્ષેત્રનો એ ખા પણ બીજા ક્ષેત્રનો તે શિખાઉ પણ નહી! વેપારી લાખોના ઊથલા કરે પણ કવિતા એ વળી કઈ બલા છે એની એને ગતાગમ નહી! તો પછી અર્વાચીનકાળના ચિત્રોને તો એ લપેડા જ કહે ને! આ તે કેવી સહાયતા! કેવી અપંગતા! તે વળી ઓછુ હોય તેમ આપણે જ્ઞાતિ જાતિ, પ્રાંત અને ભાષાના નોખા નોખા વાડા કરીને વધુ વહેચાઈ ગયા છીએ!

આજે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા વિદ્વાનોની ખોટ નથી લગભગ બધા ક્ષેત્રોની સામાન્ય સમજની ભારે કંજૂસ છે! એટલે જેમ ગેરસમજ વધી છે તેમ પરાવલંબીપણુ ને અસહાયતા પણ વધી છે અને અસહિષ્ણુતાનુ મૂળ પણ એ અપંગતામા જ નથી શુ?

ગાંધીજી શિક્ષણથી માડી આરોગ્ય ખાતર ભંગીકામ સુધી અનેક નાની નાની દેખાતી બાબતોમા ઊડો રસ લેતા તેનો અર્થ એ જ કે એમની પાસે જીવનનુ સમગ્ર દર્શન હતુ—જીવનની એકતા એમને જોઈતી હતી ભાગલા નહી —૨૫

‘તારા સિવાય –’

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

દુનિયામાં જે જે મહાન વિભૂતિઓ જન્મી તેમાં મહાત્મા ગાંધી પણ એક હતા. લગભગ દસ વર્ષ પહેલાં એમના તરફથી મને જીવનનો સર્વોત્તમ સંદેશ મળ્યો. લગભગ ઘણાંને જીવનમાં એવી મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવું પડે છે કે જ્યારે માનવતા પરનો તેનો વિશ્વાસ ડગી જાય. મારે પણ એવા દિવસો જોવા પડ્યા છે. મારા પતિનું મૃત્યુ થયું હતું. એમની વિદાયથી હું વ્યાકુળ હતી. ત્યાર પછી મેં અનુભવ્યું કે હિન્દી કાયદા પ્રમાણે હવે મારૂં કશું અસ્તિત્વ નથી ત્યારે મને આઘાત લાગ્યો. આઝાદીની ચળવળમાં વર્ષો સુધી બીજી બહેનો સાથે, પુરુષો સાથે ખભેખભા મેળવીને મેં ભાગ લીધો છે. આઝાદી મળી ત્યાં સુધી એમની સાથે કામ કરતી અને મુસીબતો વેઠતી આવી છું. પરંતુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષો સાથેના અમારા સંબંધોથી જ નક્કી થાય છે. હવે હું પુત્રવિહોણી વિધવા હતી. કુટુમ્બની સંપત્તિ પર મારો કે મારી ત્રણ પુત્રીઓનો કશો ભાગ નહીં. એ અપમાનજનક પરિસ્થિતિથી મને દુઃખ થયું. એ નકામા કાયદાનું સમર્થન કરનારા મારા કુટુમ્બના માણસો પ્રત્યે મને ક્રોધ આવ્યો.

એ વખતે મારે પ્રશાંત-સંપર્ક સંમેલનમાં જવાનું હતું. ત્યાં જતાં પહેલાં ગાંધીજીને મળવા ને પ્રણામ કરવા ગઈ. થોડી વાતચીત પછી એમણે પૂછ્યું : ‘સગાં-સંબંધીઓ સાથે તેં મેળ કરી લીધો ?’ મને આશ્ચર્ય થયું. મેં ઉત્તર આપ્યો : ‘મેં કોઈની સાથે ટંટો નથી કર્યો. પણ નકામા કાયદાનો આશરો લઈને જે લોકો મારે માટે અપમાનજનક પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે એમની સાથે હું કશો મેળ કરી શકતી નથી.’

ગાંધીજીએ એક પળ બારીની બહાર જોયું. ફરી મારી તરફ વળીને હસીને બોલ્યા : ‘જઈને એમની વિદાય લે. શિષ્ટાચારનો એ આગ્રહ છે. આપણે ત્યાં હજી આવી વાતોનું મહત્ત્વ છે.’

એ હજી પણ મંદ મંદ હસતા હતા. એમણે ફરી કહ્યું : ‘તારા સિવાય બીજું કોઈ તને નુકસાન નહીં કરી શકે. તારા હૃદયમાં ઘણો ગુસ્સો છે. એને જો નહીં રોકે તો એ તને નુકસાન કરશે.’

હું ચુપ રહી. એ બોલતા ગયા–‘તું એટલા માટે પરદેશ જાય છે કે પોતે દુઃખી છે અને એ દુઃખોથી બચવા માગે છે, શું તું તારા ખુદથી તારી રક્ષા કરી શકશે ? જ્યારે તારા હૃદયમાં ગુસ્સો છે ત્યારે તને બહાર સુખ મળી શકશે ? આ પર વિચાર કર. થોડી વિનમ્ર થા. તારા પતિના અવસાનથી તને ઘણું દુઃખ થયું છે. તારામાં પોતાના હૃદયને સ્વચ્છ કરવાનું સાહસ નથી, શું એટલા માટે તું તારા આત્માને વધારે આઘાત પહોંચાડશે ?’

એમના શબ્દો કાનમાં ગુંજી રહ્યા. ઘણી અશાંત થઈ. થોડાક દિવસના દ્વંદ્વ પછી મેં મારા જેઠને ટેલીફોન કરી કરી કહ્યું કે, ‘પરદેશ જવા પહેલાં હું તમને મળીશ.’

અને જ્યારે હું એમને મળી ત્યારે પાંચ મિનિટમાં જ મને લાગ્યું કે મારા મળવાથી સૌને સંતોષ થયો છે. મેં મારી ભવિષ્યની યોજના કહી અને એ નવાં પગલાં માટે મેં એમના આશીર્વાદ માગ્યા. એનો મારા પર ભારે પ્રભાવ પડ્યો, માથેથી એક ભારે બોજ ઊતરી ગયો હોય અને શાંતિ મળી હોય એવું મને લાગ્યું.

આ નાનકડી બિનાથી મારામાં એક મોટું પરિવર્તન થયું. દોઢ વર્ષ પછી સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં હિન્દી પ્રતિનિધિ તરીકે ન્યૂ યૉર્ક ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓ પ્રત્યે જે દુર્વ્યવહાર થાય છે તેની ફરિયાદનું અમારે મન ઘણું મહત્ત્વ હતું. બંને પક્ષ તરફથી કડવી ટીકાઓ થઈ. મારા વિરોધીઓએ જે રીતે વ્યક્તિગત આક્ષેપ મારીને હિન્દની શાનની વિરુદ્ધ કર્યાં એનાથી મને ઘણું દુઃખ થયું, મેં પણ ઈંટનો જવાબ ઈંટથી આપ્યો.

એ વાક્‌યુદ્ધ પછી મને એકાએક ગાંધીજી યાદ આવ્યા. શું એ આવા વર્તાવને ટેકો આપે ? એમને મન તો સાધન પણ સાધ્ય જેટલું જ પવિત્ર હતું—બલકે વિશેષ મહત્ત્વનું હતું. પોતાના સ્વાભિમાનને આઘાત પહોંચાડતા ખોટી રીતના ઠરાવને પાસ કરાવ્યાથી પણ શો લાભ ?

શયન પહેલા ને રાત્રે મેં નક્કી કર્યું કે ગમે તે થાય પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં કોઈ હલકી વાત નહીં કરું. ત્યાર પછી વ્યક્તિગત જવાબ આપ્યા વિના અને સસ્તા વિજયની કોશિશ કર્યા વિના હું દલીલ કરતી રહી. વિરોધીઓનું વલણ પણ બદલાયું, અને ત્યાર પછી સામના મળથી જ બોલ્યા.

છેલ્લે દિવસે સમિતિ-ભવન છોડતા પહેલાં હું વિરોધી દળના નેતા પાસે ગઈ અને કહ્યું 'મારા શબ્દો અથવા વર્તનથી તમને દુઃખ થયું હોય તો મને ક્ષમા કરજો.'

એમણે સપ્રેમ હાથ મેળવ્યા અને કહ્યું– મારે કશી ફરિયાદ નથી.'

એ સમજૂતિ સાચી રહી અને એથી મને શાંતિ મળી તે તો અથી યે સારું થયું ગાંધીજીના ઉપદેશે અહીં મારું રક્ષણ કર્યું એમના શબ્દોએ નિત્ય નાની બાબતોમાં પણ સાચો દૃષ્ટિકોણ અપનાવવામાં મને સહાય કરી છે

હજી હમણાંનો બનાવ છે બ્રિટનમાં ભારતની પ્રતિનિધિ હું બ્રિટનના વડા પ્રધાન અને શ્રીમતી ઈડન મારા મહેમાન હતા મેં કાળજીપૂર્વક ભોજનની વાનગીઓની યાદી તૈયાર કરી હીરા અને ફૂલના રંગોની યોજના કરી મહેમાનો આવ્યા પછી બે વાર પીણાં આવ્યાં પણ મેં ખાવાની વાનગીઓ લાવવાના સંકેત કર્યા પણ નકામું

જાગો!

અંધારી રાત પેઠી વિકટ મથીં ય મેં માર્ગ શોધી લઈને
મૂક્યો તો પાય ધીંગે હૃદય દૃઢ કરી દીપ જાતે થઈને
આડા વિઘ્નો ઘણાં યે સહેર મળ્યાં હતાં ઝાંખરાં-ટેકરાંના
અર્ણોના વાયુનાં યે, અથવા તદપિ મેં પંથના ચિહ્ન આંક્યા

આજે છે ઊઘડ્યું આ ઝગ ઝગ કરતું વ્યોમ પૃથ્વી પ્રભાતે
ખુલ્લા સૌ માર્ગ વાતો મમતિ પ્રતિપળે પ્રેરતો નવ્ય વાતો
તો યે નો'યે કશું ના કદમ ધરવું હવે ઊંબરે ના અથાક?
વાટું વાટું છતાં યે મન કદમ જરકે આમ ઊંડે વિષાદ?

તૂટ્યું ફૂટ્યું છું ઠાલું ખખડ ઢખળ એ જે બધું એ ફરીથી
બાંધ્યું થાતા જ પ્રાણે અભિનવ ગુંજવા હોંસ હૈયે હતી જે,
મારે આ એ જ હૈયે સપનભર દગો કંપ થયો, કંપ થયો શું,
આજે હૈયે દયઆપી વિરામ મરતી' ઝાંઝવાં રે, કહીં ચી?

ચિંતાનો મેં ભાવના કે અથવા પ્રેમવિષ મનથી આશના જે,
જાગો એ વજ્ર જાગો દુરિત ગુંજિત સૌ આશના ભાળવાને

હસિત બૂચ

અમારે રાહ જોવી પડી અને જ્યારે ત્રીજી વાર પીણું આવ્યું ત્યારે બહાનું કાઢી રસોડે ગઈ

ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈને મને ગભરાટ થયો. એક ખૂણામાં નોકરડી ભયભીત ઊભી હતી, અને બીજી બાજુ નોકર ચૂલા પર રસોઇયા મથામણ કરતો હતો અને પરેશાન થતો હતો

મને પગ નીચેની જમીન સરકતી લાગી. પણ જરા કાબૂ મેળવી મેં પૂછ્યું 'રસોઈ કેમ તૈયાર નથી?'

'હજૂર! બધું તૈયાર છે કૃપા કરી બધા જમવા બેસી જાવ' રસોઇયાએ કહ્યું

હું ક્રુદ્ધ હતી કહેવા જતી હતી–'નીકળી જા અહીંથી જા તને રજા છે' પરંતુ ત્યાં જ ગાંધીજીના શબ્દો યાદ આવ્યા જેનાથી ઘણીવાર મને શાંતિ મળી હતી સમતોલપણું ખોયું હોત તો મને જ નુકસાન થાત

મેં સંયમ જાળવી કહ્યું– 'ઝડપથી કાંઈક મેજ પર મૂકો'

બધા ખાવા લાગ્યા વાનગીઓની યાદી પ્રમાણે ચીજો ન હતી પણ જ્યારે મેં મહેમાનોને બધી વાત કરી ત્યારે બધા ચકિત થઈ ગયા કોઈએ કહ્યું– તમારો રસોઇયો દારૂના નશામાં આવું સરસ રાંધી શકે છે ત્યારે સ્વસ્થ દશામાં તો કેવું ય સરસ રાંધતો હશે!'

મને ખૂબ હસવું આવ્યું અને શાંતિ પણ વળી જ્યારે મારું ચિત્ત સ્થિર થયું ત્યારે મેં વિચાર્યું કે રસોઈ ગમે તેટલી ખરાબ હોય તો પણ જીવનનું સર્વસ્વ તો નથી જ

હૃદયને ઘૃણાથી મુક્ત રાખવું એ સમતોલ રાખવા જેટલું જ અગત્યનું છે અને ગમે તેવું કામ હોય ગાંધીજીના આ શબ્દો– તારા સિવાય તને કોઈ નુકસાન નહીં કરી શકે '–ઘણા જ માર્ગદર્શક છે

ઉનાળે અર્ઘ્ય

ધખધખતા તાપમાં કોને ધરે છે અર્ઘ્ય આ?
શું ઉતારુને બધા? ના.
સૂર્યનો ચાહક ધરે છે સૂર્યને!

અનિલ

સમય જતો નથી!

રતિલાલ-અનિલ

મેડાની બારી પર કોણી ટેકવીને, અનાયાસે જ, બીજું કશું ન સૂઝતાં, ગેભો હતો

શ્રાવણી આકાશમાં ક્યાંક ક્યાંક આછાં વાદળાં હોય તેમ લગભગ સૂની શેરીમાં બેએક દૃશ્ય નજરે પડતાં હતાં બે બહેનો રસ્તાની કોરે ઊભી ઊભી વાતો કરતી હતી એક કૂતરું ટૂંટિયું વાળીને સૂતું હતું, મોઢા પર બેસતી માખીઓને કરડવા ક્યારેક ક્યારેક હવામાં બાચકાં ભરતું હતું એક બકરી એક બંધ ઘરની બારીના લોખંડના સળિયાની જાળીમાં મોઢું નાખી અંદર ડોકિયું કરતી હતી

સાંકડી લાંબી શેરી માથેનો આકાશનો ભૂરો પટો પાણીમાં શાંત પડેલી નિર્મળ નદીના વહેણ જેવો લાગતો હતો

જમીન પરનાં સજીવ દૃશ્યો પેઠે આકાશમાં ક્યારે શીરજથી બેચાર સમડીઓ તરતી હતી

કશા હેતુ વિના જ એ બધાં દૃશ્યો પર નજર ગઈ દૃશ્યોને તો પોતાને કશોય હેતુ શેનો હોય?

બારીએથી મોઢું ફેરવી અંદર ડોકિયું કર્યું તો ગૃહિણી બીજા રૂમને ખૂણે કેશ સમારતી બેઠી હતી વચ્ચે એક ટીંગણી રણક્ષેત્રમાં પડેલા યોદ્ધા જેમ પડી હતી ઉપર એક માખી નિરાંતે બેઠી હતી

વળી બહાર નજર નાખી એક રેંકડી ચાલી આવતી હતી ને તેની પાછળ પેલું કૂતરું ધીરે ધીરે ચાલ્યું આવતું હતું ક્યાં સુધી પાછળ આવ્યું ને પછી પાછું વળી ગયું આમ તેમ જોયું ને ફરી પોતાને સ્થાને જઈને બેઠું

બકરી બીજા ઘરને આંગણે પડેલા કચરામાં કશું શોધતી હતી

વાત કરતી બહેનો દેખાતી ન હતી

જરા કંટાળ્યો બારીએથી પાછો ફર્યો વિચાર આવ્યો—મેં પણ રેંકડી પાછળ જઈને પાછા ફરેલ કૂતરા જેવું જ કર્યું ને? બારીમાં ડોકિયું કરીને થાંભાને બીજે મોઢું નાખતી બકરી જેવું જ કર્યું ને!

કૂતરાને રેંકડીમાંથી શું મળવાનું હતું? છતાં પાછળ ગયો બકરીને બંધ ઘરમાંથી શું મળવાનું હતું? છતાં ડોકિયું કર્યું જ! શું એ બધી નિરુદ્દેશ પ્રવૃત્તિ હશે? ના ના આ સમય પસાર કરવા મેં કર્યું તેમ તેમણે પણ કર્યું

મને ડોકિયું કરવાથી શું મળ્યું? શી ખબર પણ સમય કાઢવાનું પ્રયોજન તો ખરું જ! કંઈ સૂઝતું જ ન હતું એટલે ડોકિયું કર્યું, પણ તો યે શું સૂઝ્યું? કંઈ કહી

કશાકથી શૂન્યતાને ભરી દેવા માગતો હતો પણ હજી એવો જ શૂન્ય છું

મૂંગા સમયને, સોટા મારી મારીને કાઢવાનો જ પ્રયત્ન? પણ કેવો સજ્જડ ચોંટ્યો છે, જરા પણ જાય છે? જરા પણ જાય છે? ખસે છે

વર્ષોથી પલાંઠી વાળીને બેઠેલા પથરાના ટીંબાને સુરંગ મૂકીને ઉડાડી દઈએ તેમ કોઈ તીખી ચર્ચાથી જડ જેવા સમયને કાઢીએ?

અરે ભંગાર ઉપાડતાં એનડ વળી જવાય જવા દે

ચોપડી હાથમાં લીધી અક્ષરે ય જાણે ઝાડ જેવા, ઊભા તે ઊભા, જરા ખસતા નથી જરાય ખસતા નથી રહેવા દે નથી વાંચવું

બપોરે તો કોઈ હઠયોગી જેવો લાગે છે આસન માંડીને બેઠો તે બેઠો ક્યારે કશો અવાજ? સોપો પડી ગયો છે ગળતો નળ વળી થોડીક સિસકારી માર્યા કરે છે પરો.

આ ચકલીઓને જ કંઈ ઘણું કામ હોય તેમ ઘરમાં આવ-જા કર્યા કરે છે સમય કાપવા માટે જ એમ કરતી હશે' નિરુદ્દેશ?

તે દિવસે કહે છે કે મગનભાઈ અમથા જ આવેલા તો ય કલાક કાઢ્યો વાતો બધી અનુક્રમલકની પણ અગત્યની એકે નહીં સમય કાપવાનો જ ઉદ્દેશ હશે?

અરે આટલા બધા વિચારો કરી નાખ્યા તો ય માં પાંચ સાત મિનિટ ગઈ હશે સમય ખસતો જ નથી'

બહાર જાઉં? પણ ક્યાં? રમણને મળી આવું' પણ તે ઘરે હશે' હા, હા અત્યારે હશે જ અર્ધા પોણા કલાક પછી નહીં હોય શું કામ છે એનું! ખાસ તો કંઈ નહીં પણ ઘણા દિવસથી મળ્યો નથી એટલે મળું પણ હું જઈશ તેથી તેનું કોઈ કામ નહીં અટકે? ભલે અટકે મિત્ર અમથો થયો છે' મળવું તો જોઈએ જ ને? ચાર ત્યારે ઝભ્ભો ઉપાડ

સાંભળ્યું કે ? સ્ટવ ધમધમાવીને ઉકાળો ઝટ તૈયાર કરી નાખ બહાર જવું છે '

આ જરી વાળ સરખા કરી લઉં !'

અરે પણ આર્ધા કલાકથી તો '

'લો હજી હમણાં તો મેં ી !'

પણ મારે તરત જવું છે '

એકાએક આ શું ઊપડ્યું ! તમે ય ખરા ! ક્યારના આમ બેઠા ને તેમ મૂગા મૂગા બેઠા અને હવે '

'જલદી કરશે ? ધોયેલા કપડા ક્યા રાખ્યા છે ?

કબાટમાં છે '

'બટન ?'

ખાનામાં '

'પાકીટમાં પૈસા મૂક્યા છે ?'

'તમે લીધા નથી ?'

'ના ભાઈ ના હજી ઉકળ્યું નથી ?'

'અરે તમે તો ભારે આકરા ! જાર બજારમાં પી લેજો !'

એટલું બધું ભારે પડે છે !'

ના દમણાં કરી દઉં છું અરીસા તેલની શીશી તો મૂકું !

પછી મૂકજે આમ ને આમ કેટલી વાર કાઢી નાખી !'

અરે રામ ! એવું તે કયું કામ આવી પડ્યું એચિંતાનું !'

ત્યારે, તને ય તે એવું કયું કામ છે કે, વાર થાય છે ?'

લો આ ઊભી કપડાં પહેરતાં થાવ ત્યાં તો ઉકાળો તૈયાર '

દુકાન ક્યાં રાખ્યો છે ?'

ખાટીએ હશે ક્યાં પેટી પર

"તમારે ઃ વિકલ્પ વિના વાત જ નહીં !'

કબાટ ઉઘાડ્યો સ્ટવ ધમધમ્યો

... અર્ધો કલાક થઈ ગયા હજી કેટલી વાર ?'

થઈ ગયા આ આ આવો '

અકો નથી આવે ?'

જ ર આવ જરા ધીમો સ્ટવને હારી લઉં !'

પછી હારજ તમને લોકોને સમયની કીમત જ નહીં અહલું રમત સાપ ... જ કરો ! આ અર્ધો કલાક થઈ ગયો પ ! ઘરમાંથી નીકળી જશે '

તે એવું તે શું કામ છે અમ ઘડી ?'

હા ખાસ કયું કામ છે મારે ? ખાસ તો કંઈ નહીં પણ આ વળી બહુ દિવસથી મળ્યા નથી તે મળાય.

સમય અરે પાંત્રીસ મિનિટ થઈ ગઈ !

... લાવ ... ઉકાળો લાવ !'

☆

બાળક આખો દિવસ કંઈ ને કંઈ ઉદ્યમ કરતું જ હોય છે એમાં કશો ઉદ્દેશ આપણને ભલે ન જણાય મનગમતો ઉદ્યમ એ જ એનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ હોય છે

એક કામ કરતાં એ કંટાળે એટલે એને થાય હું શું કરું ! અને મનની શૂન્યતાને ભરી કાઢવા એ કંઈ ને કંઈ કામ શોધી જ કાઢશે અને જ્યારે એમાં નિષ્ફળ જશે ત્યારે પોતાનો કંટાળો રડવામાં કે વડીલોને કોઈ ને કોઈ રીતે કનડવામાં વ્યક્ત કરશે.

એકનો એક વ્યાપાર બાળકને ગમતો જ નથી એને તો કોઈક પ્રકારની ક્રિયા સાથે જ એ ગમે એકધારી એક જ પ્રકારની ક્રિયા ને વિચાર એને થકવે છે એને તો વિવિધતા જોઈએ. થોડી વાર પ્રત્યેક ક્રિયા કે વિચારમાં અજબ તલ્લીન થાય અને વળી સાવ નિરૂપાયે તેને ઝટ છોડી પણ દે !

ધૂળમાં ન કામાં પાણીમાં કીચડમાં રેતીમાં કશા ભેદભાવ વિના સહજ તલ્લીનતાથી એ રમે છે—સામાન્ય કે કીમતી પદાર્થ અવસ્થામાં એની અપેક્ષા પૂરે છે

એની એ બાળલીલા જરાયે હેતુ વિનાની નથી એનાથી એ પોતાની શૂન્યતાને ભરી કાઢે છે ઉત્સાહ અને કાર્યતત્પરતાથી બળ મેળવે છે મન અને શરીરને કેળવે છે અને છતાં બધું પરોક્ષપણે ચાલે છે હું કંઈક કરું છું એવો કંઈ ભાર એના મનપર હોતો નથી કશુંક કરવું એ જ જાણે એને મન કૃતાર્થતા હોય છે અને રમતથી થાક્યું હોય અને બીજી રીતે સંતુષ્ટ હોય ત્યારે બાળક ... પથારીમાં પડતાંવેંત જે ઘસઘસાટ ઊંઘે છે એ તો મોટેરાઓને કેટલી ઈર્ષ્યા ... હોય છે ? ના બાળલીલા જરાયે ઉદ્દેશ વિનાની નથી હોતી —રમ

શાંતિનો દૂત

પૂર્વમાં નીલ આકાશે ઊપડે પડદો પડ્યો,
તેજના ઊજળા સ્પર્શે આછેરો રંગ ઊઘડ્યો.

અંધારા ઓસરે ધારે ધીમે ધીમે સરે થરો,
શિશુના સ્મિતનાં જેવા પ્રગટે કોમળા કરો

અધૂરાંઊજળાં આભે આછેરાં એથીયે પણ,
રંગની ટશરો જાણે ઢોળી અર્ધ પાપણ.

અને આ તેજના સ્વચ્છ શાંત ગંભીર નર્તમાં,
પૃથ્વીના પટપે પ્હેરી ઊષા ઊગી વરેણ્ય આ

ખીડેલા ક્ષિતિજ દ્વારો તેજનાં બારણાં દઈ,
ખોલતી સુરભિની એ અંગુલી હલકે જઈ

ઘૂમટો ખેંચતી સ્હેજ લાજાળુ કો નવ વધુ,
ઊંચકે પોપચાં એવું રેનાયું રંગનું મધુ

પૃથ્વીના પટપે પ્હેરી ઊષા ઊગી વરેણ્ય જ્યાં,
ભારતે પ્રગટી ઊષા સંસ્કૃતિની અરણ્યમાં

જાણે આ તેજના શાંત નીરે ગંભીર નિર્મલ,
પ્રાણનું પ્રગટે પૂર્ણ પદ્મ કો સહસ્રદલ

ઘેરા ઘેઘૂર નીલ વૃક્ષની ઘટા આ પૃથ્વી પે છાઈ જ્યાં,
ને જ્યાં યજ્ઞ તણા ચઢે ગગનમાં એ ધૂમ્રના અભ્ર ત્યાં
પાસે સ્વચ્છ જળે ઝુકે કમલ ને ખીલી રહ્યાં પોયણાં,
ઘૂમે નિર્ભય જૂથ જ્યાં હરણનાં આનંદથી ના ગણ્યાં

એવા તપોવનથી મંગલ મંત્ર જાગે
કલ્યાણના પરમ પાવન પુણ્યમોન
મંસારના સકલ માનવના સુભાગ્યે,
વ્યાપી વળ્યા વિમલ વિશ્વ વિશે અમોન

"ઓમ્ શાંતિ હજો શાંતિ યજ્ઞે શાંતિ સજો સમસ્તમાં!
આકાશ અંતરિક્ષ પૃથ્વી વન ઔષધિ ને વનસ્પતિ,
ને વિશ્વદેવ બ્રહ્મ સૌને મનનો વરજો વર શાંતિ! શાંતિ!"

જ્યાં વેદની ઋચા ઊગતી અનન્ય,
બ્રહ્માર્ષિ શબ્દ અર્હિ ભારતભોમ ધન્ય.

જે બાલ્ય કાળે નવ વર્ષની વયે
પાછા વળ્યા'તા યમલોકમાં જઈ,

તે શાંતિના સાધકની વડે ગઈ
વાણી દિશાઓ ગજવી વિના ભયે

"ગુરુ જે જ્ઞાન દેતા ને શિષ્યો જે જ્ઞાનને ગ્રહે,
સબંધો ધન્ય હો એના!" નચિકેતા ઋચા કહે

"આવો રક્ષો ઉભય ગુરુને શિષ્ય ઓમ્ બ્રહ્મ!
પાળો સંગે પ્રમત્ત કરીને શક્તિનાં દાન દેજો,
તેજસ્વી હો વળી ઉભયને આપનું જ્ઞાન થાઓ,
દ્વેષે ઈર્ષ્યા નવ કદિ હજો શાંતિ હો શાંતિ શાંતિ!"

ઉપનિષદ્‌ની એ વાણી શાંતિના મંત્ર બોધતી,
વિકસતી પુરાણે–એ સત્યો સમર્થ પ્રબોધતી.

"સર્વ કો સુખિયા થાજો થાજો સર્વે નિરામય,
સૌને માંગલ્ય દેખાજો દુઃખનો લેશ ના ભય"

આત્માની ચેતના જે ગગન ધરતીને ઘૂમતી સૌ દિશાએ,
ને પૃથ્વીના મંગલો મનુજ ઉરતણાં પોષતી દિવ્ય પ્રેમે,
પોતામાં પામતી તે સકલ જગતનાં ભદ્ર સંકલ્પ ક્ષેત્રે,
વ્યાપે તે વિશ્વ આખે ચિર સત શિવ આનન્દના રૂપ થાએ

"ના રાજ્ય લેવા મનમાહિં કામના,
કે ના પુનર્જન્મની સ્વર્ગની વા,
દુખે દઝાડે સહુ જીવ તે તણા,
નિવારણે ઈચ્છું નિમિત્ત થાવા"

કહ્યું 'તું શાસ્ત્રોએ "કદિ ન કર હિંસા મનુજની"
"મનુષ્યોની પે શો વિહગ પશુ જીવો સકલની,
કરો ના હિંસાને" મૃદુલ ઉર કારુણ્ય દ્રવતા,
ઊમેર્યું સંતોએ પરમ પ્રીતિનો ધર્મ કહેતા.

બુદ્ધે પ્રબોધ્યું "નિજ અંગત હેતુ અર્થે,
કો દેહને અગર તો કરવા પ્રસન્ન,
ના આચરો પશુ બલિ દઈને ય હિંસા,
જીવ્યા ત્હો પ્રેમ એક જ માર્ગ શાંતિ"

'અહિંસા પરમો ધર્મ' ધર્મનું ચક્ર પાવન,"
અશોકે ભારતે સ્થાપ્યું શાંતિ કેરે સિંહાસન

'પાપીને ના કદી પણ હણો! ને હણો પાપ માત્ર.
શ્રદ્ધા ક્યારે પણ નવ ત્યજો માનવી અંતરોની

૯. તને સગુણ કહીએ કે નિર્ગુણ ?
[૬૩]

શ્રુતિનું કહેવું છે–
'ઈશ્વર એક જ છે, પણ ઉપાસકો એની બહુવિધ ઉપાસના કરે છે.'
ઉપાસકોની ભક્તિભાવનાને કારણે એની એ ઉપાસના થાય છે.
પરંતુ એ જ અજ્ઞાન જનતાના ભ્રમનું કારણ બની છે.
ઈશ્વર અવ્યક્ત, અરૂપ,
ત્યાં ચિત્રકળાનો શું પ્રવેશ ?
તો પણ કાલ્પનિક સંકેતોની રચના કરી ચિત્રકાર પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે એનાં ચિત્ર, પ્રતિમા આદિ બનાવે છે.
અને ભક્તજનો, એવી એકદેશીય મૂરતમાં એ સર્વવ્યાપી નિર્લિપ્ત પરમેશ્વરની ભાવના કરવા લાગે છે.
કોઈ ધ્યાન યોગી છે, જે ઈશ્વરની જ્યોતિર્મય ઓમકાર-સ્વરૂપમાં ઉપાસના કરે છે.
અને ઉત્પત્તિ બતાવે છે–
ઈશ્વરને વિશ્વ રચવાનો શોખ થયો ત્યારે એમાંથી 'ઓમ્' નાદ નીકળ્યો.
પછી આગળ એની ત્રણ કળાઓના રૂપમાં ત્રણ ભાગ કર્યા અને તેમાંથી ત્રણ જગત અને ત્રણ દેવ થયા.
એ બધી ઉત્પત્તિ, ધ્યાનના આધારના રૂપમાં ગ્રહણ કરી શકાય તોપણ તે ઈશ્વર સ્વરૂપની બહુ ઉપરની છે.
વાસ્તવમાં તો એ, ઈશ્વરને લાગુ જ નથી પડતી !
જે સ્વયં તૃપ્ત, નિત્ય પરિપૂર્ણ આનંદ સ્વરૂપ છે; એમાં છંદ ક્યાંનો ? નાદ કેવો ? અને શું, કેવી રીતે ?
કોઈ ધર્મપરાયણ છે–જે અવતાર સ્વરૂપમાં ઈશ્વરની ભક્તિ કરે છે;
કહે છે કે, ઈશ્વર સમય સમય પર અવતાર લે છે.
સાધુ પરિત્રાણ કરે છે,
ધર્મને સુધારે છે.
પરંતુ એ સમષ્ટિ સ્વરૂપ-જેને આદિ નથી, અંત નથી.
ન જન્મ, ન મૃત્યુ.
કેવળ નિર્વિકાર !
એ અવતારકાર્યની એમાં સંભાવના પણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?
એ બધું થતું રહે છે એ સાચી વાત છે.
પરતુ એ માયાનું લાઘવ છે.
એનો એને સ્પર્શ કેવો ?
ઈશ્વરની નિર્વિકારતાને લક્ષ્ય કરીને,
કોઈ એને શાલિગ્રામ આદિ પાષાણ-પ્રતીકોમાં પૂજે છે.
કહે છે કે મનુષ્યોની તુલનામાં પાષાણ કેવો નિર્વિકાર છ ?
એને ન રાગ, ન દ્વેષ, ન લોભ, મત્સર,
પરંતુ ક્યાં પાષાણ અને ક્યાં પરમેશ્વર !!
પૃથ્વી આદિ પંચભૂત, પ્રલયાંતમાં જ્યારે શૂન્યમાં વિલિન થઈ જાય છે, એ વખતે પણ એ શૂન્યમાં જે બાકી જ રહે છે.
તે પરિશુદ્ધ નિર્વિકાર સ્વરૂપની શેનાની ઉપમા આપી શકાય ?
એ તો આંતર બાહ્ય ઓતપ્રોત છે.
ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપાસના ભલે કરવામાં આવે,
પરંતુ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એનું દર્શન તો થઈ નથી શકતું,
એ દ્વૈત-દ્વૈતથી ભિન્ન, ક્ષરાક્ષરાતીત,
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનો જ્યાં જરા જેટલો પે સ્પર્શ નથી.
એવા પુરુષોત્તમ સૌના હૃદયમાં વિરાજમાન છે
ત્યાં એનું દર્શન કરવું જોઈએ.

[૬૪]

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ શું છે?
અથવા પોતાની માયા સાથે શુ સંબંધ છે?
આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવો અથવા એને શબ્દોમા મૂકવો એ અશક્ય છે.
ઈશ્વરને માપવો,
એટલે કે આકાશ પર ખોલ ચઢાવવી!
એ એટલો વ્યાપક છે કે કોઈ પણ માપમા સમાઈ શકતો નથી
પરંતુ એટલા માટે એને વ્યાપક કહેવામા આવે એ પણ ઠીક નથી.
કેમકે, વ્યાપ્ત પણુ એ જ છે.
વિરોધી વિશેષણોમાથી કોઈ પણ એક વિશેષણ, એના વર્ણન માટે અપૂર્ણ પડે છે.
એટલા માટે, જો બ નેનો ભેગો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો અર્થનિષ્પત્તિ જ નથી થતી.
ઈશ્વરની વ્યાખ્યા કરવા માટે બુદ્ધિને જેટલી જેટલી દોડાવીએ એટલી એ આગળ ને આગળ દોડે છે.
છાયાની પાછળ પાછળ દોડવા જેવુ જ છે એ
વારુ, તો શું ઈશ્વરની માયાને પણ એનાથી અલગ કરી શકાય?
દ્રવ્ય અને દ્રવ્યના ગુણ–
વસ્તુ અને વસ્તુના આકાર–
કારણ અને કારણનું કાર્ય–
એકબીજાથી ભિન્ન છે, અથવા અભિન્ન છે, અથવા બીજા કોઈ પ્રકારના છે–
એ વિશેના દર્શનકારોના ઝઘડા કદી મટ્યા નથી
વાસ્તવમા એ ઝઘડા દર્શનકારોના જ નથી,
ઈશ્વર અને તેની માયા વચ્ચેના છે.
એ બેઉને સાથે રાખવામા આવે તો એ લડે છે.
અને અલગ કરીએ તો ય લડે છે.
ઝઘડાળુ માતા પિતાને આપણે બાળકો શી રીતે સમજાવીએ?
એટલા માટે એ ઝંઝટમા પડવાને બદલે, માયાનુ નામ જ છોડીને,
ઈશ્વરના ચરણોમા લીન થવુ એ જ જ્ઞાનદેવને મંજૂર છે

[૬૫]

ઈશ્વર સૌનું દૃગમ સ્થાન છે.
સર્વસાક્ષી, સ ર્વનો ભર્તા, સર્વમય છે.
આન દ અને સુબોધ,
એ બ ને એની મુખ્ય ઓળખ છે.
પરંતુ આપણે ભક્તોને એક બીજી ઓળખ મળી છે–
ભગવાન ઈંટ પર ઊભા છે
જેનુ ધ્યાન ધરીને પોતાની હૃદયરૂપી ઈંટ પર–
એને હમેશા ઊભા રાખીએ છીએ *

[૬૬]

સત્યમ્, જ્ઞાનમ્, અનંતમ્,–
આ રીતે જ નિર્ગુણ નિરાકારનું વર્ણન કરવામા આવે છે, એને જ આપણે સાકાર રૂપમા, આખો ભરીને, પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.
પર તુ એમા જોનારો કર્તા નથી
અન જેવુ ક્રિયા નથી
એવા સ્વ ઈશ્વરને આપણે બહાર ઈંટ પર ઊભા રાખીએ છીએ, અને હૃદયમા અંતર્જ્યોતિરૂપથી અનુભવ કરતા રહીએ છીએ.

* પંઢરપુરના ઐતિહાસિક મંદિરમા, ભગવાન, પાંડુરંગના રૂપમા ઈંટ પર ઊભેલા બતાવવામા આવ્યા છે

લાગણી

એક કોમળ લાગણી કઈ વાર થઈ વિખવાદ થઈ,
એ કદી ગુસ્સો થઈ, ક્યારેક એ ફરિયાદ થઈ,
જિંદગીભર અજનવાં આરોપનો કરતી રહી,
પ્રેમ પણ પોતે થઈ, ખુદ પ્રેમની ફરિયાદ થઈ!

ગીરની ઉષા

લાલિમા, લીલોતરી, કિરણાવલિ,
ક્યા ઝુકી ત્યાં રૂપની રેલમછેલ છે,
આ ગગન જાણે ઢળાયલ મોરલો,
આ ધરા જાણે લળકતી ઢેલ છે

અયિ ભુવન મનમોહિની
અયિ નિર્મલ સૂર્યકરોજ્જ્વલ ધરિણી
જનક-જનની જનની
નીલ સિંધુજલ, ધૌત ચરણતલ
અનિલ વિકમ્પિત શ્યામલ અંચલ
અમ્બર ચુમ્બિત ભાલ હિમાચલ
શુભ્ર તુષાર કિરીટિની
પ્રથમ પ્રભાત ઉદિત તવ ગગને
પ્રથમ સામ રવ તવ તપોવને
પ્રથમ પ્રચારિત તવ બન ભવને
જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની.
ચિર કલ્યાણમયિ તુમિ ધન્ય
દેશ વિદેશે વિતરિછ અન્ન
જાહ્નવી યમુના વિગલિત કરુણા
પુણ્ય પીયૂષ સ્તન્ય વાહિની

[હે ત્રણેય ભુવનના ચિત્તને આકર્ષણ કરનારી! નિર્મળ સૂર્યના કિરણોથી ઉજ્જ્વલ ભૂમિ! આદિ જનેતા! નીલવર્ણા સાગરના જલ તારા પાય પખાળે છે વાયુની લહેરિયે તારી શ્યામળી લહેરાય છે તારા ગગન ચુંબિત હિમાલય રૂપી ભાલ ઉપર શ્વેત હિમકણોનો મુગટ શોભી રહ્યો છે

તારી જ ક્ષિતિને સર્વ પ્રથમ સંસ્કૃતિ નાં'ણુ વાયુ સામગાનથી તપોવનો ગૂંજી ઉઠ્યા અને તારા જ વન પ્રાંતેથી જ્ઞાન અને ધર્મની કેટલીય નદીઓ વહેતી થઈ

હે પરમ મંગલમય માતા! તને ધન્ય છે સમસ્ત વિશ્વની તું અન્નપૂર્ણા છો, અને જાણે તારા સ્તનોમાંથી અમૃતધારા વહેતી હોય એમ ગંગા અને યમુનાનો કારુણ્ય પ્રવાહ અવિરત વહ્યા કરે છે]

રવીન્દ્રનાથની વાણીમાં હમેશા એક પ્રકારનો મૃદુ મંજુલ કોમળ મધુર અને ઉદાત્ત ગંભીર રવ સુણાતો આવે છે કવિવરના જીવન કાનનમાં— સંચાર કરો સકલ કર્મે, શાંત તોમાર છંદ' એ પંક્તિ પ્રમાણે એક અવિચ્છિન્ન ગતિએ પ્રશાંત પ્રગલ્ભ પ્રવાહ વહેતા જણાય છે, પણ કોઈ કોઈ વાર એમના હૃદયમાં તુમુલ તોફાનો જાગ્યા છે એમની વાણીએ ધખધખતા લાવાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે જ્યારે જ્યારે પોતાની પરમપ્રિય માતૃભૂમિ પર અત્યાચાર થતો જોયા અને માનવતાને રહેંસાતી નિહાળી છે ત્યારે એમનાથી મૂક નથી રહેવાયું, પોતાની સહજ મધુર વીણા પર એમણે અગ્નિતાર ચડાવ્યા છે ઉપરના કાવ્યમાં કવિવરે નિહાળેલા ભારતના ભુવનમોહન સ્વરૂપ ઉપર ઝાંખપ આવતા તેમનો પ્રાણ કેવો ચિત્કારી ઉઠે છે!—

આમરા કોથાય આછિ કોથાય સુદૂરે
દીપ હીન જીર્ણ ભીતિ અવસાદ પૂરે
ભગ્ન ગૃહે સહસ્રેર ભ્રુકુટિર નીચે
કુબ્જ પૃષ્ઠે નતશિરે, સહસ્રેર પિછે
ચલિયાછિ સહસ્રેર તર્જની સંકેતે
કટાક્ષે કાંપિયા લઈયાછિ શિરેર પેતે
સહસ્ર શાસન શાસ્ત્ર, સંકુચિત કાયા
કાંપિતેછિ રચિ નિજ કલ્પનાર છાયા
સન્ધ્યાર અન્ધારે બસિ નિરાનંદ ઘરે
દીન આત્મા મરિતે છે શતલક્ષ ડરે
પદે પદે ત્રસ્ત ચિતે હય લુંઠ્યમાન
ધૂલિ તલે તોમારેઈ કરી અપમાન
જેનો મોરા ભૂતહારા પાઈ પદે પદે
અનીશ્વર અરાજક ભયાર્ત જગતે

[આપણે દૂર ઘણે દૂર ક્યાં પડ્યા છીએ—જ્યાં એકાદ કોડિયું ય નથી ઝગતું એવા ખાવા ધાતા ખંડેર વચ્ચે ભયંકર ભગ્નાશ જીગરમાં

આ ખંડેરોમાં હજાર હજાર આંખો તિરસ્કાર વરસાવી રહી છે અને વળી કડવે નમેલા માથે હજારોની પાછળ, હજારોની આંગળીને ઈશારે થરથરતા ચાલ્યા જઈએ છીએ માથા ઉપર નિ ઝાય છે હજારો કાયદા કાનૂનનો ક્રમો કોરડો અને પોતાની કલ્પનાએ ઉભા કરેલ કાળા ઓળાઓ વચ્ચે આપણી દેહ તુ ની જતી કાયા કંપી ઉઠે છે સંધ્યાના ઘેરાતા અંધકારમાં ઉદાસીને આંગણે બેસાને જાણે કે કેટલા હૃદયમાં દીનહીન પ્રાણ મુંઝાઈ ગયો છે પગને પગને ત્રસ્ત નિરો ધૂળમાં આળોટતા તારો જ જાણે ઈન્કાર કરીએ છીએ. જાણે જેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું છે એવા ભયે એ ઈશ્વરવિહીન અરાજકતા ભર્યા બેકાર જગતમાં ગરીએ ભીને ભટકી યા કીએ]

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી આપણી આ માન વર્જી ભ હતી ત્યારે એ ત્રણી દેખાતી સંસ્કૃતિ બર્બર સ્વરૂપ

કવિની વેધક દૃષ્ટિથી અછતું નહોતું રહ્યું. પશ્ચિમના કમાલના 'રાષ્ટ્રપ્રેમ' પાછળ માનવતાને કચડી નાખતો સંકુચિત સ્વાર્થ હતો. તેમની શિસ્તબદ્ધતા પાછળ વ્યવસ્થિત લૂંટ હતી ને નિરપરાધ પ્રાણીઓ પર તૂટી પડતા વરુઓની લાલસા હતી. ભૌતિક સત્તાનો પ્રવાહ જીવનના આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને ડુબાડી દેવા ધોધમાર ધપતો હતો. ત્યારે કવિએ એનું સાચું સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું ને એની સામે પોતાનો બુલંદ અવાજ ઉઠાવ્યો. અને પશ્ચિમની અનુકરણ કરતા ભાન ભૂલ્યા લોકોને તેમણે ઘેરી ચેતવણી આપી આત્મસન્માનનો સાચો માર્ગ બતાવી આપ્યો:

જે તોમારે દૂર રાખે ઘૃણા કરે
હે મોર સ્વદેશ
મોરા તारी કાછે ફિરી સમ્માનેર તરે
પરી તારી વેશ
વિદેશી જાને, ગો હારે, અનાદરે તાઈ
કરે અપમાન
મોરા તારી પીછે થાકી યોગ દિતે ચાઈ
આપને સમ્માન
તોમાર જે દૈન્ય માતઃ તાઈ ભૂષા મોર
કેન તાહા ભૂલી
પર ધને ધિક્ ગર્વ કરી કર જોડ
ભરી ભિક્ષા ઝુલી
પુણ્ય હસ્તે શાક અન્ન તુલી દાઓ પાતે
તાઈ જેનો રુચે
મોટા વસ્ત્ર બુને દાઓ યદિ નિજ હાતે
તાહે લજ્જા ઘુચે
સેઈ સિંહાસન યદિ અંચલ ટી પાતો
કર સ્નેહ-દાન
જે તોમારે તુચ્છ કરે, સે આમારે માતઃ
કિ દિબે સમ્માન.

[હે મારી માતૃભૂમિ! જે તને હડધૂત કરે છે, તારા પર તિરસ્કાર વરસાવે છે એની જ પાસે માનની આશાએ અનુકરણ કરતા અમે પાછળ-પાછળ ભમી રહ્યા છીએ. અને એનાથી એ અજાણ્યું નથી. એટલે તો બદલામાં અમને મળે છે અનાદર અને અપમાન. અને છતાં ય માનમોહમાં ભૂખ્યા બની અમે એની પાસે વળગ્યા છીએ

હે મારી માતા! હું કેમ કરી ભૂલું કે, તારો દૈન્ય વેશ એ મારો વેશ છે. ધિક્કાર છે પારકા ધન ઉપર ગર્વ જતાવતે, અને ધિક્કાર છે એમની પાસે હાથ જોડી ભીખની ઝોળી ભરવાને!

હે મા, તારે હાથે તું જે કંઈ આછી પાતળી રાબડી પીરસીશ તે મને ભાવશે. તારે હાથે જે કંઈ જાડા મોટા વસ્ત્રો વણી દઈશ એનાથી જ મારી આબરૂ ઢંકાશે.

હે મા, કોઈ પણ ઊંચે બેસણે તું મને બેસાડવા માગતી હો તો તું મને તારો સ્નેહ આપ!

હે મા, જે તને તુચ્છ ગણે છે તે મને શું ધૂળ સન્માન આપવાના હતા?]

અને એ પશ્ચિમની દેખાતી ઉન્નતિ પાછળ કેવો સર્વનાશ ઊતરી રહ્યો છે તે કવિએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું. અનેક નિર્દોષ પ્રજાઓના ચુસાયેલા કંકાલોની વચ્ચે જાણે કોઈ અઘોરી મેલી વિદ્યાની સાધના કરી રહ્યો છે અને એ સાધના એના પોતાના જ વિનાશને નોતરી રહી છે એની એને ખબર નથી. અશુદ્ધ સાધનાથી કોઈ દિવસ પરમ મંગલની આરાધના ન થઈ શકે. તે કવિ કેવા આબેહૂબ ચિત્રોનો ઉઠાવ આપી કહે છે!

એઈ પશ્ચિમેર કોણે રક્ત રાગ રેખા
નહે કભૂ સૌમ્ય રશ્મિ અરુણેર લેખા.
તব নব প্রভাতের এ শুধু দারুণ
সন্ধ্যার প্রলয় দীপ্তি! চিতার আগুন
পশ্চিম সমুদ্র তটে করিছে উদ্গার
বিস্ফুলিঙ্গ স্বার্থদীপ্ত লুব্ধ সভ্যতার
মশাল হইতে লয়ে শেষ অগ্নি কণা
এই শ্মশানের মাঝে, শক્તિ সાধના
তব આરાધના ન হે, હે વિશ્વપાલક!

[પશ્ચિમના કોણમાં જે રતુમડી રેખા દેખાય છે તે ઉઘડતા પરોઢની લાલી નથી. એ તો કેવળ ભયાનક સંધ્યાનું પ્રલય તેજ છે. પશ્ચિમના સમુદ્ર કાંઠે સ્વાર્થી અને લોલુપ સભ્યતાની ચિતાનો અગ્નિ ભડભડ બળી રહ્યો છે જાણે આખરી અંગારા લઈને એના એ સ્મશાનમાં અઘોર મેલી સાધના થઈ રહી છે. હે વિશ્વપિતા! એ તારી સાધના નથી જ, નથી.]

અશુદ્ધ સાધનાની આવી ઉપાસના કેવો મહાવિનાશ નોતરે છે એ સત્ય તેમણે નિર્ભીક સ્વરે બતાવી આપ્યું મહાકાળી હિંસાનો પરદો ચીરી નાખ્યો:

શતાબ્દીર સૂર્ય આજિ રક્ત મેઘ માઝે
અસ્ত গেলো, হিংসার উৎসবে আজি বাজে

અસ્રે અસ્રે મરણેર ઉન્માદ રાગિની
ભયંકરી, દયાહીન સભ્યતા નાગિની
તુલેછે કુટિલ ફણ ચકેર નિમિષે
ગુપ્ત વિષ દન્ત તાર ભરી તીવ્ર વિષે
સ્વાર્થે સ્વાર્થે બેધે સંઘાત લોભે લોભે
બદ્ધવંશી બર્બરતા ઉઠિયા છે જાગી
શરચા હતે, લજ્જા શરમ - તેયાગી
જાતિ પ્રેમ નામ ધર ચંડ અન્યાય
ધર્મેર, ભાસાતે ચાહે બલે વન્યાય

[લાલ હિંગળોક આથમણાં આભમાં સૈકાનો સૂરજ ડૂબી ગયો. આજે હિંસાના ઉત્સવે શસ્ત્રોના ખણખણાટમાં મૃત્યુની મદભરી રાગિણી બજી રહી છે. સભ્યતાની કાળોતરી નાગણ પોતાની તીવ્ર ડંસીલી દાઢોમાં વિષ વાગોળતી પળે પળે પોતાની ફેણ માંડી ફૂંફાડા મારી રહી છે. સુધરેલી ગણાતી જંગાલિયત લાજ શરમ નેવે મેલીને લોભ લાલચના સ્વાર્થીલા સમૂહ બાંધી સફાળી જાગી ઉઠી છે. રાષ્ટ્રપ્રેમને નામે ઘોર અન્યાય, ધર્મને મત્તાના પૂર તાણી જવા માગે છે.]

ત્યારે આવા ઘોર અંધકારમાંથી ઉગરવા કોઈ આરો નથી? એક તરફ સત્તા અને શક્તિના કેફથી ચકચૂર હિંસાનું તાંડવ ખેલતાં પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો છે. બીજી તરફ દીનહીન, અસહાય અને અજ્ઞાનમાં પડેલી પૂર્વની જનતા છે. સમસ્ત માનવ સમુદાયને મુક્તિ અને માંગલ્યનો સંદેશો ક્યાંથી મળશે? કોણ આ મદોન્મત્ત–અને મેલાઘેલાં માનવીઓને સત્યનો માર્ગ ચીંધશે? કવિની નજરે આર્યાવર્તનો સિંધુતટ તરવરી રહે છે–

'પ્રથમ પ્રચારિત તવ બન ભવને
. જ્ઞાન ધર્મ કત કાહિની'

ભૂતકાળમાં જેણે માનવીને દોર્યો ત્યાંથી જ એની ભાવી ગજરતનુ માર્ગદર્શન કવિ નિહાળે છે :

તોમાર નિખિલ પ્લાવી–આનન્દ આલોક
હય તો-લુકાયે આછે પૂર્વ સિંધુ તીરે
બહુધૈર્યે નમ્ર સ્તબ્ધ દુઃખેર તિમિરે
સર્વ રિક્ત અશ્રુસિક્ત દૈન્યેર દીક્ષાય
દીર્ઘકાલ બ્રાહ્મ મુહૂર્તેર પ્રતીક્ષાય.

[તારો એ સમસ્ત બ્રહ્માંડને ભરી દેતો આનંદમય પ્રકાશ તો પૂર્વના સિંધુતટ પર જાણે છુપાયેલો પડ્યો છે. દુઃખની કાળી ઘોર રાતમાં દીનતાની આંસુ ભીંજી અને ખાલીખમ ઝોળી ખભે ભેરવી એ નમ્રશિરે અને ધૈર્યથી અનંતકાળ થયાં બ્રાહ્મમુહૂર્તની વાટ જોઈ રહી છે.]

આ રીતે કવિના મનમાં રમી રહેલું ભારતનું ભુવનમોહન ચિત્ર તેમણે જોયેલી વર્તમાનની અવદશા અને એવા અંધકારમાં તેમણે મુક્તકંઠે ગાયેલું આશામય ગાન આપણે જોઈ ગયા. રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાને કોઈ દેશકાળના સીમાડા રુંધતા નથી પણ એ તો સદા ય અન્યાય સામે માથું ઊંચકતાં અને નિર્ભયપણે આગે બઢતા માનવનું મહિમાગાન ગાય છે. રવીન્દ્રનું ભારત પણ આવા મુક્તમાનવ સમુદાયનું પ્રતીક છે, અને પ્રેરણારૂપ છે. એટલેજ એમણે 'વિશ્વદેવ' કાવ્યમાં ભારત અને માનવના મહાપ્રાણનું એકત્વ ગાયું છે :

હે વિશ્વદેવ, મોરા કાછે તુમિ
દેખા દિલે આજ કિ વેશે
દેખિનું તોમારે પૂર્વ ગગને
દેખિનું તોમારે સ્વદેશે.

* * *

નયન મુદિયા ભાવિ કાલ-પાને
ચાહિનું, શુનિનુ નિમિષે
તવ મંગલ વિજય શંખ
બાજિ છે આમાર સ્વદેશે.

[હે વિશ્વદેવતા! આજે તમે મને કેવા સ્વરૂપે દર્શન આપ્યું? પૂર્વ ગગનમાં તમને મેં જોયા; તમને મેં જોયા મારા સ્વદેશ રૂપે।

* * *

આંખો મીંચીને ભવિષ્યકાળનું ચિંતન કરવા પળ વારમાં જોઉં છું તો તમારો મંગલ વિજય શંખ કૃતિમાન સ્વદેશમાં બજી રહ્યો છે.]

ટોના કાબુડા છે, સ્તોની રાધિકા છે;
'' રાસ છે ગગનમાં-હૈયાના વૃન્દાવનમાં'

☆

મૌનનો મલ્હાર છેડી કોણ વ્હે ચાલ્યું ભલા?
ક્યારના મધરાતમાં ગ્હેકી રહ્યા છે મોરલા!

ચન્દ્રલાલ દ્યાણી

દુર્યોધનો ચાહે અને ચાલે મહાભારત અહીં,
મા, તું બાળુડાંને પોષે છે કે ઇચ્છા એમની?

☆

ઝંડા ફરકાવો છો તમે - શક્તિ તમારી,
મારી અશક્તિ - દીપ પ્રગટાવ્યા વિના રહેતો નથી.

રતિલાલ-અનિલ

લોકશાસનનો વા વાતો વાતો ઠેઠ જંગલમાં પહોંચી ગયો. શિયાળવાં સૂરમાં કહેવા લાગ્યાં કે હવે સિંહની એકહથ્થુ સત્તા જવી જોઈએ. વંશપરંપરાથી, યુગોથી એનું રાજ્ય ચાલ્યું આવે છે એ તો આપખુદી કહેવાય. હવે તો જંગલનાં પ્રાણીઓ જેને બહુમતિથી ચૂંટી કાઢે તે જ વનરાજ! અને સસલાંઓ પણ કાન ઊંચા કરી એમાં હાએ હા ભણવા લાગ્યાં. બસ, જંગલમાં ચારે તરફ એક જ વાત ચાલી: જંગલનો રાજા, જંગલનાં પ્રાણીઓ ચૂંટી કાઢે તે જ થાય!"

આ વાત સિંહને કાને પહોંચી. પહેલાં તો એ ગુસ્સે થઈ ગયો. પણ કંઈક વિચાર કર્યા પછી બગાસું ખાઈ ને મૂંગો થઈ ગયો.

વાઘને નવો ફેલાયેલો વિચાર ઘણો ગમી ગયો. એણે વિચાર્યું: આ જંગલમાં સિંહ કરતાં વાઘની વસતિ વધારે છે અને સિંહ પછી આમેય અમારું જ સ્થાન આવે છે એટલે વનરાજનું પદ અમારામાંથી કોઈકને જ મળશે. રોઝડાં, શિયાળવાં તે વળી શું રાજ કરનાં હતાં! એટલે વાઘોએ તો હા પાડી કે, 'હા હા, વનરાજની ચૂંટણી થવી જોઈએ. વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા આપખુદ હોદ્દા રદ્દ થવા જ જોઈએ!"

હરણાં, શિયાળવાં, રોઝ, સસલાં, કુક્કરો આદિ બિનઆક્રમણકારી પ્રાણીઓની વસતિ જ જંગલમાં ઝાઝી. એ સૌએ નવો વિચાર ઉપાડી લીધો અને જંગલને ખૂણે ખૂણે નવો વિચાર તેમણે ફેલાવી દીધો.

આખરે માત્ર સિંહો સિવાય સૌએ નવો વિચાર વધાવી લીધો અને નક્કી કર્યું કે જંગલનાં પ્રાણીઓ જેને બહુમતિથી ચૂંટી કાઢે તે જ જંગલનો રાજા થાય. જેને ચૂંટણીમાં ઊભું રહેવું હોય તે ઊભું રહે. પણ શરત એવી કે દરેક પ્રાણીવર્ગમાંથી એક જ ઉમેદવાર ઊભો રહે. દરેક પ્રાણીવર્ગ પોતાનો એક પ્રતિનિધિ ચૂંટે અને તે ચૂંટણીમાં ઊભો રહે—નહીં તો ઉમેદવારોનો પાર રહે નહીં.

સૌએ એ શરત સ્વીકારી લીધી. પણ દરેક પ્રાણીવર્ગને પોતાનો પ્રતિનિધિ નક્કી કરતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. અંદર અંદર તડ પડ્યાં. સૌ પોતપોતાની યોગ્યતા આગળ કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં ભારે ઝઘડા પણ થયા. પછી સૌને લાગ્યું કે આમ અંદર-અંદર ઝઘડા કરીશું તો લોકશાસનની આવેલી સુંદર તક ચાલી જશે. એટલે દરેક પ્રાણીવર્ગમાં જે સૌથી બળવાન પ્રાણી હતું તે જ પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયું.

માત્ર સિંહોએ ચૂંટણીનો એકમતે બહિષ્કાર પોકાર્યો. વાઘોમાં પ્રતિનિધિ નક્કી કરતાં ભારે તકરાર થઈ. આખરે એ પ્રાણીઓએ લડીને જ, જેણે સૌ પર જીત મેળવી તેને પોતાનો પ્રતિનિધિ માન્ય રાખ્યો.

અગાઉ વનમાં જે શાંતિ હતી તે હરાઈ ગઈ હતી અને અંદર-અંદર ભારે કજિયા થયા હતા અને ઘણી ખૂનખરાબી પણ થઈ. પણ સૌએ એ સ્વાભાવિક માન્યું. ક્રાંતિ કંઈ લોહીનું ટીપું પાડ્યા વિના થાય નહીં.

આખરે ચૂંટણી આવી. સૌ પ્રતિનિધિએ ખાસ પોતાને ચૂંટવા પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પણ શિયાળ કાંઈ વાઘના વર્ગમાં પ્રચાર કરવાની હિંમત કરી શક્યું નહીં. વાઘની ડરામણી મુખાકૃતિ જોઈને જ ડરી ગયું. એણે પોતાથી ઓછા બળવાન પ્રાણીવર્ગમાં

શિખર ઊંચું હતું—

અમારે યે શિખર ઊંચું હતું, મારગ હતા ઊંચાક
અમારાં યે હતાં પગલાં તીખી તલવારની ધારે,
હતી શી વજ્રની છાતી, શિખર-શ્રદ્ધા હતી હૈયે,
વિજયનું ગીત રમતું'તું અમારા કંઠમાં નિશદિન.
શિખર પર રોપવા અમ હાથમાં ઝંડો હતો ઊંચો.

અમે પણ સાંકડા ઘરબાર છોડ્યાં'તાં જવા માટે,
'ઉપાડ્યાં'તાં કદમ આધીરાઈથી પહોંચી જવા માટે,
પરમ એક સ્વપ્નને માટે બધી યે ઊંઘ છોડી'તી,
અમે નિશદિન નજર કેવળ ઊંચા શિખરે જ ચોડી'તી.

અમારે યે શિખરના યે શિખર જેવા હતા રાહબર,
શિખર જેના ચરણને ચૂમવા કાયમ હતું તત્પર,
હતા મુસ્તાક સાથીઓ બધા યે તેમના બળ પર,
અને શિખરે ઝુકાવ્યું આખરે જેના કદમ પર વાર.

અનાથો શા ઝુરીએ છો આજ, તેથી કલ્પના ના વે,
અને આવે તો અંતર આપના કરુણા જ વરસાવે.
શિખરના યે શિખર જેવા અમારે યે હતા બાંધી

રતિલાલ—અનિલ

પ્રચાર માંડ્યો. અને સ્વભાવે કપટી અને લુચ્ચું હોઈ, તેજ પ્રચારમાં વધારે ફાવ્યું. વળી સબળાં પ્રાણીઓ કરતાં નિર્બળ પ્રાણીઓની સંખ્યા વધારે હોઈ તેને જ ચૂંટાઈ આવવાની વધારે શક્યતા લાગી.

વાઘ પણ બધે ફર્યો. સૌએ એની હાજરીમાં હા પાડી. પણ પાછો ફરે કે ઇરાદા બદલે.

હરણાં, સસલાને લાગ્યું કે આપણે કંઈ રાજ કરી શકવાનાં નથી. એટલે, આપણે તો જે આપણને રક્ષણની બાંયધરી આપે તેને જ ચૂંટવો એવો નિર્ધાર કર્યો.

આખરે ચૂંટણીનો દિવસ આવ્યો. વાઘોએ તો દીપડા, વરુ, રીંછ આદિને પુષ્કળ નિર્દોષ પ્રાણીઓ મારીને મારણ વહેંચી આપી પોતાના પક્ષનાં કર્યાં અને કહ્યું કે જો મને ચૂંટશો તો ભવિષ્યે આમ જ લીલાલહેર કરાવીશ. વળી નિર્બળોને ડરાવ્યાં કે અમને ચૂંટશો તો અમે તમારા દુશ્મનનથી તમારું રક્ષણ કરીશું અને નહીં તો આફત વખતે આધાં ખસી જઈશું.

આખરે ચૂંટણી આવી અને ગઈ. મત ગણતરી થતાં સૌનાં આશ્ચર્ય વચ્ચે પરિણામ જાહેર થયું કે શિયાળ પ્રતિનિધિને સૌથી વધારે મત મળ્યા છે! અને તેથી શિયાળ વનરાજ તરીકે જાહેર થયું. વાઘને તો એવી રીસ ચઢી કે વિજેતા શિયાળ પર તરાપ મારીને ત્યા ને ત્યાં જ તેને પૂરું કર્યું.

સૌ નિર્બળ પ્રાણીઓ ભાગી ગયાં. વાઘે પ્રચંડ અટ્ટહાસ્ય કર્યું. માળું વનરાજ થવા નીકળ્યું હતું!

આખા વનનાં પ્રાણીઓમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. આ તો લોકશાસન સ્થપાતાં પહેલાં જ મરી ગયું. પણ વાઘની સામે, તેના જૂથનો અને દીપડાં, વરુ આદિ બળવાન પ્રાણીઓનો ટેકો હોઈ, કોણ થાય?

વાઘ અને તેના ટેકેદારોએ આખા વનમાં વિજેતાની અદાથી આંટો માર્યો. કોઈ સામે થયું નહીં. એટલે વાઘનું આપખુદ શાસન વનમાં સ્થપાઈ ગયું.

બધાં નિર્બળ પ્રાણીઓ સમસમી ગયાં. આ તો ભૂત કાઢતા પલીત પેઠો! હવે શું થાય? આખરે શિયાળવાંની અક્કલ ચાલી. એમણે નિર્બળ પ્રાણીઓમાં ફરીને સમજાવ્યું કે વાઘને શરણે જઈ એને કૂલાવો કે અમે તો તમને કાયમને માટે વનરાજ માની લઈએ પણ જ્યાં સુધી સિંહ તમારી સત્તા ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી એનો કશો અર્થ નથી. અમે તો તમને એક મતે વનરાજ સ્વીકારીએ છીએ પણ સિંહનો કાંટો કાઢો એટલે તમારું પદ કાયમ ટકે!

જે જે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટણીમાં ઊભા રહેલા તે અને એક બીજું શિયાળવું-બધાં સંપે મળીને વાઘ પાસે ગયાં અને કુરનિશ બજાવી. વાઘનો ગર્વ પોષાયો. પ્રતિનિધિઓએ પોતાની વાત રજૂ કરી, વાઘને લાગ્યું કે વાત સાચી. મારો સાચો હરીફ તો સિંહ જ છે. આ તો હા કહે કે ના કહે, મને સ્વીકારવાનાં જ છે.

સૌ પ્રતિનિધિઓને વિદાય કરી વાઘ ઊપડ્યો સિંહની બોડમાં અને હુંકાર કર્યો કે આવી જા. અથવા મારી સત્તાનો સ્વીકાર કર.

છેલ્લાં કેટલાક સમયથી ચાલતી અંધાધુંધીથી ગુસ્સે થયેલો સિંહ વાઘ પર ત્રાટક્યો. બંને વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું આખું જંગલ ગાજી ઊઠ્યું. શિયાળવાંઓએ આનંદની ચિચિયારી કરી કરીને જંગલને વધારે ગજાવ્યું.

આખરે વાઘ પડ્યો. હાર્યો.

સિંહ એક પ્રચંડ ત્રાડ પાડીને ફરીવાર ઊભો રહ્યો. પછી શાંતિથી પોતાની બોડમાં પાછો વળ્યો.

સિંહ ફરી આપોઆપ વનરાજ થઈ ગયો.

હજી ઘણાં પ્રાણીઓને બહુમતિના લોકશાસનનો વિચાર ગમે છે પણ એ સ્થાપવું ને ટકાવવું શી રીતે તે કોઈને સમજાતું નથી. શિયાળવાં પણ એ પર વિચાર કરી કરીને કંટાળી ગયાં છે. [પ્રેરિત]

☆

☆ પાડોશીને ત્યાથી આવેલી સુંદર વાનગી મહેમાન સામે આપણા પાત્રમાં મૂકીને જ ધરીએ છીએ, પાડોશી દેશોની પરમ વિદ્યા આપણી સંસ્કૃતિના પાત્રમા મૂક્યા વિના વિદ્યાર્થીઓને ન ધરાય.

☆ બ્યુગલનો સાદ ધીમો હોય તો યે તીખો જ હોય, સૈન્યનો સેનાપતિ શાંતિનો સંદેશ પણ કરડા અવાજે જ આપે.

☆ સૂર્ય સારી પેઠે જાણે છે કે જગતમાં ઘુવડો કરતાં સૂર્યમુખી ફૂલની વસતિ વધારે છે.

☆ ચીલા પાસેની જમીન ઊંચી હોય તો યે, ચાલનાર ચીલા પર ચાલવાનું જ પસંદ કરે.

☆ મરીચી (સૂર્ય)ને ઓળખનારો મરીચિકા (મૃગજળ)માં ફસાતો નથી.

☆ અપૂર્ણતાના અસંતોષમાં શ્રેષ્ઠ સર્જનની પ્રેરણા રહી છે.

એક દિવસ માટે....

લલિતકુમાર શાસ્ત્રી

આખરે એ આવી પહોંચી, જ્યાં તે આવવા ઇચ્છતી હતી. એના પાતળા બાવળની ડાળી જેવા પગમાં નીરા પડ્યા છે ઉપર 'અગ્નિ' છે ને નીચે ધગધગતી ધરતી એની છાતીના જોરથી ચાલતા શ્વાસ એની ઢળતી ઉમ્મરનો ખ્યાલ આપે છે

નદીમાં ભરતી આવ્યા પછી કિનારાની રેતી પર જેવી ભાત પડી જાય તેવી જ કરચલીઓની ભાત વહી ગયેલા વર્ષોએ એના ચહેરા પર પાડી છે અને એના ધોળા વાળ તથા ધોળી પાંપણો એની ઉમ્મરની ચાડી ખાય છે માંસ અને લોહીનો સંગ્રહ કરવાનું એણે ઉચિત ધાર્યું નહોતું એટલે જ તો દધિચિ ઋષિના હાડકાની જેમ એના હાડકામાંથી કોઈ નવું શસ્ત્ર બનાવી તે વડે આ જગતના દુઃખોને મિટાવી શકાય કે કેમ? એવો પ્રશ્ન એને જોનારના મનમાં ઉત્પન્ન થાય તો નવાઈ નહિ!

અનેક જગ્યાએથી ફાટેલા સાડલાને એણે પોતાના અડધા શરીર પર વીંટાળ્યો છે જ્યારે ચોળી પહેરવાની તો એને જરૂર જણાઈ જ નહિ હોય! કદાચ વર્ષોથી આમ રેવાવાને કારણે એને ખબર પણ નહિ હોય કે એણે ચોળી પહેરી નથી! અને આમ કરીને એણે અજાણ્યે તામાં પણ જરૂર પૂરતાં જ વસ્ત્રો શરીર પર હોવાં જોઈએ'—એ ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત પાળ્યો છે જો કે શહેરના વાસીઓ તો જૂનેપૂરે એને અધારામાં જુએ તો ગાંધીજીના સિદ્ધાંતની અનુયાયી માનવાને બદલે 'ડાકણ' જ માની લે.

હજી તો સવારના નવ વાગ્યા છે પણ વૃદ્ધાના શરીરને ચેન નથી એણે પોતાની સાથેના બાળકને બૂમ મારી 'નાગડા આમ આવ'

ત્યારે બાવળના વૃક્ષ પર નવા આવેલા ગુંદરને ઉખેડીને મોમાં ઓગાળવામાં રોકાયેલો નામ પ્રમાણે સંપૂર્ણ નાગો સાત વર્ષનો બાળક પોતાનું કાર્ય અધ વચ્ચેથી અટકાવી રસ્તાની બન્ને બાજુએ પડેલા બાવળના કાંટાઓને વટાવતો ડોસી પાસે આવી પહોંચ્યો

બાળકને મોઢામાં કંઈક મમળાવતો જોઈને વૃદ્ધાએ પૂછ્યું 'શું ખાઈ દીકરા?' બાળકે જવાબ આપવાને બદલે ગુંદરનો ગાંગડો મોમાંથી બહાર કાઢી બતાવ્યો અને બીજી ક્ષણે તો તે જ ગાંગડો પાછો મોમાં મૂકતા બોલ્યો 'તું ખા....' ત્યારે બે દિવસની ભૂખી નારી ઈશ્વરના અન્યાયને સંભારી બેઠી માનવીના અન્યાય વિશે વિચારવા જેવી એની બુદ્ધિ નહોતી પછાત ગામમાં જન્મેલી એ નારીએ જિંદગી આખી બાવડાના બળે ગુજારી હતી અને શેષ પણ એ જ રીતે ગુજારવા તમન્ના રાખતી હતી એ પુરુષાર્થને જાણતી નહોતી. એ તો એના 'ભગવાન બાપા' સિવાય કોઈને ઓળખતી નહોતી હા, ક્યારેક ગામનો વાણિયો એકાદ રૂપિયા જેવડી મોટી રકમ ધીરતો ત્યારે તેનો અહેસાન અનેક કામો કરીને જ વાળતી અને એમાં પણ એને એનો 'ભગવાન બાપો' અવશ્ય દેખાતો વાણિયાની ચતુરાઈ સમજવા જેટલી એ ક્યારેય ચતુર બની શકી નહોતી

આજે એ કામની શોધમાં નીકળી છે ગયે મહિને એના જુવાનજોધ દીકરાને એરુ કરડ્યો એ દીકરાએ પોતાના વારસામાં એક સાત વરસના બાળક સિવાય કાંઈ વધારે આપ્યું નહોતું અહીં ફેર એટલો જ હતો કે માએ દીકરાને વારસો આપવાને બદલે દીકરાએ માને વારસો આપ્યો હતો અને વારસાની જાળવણી તો કરવી જ રહી ને!

એ બંનેએ તે પછીનો મહિનો માસ કેવી રીતે પસાર કર્યો એ ન જાણવામાં જ સારું છે વૃદ્ધા બે દિવસથી સંપૂર્ણ ભૂખી છે અને બાળક એક દિવસથી ચોવીસ કલાકથી અન્ને એમની પાસે જવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી કૂતરાને માટે કે કાગડા વાસી રોટલાનો ટુકડો પણ હવે તો બન્નેની જીભમાં લાળ ઉત્પન્ન કરે છે પણ વૃદ્ધા ભીખ માગવા કરતા મરી જવું વધારે યોગ્ય સમજે છે જો કે આ તત્ત્વજ્ઞાન એ, શબ્દો'માં સમજાવી શકે તેમ નથી

અને એટલે જ તો સાત સાત દિવસ સુધી ગામમાં કામની શોધ કરવા છતાં કામ ન મળ્યું ત્યારે આજે વહેલી સવારે વૃદ્ધા જેની માટીની એક ભીંત પડી ગઈ છે અને જેના મડેલા વાસગાથી પ્રકાશ માટેના કુદરતી વેન્ટીલેટર્સ મુકાઈ ગયા છે એવા ઝૂંપડાને છોડીને ચૂનાના કારખાનામાં કામ મેળવવા ગામથી ત્રણ માઈલ દૂર ચાલીને આવી છે

હવે મંઝિલ બહુ દૂર નથી ઉપર ટેકરી પર પેલ

ક્યાંય, એ જ ચૂનાનું કારખાનું. હવે ઉપર જલ્દી જવું જ રહ્યું; કારણ કે ભૂખનો અખંડ નાદ બન્નેને વ્યાકૂળ બનાવી રહ્યો છે. એ જ એમની પ્રેરણા છે. બાળક તો ભૂખને લીધે દાદીની પાસે બેસી પડ્યું છે તે ઊઠવાનું નામ લેતું નથી ....પગ નીચે તપેલા પથ્થર કરતાં પેટની આગ એને વધારે દઝાડે છે પણ ડોશીએ પ્રેમનો બુચકારો બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'હેંડ બાઈલા, દૂર નથ જાવાનું...જો પેલી મેર...' અને એમ કહીને વૃદ્ધાએ બાળકની આંગળી ઝાલી. કારણ કે હવે બાળકને તેડું મેલી શકાય તેમ નથી. ટેકરી વિકટ છે. પથ્થર...! બધે જ પથ્થર! ઉપર તો ઝાડનું નામનિશાન નથી. ક્યાંક ક્યાંક કાંટાળાં ઝાંખરાં છે પણ તે તો છાંયો આપવાને બદલે પગને વધુ હેરાન કરે છે.

પણ કામ...કામ મેળવવાની આશા અને તેની સાથે જ રોટલો અને કુંગળી મળવાની શ્રદ્ધા—આ બધું એને અને બાળકને ઉપર ખેંચી ગયું. ઉપર પહોંચ્યાં તો ખરાં પણ હજુ કામ મળશે જ એવી કંઈ એમને ચોક્કમ ખાતરી નહોતી. છતાં અમૂલ્ય આશાએ તો એ જીવી રહ્યાં હતા!

ડોશી પહેલાં તો વિચારમાં પડ્યા કે કોને મજૂરી માટે પૂછ્યું? પણ અહીં કોઈ ઝાઝા માણસ પણ દેખાતા નહોતા. તેણે થોડે દૂર જઈ કારખાના પાસે ઊભેલા એક ભાઈને પૂછ્યું: 'ઓય મજૂરી મળહે? મારે કોમ જોયે (જોઈએ) છ.'

આ સાંભળીને તે ભાઈ ખડખડાટ હસી પડતાં બોલ્યા: 'તું...તું શું કામ કરી શકવાની?'

ત્યારે તો વૃદ્ધાને જાણે પૃથ્વીના સમસ્ત વાયુ એના મનને ઘેરી વળ્યા હોય એમ લાગ્યું. પણ હિમ્મત હાર્યે ચાલે તેમ નહોતું. 'હું તો ચીંધો ઈ કોમ કરવા ત્યાર સું.'

'પથ્થર તાડી શકશે?'

'ચ્યમ નઈ? એકવાર મને કોમ આલો, પછી કે'જો.'

બાળક તો આ સંવાદને રહસ્યમય રીતે સાંભળી રહ્યો હતો અને વૃદ્ધાના ચહેરા પર જે ભાવપલટો થતા હતા તે જ તેના ચહેરાની રેખાઓ પણ બદલાતી જતી હતી.

'અરે, બોલતાં તો તું હાંફી જાય છે. તારી ઉમ્મર તારું આ કામ નથી.'

વૃદ્ધાને કહેવાનું મન તો થયું કે બે દિવસથી ભૂખી છું કંઈક કામ આલો પણ તો તો કંઈક કામ મળતું હોય તો ય અટકી જાય એ બીકે એ બોલી નહિ. પછી હિમ્મત કરીને એણે કહ્યું: 'પણ એક વાર મારા હાથમાં તિકમ અને તગારું તો આલો! કોમ કરું છ કે નઈ ઈ જો જો નકર કાઢી મેલજો.'

પેલા ભાઈએ કહ્યું: 'જો તે દિય (દિવસ) કેટલો ચડી ગ્યો છ. કાલે આવજે.'

'અરે ભઈલા, તઈણ ગાઉ હેંડીને આયસું તે મને કાં જાકારો ઘો?'

વાત કરનાર કારખાનાનો શેઠ જ હતો. એણે કહ્યું: 'ડોશી, દિ ઢળે મજૂરીના આઠ આના મળશે. કામ કરવું હોય તો કર.'

'આલવું હોય ઈ આલજો બાપા!' અને એમ કહી એ કામની રાહ જોવા લાગી. ભૂખ ભુલાઈ ગઈ હતી! શેઠે બીજા મજૂરને બોલાવી ડોશીને કામની જગા બતાવવા કહ્યું અને જતી ડોશીને ટોર પણ કરી: 'બરોબર કામ નહીં થાય તો કોડીય નહીં મળે એ ધ્યાન રાખજે.'

પણ ડોશી તો કામ મળવાના ઉત્સાહમાં બધું જ 'હા' ભણતી ગઈ. અને ડોશીને ઉત્સાહમાં જોઈ બાળક પણ ભૂખને ભૂલીને એની પાછળ દોડ્યું અને માની આંગળી પકડી થોડીવારે એણે પૂછ્યું: 'મા, રોટલો મળશે?'

'હા, બેટા.'

વિકટ માર્ગ ખૂબ વિકટ છે. ચારે બાજુ હતું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું છે. મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો છે. સૂરજનાં આકરાં કિરણોએ પથ્થરના અણુએ અણુને પોતાની શક્તિ અમુક અંશે સુપ્રત કરી દીધી છે. અહીં એક પણ સીધો માર્ગ નથી. વાહન આવવાની કોઈ શક્યતા નથી... પગથી છે.

હવે તેઓ ટેકરીની બીજી બાજુએ આવ્યાં. પગથી ખૂબ ઢોળાવ પડતી છે. નીચે નજર નાખીએ તો ખૂબ જ ભયાનક લાગે છે. જરા સમતોલપણું ગુમાવ્યું તો સદાને માટે અંધકારમાં લુપ્ત થઈ જવાય એવી અહીંની રચના છે.

હવે જ વૃદ્ધા સમજી શકી કે ગામના લોકો અહીં કામ પર આવતા કેમ અચકાય છે! તેથી જ તો તેણે જ્યારે ગોવિંદ મુખીને કહ્યું કે પોતે ચૂનાના કારખાનામાં કામ કરવા જવાની છે ત્યારે તેણે જવાને માટે 'ના' પાડી હતી. અને કદાચ કામ પર જાય તો કારખાનાની 'અંદર' કામ કરવા જણાવ્યું હતું. કારખાનાની બહાર

પથ્થર તાડનારાની અને તે ઊંચકીને કારખાના આગળ જમા કરનારની શી હાલત થાય છે તે વિશે વર્ણન કરવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી.

વૃદ્ધાને હવે કામની વિકટતા સમજાઈ પણ હિમ્મત હારે કામ આવે તેમ નહોતું. એણે બાળકને ખૂબ જ સાવચેતીથી પકડ્યું. તમ્મર આવે તેવો તાપ પગનું સમતોલપણું ક્યારે ખોવડાવે તે કંઈ કહી શકાય નહિ.

ઢળાણ ઊતરીને તેઓ કામ કરવાની જગ્યા પર આવી પહોંચ્યા. મજૂર કામ કરવાની જગ્યા અને રીત બતાવી ચાલ્યો ગયો. અને ડોશીએ તિકમ હાથમાં પકડ્યું. બાળકને એનાથી થોડે દૂર બેસાડ્યું કે પથ્થરની કરચ ઊડે તો એને વાગે નહિ. એણે જોરથી પથ્થર પર ઘા કર્યો—બીજો ઘા કર્યો. પુરુષાર્થ જાગતો જતો હતો પણ તેમ તેમ કામની વિકટતા પણ સમજાતી જતી હતી. હજુ એક પથ્થરનો ટુકડો જુદો કરી શકી નહોતી. કામ કરવું જ રહ્યું. આજનો દિવસ જીવવું હોય તો કામ કર્યે જ છૂટકો. બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. એણે તિકમ મૂકીને હથોડો લીધો. હથોડાના હાથા પરની પકડ મજબૂત કરી. નસો ખેંચાઈ. ચહેરાની રેખાઓ તંગ થઈ અને પથ્થર પર નોખડ ઝીંકાયું. પથ્થરના ટુકડા થયા ને છૂટા પડ્યા. ભેગા કરીને તગારામાં ભરાયા. એક પથ્થરનો ટુકડો પાંચશેરથી દશશેરનો હતા. તગારામાં પણ ભાર વધી ગયા.

એણે તગારું ઊંચકવા પ્રયાસ કર્યો. પહેલે પ્રયાસે ન ઊંચકાયું. શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. તગારા પરની હાથની પકડ મજબૂત બની. ઉપસી આવેલી લીલી નસોને અગ્નિ જેવો તાપ બાળી રહ્યો હતો. લથી પડેલું શરીર અંદરથી ભાગી રહ્યું હતું! બહારથી પણ બળી રહ્યું હતું! અને પેલો નાગડો બાળક આ બધું દૂરથી જોઈ રહ્યો હતો. વૃદ્ધાએ છાતીમાં જોર ભર્યું. તગારું માથે મૂકાયું. અને હવે એને પેલી વિકટ કેડી ચડવાની આવી. હા. એ જ તો મુશ્કેલ વાત હતી.

પાતળા પગોએ જોર કર્યું. ઝડપ વધારી. કારણ કે પગ નીચે તો આગ મારતા પથ્થરો હતા. આખી દુનિયા પણ જાણે જંપી ગઈ હતી. નહિ તો પક્ષીઓની વસ્તી પણ વૃદ્ધાને પ્રેરણા આપત. ચારે તરફ અવાજનો સૂનકાર હતો! વિચિત્ર પ્રકારનો સૂનકાર! ફક્ત એ સૂનકારને ભેદીને ટેકરીની બીજી દિશાઓમાં મજૂરો કામ કરી રહ્યા હતા તથી અવાજના પડઘા ત્યાં આવતા.

અને એ પડઘા જ વૃદ્ધાની પગની ગતિને તેજ કરી રહ્યા હતા. પહેલો ફેરો પૂરો કર્યો.

ત્રીજો ફેરો પૂરો થયો. ચોથો ફેરો પૂરો થયો. મુકાદમ આવીને કામની ખબર કાઢી ગયો. વૃદ્ધાની દયા આવી તથી કે ગમે તે કારણે ઝાઝું બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. પાંચમો... દસમો ફેરો પૂરો થયો. વૃદ્ધાએ સૂરજ સામે જોયું. ના એ તો નમવાનું નામ લેતો નહોતો. એ પગથી ઊતરીને નીચે આવી. ફરીથી તિકમ હાથમાં પકડ્યું. જોરથી પથ્થર પર ઝીંક્યું ને પથ્થરના ટુકડા થયા. પણ આ શું? બે ટુકડાની વચ્ચેની કરચ જોરથી ઊડીને બાળકના પગને ચીરતી ગઈ હતી. તેની સાથે જ બાળકની ચીસ ડોશીએ સાંભળી. બીજા મજૂરોએ પથ્થર તાડવાના અવાજમાં એ નિર્બળ અવાજને ન સાંભળ્યો.

ડોશીએ ફાટેલી સાડીને વધુ ફાડીને પગના ઘાને લૂછ્યો. ઉપર મલમપટ્ટા તરીકે [illegible] ધૂળ પણ નહોતી એટલે તે બાળકના ઘા પર થૂંકી અને તેના પર ચીંથરું બાંધી દીધું. જો કે બહુ સખત વાગ્યું નહોતું પણ ભૂખના દુઃખને કારણે એનો ચચરાટ વધુ લાગતો હતો.

ફરીથી કામની શરૂઆત થઈ ગઈ. ડોશીએ બાળકને દૂર બેસવા જણાવ્યું. કામની ગતિ ચાલુ રહી. ફેરા પર ફેરા થવા લાગ્યા. હવે વૃદ્ધાનું શરીર કહ્યું કરતું નહોતું. મન શૂન્ય થઈ ગયું હતું. જીભ સુકાતી હતી. શોષ પડતા હતા. પણ પાણી પીવાથી પેટનો શોષ ઓછો મટે છે? બસ. મન અને શરીર તો હવે એક જ પ્રકારના વિચારો કરતા હતા. સૂરજ ક્યારે ઢળે! કામનો અંત ક્યારે આવે? ક્યારે ચાર આના હાથમાં! [illegible] બાજરાનો લોટ રોટલો બનીને પેટમાં પહોંચે.

ખૂબ જ ધીમી ગતિએ તણે તગારું ભર્યું અને બેભાન અવસ્થામાં ચાલવા લાગી. ધીમે ધીમે એ પગથી ચડી રહી હતી પણ પગ કહ્યું કરતા નહોતા. સમતોલપણું રાખવા જેટલી શક્તિ નહોતી. હમણાં બેસી પડાશે, હમણાં બેસી પડાશે એમ એને લાગતું હતું. બેભાન આંખો અર્ધી મીંચેલી હતી અને એટલામાં ડોશીને ઊબકો આવ્યો. ઊલટી થવા જેવું થયું અને તેણે સમતોલપણું ગુમાવ્યું. પગ સરક્યો. કાયા લથડી. તગારું ઢોળાવ પરથી જમીન પર પડ્યું પણ ભારને લીધે વચ્ચે અટકી ગયું અને તેની સાથે તણે ડોશીની કાયાને પણ થોડો સહારો આપ્યો. મૃત્યુ આવતું થંભી ગયું!

અંધકાર આવતાં પહેલાં પ્રકાશકિરણ હાથમાં આવી ગયું...સહારો મળી ગયો. વૃદ્ધા સતેજ થઇ. ઊભી થઇ... ઠેસ્સો ફેરો એણે પૂરો કર્યો.

સંધ્યા નમી ગઈ ત્યારે એણે ભૂખના દુઃખને લીધે ઉંઘી ગયેલા નાગડાને લઈને વિકટ કેડી ચડવા માંડી. શેઠે ડોશીના હાથમાં આઠ આના મૂકતાં કહ્યું : 'ડોશી, ભાનમાં તો છે ને?'

જવાબ આપવાને બદલે તે તો નજીક આવેલા ગામના વાણીઆની દુકાને લોટ લેવા ઊપડી. લોટ શેકાઇને પેટમાં પડ્યો ત્યારે તેણે એક દિવસ જીવાડવા માટે—એક દિવસનું કામ અપાવવા માટે—ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો.

તે રાતના એ પથ્થરોની ભૂમિ પર ડોશી વસ્ત્રહીન બાળકને લઈને સૂઈ ગઈ અને વહેલી સવારે જ્યારે ઠંડો પવન વહેવા લાગ્યો ત્યારે પોતાના શરીર પરનું વસ્ત્ર કાઢીને બાળકને ઓઢાડી પોતે ખુલ્લા શરીરે ટાઢ સહેતી સૂઈ ગઈ. તે જોઈ મોરનીંગ વૉક લેવા નીકળેલા કારખાનાના શેઠ બબડ્યા: 'નિર્લજ્જ! આવાને તો એક દિવસ પણ કામ આપવું જોઈએ નહિ.'

[પાન ૩ થી ચાલુ]

ચાલે તો તે માર્ગ કાપતો નથી પણ હતો ત્યાં જ રહે છે એમ તેણે જોયું. જો સંકટો સહન કરે છે તો તે આગળ વધે છે. પહેલેજ નાશે તેણે જોયું કે **જે સત્યને તે શોધે છે તે બહાર નથી પણ અંતરમાં છે.** એટલે જેમ જેમ નાશ કરતો જાય તેમ તેમ તે પાછળ પડતો જાય, સત્ય વેગળું જાય." (મં. પ્ર. પા. ૫) સત્ય બહાર નથી એટલે આકારોમા કે રૂપમાં નથી પણ એ રૂપાદિ પ્રકટ કરનાર સર્વના અંતરમાં રહેલા ચેતન કે ચૈતન્યમાં છે.

અહિંસાની કસોટી:—પણ જ્યા દોષ દેખાય ત્યાં શું? અનિષ્ટવી સમાજ પીડાતો હોય તો શું? તેનો જવાબ પણ આ પાયાના વિચારમાથી જ મળે છે. ગાંધીજીની અહિંસા કે પ્રેમ અક્રિય નથી જ, પણ પ્રસંગોપાત્ત એ **આક્રમક** પણ બની શકે છે. ભૂલ કરનાર મારું જ માણસ છે તો તેને કૌટુંબિક સ્નેહથી સુધારવું જોઈએ અને તેમ કરતાં જે સહન કરવુ પડે તે ખુશીથી સહન કરી લેવું જોઇએ. એકતરફી અનાસક્ત શુદ્ધ પ્રેમ (unilateral love) આક્રમક પણ હોય અને સામામાં તે પ્રેમનો પડઘો પાડવા મથામણ કરે. ચોરનો દાખલો આપતાં ગાંધીજીએ માર્ગદર્શન કર્યું. : "ચોર આપણાં ભાઇભાંડુ હોય તો તેમનામા તે ભાવના પેદા કરવી જોઈએ એટલે આપણે તેઓને અપનાવવાને સારુ ઉપાયો શોધવા પૂરતી તસ્દી લેવી રહી. આ અહિંસાનો માર્ગ. આમાં ઉત્તરોત્તર દુઃખ વહોરવાની જ વાત આવે છે, અખૂટ ધીરજ શીખવવાની વાત આવે છે." (મંગળ પ્રભાત)

સહન કરવું શા માટે?—અહીં કોઈ તાર્કિક શંકા રજુ કરી શકે કે પોતે સહન શા માટે કરવુ? અને તે પણ ઉત્તરોત્તર! બીજાને કષ્ટ ન આપવું એ તો સામાન્ય બુદ્ધિને પણ અનુભવે સમજાય એવી વાત છે. પરંતુ કોઈ પોતે સહન કરીને પણ બીજાને સુધારવા કે સમાજમાંથી અન્યાય દૂર કરવો એ તે ક્યાંનો ન્યાય? એમાં કોઈ સિદ્ધાંત રહેલો છે ખરો કે ફક્ત સહન કરવાની ગાંધીજીની આદત કે તેમના સ્વભાવમાંથી જન્મેલી આ વાત છે? કે પછી ભારતની સંસ્કૃતિના સ્થાયી લહાવ મુજબ ગાંધીજીએ પણ સહન કરવાનું મહાત્મય બતાવીને જ સંતોષ માન્યો?

મૂલત: તાપ શું છે? આ શંકાના સમાધાન માટે કુદરતના એક મહાન નિયમને વિગતે સમજવો રહ્યો. જડ જગત જુઓ કે પ્રાણી જગત જુઓ. તાપથી સહન કરવાની હકીકત બધેય જોવા મળે છે. ધરતી ખૂબ તપે છે, ધગે છે અને વર્ષા આવે છે; બરફ તપે છે, પીગળે છે ને વહે છે; પાણી વહે છે, તપે છે અને વરાળ થાય છે ને વાદળાં બને છે. તાપ જ આ બધાં શુભ પરિવર્તનોનું કારણ છે. વિજ્ઞાન પણ એ જ નિયમ બતાવે છે કે તાપ વડે જ ગતિ છે. તાપ સતત સહન કરવો એ કુદરતની ક્રિયા માત્રમાં અનુસ્યૂત છે. એ વ્યવહાર સત્ય ટાળ્યું ટળાય એમ નથી. એથી જ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું કે,

"સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં."

આ કાવ્ય કડીમાં આ મહાન ભક્તજને કુદરતનો એ મહાન નિયમ જ બતાવ્યો છે. સુખ દુઃખ સહન કરવું તેનો તાપ સહન કરવો એ કુદરતનો અચૂક ક્રમ છે, એ ટાળ્યો ટળાય એમ નથી.

તાપ હેતુમત છે:—તાપ સહન કરવો કુદરતનો નિયમ છે તો તે હેતુમત પણ છે જ. તાપથી ધરતી તપે છે અને તપે છે તેથી જ રૂપાળી બને છે. ફળ તપે છે અને તેથી જ તેની ખટાશ મીઠાશમાં ફેરવાય છે; માણસ સુખ

દુઃખ સહન કરે છે અને ત્રિવિધ તાપ સહન કરે છે પણ એનાથી જ તેના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ દેહોની શુદ્ધિ થાય છે અને આત્માની અલિપ્તતા અનુભવાય છે.

માણસનું કોઈ કામ એવું નથી કે જેમાં તેને સહન કરવાનું નથી, કે તાપ સહેવો પડતો નથી. કુદરતનો તાપ સહન કરવાનો મહા નિયમ જેટલો વ્યાપક છે તેટલો જ અચૂક અને અનિવાર્ય છે. તાપ સહન કરવાની અનિવાર્યતા જ વિચારકો, ચિંતકો અને દિવ્યપુરુષોને વિચાર કરતા કરી મૂકે એમ છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે કે સૂક્ષ્મ સૂઝથી જગતના ધર્મચિંતકોએ આ મહાનિયમને સ્વીકારી લીધો જ છે અને એને સ્વીકારીને જ જીવનને ઉચ્ચ કરવાના માર્ગ બતાવ્યા છે.

તાપની પાછળ આનંદ—તાપ કુદરતનો મહા નિયમ છે એનો અર્થ એ નથી કે તેની સાથે હમેશ દુઃખ જોડાયેલું છે. માણસે ઊભા કરેલા ભોગાદિના તાપમાં દુઃખ છે ખરું, અને તેમાં દેખાતું સુખ ખરેખર તો દુઃખ જ હોય છે. પરંતુ કુદરતના તાપમાં તો સુખ અનુસ્યૂત છે. સશક્ત આરોગ્યમય શરીરને ગ્રીષ્મ કે શિશિરની સખત તાપવાળી કે શરદીવાળી ઋતુઓની સખ્તાઈ અનુભવતા પણ આનંદ આવે છે. સાચા આરોગ્યનો અનુભવ જ એવો છે કે કુદરતના તાપ સહવામાં આનંદ આવે. જીવનના પ્રશ્નોનો સામનો કરવામાં નિર્મળ આનંદને સ્પર્શતો તાપ સહન કરવામાંય આવો જ માનસિક આનંદ મળે છે. આમ તાપ બાહ્યત દુઃખકારક લાગે છે પણ ખરેખર તો તેની અંદર આનંદ જ રહે છે.

તાપમાંથી તપ—કુદરતમાં રહેલા તાપને જ્યારે ઉન્નત હેતુથી વહોરવામાં આવે ત્યારે તો એની અંદરનો આનંદ અનેક ઘણો વધે છે, તે બહાર આવે છે અને તે ધન્ય બને છે. શુદ્ધ હેતુપૂર્વક આવકારેલો તાપ તપ બને છે. તેથી જ તપનું માહાત્મ્ય દરેક ધર્મે ખૂબ ઉત્સાહથી ગાયું છે. આમ તપમાં સ્વાયત્તતા છે, સ્વેચ્છા છે અને તેથી તે સ્વૈરવિહારી પણ છે જ. તપમાં જેટલી સ્વાયત્તતા, સ્વેચ્છા અને હેતુની સ્વચ્છતા વધારે, તેટલું તે સાત્ત્વિક બને છે. તેથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, 'સત્યને ખાતર સહન કરવું. આવી પડતા દુઃખોનો તાપ સહન કરવો અને શુદ્ધિથી તાપ સહન કરતાં તેનું સારું જ પરિણામ આવે છે એમ માનવું, સમજવું અને જાણવું.' અહિંસાના સંસ્કારના મૂળમાં જ તપ રહેલું છે. તપ કેટલું પાવનકારી ને આનંદદાયી છે તે તો કુદરતના મહાનિયમની ઉપરની ચર્ચા પરથી તરત સમજાય એમ છે.

તપની નૂતન વ્યાખ્યા—અહિંસામાં સહન કરવાની વાત આવે છે તે ઘણાના ગળે ઊતરતી નથી હોતી. તપના પૃથક્કરણથી સમજી શકાય છે કે અહિંસામાં સહન કરવું તપ રૂપે સમાયેલું છે. પણ અહીં તપ વિશાળ વ્યાખ્યા ધારણ કરે છે. તપ શાસ્ત્રોમાં તો વ્યક્તિગત સાધન મનાતું આવ્યું છે. ગાંધીજીએ તેમાં વિશાળ અર્થ ભરી તેનો સામાજિક ઉપયોગ પણ બતાવ્યો. તપના અર્થમાં ક્રાંતિ થઈ અને સાથે તેનું મૂલ્યપરિવર્તન પણ થયું. તપની આ નૂતન વ્યાખ્યામાં તેની આધ્યાત્મિક મહત્તા પણ સચવાઈ રહી; એટલું જ નહીં, પણ આધ્યાત્મિકતાને પણ સામાજિક સ્વરૂપ મળવા માંડ્યું.

☆

નવાં પ્રકાશનો

હીરાની ચમક : લે. રમણલાલ વ. દેસાઈ, પ્ર. ... ચાર રૂપિયા, પ્ર. આર. આર. શેઠની કંપની.

ગુજરાતને સુપરિચિત લેખકની પંદર નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ વાચનક્ષમ તો છે જ.

કેટલીક નવલિકાઓ સામાજિક છે, કેટલીક ઐતિહાસિક અને બાકીની પૌરાણિક છે. પરંતુ ઉપરથી ઘટનાપ્રધાન છે. કેટલીક ઘટના અણધારી ગતિથી બની જતી જણાય છે. ક્યાંક તો ફિલ્મમાં બને છે તેવું જ બનતું દેખાય છે. તેનો પ્રથમ ઘટનાઓ યોજીને પછી વાર્તાનું માળખું ઊભું કર્યું હોય એ સંભવિત છે. પૌરાણિક વાર્તાઓમાંની ઘણી ખરી, અન્ય વિષય પરના સાધારણ આલેખન જેવી છે. અભ્યાસી વાચકને લાગે કે અસાધારણ પાત્રો કરી અસાધારણ અસર, વાતાવરણ કેમ ઉપજાવતા નથી?

લેખકને સારી કટાક્ષશક્તિ વરી છે તે તો સર્વત્ર કટાક્ષ કણિકારૂપે જોવા મળે જ છે અને 'મારો એકનો એક આશ્રય' વાર્તા તો આખી જ, કટાક્ષ કૃતિ છે.

કલાદૃષ્ટિએ અસાધારણ નહિ તોયે બધી જ વાર્તાઓ

સરળ સુબોધ અને માર્મિક નહીં તો યે રસપ્રદ છે.

ઉગમણો દેશ જાપાન : લે. કાકાસાહેબ કાલેલકર; પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂ. બે રૂપિયા.

ગુજરાતી સાહિત્યને આગવા પ્રવાસ સાહિત્યની ભેટ આપનાર વિદ્વાન લેખકનું આ પ્રવાસ-પુસ્તક, તેમના આગલાં પ્રવાસ-પુસ્તકો કરતાં પ્રમાણમાં કંઈક હળવું છે અને તેથી તેમણે આને 'પંચામૃત' કહ્યું છે તે યોગ્ય છે.

કાકાસાહેબને આપણા એક અગ્રણી વિવેચકે 'સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક' કહ્યા છે. ગઈ કાલે, પરિવ્રાજક કન્યાકુમારીથી તે કાશ્મીર સુધી પરિભ્રમણ કરતા, પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તો દેશના સીમાઓને પેલે પાર સુધી પણ પહોંચેલા. આજે જ્યારે આપણે 'જય સ્વદેશ'ને બદલે 'જય જગત'નો નાદ બુલંદ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે દુનિયાભરમાં ઘૂમતા સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજકોની અતિ જરૂર છે.

લેખકે '૫૪ અને '૫૮ માં એમ બે વાર જાપાનનો પ્રવાસ કર્યો, અને લગભગ આખું જાપાન જોયું તેનું પ્રવાસ વર્ણન બે ભાગમાં સમાવ્યું છે. પ્રથમ ભાગ જરા આછો છે પણ બીજા ભાગમાં વિગતે વર્ણન છે.

પૂર્વજ્ઞાન, વિદ્વત્તા, આર્ષદૃષ્ટિ, રમણિય કલ્પનોડ્ડયન આદિ ગુણોથી કાકાસાહેબનું પ્રવાસવર્ણન રસભર રમણિય-કાવ્યમય બને છે. વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક વિશેષ વાંચવા જેવું છે.

☆

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ જુલાઈ ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધારેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનુ પચાસ-પચાસ નયા પૈસા,

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની આ પુસ્તિકાઓમા કેટલાક પ્રસંગો પ્રથમ વાર જ પ્રગટ થાય છે, નાના મોટા સૌ કોઈને ઉપયોગી વાચન પૂરુ પાડતા એ પાવન પ્રસંગો સરળ શૈલીમા લખાયેલા છે સાથે બાપુજીની એક સુંદર અપ્રગટ તસ્વીર પણ આપવામા આવી છે

ગાંધી-ગુરુ

લેખક. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક • મૂલ્ય સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'મા આ લેખમાળાનુ મહત્વ સમજાવતા લખ્યુ છે

'મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, આપણા જમાનાના બે મહાન પુરુષો, ભારતીય સંસ્કૃતિના મોટા દિગ્ગજો એમને વિશે કોઈ કંઈ લખે તો તે આકર્ષક થવાનુ જ પણ જ્યારે એમને વિશે ભક્તહૃદય, ગુરુદયાલ મલ્લિક લખે, ત્યારે તો પૂછવું જ શું ? ગુરુદયાલ—ચાચાજી—ગાંધીજીના ખૂબ પ્રસંગમા આવ્યા હતા તેમના જ પરિવારના તેઓ ગણાય અને કવિવર રવીન્દ્રનાથના તો તે અંતેવાસી ભક્ત

'વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામા અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમા

લેખક રતિલાલ-અનિલ મૂલ્ય પચોતેર નયા પૈસા

પાકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમા છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદી લખે છે

"તમારા કેટલાક મુક્તકોમા વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે ?' જેવા એના ઉદાહરણો છે 'ઇચ્છા,' 'અધમતા એનુ લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામા ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે

"આમા સમૃદ્ધ થતા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામા વધારે સૌન્દર્ય આવશે'

ડમરો અને તુલસી

લેખક રતિલાલ—અનિલ • મૂલ્ય. બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે

ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને 'ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે. એ પણ મંજરીમા બે વસ્તુ જરૂર છે ડમરાનુ સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ તે કરતાય વિશિષ્ટ છે એ નવ જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો ઔષધગુણ, જે અદૃશ્ય અંકના પેકેલના પ્રેરક પર્ણમા વ્યાપેલો છે એનો તેનુ પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્વ નીવડે તેવો છે"

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

ઉદ્‌બોધન

જાગો, જાગો ભારતલોક!
છોડો નીંદર ને ખંખેરો નિષ્ફળતાનો શોક.
જાગો, જાગો ભારતલોક!

બહુ દિન આળસ ઓઢણી ઓઢી,
રહ્યા નર્મીખ – શય્યામાં પોઢી,
આંખ ઉઘાડી જુઓ કર્મના કિરણે ચળકયો ચોક,
જાગો, જાગો ભારતલોક!

ભાગ્ય આપણું વજાડવા,
ચલો કોદાળી, નિડર પાવડા,
કરો હાલતા, હાથ કપાળે મૂકયે ઘટે ના શોક.
જાગો, જાગો ભારતલોક!

લીલાછમ ખેતર કરી ભૂમિ
રચો કામની મોસમ ઝૂમી,
પરસેવાનું ખાતર પકવે ધાનપાનના થોક
જાગો, જાગો ભારતલોક!

આપણું આ નવભારત દેશે,
કોઈ રહે ન ભિખારી વેશે,
કોઈની આગળ દીન બનીને નમાવવી ના ડોક
જાગો, જાગો ભારતલોક!

જો જાગેલા લોક ઝૂઝે છે,
ફોરાવે તેને ગાય ફૂઝે છે,
તે સૌ જીવન જગે તમને કાયર કહે ના કોક
જાગો, જાગો ભારતલોક!

જયન્ત પાઠક

સમજીને–

સમજીને ભાઈ, સફાઈ કરો!
ચડમાં આવી ન ચડાઈ કરો.
સમજીને

તન મન ધન કેરી સફાઈ કરો,
જીવતરની સાફ સફાઈ કરો
સમજીને

ચોરીની ચૈંથ ન ભૂલાઈ કરો,
કંઈ થઈ જો શકે તો ભલાઈ કરો
સમજીને

'જો આપ ભલા તો જગ ભી ભલા,'
ના ભૂલો, ભલમનસાઈ કરો
સમજીને

ચસકા ચડમાં છે ચીજ બૂરી,
ચિત્ત રીઝે એ ચતુરાઈ કરો
સમજીને

અજમાવો નહિ બળ અન્ય પરે
દૂર અંદરની - નબળાઈ કરો
સમજીને

છે વ્યર્થ વડાઈ આળસની,
શ્રમની દીધી શેઠાઈ કરો
સમજીને

પરમાર્થ સમી કો લક્ષ્મી નથી,
પોતીકી મૂકી પરાઈ કરો
સમજીને

બાધા ન ગણો પૂછી 'ઘાયલ',
બાકીનું કરજ ભરપાઈ કરો
સમજીને

–અમૃત 'ઘાયલ'

संग्रह- नवीन गाँधी

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૫ - ઑગસ્ટ - ૧૯૫૮] અંક ૬ ઠ્ઠો

જે છોકરાએ ગીતા માતાની
આરાધના કરી હોય, તે છોકરો ધ્રુવજી
અને સુધન્વા જેવો થાય. —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન

શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ✱ લેખાંક ૭ મો]

સત્યને ખાતર અને અહિંસાના આચાર સારુ સહન કરવાનું શિખવતાં ગાંધીજીએ તપને અનેક રીતે વ્યાપક બનાવ્યું, અને સાધનાનો એક નવીન માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો. સહન કરવાની પાછળ કે તપની સાથે આરાધનાનો ભાવ ગાંધીજીએ મૂક્યો છે. તેથી તેમણે સત્યના આગ્રહને જીવનની સાધના તરીકે ગણાવ્યો. એમનો સત્યાગ્રહ સામાજિક સાધનાનું રૂપ પકડે છે. સત્યના આગ્રહમાં કેટલું મૂલ્યપરિવર્તન અને ક્રાન્તિની ભાવના રહેલાં છે તેની આ ઉપરથી ઝાંખી કરી શકાય છે.

રૂપાન્તર સંબંધ:—અહિંસા તથા તેમાં રહેલાં તપ અને સાધનાની આટલી વિચારણા પછી સત્ય અને અહિંસાના સંબંધને બીજી રીતે પણ નિરૂપવો જરૂરી લાગે છે. સાધન અહિંસા અને સાધ્ય સત્ય છે. બંને વચ્ચે કારણ-કાર્ય સંબંધ જ નહીં પણ રૂપાન્તર સંબંધ પણ છે. અહિંસા અને સત્ય એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં જેવાં છે. એમ જણાવવામાં ગાંધીજીનો હેતુ સત્ય તો અહિંસાની પરાકાષ્ઠા છે એમ બતાવવાનો છે. પરમ સત્ય કે ચૈતન્ય એકલું ઊભે છે. તેને મેળવવાનું એક જ વ્યવહાર્ય સાધન અહિંસા. અહિંસાની પૂર્ણતા એટલે પરમ સત્ય. તેથી તેઓ તેની ચર્ચા કરતાં નિર્ણય પર આવે છે: "કાં તો સત્યમાંથી અહિંસા ઘટાવીએ અથવા સત્ય અહિંસાની જોડી ગણીએ. બંને એક જ વસ્તુ છે; છતાં મારું મન પહેલા તરફ ઢળે છે; ને છેવટની સ્થિતિ જોડીથી—દ્વંદ્વથી—અતીત છે. પરમ સત્ય એકલું ઊભે છે. સત્ય સાધ્ય છે. અહિંસા સાધન છે અહિંસા શું છે એ જાણીએ છીએ, પાલન કઠિન છે. સત્યનો અંશમાત્ર જાણીએ છીએ; સંપૂર્ણતાએ જાણવું દેહીને માટે કઠિન છે. જેમ અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન દેહીને સારુ કઠિન છે. (મં પ્ર. ૧૮)

ગાંધીજીનો અદ્વૈત વિચાર:—અદ્વૈત સ્થાપનાની આ નવી જ રીત છે. એમાં સાધ્યસાધનની એકતા બતાવીને અદ્વૈતની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. માનવ દેહે અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન અશક્ય છે તેથી સદેહે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન પણ અસંભવિત છે. પરંતુ અહિંસાની પરાકાષ્ઠા તે સત્ય એવો વિચારસાર એમાંથી નીપજે છે. "સાધન એ બીજ છે; અને સાધ્ય મેળવવાનું ઝાડ છે. એટલે જેટલો સંબંધ બીજ અને ઝાડ વચ્ચે છે તેટલો સાધન સાધ્ય વચ્ચે છે." (હિં. સ્વ. ૫૮) અહિંસાથી તન મન અંતઃકરણાદિની શુદ્ધિ થતાં માણસ સત્યની ઝાખીને લાયક બને છે. સત્યરૂપી સાધ્ય તો શુદ્ધ જ છે, પરંતુ માણસે અહિંસાનો આસરો લઈ ઉતરોત્તર શુદ્ધિ કરતા જાય સત્યની ઝાખીને લાયક બનવાનું છે. એમાં શુદ્ધિની સાથે આત્મશક્તિનો વિકાસ થતો રહે છે તેથી આ સત્ય અહિંસાનો માર્ગ શુદ્ધિ અને શક્તિનો માર્ગ છે, ઝડપી વિકાસનો માર્ગ છે અને તે એવી કક્ષાએ પહોંચે કે તેને શરીર કડે, પિંજરું લાગે અને તે પાકા ફળની જેમ સમય પાકયે ખરી પણ પડે તથા તેને શરીરમાંથી હમેશાની મુક્તિ મળે: "કેવળ સત્યની, આત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતાં શરીર પણ પરિગ્રહ છે. ભોગેચ્છાથી આપણે શરીરનું આવરણ ઊભું કર્યું છે ને તેને ટકાવી રાખીએ છીએ ભોગેચ્છા અત્યંત ક્ષીણ થાય તો શરીરની હાજત મટે, એટલે મનુષ્યને નવું શરીર ધારણ કરવાનું રહે." (મં. પ્ર. ૨૩) આમાં ગાંધીજીના શુદ્ધિશક્તિમાર્ગની સરસ રજૂઆત થાય છે. ચેતન સત્ય એ જ આત્મા એની સ્પષ્ટતા પણ એમાથી થઈ રહે છે અને એમનું પરમ સત્ય ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા છે એમ પણ સૂચિત થાય છે. એ ચૈતન્યસાગરમા ભળી જવું અને તે માટે જ મથવું એ જીવનનું ધ્યેય છે. તેનું ટૂંકું પણ સરસ વર્ણન આ રહ્યું: "ઈશ્વર પોતે ચોવીસ કલાક એકધારો કામ કર્યા કરે છે. આળસ મરડવા સરખીએ ફુરસદ લેતો નથી. તેના આ પણે થઈ જઈએ, તેનામાં બળી જઈએ; એટલે આપણો ઉદ્યમ તેના જેવો જ અતંદ્રિત થયો—થવો જોઈએ. સમુદ્રથી છૂટેલા બિંદુને સારુ આરામની કલ્પના આપને કરી શકીએ છીએ; પણ સમુદ્રમાં રહેલા બિંદુને આરામ ક્યાંથી! સમુદ્રને એક ક્ષણનો પણ આરામ છે જ ક્યાં! બરાબર એ જ પ્રમાણે આપણું છે. ઈશ્વરરૂપી સમુદ્રમાં આપણે ભળી જઈએ એટલે આપણો આરામ ગયો, આરામની જરૂર પણ ગઈ. એ જ ખરો આરામ; એ મહા અશાંતિમાં શાંતિ. તેથી ખરી નમ્રતા આપણી પાસે જીવમાત્રની સેવા અર્થે સર્વાર્પણની આશા રાખે છે."

(મં. પ્ર. ૪૪) અહીં અંતિમ આદર્શની વાત છે અને તત્કાળના કર્તવ્યનું પણ આમાં વર્ણન છે. અનંતના તાનમાં તાલ મિલાવીને જીવન જીવવાનો એમાં આદેશ છે વ્યક્તિત્વને અનંત તત્ત્વને ખોળે સમર્પણ કરવાનો ઉપદેશ છે અને જીવમાત્રની સેવાને સારુ જ છે એવો નિર્દેશ છે તથા જીવ જગત અને ઈશ્વર વચ્ચેના સંબંધ કેવા હોય તેનું આથી વધુ સુંદર ચિત્ર કયું હોય? ઈશ્વર ચૈતન્ય સાગર છે, જીવ એક બિંદુરૂપ છે અને આ જગત એ અનંત સાગરના તરંગ અને હિલોળા જેવું છે આ ઉપમા આપીને ગાંધીજીએ પોતાના અદ્વૈત વિચારને સરસ રીતે વ્યક્ત કરી દીધો છે આ ચૈતન્યસાગરની અનુભૂતિ જીવનને અંતે નહીં પણ દેહ છતાં સંનીપંખભાવથી સેવામય થતાં એની ઝાંખી સત્વર થાય છે એવું એમનું અનુભવવાક્ય ખૂબ પ્રેરણાદાયક છે, ઉત્સાહ પેદા કરનાર છે

આત્મસાધનાનો રાજમાર્ગ — અત્યાર સુધીની વિચારણાનું સિંહાવલોકન કરી લેવું જરૂરી છે માણસ સ્વભાવન. એથી છે શ્રેયનું સાધ્ય સત્ય અને તેની કસોટી પણ સત્ય સત્યનું સાધન અહિંસા અહિંસા સાથે સહન કરવાનું એટલે કે તપ આચરવાનું અનિવાર્ય પણે જોડાયેલું છે સત્ય, અહિંસા અને તપનો વિશાળ અને વિશિષ્ટ અર્થ કરીને તને એકબીજા સાથે નવી જ રીતે સહજ સાંકળીને જીવનનો રાજમાર્ગ ગાંધીજીના જીવનમાંથી તૈયાર થયો. આપણે જોયું કે શ્રેય થીંગ ગાંધીજી આત્માના આપેલા વ્રતોથી બંધાઈને વિલાયત જાય છે. ત્યાં જીવનના પ્રાથમિક પ્રયોગો કરવાની જીવનની પ્રથમ કસોટીમાં પાસ થાય છે એ જ રીતે મહત્ત્વાકાંક્ષી ગાંધીજી કંઈક આશાઓ લઈને દક્ષિણ આફ્રિકા જાય છે અને ત્યાં સમાજસેવા કરતાં કરતાં આત્માની શોધમાં લાગી જાય છે કસાયેલા ગાંધીજી શ્રેયાર્થીની સાથે સત્યાર્થી બને છે મહાન્‌સંગ્રામમાં પડેલા તેમને સત્યાચરણનું વ્યવહારુ સાધન જોઈતું હતું સ્વભાવ સંસ્કાર અને સંતોએ મેળે કારણે એમને સત્યાચરણ માટે અહિંસાનું સાધન પણ મળી ગયું અને સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો પોતાના વ્યક્તિ જીવનમાં અને સામાજિક કાર્યમાં સત્યાગ્રહનો અમલ કરવા માટે મળેલી તો જરૂર પડે જ અત્યાગ્રહ અને અહિંસા પોતે જ બળ છે એમ તેમને સમજાયું પણ તેનો અખૂટ ઝરો તો બ્રહ્મચર્ય છે એમ પણ તેમના મનમાં ઊગી આવ્યું આ રીતે સત્યની આરાધનામાંથી બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતો ઉમેરાતા ગયા અને એમના જીવનમાં વણાતા ગયા વ્રતો એમને માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા થઈ પડી. પોતાના અને પોતાના કાર્યના વિકાસ માટે વ્રતપાલનની એમને ગરજ લાગી અને ગરજની વસ્તુ જેમ હોંશથી સ્વીકારાય તેમ વ્રતો એમના જીવનના અંગભૂત બની રહ્યાં આમનું જીવન ખૂબ ઝડપથી ઉર્ધ્વીકરણનો માર્ગ શોધી રહ્યું હતું શરીર મનાદિનું અખંડ (Integration) સમાયોજન થઈ રહ્યું હતું અને તેને માટે વ્રત વિચારણા અને વ્રતપાલન હૃદયની વાંછિત આવશ્યકતા થઈ પડ્યું એમના વ્રત પરાણે લાદેલા અંકુશ જેવા નથી, કે રક્ષક વાડ જેવા નથી પણ મનવચનકર્મની એકતા સાધનાર સહજ સાધનાનું કામ કરે છે એમણે અગિયાર વ્રત બતાવ્યા છે પરંતુ મૂળતઃ તો એક જ મૂળ વિચારનો એ વિસ્તાર છે એમને મન વ્રતવિચાર એટલે આત્મસાધનાનો રાજમાર્ગ રાજમાર્ગ જેમ ખુલ્લો છે, સલામત છે, વિશાળ ને ધોરી છે તેની બે બાજુઓ અંકિત છે તેના પર ચાલવું નિર્ભય કરનારું છે તેમ જ ગાંધીજીએ ઘડેલો વ્રતવિચારનો રાજમાર્ગ અભ્યાર્થીને નિર્ભય કરનારો છે જગતના ભોગાદિમાંથી મુક્તિ આપનારો છે તે કેવળ એક વ્યક્તિ માટે નથી પણ સમસ્ત સાધકવર્ગ માટે છે શ્રેયાર્થી છે હરકોઈ માટે તે ખુલ્લો છે પણ શરત ફક્ત તે પર ચાલવાની તત્પરતા અને સંયમની લાયકાત કેળવવાની જ છે

વ્રતવિચારની ખૂબીઓ:—ગાંધીજીના વ્રતવિચારમાં બે ખૂબીઓ આપણે જોઈ (૧) સત્ય અને અહિંસામાંથી બધા વ્રતો ઊગે છે (૨) એક વ્રત બીજા સાથે બરાબર સંકળાયેલું છે આમાં ત્રીજી ખૂબી એ જોવા મળે છે કે વ્રતના અર્થ પણ તેમણે વિશાળ કરી બતાવ્યા, વ્યવહારુ કર્યા તેમાં સામાજિક અર્થ ભર્યા અને જ્યાં જરૂરી લાગ્યું ત્યાં નવા વ્રતનો ઉમેરો પણ કરી બતાવ્યો એ બધા વ નવા જ વ્રત સત્યની આરાધનામાંથી જ પ્રગટે છે આપણા વ્રતોમાં ત્રીજું વ્રત બ્રહ્મચર્યનું છે ખરું જોતાં બીજાં બધાં વ્રતો એક સત્યના વ્રતમાંથી જ

અનંત માર્ગ

નજર જાય છે જેમ આગે ને આગે,
ક્ષિતિજના સિમાડા વિકસતા રહે છે,
પ્રવાસી નથી અંત તારી મજલનો,
કે મંઝિલ પછી કૈંક રસ્તા રહે છે!

અનિલ

જૂની દિલ્હીનો એક ગંદો અને ગીચ લત્તો જોઈને શ્રી જવાહરલાલે ત્રાસીને કહ્યું હતું કે આવા વસવાટો બાળી નાખવા જોઈએ

એવાં ગંદાં વસવાટ-સ્થાનો શહેરોમાં મોટા પ્રમાણમાં હોય છે તે મુખ્યત્વે મકાનોની તંગીને કારણે એ વસવાટો રોગચાળાના પણ ઉપદ્રવસ્થાનો હોય છે સરકારે એ પ્રશ્નના ઉકેલ સૂચવવા તપાસ પંચ પણ નીમ્યું હતું

પણ એક કારણ એવું ગણાયું છે કે શહેરમાં બહુધા મૂળે ગ્રામવાસીઓને ગામડામાં રહેવું ગોઠતું નથી એટલે તેઓ શહેરોમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે કેમકે તેઓને શહેરીજીવનની સુલભતા જોઈતી હોય છે

આ અમુક અંશે જ સાચું છે એવી રીતે શહેરમાં આવીને વસનારાનું પ્રમાણ બીજા બહારથી આવીને વસેલા માણસોના મુકાબલે ઓછું હોય છે

મૂળ કારણ તો એ છે કે ગામડામાં ખેતી સિવાય ખાસ ધંધા હવે રહ્યા નથી અને ખેતી પર જ બધા ગ્રામવાસીઓનું ગુજરાન થઈ શકે એવી સ્થિતિ રહી નથી, પરિણામે તેઓ શહેર ભણી વળે છે ને શહેરમાં જુદા જુદા ધંધામાં છૂટક કે પગારે મજૂરી કરે છે—ખાસ કરીને એમના જ વસવાટો ગંદા અને શરીરના આરોગ્યને માટે ભયજનક હોય છે

અને મુંબઈ જેવા અતિશય મોટા શહેરોમાં લાખો માણસો ફૂટપાથ પર, રેલ્વે-ગરનાળામાં રાત્રે સૂતા હોય છે—અને ઘણાને તો એવી જગ્યા પણ કાયમ સુલભ હોતી નથી એવા લોકો મોટે ભાગે ગામડામાંથી, દૂર દૂરના ગામડામાંથી પણ આવી વસ્યા હોય છે અને ઘણા ખરા તો અભણ હોય છે

પણ એવું સૂચવાયું છે કે ઉદ્યોગો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં લઈ જવા જોઈએ એ પણ એક ઉકેલ છે ખરો, પણ પૂરો ઉકેલ નથી એનાથી, અત્યારે શહેરોની જે હાલત છે તે નહીં સુધરે, બગડતી અટકશે

જો શહેરમાં ભણનારા ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓ ફરી ગામડામાં રહેવા રાજી ન હોય તો પછી મોટા શહેરોમાં એક બાબ કે લેન્જે ચલાવવાનો પણ કંઈ અર્થ ખરો? ઉદ્યોગો જો ગ્રામ્યવિસ્તારમાં લઈ જવાય તો પછી ગ્રામ્યવિદ્યાપીઠોનો પણ વિચાર થવો ઘટે ત્યાંથી બહારના શહેરમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓનું ભણતર વાલીઓને અતિશય મોંઘું પડે છે અને શહેરીપણાની ખર્ચાળ આદતોનો ચસકો તેમને પડે છે તે પણ ન પડે

સૌરાષ્ટ્રમાં ગામડામાં આવેલી એવી કેળવણીની સંસ્થાઓ છે જ, અને તે શહેરની એવી સંસ્થા કરતાં વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ લાભદાયી નીવડી છે ઉચ્ચ શિક્ષણની જેટલી સંસ્થાઓ હોય છે તે વધતી જતી વિદ્યાર્થી સંખ્યાને ઓછી પડે છે અને ઘણાને પ્રવેશ માટે આમતેમ અહીંથી તહીં ધક્કા ખાવા પડે છે છતાં યે કેટલાકો રહી જ જાય છે

વિશાળ પાયા પરના ઉદ્યોગો—જેવા કે કાપડ મિલ—ગામડામાં લઈ જઈને ત્યાં શહેરની ગંદકી જ ઊભી કરવાની હોય તો તો બહેતર છે કે તે ત્યાં જ રહે

મૂળે તો ગામડાની વસ્તીને રોજી મળી રહે એવા નાના પાયા પરના ઉદ્યોગો, ગૃહઉદ્યોગો સ્થાપવા તરફ લક્ષ જવું જોઈએ તો જ, ગામવાસીઓ શહેર ભણી જઈને ત્યાં ગીચતા અને ગંદા વસવાટો ઊભા કરતા અટકે

આ પ્રયત્નોથી શહેરોની ભવિષ્યે વધનારી ગીચતા અને ગંદા વસવાટો થતા અટકશે પણ શહેરોની અત્યારે જે હાલત છે તેને માટે તો બીજાં જ પગલાં લેવાનાં રહેશે

અમુક હઠીલા રોગોનો ઉપચાર દર્દીઓને કરાવવો હોય અને તે સૌરાષ્ટ્ર ખૂણાના કોઈ ગામડામાં રહેતો હોય તો યે તેને મુંબઈ સુધી જવું પડે એવી હાલત છે! હોસ્પિટલો પણ મોટા શહેરોમાં જ વધારેમાં વધારે હોય એવી પરિસ્થિતિ છે

મોટા શહેરોની મોટી હોસ્પિટલોમાં બહારના દર્દીઓનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ છે જિલ્લાના કેન્દ્ર સમા નાના શહેરમાં એવી હોસ્પિટલો સ્થાપવા તરફ પણ લક્ષ જવું જરૂરી છે

શિક્ષકોના અધ્યાપન મંદિરો પણ શહેરોમાં જ છે ત્યાં તાલીમ લેતા શિક્ષકોનો મોટો ભાગ ગામડામાં રહેનારો હોય છે આવા શિક્ષણ કેન્દ્રો પણ ગ્રામવસ્તીમાં ખસેડવાની જરૂર નથી?

આજે તો સરકારી તંત્ર અને ઉદ્યોગપતિઓનું લક્ષ શહેરો પર જ કેન્દ્રિત છે તેમાંથી ગંદા વસવાટ-સ્થાન ઉપરાંત અનેક મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા થયા છે—થતા જાય છે અને સરકાર એટલી તો સક્રિય છે જ કે તે માટે પંચો નીમીને અહેવાલો બહાર પાડતી રહે છે

૧૯૫૬ના ર ભ્આરીમા મળેલી સોવિયેત સામ્યવાદી પક્ષની ૨૦ મી કૉંગ્રેસમા ક્રુશ્ચેવે સ્ટેલિનવાદનુ ખંડન કરી સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું સમાજવાદી તંત્રમા વ્યક્તિ વાદ, વ્યક્તિપૂજાથી ઉપજતા અનિષ્ટોને પણ ખુલ્લા પાડ્યા, અને દરેક દેશનો સમાજવાદી માર્ગ જુદો પણ હોઈ શકે એ પણ સ્વીકાર્યું

જગતને લાગ્યુ કે રશિયાનો લોખંડી પડદો ઉપડી ગયો, સ્ટેલિનના ગ્રાસ ટ્રિટોનો પણ અંત આવ્યો

સ્ટેલિનશાહીએ એક સ્વતંત્ર સમાજવાદી રાષ્ટ્ર યુગોસ્લાવિયાને શાહીવાદના આડતિયા તરીકે ધિક્કારેલું તેની સાથે પણ મેળ કરી લીધો ત્યારે લાગ્યુ કે રશિયાની નીતિ કંઈક બદલાઈ છે ખરી

પણ રશિયન પક્ષી સામ્યવાદી દેશોના જૂથે કરેલ વોરસો પૅક્ટમા જોડાવાનો યુગોસ્લાવિયાના ટીટોએ ઈન્કાર કર્યો તેવો જ સોવિયેત નજરે, તે 'પ્રગતિ વિરોધી' બની ગયો।

અને યુગોસ્લાવિયા પેઠે જ હંગેરીના રાજપુરુષોએ ૧૯૫૬ના ઑક્ટોબરમા પોતાને 'વોરસો પૅક્ટ'થી મુક્ત જાહેર કર્યો કે સોવિયેત રશિયા લેના નગ્નરૂપમા પ્રગટ થયુ, અને હંગેરી પર પોતાના લશ્કરી ધાડા ઉતાર્યા એક સ્વાધીન પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઇચ્છાને માત્ર લશ્કરી બળથી કચડી નાખી

પણ શાંતિ અને જીવનના બેવડા પાયા પર વિભેદ સોવિયેત રાજકારણ એટલેથી અટક્યુ નહી, હંગેરીના જનરલ માલેટરને વાટાઘાટ કરવા બુડાપેસ્ટ આગના ટોકેલ ગામે બોલાવ્યા અને ત્યાથી પકડી લીધા આથી હંગેરીના વડા પ્રધાન ઉમ્રે નેગી અને તેમના કુટુમ્બીઓ સાથીદારોએ હંગેરીના યુગોસ્લાવ એલચીખાતામા આશ્રય લીધો સોવિયેત રશિયાએ નીમેલ વડાપ્રધાન કાદારે ઉમ્રે નેગીને લેખિત ખાતરી આપીને જણાવ્યુ કે તમે બહાર આવો સૌને પોતપોતાને સ્થાને વિના રોકટોક જવા દેવામા આવશે અને જેવા એ યુગોસ્લાવ કચેરીને છાડીને બહાર આવ્યા કે સૌને પકડીને કેદમા નાખવામા આવ્યા

હમણા જ દુનિયાને જાણવા મળ્યુ કે બુડાપેસ્ટમા ન્યાયનુ પ્રહસન ભજવીને એ સૌને દેહાંતદંડ દેવામા આવ્યા છે

આ આખા બનાવમા છળકપટ, દગો, વિશ્વાસઘાત અને હિંસ્ર રાજ્યનુ સ્પષ્ટપણુ દેખાય છે

સામ્યવાદી પક્ષની ૨૦ મી કૉંગ્રેસમા દેશદેશનો સમાજવાદ નિરનિરાળો હોય એ જાહેર કરેલી નીતિ કેટલી તો ખોટી અને છેતરનારી હતી એ યુગોસ્લાવિયા અને હંગેરી પ્રત્યે સોવિયેત રશિયાએ બતાવેલા વલણ પરથી સાફ સાફ જણાય છે

એ વલણ એમ સૂચવે છે કે પરાયા દેશોમા સામ્યવાદીઓ એકવાર રાજકીય સત્તા હાથમા લે ત્યા સુધી ત્યાની રાજનીતિ ચાલવા દેવી પણ જ્યા સામ્યવાદી પક્ષના હાથમા સત્તા આવી કે તેના પર સોવિયેત રશિયાની રાજનીતિ ઠોકી બેસાડવી એમ કરતા કોઈ માથુ ઊચકે તો તેને લશ્કરી બળથી કે પછી ગમે તે હલકટ છળકપટથી દાબી પાડવા અને આમ તે દેશોને પણ પોતાના જ ઘટકો બનાવી સામ્યવાદી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો.

પોતે કેટલુ શાંતિચાહક છે તે દુનિયાને બતાવવા સોવિયેત રશિયા પ્રેરિત આખી દુનિયામા ફેલાયેલી શાંતિ સમિતિ ઊભી થઈ છે, અને તે રોજ ઊઠીને ગુરુ ગાવના પડે શાંતિ, શાંતિ!' 'સમાનતા! સહઅસ્તિત્વ'નો માળા ફેરવીને જાપ જપે છે!

શાંતિ એટલે કે તમે તમારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાને મારી નાખીને મૂગા રહો સહઅસ્તિત્વ એટલે કે અમારી છાયામા, અમે કહીએ તેમ રહો એ જ કે બીજું ?

જગતની પદદલિત પ્રજાઓને માત્ર 'કામ અને આરામ' નથી જોઈતા સ્વતંત્રતા પણ જોઈએ છે પોત પોતાની આગવી વિચારસરણી અને સંસ્કૃતિ પણ જોઈએ છે એટલુ જ નહી તે કોઈ પણ વસ્તુના સાટામા ગુમાવવા તૈયાર નથી

યુગોસ્લાવિયા હજી રશિયન સામ્યવાદ સામે ઝૂઝી રહ્યુ છે હંગેરી આજે પૂરતુ દબાઈ ગયુ છે પણ જગતની બીજી કક્ષાના નાના મોટા રાષ્ટ્રો એ બે દેશો સાથેના સોવિયેત રશિયાના વર્તન પરથી ધડો લઈ પોતપોતાના દેશના સામ્યવાદીઓના સમયસાધુ નીતિપલટા પર ક્યાંક વિશ્વાસ મૂકવો એ સમયસર વિચારી લે એ જરૂરી છે

શ્રી ક્રુશ્ચેવની સ્ટેલિનશાહી સામેની જેહાદ પરથી ઘણાને લાગેલુ કે બરફ ઓગળી રહ્યો છે પણ હાલ વમા તો તે, બંનેના બનાવો જોતા હજી તેવો જ નક્કર હોવાનુ જણાય છે

‘ભય વિના પ્રેમ નહીં’. — અનિલ

ભય બિનુ હોઈ ન પ્રીતિ તુલસીદાસે આ પદ શ્રીરામના મોઢામાં મૂક્યું છે અને તેનો ખૂબ વિચાર કરવા જેવું છે.

જે પરિસ્થિતિમાં રામે આ વાણી ઉચ્ચારી તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. રામે સાગરને ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી વિનય કર્યો પણ કશી અસર પડી નહીં ત્યારે એમણે અગ્નિબાણ ચડાવ્યું તે સાથે જ જળમાંના જીવો વ્યાકુળ થઈ ગયા, ભારે વિનાશના ભયથી ઉપરતળે થઈ ગયા અને સાગરને બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી, રત્નો લઈને રામ પાસે વિનીત ભાવે આવવું પડ્યું.

તુલસીદાસ કહે છે—

શઠ સન વિનય કુટિલ સન પ્રીતિ,
સહજ કૃપન સન સુંદર નીતિ
મમતા રત સન જ્ઞાન કહાની,
અતિ લોભી સન બિરતી બખાની
ક્રોધિહિ સમ કામિહિ હરિ કથા,
ઉસર બીજ બએં ફલ જથા

(દુષ્ટ સાથે વિનય કરવો, ધૂર્ત અને કપટી સાથે પ્રેમ કરવો, સ્વભાવે કંજૂસ છે એવાને નીતિની સુંદર વાત કહેવી, માયામાં લપેટાયેલા સાથે જ્ઞાન ચર્ચા કરવી, અતિ લોભી સામે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવું, ક્રોધીને શાંત રહેવાનો ઉપદેશ દેવો, કામી પુરુષને હરિકથા કહેવી આ બધાનાં ફળ તો મરુભૂમિમાં, ખારાપાટમાં બીજ વાવીએ તેના જેવાં જ આવે.)

ન્યાયના ધારાઓ જાણે આ જ પાયા પર રચાયેલા ન હોય એવું લાગે છે છતાં આજ સુધી એ પદ્ધતિથી ગુનાહિત કાર્યો પર દાબ આવ્યો હશે પણ અટક્યાં છે ખરાં?

રામાયણ આપણો એક મહા ગ્રંથ છે અને તેણે કરોડો માણસનું જીવન ઘડ્યું છે, કરોડોને જીવનદૃષ્ટિ દીધી છે. ઘણા આમાંના શબ્દોને યથાતથ સ્વીકારે છે એટલે તુલસીદાસના કેટલાક વિધાનો જે આ યુગની જીવનદૃષ્ટિ સાથે મેળ ન ખાતા હોય તેની ચર્ચા સત્ય શોધનની દૃષ્ટિએ થાય એ જરૂરી છે.

અંગ્રેજોનું શાસન, હિન્દીઓ માટે દુષ્ટ જ હતું, અંગ્રેજ શાસકો ધૂર્ત અને કપટી પણ હતા છતાં તેમની સાથે ગાંધીજીએ વિનય કર્યો પ્રેમ રાખ્યો મજૂરો સાથે અનુસાર વર્તતા કંજૂસ મૂડીપતિઓને નીતિની વાત કરી (ટ્રસ્ટીપણાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો), અનેક સંતોએ મા- યામાં લપટાયેલા લોકોને જ્ઞાનોપદેશ દીધો જ છે, અને બુદ્ધ ભગવાને ક્રોધમાં વકરેલા હાથીને પણ શાંત કર્યો જ હતો ક્રોધે ભરાયેલા વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠે શાંત રહીને જ કહેવાનું હતું તે શાંતિથી કહ્યું હતું, અને ભર્તૃહરી જેવા પ્રિયામાં આસક્ત રાજા પણ વૈરાગ્યને પંથે વળ્યા જ હતા—આ બધાં ફળો, મરુભૂમિમાં જ ઊગ્યાં ગણાય.

આનું રહસ્ય એ છે કે માણસ જડ નથી, એને આત્મા છે અને તે ચેતન છે, એ સૂતો હોય તો ગમે તે ઘડીએ વાર તો તેને જગાડી શકાય છે અને જાગ્યા પછી સંચાર એમ ગણીએ તો ખોટું નથી.

ભય વિના પ્રેમ નહીં’ એ નિયમ સપાટી પરનો છે, અસલમાં તો પ્રેમ વિના પ્રેમ નહીં એ જ નિયમ છે.

તુલસીદાસે સ્ત્રીને પણ તાડનની અધિકારી કહી છે પણ આજે એ વાત આપણે સ્વીકારતા નથી. તે પ્રમાણે ‘ભય વિના પ્રીત નહીં’ એ નિયમ પણ સ્વીકારવાનો કે માની લેવાની જરૂર નથી.

તુલસીદાસનો યુગ અને આજનો યુગ એકબીજાથી દૂર દૂર પડેલા છે એક યુગનું સત્ય બીજા યુગમાં અનુકૂળ ન પણ જણાય.

માણસજાતમાં અશ્રદ્ધા જન્મે એવા ઘણા કાર્યો વ્યવહારમાં પ્રયોગોની અનીતિ અને વિરાટ પાયા પરના અમાનુષિ વિશ્વ યુદ્ધો જોઈએ છતાં ય માણસજાતના સારા ભાવી માટે મથીએ છીએ, એ મરુભૂમિમાં બીજ રોપવા જેવું નથી, કેમકે માણસનું હૃદય મરુભૂમિ હોય તો યે, પ્રયત્ન કરીએ તો નંદનવન બની શકે એવી ભૂમિ છે.

તુલસીદાસે પોતાના કથનની પુષ્ટીમાં બીજા દાખલા પણ આપ્યા છે

કાટેહિં પઈ કદરી ફરઈ કોટિ જતન કોઉ સીંચ
બિનય ન માન ખગેશ સુનુ ડાટેહિ પઈ નવ નીચ

(કેળને કોઈ ગમે તેટલી સીંચે પણ તે તો કાપવાથી જ ફળે છે, એ જ પ્રમાણે નીચ પ્રકૃતિનો માણસ વિનય કરવાથી સમજતો નથી ભય બતાવવાથી જ ઠીકે રસ્તે આવે છે.)

કેળ ની બાબતમાં આ સાચું છે પણ, દુષ્ટ માણસ કેવ હોય તો પણ માત્ર તે કેળ નથી વૃક્ષ પણ ઝાડ એ

પાણોકિનો દાખલો—એટલે એને કાપીએ તો તા વૃક્ષ જ ગુમાવી દઈએ!

આ સત્ય ભગવાન બુદ્ધે જોયું અને પ્રબોધ્યું. વેરનું પ્રેમથી જ શમન થાય, દુષ્ટતાને ભલાઈથી જ દૂર કરી શકાય.

અને ગાંધીજીવનમાં એ જ આચરણ પળે પળે દેખાય છે. ગાંધીજીની હૃદયપલટાની વાત ઘણાને સમજાતી નહીં, કેમકે, એમણે તો 'ભય વિના પ્રીત નહીં' એ જ સાંભળ્યું અને ઘૂંટયું હતું. પણ એ તત્કાલિન સત્ય હતું, ઉેવટનું સત્ય ન હતું. તે તો ગાંધીજીએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું.

સત્ય પણ હમેશાં વૃદ્ધિ માગે છે, તે તો પળે પળે વિશુદ્ધ થતું રહેવું જોઈએ. અને યુગે યુગે, બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં ફેરતપાસ થતી રહેવી જોઈએ. ગીતા પર આટઆટલાં ભાષ્યો થયાં અને થતાં જ રહે છે એનો અર્થ પણ એ જ છે.

જ્ઞાન તો રત્નાકર છે, એમાંથી એક જ રત્ન મેળવીને સંતોષ માની બેસી રહીએ તો અનેક રત્નો ગુમાવી બેસીએ. એક રત્ન હાથ લાગ્યા પછી પણ વધારે કીમતી રત્ન પ્રાપ્ત કરવા તેમાં ફરી ફરી ડૂબકી મારવી જોઈએ.

એમ કરવાથી આપણે જ્ઞાનનો અનાદર નથી કરતાં પણ તેની અનંત સમૃદ્ધિનો અને એક ડૂબકીએ તે બધું ન પામી શકવાની આપણી અશક્તિનો જ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

તુલસીદાસનું રામાયણ માનવજાતને યુગો સુધી પ્રેરણા આપવાની શક્તિ ધરાવે છે, છતાં તેમાં કોઈક કાળગ્રસ્ત વિચારો હોય તો તેને તે જ રૂપે જોવા જોઈએ.

☆

યજ્ઞભાવના

આરણ્યક હિન્દુ સમાજમાં યજ્ઞોની બોલબાલા હતી. અખૂટ કાચી સમૃદ્ધિ હતી, ગોધન પણ પુષ્કળ. કેમકે, તેમને ચરવા માટે વિશાળ લીલી જમીન હતી. એટલે યજ્ઞો થતા અને અનેક કીમતી દ્રવ્યો સાથે પુષ્કળ ઘી પણ યજ્ઞકુંડમાં હોમાતું. પછી ધીરે ધીરે વસ્તી વધતી ગઈ. પડતર જમીનો પર ગામો અને શહેરો વસવા લાગ્યાં. પ્રમાણમાં ખાનારા વધ્યાં ને ઊપજ ઘટી. એટલે ધીરે ધીરે યજ્ઞો ઓછા થતા થતાં આજે તો નામશેષ થઈ ગયા છે.

આજે અનેક પ્રવૃત્તિ સાથે યજ્ઞ શબ્દ જોડવામાં આવે છે. જેમકે ભૂદાન યજ્ઞ.

એટલે કે યજ્ઞો બંધ નથી થયા. પણ તેમનું સ્વરૂપ બદલાયું છે.

યજ્ઞ એ ત્યાગનું પ્રતીક છે. પોતાની પાસેનું કશું ઉત્તમ યજ્ઞ દેવતાને અર્પણ કરવું તે યજ્ઞ. એ પ્રમાણે જેની પાસે જમીન હોય તે જમીન વિનાના ખેડૂતને આપે તે પણ યજ્ઞ. જ્ઞાની માણસ અજ્ઞાની માણસને કશા બદલાની અપેક્ષા વિના વિદ્યાદાન આપે એ પણ યજ્ઞ.

યજ્ઞ એટલે બીજાને પુષ્ટ કરીને જાતે પુષ્ટ થવું.

'તમે યજ્ઞ દ્વારા દેવને પોષો, દેવ તમને પોષે એમ એકબીજાને પોષી તમે પરમ કલ્યાણને પામો' એમ કહેવાયું છે તે યોગ્ય છે. અને તે જ સાચા યજ્ઞનો સાચો સંદેશ છે.

ઘી, શ્રીફળ, કાષ્ઠ બાળવાં એ જ માત્ર યજ્ઞ નથી. કોઈ માણસ પાસે એ વાના હોય તો તેનો સારામાં સારો યજ્ઞ તે, તેની જેને જરૂર હોય તેને ભક્તિભાવે આપી દેવામાં જ રહેલો છે.

આપણા પૂર્વજોએ પોષેલી યજ્ઞભાવના આપણે વિસારે પાડવાની નથી, પણ તેનો સમય પ્રમાણે વિકાસ કરવાની જરૂર છે.

આપણાં ખાનપાન, રહેણીકરણી, ભાષા, પહેરવેશ—આ બધાનું સ્વરૂપ સમયે સમયે બદલાતું રહ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મની વ્યાખ્યા અને ધર્મક્રિયા પણ બદલાય નહિ એમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. નવાઈ જેવું તો ધર્મનો ઇનકાર કરીએ તે જ ગણાય.

જડ વસ્તુ આપોઆપ પરિવર્તન પામતી નથી. એટલે સમયના પ્રવાહમાં ઘસાઈ પડાઈને નાશ પામે છે. પણ જે ચેતન છે તે તો સતત પરિવર્તનશીલ રહીને સદાય જીવંત રહે છે.

ધર્મ એક પરમ ચેતના છે. તેનો સતત વિકાસ થવો જોઈએ. તો જ તે જીવંત રહે.

☆

જ્યાં ચાહે, નથી એવી અપેક્ષા;
ન ચાહું કિન્તુ કોઈની ઉપેક્ષા. —ન

ત્રણ મિત્રો હતા પૂરા આગારી એટલી જ ત્રણેમા એકતા, પણ બીજી બાબતોમા સ્વભાવે જુદા એક સચેત ધન્ધો, ચપળ અને સાવધ, બીજાના સ્વભાવમા થોડી બ્રમાર્ગને દુરાગ્રહના અંશો પણ ખરા, પણ ત્રીજો સીધો અને સરળ. ' એક નામ બ ના ' મા માનનારો

ત્રણે સશોધન કરવા ગયેના ગીચ જગલમા થાણું નાખ્યુ એક કહે કે અહીની વનસ્પતિ વિશે હુ તપાસ કરીશ, બીજો કહે કે હુ ખનીજ દ્રવ્યોની શોધ કરીશ ત્રીજો કહે કે હુ તો માત્ર આત્મ ચિંતન કરીશ આવુ એકાત, પ્રકૃતિ નીરવતા બીજે ક્યા મળવાના ?

પ્રાથમિક જરૂરિયાતના સાધનો સાથે લઈ લીધેલા એક દિવસ તો હરીફામ થવામા ગયા પછી નક્કી પોતપોતાનો દૈનિક કાર્યક્રમ ગોઠવતા મેહા

રાધવાનુ ત્રણે જણીને '

બરાબર.'

પાણી ભરવાનુ વારાફરતી '

બરાબર

' જુઓ આપણે મે સાથે જ જ્યા જવુ હોય ત્યા જઈશું આ ભાઈ અહીં બેઠા આત્મચિંતન કરે આ તો જગલ છે સાચવીને રેવુ જોઈએ આપણે બધા શુ તો બેગુ કરી લીધુ છે પણ ઉનાળાના દિવસો છે, વાઘરો ય ક્યારેક આવથી દૂકાય છે બીડી-બાકીને સળગતી ફેંકવામા સાવધ રહેવાનુ દવ લાગી જાય. સારું ધારો કે આપણી ભૂખાંગથી એવુ બને તો શુ કરવુ ? હુ સો હજાર રસ્તા જાણુ છુ પણ એમાનુ એ ન આવડાય તો ગમે તેમ છટકુ આપણી ચિંતા નહીં હવે તમારી વાત કરો '

' હુ યે એમ તો સો રસ્તા રાખી કાઢુ આમથી નહીં તો તેમથી છટકુ, અને દવને ઊભતો જ કાઢુ મારી યે ખાસ ચિંતા નહી રહી આ ભોળા ભટની વાત. ખરી ચિંતા તો એમની જ છે આખ મીચીને બેસી ગયા તો આસપાસનુ ન દેખાય ને દેખાય તોય કઈ કરી ન શકે '

જો ભાઈ હુ તો એક જ રસ્તો જાણુ છુ અને તે મુઠી વાળીને ભાગી છૂટવાનો દવ સામે આપણુ ગજુ નહી તેમ બીજા રસ્તાઓ મને એવે ટાણે સૂઝે નહીં એ કનો કોઈ ત્યારે તો સૂઝે દવ કે આગ જેવા ભિષણ પ્રસગે તો નહી જ.'

' ઠીક ત્યારે તમને છૂટ છે તમે જગલમા આવીને બીકણુ રહ્યા એ નવાઈ જેવુ ' ઠીક તમને જેમ સૂઝે તેમ તમારે કરવુ જો કે બનતા સુધી તો આપણને એવો પ્રસગ આવે જ નહીં આ તો આગળથી વિચારી રાખ્યુ હોય તો સારુ ''

અને સૌ સૌના કામે લાગ્યા

દિવસો વીતવા લા

આ પેલા બે જણ રોજ કાંઈ ને કંઈ સાથે લઈ આવે. એક ઝાડના પદડા મૂળિયા વિગરે, બીજો વળી જાત જાતની માટી ને જુદા જુદા પથરા લઈ આવે અને કોઈ વાર વાદે ચડે તો છૂટે નહીં એકબીજાના ક્ષેત્ર જુદા તોય એકબીજાના ક્ષેત્રમા ચંચુપાત કરે અને તેથી વાદ વધે. ત્રીજા ભાઈ તો એવે ટાણે આઘા થઈ જાય

એક દિવસ સાજનો સમય હતો અને જ્યાફ ખાધુ એક પછી વાચ્યા હતા અને એમા એમને કોઈક કામની

વસંત—અવધૂત

(ભજન)

કેસૂડે સૌરભહીન
મેં'રામ ખારો,
આ તે કેવો વિધાન—અખારો છો
રગની વનતિમા મસતી કેસૂડાની
સાગરને સામે આરો ના કિનારો છો '
વસંત અવધૂત સાગર ને કેસૂ ફીધા ૧

વિજનના હાસે સાગરને સેવ્યો લેવા,
સજ્જન સુવાસે કેસુને કેળવાં છો
સાગર મરજીવ માણસીને મારજ પૂરે,
કેસૂડાને ફાગણ-મહુમા મલવા છો !
વસંત—અવધૂત સાગર ને કેસૂ ફીધા ૨

અરરે ! જીવનસાગર ' કેસૂડાં ' કેવા કહેકો '
ખારી તવ સાહેબી અખાડેકો છો
ખ્વાબની ફકીરી,
રગભરી હારાજીરી,
માહિલાના મહન્ત, માહેકો છો '
વસંત—અવધૂત સાગર ને કેસૂ ફીધા ૩

સુધાશુ

ધાતુ જણાતી હતી. એટલે પથ્થર આસપાસ લાકડાં ખડકીને હોળી કરી હતી. બીજા ભાઈ વળી કશાકનાં મૂળિયાં લાવ્યા હતા તેમાં કશો રંગ જણાતો હતો એટલે તે પાણીમાં ઉકાળતા હતા.

ત્રીજા ભાઈ રાંધવામાં પડ્યા હતા.

મૂળિયાનો ઓગળેલો રંગ એક ભાઈના કુતૂહલનું કારણ બન્યો હતો તો બીજા ભાઈ પથ્થરમાંથી કંઈક ધાતુ ઓગળે એની રાહ જોતા બેઠા હતા. એવામાં એક જોરદાર ધડાકા સાથે પથ્થર ફાટ્યો અને તે પર ખડકેલાં લાકડાં અને અંગારા ચારેકોર ઉડ્યા. એક લાકડું તો રસોઈ કરતા ભાઈની નજીક ઊડીને પડ્યું. એમણે તો તરત રસોઈ પડતી મૂકી, ને પરિસ્થિતિ શી છે તે જોવા ઊભા થઈ ગયા.

સળગતા અંગારા ઊડવાથી આસપાસ જ્યાં જ્યાં કચરો હતો તે ધૂંધવાવા લાગ્યું. એમનો તંબૂ પણ હમણાં સળગી ઊઠશે એવું લાગતું હતું. ત્રણેય થોડા થોડા દાઝ્યા હતા. પણ પેલા બંને ભાઈઓ હવે આ આફત કેમ ટાળવી તેના ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયા.

ભોળાભાઈએ તો એક છેડેથી તંબૂ છોડીને પાડી નાખ્યો. ત્યારે બીજા ભાઈ, 'અરે, આ શું કરો છો? એ તો બગડી જશે.' એમ કહેવા લાગ્યા.

ભોળાભાઈએ તો કહ્યું કે હાથમાં જે સાધન આવે તે લઈ ને આજુબાજુ જગ્યા ચોખ્ખી કરી નાખો, કે આગ આગળ વધે નહીં બાકી બધું ધૂળ પથરા નાખી પૂરી દો.

'અરે અમારી પ્રયોગશાળા, સંશોધનના નમૂનાને સાચવીએ કે તમે કહો છો એમ કરીએ?' બંને ડાહ્યાઓએ કહ્યું. એ લોકો તો પોતાની ચીજો બચે તે માટે દોડધામ કરવા લાગ્યા. પણ હવે આગ ઠીક ઠીક પ્રસરીને વળગી હતી. વાયરો ય હતો. અને સ્થિતિ ધીરે ધીરે ભયજનક થતી જતી હતી. ભોળાભાઈએ તો પોતાની અક્કલ પ્રમાણે સૂઝ્યું તે કરવા માંડ્યું. પણ જ્યારે એમને લાગ્યું કે એક હારીએ ત્યાં બાર બીજી સળગે એવો ઘાટ છે ત્યારે એમણે હાંક મારી કે, 'ભાઈ બધું પડતું મૂકી ચાલો. આ નજીક પાણીનું તળાવ છે તેને પેલે પાર. આગ ત્યાં આવી આપોઆપ અટકી જશે.'

'હવે જાવ તમે તમારે, અમે આગ ઓલવશું ને બધું બચાવશું પે'લા.' ભોળાભાઈ તો ખરેખર મૂકી નાસીને હાથમાં બંધૂક લઈ ને ભાગ્યા! એમણે તળાવ પાર ઊભા રહી જોયું પણ આગ ઠરેલી જણાઈ નહીં. ત્યાં રહી રહી એમણે મિત્રોને ઘણી હાક મારી પણ કોઈ આવ્યું નહીં. માત્ર આગ જ નજીક આવતી હતી!

આખરે, તળાવ નજીક આગ આવીને ઠરી ગઈ. ઠરી શાની! આગળ વધતી અટકી ગઈ. બાકી તો સળગેલું ધૂંધવાતું હતું.

બીજે દિવસે કેડી કરતાં કરતાં સાવચેતીથી ભોળાભાઈ મૂળ થાનકે તપાસ કરવા ગયા તો બે શરીર દાઝી ગયેલાં પડ્યાં હતાં.

☆

સંસ્કાર તે કળા. કળાના સંસ્કાર વિના કૃતિ, સંસ્કૃત સમાજમાં અધૂરી ગણાય.

☆

કળા નાનામાં નાના માનવી પણ વિરાટનું પ્રતિબિંબ ઝીલી શકે છે.

☆

દરેક કળાનો આનંદ ઉતરે તો અંતરજ માણે, આવી કળાનું મૂલ્ય એવું જ. કળા આત્માની અભિવ્યક્તિ છે, અને કળાનો આનંદ પણ આત્મા જ માણે છે.

☆

સંસ્કારી આત્મા, સંસ્કૃત સમાજનું પ્રતિબિંબ જેનામાં ઝિલાયું હોય તે કળા.

☆

સરિતા વહેતાં કેવી વખતે સહેજે કરી જાય છે એમાં પણ કળા છે.

☆

પક્ષી જમીન ખોદતા, ઝાડનાં મધુર ધ્વનિ કરે છે, એમાં પણ કળા છે.

☆

શ્રમ અને કળા ભિન્ન નથી. એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે ભિન્ન તો છે કળા અને વેઠ.

☆

કળા એક ગાઢ કાવ્યું છે તેમ જ ઇશ્વરના દર્શનનો આનંદ ઈન્દ્રિયનું ખાતું પોષ પણ છે

☆

આત્મા જ જેને સાંભળી શકે, એવા એવો હરિ લ્ય કાર્ય છે.

☆

મેળવવું પોતું અને મેળવીને જોવું દર્શને વિના રંગની અને મન દિશાનો ભેદ જોઈ ગણાય છે.

☆

શ્રમ આનંદ આપે છે ત્યારે તે શ્રમથી ઘણ દેખે કળાપૂર્ણ હોય છે.

☆

કળા, ઇશ્વરનો ... જે સત્ય દર્શન તેનો આનંદ

મોટા પાયા પરના કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો ચાલુ છે તેને વધુ ને વધુ પુષ્ટ કરવાનું ચાલુ છે, એવા જ કેન્દ્રિત નવા ઉદ્યોગો વિશાળ પાયા પર સ્થાપીને વિકાસ કરવાની પણ આપણા રાજપુરુષોની નેમ છે તે સાથે, હસ્તઉદ્યોગો, ગ્રામોદ્યોગો અને ગ્રામવિકાસ માટે પણ તેઓ આતુર છે

એમની હાલત ગાલિબના આ શબ્દો જેવી છે—

ઈમાં મુઝે પકડે હૈ તો ખીંચે હૈ મુઝે કુફ્ર,
કાબા મેરે આગે હૈ, કલીસા મેરે પીછે!

ગાંધીજીએ દોરેલી ભારતના ભાવીની રૂપરેખા આપણી સામે જ છે પણ વળી આ દેશ આખી દુનિયા સાથે પણ વહેવારનો છે. વિશ્વના પ્રગતિશીલ દેશોની હારોહાર રહેવું છે તે સાથે ગાંધીવિચારને ય છોડવો નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે ગાંધીવિચાર પ્રગતિશીલ નથી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં માનનારાઓ જેને પ્રગતિશીલ માને એવો, એ વિચાર અલબત્ત, નથી

વિશાળ પાયા પર કેન્દ્રિત ઉદ્યોગ ધારો કે સ્થાપીએ. પણ એ માટેના મજૂરો, કારીગરો ક્યાંથી આવશે? ગામડાંમાંથી જ ને? અને પરિણામે ગામડાં ભાંગશે કે વિકાસ પામશે? ગ્રામોદ્યોગો વિકાસ પામશે કે ઘેરાતા જશે?

અને કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો સ્થાપીને સરકાર કોઈ કોઈ વાર કેવી તો અસહાય થઈ જાય છે, તે હમણાં જ પડેલી વિશાળ પોર્ટ્સ પરની હડતાળો તેનાથી થયેલ દેશને કરોડોનું નુકસાન, અને હડતાળિયાઓને મનાવી લેવાના પ્રયાસો પરથી જણાય છે

વિશાળ ઉદ્યોગો સ્થાપીને એક એવો વિરાટ નવો વર્ગ આપણે ઉપસ્થિત કરીએ છીએ કે જે સંગઠિત હોય અને કોઈ પક્ષનો હાથો બને અને ધારે તો સરકારને સુદ્ધાં ભયમાં મૂકી શકે

નક્કરી સત્તા પછી જ આવી એક વર્ગસત્તા પણ વિકસતી જાય, એ કંઈ દેશના લાભમાં હોય એવું લાગતું નથી

જાતિહિત, પક્ષહિત વર્ગહિત કરતા ય દેશનું હિત પ્રથમ વિચારવાનું છે એ હજી આપણા દેશે શીખવાનું છે એવા લોકમાનસનો વિચાર કર્યા વિના પશ્ચિમને ધોરણે વિશાળ અને કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો સ્થાપીને રાજી થયા કરીશું તો વારંવાર મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડશે કટાણે અને કેરળના બધા રાજકીય પક્ષો સમાન દુશ્મન સામે સમાનપણે ઝૂઝ્યા એવું કટોકટીની સ્થિતિમાં બને કે કેમ એ પ્રશ્ન છે સરકારની મુશ્કેલી તે આપણી તક, એવું સૂત્ર કોઈ સત્તાસ્થાનનો ભૂખ્યો પક્ષ અપનાવે તો નવાઈ નહીં

ગામડાંના માણસોને ગામડામાં જ જો રોજી મળી શકે તો શહેરો વધુ ને વધુ વિશાળ થતાં અટકે અને એ જ જરૂરી છે કેમકે, વિરાટ થતાં જતાં શહેરો વિકટ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે

ગામડે ગામડે વીજળી પહોંચાડવાની સરકારની નેમ છે વીજળીની સહાયથી નાના પાયા પરના ઘણા ઉદ્યોગો ગામડામાં ખીલવી શકાય ચાલુ ગ્રામોદ્યોગો ઉપરાંત, તો દેશવ્યાપી મુશ્કેલીઓ ઓછી થશે, ઊભી થતી અટકશે

[illegible] કુશળતા શીખવા સુદ્ધાં ઘણા માણસો યુરોપ, અમેરિકા જાય છે પણ જે દેશે પશ્ચિમના વિરાટ પાયા પરના કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો સફળતાથી વિકસાવ્યા છતાં પોતાના વિશિષ્ટ ગૃહઉદ્યોગો પણ ચાલુ રાખ્યા છે તે જાપાન તરફ કોઈના પગલાં જતાં જણાતાં નથી એ આશ્ચર્ય નથી?

કેટલાક ઉદ્યોગો તો કેન્દ્રિત હોવાના જ, પરંતુ બધા જ ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત અને વિશાળ ધોરણે હોવા જોઈએ એ જરૂરી નથી આ હકીકતનો સ્વીકાર નહીં થાય તો આજ કરતાં ય વિકટ મૂંઝવનારા પ્રશ્નો ભવિષ્યે ઊભા થવાના છે

☆

* હિન્દુસ્તાનમાં દર વર્ષે ૭૫ લાખ માણસો મેલેરિયાનો ભોગ બને છે અને ૨૦ લાખ જેટલા માણસો તો મૃત્યુ પામે છે માંદગીથી થતી સમય શરીર અને નાણાંની ખુવારીનો આંક તો કેવડો ય મોટો હશે!

* હિન્દુસ્તાનને ઘેરે ઘેર તો ક્ષયરોગ એક ભયંકર પીડા છે દેશમાં પચીસ લાખ ક્ષયના દર્દી છે અને દર વર્ષે પાંચ લાખ માણસો એનાથી મરણ પામે છે

[૬૭]

વિશ્વરૂપથી સહજ થયેલો,
વિવિધ દેહ ધારણ કરનારો
અને સર્વ કંઈ જાણનારો
એક સત્ય સ્વરૂપ આત્મારામ જ છે.
દેહમાં રહેવા છતાં, દેહને અલગ રાખીને,
વિવેકપૂર્વક એને ગ્રહણ કરવો જોઈએ.
પછી હું, તું આ વિભાગો મિથ્યા થઈ જાય છે.
વાસ્તવમાં સૌના હૃદય કમળોમાં
એ એક જ ચિત્-સૂર્ય,
અલિપ્તતાપૂર્વક પ્રકાશમાન છે.
ધ્યાનાદિ સાધનાના અનેક પ્રયોગ આપણે કરીએ છીએ.
પણ એ બધા પ્રયોગોના આધારભૂત,
એ સૌના પ્રકાશદાતા,
એ બધા પ્રયોગોથી ભિન્ન જ છે.
મનુષ્યની આંખોમાં હજારો ભાવો ઊઠેલા દેખાય છે.
એ બધા એક આત્મામાંથી જ નીકળેલા છે.
એટલા માટે આંખોનાં રૂપ, અથવા અક્ષિ પુરુષને
શાસ્ત્રકારોએ એક ચૈતન્યચિહ્ન જ માન્યું છે.

[૬૮]

પદાર્થના વર્ગ—ભાવ અને અભાવ.
ભાવના વર્ગ—સગુણ અને નિર્ગુણ.
સગુણના વર્ગ—વ્યક્ત અને અવ્યક્ત.
વ્યક્તના વર્ગ—સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ.
તર્કશાસ્ત્ર પૂછે છેઃ
ઈશ્વરને આપ કઈ કોટિમાં મૂકશો?
શ્રુતિ કહે છે—કોઈ પણ કોટિમાં નહીં.
ભક્ત કહે છે—બંને કોટિઓમાં.
જ્ઞાનદેવ કહે છે—
કોટિ જ નથી.
અને ઈશ્વર છે—
એટલા માટે તર્કનું કામ જ નથી

[૬૯]

બીજ પહેલાં, કે ફળ પહેલાં?
જગતની રચના કેવી રીતે થઈ?
કાર્ય-કારણનો સબંધ કયા પ્રકારનો?
એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનો ઘણાને શોખ હોય છે.
વાસ્તવમાં, ન તો કદી એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી શકે છે, ન તો આધ્યાત્મિક જીવન સાથે એનો સંબંધ છે.
આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધાંત પર રચાય છે.
આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ખરી જરૂર છે એ અનુભવની
કે આત્મા આંતરબાહ્ય સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.
એમાં બધા સિદ્ધાંતોનો સહજ જ સમન્વય થઈ જાય છે.

[૭૦]

કર્મયોગી, કર્મ દ્વારા ઈશ્વરની સેવા કરવાની ધુન રાખે છે.
જ્ઞાનયોગી બુદ્ધિથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણી જાય છે.
અને મૌનથી જ, એની યોગ્ય સ્તુતિ થાય છે.
એવું છે એનું સ્વયંભૂ સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપ.
એવી સ્થિતિમાં જ્ઞાનદેવના ધ્યાનમાં જ નથી આવતું કે આટલી વિપરિત અભિલાષા સાધક કેમ રાખે છે!
અને ઈશ્વર એને રાખવા કેમ દે છે!

૧૦. ભક્તિઃ એકમાત્ર સાધન

[૭૧]

ચિત્તથી અવાંતર બધું જ્ઞાન કાઢીને બહાર કર.
કેવળ ઈશ્વરને જ ઓળખ.
ગુરુ પાસેથી એની વિદ્યા શીખી લે,
મનથી એનું મનન કર,
બુદ્ધિથી એનો નિશ્ચય કર.
આપણે કહ્યા કરીએ છીએ કે, ભક્તિ, પ્રેમ જુદા છે અને જ્ઞાન જુદું છે.
બીજા વિષયોમાં એ સાચું પણ હોય, તો પણ ઈશ્વરને તે લાગુ પડતું નથી.

કેમકે ઈશ્વરને જાણનારો, એના પર પ્રેમ કર્યા વિના
રહી શકતો નથી.
એટલા માટે જ્ઞાનદેવ નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે, એક
માત્ર ઈશ્વરને જાણી લે,
તો પછી બધું એમાં આવી ગયું.

[૭૨]

દીવા, તારા અને ચંદ્ર,
એ બધું મળીને પણ દિવસ બની શકતો નથી,
દિવસ, સૂરજ ઊગતા જ પ્રગટ થઈ શકે છે.
અન્ય સાધન અને ઈશ્વર-ભક્તિની આ તુલના છે.
અન્ય સાધન પ્રપંચી વાતો પર જે કંઈ પાડી શકે
એ જ ખરું, પરંતુ પ્રપંચનું જ છેદન કરનારો
પ્રકાશ એનાથી નથી મળી શકતો
અંદર ને અંદર ભટકવું હોય
તો રસ્તા અનેક છે.
બહાર નીકળવાનો રસ્તો એક જ છે.
કેવળ શ્રવણ વ્યાખ્યાનાદિ જ્ઞાન માર્ગ પ્રાણહીન
સાબિત થાય છે.
કેવળ કર્મમા પ્રવૃત્ત કરનારો કર્મમાર્ગ દૃષ્ટિહીન
ઠરે છે.
એટલા માટે જો આત્મ નિગ્રહનો યોગમાર્ગ સ્વી
કારીએ, તો ઈશ્વર ભક્તિના અભાવમા એ પણ
સિદ્ધિ તરફ લઈ જનારો ઉપાય જ થઈ જાય છે.
સર્વ સાધનોની કસોટી એ જ છે કે
'હું ઉત્તમ અને બીજા હીન' એ રીતે ઊંચ નીચ
ભાવ, અથવા અમુક મારા બાકીના પરાયા, આ
ભેદભાવ દૂર થાય.
સર્વત્ર માત્ર ઈશ્વરવાળી ભક્તિ જ કસોટી પર પૂરી
ઊતરી શકે છે.
સ્થિતિ એવી છે કે, અન્ય સાધનોથી એ અનિષ્ટ
ભાવોમાં વૃદ્ધિ ન થઈ તો મહેરબાની.
એટલા માટે આવો,
બધા ભેદભાવ ત્યાગીને—
વિશ્વાત્મૈક્યરૂપ ભક્તિનો આશરો લઈએ.
નિવૃત્તિ મુનિના પ્રસાદથી જ્ઞાનદેવને એવી બુદ્ધિ
પ્રાપ્ત થઈ છે.

[૭૩]

અકાર, ઉકાર, મકાર,
આ પ્રકારનો વિશ્લેષણાત્મક વિચાર કેટલો યે કર્યો
તો પણ ઈશ્વરને કેમ જાણશો?
કેમકે તે તો સંશ્લેષણ સ્વરૂપ છે.
ત્રણ માત્રાઓનો ઓમકાર બન્યો
પરંતુ કહે છે કે એ ત્રણ માત્રાઓની જોડને પણ
પેલે પાર, અર્ધી માત્રા પર છે.
અને એ અર્ધી માત્રા, ગણિતમાં અર્ધી મનાઈ હોય
તો પણ, વસ્તુસ્થિતિએ અપાર છે.
ટુકડાની જોડથી પૂર્ણનું નિર્માણ નથી થઈ શકતું.
પ્રથમ ટુકડા કરો પછી જોડ કરો,
આ તાર્કિક પ્રક્રિયા પૂર્ણના આકલન માટે નિરુ-
પયોગી છે
ઈશ્વર તો પૂર્ણના તે પાર કેવળ અપરંપાર છે.
પ્રેમ વિના એનુ આકલન નથી થઈ શકતું.
ઈશ્વર છે તો જ્ઞાનમય, પણ મળ્યા કરે છે એ પ્રેમથી.
પરંતુ, એની એ ખૂબી અનુભવી પુરુષના ધ્યાનમા
આવી છે

[૭૪]

ભજન, અર્થાત્ સર્વ દેહોમા ભજન,
અર્થાત્ ઈશ્વર ભાવનાથી ભૂતસેવા.
કલિયુગમા બીજું એવું સાધન નથી,
ભિન્ન ભિન્ન પક્ષોના ઝઘડા વા કજિયા,
આ છે કલિયુગનું સ્વરૂપ.
કલિ શબ્દનો અર્થ જ એ છે.
એટલે સર્વોદય માટે પ્રયત્નશીલ ભજન જ એ પર
અકસીર ઇલાજ છે.
એકબીજાના વાસ્તવિક હિત એકબીજાથી વિરુદ્ધ
રહેતા જ નથી.
આ નિજ જ્ઞાન એનો પાયો છે.
એનાથી મુક્તિનો માર્ગ સહજ જ મુક્ત થનારો છે
પછી સંકુચિત અહંતા લુપ્ત થશે.
પરસ્પર સહકાર જાગૃત થશે,
સર્વત્ર સુખ ફેલાઈ જશે
જ્ઞાનદેવને નિવૃત્તિ ચરણ-પ્રસાદથી પ્રાપ્ત આ
સંકેત ગીત છે.
એમા એને સદા આનંદની અનુભૂતિ થતી રહે તે
કોને નહીં ગમે?

'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

ગોદાવરીશ મહાપાત્ર

પૂરીના મોટર સ્ટેન્ડ પર મોટર અટકી તે સાથે જ શબ્દો કાને પડ્યા : 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

એકધારા ઘરૂ...ઘરૂ...પોં...પોં...થી કાન ઘરાઈ ગયા હતા, મન અકળાયું હતું. ધૂળિયા શરીરે મોટરમાંથી ઊતરતાં જ વાતાવરણમાં એક અજબ પરિવર્તન અનુભવ્યું. મોટરના કર્કશ અવાજને બદલે એક કરુણ કંઠનો ક્ષીણ સાદ સંભળાયો : 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

વસંત ઋતુ હતી. કવિની કોયલો તો વન-ઉપવનમાં કુજતી, કલ્લોલતી હશે, પણ પૂરીમાં તો એનો અણસારોય ન હતો. હૃદયને પીગળાવવામાં નિષ્ફળ જવા છતાં એ કરુણ ને કરુણ થતો જતો અવાજ ગુંજ્યા જ કર્યો : 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

મુન્શીજી ક્યાં છે? પૈસો ક્યાં છે? એનો કોઈએ જવાબ ન આપ્યો. તેમ પોકાર કરનારે ય તે પર કશું ધ્યાન ન આપ્યું. એક મેલું કપડું શરીરે વીંટાળી, છાતીનાં હાડકાં બતાવતો તે બસ એ જ શબ્દો ફરી ફરીને, હાથ લંબાવીને કહ્યા કરતો : 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

એના પગ ધ્રૂજતા હતા. આંખો જાણે કોતરમાં ઘૂસી ગઈ હતી. સૂકા હોઠોને ચીરતા ચાર પીળા દાંત બહાર નીકળતા અને પેટ જાણે કે પીઠ સાથે ચંપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું. એને કદાચ એની પણ ખબર નહીં હોય કે પોતે આ દુનિયામાં છે કે નહીં. તોપણ, એક હાથે મોઢે બેસતી માખીઓને ઉડાડતો એકની એક વાત સૌને મોઢે, હાથ લંબાવીને કહેતો : 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

પાંડે પાસે એક પૈસો માંગ્યો તો એમણે મોઢું ફેરવી લીધું. મિશ્રની પાસે માંગ્યો તો એમણે ધુત્કારી કાઢ્યો. ડૉ. બેનરજીને મુન્શીજી કહ્યા ત્યારે તેમની આંખો લાલ થઈ ગઈ. એક કાર્યકર્તા પાસે પૈસો માંગ્યો તો એમણે 'ભીખ ન માગવા વિશે' આખું એક ભાષણ જ ફટકારી કાઢ્યું! બેઠેલા એક શેઠજી ગજવામાં હાથ નાખીને બેઠા હતા. એમના મનમાં હશે કે 'શેઠજી' કહે તો એક પૈસો આપી દઉં, પણ એમનેય જ્યારે 'મુન્શીજી' કહ્યા ત્યારે તો એ રાતાચોળ થઈ ગયા. બસના મુસાફરો આગળ એણે સો એક વાર ટહેલ્યું એટલું એક વાક્ય કહ્યું. કોઈએ કહ્યું—'આ તો એની ટેવ છે.' કોઈએ કહ્યું—'ગાંડો છે.' કોઈએ વળી એને 'દારૂડિયો' પણ કહ્યો! કોઈએ એમાં સુધારો કર્યો કે, 'ના, એ ગંજેરી છે!' ભિખારી બધું સાંભળતો હતો. એકેય આરોપ, લાંછનનો એણે પ્રતિકાર ન કર્યો. અનેક તિરસ્કારો મળ્યા છતાં એની આંખમાં આંસુ ન હતાં. ગાળો વરસી તો યે તેના પગ પાછા ન વળ્યા.

નછૂટકેથી મેં એના લંબાયેલા હાથમાં એક આની મૂકી દીધી. પછી પૂછ્યું : 'ક્યા મુન્શીને તું શોધે છે?'

એણે એક આનીને આંખ પાસે લઈ જઈ કહ્યું : 'હા, એક પૈસો. આપી દીધો તે સારું જ કર્યું! તમે જ તો લીધો હતો ને? પછી બીજો કોણ આપે?'

હું અચંબાથી એના તરફ જોતો રહ્યો. મેં કહ્યું : 'વાહ રે! મેં વળી તારી પાસેથી ક્યારે પૈસો લીધો હતો?'

મેં જોયું કે મારા પ્રશ્નથી એની ગરદનની નસો ઊપસી-તણાઈ આવી હતી. એ જોરજોરથી કહેવા લાગ્યો : 'ક્યારે પૈસો લીધો હતો એ પૂછો છો? પાંચ વરસ પરની વાત ભૂલી ગયા? એ જ પેલું નાનકડું ઘર—શું તમને યાદ નથી? શું મારા રાધુ ને ગોવિંદ હજી ત્યાં જ રહેતા હશે? મેં તો કેવળ પચાસ રૂપિયા જ લીધા હતા તે આટલા વહેલા ભૂલી ગયા!'

એટલું કહીને એ અટક્યો. એકે શ્વાસે બધું કહી દેવાથી એ થાકી ગયો. માથે પરસેવો વળી ગયો. થોડી વાર આંખો મીંચી લીધા પછી એ ફરી બબડવા લાગ્યો : 'હા, પચાસ રૂપિયા! ફરી ફરીને પાંચ વર્ષમાં જ પાચસો!!' એ આંખ ફાડીને મારી સામે જોઈ રહ્યો.

મોટર ચાલવાનો અવાજ આવ્યો. એની વાત સાંભળી હું ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો. મોટર ધીરે ધીરે આગળ વધી અને એણે ફરીફરીને જોરજોરથી કહેવા માંડ્યું : 'હા, હા. પાચસો રૂપિયા. જમીન, ઘરબાર—બધું છીનવી લીધું—હું આજે ભીખ માગું છું, ભીખ. હું તમને જ શોધતો હતો મુન્શીજી!.. ઓ મુન્શીજી!!...મારા રાધુ ને ગોવિંદ ક્યાં છે? ઓ મુન્શીજી!'

મોટર આગળ નીકળી ગઈ હતી. ફક્ત ભિખારીનો ક્ષીણ સાદ મોટરના પૈડાંમાં પસાર મારા કાનમાં ગુંજતો હતો.

*

હું કેટલી ય વાર તે રસ્તેથી ગયો-આવ્યો પણ ફરી પેલો અવાજ હું સાંભળી શક્યો નહીં. અનેક વાર મારી આંખો કોઈને શોધતી રહી. કેટલા ય માણસોને મેં હૃદયથી

દેખતુ પણ ખરુ કેટલાય ભિખારીઓને મેં જોયા કે પૈસો ભિખારી લેતા નથી ને પાછું પૈસો આપે છું ફરી પાછો શકતો નહી

એ વાતને એક વર્ષ વહી ગયું ત્યારની આ વાત છે ફૂટીના પેલા મોટર સ્ટેન્ડ પર એક વિચિત્ર ભિખારીને મેં જોયો. એ પણ બેનાના પેઠે જ નાહ્યા સારા કરીને ચિમોરડેલો ઓનતો પણ એ ભિખારી નહી દાનાહતો! એક વર્ષ પર પેલો ભિખારી પૈસો માગતો હતો પણ આ કહેતા હતા 'લઈ લે, તારો એક પૈસો લઈ લે!'

હું ના ભિખારી પણ કોઈને એક પૈસો આપવા એ તેન છે' એવાનો પેલો વળી કોણ હાથમાં લેતો નોકો એને જોઈને કહેતા 'ભાગ્યનું ચક્ર પણ કેવુ છે! જે દિવસ પેલો મોહ ના ખાવ એને દાન પામ પાડ્યુ છે તે તાવે ફરીને ભિખારી દશામાં ફરે છે' હું ખ્યાલ થી બદ દુરાગ્રહ મુન્શીજીને ગાડા ફરી મૂક્યા છે આમને સાધના દુખાગ્રહ રખડતો હતો, હવે એ ગુમ થયો છે ત્યારે એને ગાંડા મુન્શીજી કહે છે!'

'મુન્શીજી'નું નામ સાંભળીને હું ચોંક્યો. એક વર્ષ પહેલાનું દૃશ્ય મારી આંખ સામે આવીને ઊભુ અને હું બીજું અવાજ સાંભળ્યા 'મુન્શીજી, એક પૈસો!'

મેં ગાડા તરફ હાથ લંબાવ્યા. એણે ઝડપથી એક પૈસો મારા હાથમાં મૂકી હાથ પકડી લીધો. લોકો બોલી ઊઠ્યા 'ગાંડો છે ગાંડો છે, ભાગો!'

એણે દૃઢતાથી મારો હાથ પકડી ગાડા પેઠે દમના કહ્યુ 'ના, હું ખૂન કરનાર હું ગાંડો નથી. ઘણા દિવસથી તને શોધતો હતો આજે તું મળી ગયો. વિશ્વાસ રાખ, હું વિશ્વાસઘાતી નથી. ભરોસો રાખ, ભાઈ, ભરોસો રાખ હું વિશ્વાસઘાતી નથી. તારું ઋણ જેમ ને તેમ રાખ્યુ છે વ્યાજીને ફરજે કર અને ભાગે છે ક્યાં! આવ તારો આ ન સામાન લઈ જા. એ ઓ!'

અને મોટર ક્યારે ચાલુ થઈ અને એનો હાથ ક્યારે છૂટી ગયો તે ખબર નથી. સડકની છાતી પરથી ડગના રંગ ધૂળ ઉડાડતી મોટર દોડતી હતી અને મારા મનમાં અમ ખ્યાલોને ફેલાવતી તીખી સ્મૃતિ દોડતી હતી. હું જોતા હતા – એક માણસ હતાશ થઈ ને ભાગે છે અને બીજા અતૃપ્તપણે તને પોતાની પાસે ખેંચવા મથે છે. એક વર્ષ પહેલાના દુ ખહરખૂની અને આજના મુન્શીજીની જાણે ઓળખ થઈ ગઈ. વ્યથિત પ્રાણ આજે સમાન ભૂમિકાએ રૂપ દિન હતા. એકમાં જીવનું નિરાશા હતી-બીજામાં અપાર અનુતાપ

પાપભીરુ માણસ અશુભ વિચારે તો પણ ઘણીવાર અશુભ આચરતો અટકી જાય છે. કહ્યું કે અશુભ કરતા ડંખતો આત્મા એ માણસની સુવર્ણ મૂડી છે. માણસ જ્યાં સુધી એને જાળવી રાખે છે ત્યાં સુધી તે વાસ્તવમાં નિર્ધન થતો નથી.

મન તો માંકડુ છે. સફળની ડાળ પર કૂદે અને ઝેરી ફળની ડાળ પર પણ કૂદે, પણ ત્યારે જો આત્મા ડંખતો હોય તો માણસ ઝેરી ફળથી બચી જાય છે. ચંચળ મનને અશુભ કરતા, ડંખતો આત્મા જ વારે છે

કહ્યુ કે કરેલા અંતર ડંખે ત્યારે મન માંડવાળ કે સમજુતિ તરફ વળે છે અને પોતાને જ છેતર વાનો પ્રયાસ કરે છે, એ અવસ્થાને ઓળંગી જવુ એ જ સાચ્ છે. મન ત્યારે બચાવનુ કૃત્ય કરનાર દગાનો સ્વાદ લે છે. આ કંઈ ખરાબ નથી. કેટલાય આવું કરે છે. સહુ આવું જ ચાલે છે, એવુ ઘણું મનાવે છે. એ ભલુ કાનમાંથી રાખી ડંખતા અંતરનો અવાજ સાંભળે છે તે વાસ્તવમાં ખીણ તરફ લઈ જનારી ધારમાંથી ઊગરી જાય છે

આત્માનો એવો ડંખ માણસને પાપભીરુ બનાવે છે. એ ભીરુતા વાસ્તવમાં તો આત્માનું બળ છે, નિર્બળતા નથી. નિર્બળતા તો ધર્મભીરુતામાં છે

પાપી માણસનો આત્મા પણ કાયમ અચેત રહેતા નથી. પણ કોઈને કોઈ વાર ડંખે જ છે, અને તેને કોઈ કોઈ વાર તો એવે માર્ગે વાળે છે કે તેનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. વાલ્મીકિ અને સુનામના દાતા એ જ બોધ આપે છે. જેણે આત્માને પૂર્ણપણે કચડી નથી નાખ્યો તે અશુભ આચરતો હોય તો પણ કોઈ ને કોઈ વેળા આત્માના ડંખે શુભ તરફ વળવાનો જ

સાચવણું

રતિલાલ–અનિલ

રાતે નવે વરઘોડો હતો તો ય, સાંજથી ઘરમાં ધમાધમીનો પાર ન હતો. છોકરાઓ રઘરાથી રખડતા ને મોટેરાને રેમે ચડતા જતા. મોટા છોકરાને દમદાટી મળતી ને ચૂપ થઈ જતા પણ નાનાઓ તો બે કરો તાણી તાણીને પોતાની માને કાયર કરી મૂકતા હતા.

કોઈને અંબોડો વાળી દીધો તો વળી કોઈએ છૂટા અંબોડાની હઠ લીધી ને ખૂબ રાડ્યો. એટલે બીજીએ પોતાનો વાળેલો અંબોડો છોડી 'મને પણ છૂટો અંબોડો વાળી આપો' કહ્યું એનો નકાર થયો કે ચાલ્યું જ છે એ પહેલું કે કપડાની પસંદગીમાં હજાર વાંધા ઊભા થયા. આ શોભે છે ને પેલું શોભતું નથી એમ ફેરફાર થાય ત્યાં વળી ધાધરી પોલકા સાથે સાડી મેચ થતી નથી, માટે બદલાવો. આમ ને આમ ચાલ્યા કર્યું.

એમ કરતાં સાડા આઠ થવા આવ્યા ત્યારે બધાને ચિંતા પડી કે હવે ઝાઝી પંચાતમાં પડીશું તો વરઘોડો ચૂકીશું.

આ બધામાં એક જ જણને વરઘોડાની ચિંતા ન હતી—ડોશીમાને! તો યે, બધા જ જ્યારે કંટાળે ત્યારે 'મા, આને રાખો ને પેલાને સમજાવો' એવું ચાલ્યા જ કરતું હતું. બધાની ધા છેવટે એમની પાસે જ આવતી.

છેવટે ઘરના જવા નીકળ્યા ત્યારે નાનાંઓ ડોશીમાને ભળાવતી ગઈ—'મા આમને સાચવજો. જાગે તો પીવાનું કામમાં દૂધ રાખ્યું છે પાજો, હિંચકે નાખજો.' આવા આવા અનેક સૂચનો પણ દેતી ગઈ! પણ બધી છોકરાં એક સાથે ઊઠીને બે કરો તાણે તો શું કરવું એમની એમને ચિંતા ન હતી! એ તો 'મા'ને જ હોય ને! વળી 'અમે બારેક વાગ્યે બધા આવી પહોંચશું. મા તમે ઊંઘી જજો ને ઘર સાચવજો. દિનેશ બીજા ઘા વરઘોડામાં ગયા છે તે કશેક વાગે તો આવી પહોંચશે તેને પીરસી આપજો.' એવા ય હુકમો ચડાતા ગયા.

ડોશીમાએ 'હા હા' કીધા કર્યું તે સાથે બાળકો, છોકરાં ને કપડાં ઘરેણાં સાચવજો વહેલા આવજો એવી એવી કેટલી ય શીખ દીધી.

'દીનાભાઈના વરઘોડામાં સરિતા નથ ખોઈ આવી 'તી, ને કપાના વરઘોડામાં રેશમી રૂમાલ ખોઈ આવી 'તી' એ પણ ડોશીમાએ સંભારી-સંભારીને કહ્યું જ.

બધું સાજન–માજન વિદાય થયું ત્યારે ઘરમાં સોપો પડી ગયો. ભર્યું ભર્યું ને ગાજતું ગગડતું ખખડતું ઘર જાણે સૂનું સૂનું થઈ ગયું.

ઘરે નાના દીકરાઓને મૂકીને વરઘોડે મહાલવા જતી વહુઓ વિચારતી હતી કે આ સાસુજી છે તો ઘણું સારું છે. આ વરઘોડા ને બીજા પ્રસંગોએ છોકરાંને કાંઈ લઈ જ ન શકાય. જઈએ તો આફતનો પાર નહીં. કંઈ ને કંઈ અડચણ કાઢ્યા જ કરે ને છેવટે હથિયાર રુદન તો એમની પાસે હોય જ.

આમ સાસુજી આવા પ્રસંગે તો ઘણાં મીઠાં લાગે છે. એ છે તો ઘરનું સાચવણું પણ રોજ રોજ શિખામણ દે છે તો કેવી ઝાઝ ચડી જાય છે! એમને તો હવે કશું ભોગવવાનું નથી પણ અમારે માટે જ બધી ચિંતા કરે છે તો ય, અણગમતું થઈ પડે છે.

એ છે તો ઘર ખુલ્લું મૂકીને આ ઘેર ને પેલે ઘેર જઈ શકાય છે. નહીં તો ઘણું ય આવવા-જવાનું ઓછું પડે.

આજે તો આ હરખના માર્યાં અત્યારે જાગીશું, પણ એમને તો અમારે માટે જ ઉજાગરો કરવો પડવાનો. પોતાને મૂકી આવી છીએ તે પણ સખણાં થોડાં રહેવાનાં છે.

આ અમે તો કપડાંના ઢગલા આમતેમ ફેંકીને આવી છીએ. એમાં નવા કાઢેલા પણ પસંદ નહીં પડતા ઉતારી નાખેલાં કપડાં ય ઓછાં નથી, એ બધું ય હવે અમને છૂટાં મૂકતાં હશે. આ આજકાલની છોકરીઓને કપડાંની કીમત જ નહીં. આ ન ગમ્યું તો ફેંક્યું ને બીજું બદલ્યું તે ગમ્યું તો વળી પોતાનું કાઢીને નાખ્યું. ઘરડીઓને જાણે પરવા નહીં પાડવો પડતો હોય!—ને બધું સાચવીને ગોઠવતાં એને બપોર ડાબ પડશે હશે તો જાત વેંત કહેશે કે તો આગને રસ્તાના પડશે પણ કહે છે તો અમારા હિત માટે જ ને!

ખરેખર, મા છે તો ઘણું સારું છે.

ત્યાં તો મંડપ આવી પહોંચ્યા અને કોણ કોણ આવ્યું છે, કોણે શું પહેર્યું છે, કોણ ગાને છે ને કોણ નહીં—આ બધામાં આપણે કેટલીક સાચવણ એવી બધી કલ્પનામાં ગૂંથાઈ ગઈ.

'તંત્ર'ને 'યંત્ર' ન કરવું હોય તો

—— ———— અ.

દાર્શનિકોએ ઈશ્વરની કલ્પના કરી તે આ જગતનું તંત્ર જોઈને. તેમને લાગ્યું કે આવડા મોટા વિશ્વનો વ્યવહાર નિયમિતપણે ચાલી રહ્યો છે, એનો કોઈક ચાલક હોવો જ જોઈએ—અને જે હોય તે ઈશ્વર.

શરીરનું તંત્ર પણ જે ચાલી રહ્યું છે તેમાં શારીરિક જરૂરિયાતો—ખાન પાન આદિ—તો ભાગ ભજવે જ છે, પણ એ ઉપરાંત શરીરની જરૂરિયાતો પોતાની હોવા છતાં જેમ છૂટી જાય છે તેમ, એનો ચાલક, આત્મા ઊડી જાય છે.

જગતનું તંત્ર ચાલે છે પરમાત્માથી ને શરીરનું તંત્ર ચાલે છે આત્માથી. બીજી જરૂરિયાતો ખરી, પણ મુખ્ય ચાલક એ જ.

માણસોએ પણ જ્યારથી સંસ્કારી થઈને સંસ્કૃતિ ખીલવવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી અનેક પ્રકારનાં નાનાં મોટાં તંત્રો રચવા માંડ્યાં. એમને લાગ્યું કે સંસ્કૃતિની જરૂરિયાતો એ તંત્રો દ્વારા જ પૂરી પાડી શકાય. સમાજ, ગામડું, શહેર, રાજ્ય—આમ અનેક તંત્રો માણસજાતે રચ્યાં અને વિકસાવ્યાં.

પ્રથમ યોજના અને પછી તંત્ર. માણસજાત હજી એવે તબક્કે આવી છે કે એને પ્રગતિ માટે આ બે વિના ચાલતું નથી.

માણસ કંઈ ઈશ્વર જેવો સર્વજ્ઞ નથી. પ્રગતિ કરી હોય તોય તે સંસ્કારિતામાં અપૂર્ણ છે અને તેથી માનવસર્જિત યોજના અને તંત્ર પણ અપૂર્ણ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

તંત્રો બે પ્રકારનાં—સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર. ખરી રીતે જોતાં માનવે રચેલું કોઈ તંત્ર આ જગત જેવું સ્વતંત્ર નથી, સ્વયંચાલિત નથી. અને માણસ જ ચલાવનાર હોય છે—અને એ જ્યારે પણ આભાસ કરે છે, ભૂલ કરે છે કે એ આટલી પળો કે બગડી જતો રહેતું નથી.

પ્રત્યેક તંત્ર તેના નિયામકની ઇચ્છાશક્તિનું પરિણામ છે. એ જ્યારે મોળી પડે છે ત્યારે તંત્ર પણ મોળું પડ્યા વિના રહેતું નથી. નિયામકની મર્યાદા તંત્રને પણ લાગુ પડે છે.

તંત્ર સાથે જ સત્તા પણ આવે છે અને માણસ કંઈ ઈશ્વર જેવો સર્વગુણસંપન્ન નથી. તે ઘણી રૂપતાયે નહીં જેવા ય કેટલાક અવગુણોથી ભરેલો હોય છે અને સત્તા તો ગુણીને પણ અવગુણી બનાવી દે—જો સત્તાધીશ પોતાની ફરજ વિશે સતત જાગ્રત ન રહે તો—એવું તત્ત્વ છે. આ જ કારણે ઘણી વાર જે હેતુથી જે તંત્ર રચાયું હોય તે હેતુ પાર પાડવામાં તંત્ર નિષ્ફળ જતું દેખાય છે, અથવા તેનાથી પૂરો હેતુ સધાતો નથી. અને કેટલીક વાર તો તંત્ર એ હેતુ પાર પાડવાનું 'સાધનમાત્ર' છે એ મૂળ વાત જ ભૂલી જઈને કોઈ પણ હિસાબે તંત્રને નભાવવું જ એ જ એકમાત્ર 'ધ્યેય' બની જાય છે. પરિણામે એ તંત્ર માણસ માટે એક વધારાનો બોજ જ બની રહે છે.

આપણે ઇતિહાસની કોઈ પણ ઘટના પણ અપૂર્ણ જ્ઞાન વીરા ગીન આપણને જ વિચાર છેતરતો લાગે છે તેમ છેતરતો નથી હોતો. જગતનો વિકાસક્રમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો આ કથનમાં તથ્ય જણાશે. એટલે આપણે જે જે તંત્રો રચીએ છીએ તે છેતરતાં નથી હોતાં. કેટલાક કામચલાઉ હોય છે તો કેટલાક સમયે સમયે ફેરફાર માગે છે. આ હકીકતના અસ્વીકારમાંથી ફક્ત અરાજકતા અને નુકસાન માનવજાતે ભોગવ્યાં છે.

નાનામાં નાનું તંત્ર તેના તંત્રવાહકો અસાધારણ શક્તિવાળા અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યના હોવાથી માનવજાતને મોટો લાભ કરે છે. તેથી ઊલટું, મોટામાં મોટું તંત્ર તેના ચાલકો શિથિલ હોય તો લાભ કે તો નુકસાન કરે છે.

આમ સ્પષ્ટ છે. માનવસર્જિત તંત્રો ઈશ્વરસર્જિત તંત્ર જેવાં સ્વતંત્ર અને સ્વયંચાલિત નથી. તંત્ર એ વાસ્તવમાં યંત્ર છે. તંત્રવાહકની કુશળતા અને વફાદારી પર એની કાર્યકુશળતાનો આધાર છે.

નરહરિભાઈએ એક વાર કહેલું કે મારી પ્રશંસા તમે મારા મૃત્યુ પછી કરજો કેમકે માણસ ક્યારે બદલાય એ કહેવાય નહીં. આવું સત્ય એમના જેવા સ્પષ્ટવક્તા જ ઉચ્ચારી શકે.

આજના યુગમાં નાનાં અને વિરાટ એવાં એટલાં બધાં તંત્રો રચાયાં છે કે તેને ચલાવનારા બધામાં કોઈ ઉત્તમ કોટિના હોઈ શકે નહીં. એટલે પ્રમાણમાં ત્યારે સારા જે મળ્યા તે ખરા. આ ક્રમે જ તંત્રવાહકોની પસંદગી થાય છે.

આ સરસ યંત્રો પરીક્ષા ચકાસતાં ત્યારે સુંદર ઉત્પન્ન કરી શકે છે પણ તે ચલાવનાર બિનઅનુભવી હોય

નિરમાકી ગેય, તો ચરોના ચક્ર કરતા ય અંબર પર સૂતર ઓછુ ઉતરે વળી જે વધારે ઉત્પન્ન આપે છે એનુ તંત્ર કે યંત્ર વધારે અટપટુ હોવાનુ જ ઘણી વાર એ અટપટુ યંત્ર પણ ઉત્પાદકને મૂઝવે

'પરિણામે વધારે સારુ' એવા વિચારે માનવજાતે અનેક જટિલ તંત્રો નિર્માણ કર્યાં છે તંત્રની એ જટિલતા જ ઘણી વાર તો વાહકોની શક્તિ બહાર જાય છે!

કાપડ મિલમા માપ ઝડપથી ઉત્પન્ન થાય પણ એના વિશાળ તંત્રનો એક ભાગ જો ખોટકાયો તો તે એક નિપુણ તંત્રી માગણી કરે! શાળનો સટલ કારીગર બેસી ગયો કે બોલાવો જોબરને! ઉડેલા કાટલાએ પાંચ ગજ તાણો તોડી નાખ્યા તો બોલાવો સારણીવાળાને! બધુ જ પરતંત્ર!

કાળવાળાની શરતચૂકથી કાજી મોળી થઈ હોય તો સૂતર ફાટે ને વણી શકાય નહી અને શરતચૂક તો થાય જ પણ મોટા તંત્રમા જરાક શરતચૂક થાય તો યે તેનુ નુકસાન મોટુ જ હોય! કેમ કે 'સરવાળે વધુ લાભ'ની ગણત્રીથી બધુ કડેકાટ ચાલતુ હોય!

આજે જ્યારે દેશના નવનિર્માણ માટે વધુ ને વધુ મોટા તંત્રો જાતજાતના આપણે રચીએ છીએ ત્યારે આવો વિચાર થાય છે ખરો?

ગ્રામોદ્યોગ ગૃહોદ્યોગ પ્રધાન સમાજરચનાના બાપુના વિચારમા તંત્ર મર્યાદાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે કેન્દ્રિત સત્તા વાળા મોટા તંત્રો માણસની સ્વાભાવિક મર્યાદાઓ અને નબળાઈઓને કારણે ઇચ્છિત હેતુને બદલે વિપરિત પરિણામો પણ સર્જાવે.

દેશના પ્રત્યેક માણસને દેશના કોઈ ને કોઈ તંત્રના વાહક બનાવવાનો છે ત્યારે તે માણસની મર્યાદા અને શક્તિનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ

કાયદાઓમા ન્યાયનો ઉચ્ચ હેતુ હોય જ છે પણ તે ન્યાયાધીશ સમજી શકે એ પ્રમાણે ઓછુ જાણે! અને સામાન્ય સરકારનો પોલિસ સમજી શકે છે ખરો! છતા કાયદાનો—અનેક કાયદાનો—વાસ્તવમા અમલ તો એ જ કરે છે! કાયદાનુ તંત્ર ન્યાયને ધારણે રહે એટલા માત્રથી જ ન્યાય પ્રવર્તતો નથી.

એટલે પ્રત્યેક માણસની શક્તિનો વધુમા વધુ ઉપયોગ હોય સત્તાનુ તંત્ર ઓછામા ઓછુ હોય અને પ્રમાણમા સ્વતંત્ર હોય એવા નાના તંત્રોની રચના તરફ આપણુ ધ્યાન જવુ જોઈએ

ગાંધી વિચારમા માણસની શક્તિનો સારામા સારો અથવા વધુમા વધુ સારો ઉપયોગ થાય માણસ વધારેમા વધારે સ્વતંત્ર રહી શકે અને પોતાની શક્તિ ખીલવી શકે એ બધાનો વિચાર મુખ્ય રહેલો છે અહિંસક સમાજને લશ્કરી સત્તાની શી જરૂર? વિરાટ તંત્રો સાથે અસાધારણ સત્તા પરતંત્રતા—બધુ આવે જ છે

ઈશ્વરના ન્યાયરાજ્યનો અનુભવ માણસજાતે કર્યો હશે અને હાલ છે તેનાથી વધારે સારી સમાજવ્યવસ્થા સ્વતંત્રતા માનવજાતને જોઈતી હશે તો એણે યંત્રના ધસતા અને તંત્ર ઊભુ કરતા ગાંધી-વિચારને નજર સામે રાખવો જ પડશે

☆

સૌન્દર્યની ઉપાસના

સૂર્ય સામે દૃષ્ટિ રાખી ચાલનારને પ્રકાશ મળે છે અને છાયા પણ આપણી પાછળ આવે છે પરંતુ જેનારી દિશા બદલી દૃષ્ટિ રાખીને છાયાની પાછળ પાછળ ચાલનારને પ્રકાશ પણ મળતો નથી અને છાયા તો હાથમા આવતી જ નથી એ તો આગળ દોડી જાય છે એ જ રીત સૌન્દર્યની પાછળ પડવાથી તે પ્રાપ્ત થતુ નથી ક્યારેક ક્યારેક એની તરફ લાપરવા થવાથી જ આનંદ અને સૌન્દર્ય સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે બાળકોના જીવનમા વ્યક્ત થતુ સૌન્દર્ય—બાળકોને તેનુ ભાન થતા જ નષ્ટ થતુ લાગે છે સૌન્દર્યનુ ભાન થતા જ એમા કૃત્રિમતા પેદા થયા વિના રહેતી નથી સુંદર વ્યક્તિને જ્યા સુધી પોતાના સૌન્દર્યનુ ભાન નથી થતુ ત્યા સુધી એના જીવનમા સૌન્દર્ય ખીલતુ જાય છે એ રીતે સૌન્દર્ય એ એવી વસ્તુ છે કે એના વિષે થોડી તટસ્થતા થોડીઘણી ઉદાસીનતા રાખવાથી તે સહેલાઈથી મળે છે પરંતુ તેને મારે કેળવવા જતા એ શરમાઈને દૂર ભાગી જાય છે

—કાકા કાલેલકર

આપણી જીવન પ્રવૃત્તિ એવી રીતે ચાલે છે કે ઘડી ભર લાગે કે માણસ પેટ ને કોઈ પ્રેમ ના ભયનો પ્રેર્યા જ બધી પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે માણસ કામ કરે છે તે અટના માટે કે તેનાથી એને નાણા પૈસા મળે છે અને એ પૈસાથી એનો જીવનનિર્વાહ થાય છે

માનુષ સમાજ નિરીક્ષી આન ધા કરતા દ્રષ્ટે તો વ સામાન્ય રીતે નથી ભર (શ્રાની સભા / કે સત્તાના દંડના ભય !!

માનુષે જીવનના અનેક સાધનો ગિળા ક્યા છે સાથી! મનુષ્યના ભયથી

એમ મ ખોટુ નથી બોલતા કેમકે ભ નામીના ભયથી

ચોર પણ સરેઆમ ચોરી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી તે પણ પક ડાઈ જઈ ને દંડાવાના ભયથી

આમ જોઈએ તો માણસની જીવન પ્રવૃત્તિ પાછળ ભયની નજરા જ દેખાય.

બીજી દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ સત્યનો સ્વીકાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ કહી શકાય શ્રમ વિના જીવવુ ભારરૂપ ગણાય સમાજનુ હિત તે જ મારૂ હિત છે ખોટુ માની કોઈને છેતરવા પહેલા જાતને જ છેતરવી પડે છે આત્માનુ તેજ ગુમાવ્યા વિના પારકુ ધન પ્રાપ્ત થતું નથી આ બધુ સત્ય છે અને તે પ્રમાણે માણસ વર્તે છે ખરી દ્રષ્ટિ આ છે

સત્ય જ જીવનધર્મ છે અને એના વિના જ જીવનનુ અસ્તિત્વ જ નહી વિકાસ અને ઉન્નતિ છે

ગાંધીજીએ જે અગિયાર વ્રત ગણાવ્યા તેમા અભય અને સર્વત્ર ભય વર્જન પણ છે

માણસ અભય ક્યારે બને? સત્યનો સ્વીકાર કરે અને વર્તે ત્યારે

અસત્યના સ્વીકાર અને આચરણથી જ ભય જન્મે છે કંસે દેવકીના સંતાનોની હત્યા કેમ કરી? એનામાં કોઈ પોતાનો શત્રુ જન્મે અને પોતાને મારી નાખે એના ભયથી કંસને જીવ મર તરવાનુ મરણ શું? કેમકે એને પ્રતીતિ હતી કે રાજા તરીકેનુ મારૂ આચરણ ધર્મ વિરુદ્ધ છે અને તેથી કોઈને કોઈ મારી સામે પડશે જ

આમ જાણીએ તો ભયના મૂળમા અસત્યાચરણ જ દેખાશે

અસત્ય સત્યથી ભય પામે છે એટલુ જ નહી ચલિત થતા અસત્યથી પણ ભય પામે છે રાક્ષસો દેવો સામે લડે તેમ અંદરઅંદર પણ સ્વહાનિના ભયથી લડે.

એમ પણ કહી શકાય કે હિંસા તેનાથી ચલિતની હિંસાથી પણ ભયમા મુકાય છે જ્યારે બેઉ આમસામે હોય ત્યારે અને કંઈક નિર્બળ ચલિત થતી હિંસા પણ નિર્ભય તો નથી જ હોતી તલવાર બંદૂક સામે હાર પામે બંદૂક મશીનગન સામે હાર પામે તો વળી મશીનગન સામે વ તોપનો ભય તો છે જ હોય!

એટલે જ ગાંધીજીએ એમના દર્શનમા અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે અને કહ્યું છે કે અહિંસા એ કાયરનુ નહી પણ વીરનુ જીવનવીરનુ હથિયાર છે

જ્યા અહિંસા હોય ત્યા જ નિર્ભયતા હોય

માણસ ભયનો માર્યો ઈશ્વરના ભયથી સત્યપથ ચાલે છે એ દ્રષ્ટિએ ઈશ્વરનો ભય હોય એ જ વિચિત્ર નથી લાગતુ! ભય તો રાક્ષસનો હોય કે શયતાનનો હોય ઈશ્વરનો તો આધાર હોય!

માણસ રાક્ષસના ભયથી ઈશ્વરનો આધાર લઈ સત્યની રાહે ચાલે છે એમ જ કહી શકાય કાંટાની વાડ પાસેથી પસાર થતો રાહદારી કાંટાના ભયથી કોરે વાગવાના ભયથી સીધે રસ્તે ચાલે છે કે રસ્તાના ભયથી સીધે રસ્તે ચાલે છે? એ જ ન્યાયે કહી શકાય કે માણસ શયતાનના ભયથી જ સત્યની રાહે ચાલે છે કેમકે તે રાહ જ જીવન પ્રવાસનો આધાર છે

કોઈ ખોટુ બોલે તો આપણે કહીએ છીએ કે 'અલ્યા ભગવાનનો તો કંઈ ભય રાખ! એ કેટલું ખોટુ છે' ખરી રીતે તો કહેવુ જોઈએ કે 'ખોટુ બોલીનુ શયતાનની સાથ ભળાય છે પણ શયતાને કોઈનુ ભલુ કર્યુ જાણ્યુ છે? એ તો હાથમા આવે તને પૂરો કરે છે માટે એનો ભય રાખ!'

કામ નહી કરીએ તો ખાવા ન મળે અને ખાવા ન મળે તો મરી જઈએ' આ પણ એક દ્રષ્ટિ છે ભય માંથી જ મત વિચાર છે

શરીરશ્રમ એ માણસનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે જીવન સમૃદ્ધિનો પાયો છે આળસુ થઈને એ હક્ક શા માટે ગુમાવુ? અને કામ શા માટે ભાગુ? આ પણ

એક વિચાર છે પણ ધર્મબુદ્ધિમાંથી જન્મેલો વિચાર છે.

ભયમાંથી જન્મેલી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને ધર્મબુદ્ધિ-પ્રેરિત કર્તવ્યભાન જુદાં છે. ભયની લાગણીથી થતાં કાર્યો શિથિલ થાય. ધર્મબુદ્ધિથી પ્રેરાયેલાં કાર્યો અટકતાં નથી.

જેલમાં એવો નિયમ હોય છે—કે હતો—કે કેદી તેને અપાયેલું કામ પૂરું ન કરે તો તેને દંડરૂપે, રોજ અપાતા ભોજનને બદલે રાબ આપવી. 'ખોરાક નહીં મળે' એવા ભયથી કેદી કામ પૂરું કરે. આમ છતાં, કેદીઓ હઠે ભરાઈને કોઈ કોઈ વાર સાવ કામ જ મૂકી દેતા—ભલે મારવા હોય તો ભલે મારો, કામ નહીં કરીએ! અને કોઈ કેદી જ્યારે આવી હઠ કરે ત્યારે બીજા કેદીઓ અંદર-અંદર તેની પ્રશંસા પણ કરે કે 'ગાજો છે તો જબરો.'

વિનોબાજી જેવા પણ જેલમાં ગયેલા. તેમણે તો સામેથી કામ માગી લીધેલું! તે કંઈ જેલના અધિકારીઓ કે દંડના ભયથી નહીં, પણ કર્તવ્યભાનથી પ્રેરાઈને જ. અને તેથી તેઓ ક્યારેય કર્તવ્યવિમુખ થયા ન હતા.

આ બધું એમ સૂચવે છે કે આપણી જીવન પ્રવૃત્તિ ફરજ અને ધર્મબુદ્ધિ-પ્રેરિત કર્તવ્યભાનથી ચાલવી જોઈએ ભયથી નહીં. આ માત્ર તર્કલીલાનો પ્રશ્ન નથી.

કાચબો ભયથી પોતાનાં અંગો ઢાલ નીચે સંકોચે છે તેમ વિનાશનાં ભયથી નહીં પણ જીવનપ્રેમથી, બાહ્યેતી ઇન્દ્રિયોને સંકોચીએ. ક્રિયાં તો સરખી જ છે પણ તેના પ્રેરકો જુદા છે. અને અંતિમ પરિણામો પણ જુદાં જ હોય છે. ભયનું રક્ષણ શાંતિદાયક હોય ખરું? અભય જ સંરક્ષે છે.

ઊંચા એટલાની કોર પર ઊભેલા શિશુને મા ભય બતાવે છે, 'દીકરા નીચે ઊતર, કોર પરથી ક્યાંક પડી જશે.' એ વાસ્તવમાં પુત્રપ્રેમ છે. અને માતાનો એ પ્રેમ જ પુત્રનું રક્ષણ કરે છે.

સૂર્યની સામે ઊભા રહી કહી શકાય કે સૂર્ય મારી સામે છે, અને સૂર્યવિમુખ ઊભા રહીને પણ કહી શકાય કે સૂર્ય મારી પીઠ પાછળ છે—પણ એમાં ઔચિત્ય કેટલું? એ કથન સાંભળનારો શાણો માણસ હોય તો તેને કહ્યાં વિના ન જ રહે કે, 'અલ્યા તું તે કેવો મૂરખ છે કે સૂરજને પીઠ દઈને ઊભો છે!'

તેમ, કોઈ કહે કે, જીવન-પ્રવૃત્તિ ભયમાંથી જ ઉદ્ભવે છે તો એને કહી શકાય કે, 'અલ્યા, તું તે કેવો કે, શયતાનને જ જુએ છે, અને ઈશ્વરને નથી જોતો!'

આમ ઘણા ય રૂઢ વિચારોમાં દૃષ્ટિપરિવર્તન થવાની જરૂર છે.

✿

પરીક્ષાઓ પતી ગઈ અને નિશાળમાં રજા પડી. કુમુદના પિતા મુંબઈમાં ધંધો કરે. છોકરા વતનમાં ભણે. રજામાં પિતા ગામે આવ્યા અને ફરી મુંબઈ જવાના હતા. એમણે કહ્યું કે, 'કુમુદ, હમણાં રજા છે એટલે તું મારી સાથે મુંબઈ ચાલ.'

'પણ મારે પાછા ફરવાનું?'

'રજાઓ આખી ત્યાં ગાળવાની, ને પાસ થઈશ તો હવે મુંબઈમાં જ આગળનું ભણજે.'

'પણ પરીક્ષાના પરિણામની શી ખબર પડે? કેમકે, આ પણ મુંબઈ આવવાના છે ને?

'ઠીક, હું હેડમાસ્તરને મળીને ગોઠવણ કરી આવું છું કે પરીક્ષાનું પરિણામ તેઓ આપણને મુંબઈ જ લખી જણાવે.'

કુમુદના પિતા હેડમાસ્તરને મળ્યા અને એક પરબિડિયું આપી કહ્યું કે, 'અમે મુંબઈ જઈએ છીએ, પરીણામ મુંબઈ લખી જણાવજો.'

હેડ માસ્તર ભલા હતા. એમણે હા પાડી

કુમુદ એનાં માતાપિતા સાથે મુંબઈ ગયો.

પરીક્ષાના પરિણામો જાહેર થયા. ત્યારે ગામના એક ભાઈ તે જ દિવસે મુંબઈ જતા હતા તેમને હેડ માસ્તરે પરિણામ લખી આપ્યું. એ રીતે કુમુદને પરિણામ વહેલું જાણવા મળે એમ હતું. ને વિદ્યાર્થીને તો એની ખૂબ જ ઉત્કંઠા હોય.

એવામાં હેડ માસ્તરની બદલી થઈ. પ્રમાણિક હેડ માસ્તરે ચાર્જ સોંપતાં પેલું કોરું પરબિડિયું પણ હકીકત જણાવી સોંપ્યું. નવા હેડ માસ્તરે એની વિગતજાણી હેડ ઑફિસે પૂછાવ્યું કે પરબિડિયાનું શું કરવું!

ત્યાંથી વળી પૂછાવ્યું આવ્યું. હેડ માસ્તરે એનો ખુલાસો કર્યો. પછી તો એ તુમાર પર જાતજાતના મેરા જુદા જુદા કાનૂનો, અધિકારીઓએ માર્યા. હેડ માસ્તરને એ બધો પત્રવ્યવહાર સાચવવા એક જુદી ફાઈલ જ કરવી પડી! માથા કરતાં પાઘડી મોટી થઈ ગઈ! આવું જ, ભાંગેલી ખુરસી, તૂટેલું માટલું, ફૂટેલો લોટો—આદિ બાબતો અંગે બનતું હોય છે. અર્વાચીન જટિલ તંત્રોની એ બલિહારી છે!

—મ.

પશ્ચિમ એશિયાની પરિસ્થિતિ

પશ્ચિમ એશિયામાં અણધારી જાગેલી કટોકટી પ્રત્યે આખા જગતનું ધ્યાન હાલ કેન્દ્રિત થયું છે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ પળે પળે પલટાતી અસ્થિર છે. આ અંક વાચકોના હાથમાં આવશે ત્યારે ત્યાં શી પરિસ્થિતિ હશે તેની કલ્પના કરી શકાતી નથી. પણ છેલ્લા કેટલાક સમયથી ત્યાં આવેલી જાગૃતિ અને વારંવાર બળવાઓમાંથી જ આ બધી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તો એની પાછળ કયાં કારણો છે તે જોઈશું તો ભારતને જકડી રાખતાં પરદેશી અને દરેક સામ્રાજ્યવાદી તત્ત્વોની બીક સમાવી આપણી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવી હતી તેવું જ ત્યાં પણ જણાય છે. નાનામાં નાના દેશને પણ આજે પોતાની આઝાદી, સ્વતંત્રતા તેના ઉત્થાન માટે જોઈએ છે, અને એમ કરતાં જે કોઈ તત્ત્વ આડે આવે તેને કોઈને કોઈ રીતે દૂર કરવાની પ્રબળ મનની વૃત્તિ રહે છે.

પશ્ચિમ એશિયા એ દુનિયાનો સમૃદ્ધ તેલ પ્રદેશ છે. એ કુદરતી સંપત્તિનો સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે ઉપયોગ થયો હોત તો તે પ્રદેશ અને ત્યાંની પ્રજાની આખી સૂરત પલટાઈ ગઈ હોત. તેને બદલે પરિસ્થિતિ શી છે તે દર્શાવતા એકબે પ્રદેશના દાખલા અહીં આપ્યા છે. ત્યાંની ઊથલપાથલ પાછળ એ જૂની સામંતશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા ઓછી કારણભૂત નથી.

કુવૈત, બહેરાઈન, કતાર આદિ પ્રદેશો જુદા જુદા શેખોના હાથમાં છે. એ રાજ્યો બીજા વર્ગના ગણાય છે. ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં આવકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમની સ્થિતિ વધુ સદ્ધર અને સારી છે. પણ તેના દર્શન તે તે પ્રદેશની સામાન્ય જનતામાં થતાં નથી. કેમકે શાસનપ્રણાલિ સાવ જૂનવાણી છે. તે તે પ્રદેશોની સમૃદ્ધિ તેલની અપૂર્વ સમૃદ્ધિને આભારી છે અને એ તેલને કારણે જ દુનિયાના પ્રથમ પંક્તિના રાષ્ટ્રોને તેમનામાં ભારે રસ છે.

કતારનું ક્ષેત્રફળ પાંચ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસતિ માત્ર ચાળીસ હજારની છે છતાં તેલ દ્વારા થતી વાર્ષિક આમદાની ત્રીસ કરોડની છે! એક હજારે પોણો કરોડ રૂપિયાની આવક'! અને છતાં તે પ્રદેશની પ્રજા એકંદરે ઘણી પછાત, અશિક્ષિત, ગરીબ છે! આનું કારણ એ છે કે બધી આવકનો માલિક કતારનો શેખ જ છે! અને બધી આવક તે લગભગ પોતાને માટે જ વાપરે છે કે રાખે છે!

એક દાખલો જોઈએ. કતારના શેખે ૧૯૫૦માં ૪૫૦ અમેરિકન મોટર ગાડીઓ મંગાવેલી. પ્રજા માટે નહીં, માત્ર પોતાના ઉપયોગ માટે! એ મંગાવ્યા પછી તે બધી ગાડીઓ ૧૯૫૧ સુધી પેટીમાં જ પેક પડી રહી! શા માટે? એ મોટરો ચાલી શકે એવા પાકા રસ્તા જ ત્યાં ન હતા! આવું અંધેર! અને આવો મનસ્વી કારભાર!

એવો જ એક બીજો દાખલો એ શેખનો છે. શેખે સઉદી અરબના શાહને પોતાને ત્યાં આમંત્ર્યા અને તેઓ આવે ત્યારે તેમના યોગ્ય સ્વાગત માટે તૈયારીઓ ચાલી. શાહના ઉતારા માટે પચાસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે એક કીમતી સરાઈ બાંધવામાં આવી. શાહ તો આવ્યા અને ગયા. હવે એ સરાઈનો કશો ઉપયોગ થતો નથી! શાહ જેવા 'ઉત્તમ પુરુષ' જેમાં રહી ગયા હોય તે મકાનને તો 'પવિત્ર ઇમારત' તરીકે માત્ર જાળવી રાખવી જોઈએ એ વિચારે માત્ર તેની દેખભાળ રખાય છે! એ ધોળા હાથીને નકામો નભાવવા પાછળ કેટલું ખર્ચ થતું હશે?

એ જ શેખે એક બહુ કીમતી નૌકા રાખી છે. તેને નભાવવાનું ખર્ચ દર અઠવાડિયે પચીસ હજાર રૂપિયા આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો થાય છે! નસરાણી ખજૂર લાવવા માટે! અથવા એવા જ સામાન્ય કામ માટે!

કુવૈત, બહેરાઈન, કતાર આદિ શેખોના શાસનવાળા પ્રદેશોના રાજ્યકારભારમાં પ્રજાનો કશો અવાજ કે હિસ્સો નથી. રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ શેખના સગાવહાલાઓ જ હોય છે. સામાન્ય અધિકારીઓ બીજા હોય છે ખરા પણ તેમને તો શેખ અને તેમના સગાવહાલાઓની ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનું હોય છે.

સરકારી અધિકારી મોટે ભાગે એમ જ સમજે છે કે અમારે સારા મકાનમાં ખાનદાનને છાજે એ રીતે મોટામાં મોટા ઠાઠમાઠથી રહેવું, રેશમી કપડાં પહેરવાં, સોનાની ચીજો ને કીમતી ઘડિયાળ, ફાઉન્ટનપેન, વગેરે જ ખાસ છે! સામાન્ય પ્રજાને વિષે એમના મનમાં કોઈ ઊંડો

ખ્યાલ નથી. કેટલો બધો હલકો ખ્યાલ હોય છે તે એક દાખલા પરથી જણાશે.

કુવૈતના કેટલાક જાગૃત વિચારના માણસોએ એક રાજકીય પક્ષ સ્થાપી તેનું સંગઠન કરવાનો વિચાર કર્યો, અને રાજ્યકારભારમાં પ્રજાનો હિસ્સો હોવો જોઈએ એવી માંગણી કરી. અધિકારીઓએ એ આખી પ્રવૃત્તિ દાબી દીધી. અને લોકોમાં ફરી એવા વિચારો જાગે જ નહીં એટલા માટે શિક્ષણમાં ભૂગોળ શીખવવી જ બંધ કરી—મનાઈ ફરમાવી!

આરબ દેશોનો વિસ્તાર અને વસતિ

	ક્ષેત્રફળ (હજાર વર્ગ માઈલમાં)	વસતિ (લાખોમાં)
મિસર	૩૮૬	૨૪૦
સીરિયા	૬૬	૩૭
યમન	૭૫	૪૫
લેબેનોન	૩.૬	૧૭.૬૬
ઇરાક	૧૮૦	૪૮
જોર્ડન	૩૭	૧૪
સઉદી આરબ	૧૫૦	૨૦
કુવૈત	—	૨
બહેરાઈન	.૦૨	૧.૧
કતાર	૫	૪૦હજાર
ઇઝરાઈલ	૮	૧૭

જન્મે છે.

રાજા ફારૂકને પડવું પડ્યું ત્યારે એણે જતાં જતાં ભવિષ્યવાણી ભાખી કે હવે દુનિયામાં માત્ર પાંચ જ રાજાઓનું અસ્તિત્વ રહેવાનું છે, ગંજીફાના ચાર રાજાઓ, લાલનો રાજા, કાળીનો રાજા, ફુલ્લીનો રાજા અને ચોકટનો રાજા અને પાંચમો ઇંગ્લૅન્ડનો!

જગતનો રાજકીય પ્રવાહ જોતાં ભવિષ્યવાણી સાવ સાચી છે. પણ જેમણે જમાનાથી આપખુદ શાસન કર્યું છે, અઢળક સમૃદ્ધિનો અંગત હિત માટે જ ઉપયોગ કર્યો છે, તેમને ગળે એ વાત કેમ ઊતરે? એટલે સમયની સામે થાય છે અને તેમાંથી આજની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

પરંતુ આ વીસમી સદીમાં જ્યાં આવી પ્રત્યાઘાતી, પ્રજાવિરોધી શાસનપ્રણાલી ચાલતી હોય ત્યાં કાયમની શાંતિ ક્યાંથી સંભવે?

જ્યાં હમણાં બળવો થયો અને પ્રજાકીય શાસન સ્થપાયું તે ઇરાકની કુલ વસતિ ૪૮ લાખ છે. રાજ્યનો ક્ષેત્ર વિસ્તાર ૧૮૦ હજાર વર્ગ માઈલ છે. પણ તેલ દ્વારા થતી આવક અઢળક છે. ઇરાક, સઉદી અરબ અને ઈરાનની ખાડીનાં નાનાં રાજ્યો—એ બધાની ભેગી વસતિ માત્ર પોણો કરોડ છે, પણ સંયુક્ત, વાર્ષિક આવક ૧,૨૫૦ કરોડની છે! પણ એ સંપત્તિનો ઉપયોગ તે તે પ્રદેશના શાહી કુટુમ્બો મનસ્વીપણે જ, પોતાના હિત માટે જ મુખ્યત્વે કરે છે! આવા આપખુદ રાજકારભારમાંથી જ આરબ રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ થયો છે અને તેને સમયનાં પરિબળોનો ટેકો છે. રાજ્યકર્તા વર્ગ સમયની માગનો ઇન્કાર કરે છે અને તેમાંથી સંઘર્ષ—અથડામણ

પશ્ચિમના ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા દેશોનું આરબ રાજ્યોના તેલ ઉદ્યોગમાં ભારે હિત છે. અને તે માટે ત્યાંના શાહો અને શેખોને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ સામે ટકાવી રાખવા મરણિયા થઈને પૈસા ટકાથી માંડીને શસ્ત્રો અને લશ્કરની મદદ આપે છે.

બ્રિટને જ્યાં હમણાં લશ્કર ઉતાર્યું ત્યાં, બ્રિટિશ છાવણી છે. તે બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ઇઝરાઇલમાં હતી, તે ત્યાંથી જોર્ડન ખસેડવી પડી. અને તે માટે બ્રિટન જોર્ડનના શાહને વાર્ષિક ૨૦ લાખ પૌંડની 'મદદ' કરે છે'

આમ છતાં, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની પલટાયેલી પરિસ્થિતિ, પછાત દેશોની જાગૃતિ જોતાં પશ્ચિમના દેશોના સમયના પ્રવાહ વિરુદ્ધના પ્રયાસો છેવટે નિષ્ફળ જવાના છે એમ કહી શકાય.

રાગ ત્યાગ

પ્રેમના ચંદનતરુને ભીંસતાં
મોહના સર્પો તણાં ટોળાં અહો!
રાગની મહુવર થકી ડોલે અને
ત્યાગની એક ફૂંકથી ભાગી જશે!
ચન્દુલાલ દત્તાણી

કરવત

કાળ કરવત છે એ કહ્યું કોણે?
આવ-જા તો કરે છે મારો પ્રાણ!
હું જ રહીને અખંડ, કાપું છું!
ખૂટતો કાળ એવું છે એ ધારણ!
રતિલાલ—અનિલ

[પાન ૪ થી ચાલુ]

પડે." (મં. પ્ર. ૨૦) શરીરને પરિગ્રહ ગણાવીને આ નતમાં સામાજિક ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અર્થ ભરી દીધો. અસ્તેયને વ્રતમાળાનું મંગળાચરણ ગણાવીને તેનો સામાજિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ ઘટાવી તેની અગત્ય બતાવતા લખ્યું: "મારી મતિ પ્રમાણે અસત્યને અનાયાસે પ્રથમ સ્થાન મળ્યું હોય તો યે તેને તે યોગ્ય છે. આમ સ્વામી મટી સેવક બનીએ, શૂન્યવત્ થઈ રહીએ તો સહેજે ભયમાત્ર જીતીએ, સહેજે શાંતિ મેળવીએ, સત્યનારાયણના દર્શન કરીએ" (મં. પ્ર. ૨૭)

સામાજિક મૂલ્યપરિવર્તન—અસ્વાદની જેમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ — ને જાતમહેનત સર્વ ધર્મ સમભાવના વ્રતો પણ નવો જ ઉમેરો છે. આ વ્રતો મુખ્યત્વે સામાજિક મૂલ્યપરિવર્તન કરનારાં છે. અલબત્ત એની શરૂઆત તો વ્યક્તિથી જ થાય અને વ્યક્તિના આચાર ધર્મના જ તે અગત્યના અંગ છે છતાં સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તેનું ખૂબ મહત્વ છે. આ વ્રતોનો ઉમેરો બતાવે છે કે ગાંધીજીની વ્યક્તિ સાધના સામાજિક સાધનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને નમ્રના સ્વદેશીનો વિચાર કરતાં તો વિશ્વવ્યાપકતા સુધી પહોંચી જાય છે. એમનો વ્રતવિચાર વ્યક્તિને ઉન્નત કરે છે શુદ્ધ કરે છે અને સાથે જ તેને વિશાળ કરી સમષ્ટિમાં સમાઈ જવા શિખવે છે.

અધર્મનું પરિવર્તન.—સર્વધર્મ સમભાવમાં જુદા જુદા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ અને મમભાવ રાખવાનું બતાવી ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે કયો સંબંધ હોય તેની ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીએ અધર્મને ધર્મમાં પરિવર્તન કરવાનો ઉપાય અહિંસક માર્ગ બતાવ્યો છે "અધર્મ છતાં અધર્મ આચરનાર પ્રત્યે તો પ્રેમભાવ જ હશે અને તેથી કાં તો તે આપણી દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરશે, અથવા આપણી ભૂલ આપણને બતાવશે; અથવા બંને એકબીજાના મતભેદને સહન કરશે. ઉપરાંત સામેનો અહિંસક નહીં હોય તો એ કંઈ તો વાપરશે; તો યે આપણે જો અહિંસાના ખરા પૂજારી હોઈશું તો આપણી મૃદુતા તેની કઠોરતાને નિવારશે જ એમાં શંકા નથી. પારકાની ભૂલને સારુ પણ આપણે તેમને પીડતા નથી. આપણે પીડાઈએ છીએ, એ સુવર્ણ નિયમને જે પાળે છે તે બધા સંકટમાંથી ઉગરી જાય છે" (મં. પ્ર. ૪૦) આ લખાણ સ્વયંસ્પષ્ટ હોવા છતાં થોડી સમજૂતી માગી લે છે. અહીંયાં સત્યશોધક અહિંસક માણસ અધર્મ આચરનાર તરફ કેવું વલણ લે તેનું આ વર્ણન છે. આવો પુરુષ જગતમાં બધે આત્માની એકતાનો અનુભવ કરે છે એટલે અધર્મીના આત્મા સાથે પણ ઐક્ય સાધે છે પણ તેના અધર્મ સાથે નહીં. વ્યક્તિ તરફ સમભાવ ને મમભાવ જાળવી રાખીને દુઃખ સહન કરવાનું તપ આદરીને સામામાં સત્યાગ્રહનું ભાન પેદા કરવા મથે છે. હૃદયપલટાની આ ચાવી છે. માતા બાળકની કડાઈ સહન કરીને પણ તેને સુધારવા મથે છે અને સહન કરવું પડે તે આનંદથી સહે છે તેમ સામાને પોતાનો માની વાત્સલ્યથી સહન કરીને સુધારવો એ જ અહિંસકનું કામ છે. આમાં દુઃખ સુખ બને છે પારકો પોતીકો બને છે, અને અધર્મ આપોઆપ ખરી પડે છે. આ કઠિન માર્ગ ગણાય છે પણ વ્યાપક પ્રેમ અનુભવનારને તે સહજ છે તે પોતાની 'મૃદુતા'થી એટલે નમ્રતાથી છતાં સાચા પુરુષાર્થથી સામાને જીતવામાં સફળ થાય છે. સહન કરીને સામાને સુધારવામાં સફળ થાય છે. સહન કરીને સામાને સુધારવાનો બધો ય આધાર પોતાની નમ્રતા પર છે. એથી નમ્રતાને વ્રત ન ગણાવવા છતાં ગાંધીજીએ તેને વ્રત કરતાં વધુ મહત્વની ગણીને વ્રતવિચારમાં સ્થાન આપ્યું છે. નમ્રતામાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે તો સંતોએ કરેલા અનેક વિરોધીઓના હૃદયપલટા પરથી જોઈ શકાય છે. એ બધાનો અભ્યાસ કરીને તથા સ્વાનુભવથી ગાંધીજીએ નમ્રતા શક્તિની અગત્ય પિછાણી છે.

નમ્રતાનો નવો અર્થ —નમ્રતાની વ્યાખ્યા કરતાં ગાંધીજીએ બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોનો સમન્વય કરી બતાવ્યો તે તદ્દન નવીન છે. નમ્રતા હોય ત્યાં અહંને સ્થાન જ નથી તેથી તેમણે વર્ણવ્યું કે "નમ્રતા એટલે હું પણાનો આત્યંતિક ક્ષય" પરંતુ સામાન્ય રીતે તો નમ્રતા એટલે મૃદુતા એવો અર્થ ઘટાવાય છે, નમ્રતા એટલે દીવાલ એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે એટલે તરત જ તેમણે નમ્રતાની બીજી બાજુનું વર્ણન કર્યું. "ખરું જોતાં નમ્રતા એટલે તીવ્રતમ પુરુષાર્થ, પણ તે બધા પરમાર્થને કારણે હોય" (મં. પ્ર. ૪૩) બે અંતિમ ગુણોને નમ્રતામાં સાંકળીને નમ્રતાની સાચી વ્યાખ્યા કરી અને નમ્રતામાં તેજસ્વીતાનો અર્થ ભર્યો. ગાંધીજી પોતે ખૂબ નમ્ર હતા પણ એમની તેજસ્વિતા સૌને કબૂલ્યે પ્રકટી રહી હતી એ તો સૌ જાણે છે.

ગુણ સમન્વય:—સ્વદેશીવ્રતમાં નમ્રતાની જેમ

ભ અતિમાના સુભગ સમન્વય કરી બતાવ્યા છે 'સ્વધર્મ એટલે સ્વદેશી' એવું વર્ણન કરીને તેમણે બીજા અતિમનું વર્ણન કર્યું . (મ. પ્ર. ૪૬) "શુદ્ધ સ્વદેશી એટલે પરમાર્થની પરાકાષ્ઠા" (મ પ્ર ૪૭) આ રીતે નમ્રતામા અને સ્વદેશીમા બે અતિમ બાજુઓને કે ગુણોને શુદ્ધ સ્વરૂપમા એક સાથે સાકળી લીધા છે, પરસ્પર વિરોધી દેખાતા દ્વદ્વનો તેમણે સહજ સમન્વય સાધી બતાવ્યો છે વ્યવહારમા દ્વદ્વાતીત થવાની એમની આ યુક્તિ નવીન છે અને તેથી વ્યવહાર્ય દ્રષ્ટિમા એમનો ફાળો અતિ મહત્ત્વનો છે નમ્રતામા તેમણે અહની શૂન્યતાને પુરુષાર્થ સાથે સાકળી અને સ્વદેશીમા સ્વધર્મ સાથે પરમાર્થને જોડ્યો એમા બન્ને અતિમોના શુદ્ધ સ્વરૂપ બન્નેને જોડતા દ્વદ્વ, દ્વદ્વ ન રહેતા દ્વદ્વોનો સમન્વય થાય લાગે છે આ વિચારને આગળ લબાવીએ તો મત માન સત્યમા અને અહિંસામા સમાએલા દેખાય તેથી જ ગાંધીજીએ જણાવ્યુ કે "ઊંડે ઊતરતા આપણે જોઈશુ કે બધા મતો સત્ય અને અહિંસાના અથવા સત્યના ગર્ભમા રહ્યા છે" (ગ ન પા ૧૭) આ છે એમની સહજ સમન્વય દૃષ્ટિ અને તેમા જ એમની પૂર્ણ વ્યવહારુ દૃષ્ટિ પણ દેખાઈ આવે છે એમના વ્રતમાત્ર જીવનને વ્યાપક બનાવવાને માટે રહ્યા છે અને વ્રતમય જીવન જીવનને સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ કરી વધુ ને વધુ ચેતનમય બનાવી શુદ્ધ ચેતનનો અનુભવ કરાવે છે વ્રતની આવશ્યકતાની પાછળ ગાંધીજીનો આવો ભાવ રહેલો હતો અને તેથી જ તેઓ વ્રતી જીવન ગાળતા ઉત્તરોત્તર વધુ ચેતનામય જીવન ગાળતા થઈ જીવનના વ્યાપકતા અને ઊંડાણમા જઈ શક્યા અને માનવના સાથે એકતા સાધવામા પણ આમ સફળ થઈ શક્યા

ઈશ્વર અને જગત: ગાંધીજીનો વ્રતવિચાર વ્યક્તિના સ્વધર્મથી શરૂ થઈ સમષ્ટિસાથેની એકતા કરવાના ધ્યેયમા વિરમે છે પરમ સત્યને પામવાની મહિચ્છાને લીધે તેમાથી સેવાધર્મ પ્રગટે છે અને એમાથી સર્વોદયનો આદર્શ જન્મે છે વ્રતવિચારનો પાયો વ્યક્તિગત સ્વરાજ્યનો છે પણ તેનો અત સર્વોદયના આદર્શ-નિરૂપણમા આવે છે વ્યક્તિગત સાધના સામાજિક સાધનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે—અને વ્યક્તિગત કે સામાજિક સાધના વચ્ચે કોઈ ભેદરેખા રહેતી નથી અને બન્ને એકમેકમા એવા ઓતપ્રોત બની રહે છે કે જીવન સતત સાધના બની રહે છે આમ થવાનું કારણ એ છે કે ઈશ્વર અને જગતને તેઓ જુદા જોતા ન હતા ચૈતન્યરૂપ સત્યની જેમ આ જગત પણ સત્ય છે એમ તે માનતા અને જગતને ઈશ્વરથી જુદુ નહોતા માનતા ઈશ્વર અને તેનો કાયદો એક છે આ લેખકે ગાંધીજીને પ્રશ્ન કરેલો કે થિયોસૉફી જગતને ઈશ્વરની યોજના છે એમ માને છે અને એ યોજના ઉત્ક્રાંતિ છે આ અગે આપનો શો અભિપ્રાય છે? તેમણે જણાવ્યુ કે ઈશ્વરને કોઈ યોજના હોય તો તે યોજના સત્ય છે એમના આ કથનમાથી અર્થ ફલિત થાય છે કે આ જગતના સ્વરૂપે તે પોતાની યોજના પાર પાડી રહ્યો છે, વેદાંત મત પણ આથી ખાસ જુદો પડતો નથી. આજનું વિજ્ઞાન પણ આવા મત તરફ જ દોરાઈ રહ્યુ છે ગાંધીજીનું મતવ્ય એટલું વ્યવહારું છે કે ઈશ્વરને કોઈ યોજના હોય તો તે આ વિશ્વ જ તેની યોજના છે અને વિશ્વ પણ પોતે જ છે ત તેનાથી જુદો છતા એની સાથે એકરૂપ છે

☆

અનુક્રમણિકા

૧૨ ઑગસ્ટ ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક ધીરેન ગાંધી રૂપાયતન મુદ્રણાલય જનાગ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની આ પુસ્તિકાઓમા કેટલાક પ્રસંગો પ્રથમ વાર જ પ્રગટ થાય છે, નાના મોટાં સૌ કોઈને ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડતા એ પાવન પ્રસંગો સરળ શૈલીમાં લખાયેલા છે. સાથે બાપુજીની એક સુંદર અપ્રગટ તસ્વીર પણ આપવામાં આવી છે.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'મા આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતા લખ્યું છે:

"મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, આપણા જમાનાના બે મહાન પુરુષો, ભારતીય સંસ્કૃતિના મોટા દિગ્ગજો. એમને વિશે કોઇ કંઈ લખે તો તે આકર્ષક થવાનું જ. પણ જ્યારે એમને વિશે ભક્તહૃદય ગુરુદયાલ મલ્લિક લખે, ત્યારે તો પૂછવું જ શું? ગુરુદયાલ—ચાચાજી—ગાંધીજીના ખૂબ પ્રસંગમા આવ્યા હતા. તેમના જ પરિવારના તેઓ ગણાય અને કવિવર રવીન્દ્રનાથના તો તે અસીમ ભક્ત.

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામા અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમા છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારાં કેટલાક મુક્તકોમા વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવા એના ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામા ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

"આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામા વધારે સૌન્દર્ય આવશે."

ડમરો અને તુલસી

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોવાળા આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામા જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે:

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે... એ પર્ણમંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે, ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ તે કરતાય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના મર્મ કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે."

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

લોકસંપર્ક સાધીએ

ગુજરાતમાં થઈ ગએલા ભીષણ તોફાનો કોઈ પણ સજાગ નાગરિકની ઊંઘ ઉડાડી દે એવાં હતાં.

નોઆખલી અને બિહારની આગ ઓલવવા ગાંધીજીએ જાતે એ બળતી આગમાં ઝંપલાવી તેને ઠારી હતી એ દાખલો સ્વાભાવિક રીતે આપણી આંખ આગળ તરી આવે છે. ગાંધીજીએ પ્રજાકીય ગાંડપણના એ વિનાશકાળે જે કંઈ કર્યું તે પરથી વિનોબાજીએ શાંતિ સેનાનો વિચાર કર્યો અને એમણે સ્વાભાવિક જ એ વિચાર પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. મોટાં શહેરોમાં વારંવાર ફાટી નીકળતાં ભીષણ તોફાનો જોતાં એ વિચાર હવે ગંભીરપણે અમલમાં મૂકવાનો વખત આવ્યો છે એવું રાષ્ટ્રહિતનો વિચાર કરનાર સૌ કોઈને લાગે. કોંગ્રેસ જેવી સુવ્યવસ્થિત, આખા દેશમાં સુસંગઠિત પથરાયેલી સંસ્થા છે તેની પાસે સ્વયંસેવક દળ સેવાદળ છે, અસંખ્ય કાર્યકરો છે. રચનાત્મક કાર્યકરો પણ દેશ આખામાં પથરાયેલા છે. અને ભૂદાન સેવકોની સંખ્યા પણ સારી છે. આમ છતાં તોફાનોને ડામી દેવા માટે સરકાર અને તેનું પોલીસતંત્ર જ કટોકટીની વેળાએ કાર્ય કરતું હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કટોકટીની પળ વહી ગયા પછી રાષ્ટ્રીયભાવનાવાળા, દેશહિતનો પ્રથમ વિચાર કરનારા પ્રવૃત્ત થાય એ બિનજરૂરી તો નથી, પણ તેથી થયેલું નુકસાન ઓછું થતું નથી. આ તો દૂધ ઢોળાઈ ગયા પછી તેના પર વિચાર કરવા જેવું છે

ટોળાંઓનાં ગાંડપણ વખતે જ જો કાંઈક કરી તેમને રોકી કે અટકાવી શકાય તો ભય કર નુકસાન થતું અટકાવવા સાથે તોફાની તત્ત્વો બીજી વાર તોફાનો કરવાનું ગાંડું સાહસ કરતાં વિચાર કરતા થઈ જાય

છેલ્લા કેટલાક સમયથી પ્રાંતીયભાવનાને જોરે જે તોફાનો થયા કરે છે તે પરથી એવું લાગે છે કે પ્રજા સાથે સાધો અને પૂરા સમયનો સંપર્ક રાખી શકાય તે માટે દેશાભિમાની રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોએ બીજાં બધાં રોકાણો છોડી દઈને માત્ર લોકસંપર્કમાં જ બધો સમય અને બધી શક્તિ ખર્ચવા જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોનો સીધો લોકસંપર્ક હવે કંઈક ઘટ્યો છે, તેઓ જુદી જુદી સંસ્થાઓ, ને પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે તેનો ગેરલાભ તકસાધુ લોકો ઉઠાવે છે અને અણધાર્યું છતાં અસાધારણ નુકસાન દેશને કરે છે. અને વળી અમે કરીએ છીએ તે જ સત્ય છે એવો આભાસ પણ જનતામાં ઊભો કરે છે, તેને દૂર કરવા માટે રાષ્ટ્રીય નેતાઓને ભારે શક્તિ અને ઘણો સમય ખર્ચવા પડે છે—અને છતાં થયેલું નુકસાન તો થયું જ હોય છે.

દેશને આઝાદી મળ્યા પછી રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોની જવાબદારી ઘટવાને બદલે ઊલટી વધી છે, એવું બનેલા બનાવો જોતાં સ્પષ્ટ લાગે છે. જનતાની રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશદાઝ ગમે તેવા કપરા કાળે ઓસરે નહીં તે માટે રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા કાર્યકરોએ, કાર્યકરોની અમુક સંખ્યાએ કાયમી રોકાણ માગી લેતી બીજી પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થઈ સીધો લોકસંપર્ક સાધવો જોઈએ, પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવના સતત જાગ્રત રહે તે પ્રમાણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ગોઠવવી જોઈએ. અને પ્રજાના અમુક ભાગનો રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રત્યેનો ઘટાડો ને ભલે થોડા સમય માટે પણ ડગે ના વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. શાંત ન [illegible] જીવન માટે જ નહીં, દેશના વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે પણ એ જરૂરી છે.

ગાંધીજીએ જાતે દીવો થઈને જ અંધારામાં પ્રકાશ પાથરવાનું શીખવ્યું છે—અને એમના આચરણથી, ઇતિહાસના કાગળમાં કાળા દાળે પણ પ્રકાશ પથરાતો આપણે જોયો છે. ત્યારે બીજા ઉપાયો પાછળ શા માટે પડવું ?

મરણુ ન શોધ

હરકોઈ સ્થળમાં તું વિકસ, વાતાવરણુ ન શોધ,
છૂપી શકે ન એ રીતે, તું આવરણુ ન શોધ.

મૃત્યુ-દિશામાં તારી સતત છે ગતિ ભલે,
જીવન છે હર કદમ ઉપર, ક્યાંયે મરણુ ન શોધ.

દુઃખના પ્રચંડ તાપથી આંખો ન કર ભીની,
આકળ બનીને સૂર્યની પાસે શરણુ ન શોધ.

પછડાય પથ્થરે તો ઊડે હાસ્યનો ફુવાર,
ગાલો ઉપર પડી સુકાય તે ઝરણુ ન શોધ.

તારી નિરસ પળોએ જે સહરા કર્યું તે જો,
નકશામાં શુષ્ક રંગ છે, એમાં તું રણુ ન શોધ.

છે એ જ રાહ પર પ્રકાશ—જાય કાં ભૂલી?
અંધારમાં તું એકલું જ્યોતિ-કિરણુ ન શોધ!

તારી પ્રતીતિ અન્યને દેખાય કેમ નહિ?
તું શુદ્ધ છે, બતાવવા માટે કલણુ ન શોધ.

હરણાં સમા હૃદયને તું પથ્થર કરી ન મૂક,
ઘરને તજીને પારધિ, વનમાં હરણુ ન શોધ!

દુનિયા તજીને ક્યાંય એ ચાલ્યો ગયો નથી,
તું ફૂલ હાથમાં લઈ એનાં ચરણુ ન શોધ.

આખું ય આભ આવરે છે ચાંદની અનિલ,
ચપલા સમી જીવનમાં તું એકાદ પળ ન શોધ!

રતિલાલ—અનિલ

લાખ લાખ હૈયામાં પ્રીત

ફોરે લાખ લાખ હૈયામાં પ્રીત;
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત.

મ્હોરે કાળજડે કાળજડે મીત;
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત.

સિવાયા હોઠ લાખ ખૂલી સૌ જાય,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત;

મુરઝાતાં લોચનિયાં મલકી સોહાય,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત.

રાખ ઢળી ત્યાંથી યે જ્યોતિ રેલાય,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત;

કાળમીંઢ ડોલે ને ઝરણાં હેરાય,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત.

હોય મહીં હાથ ગુંથી પામે સૌ જીત,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત;

સાદ ભળે સાદ: બધા જાણે એ રીત,
એવાં ગાજો રે, ગાજો રે ગીત.

હસિત બૂચ

[ગાંધીવિચારદર્શનને આલેખતી લેખમાળા ☆ લેખ-૮મો]

ગાંધીજીનું જીવન સત્યશોધન અને સત્યના આગ્રહમાં જ વીત્યું અને એમાંથી સત્યાગ્રહની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ પેદા થઈ. આપણે અત્યાર સુધી ની વિચારણામાં જોયું કે શ્રેયાર્થી ગાંધીજી કઈ રીતે ક્રમિક ધીમાં છતાં મક્કમ પગલે સત્યમાર્ગે ચાલતા ગયા અને નવું સર્જન કરતા વ્યક્તિગત સ્વરાજનો રાજમાર્ગ રચવામાં સફળ થયા. એ રાજમાર્ગ વ્યક્તિને સમષ્ટિની સેવામાં કઈ રીતે લઈ જાય છે અને તે વ્યક્તિ માટે જ નહીં પણ સમાજને પણ ઉપયોગી થઈ રહે છે તે પણ જોયું. 'મંગળ પ્રભાત'માંની વ્રતવિચારણા વ્યક્તિને ઉપયોગી એવો વ્યક્તિગત સ્વરાજનો માર્ગ બતાવે છે તે અંતે સમાજસેવામાં પરિણમતો દેખાય છે અને તેની વિચારણા 'હિંદ સ્વરાજ'માં જોવા મળે છે.

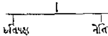
સત્યાગ્રહની વ્યાપકતા – 'હિંદ સ્વરાજ' ખરેખર તો "માનવ સ્વરાજ"નું આલેખન કરે છે અને તેમાં માનવજાત કઈ રીતે ખરેખર સુખી થાય, કયો સુધારો અપનાવે તો સાચી રીતે સંસ્કારી બને તે બતાવીને તેને માટે સત્યાગ્રહી જીવન પદ્ધતિ બતાવે છે. એમાં પ્રસ્તુત વાત હિંદની છે, હિંદને નામે કરી છે પરંતુ ખરેખર તો માનવજાતને ઉપયોગી થાય એવી સર્વોદયી સત્યાગ્રહી સુધારણાની વાત એમાં કરવામાં આવી છે. એ માટે આત્મબળ, અને સત્યના આગ્રહનું બળ તથા પદ્ધતિ બતાવી તેની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી છે. સમાજના સ્વરાજ્યની વાત વ્યક્તિગત સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરવાની અગત્યમાં પરિણમે છે. "સ્વરાજ માગ્યું મળે તેમ નથી. સ્વરાજ તો સહુએ સહુનું લેવું જોઈએ. બીજા મેળવી આપે તે સ્વરાજ નથી, પણ પરરાજ્ય છે." (હિં. સ્વ. પા. ૮૪) તેથી ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ'નું ચિત્ર દોરતાં દોરતાં તેવું વ્યક્તિગત સ્વરાજ પોતે મેળવવાના ભગીરથ પ્રયત્ન આદરી દીધેલા. "એમાં જે સ્વરાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વરાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું." (મં. પ્ર. પા. ૭૧) "મંગળ પ્રભાત" વ્યક્તિગત શ્રેયની વિચારણા કરતાં સમાજસેવામાં તેનો અંત બતાવે છે. "હિંદ સ્વરાજ" માનવ સ્વરાજનું આલેખન કરતાં વ્યક્તિગત સ્વરાજની અગત્ય બતાવવામાં વિરમે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના ઘનિષ્ઠ પરસ્પર સંબંધ અને બંનેના શ્રેયનું ચિત્ર આ બે પુસ્તકોમાં આબાદ દેખાય છે. વળી આ બે પુસ્તકોમાં એ પણ જોઈ શકાય છે કે સત્યનો આગ્રહ એટલે સત્યાગ્રહ એવી પદ્ધતિ છે અને તે વ્યક્તિને પોતાના શ્રેયસાધન કે વ્યક્તિગત સ્વરાજ માટે ઉપયોગી છે તેટલી જ તે સમાજના શ્રેય કે સ્વરાજને માટે પણ ઉપયોગી છે.

સત્યાગ્રહનો આ દ્વિરૂપી ઉપયોગ સમજવા સત્યના મૂળ અર્થ યાદ કરવો જોઈએ. સત્ય એટલે ચેતન, સત્યનો અર્થ યાદ રાખવામાં આવે તો વ્યક્તિ અને સમાજ વધુ ને વધુ ચેતન કે ચૈતન્ય પામતા રહે તે સત્યાગ્રહ એમ તરત સમજાય. ચેતન વ્યક્તિ અને સમાજનો મૂળ ધર્મ છે અને ચેતનનો વધારો સતત કરવો એ પણ એમનું કર્તવ્ય છે. તેથી વ્યક્તિ અને સમાજ ચેતના કે ચૈતન્યને પામવા સતત પ્રયત્ન કરે તે જ સત્યાગ્રહ. સત્યાગ્રહનો આ જ મૂળ અર્થ છે. આ જ ભાવાત્મક અર્થ બધા અર્થોને પોતાનામાં સમાવે છે. તેથી સત્યાગ્રહને ગાંધીજીએ સર્વોપરી બળ કહ્યું અને સર્વધારી તલવાર કહી. "સત્યાગ્રહ એ સર્વધારી તલવાર છે. તે જેમ વાપરો તેમ વાપરનાર તથા જેની પર તે વપરાય તે સુખી થાય છે. તે લોહી કાઢતી નથી છતાં પરિણામ તેથી પણ ભારે નાખી શકે છે. તેને કાટ ચડી શકતો નથી. તે કોઈ લઈ જઈ શકતું નથી. સત્યાગ્રહી જો હરીફાઈ કરે તો તેમાં થાક ચડે જ નહીં. સત્યાગ્રહની તલવારને મ્યાનની જરૂર નથી. તે કોઈથી છીનવી શકાતી નથી." (હિં. સ્વ. પા. ૬૯) સત્યાગ્રહની આવી વ્યાપકતા છે, વ્યક્તિમાત્ર તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને અનેક રીતે તેનો ઉપયોગ શક્ય છે. તેનું કારણ એ છે કે તે આત્માનું બળ છે. દરેકમાં આત્મા રહેલો છે, ચેતન રહેલું છે તેથી સત્યાગ્રહી ચેતનમય સર્જન ઉપયોગી છે. એનાથી જ જગત ટકે છે અને વધે છે. જગતનો મૂળાધાર આ સત્યાગ્રહી બળ છે. બીજા અર્થમાં કહીએ તો એ જ પ્રેમબળ છે. દયાબળ તે આત્મબળ છે, તે સત્યાગ્રહ છે અને આ બળના પુરાવા પગલે પગલે નજરે આવી રહે છે. તે બળ ન હોય તો પૃથ્વી રસાતાળ પહોંચી ગઈ હોત. (હિં. સ્વ. પા. ૬૪)

સત્યાગ્રહનો આવો મોટો મહિમા છે એ કઈ રીતે કામ કરે છે, તે કઈ રીતે વ્યવહાર બને છે તે જ મુખ્ય સવાલ છે એની સૂઝ પડે ને વધે તો ગોટામાં મોટું કામ થાય. એ જ ખરું કામ છે

જીવનની પૂર્ણ પદ્ધતિ:—આ સત્યાગ્રહ કઈ સ્થૂળ વસ્તુ નથી પણ જીવનનું સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક બળ છે, તે એક જીવન પદ્ધતિ છે 'જે સત્ય અને સનાતન નિયમોથી વિશ્વનું જડ ચેતન તંત્ર ચાલે છે તેની અવિશ્રાંત શોધ કરતા રહેવું, અને તે મુજબ પોતાના જીવનને ઘડતા રહેવું તથા અસત્યનો સત્યાદિ સાધનો દ્વારા પ્રતિકાર કરવો તે સત્યાગ્રહ છે" (ર વિ દો પા ૬) આમ સત્યાગ્રહ બેધારી તલવાર છે તેની ભાવાત્મક બાજુ સત્યનો આગ્રહ રાખી રચનાત્મક રીતે સત્ય વિચાર વાણી અને કાર્ય વડે જીવન ઘડતરનું શિખવે છે તેની અભાવાત્મક બાજુ અસત્યાદિનો સત્યાદિ વડે સામનો કરવાનું શિખવે છે આમ તે જીવન જીવવાની સર્વાંગી પદ્ધતિ છે

ઇતિપક્ષ અને નેતિપક્ષ:—આ જ વાત ગાંધીજી પોતાની રીતે રજૂ કરે છે અને દ્વંદ્વમય જગતના દ્વંદ્વો અંગે પોતે કેમ અને શું વિચારે છે તે જણાવે છે પણ આ દ્વંદ્વમય જગતમાં ઇતિપક્ષ પડેલો છે બધા ધર્મો ઈશ્વરને નેતિ નેતિ કહી વર્ણવે છે છતાં વ્યવહારમાં તો ઇતિપક્ષથી જ કામ લે છે એ ઇતિપક્ષ કઠિન છે — એ રચનાત્મક પણ છે એની કઠિનતા હું જોઈ રહ્યો છું અને ઇતિપક્ષના વિચારમાં હું રોજ રોજ પ્રગતિ કરી રહ્યો છું' (કે કો. પા ૧૬૫) આ ઇતિપક્ષ અને નેતિપક્ષ તે સત્યાગ્રહની બે બાજુઓ છે — રચનાત્મક કાર્યની ભાવાત્મક રીતિ અને અસહકાર વગેરેની અભાવાત્મક નેતિ આ રીતે સત્યાગ્રહને ઇતિપક્ષ અને નેતિપક્ષની દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય

ઇતિપક્ષ	નેતિપક્ષ
(૧) રચનાત્મક કાર્યક્રમ	(૧) અસહકાર
(૨) સ્વદેશી ચળવળ	(૨) સવિનય ભંગ
(૩) નઈ તાલીમ	(૩) બહિષ્કાર વગેરે
(૪) પુનર્નો સુધારો કે સંસ્કૃતિ	
(૫) નિસર્ગોપચાર	
(૬) સર્વોદય વગેરે	

સત્યનો આગ્રહ બે રીતે:—સત્યાગ્રહ ગાંધીજીના જીવનમાંથી ઊગેલી એક જીવનપદ્ધતિ છે નાનપણથી જ જાણ્યે અજાણ્યે તેનો વિકાસ થતો ગયો અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેનો વિકાસ સભાનપણે થયો સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ એમના વ્યક્તિગત જીવનમાં દૃઢ અને દૃઢ થતા એમાંથી તેનું સામાજિક સ્વરૂપ પ્રગટ થયું અને સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો વ્યક્તિ કે સમાજે સત્યનો આગ્રહ બે રીતે રાખવાનો હોય છે એના ભાવાત્મક સ્વરૂપનો ઉગમ રચનાકાર્યમાંથી છે અને તેના અભાવાત્મક સ્વરૂપનો ઉગમ અનિષ્ટના ઉપાય શોધવામાંથી છે

સત્યાગ્રહના બે સ્વરૂપો:—ગાંધીજીની સામે સ્વરાજનો સવાલ ખરો હતો. આપણે આગળ જોયું કે સ્વરાજ એટલે એમને મન વ્યક્તિગત સ્વરાજ કે મોક્ષ અને હિંદ સ્વરાજ અથવા માનવજાતનું સ્વરાજ, એટલે આ સવાલનો ઉકેલ શોધતાં એમને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાતું ગયું પોતાના હાથની જે વાત છે, જે સત્ય અને અહિંસામય છે તે કરવું તે રચનાપક્ષ, અને તે જ સત્યાગ્રહનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ."

'રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સત્ય અને અહિંસામય સાધનો વડે કરેલી પૂર્ણ સ્વરાજની રચના છે અને એવું એ વર્ણન વધારે ઉચિત પણ છે' (ર કા પા ૧) ગાંધીજીને એમાં એટલો વિશ્વાસ હતો કે જો રચનાત્મક કાર્યક્રમ બરાબર અમલી બને તો તેના વડે જ સ્વરાજ ઘર બેઠું આવે 'જો એ કાર્યક્રમનો સફળપણે અમલ થઈ શકે તો તેને અંતે આપણે જોઈએ છે તેવું પૂર્ણ સ્વરાજ મળી રહે" (ર કા પા ૧) આવા અતૂટ વિશ્વાસને લીધે તેમણે એક વર્ષમાં સ્વરાજ અને સૂતરને તાંતણે સ્વરાજની વાત હિંમતભેર કહી હતી જો આ કાર્યક્રમ બરાબર અમલી થઈ શક્યો હોત તો એમના વચન સાર્થક થાત એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી એની પાછળની ભાવના સાચી હતી તેનો સમાજમાં તો ક્રમિક વિકાસ થનાર હતો આ ભાવનામાંથી આત્મરચના અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિકાસ પામ્યા અને સાથે સાથે તે સમષ્ટિ ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થતા તેમાંથી જ ખાદી રચનાત્મક કાર્યક્રમ નઈ તાલીમ નિસર્ગોપચાર વગેરેનો જન્મ થયો બીજી બાજુ આ અભાવાત્મક સત્યાગ્રહ વડે આત્મશક્તિ કેળવતા અનિષ્ટનો સામનો પણ કરવો જ પડ્યો અનિષ્ટના

[અનુસંધાન ચરમે પાને]

થોડાં વરસો પહેલાંની વાત છે. એક વાર મુંબઈથી સેવાગ્રામ—જે ગાંધીજીની વ્યક્તિ અને ફિલસૂફીની એક વિરલ અને ઉજ્જ્વળ પ્રયોગશાળા છે—તરફ મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. જે ડબ્બામાં હું બેઠો હતો તેમાં બીજા પ્રવાસીઓ ઉપરાંત એક મોટી ઉંમરના સદ્ગૃહસ્થ પણ હતા. તેમણે ખાદીનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેમના કપાળમાંથી જાણે સુખનો પ્રકાશ નીતરતો હતો તેમ જ તેમની હાજરીથી વાતાવરણ શાંતિમય બની ગયું હતું. સ્વાભાવિક રીતે હું તેમની તરફ આકર્ષાયો. કારણ કે, હજી સુધી મને મહેનતમાં મૌન અને આજકાલની નીરસ સભ્યતામાં આનંદ અનુભવવાની અને મેળવવાની ચાવી જડી નહોતી. તેથી હું વાટ જ જોતો હતો કે, મને ક્યારે એ વડીલ સહયાત્રી સાથે વાર્તાલાપ કરવાની યોગ્ય તક મળશે?

સાંજ પડી. મારા સહયાત્રી ઘણા સુધી 'હરિજન' પત્રિકા વાંચી રહ્યા હતા. તેમણે વાંચવાનું અચાનક બંધ રાખ્યું અને પ્રાર્થના કરવા માટે તે પદ્માસન વાળીને બેઠા. એક પળમાં જ તેમની આંખો બંધ થઈ ગઈ અને બંને હાથો સાથે ભેગા કરીને પ્રાર્થનાની મુદ્રામાં તે પ્રભુનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. તે પ્રભુ જેમને લોકો ઘણા નામોથી ઓળખે છે, પણ જે પોતે કોઈ એક વિશેષ નામ નથી ધરાવતા, કારણ કે પ્રભુ સ્વયંભૂ હોવાથી તેમને કોઈ ઉચિત નામ આપનારો નહીં હતો જ્યારે તેમનો જન્મ થયો—જો એવું કહી શકાય તો. મારા સહયાત્રીની મૂર્તિવત્ શાંતિ જોઈને મારી આંખો સામે બુદ્ધ—જેમણે પચીસસો વરસ પહેલાં પીડાગ્રસ્ત અને ત્રસ્ત માનવ-જીવન અને જગતમાં શાંતિ અને સંતોષ પામવાનું રહસ્ય સાૈને શીખવ્યું હતું—તેમની શાંત મૂર્તિ તરી આવી. તેમને જોતાં જોતાં મારો આત્મા ઊડીને મારી ચેતનાના પ્રકાશમય જગતમાં પહોંચી ગયો જ્યાં પૃથ્વીના વિવિધ કોલાહલ અને કર્કશતા પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

આકાશમાં કુસુમવત્ તારાઓ ફૂટવા લાગ્યા. મારા સહયાત્રીએ આંખો ઉઘાડી અને આંખો ઉઘાડતાં જ 'હરિ ઓમ્'ના સંગીતી શબ્દરૂપી પ્રમાણનું અતિ આનંદથી ઉચ્ચારણ કર્યું. થોડી વાર પછી તેમણે ખાવાનો ડબ્બો ઉઘાડ્યો અને તેમાંથી ખાવાનું—જે ગૃહદેવતાના આશીર્વાદનું એક પ્રતીક હતું—કાઢ્યું અને કાગળની બનાવેલી થાળી પર મૂક્યું. અને હદ પર્યંત આતિથ્યભાવથી તેમણે મને તેમની સાથે ભોજન કરવા કહ્યું. તેમનું આતિથ્ય મેં ખુશીથી અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર્યું. કારણ, મને એમ લાગ્યું કે, એમ કરવાથી મને તેમની સાથે કાંઈ વાર્તાલાપ કરવાની તક મળશે અને પોતાના જીવનમાં જે શાંતિ તેમણે મેળવી છે તેનું રહસ્ય જાણવાનું મળશે.

પછી અમે બંનેએ જમવાનું શરૂ કર્યું. જમતાં જમતાં મેં અમને પૂછ્યું, 'આપ ક્યાં જઈ રહ્યા છો?'

'વર્ધા" તેમણે જવાબમાં કહ્યું.

'મને માફ કરજો, શું હું આપને પૂછી શકું છું કે આપ ત્યાં કયા કામને અંગે જઈ રહ્યા છો?"

"હું ત્યાં દર વર્ષે જાત્રાએ જાઉં છું."

"પણ વર્ધા તો કોઈ જાત્રાનું સ્થાન નથી!" મેં આશ્ચર્યથી કહી દીધું. "તે તો રૂના વેપારનું એક જાણીતું સ્થળ છે."

'તમારી વાત સાચી છે, પણ સેવાગ્રામ તો તીર્થસ્થાન છે ને?' તેમણે જરા મલકાતાં કહ્યું.

"તો પછી આપ એમ કહો કે, આપ ગાંધીજીને મળવા જાઓ છો."

'મારા ગુરુદેવ!" તે બોલી ઊઠ્યા. તેમના મોંમાંથી પવિત્રતા નીતરતી હતી.

'આપે ક્યારથી ગાંધીજીને ગુરુદેવ સ્વીકાર્યા છે?'

લગભગ દસ વરસ થઈ ગયાં છે.'

અહીં મને એમ લાગ્યું કે, અમારો વાર્તાલાપ જલદી બંધ પડી જશે. કારણ કે અમારું ખાવાનું (અહીં એટલું કહી દઉં કે, ખોરાકમાં ફક્ત રોટલી, ગાજર, કંદમૂળ વગેરે હતાં) પૂરું થવા આવ્યું હતું. તેથી મેં બીજી એક યુક્તિ શોધી કાઢી. જેથી અમારો વાર્તાલાપ જરા વધારે લંબાય. મેં તેમને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો, "ગાંધીજીની જેમ શું આપ પણ હરરોજ સવારે ને સાંજે નિયમિત પ્રાર્થના કરો છો?"

"જી હા. ગાંધીજીના ચરણોમાં બેસીને જે પહેલો પાઠ હું શીખ્યો તે છે નિયમિત પ્રાર્થના કરવાનો. કારણ, એમના જ વિચાર પ્રમાણે કહું તો, 'પ્રાર્થના એ સવારની કુંચી છે અને સાંજનો આગળો છે.'"

ગાંધીજીએ કરેલી પ્રાર્થનાની આ વ્યાખ્યા સાંભળીને

હું મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને મને વિચાર આવ્યો કે, પ્રાર્થના હકીકતમાં ચાવી અને આગળો એ બંને છે— એ ચાવીથી આપણે આપણા અંતરદેવતાના મંદિરનું બારણું ઉઘાડીએ છીએ, તેના દર્શન કરીએ છીએ અને તેમની પાસેથી એવો આશીર્વાદ માગીએ છીએ કે આપણે આપણું કર્તવ્ય સાચી દાનતથી અને કૌશલ્યથી કરીએ. વળી પ્રાર્થના એક આગળો પણ છે, કારણ કે તેની મદદથી આપણે આ કોલાહલમય જગતના બારણાં બંધ કરી દઈએ છીએ અને પૂર્ણ શાંતિના પ્રદાતા પાવન પ્રભુ અને આપણે થોડા વખત માટે એક સાથે ઘનિષ્ઠ ભાવે રહી શકીએ છીએ.

મેં મારા પ્રશ્નો ચાલુ રાખ્યા: "પણ પ્રાર્થના કરવાની કંઈ જરૂરિયાત છે ખરી?" મારા શંકાશીલ મને તમને પૂછ્યું.

તેમણે જવાબમાં એક ધર્મશાસ્ત્રનો આદેશ મને સંભળાવ્યો: "પહેલાં સ્વર્ગના રાજ્યની શોધ કરો અને પછી બીજી બધી વસ્તુઓ તમને આપોઆપ મળી જશે."

"પણ સ્વર્ગનું રાજ્ય શોધવા જઈએ જ શું કરવા, જ્યારે માણસને ભોગવવા માટે પૃથ્વીના આટલા અસંખ્ય આનંદો પડ્યા છે?"

"કારણ કે પૃથ્વીના આનંદો ક્ષણિક હોય છે અને અંતમાં કીડાઓનો ખોરાક બની જાય છે."

"અને પ્રાર્થના કરવાથી શું મળે?"

"આત્માનો આહાર," તેમણે મને શાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

એટલામાં અમારું ખાવાનું પૂરું થઈ ગયું હતું અને મેં વાર્તાલાપ બંધ કરવાનું વિચાર્યું, જેથી મારા સહયાત્રી પ્રભુની સાથે એકાંતમાં શાંતિના પ્રદાતાની પાસે બેસીને ચિંતન કરી શકે. પણ ગાંધીજી સંબંધી તથા તેમના જીવનસંદેશ વિશે જાણવા માટે હું હજુ પણ પિપાસુ હતો તેથી મારાથી રહેવાયું નહીં અને મેં એમને પૂછ્યું: "જો આપ થાકી ન ગયા હો અને આપ તરત જ સૂઈ જવાના ન હો તો આપ કૃપા કરીને મને જણાવો કે શક્તિશાળી અને સાચી પ્રાર્થના માટે માણસને કયા ગુણો અથવા કઈ વૃત્તિઓની જરૂરિયાત છે?"

તેમણે મારા પ્રશ્નનો જવાબ ઘણા ઉમંગથી આપ્યો પણ જવાબ આપતા પહેલાં એમણે સ્વરૂપસ્થ નમ્રતાથી કહ્યું: "હું તો કેવળ મારા ગુરુદેવનો એક અવાજ જ છું તેથી તેમણે મને જે કાંઈ શીખવ્યું છે તે એક પોપટની જેમ તમને કહી સંભળાવું છું."

મેં વળતો જવાબ આપતાં કહ્યું: "આપ કેવળ આપના ગુરુદેવનો અવાજ જ નથી, પરંતુ તેમના જીવનસંદેશના વાહક પણ છો."

તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "પ્રભુ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે કે, જે તમે કહો છો તેવું જ હો."

પછી તેમણે ગાંધીજીના બોધક વિચારોનો તેમની પાસે વિપુલ ખજાનો હતો, તેમાંથી મને એક અમૂલ્ય મોતી આપ્યું –

"પ્રાર્થના એ ફક્ત હોઠેથી કરેલી પ્રભુની આરાધના નથી. શબ્દ વિનાની પણ હૃદયથી થતી પ્રાર્થના ચાલે, હૃદય વિનાની પણ શબ્દાડંબરવાળી પ્રાર્થના નિરર્થક છે. એક પવિત્ર હૈયાની પ્રાર્થના કોઈ દિવસ નિષ્ફળ નથી જતી. પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખનાર માણસો એક મુહૂર્ત માટે પણ પ્રાર્થના વિના નથી જીવી શકતા અને પ્રાર્થના વિના તેમણે જીવવું પણ ન જોઈએ. અને આપણી અંદર પ્રભુ છે એવો જીવંત વિશ્વાસ જે માણસ નથી ધરાવતો તેને માટે પ્રાર્થના કરવી અશક્ય બની જાય છે."

મેં વચ્ચે પૂછ્યું: "આપના કહેવાનો અર્થ એટલો જ ને કે પ્રાર્થના મનુષ્યજીવનનો આરંભ અને અંત છે?"

"મારા ગુરુદેવના વિચાર પ્રમાણે આધ્યાત્મિક જીવનનો આરંભ અભયથી થાય છે, કારણ કે, જ્યાં ભય છે ત્યાં ધર્મ નથી."

"એ શી રીતે?"

તમણે જવાબ આપ્યો: "આધ્યાત્મિકતાનો અર્થ થાય છે બહુરૂપી મોહમાયાથી મુક્તિ અને એવી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રાર્થના ઘણી સહાયરૂપ થાય છે."

"પણ એ બહુરૂપી મોહમાયા શું કરે છે?"

"સત્તાનો મોહ, સંગ્રહનો મોહ, અભિમાનનો મોહ, કામ, ક્રોધ વગેરે અહંકારના અસંખ્ય કોશો છે."

"પણ આપના ગુરુદેવે એવા બહુરૂપી મોહથી મુક્ત થવાની કંઈ ચાવી બતાવી છે ખરી?"

"હા," એમણે જવાબમાં કહ્યું: "મારા ગુરુદેવ કહે છે 'આપણે માત્ર ભગવાનનો જ ડર રાખવો જોઈએ તો આપણને માણસોનો ડર લાગશે નહીં.'"

"પણ શું હું આપને પૂછી શકું છું કે, ડર અને મોહનો એકબીજા સાથે શો સંબંધ છે?"

"ડર એ મોહનો પિતા છે, પ્રેરક છે. આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. માણસ શા માટે ધનદોલતનો સંગ્રહ કરે છે?"

"એટલા માટે કે એને સત્તા અને માન મળે."

"પણ એને સત્તા અને માનની જરૂર શી છે?"

"એટલા માટે કે એ બીજાંઓ ઉપર શાસન કરી શકે."

"પણ એને બીજાઓની ઉપર શાસન કરવાની શી આવશ્યકતા છે, જ્યારે પ્રભુએ બધાને એકસરખી માનવતાની સમાનતા બક્ષી છે?"

"એ બીજાંઓ ઉપર શાસન કરવા ઇચ્છે છે તેનું એક કારણ છે અર્થાત્ બીજા લોકો એની ઇચ્છા અને આદેશનું પાલન કરે."

"પણ બીજાં ઓ એની ઇચ્છા અને આદેશનું પાલન કરે જ શું કામ? શું આપણને બધા ધર્મશાસ્ત્રો એવો એવો આદેશ નથી કરતા કે આપણે બધાએ એક જ ઇચ્છાનું પાલન કરવું જોઈએ? અને તે ઇચ્છા છે પ્રભુની ઇચ્છા."

"તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો એ મને બરાબર સમજાય છે. પણ શું હું આપની પાસેથી જાણી શકું ખરો કે, આપના ગુરુદેવે જે મોહમાયાની જાળમાં આ જગત સપડાયું છે તેમાંથી બહાર નીકળવા કોઈ ઉપાય સૂચવ્યો છે?"

જવાબમાં મારા સહયાત્રીએ ગાંધીજીના બોધપ્રદ વિચારોના ખજાનામાંથી બેચાર બીજાં કીમતી મોતીઓ મારી આગળ ધર્યાં:

'માણસ ભવિષ્યમાં પોતાનું ગુજરાન થાય એ માટે ધનનો સંગ્રહ કરે છે. પણ પ્રભુ તો આવતી કાલ માટે કાંઈ જ સંગ્રહ નથી કરતો. તે તો ફક્ત દરરોજ એટલું જ પેદા કરે છે જેટલી જરૂરિયાત છે. તેથી જો પ્રભુમાં આપણે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવતા હોઈએ તો આપણને એવી ખાતરી હોવી જોઈએ કે, તે આપણને આપણા રોજના ગુજરાન માટે જેટલી સામગ્રી જોઈએ તેટલી તે આપશે જ. તેથી બધી વસ્તુઓને પ્રભુચરણે સમર્પણ કરી દઈને જીવવું જોઈએ. એવી રીતે આપણને જીવનનો અધિકાર ત્યાગ કરવાથી જ મળે છે. સાચો ધર્મ એમ નથી કહેતો કે, જ્યારે બીજાંઓ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરશે ત્યારે જ હું કરીશ. પણ સાચો ધર્મ તો એમ કહે છે કે, તમે તમારું જે કર્તવ્ય છે તે પહેલાં કરો; બીજાંઓ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે કે નહીં એની ચિંતા ન કરો અને બધું પ્રભુ પર છોડી દો.'

મારા સહયાત્રી અહીં જરા વિશ્રામ લેવા રોકાયા એટલામાં હું બોલી ઊઠ્યો: "જો હું પ્રભુમાં એવો અગાધ, વિપુલ અને નિરંતર વિશ્વાસ ધરાવતો હોત તો કેવું સારું!"

પણ તરત જ વિચારના ઊંચા શિખર પર જ્યાં ગાંધીજીના શબ્દો સાંભળીને મારું મન પહોંચી ગયું હતું ત્યાંથી તે નીચે ઊતરી આવ્યું અને મેં જરા અધીરાઈથી પૂછ્યું: 'પણ વિશ્વાસ એટલે શું?'

મારા સહયાત્રીએ આ પ્રશ્ન પર પ્રકાશ નાખ્યો કારણ કે તેઓ ગાંધીજીની જ્યોતિના એક 'ટૉર્ચલાઈટ' જેવા હતા. એમણે ગાંધીજીના વિચારો દર્શાવતા કહ્યું–

'વિશ્વાસ એક જાતની છઠ્ઠી ઇંદ્રિય છે; તે એવા ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે જે બુદ્ધિથી પર છે. પ્રભુ આપણી અંદર વસેલો છે એ સત્યની જાગૃત અને જીવન્ત ચેતના એનું નામ જ વિશ્વાસ. આવો વિશ્વાસ ધરાવે છે તેને પછી કોઈ વસ્તુનો અભાવ નથી રહેતો. તેનું શરીર વ્યાધિથી ભલે પીડિત હોય, પણ આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિથી તે તંદુરસ્ત છે. આર્થિક દૃષ્ટિથી તે ગરીબ હોય, પણ એની પાસે આધ્યાત્મિક ધન ઘણું છે. અને હું એવું ઇચ્છું છું કે, તમે સૌ ભગવાન અને ધર્મમાં એવો વિશ્વાસ કેળવો.'

"ભગવાન અને ધર્મ?" આ બે શબ્દો તરત જ મારા મુખમાંથી નીકળી ગયા અને મને એક એવો વિચાર આવ્યો કે શું આ બન્ને શબ્દોનો અર્થ એક જ છે? આ કેવો જાદુનો ખેલ છે કે, વિશ્વાસથી પ્રભુનો વિચાર આવે છે અને પ્રભુનો વિચાર કરતાં વિશ્વાસ જન્મ લે છે! વિશ્વાસ એ ધર્મનો પાયો છે અને ધર્મ એ વિશ્વાસનો પાયો છે!

પણ મારા સહયાત્રી મારા મનમાં જે વિચાર ચાલતા હતા તે સમજી ગયા હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે તે બોલી ઊઠ્યા: "પણ ધર્મ ધર્મમાં ફેર છે."

"એટલે?" મેં પૂછ્યું.

"સાચો ધર્મ શું છે એની વ્યાખ્યા તમને ગાંધીજીના શબ્દોથી સમજાશે: 'મારો ધર્મ એ કારાગૃહનો ધર્મ નથી. મારા ધર્મમાં પ્રભુની સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ તુચ્છમાં તુચ્છ છે તેને માટે પણ સ્થાન છે. માન

ધર્મમાં જાતિ, ધર્મ, રંગના અભિમાનને તથા ઉદ્ધતવાદને જરા યે સ્થાન નથી.'"

આ સાંભળીને મેં કહ્યું "જો દરેક વ્યક્તિ આવો ધર્મ પાળતી હોત, તો માનવજાતિ આજે સર્વસત્તાધીશ પણ, જાતિવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અને લશ્કરી સત્તાથી કલંકિત બની ન ગઈ હોત."

"તમારી વાત તદ્દન સાચી છે." મારા સહયાત્રીએ કહ્યું 'ગાંધીજીએ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેનો આધાર છે અહિંસા અથવા પ્રેમ અને જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં કોઈ જાતનો ભેદભાવ અથવા કોઈ પ્રકારની બાધા રહી શકતી નથી. પ્રેમ જ માનવજાતિને એને યોગ્ય એવી સભ્યતા રચવામાં માર્ગદર્શક બની શકે છે"

પછી મારા સહયાત્રીએ ગાંધીજીના થોડાક વિચારો મારી સામે ધર્યા –

'જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં જીવન છે; જ્યાં દ્વેષ છે ત્યાં વિનાશ છે. અને સદાચારનો એક સુરક્ષિત અને સહજ નિયમ એ છે કે, જ્યારે આપણે કોઈ અધિકાર મેળવવાનો હક રજૂ કરવા માગતા હોઈએ ત્યારે બધાની સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ આપણે સ્થાપવો જોઈએ. માણસના પરસ્પર વ્યવહારમાં મીઠાશ લાવવા માટે આ નિયમથી વધારે સારો બીજો કોઈ માર્ગ હું નથી જાણતો.'

મારા સહયાત્રીની વાતને જાણે ટેકો આપતો હોઉં એમ મેં કહ્યું "જ્યાં પ્રેમનો પ્રકાશ છે ત્યાં પ્રકાશ માટે પ્રેમ પણ છે"

'એટલે તમે એમ કહેવા ઇચ્છો છો કે જ્યાં અહિંસા અથવા પ્રેમ છે ત્યાં સત્ય છે"

પણ સત્ય એટલે શું!" મેં પૂછ્યું

ગાંધીજીએ સત્યની વ્યાખ્યા સમજાવતાં કહ્યું છે કે, **'સત્ય એટલે તમારો અંદરનો અવાજ જે કહે છે તે. તે એક સાર્વભૌમ નિયમ છે. સર્વવ્યાપી સત્યનાં દર્શન કરવા માટે એ આવશ્યક છે કે માણસ આ જગતમાં તુચ્છમાં તુચ્છ જે કંઈ છે તેને પોતાની જેમ પ્રેમ કરી શકે. અને જેનું ધ્યેય સત્યનું દર્શન કરવાનું છે તે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રથી બહાર નથી રહી શકતો. પ્રેમ વિનાનું જીવન એ મૃત્યુ છે. જીવનરૂપી સિક્કાનાં બે પાસાં છે; એક પ્રેમ બીજું સત્ય. અને મને પૂરતો અને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આપણે આખા જગતને પ્રેમ અને સત્યથી જીતી શકીએ છીએ.'"**

"પણ અવાજ શી રીતે સંભળાય!"

મારા સહયાત્રીએ જવાબમાં કહ્યું, "એ માટે પણ મારા ગુરુદેવે રસ્તો બતાવ્યો છે અને તે છે આત્મશુદ્ધિ માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરવો"

આ અરસામાં બીજા બધા સહયાત્રીઓ ક્યારના સૂઈ ગયા હતા. તેથી હાથ જોડીને મેં મારા એ વડીલ સહયાત્રી, જે હવે મારા માનનીય મિત્ર બની ગયા હતા, તેમને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું "સાચે જ આપે મારા પર અપાર કૃપા કરી છે એ બદલ હું આપનો દિલથી આભારી છું. આજનો આપનો મિલાપ અને વાર્તાલાપ હું કોઈ દિવસ ભૂલી શકીશ નહીં. હું જો એમ કહું તો એમાં જરાય પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, આપની સાથેના વાર્તાલાપ પછી હું હવે સાચું થોડું સમજવા લાગ્યો છું કે, જીવનનું સત્ય શું છે અને સત્યનું જીવન કેવું હોય છે."

તેમણે મારા નમસ્કાર સ્વીકાર્યા અને ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું 'મહેરબાની કરીને મારો આભાર માનશો નહીં મેં તો કેવળ મારા કર્તવ્યનું પાલન જ કર્યું છે. અને તેમ કરવામાં મને ઘણો જ આનંદ થયો છે"

ત્યાર પછી તેઓ પોતાની પથારી પાથરીને સૂઈ ગયા

પણ મને નિદ્રા આવી નહીં કારણ કે આકાશના તારાઓ પોતાની મૌન ભાષામાં મારા આત્માને એક એવો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા કે,

'જીવન એ એક સાધના છે. એનું ધ્યેય સંપૂર્ણતા માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, જેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય'

આ આકાશવાણી જેવા શબ્દો સાંભળીને મને એવો વિચાર આવ્યો કે, સત્યની સાધના કરવા માટે જ માણસને જીવન મળ્યું છે અને સત્ય એ પ્રભુ છે, એમ ગાંધીજીએ આપણને શીખવ્યું છે તેથી માણસની સાચી માનવતા એમાં સમાયેલી છે કે તે સત્યપરાયણ અથવા પ્રભુપરાયણ બને અને તેવી રીતે વર્તે

આવો વિચાર કરતાં કરતાં ઊંઘ આવી પહોંચી અને પ્રકાશના પ્રથમ કિરણો મારા માથા પર પડ્યાં અને મને એમ લાગ્યું કે જાણે સત્યભક્ત ગાંધીજી મને આશીર્વાદ આપી રહ્યા છે

એક ભક્તે પોતાના અનુભવનું બયાન કર્યું છે—હું પાપી છું, પતિત છું, ભગવાન મારો ઉદ્ધાર ક્યારે અને કેવી રીતે કરશે એ ચિંતામાં વ્યાકુળ થઈને હું ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગ્યો—જાણે કે હૃદય ફાટી પડયું. એવામાં ક્યાંકથી અહંકાર જાગૃત થયો અને કહેવા લાગ્યો—

'હું ધન્ય છું! મને થાય છે એવો પશ્ચાત્તાપ ભાગ્યે જ કોઈને થતો હશે. મારી અશ્રુધારા કેવી અખંડ ચાલી રહી છે! મારો અનુભવ છે જ એવો લોકોત્તર. આટલા પશ્ચાત્તાપ પછી જો ભગવાન ન ભજે તો અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જ ખોટું છે એમ કહેવું પડશે. મેં પાપ કર્યાં છે ખરાં, પણ પાપ કોણ નથી કરતું? વળી પોતાના પાપ ધોઈ નાખવાની મારી કોશિશ પણ ક્યાં ઓછી છે? જેવી રીતે ટેન્કમાં ઘણું નાખવાથી તેમાંનો મેલ, કચરો, ભેગ બળી જાય છે એ જ રીતે મારા પશ્ચાત્તાપના વૈરાગ અને વિષાદનાં આંસુઓમાં મહાપાપ પણ બળીને ખાક થઈ જશે હું એવો જ ભક્ત છું'।

બસ, મેં કંઈક આટલો પશ્ચાત્તાપ કર્યો એના પર પાણી ફરી વળ્યું અને પશ્ચાત્તાપને બદલે અહંકાર બુદ્ધિ જ થઈ. પાપોને નિર્મૂળ કરવા એ સહેલું હતું પણ આ અહંકારનો શી રીતે નાશ કરવો એ કંઈ સમજમાં આવતું નથી હું જે કંઈ કરું તેને બગાડી નાખવું એ એનો ધંધો છે. દાન કરું તો તેનું શ્રેય લેવાને એ હાજર જ છે। ત્યાગ કરું તો ત્યાં જોરજોરથી કહેવા લાગે છે—દુનિયાના લોકો, જુઓ, હું કેટલો ત્યાગી છું હરિશ્ચંદ્ર, શિબી, બુદ્ધ મહાવીર જેવાની કોટિમાં જ મારી ગણના થવી જોઈએ પ્રેમ કરવા જાઉં તો એ મને કહે છે. બીજા પર જેટલો પ્રેમ કરવો હોય તેટલો ભલે કર, પણ સૌથી પ્રથમ અને સૌથી વધારે પોતાના પર પ્રેમ કરવાનું ભૂલ નહીં. તારી દુનિયા તારી પોતાની છે. મધ્યમાં સૂર્ય તું છે. આ દુનિયા તારી પ્રદક્ષિણા કરી રહી છે, એ તું શી રીતે ભૂલી શકે? જેમ કોઈ ઉત્તમ ફળને જંતુ લાગે છે અને પાકતા પહેલાં જ તે સડી જાય છે એ જ પ્રમાણે મારી સાધના આ અહંકારને કારણે સડી રહી છે. હવે હું શું કરું? ...

અને એનો નાશ કરવો એ પણ શક્ય નથી કેમ કે, એ અહંકાર તો મારા આત્માની જ છાયા છે. આત્માના અમરત્વનો થોડોક ભાગ એને પણ મળ્યો છે. એનું એ અમરત્વ કેવી રીતે છીનવી લેવું?

ભગવાન, એનો નાશ કરવા અસમર્થ છું એટલે, ઓછામાં ઓછું એને તારે ચરણે અર્પણ કરીને મુક્ત થવાની શક્તિ મને આપો અથવા તમારી જ શક્તિથી એનો ઇલાજ કરો. હું તો એના આગળ હારી ગયો છું

એકલા આમિ બાહિર હલેમ
તોમાર અભિસારે,
સાથે સાથે કે ચલે મોર
નીરવ અન્ધકારે।

છાડાતે ચાઈ અનેક કરે
ઘુરે ચલિ, જાઈ જે સરે,
મને કરિ આપદ ગેછે—
આબાર દેખિ તારે।

ધરણીસે કાંપિતે ચલે
વિષમ ચંચલતા।
સકલ કથાર માઝે સે ચાય
કઈતે આપન કથા।

સે જે આમાર આમિ પ્રભુ,
લજ્જા તાહાર નાઈ જે કભુ,
તારે નિયે કોન લાજે બા
જાબો તોમાર દ્વારે।

'એકાન્તમાં તમારું મિલન થાય એ હેતુથી હું અભિસારિકા બનીને નીકળી પડી. પરંતુ આ નીરવ અંધકારમાં મારી સાથે આ કોણ ચાલ્યું આવે છે! એને ટાળવા માટે, ભુલાવામાં નાખવા માટે, હું અનેક ઉપાય કરું છું. આડ રસ્તેથી જાઉં છું ઘડીભર માટે એની નજરથી દૂર થાઉં છું. હું માનું છું કે આખરે બલા ટળી ગઈ પરંતુ જરા પાછળ મોઢું ફેરવી નજર કરું છું તો ભાઈ પાછા હાજર જ છે.

હું સાવ મૂંગી મૂંગી કોઈ પણ પ્રકારની ગરબડ વિના જવા માગું છું. પરંતુ, એ વચમાં દખલ કરીને ધમ ધમ્ અવાજ કરતો ચાલવા માંડે છે હું કંઈ ધીમેથી કરવા ચાહું છું તો એ વચ્ચે જ મોઢું ખોલીને પોતાની જ વાત જોરજોરથી કરવા માંડે છે.

પ્રભુ, આ કેટલી શરમની વાત છે કે તે કોઈ બીજું નથી, પણ મારું જ નકટું 'અહમ્' છે. એ શરમ જેવી ચીજને જ ઓળખતું નથી. એને સાથે લઈને તમારા મિલન માટે તમારા દ્વાર પર આવતા હું શરમ અનુભવું છું અને, એને ટાળી પણ નથી શકતી, હવે હું શું કરું!'

એક ધૂની પ્રવાસી ફરતો ફરતો જંગલમાં પહોંચી ગયો. ત્યાં એના વલ્કલથી શરીરને નહિવત ઢાંક્યું હતું એવો એક આદિવાસી મળ્યો. પણ તે સાવ નિરાશ અને માંદલો લાગતો હતો. પ્રવાસીએ પૂછ્યું : 'ભાઈ, તારી આવી દશા કેમ? શરીરે ઠીક નથી? અને કપડાં ય પૂરાં પહેર્યા નથી!'

'હમણાં અહીં કશો શિકાર મળતો નથી. જે કંઈ હતું તે તો શહેરના શિકારીઓએ આવી આવીને પૂરું કર્યું. હવે તો ખાવાના સાંસા પડે છે. કેટલાય દિવસથી લગભગ ભૂખ્યો છું. ખાઈ શકાય એવાં મૂળિયાં શોધીને ખાઉં છું. પણ તેનાથી કંઈ પેટ ન ભરાય. એટલે આજે મારી આવી દશા છે. અને આવી હાલતે કંઈ કામ પણ થતું નથી. એટલે કપડાંની ય ત્રેવડ ક્યાંથી કરું!'

પ્રવાસીને એની વાત સાંભળી દયા આવી. એની પાસે પોતાનાં કપડાંની જોડ પણ હતી અને ભાતું પણ હતું. પણ એને શું સૂઝ્યું તે આદિવાસીને કહ્યું : 'જો ભાઈ, મારી પાસે કપડાં ય છે એક જોડ અને એક ટંકનું ભોજન પણ છે—એમાંથી તું કહે તતને આપું : કપડાં કહે તો કપડાં ને ભોજન કહે તો ભોજન.'

'મને કપડાં જ આપો.' આદિવાસીએ કહ્યું.

'આ શું? તું દિવસોથી ભૂખ્યો છે છતાં ભોજન નથી માગતો અને કપડાં માગે છે?' આદિવાસીને તો ત પડશે છે એના કપડાં ય બહુ થાય!'

'પણ એક ટંક ખાઈને પછી બીજા ટંકે શું કરું? તે કરતાં તમે કપડાં આપો તો તે પહેરી ધીરે ધીરે પાસેના શહેરમાં જાઉં અને ત્યાં વળી કંઈ મળી જાય તો ખાઉં. પછી વળી કંઈ કામધંધો શોધું, મજૂરી કરું તો મારી કાયમની ભૂખ ટળે!'

'વાહ ભાઈ તું તો અક્કલવાળો છે! લે આ કપડાં અને મારા ભાતુંનો અર્ધો ભાગ પણ લે. જરા આરામ કર. પછી મારી સાથે જ ચાલ. મારી સાથે રહેજે. મને તારા જેવા માણસો ગમે છે—જે એકલા માત્ર નજીકનો જ નહીં પણ પહેલા આગળનો વિચાર કરે છે.'

☆

નાના મનુનો જન્મદિવસ હતો. ઘરે મહેમાનોને જમવા નોતર્યા હતા. મનુ તો મઝાનાં કપડાં પહેરી મહાલતો હતો—આજે બધા એને રોજ કરતાં વધારે માન આપતા હતા. એના પાડોશી ગોઠિયાને પણ એણે જમવા તેડ્યો હતો.

મનુનાં બા તો બપોરના રસોડામાં વાનગીઓ તૈયાર કરવાની ધમાલમાં હતાં. એમની મદદે પડોશનાં બહેન પણ હતાં—છતાં એમને રસોડાની બહાર પગ મૂકવાની ફુરસદ ન હતી.

સાંજ પડી. મહેમાનો ધીરે ધીરે આવવા લાગ્યા. તે સૌને મનુના પિતા દીવાનખાનામાં આવકાર આપી બેસાડતા. મનુ તો ઘડીમાં આ ઓરડામાં હોય તો ઘડી પેલા ઓરડામાં હોય. આજે એ રોજ કરતાં વધુ ચંચળ બની ગયો હતો.

મહેમાનો મનુને આવતા વેંત જ માથે હાથ ફેરવતા અને કહેતા : 'કેમ આજે તારી વર્ષગાંઠ છે, ખરું? સો વર્ષનો ડોસો થજે હોં!'

'ના, હું ડોસો નહીં થાઉં. ખાલી સો વર્ષનો થઈશ.' એક મહેમાનને જ્યારે મનુએ એમ કહ્યું ત્યારે તો આખો દીવાનખંડ હાસ્યથી ગાજી ઊઠ્યો.

મનુના પિતા તો દીવાનખાને હોય કે બારણે હોય સૌને આવકાર આપે, બેસાડે.

મનુને થયું : પિતાજી આ બધાને આવકાર આપે છે તો મા કેમ રસોડામાંથી બહાર આવતી નથી? એને હોંશ નહીં હોય? બે ત્રણ વાર એના મનમાં એ વિચાર આવી ગયો. પછી તો એ સીધો રસોડે જ ગયો.

'મા, બાપુજી બધાને આવકાર આપીને બેસાડે છે અને તું તો રસોડામાંથી બહાર જ આવતી નથી! શું મહેમાનોને તું ઓળખતી નથી?'

'સૌને ઓળખું છું. પણ તારા પિતા ત્યાં છે—પછી મારું શું કામ?'

'પણ ઘર તારું નથી? હું તારો દીકરો નથી? મારી વર્ષગાંઠનો તને હરખ નથી?'

'બધું છે, મનુ. પણ તેં ઝાડ તો જોયું છે ને?'

'હા.'

'એમાં શું શું હોય છે?'

'થડ, ડાળીઓ, પાંદડાં.'

'બીજું કંઈ નથી હોતું?'

'ફળ કે ફૂલ હોય!'

'એ સિવાય?'

'એ સિવાય વળી બીજું શું હોય?'

'કેમ મૂળિયાં ન હોય?'

'હા, એ તો હું ભૂલી જ ગયો, બા!'

'તો શું મૂળિયાં, ઝાડની પેઠે જમીનની બહાર હોય છે?'

'નહીં.'

'તેથી શું ઝાડ તેનું નથી?'

'છે જ, બા.'

'તે જ રીતે તું ય મારો છે ને ઘર પણ મારું છે. પણ મારું સ્થાન અહીં છે ને તારા પિતાનું દીવાનખાનામાં. સમજ્યો ને? જો, નકામી હઠ ન કરતો. જા મહેમાનો સાથે બેસ.'

'મા, તું તો મને બહુ વહાલી લાગે છે.' કહેતો મનુ રસોડાની બહાર ભાગ્યો.

☆

માણસાઈની મહેક

'રવિશ' સાહેબે મને એક અજબ કિસ્સો કહ્યો તે અહીં રજૂ કરું છું. કવિશ્રી 'રવિશ' સિદ્દિકી જ્વાલાપુરના વતની છે. જ્વાલાપુરની ટપાલ ઓફિસમાં સુખલાલજી નામના એક ભાઈ વર્ષોથી કામ કરતા આવ્યા છે. 'રવિશ' સાહેબ જ્યારે એમની વાત કરે છે ત્યારે હૃદય પ્રેમથી દ્રવી જાય છે. સુખલાલજી કર્મયોગનો ઉત્તમ નમૂનો કહી શકાય એવા છે. પોતાના કામમાં પૂરા પાવરધા, અતિશુદ્ધ પ્રમાનદાર, અને અતલ સંતોષી. કેટલી ય વાર બઢતી સાથે એમની બદલી થઈ શકતી હતી, એવા પ્રસંગો આવ્યા પણ એમણે ના પાડી કે 'હું અહીં જ સારો છું. મારે વધારે લઈને શું કરવું છે?' 'રવિશ' સાહેબ અને એમના મિત્ર કાયમ ટપાલ નાખવા અને ટપાલ લેવા ટપાલ ઓફિસે જતા, બસ એટલો જ સંબંધ. એ સિવાય સુખલાલજી સાથે વિશેષ ઓળખાણ નહીં. સાહેબ સલામ થયા કરતી. જ્યારે જ્વાલાપુરમાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તેમાં 'રવિશ' સાહેબનું બધું ગયું,-બળ્યું તેમ લૂંટાયું પણ. અને 'રવિશ' સાહેબ બધું પડતું મૂકીને મુરાદાબાદ ચાલ્યા આવ્યા.

એક દિવસ એમના પર સુખલાલજીનો પત્ર આવ્યો. એમાં જ્વાલાપુરના મહત્ત્વના સમાચાર હતા અને છેલ્લે લખ્યું હતું–'જનાબ, હું તો ગરીબ માણસ છું, પરંતુ મારી પાસે થોડી બચત છે ખરી. તમે જો એ સ્વીકારો તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.'

આપણે જરા આ પર વિચારીએ. આ તે કેવો માણસ છે કે લાલચમાં પડતો નથી, ડરતો નથી, અને છતાં તેને પ્રેમની આટલી બધી કદર છે અને પ્રેમનો આટલો અહર્નિશ ઉપાસક છે. એવાને જોઈને, એમને વિશેની વાત સાંભળીને, દુખી અને હતાશ હૃદય ફરી પુલકિત થઈ જાય છે અને યાદ આવે છે કે કળિયુગમાં શેતાનનું રાજ્ય ભલે હોય, ભગવાન પણ પોતાનું સિંહાસન છોડીને કોઈ અજ્ઞાતવાસમાં નથી ગયા.

—કુ. રેહાના તૈયબજી

☆

બાગમાં તો ફૂલ હોય જ અને ફૂલ હોય ત્યાં પતંગિયાં પણ હોય જ, તેની વાત જવા દઈએ, પણ લીલા ઘાસના મેદાનમાં યે, ઘાસ પર ક્યાંક ક્યાંક સાધારણ ફૂલ ડોકિયાં કરતાં દેખાય છે. ગાજર આદિ છવાત દેખાય છે તેમ પેલાં સામાન્ય ફૂલો પર સામાન્ય તેમ જ અસાધારણ રંગ ભાતવાળાં પતંગિયાં પણ ભમતાં દેખાય છે. એમ જોવા જઈએ તો હૃદયને ગ્લાનિ કરનારા વાતાવરણમાં ય ક્યાંક ક્યાંક માણસાઈ ડોકિયાં કરતી દેખાશે. જો તેની મહેક અને મધુનાં રસિયા પતંગિયાં બનીને એવાં માણસાઈનાં ફૂલોને શોધી આરાધીએ તો જીવન વિશેની અટલ શ્રદ્ધા જાગ્રત થયા વિના ન જ રહે, જીવનને ઓછું બળ ન મળે અને કશી અપેક્ષા વિના જ પોતાનો ધર્મ માનીને જે માણસાઈને મહેકાવ્યા કરે છે, તેમને પણ તેમના જીવનકાર્યમાં સમર્થન મળતાં તેમની ધર્મનિષ્ઠા વધારે દૃઢ થશે.

નવાઈ શેની?

આજે જ્યારે ચોતરફ સ્વાર્થપરાયણતા વ્યાપી છે ત્યારે અન્યત્વસ્થાન જેવી પરમાર્થની વાતો કોણ સાંભળશે? આવી કશા પરિણામ વિનાની પ્રવૃત્તિ શા માટે? આમ તો બધા વચ્ચે તમે શીંદા ગાંડામાં ખપો!' એક સેવકને ત્યાંના એક મિત્રે સલાહ આપી

'હું જે કંઈ કહું છું તેમાં નવાઈ જેવું કે નકામું શું છે તે જ મને સમજાતું નથી' સેવકે કહ્યું

'જેનો જવાબ ન જડે કે પડઘો ન પડે ત્યારે મૌન મોંઘું શું કરવું?'

'જવાબ મળે કે પડઘો પડે એટલા માટે તમારો જ દાખલો લો. એક વાર તમે બેકાર હતા ખરું ને?'

હા પણ તેને ને આને શો સંબંધ?

'ઘણુંય તમે ક્યાં સુધી નોકરી માટે પ્રયાસ કરેલા?'

પૂરાં દોઢ વર્ષ'

'ત્યાર પછી?'

નોકરી મળી'

તેમ જ પાડું કરું છું' આમાં નવું શું છે? હા માણસ પોતા પૂરતી પ્રવૃત્તિ વિશે મારી જેમ વિચારી શકે છે પણ બીજા માટેની પ્રવૃત્તિ વિશે આવું વિચારી શકતો નથી એ જ કંઈ નવું ગણાય' તમારી સલાહ તો ભૂખ્યા માણસને ગણું કે 'સુધી પ્રયાસ કરવા છતાં રોટલો ન મળે તો આપઘાત કરવો એવી છે' ખરી રીતે ભૂખ્યો માણસ મરતાં સુધી રોટલા માટે પ્રયાસ કરે અને નહીં મળે તો મરી જશે પણ પ્રયાસ છોડશે નહીં દુષ્કાળમાં જ લોકો અન્ન જ અન્ન જ કરે, ભોગે જ પાન માગે તમ ચાલ કે સ્વાર્થ વ્યાપ્યો છે ત્યારે જ પરમાર્થ પર ભાર હું મૂકું છું, છે આમાં નવું કાંઈ?'

કાચા મિત્રને કશો જવાબ જડ્યો નહીં

*

એ વિચાર

કરમચંદ ૨૬ જ્યારે એક વાર મજૂર લત્તામાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે શેરીમાં રમતાં સુકલકડી, નિસ્તેજ, રોગ પીડાતાં નાનાં મોટાં છોકરાંઓ જોઈને એમના મનમાં દયાવૃત્તિ ઉભરાઈ આવી એક દરે એમના વિચાર પર એ પડઘો કે લત્તામાં ગંદકી અનારોગ્ય વિશેષ છે એકાદ દવાખાનું ખોલ્યું હોય તો આ લોકોને રાહત થાય ખરી બિચારા પૈસેટકે તૂટેલા એટલે દવાદારૂ ક્યાંથી કરે? ઘરગથ્થુ ઇલાજો કરે ને રિબાયા કરે એમ કરતાં સારું તો થાય પણ શરીર તૂટે તે ફરી વળે નહીં. થોડાક મિત્રોના સહકારથી આ લત્તામાં એક ધર્માદા દવાખાનું ખોલ્યું જ

એમના મનમાં ઊગેલો એ વિચાર થોડાક વખતે અમલમાં મૂકાયો દવાખાનું ખૂલ્યું અને લત્તાના મજૂર કુટુંબો એનો લાભ લેવા લાગ્યા એનાથી લાખી માંદગીમાંથી દર્દીઓ ઊગરી જતા ખરા, પણ તે લત્તામાં એક દરે માંદગીનું પ્રમાણ ચિંતાજનક રહેતું

ભારત સેવક સમાજમાં કામ કરતા રામભાઈ પણ એક વાર એમ જ એક મજૂર લત્તામાં જઈ ચડ્યા ત્યાં પણ લગભગ એવી જ નિસ્તેજ માંદગી જ હતી એ તો ઘરે ઘરે ઘર ક્યાં અને બધી પરિસ્થિતિ તપાસી સુકલકડી નિસ્તેજ બાળકો તેજસ્વી સ્ફૂર્તિલાં કાંતિમાન શે થાય? એ પ્રશ્ન એમના મનમાં પણ ઊઠ્યો એમણે તો વધુ વિચાર માટે ફરી બે ત્રણ વાર પણ એ લત્તામાં આંટા માર્યા એમણે નક્કી કર્યું કે સામાન્ય આરોગ્યની ટેવો સૌએ અપનાવે એવું પાના રૂપ સાંપડ્યું વાખ્યા બની ટેવનો પ્રચાર કરવો અને લત્તામાં એક નાનો અખાડો કાઢવો' અને ત્યાં થોડીઘણી દવાઓ પણ રાખવી એ માણ લત્તાના માણસોની એક નાનકડી સભા ભરીને પણ પોતાનો વિચાર મૂક્યો કશું નથી તેના કરતાં નવું જે થાય તે સારું એ વિચારે સૌએ એ વિચારને વધાવી લીધો અને રામભાઈના પ્રયાસથી ત્યાં અખાડો ખૂલ્યો એક વ્યાયામ વીરે દરરોજ બે કલાક પોતાની સેવા આપવાનું કબૂલ્યું અને અખાડો ચાલ્યો. અખાડો આમ તો આખો દિવસ ખુલ્લો રહેતો એટલે નાની નાની રમતો માટે પણ છોકરાંઓ અખાડાનો આશરો લેતા ત્યાં નાહવાની સગવડ પણ રાખેલી તે નાહવા પણ ખરા અને વ્યાયામ શિક્ષક આવે ત્યારે તાલીમ પણ લેતા અને તજ જેવી સામાન્ય માંદગી માટે ત્યાં રાખેલી દવાપેટીમાંથી વિગત વિચારીને દવા પણ દેતા ધીરે ધીરે એ લત્તામાંના દાખલાઓમાં માંદગી ઘટી અને શરીર સશક્ત, સ્ફૂર્તિલાં થવા લાગ્યાં

[૭૫]

વાસ્તવમાં નિર્ગુણ સ્વરૂપના પ્રાગટ્ય માટે આ સગુણ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, પરંતુ પરિણામ વિપરિત આવ્યું.
લોકદૃષ્ટિમાં, સગુણે નિર્ગુણને ઢાંકી દીધો.
એનાથી વિરૂદ્ધ. વિચારકોની દૃષ્ટિમાં, દ્રષ્ટાની, નિર્ગુણતાની દિપ્તિ એટલી ફેલાય છે કે, દૃશ્યનો-સગુણનો-લોપ થાય છે.
સર્વ સામાન્ય લોકદૃષ્ટિ,
એ બંનેથી ભિન્ન છે ભક્તિની દૃષ્ટિ.
એનાથી વ્યુત્થાન અને સમાધિ, બંનેની ઊણપ દૂર કરનારી સમરસ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.
એ સમરસમાં, દૃશ્યનો લોપ ન થતા દૃશ્યનું તેજ ભાસમાન થાય છે.
એ અવસ્થામાં ઈશ્વર ચૈતન્ય-સ્વરૂપમાં, સગુણમાં, બિરાજમાન રહે છે.
તો પણ ચૈતન્યને તે પારના તત્સ્વરૂપ નિર્ગુણનો ભાસ થતો જ રહે છે.
શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ તો તદાકારતાનો લોપ થાય છે.
અને તદાકાર થઈએ તો શબ્દનો લોપ થાય છે
આ છે કાયમની ગુલ્કેલી.
પરંતુ સમરસ અવસ્થામાં અહિંયાં ૐકારનું ઉચ્ચારણ પણ કરી શકીએ છીએ,
અને ત્યાં તદાકાર પણ થઈ શકીએ છીએ.
એ અવસ્થાનું ટૂંકમાં વર્ણન કરી શકીએ.
પ્રેમ કલિકામાં ઢાલવેલું પ્રખર તેજ.
૧ સગુણથી નિર્ગુણ પ્રગટ થાય.
૨ દૃશ્ય લુપ્ત ન થતા દૃષ્ટાનું તેજ ફેલાય.
૩ ચૈતન્યની ક્રીડામાં, કર્મયોગમાં, વ્યવહાર કરતાં તે પરની શાંતિનો અનુભવ કરીએ.
૪ શબ્દ બોલતાં નિઃશબ્દમાં લીન રહીએ
૫ પ્રેમની કોમળતા અને જ્ઞાનની પ્રખરતાનો યોગ સાધીએ.

આ રીતે અવસ્થાનું વિવરણ થઈ શકે છે.
જ્ઞાનદેવના ગુરુ જ્ઞાનદેવને કહે છે:
'એ અવસ્થામાં તું બિરાજમાન રહે.'

[૭૬]

સર્વત્ર સુખ-સામ્યની યોજના કર્યા વિના હરિની સમાધિ નહીં મળે.
ભેદભાવનું નિકંદન કરીને,
સુખ-સામ્ય સંપાદન કરવામાં બુદ્ધિનો વૈભવ છે.
પરંતુ દુર્દૈવ છે કે અવાંતર સિદ્ધિ, રિદ્ધિ અને નિધિ પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય, બુદ્ધિનો વૈભવ માને છે.
પરંતુ જ્યાં સુધી સુખ-સામ્યરૂપી પરમાનંદ તરફ મન વળે નહીં.
ત્યાં સુધી એ બધી ઉપાધિઓ જ છે.
જ્ઞાનદેવને તો એ જ એક ધ્યેયમાં,
એ જ હરિમય સમાધિનું ચિંતન કરવામાં,
એને માટે વ્યાકુળ રહેવામાં,
રમ્ય સમાધાન મળ્યું છે.

[૭૭]

સેવકે કષ્ટો સહન કરીને સેવા કરી,
ફળ એ આવ્યું કે સ્વામીના હૃદયનો એ સ્વામી થઈ ગયો.
અર્થાત્ એનું પ્રથમનું સેવકપણું ગયું, અને એને સ્વામીપદ મળ્યું.
તો પણ તે સ્વામીને ભૂલ્યો નહીં.
તેણે પોતાનું સેવકપણું જ કાયમ રાખ્યું.
સ્વામીએ કરવું એ જોઈએ કે તે સેવકને સ્વામીત્વ પદ આપે.
સેવકે એ કરવું જોઈએ કે તે નમ્રતાપૂર્વક સેવકત્વ પદ ન છોડે.
એમાં માધુરી ભરી પડી છે.

૧૬. રાત દિવસ ચિંતિત રહું છું

[૭૮]

કૃષ્ણ અવતારનું એ મધુર ચિત્ર-

હજી પણ ભક્તોના ચિત્તમા સદા રમતુ રહે છે
ઉપર મેઘ ગર્જે છે
નીચે મેઘ શ્યામ હરિ બસી બજાવે છે,
બ્રહ્મવિદ્યાના શિખર પર પહોચી
સામાન્ય ગોવાળ પેઠે ગાયો સાચવી રહ્યા છે
સનકાદિઓ માટે પણ એ દૃશ્ય કલ્પના બહારનુ છે
બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થયો અને કર્મો ખરી પડ્યા,
એ એમનો અનુભવ
એણે તો બ્રહ્મમા કર્મ ભેળવી દીધુ
નિવૃત્તિનાથ પર એની કૃપા છે,
અને ભક્તોને એનુ અભય વચન છે,
તમે લોકો નિરતર કર્મ કરતા છતા
મારી ભક્તિથી મોક્ષ પામી શકો છો,
તમારે ડરવાનુ કોઈ કારણ નથી

[૭૯]

કૃષ્ણ અવતારમા જેના સાનિધ્ય માટે એક આકાશને બીજા આકાશની ઈર્ષ્યા થતી હતી
અને જેના સ્પર્શ માટે યમુનાના જળ ઉપર ચઢતા હતા,
આખા જગતની આખો પોતાની તરફ આકર્ષિત કરનારા
અને મનની ગતિને કુઠિત કરી દેનારા એ પ્રભુ,
આજે અમારે માટે કમર પર હાથ રાખી ભીમા નદીને કિનારે ઊભા છે
પ્રપચરૂપી નદી ભયાનક લાગે છે,
પરતુ ઊડી નથી
સકેત દ્વારા તે બતાવી રહ્યા છે
એમા કમરપૂર જ પાણી છે
એમની એ સમચરણ મૂર્તિ સૌને સમત્વાચરણનો બોધ દઈ રહી છે
વાસ્તવમા એ મૂર્તિ છે આપણી હૃદયસ્થ
પરતુ બહારનો સ્વાગ બનાવી ઊભી છે
હૃદયપરિવર્તન ક્યારે થશે?
એ મૂર્તિ હૃદયમા ક્યારે પ્રગટ થશે?
અને એનો શબ્દ ભીતરમાથી ક્યારે સ્પષ્ટ સભળાશે?
જ્ઞાનદેવને એ જ એક વ્યાકુળતા લાગેલી છે
હજી પ્રાણ બાકી છે
એટલા માટે એ વ્યાકુળતાને કારણે બહાર નીકળવા ઈચ્છે છે
નીકળી ગયા પછી ન જાણે શુ થશે?

[૮૦]

જ્ઞાનદેવ ભગવાનને કહે છે
'ભગવન્! એ સાચુ છે કે હુ એક સામાન્ય પતિત જીવ છુ
પરતુ તારો મુદ્રાકિત ભક્ત છુ'
કાગળનુ ચીથરુ એની હસ્તી શુ?
પરતુ એની પ્રતિષ્ઠા માટે રાજાને પરિશ્રમ કરવો પડે છે
રાજાના હસ્તાક્ષરવાળા કાગળના ટુકડાની શી વિસાત?
પરતુ રાજાની પોતાની કિમત જેટલી જ એની કિમત!
એ સ્થિતિ મારી છે
હુ તો તારી પતાકા છુ—તારા યશને ફરકાવનારી,
તારો આજ્ઞાપત્ર છુ તારી આજ્ઞાને પ્રગટ કરનારો
તુ સ્વીકાર કર કે એની પ્રતિષ્ઠા જાળવીશ

[૮૧]

ભ્રમર ફૂલ તરફ આકર્ષિત થાય છે
અથવા, તરસ્યાને પાણીનુ જ ધ્યાન હોય છે,
બરાબર એવી રીતે—ઈશ્વર માટે એવુ આકર્ષણ થવુ જોઈએ
એની મુખ્ય મુશ્કેલી છે
એક વાર આકર્ષણ થયા પછી છૂટવાનુ જ નથી
પછી એ જ એક સ્વાદમા, બીજા બધા સ્વાદ વિલીન થઈ જશે
કિ બહુના? એ એક સ્વાદથી બધા સ્વાદ સ્વાદુ થઈ જશે

સુરેશને, સવારે એક મિત્રને મળવા સ્ટેશને જવાનું હતું. રોજ કરતાં તે જરા વહેલો ઊઠ્યો, અને નિત્યકાર્યો પણ ઝડપથી આટોપી લીધાં. ગાડીનો સમય થવા આવ્યો હતો એટલે ભારે ઉતાવળમાં હતો. તો ય એણે ધીરજથી કપડાં પહેર્યાં, નાની સરખી પડેલી કરચલી પણ સરખી કરી. લઘરવઘર વાળને પણ સરખા કર્યાં. કપડે ક્યાંક ડાઘ તો નથી ને? તે પણ બરાબર જોઈ લીધું. બૂટ પણ તે પરની ધૂળ ઝાટકીને પહેર્યાં અને જવા નીકળી પડ્યો.

રસ્તે પાનવાળાની દુકાનેથી પાન લઈને મોઢામાં દાબી ઝટ ઝટ રસ્તો કાપવા લાગ્યો. મિત્રને આપવાનો એક પત્ર છે કે નહીં એ જોવા એણે ગજવામાં હાથ નાખ્યો તો એક નકામો કાગળ હાથમાં આવ્યો. સુરેશ તેની સ્વચ્છ-ડૂચો કરતો રસ્તામાં ફેંકતો આગળ વધ્યો.

સડક હજી હમણાં જ વળાઈને ચોખ્ખી થઈ હતી.

વળી મૂળ કાગળ ગજવામાં શોધ્યો તો તે મળી આવતાં સંતોષથી તેને ફરી ગજવામાં સાચવીને મૂકી દીધો. દરમ્યાન પાનના રસથી મોઢું ભરાઈ જતાં સ્વચ્છ સડક પર પીચકારી મારી.

ઝટપટ સ્ટેશન પહોંચવા સિવાય એના મનમાં ત્યારે કશો વિચાર ન હતો. એટલે પોતાના કપડાં ને શરીરની ટાપટીપમાં સુરુચિ પ્રગટ કરતો અને પગલે પગલે ચોખ્ખી સડક પર સુરુચિનું દારિદ્ર્ય ફેંકતો ફેંકતો તે આગળ વધતો હતો.

એવામાં રસ્તા પરના એક મકાનના ઉપલા માળની બારીમાંથી કોઈએ એઠું ફેંક્યું તે સીધું સુરેશના નામ જ પડી

હતું, પણ સુઘરાઈથી વ્યવસ્થા બગાડ્યાનો રજ તો, વિચાર કરે તો થાય ને!

☆

વાતાવરણમાં કાવ્યમય નીરવતા વ્યાપી હતી. એ કોઈ પક્ષી ઊડતું તો તેની પાંખનો ફફડાટ સુધ્ધાં સંભળાતો. વાયુની લેરખી બારણાની બારીને સહેજ હલાવી જતી તે ય ધ્યાન બહાર ન રહેતું.

વાયુથી સેંજ ડાળખી ડોલતી અને લિમડાની કોઈ પાકી ગયેલી લિંબોળી 'ટપ્' દઈને જમીન પર પડતી એ ય સંભળાતું.

એવી નીરવતામાં સુરેશ ખંડમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો. આજે રજાનો દહાડો હતો એટલે નિરાંત હતી. વાંચવામાં એનું ચિત્ત સ્થિર થતું ન હતું. અકબંધ પડેલી ચોપડીને ઉથલાવવાનું એને મન થયું તે જ રીતે અકબંધ નીરવતાની ગાંઠ પણ ઉકેલું એવું એને થતું. ચોપડીને મૂકીને ખંડમાં બેચાર આંટા માર્યા. બારી પરનો પડદો ખસેડી બારી બહાર જોયું. વળી પાછા ફરીને ચોપડી હાથમાં લઈને ચિત્ત પરોવ્યું. રસોડામાં થોડો અવાજ થયા કરતો હતો. છોકરાઓની અવરજવરનો અવાજ પણ આડો આડો આવ્યા કરતો. કોઈ કોઈ વાર વાતચીત પણ સંભળાતી.

સુરેશ હવે ચોપડીમાં જાણે ખૂંપી ગયો હતો. વાંચનમાં રસ પડવા લાગ્યો હતો અને આગળ શું આવશે એનું કૌતુક પણ જાગ્યું હતું. એણે ઝડપથી વાંચવા માંડ્યું.

એવામાં એ વાંચતો હતો તે ઓરડામાં એનો દીકરો ... વર્ષનો બાળક આવ્યો પણ તે ... [illegible]

રડતુ નીચે ફગાવ્યા

અવાજ થતા જ સુરેશ ચોપડી પડતી મૂકી ઊભો થયો કપડાના હાલહવાલ જોઈને એનો ગુસ્સો કાબૂમા ન રહ્યો બાબો તો ઝટ ઝટ ઊભો થઈ ગયો વાગ્યાની પીડા યે ભૂલી ગયો અને કપડા સમેટવા લાગ્યો

પોતાનો કોટ ચૂથાયેલો કરચલીવાળો થયેલો જોઈને સુરેશ બાબાને જોરજોરથી ધમકાવવા માડ્યો "હારે કપડા કેમ દેવા ગયો? આ કોટમા કરચલી પડી નાખી, સાજે ફરવા જતી વખતે શુ પહેરીશ? કોણે તને કપડા લેવા મોકલ્યો?" આદિ શબ્દોએ વાતાવરણની અકબધ નીરવતાને પીંખી નાખી

એનો સાદ સાભળીને એની પત્ની રસોડામાથી ત્યા આવી પહોચી તો તેને પણ આકરા વેણ કહ્યા જ. બાબો તો તે દરમ્યાન ડરીને બીજા ઓરડામા સરી ગયો હતો

કપડાનો ઢગલો સરખો કરતી પત્ની અને ખીજાતા પતિ વચ્ચે ક્યા સુધી ચડભડ ચાલતી રહી અને નીરવતાને બરાબર ડહોળાતી રહી

ગહીનમધ શાતિભાવક નીરવતા તો કુદરત તરફથી વિના મૂલ્યે મળી હતી, એને પીંખી નાખી તો યે કઈ ખોટ જવાની હતી? અને કપડાની ઇસ્ત્રીના તો પૈસા પડે છે પૈસા પાણીમા ડાગ મારીએ તો યે ફરી ભેગુ થઈને સ્થિર થાય, તેમ ભૂગા થતા કે નીરવતા ફરી આકબધ સૂચાયેલી ઈસ્ત્રી થોડી આપોઆપ સગબધ થવાની હતી!

સોનાનું ઝાડ

'બાપા, સોનુ ઝાડ પર થાય કે?' ગગાએ બાપાને પૂછ્યુ

હો વે વાડીવાળા ખેડૂતને તો ઝાડ પર જ સોનુ મળે!

તે, આપણી વાડીના ઝાડ પર કેમ કોઈ દિ'યે સોનુ દેખાતુ નથી?'

ધાર કે, દેખાય તો તુ શુ કરે?

'ઝટ લઈ લઉં!'

તે તને દેખાય ને બીજાને ઝાડ પર સોનુ ન દેખાય!'

'દેખાય, બાપા!'

દેખાય, તો તે લીધા વિના રહે?'

ઝટ લઈ લે વળી '

બસ તો દીકરા થયુ'તુ એવુ જ પહેલા સોનુ ઝાડ પર જ થતુ તે બધા જ ચોરાઈ જતુ પછી ભગવાને કર્યુ એવુ સોનુ ઝાડ પર જ કે ખેતરમા જ થાય પણ દેખાય એકલા ખેડૂતને જ બીજાને નહી!'

'તે તમને દેખાય છે?'

સાવ ચોખ્ખુ '

મને ન દેખાડો?'

શુ કામ ન દેખાડુ? જો, સોનુ ઝાડ પર થાય ખરુ, પણ ઝાડ કઈ જમીનમા આવુકુ થોડુ થાય? થાય તો એમ જ ન વધે ને? એને રોપીને ઊછેરવુ પડે એના પર મઝાના ફળ થાય થોડા પખીઓ બગાડે કોઈ ચોરી પણ જાય, તો ય ઘણા સચવાય

'એ ફળ આપણે ખાઈએ અને વધારાના ફળો બજારમા વેચીએ. વેચીએ તો હાથમા શુ આવે?'

રોકડ પૈસા '

'એવુ જ અનાજનુ હવે એ પૈસાનુ સોનુ લેવુ હોય તો સોનુ ય ખરીદાય પણ સોનાથી કઈ પેટ ભરાય? અગ ઢકાય? એટલા સોનાનુ કઈ ઘર બને?'

ખાસ કઈ ન થાય '

તો દીકરા ભગવાને કર્યુ એવુ કે ખરા સોનાને ફળ અને અનાજનુ રૂપ આપી દીધુ અને કહ્યુ કે મહેનત કરે એટલે એ પાકશે અને પછી તમે ને તમારા ભાઈઓ એનો સદુપયોગ કરો. તમારી કાયા સોનાની બની જશે ને વાત પણ સાચી છે દીકરા, આપણા કણબી જેવા ખડતલ, આળસનો કાટ ન ચડે એવા કોઈના દેહ જોયા ખરા?'

'ના બાપા '

'બાઈ, દેહ એ તો જીવતુ સોનુ કહેવાય પણ માવ તો રતન છે રતન માનો કે નાર છે ઈ રતન' આ કાચી કાયા તે કાચુ સોનુ મહેનત કરીએ તો જ એ ખરેખુ થાય કા હવે સોનુ દેખાય છે ગગા?'

દેખાય છે બાપા બરાબર દેખાય છે

છગન કણિયાએ એક નાનકડા ગામમાં જઈને વસવાટ કર્યો. પોતાના કુટુંબમાં માત્ર પતિપત્ની જ હતા. આગની કમાણીનો પૈસો પણ ઠીક હતો અને કશો ધંધો ન કરે તો ય, વાંધો આવે એમ ન હતું. પણ ઘરે બેઠા બેઠા એને કંટાળો આવવા લાગ્યો. વળી લાગ્યું કે મારા જેવો અનુભવી આ ગામમાં નાનકડી હાટડી ચલાવે તો ચાલે તેમ છે. શહેર જેવી થોડી અહીં ઘરાકી હોય? એટલે થાકબાક તો શું લાગે? પણ દિવસ આનંદમાં પસાર થાય.

એણે એક મોકાની જગ્યા જોઈને નક્કી કરી અને ત્યાં સાધારણ એકઢાળિયું બંધાવવા માંડ્યું.

બધું તૈયાર થયું પછી કેવળ આગળના બારણાં જ બાકી રહ્યાં ત્યારે સુથારને એમણે ખાસ સૂચના આપી કે એમાં સાગમાં સારું લાકડું વાપરવું અને બરાબર મજબૂત બનાવવા.

'ઘરના પ્રમાણમાં બારણાં રાખીએ તો સરખું લાગે, વધારાનો ખર્ચ શું કામ કરવો?' સુથારે કહ્યું.

'બીજું તો સાધારણ ચાલે પણ બારણાં જ ખાસ મજબૂત જોઈએ. એનાથી જ દુકાનનું રક્ષણ થાય. નહીં તો કોઈની દાનત બગડે તો ઝટ ગણેશિયું ભરાવે ને કરી કમાણી લૂટી જાય. હા, બારણાંને ચાર મજબૂત સાંકળો, અને લોખંડનો જબરો આગળો પણ લગાવવાનો. તો જ નિરાંતે ઊંઘી શકાય.'

સુથારે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

દુકાન તૈયાર થઈ ગઈ. કણિયાએ દુકાનનું જરૂરી ફરનીચર બનાવવા માંડ્યું. તે પેલા સુથાર પાસે જ તૈયાર કરાવતો. પણ તે માટે દેવદારના ખોખાના પાટિયા જ વપરાવતો. તેથી સુથારે કહ્યું: 'આમાં જરા સારું લાકડું વાપર્યું હોત તો ઝાઝું ટકે ને? બારણાં માટે વધારે ખર્ચ કર્યો અને આમાં કેમ કસર કરો છો?'

'તને હજી દુનિયાની ગતાગમ નથી. અંદર તો કાંઈ નહીં હોય તો ય ચાલે! ગામડાની હાટડીના વળી ફરનીચર કેવું! પણ મને એમ કે ચાલો, દુકાન બંધાવી તો ફરનીચર પણ બનાવી લઉં, ઘા ભેગો ઘસરકો.' બારણાં સારા હોય તો દુકાન સચવાય.'

'ને ફરનીચર સારું હોય તો માલ સારો ન સચવાય, દુકાન શોભે નહીં?'

માલ તો, અહીં બધો ખપશે. જરૂર હશે તો લઈ જશે. નહીં તો સોનાના દામમાં મૂકીશ તો ય કોઈ લઈ જવાનું હતું? બારણાં તો સારા જોઈએ જ! ભલેને અંદર કશું ન હોય!'

કણિયાએ તો મૂહુર્ત જોઈને દુકાન ચાલુ કરી. ધીરે ધીરે સારી જામી ગઈ. આગનો અનુભવ, શહેરની પીઢો ય અનુભવ એમને અહીં ઘણો લાભકર્તા થયા. દુકાન તો છૂટક વેચાણ માટે કરેલી. પણ એમની અનુભવી આંખે જોયું કે અહીંથી અનાજ આદિ જથાબંધ ખરીદી શહેરમાં સીઝન વખતે વેચું તો સારો લાભ થાય એમ છે. એમણે નજીકના એક સગાના છોકરાને બોલાવી લીધો. બે'ક ગાડર પણ રાખ્યા અને દુકાન પર છોકરાને બેસાડી પોતે મોસમ વખતે આજુબાજુ જઈ માલની ખરીદી કરતા અને પીઠ જોઈને શહેરમાં મોકલતા. મૂળ તો દુકાન માટે મકાન બંધાવેલું. પણ પછી તો તેનો પાછળનો ભાગ વખાર તરીકે વપરાવા લાગ્યો. દુકાન અનાજ-કરિયાણાથી ખીચોખીચ ભરેલી રહેતી.

બે'એક વર્ષમાં તો છગનભાઈ પાસે પાંચ પૈસાનો જોગ વધ્યો. દુકાનનો પાછળનો ભાગ પણ વધાર્યો અને સારી પેઠે માલનો સંઘરો કરવા લાગ્યા.

તેમાં વર્ષ મોળું આવ્યું. પાછોતરો વરસાદ સાવ આવ્યો જ નહીં. ખેડૂતોને તો ચાર આની પાક પણ થયો નહીં. વેચવા જેટલું તો થયું ન હતું. પણ વેચ્યા વિના ચાલે નહીં. હાથ પર રોકડ નાણું તો થોડું ઘણું જોઈએ ને? છગનભાઈએ મોકો જોયો કે આ વર્ષે ભાવ આસમાને જશે. એટલે તો જેટલો માલ હાથમાં આવે તેટલો વેળાસર, ભાવો વધે તે પહેલાં જ હાથ કરી લીધો.

શિયાળો વીત્યો અને ખેડૂતો અને ગામડાંના માણસોના ઘરમાં દાણાની કોઠીના તળિયા દેખાવા લાગ્યા અને ઉનાળે તો દુકાળિયા જેવી હાલત થઈ ગઈ. છગનભાઈ જેમને ઉધાર ધીરતા તેમને કહ્યું: 'રોકડા હોય તો દઉં!' કહેવા લાગ્યા. ઘ [illegible] કચવાટ પેઠો. પણ ગામમાં કોઈ બીજી એવી મોટી દુકાન ન હતી કે છગનભાઈનો વટ મોળો પડે.

વરસાદના દિવસ નજીક આવતા આવતા તો અંદર વરપને માથે મોત ગાજવા લાગ્યું. છગનભાઈ પણ વાસણોથી માંડી જાતજાતની વસ્તુઓનો ઢગલો થઈ ગયો! સાવ ગરીબો ચીજ [illegible]

એમ કરવામાં છગનભાઈ તણાય એટલું તાલુકા ગામના એક માથાફરેલ ગણાતા માણસ સાથે એવા સોદામાં ઝઘડો થઈ ગયો અને તે 'જોઈ લઈશ' કહીને ચાલ્યો ગયો.

બે ત્રણ દિવસ પછી દુકાન તૂટી અને અંદરથી ઠીક અનાજ ઊપડી ગયું.

છગનભાઈએ મુખી પાસે ફરિયાદ નોંધાવી અને કહ્યું 'તમને રાતના ચોરી કરે એવો કોઈ વિચારનું અને જોરૂકો માણસ દેખાતો હોય તો કહો બાકી આ ભુખાળવા લોકો સખણા નહી રહે '

'અહીંનો માણસ કોઈ તૈયાર નહી થાય, કેમકે, તમે હમણાં હમણાં ખરાબ વરસને કારણે અનાજનો જે વધારે પડતો લાભ લો છો તેથી ગામલોકો રાજી નથી. તમારા ૪૦–૪૫ રૂપિયા માટે ગામની નારાજી વહોરીને કોણ જીવ જોખમમાં મૂકે? અને બહારનાનો આવા વખતમાં ખાસ ભરોસો નહીં અરજી કરો તો તમારા ખર્ચે પોલીસ પહેરગીર મળે ખરો પણ મારી તમને સલાહ નથી

કેમ, શા માટે?' કણિયાએ પૂછ્યું

આ તમારી દુકાન કોના પર ચાલે છે? ગામલોકો પર કે પોલીસ પર?'

ગામલોકો પર જ તો વળી'

'તો પછી, તેમને જ વિશ્વાસમાં લો.'

'સામે પૂછવા જાઉં એટલે મોંઘા થાય. આગલા કાયદા, આગળ કરે—મારે શી ગરજ છે?

'ગરજ તો ખરી જ વળી. આ તમે પોલીસ પહેરગીર રાખશો તો ખરા પણ કેટલા દિ'? ચાર પાંચ મહિના? એ પીય હાથી ઘોડા કાયમ પોસી શકાય? પછી વળી કોઈ અહીં તહીંનો માણસ રાખશો પણ એક વખતે ગામલોકોની રૂખ બદલાયા પછી તમે અહીં ધંધો કરી રહ્યા? હું ખિયા સુખિયા તો મળી જ આવશે ને તમારી દુકાન ચાલશે પણ ખરી પણ આજ જેવી નહી, અને આજનું સંઘરેલું વેર કોઈ ક્યારે કાઢે એ કહેવાય નહી માટે મારી સલાહ છે કે ગામને જ વિશ્વાસમાં લો. હું તો આવું બધું જોઈ જોઈને ઘરડો થયો એટલે અનુભવ પરથી કહું છું બાકી તો તમે કહેશો ને મારી ફરજ હશે તે હું બજાવીશ લોકોને અનાજ ધારો ધીરું ય વિચારીને આપી શકાતું હોય તે આપો કાલ વરસાદ પડશે અને મોસમ સારી જશે તો તમારી આજની વખાર પણ નાની પડશે!'

ઠીક હું વિચારી જોઈશ પણ તમે મારી ફરિયાદ નોંધી લો અને લખાણ કરો.'

'વારુ.' કહીને મુખીએ ફરિયાદ નોંધવાની વિધિ કરી. કણિયો ઘર તરફ વળ્યો

મુખી પાસે એક કાર્યકર ભાઈ પ્રવાસ કરતા, દુકાળની પરિસ્થિતિ જોવા આવેલા તે વાતચીત દરમ્યાન ત્યાં બેઠેલા હતા તે મુખીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા 'મુખી, તમે સાચી સલાહ આપી પણ પેલાને ગળે ઊતરી હોય એવું લાગતું નથી. આજે માણસને માણસ પરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે લગભગ બધા કણિયા જેવો જ વિચાર કરે છે જનતા ઉદ્યોગ કરે છે, જીવનને માટે જરૂરી એવા બધા ઉદ્યોગ કરે છે, અને સમાજ ચાલે છે પણ માણસને માણસનો ભય લાગવા માંડ્યો અને એણે સરકાર ઊભી કરી એકલી સરકાર નહી મસ મોટા પોલીસ અને લશ્કરની ફોજો ઊભી કરી. પોતે ભૂખ્યે પેટે રહીને એના ભરણપોષણની જવાબદારી ઉપાડી લીધી પ્રજાના પાંચ પંદર કે વધારે ટકા અર્ધનગ્ન રહેતા હોય તો વાંધો નહી, સૌને ગણવેશ પૂરા પાડ્યા, પ્રજાના અમુક ભાગને આકાશ નીચે જીવવું પડે તો વાંધો નહી, પોલીસો ને લશ્કર માટે તાલીમ બરાકો ને કિલ્લા બાંધ્યા, હળની કોશ માટે લોઢું મળતું નહી હોય તો વાંધો નહી, સૈનિકોને માટે તો ઊંચામાં ઊંચું પોલાદ મળવું જ જોઈએ એવું કર્યું હવે પ્રજાની હાલત એવી થઈ ગઈ છે કે એમની દેખભાળ કરનારાઓને તે પરથી એવો ભ્રમ થઈ ગયો છે કે અમે છીએ તો પ્રજા દુઃખે સુખે પણ જીવે છે અમે નહી હોઈએ તો શિયાળિયાંનું શું થાય' ખરી રીતે તો એમનો રોટલો ને આટલો પ્રજા પર જ છે પણ થયું છે ઊલટું આખી દુનિયામાં ચાલું છે જે ગામલોકોએ કણિયાને કમાણી આપી છે તેના પર એ વિશ્વાસ નહી મૂકે પણ પેલો સામેથી પૈસા લઈને રોફ કરશે એના પર વિશ્વાસ મૂકશે જ ને સલામ સુદ્ધાં કરશે. આખી દુનિયા આ રસ્તે છે અને સૌને શાંતિ પણ જોઈએ છે પણ પરસ્પરના પ્રેમ વિના વિશ્વાસ વિના શાંતિ કેવી?'

ભાઈ, તમારી બધી વાત તો હું ન સમજું પણ એનો તાગ મારા મનમાં આવી ગયો ભાઈ, હું તો સૌને અંદર અંદર સલાહસંપ રાખવાનું કહેતો આવ્યો છું પણ સ્વાર્થ વચ્ચે આવે ત્યાં શિખામણ કોણ સાંભળે?'

'વાત તો સાચી છે બાપુજી જવાને પે 'મારું કોઈ સાંભળતું નથી' એવું કહેવા વારો આવ્યા હતા એવો કપરો કાળ છે

કેટલાય સમયના મનોમંથન પછી ચિત્રકારના માનસપટ પર એક ચિત્ર અંકાયું અને તેના આગળા પાંછી પકડવા માટે વ્યાકુળ થઈ ગયા.

અને એણે ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. રેખાઓ આંકવા માંડી. રેખા આંકે અને વળી તે પર વિચારે. વળી ફેરવે. તે બરાબર છે કે નહીં તે માટે વળી ક્યાંય સુધી વિચારે. કાગળ પર સ્કેચ કરે અને વળી કંઈ ફેરફાર કરે. પણ ચિત્રનો વિષય જ કંઈ એવો અટપટો અને ભવ્ય હતો કે તે ઝડપથી, થોડા દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય એ શક્ય ન હતું. વળી કેટલુંક સર્જન કર્યા પછી કળાકારને લાગે કે આ ચિત્રને હમણાં રાખી, બીજું કંઈક કરી નાખું. દરમ્યાન પેલા ચિત્ર વિશે પણ મનમાં કશીક ઘડ બંધાશે અને તે વધારે ઝડપથી દોરી સકાશે.

આમ તેનું કામ આગળ ચાલતું હતું.

એવામા તેના સાવ નાના દેશમા યુદ્ધ આવી પડ્યું. સરકારી ફરમાન અનુસાર યુખ્તવયના બધાને લશ્કરી સેવામાં જોડાવાનું હતું તે પ્રમાણે કળાકારને પણ સૈન્યમાં ભરતી થવાનું આવ્યું. કળાકારે રાજાને ખાસ અરજ કરી કે હું પૂરેપૂરો દેશાભિમાની છું, મારા દેશની સ્વતંત્રતા મને પ્રાણથી ય પ્યારી છે. છતા જો મને સૈન્યમા ભરતી થવાની ફરજમાથી થોડા સમય પૂરતી મુક્તિ આપો તો હું તમારો અહેસાનમંદ થઈશ. કેમકે, હુ અત્યારે એક ભવ્ય વિષયનું ચિત્ર દોરી રહ્યો છુ અને મને લાગે છે કે એ ચિત્ર મારા દેશને મારું સાનામા સારું અર્પણ હશે. તે પૂરું કરી લઉં પછી હું ખુશીથી લશ્કરમા જોડાઈશ !

કળાકારની અરજી નામંજૂર થઈ. એને લશ્કરમા જોડાવાનો હુકમ થયો. કળાકાર મુસીબતમા આવી પડ્યો. ચિત્ર એના મનનો કબજો લઈ બેઠું હતું અને તે પૂરું કર્યા વિના તે બીજી કોઈ પણ ફરજ શાંતિથી બજાવી નહીં શકે એવું તેને લાગતું હતું. પણ હુકમનો અનાદર કરે તો એને માટે જેલ જ નિર્માઈ હતી. અને તેમ થાય તો કાયર અને દેશપ્રેમ વિનાનો - એવી છાપ કાયમને માટે તેને કપાળે લાગી જાય. અને તે કોઈ સામાન્ય માણસ નહી પણ આખા દેશમા જાણીતો એવો ચિત્રકાર હતો. નાગોથી સાથે જીવવું એ તો એક જિંદગીભરનો અસહ્ય મરણ હતી

ચિત્ર જેવી હાલતમાં હતું તેવી હાલતમાં બરાબર સચવાય એવી સૂચના પોતાની પત્નીને આપી તે સૈન્યમા ભરતી થઈ ગયો.

રણમોરચા પર છૂટતી ગોળીઓ વચ્ચે કે બેયોનેટ લઈને દોડતી વખતે પણ એના મનમાં પેલા અદ્ભુત કરવા ધારેલા ચિત્રના જ વિચારો આવ્યા કરતા, દુશ્મનના સૈનિકને બદલે એની નજર સામે પેલું ચિત્ર જ દેખાય, અને જ્યારે બંદૂક તાકવાની જરૂર પડતી ત્યારે એને લાગતું કે હું કેનવાસ પર નિશાન તાકી રહ્યો છું. અને એની મનોવેદના ખૂબ જ વધી જતી.

એક વાર એની ટુકડીને દુશ્મન-છાવણી પર એ ચિંતા હુમલો કરીને તેને વેરવિખેર કરી નાખવાનો સેનાપતિનો હુકમ આવ્યો. છાપો અણધારી રીતે જ મારવાનો હતો. અને થયેલી ગોઠવણ મુજબ એ ટુકડી દુશ્મન છાવણી પર ધસી ગઈ. ભારે ઘમસાણ ચાલ્યું. સેનાપતિના કેટલીક ધારણા ખોટી પડી દુશ્મન દળ ધાર્યા કરતાં વધારે અને ચડિયાતાં શસ્ત્રોવાળું હતું. એટલે એની ટુકડીને છેવટે પીછેહઠ કરવી પડી. એમ કરતા સૈનિકોની ખુવારી પણ ઠીક થઈ. દુશ્મન સૈનિકે છોડેલી એક ગોળી સીધી કળાકારના ડાબા હાથને વીંધી પસાર થઈ ગઈ. એ ઘાયલ થયો પણ હિંમત રાખી જેમ તેમ કરી બાકી સૈનિકો ભેગો નિયત સ્થળે પહોંચ્યો. ત્યાંથી સીધો તેને લશ્કરી હૉસ્પિટલમા લઈ જવામાં આવ્યો સરજ્યનને કળાકારનો ડાબો હાથ કાપી નાખવાની ફરજ પડી. હવે એ લશ્કરી સેવા માટે નકામો ગણાતા એને લશ્કરમાથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો.

મુક્ત થતાં જ એ ઘરે આવ્યો. પોતે અપંગ બની ગયો છે તે એ જાણતો હતો અને તેને કારણે પોતાને પડનારી તકલીફોનો તેને ખ્યાલ હતો, પણ તે સાથે એને એક વાતની ખુશી હતી કે પોતે દોરવા માંડેલું ચિત્ર, અપંગતાને કારણે વિશેષ મુશ્કેલી પડશે છતાં પૂરું તે કરી શકશે. કોને ખબર, કદાચ ગોળી હાથમાં ન વાગત, અપંગ ન થાત તો રણમોરચેથી પાછો જ આવવાનું થાત, ચિત્ર અધૂરું જ રહી જાત.

અપંગતાની વેદના ભૂલીને તે ચિત્ર દોરવા મંડી પડ્યો.

દરમ્યાન યુદ્ધ પૂરું થયું. તેનો દેશ વિજયી નિવડ્યો હતો. પણ કળાકાર તો તેનું ચિત્ર પૂરું કરવા મંડ્યો

હતો. એને માત્ર એક જ એક ધૂન હતી એનુ આરોગ્ય પણ પહેલા કરતા ઠીક થયલુ હતુ તેની ય એને ચિંતા ન હતી

અને જ્યારે એણે ચિત્રને પૂરુ કરવા છેલ્લો ટચ માર્યો ત્યારે એણે હાશ અનુભવી

ચિત્રકારે દોરવા માંડેલા ચિત્ર વિશે તેના મિત્રોને ખબર હતી—અને એણે જ્યારે પૂરુ થયેલુ ચિત્ર જોયુ ત્યારે તેમના મુખમાંથી 'અદ્ભૂત' એવા ઉદ્ગાર નીકળી પડયા

કોઈકે આ ચિત્ર વિશે—એના વિષય અને ભૂમિકા પર એક લેખ એક અખબાર પર તેના કળાવિષયક વિભાગમાં પ્રગટ થવા માટે મોકલ્યો ત્યારે તે વાંચી તંત્રીએ પોતાના પત્ર પ્રતિનિધિને ફોટોગ્રાફર સાથે ચિત્રની વધુ વિગત અને પ્રતિકૃતિ લેવા મોકલ્યા

ચિત્રકાર પાસે તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે તે પથારીમાં પડયો હતો. પત્રકારે કરેલી પૂછપરછના એણે બહુ ઉત્સાહથી જવાબો ન આપ્યા ચિત્રનો વિષય સમજાવવામાં પણ એણે ખાસ ઉત્સાહ ન દાખવ્યો

પણ ચિત્ર પોતે જ એટલું બધુ કહી દેતુ હતુ કે પત્રકારને તેથી અસંતોષ ન થયો એણે માન્યુ કે ચિત્રકારની તબિયત સારી નથી એટલે એ ઉત્સાહિત નથી

પત્રકાર ચિત્રની અને ચિત્રકારની પણ તસ્વીર લઈને વિદાય થયા

અને જ્યારે છાપામાં સચિત્ર પરિચય આવ્યો ત્યારે અનેક કળારસિકો કળાકાર ને અભિનંદન આપવા લાગ્યા કળાકારે કદી નહીં અનુભવેલી મૂંઝવણ અને અકળામણ અનુભવી

એણે પોતાના એક અંગત કળાપારખુ મિત્રને બોલાવી કહ્યુ 'હું તો હવે તારી સલાહ મારી તબિયત પણ સારી નથી અને કોઈને હું સારો જવાબ આપી શકુ એવી મારી માનસિક સ્વસ્થતા પણ નથી હુ થોડાક માસ માટે હવાફેરનું બહાનું કાઢી દૂર ક્યાંક એકાન્તમાં ચાલ્યો જાઉં છુ. તુ મારો સ્ટુડિયો અને ચિત્રની સાચવણી કરજે.

મિત્રે હા પાડી અને કળાકાર ક્યાંક એક એકાન્ત સ્થળે પત્ની સાથે ચાલ્યો ગયો

છાપામાં ચિત્રનો પરિચય આવી ગયા પછી અને અનેક કળાપારખુઓ એને નિરખી ગયા પછી તેની ખૂબ ચર્ચા થવા લાગી કેટલાક કળાવિવેચકોએ એવુ સૂચન કર્યું કે આવું અદ્ભૂત ચિત્ર આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે માટે સરકારે દેશની મુખ્ય આર્ટ ગેલેરી માટે ચિત્ર વિના વિલંબે ખરીદી લેવુ જોઈએ તે કોઈ ધનવાનના ખાનગી સંગ્રહમાં કે પરદેશમાં ચાલ્યુ જાય એ યોગ્ય નથી

અને એક દિવસ સરકાર તરફથી આર્ટ ગેલેરીના ક્યુરેટરનો પત્ર કળાકાર પર આવ્યો કે અમને એ જણાવતા અત્યંત આનંદ થાય છે કે તમારુ છેલ્લુ ચિત્ર અમે ખરીદી લેવા માગીએ છીએ, કેમકે તે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ સમુ છે આશા છે દેશની આર્ટ ગેલેરી માટે એ ચિત્ર આપતા તમને આનંદ થશે

કળાકારે માંદગીને બિછાનેથી લખી જણાવ્યુ તેનો સાર આવો હતો—

મારા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે મને અનંત માન છે આ દેશમાં જન્મ આપવા માટે હુ ઈશ્વરનો આભાર માનુ છુ મે યુદ્ધ ટાણે નમ્રપણે સરકારને અરજ કરી હતી કે હુ એક ચિત્ર દોરી રહ્યો છુ તે પૂરુ ન કરુ ત્યાં સુધી મને સૈનિક તરીકેની ફરજ બજાવવામાંથી મુક્ત રાખો તો હુ આભારી થઈશ પણ ત્યારે દેશને કળાકારની જરૂર ન હતી, સૈનિકની જરૂર હતી ગમે તેવા સૈનિકની જરૂર હતી અને હુ ખસૂસપણે સારો સૈનિક ન હતો છુ નહી આજે યુદ્ધની પરિસ્થિતિ નથી ત્યારે દેશને કળાકારની જરૂર જણાય છે પણ કળા એ કંઈ અવસરે પહેરવાનુ ઘરેણુ નથી એ તો હવા, પાણી, તેજ જેવુ જીવન સાથે જોડાયેલુ તત્વ છે, જીવનતત્વ છે. આ મારી અંગત માન્યતા છે

મને માફ કરશો એવી આશા રાખુ છુ હુ ચિત્ર આપી શકુ તેમ નથી તે સાથે તમને નમ્રપણે જણાવુ છુ કે એ ચિત્ર હુ દેશમાં કે પરદેશમાં કોઈને વેચવાનો નથી મારા સ્ટુડિયોમાં જ રહેશે અને તે જળવાઈ રહે તે માટે હુ કળાકારોના પ્રમુખ મંડળને સોંપવાની વ્યવસ્થા કરીશ, હવે હુ થોડા દિવસનો મહેમાન છુ એવી મારી ખાત્રી છે

કળાકારના કામગીરી વિગત જ્યારે અખબારોમાં પ્રગટ થઈ ત્યારે કળાજગતમાં ભારે ઉહાપોહ જાગ્યો યુદ્ધ જેવા રાષ્ટ્રીય ગૌરવના શિખરો સમા વિશિષ્ટ પ્રસંગે શક્તિ ધરાવતા કળાકારો કવિ-સર્જકોને મુક્તિ આપવી જોઈએ એવો પ્રબળ મત જાહેર થયો રાષ્ટ્રની ધારાસભામાં એ પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિસ્તને નામે ગૃહમંત્રીએ એ વાત ટાળી નાખી

અને ત્યાં ખબર આવી કે કળાકારે પ્રાણ છોડ્યા છે

હજરત અલીના વચન-મૌક્તિકો — અનુ શાંતિલાલ શાહ

પ્રકીર્ણ

—નિરાશા હમેશા વિનયની સાથે જાય છે

—અપવિત્રતા હમેશા ડહાપણની સાથે જાય છે

—બધી જ દુષ્ટ વાસનાઓ અને લાલસાઓથી દૂર રહેવુ એ મનનો મોટો અપનાસ છે

—બીરુતા હમેશા હૃદયની મૂર્ખતા અને નબળી શ્રદ્ધાનુ પરિણામ છે

—માણસની મહત્તા, મોટામા મોટી મુશ્કેલીઓ અને સ કટોમા પ્રગટ થાય છે

—ધરતી એ સૌથી મોટુ વિશુદ્ધ કરનાર તત્વ છે

—પાપનો એકરાર એ સૌથી મોટો બચાવનાર રક્ષક છે

—સત્ય એ સૌથી ઉત્તમ દીન છે

—જે માણસ ઈશ્વરથી ડરે છે અને પાપથી દૂર રહે છે તે હમેશને માટે સહીસલામત છે

—પશ્ચાત્તાપ કરતા મોટો ઉદ્ધારક કોઈ નથી

—તમારા પેટને પ્રાણીઓનુ કબ્રસ્તાન બનાવશે। નહી

—ગુસ્સાને તાબે થવા જેવુ બીજુ કશુ શરમજનક પાપ નથી

—મારી સામેથી આવરણો દૂર થાય તો પણ ઈશ્વર પ્રત્યેની મારી શ્રદ્ધામા કશો જ ઉમેરો થાય એમ નથી (અર્થાત્ અત્યારે ય કશા જ આવરણ નથી ને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે)

મૃત્યુ

—જીવતા લોકો ઊંઘે છે મરી જાય છે ત્યારે જ જાગી ઊઠે છે

—માણસ પોતાની ઇચ્છા વાસનાની લગામ ઢીલી મૂકી દે છે ત્યારે તે મૃત્યુને ઉતાવળે બોલાવે છે

—મૃત્યુ મહત્ત્વાકાક્ષા સામે હસે છે

—મૃત્યુ એટલે નશ્વર ચીજોથી નોખા પડી શાશ્વતમા ભળી જવુ

—મૃત્યુનુ વાર વાર ચિંતવન સ સારના મોહ માયા ઓછા કરે છે

—પૃથ્વી ઊપર પગ મૂકી ચાલતો એક દિવસ એની નીચે દફન થવાનો છે

ધનલિપ્સા

—ધનલિપ્સા મહત્ત્વાકાક્ષા વધારે ને સદ્ગુણોનો નાશ કરે છે

—ધનનો વારસો વારસદારોને દિલાસો આપે છે

—ધન વાસનાઓની જન્મદાત્રી છે

—પૈસા તેના માલિકથી જુદા પડ્યા વિના જરા ય ફાયદો પહોચાડતા નથી

—જેના સહકારથી કર્તવ્ય બજાવી શકાય કે જે પાલન થાય તે સાચી મૂડી.

સદ્ગુણો ને સત્કાર્યો

—સદ્ગુણો કદી નાશ પામતા નથી

—દુ ખીયા બનવા કરતા સદ્ગુણી બનવુ વધારે સહેલુ અને વધારે સારુ પણ છે

—માણસનુ મૂલ્યાકન તેના નૈતિક મૂલ્ય પર આધાર રાખે છે

—સદ્ગુણથી ગમે તેવા મન્દ સા ણસનુ મન પેનુ છતી લેવાય છે

—માણસનુ સૌથી ઉત્તમ કાર્ય સદ્ગુણી અને સદાચારી સાથે જોડાવુ તે છે

—સારા સાથે સારા થવુ એ સદ્ગુણની નિશાની છે

ન્યાય

—ન્યાય એ રાજાનો મુગટ છે

—ન્યાયી બનો તમારુ જ શાસન ચાલશે

—ગેરન્યાય ન્યાયને નુકશાન કરે છે

—ન્યાયી રાજા રૈયતની દુર્ગો રક્ષણ કરે છે

પ્રમાણિકતા

—પ્રમાણિકતા એ દિવ્યતાની છે તેથી એ પ્રભુની ઉદુસા છે

—આપેલા વચનનુ પાલન—એ નેકીનુ અનામ ચિનુ સ્વરૂપ છે

—સત્ય એટલે વચન અને દિવ્યમાર્ગ ની એક વાક્યતા

એ છોકરો કયા સ્ટેશનેથી ડબ્બામાં આવી બેઠો તે તો ખબર નથી. પહેલાં તો તે ખૂણામાં ઉભડક બેઠો હતો. ખોળામાં મેલી ઘેલી એક નાનકડી ઝોળી દાબીને. ગિરદી ઓછી થઈ અને જગ્યા ખાલી પડી એટલે કંઈક સંકોચ સાથે તે મારી સામેની પાટલી પર બેઠો. જૂજ જગ્યાના અભાવે આખી રાત જાગવું પડ્યું હોવાથી હું ત્રસ્ત હતો. આંખો ય ઊંઘને ઘેરાયેલી હતી. એટલે આવી સામાન્ય પણ મારી દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પર મારું ધ્યાન એકધારું રહ્યું નહીં. તો યે ઝોકાં ખાતાં ખાતાં મેં જોયું કે એના બન્ને પગની પાનીએ પાટા વીંટાયેલા હતા અને એના પોલાં પડી ગયેલાં ટૂંટીઆં ગઈ હતી. આંગળાં, ગૂમડાં અને છોલાયેલી ચામડી પણ દેખાતાં હતાં.

આગ તો તે સહી શક્તો હતો. તો યે તે પીડાતો હતો એ તેના શરીર પરનાં બાહ્ય ચિહ્નો પરથી મને જણાઈ આવ્યું. તે મૂંગો જ બેઠો હતો—તેનો અંગત સાથીદાર જેવું ડબ્બામાં કોઈ ન હતું.

એક સ્ટેશને ગાડી થોભતાં મેં ચોખ્ખા પાણીથી આંખ ઝારી અને સ્વસ્થ થયો. પેલા છોકરા પર મારી નજર ફરીને મંડાણી. તો મેં જોયું ના અની આંખો ઘઉં વર્ણ પીળી-તાંબા પીળી હળદર જેવી હતી. એટલી તો પીળી હતી કે ડોળાનો એ પીળો થયેલો ભાગ જ પ્રથમ દૃષ્ટિએ નજરે પડતો હતો. મને લાગ્યું "આને શું થયું હશે? ઉજાગરે તો આંખ લાલ થાય, પણ આ તો સાવ પીળી! કદાચ કમળો થયો હશે. પણ આવડા ભારે પગ...

એમ ને એમ એક કલાક નીકળી ગયો પણ કશું પૂછી શકાયું નહીં. અમારા વાંકાનેર સ્ટેશન આવ્યું. ગાડી થોભી. થોડી વારે એક જુવાન ફરતો ફરતો આવ્યો. તેણે પેલા છોકરાને ઓળખ્યો. અંદર આવ્યો. વાતચીત થઈ. ત્યારે છોકરાની વિગત જાણવા મળી. એને સખત કમળો થયો હતો. અને પગે પાણી ભરાયાં હતાં તે અર્ધો ભૂખમરો કારણે. તે એક સરકસમાં નોકર તરીકે કામ કરતો હતો. સરકસ પડાવ નાખે ત્યાં તંબૂ ખોડવા, ઉખેડવા, માલ સામાન ફેરવવો, સફાઈ કરવી વિગેરે મજૂરીનું કામ સરકસમાં તે કરતો હતો. સરકસે આ વર્ષે ચોમાસામાં એક થોડાક હજારની વસ્તીવાળા કસબામાં પડાવ નાખ્યો. પડાવ નાખી બધું સરખું કરતા હતા ત્યાં જ વરસાદ ચાલુ થયો. કામ કરનારાઓ પર પુષ્કળ બોજો આવી પડ્યો. ઝટઝટ તંબૂઓ ઠોકી દેવાના હતા. પણ ઝડપ કરી કરીને કેટલી કરે? ઘણો સામાન ભીંજાયો બગડ્યો અને કામ ઊલટું મોડું થયું. સરકસે કસબામાં રહીને પડાવ નાખેલો ત્યાં તો વરસાદનું પાણી સારી રીતે ભરાયેલું. કીચડ અને ગંદકીનો પાર નહીં. બધું ગોઠવાયા પછી ય ઉઘાડ નીકળ્યો નહીં. એમ ને એમ પંદર દિવસ નીકળી ગયા. પોણા માસથી એક પાઈની ય સરકસને આવક ન હતી. અને ખર્ચ તો એટલો થયો હતો કે અમુક અગત્યના માણસો સિવાય સરકસ કોઈને પગારની એક પાઈ સુદ્ધાં ચૂકવી શક્યું ન હતું!

ઉજાગરા, અતિ શ્રમ, અર્ધ ભૂખમરો, ગંદકી, સ્વચ્છ અને ભેજને કારણે પેલો તંદુરસ્ત છોકરો સખત કમળામાં પટકાયો. કશો ઉપાય નહીં. અને સરકસ જ્યાં થોભ્યું તે ગામમાં હોસ્પિટલની સગવડ પણ નહીં. છોકરાએ મેનેજરની ગેરહાજરીમાં સરકસ સંભાળતા ભાઈને વાત કરી કહ્યું કે મારા ત્રણસો રૂપિયા લેણા છે. મને થોડી ઘણી રકમ હું આપો જેથી હું રાજકોટ જઈને દવા કરાવું."

"આ જાનવરોને જ અમે અર્ધભૂખ્યાં રાખીએ છીએ, એમને કેમ ખવડાવવું એ જ પ્રશ્ન છે. રોકડમાં તો કાણી પાઈ પણ નથી. એમ કર. તું વિના ટિકિટે મુસાફરી કરતો રાજકોટ જા. ત્યાં પૈસાની સગવડ કરવા મેનેજર ગયા છે. તેમને મળ. તે તને થોડા ઘણા પૈસા આપશે. હોસ્પિટલમાં તો તને તરત દાખલ દાખલ કરશે. આવી તારી હાલત છે. એટલે એની તો ચિંતા નથી. હા, જો વિના ટિકિટે મુસાફરી કરવા માટે તને કોઈ પકડે તો અમને ખબર પણ લખજે. અમે છોડાવવાની વ્યવસ્થા કરીશું."

અને પેલો છોકરો ગજવામાં દસ આનાના પૈસા નાખીને વિના ટિકિટે ચડી બેઠો હતો. એક સ્ટેશને રીંગ આવ્યા તેને બધી વાત કરી. તેણે જવા દીધો.

રાજકોટ સ્ટેશને તે છોકરો ઊતર્યો ત્યારે કહેતો હતો. "જોઈએ હવે જેવા ભાગ્ય છું કે હું કિસ્મતને!"

[પાન ૩ થી ચાલુ]

સામનામાંથી પાયારૂપ ભાવાત્મક સત્યાગ્રહને આકાર મળ્યો. પણ તેટલેથી બેસી રહેવાની વાત ચાલે એમ નહોતી. જેટલી તૈયારી હોય તેટલાથી પરદેશી સરકાર અને તેનાં અનિષ્ટોનો સામનો કરવાની ફરજ પણ પડી. એવા અહિંસક સત્યાગ્રહી સામનામાંથી અસહકાર, સવિનયભંગ વગેરેનો જન્મ થયો અને સત્યાગ્રહનું અભાવાત્મક સ્વરૂપ પણ સારી રીતે પ્રગટ થઈ રહ્યું.

બેવડી પદ્ધતિઃ—સત્યાગ્રહના પ્રગટીકરણનો ક્રમ અને રીત કંઈક આવાં રહ્યાં. વ્યક્તિ અને સમાજ માટે ધ્યેય શું? વ્યક્તિનું ધ્યેય વ્યક્તિગત સ્વરાજ અને તે વડે સમાજની સેવા છે. સમાજની આદર્શ સ્થિતિ સર્વોદયમાં દેખાય છે. આમ સર્વોદય વ્યાપક આદર્શ બન્યો, એમાં સૌનો અને છેલ્લામાં છેલ્લા માનવનો ઉદય સમાયેલો છે એટલે તે સમન્વયકારી સર્વવ્યાપક સાધ્ય બને છે. આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કેમ કરવું? આ પ્રશ્નના ઉકેલ શોધવામાં આત્મરચના અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિકાસ પામ્યો. એના અનેક અંગ ઉપાંગ થયા અને સમાજના વિવિધ અંગોને તેનાથી નવો સ્પર્શ થયો, નવી તાજગી મળી. એમાંથી ખાદી, સ્ત્રી ઉન્નતિ, મજૂર કાર્ય, ગ્રામોદ્યોગો, વગેરેનો વિકાસ થતો ગયો. નિસર્ગોપચાર અને રામનામ આ રચનાકાર્યના મેરુ સમાન છે. ગાંધીજીના જીવનમાં એ છેલ્લે આવે છે પણ આખાય રચનાકાર્યમાં તે પ્રાણરૂપ છે. ગાંધીજીની આખી ય વિચારસરણી અને પદ્ધતિ નિસર્ગના વિકાસને ઝડપી બનાવનારી છે અને તે કુદરતી છે તેથી એમની આખીએ કાર્યપદ્ધતિને નિસર્ગ પદ્ધતિ કે ગ્રામ પદ્ધતિ કહી શકાય. તે સ્હેલા ચાર છે.

રચનારીત જ મુખ્ય:—સત્યાગ્રહની આ દ્વિમુખી પદ્ધતિમાં તેનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ જ મુખ્ય છે અને તે સદાનું અને કાયમી છે. તે ક્ષણે ક્ષણે ઉપયોગમાં આવતી કાર્યરીતિ છે. સત્ય ભાવાત્મક છે તેથી આ સ્વરૂપ સહેજે ભાવાત્મક બને છે તેનું અભાવાત્મક સ્વરૂપ અનિષ્ટના સક્રિય સામના માટે પ્રસંગોપાત્ત ઉપયોગમાં આવતું પ્રાસંગિક સ્વરૂપ છે. સત્યાગ્રહનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ સમજવું પ્રમાણમાં સહેલું છે. જ્યાં જ્યાં જે જે સત્ય લાગે, સત્ય દેખાય અને તે સમજાય તેવું આચરણ કરતાં રચનાકાર્ય કરવું, અને સ્વાયત્તતા અને સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાં એ એનો ઉદ્દેશ અને રીત છે. "સત્યની અવિશ્રાંત શોધ કર્યા કરવી, તથા જેવું અને જેટલું સત્ય સમજાયું હોય તેનો ખંતપૂર્વક અમલ કરવો આનું જ નામ સત્યનો આગ્રહ. અને એ પરમેશ્વરના સાક્ષાત્કારનો સાધનમાર્ગ છે." (ગાં. વિ. દો. પા. ૪)

બુદ્ધિવાદ શું છે?:—જગતમાં જો અનિષ્ટ, અધર્મ, અસત્ અને અનાચાર ન હોય તો જગતના મોટા ભાગના સવાલો જ ન ઉત્પન્ન થાત. દુઃખ માત્રનું મૂળ જ આ અસત્યાદિ છે. સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે, સારા અને નરસા વચ્ચે, સનાતન સંઘર્ષ ચાલ્યો આવે છે. ખરેખર અનિષ્ટ કે અસત્ય શું છે? ફિલસૂફોએ આની ચર્ચા પોતપોતાની રીતે કરી છે. ગાંધીજીએ આ અંગે લાંબી તત્ત્વચર્ચા કર્યા વગર તેનો ઉપાય કેમ કરવો તે પર જ મુખ્ય ધ્યાન આપ્યું. એ જ એમની વ્યવહારુ રીત હતી. તેઓ માનતા કે આવા સવાલોનો છેવટનો જવાબ નથી અપાતો. આપવામાં આવે તો એમાંથી બુદ્ધિવાદ જ પેદા થાય છે. અને બુદ્ધિવાદ કેટલો નપુંસક છે તે અંગે પોતાનો અનુભવ વર્ણવે છે.—"પણ આ પત્રલેખક તો બીજા ઘણું એક શબ્દની જાળમાં ફસાએલા છે. એ શબ્દ છે બુદ્ધિવાદ. હું શું કહું? મેં ધરાઈ ધરાઈને એનો સ્વાદ ચાખ્યો અને હવે અનુભવે જ નમ્ર બન્યો છું અને બુદ્ધિની ચોક્કસ મર્યાદા સમજતો થયો છું. (ધ. પા. ૨૪-) બુદ્ધિની આ મર્યાદા લાંબા અનુભવથી સમજીને એમણે ન ઉકેલી શકાય એવા સારા નરસા, સત્ય અસત્યાદિના સનાતન દ્વંદ્વના જેવા ગૂઢ સવાલો મૂળતઃ શું છે તેની ચર્ચામાં પડ્યા વગર તેનો સ્વીકાર કરીને તેના ઉકેલ માટે આગળ ચાલ્યા.

અસત્નું સ્વરૂપ અને ઉપાય:—આમ છતાં ગાંધીજી એક ઋષિના સ્થાનેથી સહજભાવે ક્યાંક ક્યાંક આવા સવાલો ઉપર પ્રસંગોપાત્ત પોતાના ઉદ્‌ગારો કાઢી દે છે અને તે પરથી તેમના આ અંગેના વિચાર સમજવામાં સારી પેઠે મદદ થાય છે. સત્યાસત્ય અને સારા નરસાના સનાતન દ્વંદ્વ વિશે પૂછાયેલા એક સવાલના જવાબમાં તેમણે લખ્યું: 'આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં જગતમાં ચાલી રહેલા સનાતન દ્વંદ્વયુદ્ધનો સમાસ થઈ જાય છે. એનું આબેહૂબ ચિત્ર મહાભારતકારે ઈતિહાસને બહાને આપી દીધું છે એ યુદ્ધ આપણાં હૃદયમાં નિત્ય ચાલી રહ્યું છે. પોતાની બૂરી કુટેવો બદ વાને, તેનામાં રહેલી ખરાબ વાસનાઓ ફસાવાને, અને જે સત્ છે તેને યોગ્ય સ્થાન આપવાને મનુષ્ય સર્જાયેલો છે. ધર્મ જો આપણું આટલું ન શીખવતો હોય તો તે કંઈ કામનો નથી"

(પ. ન. પા. ૯૫) આના રીજ તેમાં ચાનતા અનિ ષ્ટાદિના સ્વરૂપ અંગે ગાંધીજીનું સૂક્ષ્મ સૂચન મળી રહે છે દુષ્ટતા, અનિષ્ટ અને અસત્યાદિ બીજું કશું જ નથી પણ ઠરેલા છે, વિકાર છે, જ્યાં પ્રગટીકરણ માત્ર છે. જે વિકાર અસત્ આત્મક લાગે છે તે પણ તેના મિશ્રિત સ્વરૂપને કારણે મૂળ સ્વરૂપમાં પણ, સારું મોટું જ છે સત્યનો અંશ અનિષ્ટ રૂપે પણ તેનું મૂળ સારું છે અને તે છે આત્મસંયમ કે આત્મશાસન. બીજા પર દાદાગીરી ન ચલાવવાના રૂપમાં તે આકાર પડે છે એટલે તેનું નૈતિક મૂલ્ય છે એમ અજ્ઞાન છે કુટેવ છે એ જ રીતે જડતા વગેરેનું પણ છે. આથી અસત્યથી અકળાયા વિના તેના અસત્ રૂપને જોઈ તેમાંના સદ્અંશને પકડી લેવાને ગડવાની કોશિશ કરવી એ ખરો પુરુષાર્થ છે. અસત્યથી અકળાવા જેવું કશું નથી એવું વર્ણન કરતાં ગાંધીજી કહે છે "અસત્ એટલે માયા નહીં, કોઈ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી એવું નહીં પણ તેનો અર્થ ક્ષણિક નાશવંત અને પરિવર્તનશીલ" અસત્ પરિવર્તનશીલ છે તેથી જ આશા રહે છે તેને બદલીને સત્યમય બનાવી શકાય. આવી નિશ્ચિત સક્રિય આશામાંથી સત્યાગ્રહનું અભાવાત્મક સ્વરૂપ પેદા થયું અને અસહકારાદિનો જન્મ થયો. રોગને બદલે અપુરુષનો ઉપાય ઉપેક્ષા બતાવ્યો. સક્રિય ઉપેક્ષા તે જ અસહકાર અને જ્યારે આક્રમક બને ત્યારે સવિનય ભંગનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે પણ જો સંન્યાસ વિના ઉપેક્ષા નિરર્થક છે તેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિના અસહકાર અને સવિનય ભંગાદિ નિરર્થક છે. ગાંધીજીએ આ અંગે સ્પષ્ટતા કરી દીધી હતી "પૂર્ણ સ્વરાજ માટેના સવિનય ભંગમાં જે કરોડો પ્રજાજનોનો રચનાત્મક કાર્યરૂપે સાથ ન હોય તો તેવો સવિનય ભંગ નર્યું સાહસ થઈ પડે, ને તે નકામું જ નહીં, હાનિકારક પણ નીવડે (ર. કા. પા. ૯૮) સત્યાગ્રહના રચનાત્મક કાર્યક્રમ અંગે તેઓ કેટલો ભાર મૂકતા અને તેની કેટલી આવશ્યકતા હતી તેનું ચિત્ર તો એમના આ શબ્દો દોરે છે

"રેંટિયાને ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે તે એના આપણા કલ્પના સ્થાનને લીધે છે રચનાત્મક કાર્યક્રમનું પણ જે સ્થાન કલ્પવામાં આવ્યું છે તેને લીધે જ તેને અમોઘ પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. કંઈ નહીં તો મારો પોતાનો એવો મત છે સબળ છે કે એ પાગલ માણસનો મત હોય. એ મત જો મહાસભાવાદીઓને ન રુચતા હોય તો તેમણે મને ફુરસદ આપવી જોઈએ કેમકે રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિના મારે સવિનય ભંગ ચલાવવો એ લકવાથી જડ બની ગયેલા હાથે ચમચો ઉપાડવાના પ્રયત્ન કરવા જેવું છે" (ર. કા. પા. ૨૮) રચનાત્મક કાર્યક્રમ જ પ્રજામાં ચેતન લાવનાર છે તે જ ખરો પ્રાણ હતો છે એવો એમનો દૃઢ મત હતો અને સત્યાગ્રહના આ ભાવાત્મક સ્વરૂપના આધારે જ અસહકાર વગેરેની સફળતાનો આધાર રહે છે એમ પણ તેઓ શરૂથી જ દૃઢતાથી માનતા હતા.

નવા પ્રકાશનો

મર્મર : [કાવ્યસંગ્રહ, બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ] જયંત પાઠક પ્રાપ્તિસ્થાન શ્રી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર સુરત, મૂ. બે રૂપિયા.

ગુલમોર : [કાવ્યસંગ્રહ] જયંત પંડ્યા પ્ર. પ્રજ્ઞા પ્રિન્ટરી, રાજકોટ, મૂ. દોઢ રૂપિયો.

આરોહ : [કાવ્યસંગ્રહ] ગૌતમ શર્મા પ્ર. હીરા પ્રિન્ટરી, કેશવ ભુવન, ૧ લો પારસીવાડો મુંબઈ ૪. મૂ. દો. રૂપિયો.

અમર પરિચય ચીનુભાઈ ગી શાહ, પ્ર. સૌરાષ્ટ્ર ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ રાજકોટ, મૂ. એક રૂપિયો.

સોવિયેત સંઘ વિશે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો : [સોવિયેટ સંઘના સમાજ, સાહિત્ય, ઉદ્યોગો, રાજ્ય બંધારણ આદિ વિશે માહિતી આપતી પ્રશ્નોત્તરી] પ્ર. સોવિયત દૂતાવાસ દિલ્હી મૂ. અર્ધો રૂપિયો.

બાપુજીની વાતો–૧ સં. મુકુલભાઈ કલાર્થી પ્ર. ગૂ. વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ ૧૪ મૂ. ચાળીસ નવા પૈસા.

સાચી ભેડબી અઘરી નથી લે. યશવંત દોશી. **બાળકોને વાર્તા કેવી રીતે કહીશું ? :** લે. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ પ્ર. કૃષ્ણલાલ શાહ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ ડીસા (બનાસકાંઠા) મૂ. પ્રત્યેકના ચાળીસ ચાળીસ નવા પૈસા.

સ્મૃતિ પ્રસંગો [ભારત અને આદિકાળ વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોનું અવલોકન અને ચિંતન] લે. પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોશી. પ્ર. સાહિત્ય સંગમ ત્રિકોણ બાગ રાજકોટ મૂ. પાંચ રૂપિયા.

કસ્તૂરીમૃગ!

હું કસ્તૂરીમૃગ!
વન વન ફરું હું, ફેરવું ચોમેર ડગ
હું કસ્તૂરીમૃગ.
નાક ઊંચકીને પીઉં છું ગંધ
રૂંવે રૂંવાં ઊભાં થતાં
શી માથું ફાડી નાખતી દુર્ગંધ!
આજુ બાજુ તો રૂપાળાં ને
સુગંધી ફૂલ કેરો ઢગ
ગંધનું આ મૂળ તે ક્યાં છે સડેલુ જગ?!
(કે પછી મારી જ કોઈ રગ?)
છૂટવા મથતો છૂટી શકતો નથી!
હું મને અળગો કરી શકતો નથી!
હું કસ્તૂરીમૃગ.

જયન્ત પાઠક

રહસ્ય

ધીમે ધીમે
અંધકાર ઢળે આછું ભોમે.
પંખી તરુનીડે
ઉતાવળે જવા ઊડે
આસપાસ કોઈ નથી.
તમારાનું ગાન એક મન નાખે મથી
વાયુ જાણે બંધ
તરુગણ સ્તબ્ધ
હું ય તે નિઃશબ્દ.
તારા જાણે આંખ મીંચકારે
કશુંક રહસ્ય રહ્યા કથી!

જયન્ત પાઠક

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૧, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક : નારેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

ગુજરાતમાં વિનોબાજી

પૂ. વિનોબાજી આ માસમાં ભૂદાન યાત્રા કરતાં ગુજરાતની ભૂમિ પર પોતાનાં પુનિત પગલાં મૂકશે.

ગુજરાત એ ગાંધીજીની પેઠે જ વિનોબાજીની પણ તપોભૂમિ રહી છે. બાર વર્ષની ઉંમરે જ એમણે ગુજરાતની ભૂમિ પર પગલાં મૂકેલાં અને છેવટે વર્ષો સુધી તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં રહેલા. પણ એ મૂગા તપસ્વી જેટલું ગુજરાતને ઓળખતા એટલું ગુજરાત આખું તેમને ઓળખી શકેલું નહીં પણ ૧૯૪૦ માં ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ મૂક્યો અને પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે વિનોબાજીનું નામ જાહેર કર્યું ત્યારે ગુજરાતે જ નહીં, સમસ્ત ભારતે એ વિભૂતિને પીછાની.

ગાંધીજીના અપૂર્વ બલિદાન પછી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને ક્ષેત્રે કશાક સમયોચિત કાર્યક્રમનો અભાવ વરતાતો હતો, જાણે કશાકની રાહ જોવાતી હતી. એવામાં હૈદ્રાબાદમાં સામ્યવાદીઓએ ત્યાંના અમૂક જૂથને વશ કરી હિંસક પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને સરકાર પણ ઘણા સમય સુધી અનેક પ્રયાસો પછી ય પૂર્વવત સ્થિતિ સ્થાપવા ગુરફેલી અનુભવી રહી હતી, ત્યાં વિનોબાજી પહોંચ્યા અને પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધતાં એમને ભૂદાન પ્રવૃત્તિની ઈશ્વરી સ્ફૂરણા થઈ

૧૯૫૧ થી શરૂ થયેલી એ પ્રવૃત્તિ આજ સાત વર્ષથી એકધારી ચાલુ છે અને જમીનના ટુકડા પરથી આખા ને આખા ગામના દાન મળવા સુધી ઉત્તરોઉત્તર વિકસી છે. એ તો એક સ્થૂળ હકીકત માત્ર છે. એ પ્રવૃત્તિની સૂક્ષ્મ અને ઊંડી અસરનાં પરિણામો તો ઇતિહાસ જ નોંધશે.

રાજકીય પક્ષો જે વર્ષોથી ન કરી શક્યા તે એ ધર્મપરાયણ સંત વિભૂતિએ થોડાંક વર્ષોમાં કરી બતાવ્યું. કેમકે ભારતની પ્રજા, વિવેકાનંદે કહ્યું છે તેમ, 'ધર્મપ્રાણ સંસ્કૃતિનાં બાળકો છે.'

ભૂદાન પ્રવૃત્તિના બળાબળનું છેવટનું માપ અત્યારે કાઢવું કવખતનું ગણાશે. છતાં તેનાં તત્કાલિન અને દૂરગામી પરિણામો આ દેશને ઉપકારક નીવડવાનાં છે એ તો આજે પણ કહી શકાય છે

આખું જગત જ્યારે ટેકનોલોજીના ચમત્કાર પાછળ પડ્યું છે ત્યારે એક વિભૂતિ ગામે ગામ પગપાળા ટાઢ, તાપ તડકો અને વર્ષાઋતુમાં એકધારી ઘૂમતી રહી આધ્યાત્મિકતા અને સમાજ ધર્મ, અને માનવધર્મનો પયગામ દેતી હોય અને તેને પરિણામે પ્રજાનો મોટો સમૂહ તેને ઝીલતો ને તેનાથી ભીંજાતો હોય એ ઘટના, આ યુગમાં ગાંધીજીના બલિદાન પછી–મોટો ચમત્કાર ગણાય.

એવી વિભૂતિના પરમ પગલે સૌમાં ઉત્સાહ પ્રગટે એ સ્વાભાવિક છે. એ ઉત્સાહનાં રૂપ પરિણામો પણ આવશે. પણ પછી હતું તેવું જ રચાઈ રહેશે તો એ વિભૂતિને સાચો આવકાર આપ્યો ન ગણાય.

કિશોરલાલભાઈ

આઝાદી-પ્રાપ્તિ પછીનો આ પ્રસંગ છે

કિશોરલાલભાઈ વર્ધામાં જ રહેતા હતા. એક દિવસે એમના પર દિલ્હીથી ફોન આવ્યો. ફોન ઉપાડી કિશોરલાલભાઈ વાતચીત કરતાં કરતાં ગંભીર થઈ ગયા. થોડી વાર વાતચીત ચાલી અને કિશોરલાલભાઈએ રીસીવર મૂકી દીધું. એકદમ ચિંતનમાં ગરકાવ થઈ ગયા. થોડી વાર ચિંતનમાં જ ડૂબી રહ્યા પછી ફરવાનો સમય થયો હોઈ, નાનકડી લાકડી લઈને ફરવા જવા ઘરમાંથી ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યા.

એક ભાઈ એમની સાથે કામ કરતા હતા તેમણે બધું જોયું અને તે પણ ફરવામાં સાથે થઈ ગયા.

સૂરજ પશ્ચિમે ડૂબતો હતો. કિશોરલાલભાઈ પણ વિચારમાં ડૂબેલા હતા. પછી એમનું ધ્યાન સાથીદાર તરફ જતાં એમણે તેને કહ્યું: 'પાછળ કેમ ચાલો છો? સાથે ચાલો ને!'

પેલા ભાઈએ સાથે થઈ જતાં વાત છેડી: 'બાપુના જવા પછી તમે રાજકારણ સાથે આટલા બધા સંકળાઈ ગયા?'

'હું રાજકારણ સાથે એટલા માટે સંકળાયો છું કે મને એમાં આસક્તિ નથી. રાજકારણ જ શું? રાજકારણીઓની પણ મને આસક્તિ નથી!'

'પણ તમે હમણાં વિચારમાં ડૂબી ગયા છો, તે પરથી પૂછી શકું ખરો કે, એને ને આ વિષય સાથે કયો મેળ છે?'

'હા, પંડિતજી મને કોઈક પ્રાંતનો ગવર્નર થવાનો આગ્રહ કરતા હતા. પણ મેં તો કહ્યું કે હું જે કામ કરું છું તે બાપુજીના આશ્રમમાં જ મને ચલાવવા દો. રાજકારણને જીવનધર્મથી અલગ ન પાડી શકાય, એટલે હું એની સાથે જોડાયેલો છું, પણ એની સાથે મારી આસક્તિ જોડાયેલી નથી, એટલે મારી વિરક્તિ પણ છે.' અને એ વાત એટલેથી અટકી ગઈ.

આરોગ્ય

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨ – ઓક્ટોબર – ૧૯૫૮] અંક ૮ મ

મારા સમાજવાદમાં 'નિરાધાર
દીન, હીન' સર્વનો સમાવેશ થાય છે,
અજ્ઞાન અને આંધળાં, મૂગાં બહેરાં
વગેરે અપંગોને ભોગે, તેમની રાખ
પર મારે મારી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી
નથી —બાપુ

(ગાંધીજી અને ડૉ. દિનશા [illegible] અનુશીલન કરતું માસિક)

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન

શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૯મો]

નતપરંપરાની જેમ રચનાકાર્યની પરંપરા બતાવીને પ્રજાને સક્રિય કામમાં ગૂંથાઈ જવા ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો. અહિંસાનું એ વ્યવહારુ સ્વરૂપ છે. આ સત્યાગ્રહી રચનાપદ્ધતિમાં અનિષ્ટનું પરિવર્તન કરવાની જબ્બર શક્તિ છે. અનિષ્ટ જે વિકૃત ટેવ કે દોષિત જીવન-રીતિ છે તો એનું પરિવર્તન રચનાકાર્યના શુભાચારથી જ શક્ય છે. ગાંધીજીની દલીલપદ્ધતિ અને કાર્યરીતી સ્પષ્ટ અને સીધી છતાં સચોટ છે. દ્વંદ્વના નિરાકરણના આ ભાવાત્મક સ્વરૂપ વિના અસહકાર એક ફારસ થઈ પડે; કારણ, કેવળ અભાવાત્મક વલણથી તો અનિષ્ટ કે દુષ્ટતા વધુ પાકી અને દૃઢ બને. પ્રેમપૂર્વક ભાવાત્મક પ્રયાસ પછી કરેલો તકસરનો અસહકાર જ અસરકારક થઈ શકે. દ્વંદ્વની શુદ્ધિનો અને સમન્વયનો આ માર્ગ સનાતન છે, છતા તે એક નવીન પદ્ધતિ ઊભી કરે છે. સામાજિક અનિષ્ટ દૂર કરવા માટે તો એ એક નવીનતા જ છે. જે રીતિ સંતોના જીવનમાં વ્યક્તિગત રીતે પ્રગટ થાય છે તેને સામાજિક સ્વરૂપ આપવામાં ગાંધીજીનો અનેરો ફાળો રહેલો છે. આ એમનું મોટામા મોટું નવ-સર્જન છે. એમની વ્યવહાર્ય ફિલસૂફી દ્વારા જગતને સાંપડેલી આ મોટામા મોટી ભેટ છે.

ઝડપી પ્રગતિનાં સાધન :—આ રચનાત્મક કાર્યક્રમરૂપી ઇતિપક્ષ અને અસહકારરૂપી નેતિપક્ષને થોડી વિગતે સમજાવવાની જરૂર છે વ્રતાદિ વડે આત્મરચના અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ વડે હિંદ સ્વરાજની રચના પરસ્પર અવલંબિત છે; એટલું જ નહિ પણ આત્મરચના વડે જ રચનાત્મક કાર્યક્રમ સફળ બને સ્વરાજની આવી વ્યાપક રચના વડે દેશની વ્યક્તિ માત્ર આઝાદ બને અને તેનો આત્મરચનાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનો વિકાસ પરસ્પરાવલંબિત છે. જે સમજુ છે, તેણે પોતાની જવાબદારી સમજી આત્મરચના દ્વારા સ્વ-રાજનું રચનાત્મક કાર્ય કર્યે જવાનું છે.

ઇતિપક્ષની જેમ નેતિપક્ષ પણ કંઈક વિગતે સમજવા યોગ્ય છે. એને અંગે આજે ઘણી ગેરસમજ થયા કરે છે. અને તેનાથી જ તેના દુરુપયોગ વધી પડેલા જોવામાં આવે છે. અસહકાર કરવાની ફરજ પડે તો ય તેનો હેતુ તો અંતે સહકાર કરવાનો જ હોય. બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે જરૂર પડી ત્યારે અસહકાર કરવાનું ફરજરૂપ થઈ પડયું પણ તે અનિષ્ટનો ઉપાય કરવા પૂરતું. અનિષ્ટ જતાં તેની સાથે સહકાર જ કરવાનો હોય. તેથી બ્રિટિશો હિંદ છોડી ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેમની સાથે આપણે સહકાર કર્યો. તેમના ગયા પછી ભારત રાષ્ટ્રકુટુંબનું સક્રિય સભ્ય રહ્યું અને આજે પણ તે તેનું અગત્યનું સભ્ય છે. એ જ રીતે સવિનય ભંગ પણ કાયદાભંગની સ્થાયી નીતિ નથી શીખવતો. કોઈ રસ્તો ન રહે ત્યારે છેવટના આક્રમક પગલા તરીકે અન્યાયી કાયદાનો ભંગ ફરજરૂપ થઈ પડે. ન્યાયી કાયદાનું પૂરેપૂરું પાલન કરીને જ આવો હક મેળવી શકાય. તેથી તો ગાંધીજી જેલના નાનામાં નાના કાયદાનું આદરપૂર્વક પાલન કરતા હતા. આવું કાયદાપાલન કરીને બ્રિટિશ સરકારના અન્યાયી કાયદાનો ભંગ કરવાની લાયકાત તેમણે મેળવી હતી. અને પ્રજાને પણ તેમ કરવા નીડરતાથી કહેતા હતા. સવિનયભંગ અંગે પણ ગેર સમજો ઊભી થાય છે. અને આજે ગમે તે માણસ ગમે ત્યારે કાયદાને હાથમાં લેવાની વાત કરે છે! કાયદા માણસના રચેલા છે, તેથી તેમા ભૂલ પણ હોય અને તે સુધારવા કાયદેસર રીતે લોકમત કેળવીને મથવું જોઈએ. જ્યાં કોઈ રસ્તો રહે જ નહીં ત્યારે જ સવિનય ભંગ કર્તવ્ય બને છે. તે પ્રાસંગિક ધર્મ છે. સમાજની સામાન્ય ફરજ તો સવિનય સવિવેક કાયદાનું પાલન અને કાયદાનું લોકશાહીરીતે પરિવર્તન કરવાની છે. વ્યક્તિ અને સમાજનું જીવન એટલું ઉચ્ચ બને કે કાયદાનું પાલન સહજ બને. કાયદા તેના નૈતિક જીવનના નિયમોના રક્ષક બને, અને તેની ફરજની યાદ આપવાનું જ કામ કરે. તે તેને બંધનરૂપ ન લાગે પણ કર્તવ્યરૂપ લાગે. ટૂંકમા આ ઇતિપક્ષ અને નેતિપક્ષનું દ્વંદ્વ જીવનની વિવિધતા અને અનેકતામાં એકતા અને સંવાદિતા સાધનાનો અને ઝડપી પ્રગતિ પામવાનો સત્યાગ્રહી માર્ગ બની રહે છે.

સર્વોદયની ભાવના :—આ સત્યાગ્રહી માર્ગનું હાર્દ છે સર્વોદયની ભાવના. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે, અને ઈશ્વર અને તેનો કાયદો એક છે તો જગત સાથે

[અનુસંધાન ૨૩મે પાને]

એક ભૂદાન સેવક પ્રચાર કરતા કરતા એક ગામમા પહોચ્યા રસ્તામા જ ગામના આગળ પડતા ખેડૂતનુ ખેતર આવતુ હતુ અને બપોર નજીક હતો એને સેવક ખેતરમા પ્રવેશીને ત્યા બેઠેલા પટેલને સભાર્યો 'પટેલ, રામરામ!'

'એ રામરામ, બાપા! આવો આવો!'

ભૂદાનસેવક જઇને બેઠા ને કેમ આવવાનુ થયુ તેની વાત માડી.

'વિનોબાજી આવે છે સાભળ્યુ ને?'

'ભલે આવે બાપા ભલે આવે. અમારા શિરસ્થા પર એમના પગલા ક્યાથી?'

'હવે આ ગામમાથી પસાર થાય ત્યારે ગામે કઇક તો એમને ચરણે ધરવુ જોઈએ ને? આ તેટલા સારુ હુ હાલ્યો આવુ છુ '

તે ભલે આવ્યા પણ આ દાનદાનની વાતમા આપણે તો ભાઈ, સાચુ કહુ છુ, બહુ ગમ પડતી નથી આ ગામમા પચાયત થઈ ઝાપા પતાકડા આવતા થયા, થોડી ઘણી ચોપડિયુ આવતી થઈ ને આ વગી પોઢ શિક્ષણનુ હાલ્યુ તઈ કાગા અક્ષર આકડા જરા તાજા કરી લીધા એટલે ગમ પડે એટલુ જોઈ લઉ છુ પણ એથી તે હુ ઓટે ચડી ગયો ભાઈ સાચુ કહુ છુ '

ભૂ સેવક કા પટેલ, શેમા મૂઝાણા? ભૂદાનની તો ચોખ્ખી વાત છે, ઝટ ગળે ઊતરે એવી વાત છે સૂરજ દાદાના પ્રકાશ પર કોઈની માલિકી નઈ આ વહેતા વાયરા પર કોઈની માલિકી નઈ કેમ જમીન પર કોઈની માલિકી નઈ—એમા મૂઝાવા શુ '

પટેલ ઈ તો ચોખ્ખુ છે, પણ માયનુ ચોખ્ખુ નથી દેખાતુ આ નથુ ય મઝિયારુ હાલ્યુ છે દાન—દાન ને હક છોડો માલિકી છોડો—હાલ્યુ છે પણ આ ખેતરા પૂરતુ જ મનુ કાઢવાનુ! આ ગઈ વખત નગ જેવા એક ભાઈ ગાધીજી અને વિનોબાજીનુ ફેડુ હાલેલા બાપજીની છબિ તો બહુ સારી એવા બરકતી દેવતાઈ પુરુષોની છબિ ઘરમા હોય તો સારુ એમ ધારી મે વસાવી પણ નીચે વાચ્યુ —'કોપી રાઈટ' 'સર્વ હક્ક સ્વાધીન!' ને સાચુ કહુ, ત્યારનો મૂઝાણો છુ હુ મારા ખેતર પરનો હક છોડી દઉ, ને છબિવાળો કા હક અનામત રાખે ભાઈ!'

ભૂ સે કોઈ એનો દુરુપયોગ કરે એટલે હક રાખ્યા છે

પટેલ તે મારુ આ સોના સરખુ ખેતર કોઈને આપી દઉં ને તેમા ઈ તમાકુ જ વાવે તો? દુરુપયોગ ન થાય?

ભૂ સે એ તો સમજાવીને અટકાવી શકાય ને?

પટેલ તો, કોઈ છબિ બગાડે તેને એમ સમજાવીને નો અટકાવી શકાય?

ભૂ સે. ભાઈ એ તો ગમે તે ખૂણે ભરાઈને છાપે ને ખૂણે ખૂણે વેચે. એને કા પકડવો?

પટેલ તો પેલા તમાકુ વવનારને રોકવા પકડવા કયો ગામો નવરો પડવાનો હતો!

ભૂ સે. એ તો ગામમા સેવક બેસે ને?

પટેલ તે ય બાપા સાચુ કહુ આ તમે છબિ માટે કદી એવી સુફિયાણી હાકે તો ક્યા જવુ? આ તો તૈયાર ભાણુ સોપીને રખવાળી શોધવા જવા જેવુ થયુ '

ભૂ સે એવુ કાઈ નથી. વિનોબાજીની વાત પર તમને વિશ્વાસ નથી?

પટેલ એ જ તો દુખ છે ને એમની વાત તો હૈયે શેરડા પાડે છ શરડા પણ ઈ તો આ આવ્યા ને આમ ચાલ્યા પ્રભાત તો બીજ વગી છે ભાઈ બીજાની વાત મૂકો આ પચાયત કચેરીમા કઈ ચોપડિયુ જોઉ છુ કઈ ચોપડિયુ! આ પટેનો ભણ્યા ને ચોપડિયુ હાથી ભલે ત્યાગ ને સદાચારનીતિની વાત હોય પણ સર્વ હક્ક સ્વાધીન' વળી બધી વાતુ આઈને તઈથી ઉપ ડેની જાત ભાસણુ થઈ ને દાનની વસ્તુ આની લઈ લીધેલી ને તેના પર બધો હક સુરક્ષિત' તે ભાઈ સાથે સાથે ઓલ્યા પુરાણુમાળમા દેહાવલે ને અસ્ત્રીઓને શાસ્તર વાચવાનો હક નહતો એમ વાચવાનો હક પણ સપનાર છાપનારે પોતાને માટે જ રાખ્યો હોત તો? આ છુત મૂઝાય છે, તે મૂઝાત તો નઈ! દેખતુ નઈ ને દાઝતુ નઈ!

ને કેઈ થઈ છે કઈ થઈ છે' આ એક છાપુ આવે છે એમા તો એક બાપાના નેમમા દર વખતે આવે જ આવે—લેખકને પૂછ્યા વિના એકે અક્ષર ય નઈ એ અક્ષર તો સૌ વાપરે જ ને? આ તો અજાણતા પાપ કરવાનુ કરમે ચોટયુ!

જૂ. સે. : ભાઈ, કોઈ એ લખાણનો દુરુપયોગ ન કરે એટલા માટે જ એમ કરે છે.

પટેલ : ઠીક. આ મેં વાત કરી, ને તમને તમારો કોઈ સાથી પૂછે, કાં પટેલ સાથે શી વાત કરી, તો તમારે કંઈ ન કહેવું?

જૂ. સે. : કહેવું જ પડે ને, તે તો, ન પૂછે તો ય હેવાલ દેવા જ પડે.

પટેલ : તેમાં હરફ ફેર ન થાય કે? તો મારે કેમ બાંધી ન કરવી, કે તમારે મારી વાતનો એકે હરફ કોઈને ન કહેવો? મારી વાત વિકૃત થાય તો? ખોટી માંડણી થાય તો?

જૂ. સે. : પણ અમે એવું કરીએ જ નહીં ને?

પટેલ : લો, ભાઈ, તમે દુનિયામાં એકલા તમારો જ વિશ્વાસ કરશો? બીજા તે શું ઠગ-લૂંટારા જ છે; અને એવા ઠગ-લૂંટારા પાસે દાન માગો છો? હરિ હરિ! માય મૂંઝારો જ આ છે ને!

આ ખેતરને સેઢે હું પાટિયું મારું કે આ ખેતરના માલિક માધા જીવા પટેલ છે, ખેતરના સર્વ હક તેને સ્વાધીન છે. તો તેમાં કાંઈ ભૂંડું ખરું? ને મારી જમીનનો દુરુપયોગ થાય, તે વિકૃત થઈ જાય એટલે કોઈને કોઈ પણ હિસાબે તે આપવાનો નથી, એમ કહું તો તેમાં મારો કંઈ વાંક ગુનો ખરો?

જૂ. સ : આ તમે કાક નક્કી ભરમાણા છો, આવી વાતો, તમને શોભે?

પટેલ : ત્યારે તમે ભણેલાવને શોભે, છાપા ચોપડાવાળાવને શોભે કાં? એમાં ય કંઈ મરજિયારું નહીં? એમાં ય તમારો હક? તમને જ તે સ્વાધીન?

જૂ. સે. : ના રે, ના. આવું કંઈ છે જ નહીં. બાપુની વાતો કોઈ અમે તેમ લખે. વાક વિના બાપુને અન્યાય કરી બેસે, વિનોબાની છબિ કોઈ બગાડે–એટલે આ બધું થાય છે, પટેલ. કાં સમજતા નથી?

પટેલ : તે આ રામાયણ, મહાભારત જમાનાવથી હાલ્યાં આવે છે. વળી સાડીસાતસો જાતનાં. ને ટિળકબાપાની ગીતા જુદી, વિનોબાજીની ગીતા જુદી, ને ગાંધીબાપુની ગીતા પણ જુદી તો ખરી. એમાં કાંઈ બગડ્યું ખરું? ને સૌને જુદું જુદું લખવાનો હક કોણે આપ્યો? કોણ પૂછવા ગયેલું? ને એમ ન થવાથી રામના ભાથામાં ઓછાં તીર ભરાણાં? રાવણના હથ્થર હાથમાંથી એકે ય ઓછો થયો? રાવણ સીતાને હરી. ગયેલો એમાં કાંઈ ફેર પડ્યો – શલ્યાની અહલ્યા થઈ તે થઈ, બીજું કાંઈ થયું? ને, આ મેળામાં છબિયુંવાળો હાટડી માંડે છે ઈંગાં પચ્ચીસ મોઢાના હનુમાન. કોઈનું મોઢું સરખું નંઈ– પણ હનુમાનના ક્યાંય વાલી કે સુગ્રીવ થયા!

જૂ. સે. : એવું તો નથી થયું. પણ બહુ ગડબડ થઈ ગઈ છે. આના રામ ચાબખીએ ચઢીને ચાલે, ને પેલાના હિંડોળે ઝૂલે. આના હનુમાન ઝટપટીઆ ને પેલાના લંબે હનુમાન! આવું આવું બધું!

પટેલ : પણ ઈ તો બાપુના વહાલા ભગત કહી ગયા તેમ, ઘાટ ઘડ્ય જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે એવું જ થયું ને? ને બાપુની પ્રાર્થનામાં નો'તું ગવાતું: 'રામ કહો, રહેમાન કહો–' પણ બધું એકનું એક. આ તો જુદા જુદા મંદિરવાળા હઠ કરે છે કે અમે કહીએ એ જ ભગવાન, એ જ હાજરાહજૂર–બીજા કાંકરા. અમારા મંદિરે જ દાણાપાણી ને દીવડિયા નાખો. એવું નંઈ? આ અમારો ગ્રંથ જ સાચો, બીજામાં તો ગપ્પાં ઘણાં. એવું જ, આ બાપુની વાતોવાળા ને છબિયુંવાળા નથી કરતા?

આ અમારી ભૂમિ જ એકલી ગોપાલની? ચોપડિયું, છબિયું–ને એવું બધું ગોપાલનું નંઈ? એ બધું ગોપલૈકોનું, ખરું?

ત્યારે તો, મારો વા'લો જ પંડે આવે, ખેતર સેવા' હાથોહાથ આલ્યું છે–ને એ ખેડતો હોય તો જ. મઝાની ગાવડિયું બાંધી છે, ગમાણે દઈ દઉં, હાથોહાથ મારા વા'લાને. હા, હાથે દહોવે કરે તો જ! મારો વા'લો છાશ દે તો ય પટેલને ભયો ભયો!

મારા વા'લા ખેતરને, ગાવડિયુંને જીવતદાન દઈ દે કે પત્યું! હંધુ ય આલી દેવું છે. ને તમે આલી ચોપડિયું, છબિયું ને બીજું હંધુ ય તમ તમારે માટે તમારા હકમાં સાચવી રાખજો. મોઢામોઢ જ શાસ્તર સાંભળવા છે, ને સાચી છબિ જ જોવી છે! મોઢામોઢ જોવી છે. આવે, ભલે આવે મારો વા'લો–મારે ખેતરે.

જૂ. સે. : તે વિનોબા જ આવવાના છે.

પટેલ : ભલે આવે મારો વા'લો, ભલે આવે. ઈ એને જ તલખે છે. પણ ભાઈ આવવા હો તે જમતા જાજો. ભાતવેળા થઈ છે–ઢમણું ભાત આવ્યા જોઉં. બાપા પર મારો હક રાખ્યો નથી. તે પછી પોરો ખાઈને જજો.

☆

પછી તો એને સાસરિયાના જુલ્મો સહેવા સિવાય આરો રહેતો નથી પિયરે પણ રમાસ થતો નથી દુખ અસહ્ય થઈ પડે છે ત્યારે તે કૂવે પડે છે કે સળગી મરે છે બળી મરનારી કે કૂવે પડનારી કેટલીક બહેનો તો નનપરણિત હોય છે! એમનામા રળવાની આવડત હોય તો તે એવુ છેવટનુ પગલ ન ભરે

મોટા ઉદ્યોગોને વિકસાવીને ગૃહઉદ્યોગોને મૃતપાય કરી દીધા છે, ગામડામા વસતા કરોડો માણુસોનો ખ્યાલ કરીએ તો ગૃહોદ્યોગાની કેટલી જરૂર છે એ સ્પષ્ટ સમજાશે

ગૃહોદ્યોગો ચાલતા હોય તો અસહાય બહેનો અભણ હોય તો ય કામ કરવાની આવડત કેળવીને આછોપાતળો રોટલો રળી શકે

સ્ત્રી કેળવાયેલી હોય, ઉદ્યોગ જાણતી હોય તો સ્વમાનથી જીવી શકે પણ તે સ્થિતિનો છેવટનો ઉકેલ તો સ્ત્રીને જોવાની પુરુષવર્ગની દૃષ્ટિમા જ પરિવર્તન થાય ત્યારે જ આવે.

મુબઈની હે રિપટલમા ઉત્તર હિન્દનો એક ભગી હતો ત્યા હુ ગયુ બધાય બણુ, ખબર અતર પૂછુ, ચર્ચા કરુ એટલે એ ય ક્યારેક મારી સાથે વાત વળગતો બીજા તો એવા ઉદ્ધત હતા કે રાત્રે ઉન્ન જતો હોય તો પાસે ન આવે સાલા મરના હૈ તો મર જા હમ કો કાહે કો તકલીફ દેતા હૈ!' આમ ચાખ્ખુ કહેતા હુ જે ડૉક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ લેતો હતો તેની પાસે પેલો ભગી ય આવતો એ તો શરીરે બધી રીતે સારો હતા એક દિવસ એણે વાત કરી એનો સાર આવો હતા કે એ પોતાની સ્ત્રીને કેટલા ય મહિનાઓથી મુબઈ લાવ્યો હતો આવી ત્યારે તદુરસ્ત હતી પણ પછી બીમાર પડી તે સારી થાય જ નહી હોસ્પિટલમા કામ કરે એટલે ડૉક્ટર વિગેરેને કરગરીને શ્રીમત માણસ મેળવી શકે એટલી ટ્રીટમેન્ટ એણે કરાવેલી પણ સ્થિતિ સુધરે નહી એટલે એ કોઈ જડીબુટ્ટીવાળા સાધુ બાવાની શોધમા હતો! ડૉક્ટરોએ છેવટે માનસિક દર્દીના ડૉક્ટર પાસે એ કેસ મોકલી આપ્યો અને એ જ સાચુ હતુ એમ મને જુદી જુદી પૂછપરછ કરતા જણાયુ તેનો સાર આવો હતો—

ભગી જનતાની વિચારનો માટ એક નાનકડી ખોલી એક ગદા વિસ્તારમા મેળવેલી તેમા રહે આમ પાસના રહેનારામા કોઈ ક્યાનુ તો કોઈ ક્યાનુ કશો મેળ નહી અને ભગીની ડયુટી દિવસે તેમ ક્યારેક રાત્રે પણ હોય એ સવારે આવે કે રાત્રે, ઓરડીએ તાળુ મારીને આવે! કેદીની સ્થિતિ પણ એનાથી સારી હોય છે એવી એ સ્થિતિમા સ્ત્રી કયા ઉલ્લાસ અનુભવે? અને તે હજાર દવાથી પણ શી રીતે સારી થાય?

માનસિક રોગોનો ડૉક્ટર પણ એ જાણી શકવાનો ન હતો અને એ સ્ત્રી તદુરસ્ત થવાની ન હતી

સુધરેલા પુરુષો જુદી રીતે દમન કરે છે એટલો જ ફેર

સ્ત્રીશિક્ષણ વધે, પોતે પોતા પૂરતુ કમાઈ શકે એટલુ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરે, કૌટુમ્બિક વાતાવરણ પ્રેમભર્યું થાય અને ખાસ તો સ્ત્રી પ્રત્યે જોવાની પુરુષવર્ગની દૃષ્ટિ બદલાય—એ વિના સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોનો છેવટનો ઉકેલ નથી

પછાત વર્ગ એટલે હરિજનો આદિવાસીઓ એવુ કઈ આપણે સ્વીકારી લીધુ છે એ પછાત વર્ગની બહેનો ચોક્કસપણે એ વર્ગના પુરુષો કરતા ય પછાત છે! વૈદિક કાળમા અમુક સ્ત્રીઓ પણ શાસ્ત્રમા પારગત હતી, વેદચર્ચામા ભાગ લેતી, એવુ આપણે ગૌરવપૂર્વક કહીએ છીએ, પણ પછી શૂદ્રોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર નથી એવુ ય આપણા સમાજે જ ઠરાવેલુ તે ભૂલવુ ન જોઈએ. એ હકીકત જ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આપણે સ્ત્રીને કેવુ સ્થાન આપ્યુ છે! આજે કૉલેજોમા અમુક બહેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરે છે, તેટલા પરથી ભારતની બધી સ્ત્રીઓની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ ન આવે. જગતના આગળ વધેલા દેશોની દૃષ્ટિએ ભારતની નારીના સદ્‌ગુણોની આપણે ઠીક પ્રશસા કરીએ છીએ, પણ કુટુમ્બજીવન અને વ્યવહારમા નારીના એ સદ્‌ગુણોનુ કેટલુ ગૌરવ કરીએ છીએ એ આત્મસશોધનનો પ્રશ્ન છે સ્ત્રીનુ યોગ્ય ગૌરવ કરીને જ પુરુષ ગૃહમાગલ્ય અને જીવનમાગલ્યનો અનુભવ કરી શકશે એ એણે ભૂલવાનુ નથી

આજથી છત્રીસ વર્ષ પહેલાં ધૂળિયા જેલમાં સાને ગુરુજી સાથે મેળાપ થયો તે પહેલાં મેં એમને જોયા પણ ન હતા નામ સાંભળ્યું હતું એમનું સાહિત્ય વાંચ્યું હતું

હું નર્મદાને રહેવાસી ધૂળિયા આવવાનું થયું તે તો રાજવાડે-સ્મારક મંદિરના સમારંભ પ્રસંગે. એ વખતે ગાંધીજીનું આંદોલન ચાલતું હતું ગામમાં સભા ગાજતા લોકો ડરતા હતા ત્યારે મેં કહ્યું કે 'હું જ સભા કરીશ. મારું વ્યાખ્યાન રાખો' એવું હું કદી કહેતો નથી પણ તે દિવસ મેં જ આગ્રહ કર્યો

ભાષણ પછી મેં રામેશ્વર પોદ્દારને ઘેર ભોજન કર્યું અને બીજે દિવસે ગામ છોડ્યું પોલીસ અમારી પાછળ જપ્તમાં આવ્યા.

'કાલની સભામાં ભાષણ કરનાર કોણ છે? શું તમે જ છો વિનાયક નરહર ભાવે?' એમ કહીને મને ને મારા સાથીદારને પકડવામાં આવ્યા તેમાં રામેશ્વરજી પણ હતા એમણે અમને જમાડ્યા એ જ એમનો ગુનો!

સાને ગુરુજી પણ ધૂળિયા જેલમાં હતા આવેઆવેલા ઓળખાણ પિછાન વિનાના લોકોને સાથે રાખવા એવો જેલનો રિવાજ એટલે હું ને ગુરુજી એક ઠેકાણે ભેગા થયા.

એવામાં રાજકીય કેદીઓએ જેલમાં હડતાલ પાડી 'અમે સરકારનું કામ નહીં કરીએ.' એવું એમણે નક્કી કર્યું સાને ગુરુજી આગેવાન હતા જેલરે મને એની ફરિયાદ કરી એક પણ રાજકીય કેદી કામ કરતો નથી અમે સજા કરીશું તો મારપીટ થશે એટલે તમે જ સમજાવો '

'હું સમજાવું છું, તમે કોઈને સજા ન કરશો બધું મારા પર છોડો.' મેં કહ્યું

હું જેલમાં ગીતાનો પાઠ કરતો હતો જેલર પણ તે આવીને સાંભળતો મારો મધુર સ્વર એને ગમ્યા એણે કહ્યું 'તમે ગીતાપાઠ કરો છો, તે બહુ ગમે છે સારું લાગે છે'

મેં પૂછ્યું 'કંઈ સમજાય છે?'

એનો સાર હું સમજ્યો છું ' એણે કહ્યું

શો સાર સમજ્યો?'

જે મારે એને પીટવો એમાં પાપ લાગતું નથી વગેરે કહ્યું

એની અક્કલ પ્રમાણે એણે અર્થ બેસાડ્યો હતો તે દિવસથી એની સાથે મારી દોસ્તી થઈ

એણે સાને ગુરુજીનો પહેલો ગુનો માફ કર્યો ગુરુજીને મારી પાસે મોકલ્યા મારું ને એમનું એ પહેલું મિલન! એનું શું વર્ણન કરું? શી એમની નમ્રતા! પાંચ મિનિટમાં અમારી દોસ્તી થઈ ગઈ જાણે પૂર્વજન્મની જ મૈત્રી હતી વાતો થઈ એમણે પોતાની યોજના સમજાવી—જેલના અધિકારીઓને સતાવવાની

મેં કહ્યું સરકારને સતાવવાથી આપણને શો ફાયદો?' જેલમાંથી છૂટીએ ત્યારે આપણે વધારે મજબૂત થયા હોવા જોઈએ આપણા સિદ્ધાંત ક્યારેય છોડવા ન જોઈએ અને આપણો સિદ્ધાંત છે કે શ્રમ કર્યા વિના ખાવું નહીં ' ચેલાઓનો સિદ્ધાંત છે શ્રમ કર્યા વિના ખાવું ' શું આપણે તેમના સિદ્ધાંત પર ચાલીશું?'

સખ્ત કેદની સજા પામેલાઓને શ્રમ કરવો પડતો હતો સાદી કેદવાળાઓને નહીં અમે નક્કી કર્યું કે બધા જ ચાર કલાક શ્રમ કરીશું શ્રમ વિના ખાઈશું નહીં સખ્ત સજાવાળાને રોજના ૧૫ પાઉંડ લોટ દળવો પડતો હતો અમે નક્કી કર્યું કે ચાર કલાકમાં એકવીસ પાઉંડ દળીશું વધારે નહીં સૌને એ પ્રસ્તાવ ગમ્યો ચાર કલાક દળણું અને ચાર કલાક ચિંતન સ્વાધ્યાય વગેરે

પછી બધા દળવા લાગ્યા હું પણ ખરો આમ તો હું ઘણો કમજોર હતો સાને ગુરુજી પોતાના ભાગનું દળીને જેમને દળવાનું બાકી હોય તેમને મદદ કરતા અને નક્કી કરેલા સમયે બધા દળવાનું પૂરું કરતા આમ સાને ગુરુજી પણ છળ રહેતા સૌને મદદ કરતા—સામે જઈને મદદ કરતા

મેં જેલરને કહ્યું આઠ કલાકનું કામ ચાર કલાકમાં થાય છે બાકીના સમયમાં કોઈ ગરબડ કરે એટલે સૌ વચ્ચે મને જવા દો.' અને એમ જ થયું વાતો ચર્ચા પુરાણ વાંચન વગેરે ચાલવા લાગ્યું સાને ગુરુજી પોતાના સરકારનું કહેતા મેં કહ્યું એ બધું લખી રાખો ' બધું કામ પૂરું કર્યા પછી બચેલા સમયમાં પાંચ રાતોમાં ૨૫૦ પાનાનું 'શ્યામચી આઈ' પુસ્તક લખી નાખ્યું એ પુસ્તકની હસ્તલિપિ કેટલા સુંદર અક્ષરોમાં હતી! ક્યાંય પણ છેકછાક કાપકૂપ નહીં!

–અને વૃક્ષ બોલ્યું !

ધીરેન ગાંધી

ઉનાળાના ધખતા બપોરે રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. થાક્યો હતો તેમ તડકો પણ સહન થતો ન હતો. મને થયું 'એકાદ ઘટાદાર વૃક્ષ દેખાય તો ત્યાં આરામ કરું.' મેં નજર દોડાવી તો ઝાડો તો ઘણાં દેખાયાં પણ છાયડો આપે એવું એકે નહીં. ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો તો દૂર એક આંબાનું ઘટાદાર વૃક્ષ દેખાયું. તે નજરે પડતાં હૈયે હાશ થઈ–અર્ધી શાંતિ વળી. છેવટે, ચાલતો ચાલતો તે વૃક્ષ નીચે પહોંચી જ ગયો. હાશ કરીને બેઠો. પણ એવો થાક્યો હતો કે બાળક માની ગોદમાં લપાય તેમ હું તેના શીળા છાંયડામાં સૂઈ ગયો.

મન શરીરને શાંતિ તો એટલી બધી વળી કે ઊંઘ જ આવી ગઈ! થાકેલા અંગોને ઊંઘ કેટલી બધી વહાલી હોય છે! તેમાં વળી, મંદ મંદ પવન વાતો હોય તે તો, માના મીઠા હાલરડા જેવો લાગે.

ઊંઘ ઊડી ત્યારે હું કેટલું ઊંઘ્યો તેનો તો ખ્યાલ ન રહ્યો, પણ નવા દેશમાં ગયેલો પ્રવાસી નવા નવા વિચાર-સમાચાર લઈને પાછો ફરે તેમ, હું કંઈક નવા જ વિચાર લઈને જાગૃતિમાં આવ્યો હતો, એવું મેં અનુભવ્યું. હું આંખ ચોળીને જોવા લાગ્યો કે કઈ દુનિયામાં આવી પડ્યો છું?

ત્યાં તો ઝાડનાં પાંદડાં ખડખડાટ હસવા લાગ્યાં. હું ચમક્યો. ઉપર જોયું તો પાંદડે પાંદડે સૂત્રો લખ્યાં હતાં! તરત ઊભો થયો. એક પાંદડા પર વાંચ્યું : 'કોઈ ગમે તેટલું દુ:ખમાં હોય તો પણ તેને ધિક્કારશો નહીં.' એમ વાંચતો જ ગયો–'તમારો દુશ્મન પણ દુ:ખમાં હોય તો તેને સોડમાં લેજો.', 'અચકાયા વિના તમારાથી બને એટલી મદદ બીજાને કરજો,' 'તમારા સુખમાં બીજાના દુ:ખનાં દર્શન કરજો,' 'બીજાના સુખમાં આનંદ માણજો.' 'તમારા દુ:ખમાં બીજાના સુખની ભૂલેચૂકે પણ ઇર્ષ્યા ન કરશો.' 'બીજાના દુ:ખમાં તમે તમારું દુ:ખ જોજો.'

જે જે પાંદડું જોઉં તેમાં સૂત્ર વંચાય. હું વિચારમાં ન પડી જાઉં તો બીજું શું કરું? હું તો મૂંઝાઈ ગયો. ફરી મેં આંખો ચોળી અને હું બોલી ઊઠ્યો: 'હું ક્યાં છું? હું શું જોઈ રહ્યો છું?'

ત્યાં ગીતાનો દસમો અધ્યાય યાદ આવ્યો: કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે: 'આ હું છું–તે હું છું, બધું હું જ છું.' તો, શું હું કોઈનું આ વિશ્વરૂપ દર્શન કરી રહ્યો છું?

ત્યાં કોઈએ મારી પીઠ પર એક હળવી થપાટ મારી હોય એવું મેં અનુભવ્યું. પાછળ ફરીને જોયું તો એક ડાળી ઝૂકીને મારી પીઠને હળવેકથી સ્પર્શીને બોલી: 'મારી ઇચ્છા હતી કે તમને જરા ભાનમાં લાઉં. હું એકલી તો અશક્ત, એટલે મારા બાહુબંધ પવનની રાહ જોતી હતી તે આવ્યો અને મેં તમારી પીઠ જરા થાબડી લીધી. તે સાવ અકારણ નહીં. મારે તમને એક વાત કહેવી છે, સાંભળશો? લો કહી જ નાખું! જુઓ, અમને આ ધરતી પર, આ દુનિયા પર આવ્યાં ને યુગો થઈ ગયા. તમારા ઇતિહાસો જ કહે છે કે અમારો જન્મ તમારા કરતાં, વર્ષો પહેલાં થયેલો. એ રીતે પણ જોઈએ તો, અમે તમારા કરતાં કંઈક મોટા, વધારે જ્ઞાની ખરાં, કેમ ખરું ને? ઓહો! ખોટું લાગ્યું? એવું તે મેં શું કહ્યું કે સૂનમૂન થઈ ગયા? મોઢું કેમ વંકાઈ ગયું? પણ એમ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. અમારે વડાઈ તો કરવાની છે જ નહીં. સાચું કહેવું છે. તો, જરા શાંતિથી, વધારે ઉદાર થઈને તમને થોડુંક કહું છું તે સાંભળો.

'આ કહું છું તે તમને માત્ર ઉપદેશ લાગશે, ના, એ તો અમારી જીવનકથા પણ છે. અમે પણ તમારી જેમ જ સુખ દુ:ખ ટાઢ તડકો અનુભવીએ છીએ. અમારે પણ શૈશવ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે. અમે પણ હસીએ રડીએ છીએ.

'પણ માણસોની નજરે તો અમે મૂગાં બહેરાં તેથી અમારી સામે કોણ જુએ? અમારું કોણ સાંભળે? પણ સાચું કહું તો જેમ માણસોની દુનિયા છે, તેમ અમારી પણ દુનિયા છે. અમને જ્ઞાન છે. સાચું કહું તો તમારી માન્યતાથી અમારી પાસેથી હજી ઘણું ઘણું શીખવાનું છે. અમે, અમારો જીવનધર્મ એ રીતે કડક બજાવીએ છીએ. જેને આંખ છે, જેને કાન છે તે અમારી હિલચાલ જુએ છે, અમને સાંભળે છે.

'અને જ્યારે વસંત, અને પૂરા મહિનામાં બધા રંગ ગારો સજી તમને આનંદ આપીએ છીએ, અને ગ્રીષ્મકાળ અને જ્ઞાનના ભારે ઝૂકી જઈને છીએ ત્યારે તમે અમને દેવ ન કરવાની દરખાસ્ત કરી દો છો. અરે, પવન ગાન

છો. અમારા શરીરે ચઢીને ફૂલો, ફળો તોડી તોડીને અમને લૂંટી લો છો. અને અમે તે માટે તમારો વિરોધ પણ નથી કરતા અમે તો તમને ફૂલ, ફળ આપીને જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ પણ દુઃખ હોય તો માત્ર એટલું કે ફૂલની ચારુતા, મૃદુતા ફોરમ તમારામાં કેમ ઉતારતા નથી? ફળની મીઠાશ ને રસ તમારામાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તમે કેમ કરતા નથી?

'ફળ તોડતા એકાદ ડાળ વચ્ચે આવી તો તમે ભારે લોભાંધતાથી ઉદ્ધતાઈથી એને તોડી નાખતા સહેજેય અચકાતા શરમાતા નથી' તમારા સ્વાર્થમાં તમે કેવા ભાન ભૂલી જાઓ છો! અરે, તમારા સ્વાર્થ માટે તમે અમને ગરદન મારતા ય ક્યાં જરા યે ખચકાઓ છો

અને આજથી જેમ, વૃક્ષ આકાશેથી દેવના શાપ જેવો તીખો તડકો તમને બાળતો હોય ત્યારે વળી એ જ ઝાડનો શીળો છાંયડો શોધો છો'

'તમને આજના અનુભવ પરથી નથી લાગતું કે મારા જેવા વૃક્ષો તો રસ્તાની બેઉ કિનારે હારોહાર હોવા જોઈએ! અને વૃક્ષોને પોષવા સારા સારા ખાતરો તેમના મૂળમાં નાખવાં જોઈએ પાણી પાવું જોઈએ બાળકને ઉછેરીએ તેવા હેતપ્રીતથી ઉછેરવા જોઈએ? અને રોગ કે દુશ્મનથી તેનું રક્ષણ કરીએ તેમ પ્રતિકૂળ હવામાન અને કઠિયારાઓથી, પશુઓથી અમને રક્ષણ આપી બચાવવા જોઈએ!

'મને વળી થાય છે કે મારે તે તમને શી શીખ દેવી! તમે અમારી સાથે જ સ્વાર્થવશ જેમ તેમ વર્તો છો, તેમ તે તેવી રીતે તમારા જ માણસો સાથે અંદરોઅંદર પણ વર્તો છો. તમે અમારું શું રક્ષણ કરશો? પણ ના, બધા વૃક્ષો સરખા નથી હોતા, જેમ હું આંબો છું ને તમને છાંયડો આપ્યા તેમ, બાવળ ન આપે, આપે તો કાંટા, તેમ તમારામાં ય બીજાનો ભોગ થનારા છે, એટલે વળી આ કહું છું

'ઘડી મને થાય છે પ્રભુએ અમને પણ તમારી જેમ બોલવાની શક્તિ આપી હોત તો' વળી થાય છે, કે આજે ઘણા માણસો એવું માને છે કે તેમના બોલ પર વિશ્વાસ નથી મૂકતા તેવું કદાચ અમારું યે થાત'

તમને વાચા મળી તેથી તમે અંદર અંદર વાણી યુદ્ધ પણ કરો છો અમારે એવું નથી, એ પ્રભુનો જ સંકેત લાગે છે

લો વળી તમને કંટાળો આવશે કે વળી બરબપોરે આ કાં ટક ટક કરવા લાગ્યું! થોડું કહ્યું ઝાઝું ગણજો ને બને તો તમારા સુખ માટે થોડી અમારી દરકાર કરજો ને અમારા ગુણો તમારા જીવનમાં યે ઉતારજો''

પ્રાર્થના

પ્રાર્થના એ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી એક મહત્ત્વની જરૂરિયાત છે, એ જરૂરિયાત આત્માની છે હૃદયની છે, ભાવનાઓની છે એ એક દૈનિક નિત્યાંતિ છે ખોરાક છે અને સ્નાન પણ છે પેટની અંદરનો મેલ કાઢીને શરીરને સાફ કરવાની જેટલી જરૂર છે એટલી જ જરૂર એ પ્રાર્થનાની પણ છે સ્નાન કરીને નિર્મળ થવું જેટલું જરૂરી છે એટલી જ જરૂર પ્રાર્થનાની પણ વાસનાઓને નિર્મળ થવા માટે છે શારીરિક કર્મ કર્યા પછી જે રીતે જે પ્રમાણે ઊંઘ અને આરામ જરૂરી છે તે જ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની વાસનાઓને વશ થયા પછી અને સંકલ્પ વિકલ્પથી થાકી ગયા પછી પ્રાર્થનાની શાંતિ અત્યંત જરૂરી છે શરીરનું સત્ત્વ ખતમ થઈ ગયા પછી, ફરીથી ખોરાક લેવાની જરૂરિયાત જે રીતે અનિવાર્ય છે, તેમ હૃદયનું સત્ત્વ ખતમ ન થઈ જાય એટલા માટે પ્રાર્થનાનું મિષ્ટાન્ન એને સમયે સમયે ખવડાવવું જ જોઈએ

કાકા કાલેલકર

ઉત્તમ સાહિત્યની પરિભાષા

હું નહી એવું ઇચ્છતો નથી કે સાહિત્યકાર અમુક જ લખે—આ વાત હું ઘણી વાર કહી ચૂક્યો છું વધારે શું હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે સાહિત્યકાર જે કંઈ લખે છે તે જોઈને દરેકને લાગવું જોઈએ કે આ મારે માટે જ લખવામાં આવ્યું છે ત્યારે જ એ ઉત્તમ સાહિત્ય મનાશે જો અમુક ખાસ લોકોને એમ લાગે કે આ અમારે માટે જ લખાયું છે તો તે સાહિત્ય ગૌણ મનાશે કહેવું પડશે કે એમાં સાહિત્યનો આત્મા જ નથી રહ્યો સૂર્યનારાયણ ઊગે છે ત્યારે સૌને લાગે છે કે એ મારે માટે જ ઊગ્યા છે પક્ષીઓને લાગે છે કે અમારે માટે જ ઊગ્યા માણસોને લાગે છે કે અમારે માટે જ ઊગ્યો ગોવાળને લાગે છે કે ગાયોને વન જ જંગલમાં ચરાવવા લઈ જવાની પ્રેરણા આપવા જ ઊગ્યો એવી રીતે ઉત્તમ સાહિત્ય અનેકવિધ પ્રેરણા આપનારું હોય છે—અમુક જ પ્રેરણા આપે એવું કહી શકાતું નથી

વિનોબાજી

'સ્ટેશન માસ્તર સાહેબ, પિતાજી આજે બહાર ગામ નહીં જાય, તમે ટ્રેનને જલદી પસાર કરી દેજો ' ટેલીફોન પર કોઈક નંબર મેળવી ચાર વર્ષના નાનુએ એમ કહી મારી પાસે આવીને કહ્યું: 'પિતાજી, મેં સ્ટેશન માસ્તરને કહી દીધું છે કે પિતાજીને આવતાં વાર થશે. તમે ધીરે ધીરે જમો, પછી થોડી વાર આરામ કરીને સ્ટેશને જજો.' નાનુએ પહેલી વાર દાવપેચવાળો ખેલ કર્યો.

મારે રાતની ગાડીએ ડહેરાદૂન જવાનું હતું. સીટ રીઝર્વ થઈ ચૂકી હતી, બીસ્તરો બંધાતો હતો. હું બહાર જાઉં એ નાનુને ગમતું નહોતું. કેમકે, એ રોજ મારી પાસે સૂતો અને વાર્તા સાંભળતો.

આખા દિવસમાં ઘણી વાર એ એની માની ફરિયાદ કરતો અને કહેતો કે એને ધમકાવો. હું ખોટે ખોટું, 'ખબરદાર જો મારા નાનુને હેરાન કર્યો તો!' કહું ત્યારે તે એની મા તરફ જોઈને મને કહે: 'પિતાજી માને એવી રીતે ધમકાવો કે તે રડે!' અને તે ખોટે ખોટું રડતી. આખા ઘરનાની એવી માન્યતા હતી કે નાનુ મને સૌથી વધારે ચાહે છે. પણ આજે મેં એની પરીક્ષા કરી. પૂછ્યું: 'નાનુ, તું મારી સાથે ડહેરાદૂન આવશે કે તારી મા સાથે દિલ્હી રહેશે?'

એણે અમારી બન્નેની તરફ વારાફરતી જોઈને છેવટે માની ગોદમાં લપાતાં કહ્યું: 'માના પાસે રહીશ.'

એમ તો હું જાણતો હતો કે લોહી પાણી કરતા જાડું હોય છે. તોપણ મને લાગ્યું ખરું કે આવડો આ ટેણિયો મને કેવો છેતરે છે! કાગળ તો મારા ફાડે છે, રાત દિવસ વાંદરાના બચ્ચા પેઠે મારી પાછળ વળગેલો રહે છે, પણ ખરેખર તો ચાહે છે પોતાની માને!

પછી પેલો ટેલીફોનવાળો બનાવ યાદ કરતાં મને ખરેખર ગ્લાનિ થઈ, કેમકે, વાસ્તવમાં હું જ એને માટે દોષિત હતો. એ આજસુધીમાં જે કંઈ શીખ્યો છે તે મારી પાસેથી શીખ્યો છે. હું એ દૂધમલ છોકરાને ઝેરનાં ઇન્જેકશનો આપું છું. આપણે મોટી ઉમ્મરનાઓ કહેવા ખાતર તો છોકરાને રમાડીએ છીએ, પણ મારા એક મિત્રે કહ્યું છે તેમ રમાડવાને બદલે પોતે જ છોકરા સાથે રમીએ છીએ. એ આપણાં રમકડાં છે, એનાથી આપણે રમીને જીવ ખુશ કરીએ છીએ. અને એ બહાને ચાહીએ એટલું નાચીએ, ગાઈએ, કૂતરા બિલાડાનો અવાજ કરીએ તો પણ કોઈ આપણી મજાક ઉડાવતું નથી.

'જો આ બિલાડી આવી!' 'કાગડા, નાનુનો કાન પકડી એને ઝાડ પર લઈ જા!', કોઈ વાર વળી મુઠ્ઠીમાં પૈસા સંતાડી એને છૂમંતર ગાયબ કરીને—ચકલી લઈ ગઈ કહીએ છીએ. એટલે એ પણ મારી પેઠે, 'કાલી કલકત્તેવાળી' કહીને ચીજો સંતાડવા લાગ્યો.

રોજ રાત્રે નાનુને વાર્તા સંભળાવવી પડે છે. રોજ રોજ નવી નવી વાર્તા ક્યાંથી લાવું? એટલે ખોટી ખોટી, ઘડી કાઢેલી વાર્તા પણ સંભળાવું છું. અને તે પણ ઠગ, ચોર, શરાબી, ખિસ્સાકાતરુ વિગેરેની. મને જે ગમે એ વિષયની જ વાર્તા સંભળાવું છું. અને તે પણ ક્યારે? બેથી સાત વર્ષના ગાળામાં જ્યારે એના ભાવિ જીવનનો પાયો નંખાય છે ત્યારે. આપણે આપણાં સંતાનોના મનમા સ્વાર્થ, ભય, લાલચ, ચોરી, લૂંટ, ખૂન અને બદમાશીના સંસ્કાર ઠ રી ઠાંસીને ભરીએ છીએ. જાણે કોઈ મોટા મકાનનો પાયો ટીપી ટીપીને નક્કર કરતાં હોઈએ તે રીતે.

આ પાયાના વિચારી ભાવોની જડ મજબૂત ને ઊંડી થતાં ઊંચામા ઊંચું ધર્મશિક્ષણ પણ તેને કાપી શકતું નથી.

આમ, આપણે હાથે કરીને આપણાં બાળકોને ચારિત્ર્યહીન બનાવીને જિંદગીભર રડીએ છીએ. મારો એવો વિશ્વાસ છે કે દરેક વ્યક્તિના ચારિત્ર્યમાં એના બાળપણની ઝલક અવશ્ય મળે છે. એટલે જ કહ્યું છે કે પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ દેખાય છે.

વીસ વર્ષ વિલાયતમાં કામ કરીને એક ડૉક્ટર થોડા દિવસ માટે દિલ્હી આવ્યા હતા. મેં એમના મોઢાના મચકાટ પરથી જ પારખી કાઢ્યું કે તેઓ રાજાજી સાથે નિકટના સંબંધમાં રહ્યા હશે. એમને આશ્ચર્ય થયું. વાત સાચી નીકળી. એ નાનપણમાં રાજાજી સાથે રમ્યા અને ભણ્યા હતા.

આપણી સરકાર ભારતના ઉત્થાન માટે જાતજાતની યોજનાઓ કરે છે, અને આર્થિક સંકટોનો સામનો પણ કરે છે. પણ આર્થિક નીતિ, વિજ્ઞાન, ઉપયોગ અને ધંધાની દૃષ્ટિથી આપણને શો લાભ થશે—જો આપણું નૈતિક ધોરણ ઊંચું ન થયું હોય? આજે આપણે નવી આખી આપણાં બાળકોનો હ્રાસ જોઈએ છીએ. એ હ્રાસ માત્ર સ્કૂલ-કૉલેજના શિસ્તના શિક્ષણથી નહીં અટકે, એને

માટે આપણે પોતાની પાસે સૂતા અને વાર્તા સાંભળતા માટે ઉત્સુક થતા બાળકને જ સંભળાવવા પડશે. શાન્ત વધા વાર્તાઓ નૈતિક ઉત્થાનની શમનાયુ ગોળીઓ છે. આજે કોઈ પણ માને આદર્શ બાળવાર્તાઓ યાદ નથી અને કોઈને એવો અધિકાર નથી કે ભારતના ભાવિ બાળકોને સંસ્કારના આજન્મ રોગી બનાવી મૂકે—પછી ભલે તે મા પણ કેમ ન હોય.

સરકારે મનોવિજ્ઞાનના પંડિતોનું એક બોર્ડ રચવું જોઈએ. એ બોર્ડે સારી બાળવાર્તાઓ માટે ઈનામ જાહેર કરી પ્રત્યેક ભાષાઓના લેખકો પાસેથી સારામાં સારી વાર્તાઓ કઢાવવી જોઈએ. એક સારી વાર્તા માટે ઓછામાં ઓછો ૧૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર આપવો જોઈએ. પછી એ બધી વાર્તાઓને યોગ્યતા પ્રમાણે ગોઠવી માંડીને સાત વર્ષનાં બાળકો માટે ૭-૭ ચોપડીઓ પ્રત્યેક ભાષામાં છપાવી તેની ઓછામાં ઓછી એક કરોડ નકલો મફત વહેંચવી જોઈએ.

મારી એવી પણ સલાહ છે કે રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે ઓછામાં ઓછી એક વાર્તા બાળકોને રેડિયો પર દરેક ભાષામાં સંભળાવવામાં આવે. ભારતને ઊંચે જવું હોય તો તેનો પાયો મજબૂત કરવો પડશે.

☆

વાતવાતમાં

સુશીના બહેન કહેતાં હતાં: "મારે શું કરવું તે જ મને સમજાતું નથી. મારી અંતરની ઇચ્છા છે કે મારા શશીને મોટો વકીલ બનાવું. એવો વકીલ બનવું કે દુનિયા તેના સામું જોઈ રહે. ગમે તેટલી મુશ્કેલી આવશે તોપણ તેને ભણાવીશ. ભલે ગામના દાગીના વેચવા પડે પણ લંડન મોકલીશ. મારો એકનો એક દીકરો છે તેથી જ તો ખૂબ હોંશ છે. પણ તે મારું માનતો જ નથી. હું એને કહું છું કે આ રેડિયો અને રેકર્ડો સાંભળવાથી વકીલ નહિ થવાય. પણ બસ તે તો નિશાળમાંથી આવે ને આ... આ... કરતો રેડિયો ખોલે. તા...ના...ગી ગ્રામોફોન વગાડે અને ટેબલ પર તાલ દેવા મંડે અને ગણગણ્યા કરે. હું એને ધીરે ધીરે તો કોઈક વાર ખીજાઈને સમજાવું કે શશી, જો પેલા કમળાબહેનનો શ્યામ આઠ વર્ષનો છે, પણ ભણવે કેવો હોશિયાર છે! ૧૬મે વર્ષે તો મેટ્રીક પાસ થઈ જશે અને તું તેના કરતાં બે વર્ષ મોટો છે છતાં બે વર્ષ પાછળ છે.

"પણ તે તો રેડિયો અને ગ્રામોફોનની રેકર્ડ પરથી ગાવતો બેસાડીને આ... આ... કરીને ગાએ કે માથું ખાઈ જાય અને રોજ કહે કે, 'બા, મને સંગીતના વર્ગમાં સાંજે જવા દે ને! મારે સંગીત શીખવું છે.'

"પણ હું એને સંગીતના વર્ગમાં શેની જવા દઉં! મારે તને ગાયક નથી બનાવવો. મારા સ્વપ્નાને તું ધૂળમાં નાખશે? બાળક પોતાનું ભાવિ શું સમજી શકે? હું તેની મા છું. એના જીવનનું ઘડતર તો મારે કરવાનું છે. ના, ના, એ ન બને. તને વકીલ થવું જ જોઈએ. મારી ઇચ્છાઓને એણે તાબે થવું જ રહ્યું. તે તો નાદાન છે.

"માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે બાળકની ઇચ્છા મુજબ તેને વરતવા દો. તો શું મારે તેનું ભવિષ્ય બગાડવું? તે તો જ્યારે તેમ મા બાપે નાચવું?

"એ ન બને. તેને વકીલ બનાવ્યે છૂટકો. સંગીતની ધૂન તેના મગજમાંથી કાઢ્યે જ છૂટકો. હું તને સંગીત નહિ શીખવા દઉં."

અને વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. સુશીબહેન ઘરડાં થયાં. શશીભાઈ યુવાનીમાં પ્રવેશ્યા. સંગીતની દુનિયામાં શશીભાઈ પૂનમની જેમ ખીલવા લાગ્યા.

સુશીબહેન શશીભાઈના સંગીતમાંથી પૂનમનો ચાંદ જે ઠંડક ને આનંદ આપે તે આનંદ અને ઠંડક મેળવે છે અને પોતાના દીકરા વાદ કરીને આંખમાંથી આંસુ પાડતાં નાની માતાઓને કહે છે: "બહેનો! બાળકોનું ભવિષ્ય ઘડનાર આપણે નથી. આપણે તો તેના રખેવાળ છીએ. બાળકો તો પોતાનું ભવિષ્ય ઘડીને જ અવતરે છે."

—ધીરેન ગાંધી

[૯૨]

તીરથ, તપ, ત્યાગ કરીને પણ તરી જવાતું નથી,
તરવાનું છે લીનતામાં!
જ્યારે વિઠોબાના પગ નીચેની ઇંટ હું બનીશ,
કેવળ શૂન્ય બની જઈશ,
ત્યારે જ માનીશ કે મારી સાધના સફળ થઈ.
અનેક પુણ્યોના પરિણામ રૂપે
પરમેશ્વરની ભક્તિનો અનુભવ કરું છું.
પરંતુ ભક્તિની પણ પરિણતિ
સંપૂર્ણ નિરહંકૃતિમાં હોવી જોઈએ.

[૯૩]

જ્ઞાની પુરુષોના આત્મસુખની કેવળ વાતો આપણે
કેટલા દિવસ કરતા રહીશું?
શું આપણને એ સુખની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ ન થવી
જોઈએ?
પરંતુ એને માટે પોતાના મનને બચાવવું ને
સાચવવું પડશે—અનિષ્ટ સંસ્કારોથી!
કરવું એ જોઈશે
કે વિશિષ્ટ ભાવ જ મનમાં સ્થિર થાય.
અને એ જ સધાતો નથી.
પરંતુ ઈશ્વરને માટે ભક્તિ રહી,
તો એ અઘરું નથી.
એટલા માટે જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ
'હે દેવ, તું મારે માટે પર્યાપ્ત છે,
એવું કર કે તારા પ્રેમ-સુખમાં મારાં બધાં સુખો
ખપી જાય,
જેથી મારું બાકીનું કામ સહેલું થઈ જશે.'

[૯૪]

ફાટેલો કામળો જેમ તેમ સાચવું છું.
આશા છોડી દીધી છે કે કોઈ દિવસ આખો
કામળો પણ મળશે!
જે છે તેને સાચવ્યા વગર છૂટકો નથી.
પરંતુ અહીં પીઠ ખુલ્લી છે,
ઠંડી તો લાગે જ છે.
ઓટીમાં પૈ ના નથી,
અને પ્રાણશક્તિ ઓછી થતી જાય છે.
એટલે પોતાની કમાણીની આશા છોડી
હવે હું એની પાસે માંગું છું.
એ જ મને આખો કામળો આપશે.
સાધકને એના વિના છૂટકો નથી કે સ્વબુદ્ધિપ્રમાણે
સાધનાનું આચરણ કરે.
પરંતુ છેવટ ઈશ્વર શરણ વિના સાધનાની પૂર્ણ-
તાનો સંભવ નથી.

[૯૫]

ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ,
અમે તાપ ત્રય-મગ્ન.
ઈશ્વર શુદ્ધ સત્ત્વગુણી;
અમે ત્રણ ગુણોનું મિશ્રણ.
ઈશ્વર સર્વ ગુણ સંપન્ન;
અમે સર્વ-દોષ સંપન્ન!
ઈશ્વર અખંડ
અમે ભાંગ્યા તૂટ્યા!
આ આવો ભેદ કેમ?
કોઈ રીતે આ સંદેહ ચિત્તમાંથી જતો નથી.
એક વાર કોઈ એક યોગીને ધ્યાન ધરતો જોયો,
કોઈ ભક્તને નામ જપતો જોયો;
અને મારો સંદેહ સહેજે શમી ગયો!
સમજી ગયો કે, સાધના અને ભક્તિનું સુખ અનુ-
ભવવા માટે જ આ ભેદ છે.
ત્યારથી, એનાં ચરણોમાં મારી વૃત્તિ લીન થઈ
ગઈ!

[૯૬]

એમાં સંદેહ નથી
કે તું મારો સ્વામી છે.
અને હું તારો સેવક છું.
પરંતુ વિચારવાથી આ ભેદ રહેતો નથી.

એટલા માટે આવો, આપણે છોડી દઈએ
અને એક જ રૂપ આપો બંને ધરી લઈએ
અલૌકનો આટલો અનુભવ મને થવા દો
પછી હું હંમેશને માટે તમારો દાસ થઈને રહીશ

[૮૭]

ઈશ્વરના ભક્તાની બજારમા કિંમત નથી,
કેમ કે, ભક્તની આગળ બજારની જ કિંમત નથી
એને જોઈએ કેવળ એક ઈશ્વર,
ઈશ્વર છે તો એને કશાની જરૂર નથી!
અને ન હોય તો બીજી કોઈ ચીજનુ કામ નથી
સારાશ, બંને બાજુથી
દુનિયાના બજારમા એની કિંમત ન રહી

પરમ વિરહાસક્તિ રૂપ

[૮૮]

સાધકના જીવનમા એવી એક અવસ્થા આવે છે
કે જ્યારે તેને ઈશ્વરનો તીવ્ર વિયોગ સતાવે છે
દુનિયાની ભાષામા એનુ વર્ણન કરવુ અશક્ય
હોય છે
તો પણ, માનવના સંતોષને માટે
કોઈ ને કોઈ શબ્દ પ્રયોગ કરવો જ પડે છે
એટલા માટે વિરહાસક્તિની ભાષામા એ અનુ
ભવ બતાવવામા આવે છે
એ અવસ્થામા ભક્તને માટે
દુનિયાની બધી શીતળતા દુ:ખકારક થઈ જાય છે!
માધુર્ય કડવુ લાગે છે!!
જ્ઞાનદેવ પોતાનો અનુભવ કહે છે
દેહ તરફ જોઈએ તો ક્યારેય કશુ પણ નથી
દેખાતુ
ક્યારેક વિપરિત જ દેખાય છે
અને ક્યારેક દેહને ઠેકાણે દેવનુ જ રૂપ દેખાવા
માડે છે
કદી શૂન્યતા, કદી ભ્રાંતિ કદી ઉત્કંઠા!
એવી આ વિચિત્ર દશા છે!

[૮૯]

ભગવાન, તારો વિયોગ હવે મારે માટે અસહ્ય
થઈ ગયો છે
કારણ, જ્યારથી તારી અધૂરી આશા બંધાઈ છે,
વૃત્તિની બેચેની એટલી થઈ રહી છે કે એની
સીમા જ રહી નથી
ક્યારેક વૃત્તિઓ એટલી જડ બની જાય છે કે
દિવસ અને રાત મળીને એક લાબી રાત થઈ
જાય છે
પ્રતિભા ઊંચે ઊઠતી જ નથી
ક્યારેક વૃત્તિ એટલી ચંચળ થઈ જાય છે કે દિવસ
અને રાત મળીને એક ખાસ્સો લાંબો દિવસ થઈ
જાય છે
કલ્પનાના ઉડ્ડયનને શાંતિ મળતી જ નથી
તારુ પ્રત્યક્ષ દર્શન થતા
તારી સ્ફૂર્તિ અને ગાભીર્યનો મને સાક્ષાત્કાર થશે
ત્યારે જ મારુ કુશળ છે

[૯૦]

પ્રભુમિલનની ઉત્કંઠાથી, ક્યારેક ક્યારેક હું
માણસો વચ્ચેથી ઊડી જાઉં છુ
અને પંખીઓમા જઈને બેસુ છુ
એમને કહુ છુ
તમે ધરતી છોડી આકાશમા ઉડનારા છો,
તમને ઈશ્વરનુ દર્શન જરૂર જ, થતુ હશે
બતાવો અમારુ ઘર પંઢરી તરફ ક્યારે જશે?
તમને મો માગ્યુ ઈનામ આપીશ
તે કહે છે—
અમને તારુ કશુ નથી જોઈતુ
પંઢરીના રાજા તને અવશ્ય મળશે
ક્યારે મળશે, એની તને તારા હૃદયમા જ ખબર
પડશે

☆

'વ્યાપનુ છે વિશ્વભરમા'
આ વિરમ, જઈ મૌનમા'
અનિલ

ઈન્દ્રજાલ

બ્યંકટેશ માડગૂળકર

ગનુ આમ ઉમ્મરે તો નાનો હતો પણ તેના શરીરનાં પ્રત્યેક અંગ સરસ ખાતરથી પોષાયેલા અને ઉછરેલા કોઈ વૃક્ષના જેમ સુપુષ્ટ હતાં. નાનપણથી જ વ્યાયામ કરતો આવ્યો હતો અને સુખી ખેડૂતનો દીકરો હોઈ, ખાનપાન સારાં હતાં. શરીર સુદૃઢ હોવા છતાં કોઈને હાથ પણ બતાવ્યો ન હતો. એણે ધાર્યું હોત તો ગામના કેંકનાં હાડકાં-પાંસળાં ખોખરાં કર્યાં હોત, ઘણી વાર એવા પ્રસંગ પણ આવ્યા હતા, પણ ગનુએ માત્ર હસીને બધું ટાળ્યું હતું.

ગનુ ગામનો એક વિચિત્ર સ્વભાવનો માણસ હતો. ક્રોધથી દૂર રહેનારો અને શાંત સ્વભાવનો. ચંચળ ખરો, ગંભીર પણ એટલો જ.

એ અકારણ હસતો ત્યારે લોકોને લાગતું કે આનામાં અક્કલ ઓછી છે. અને એ વાત સાવ ખોટી પણ ન હતી. પણ તે સાથે એ પણ સાચું હતું કે ગનુ ગાંડો ન હતો. ગનુ ગામ ન છોડે, ગામમાં જ રહે એવી યે લોકોની ઇચ્છા હતી!

ગનુનો, એના ઘરમાં જ ગુણ, ખાસ આદર ન હતો. પાટીલ કુટુમ્બ ખાસ્સું મોટું હતું ગનુ સાથે મળીને કુલ પાંચ ભાઈ હતા ચાર પરણી ચૂકેલા. એમની વહુઓ ને બાળકોથી પાટીલ કુટુમ્બ ભર્યું ભર્યું હતું. સૌ પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર કમાતું. પણ ગનુ તો પાઈની યે કમાણી કરતો ન હતો. રોટલા ખાઈ નિરાંતે ઘટાળા ઝાડ નીચે લંબી તાણવી, કોઈક ઠેકાણે મૂગા મૂગા બેસી રહેવું કે ગામમા રખડવું-એ એની નિત્યચર્યા હતી. કોઈ પણ ઘટનાથી એનું મન રાજી થતું. હજામ કોઈના વાળ કાપતો તો ગનુ તે જોતો ક્યાં સુધી ઊભો રહેતો હજામને જ કહેવું પડતું: 'પાટીલ, બેસો ને ઊભા છો શું?'

ત્યારે ગનુ ધોતિયું સરખું કરી પથ્થર પર બેસી જતો, અને હજામ કેમ, શી રીતે વાળ કાપે છે તે જોયા કરતો. એ જ પ્રમાણે સુથાર, લુહાર, દરજીના કામો પણ જોતો રહેતો.

કોઈ કોઈ વાર એને એનો ભાઈ કહેતો: 'આમ ખાલી ફર્યા કરે છે તેના કરતાં કંઈક કામ કરે તો શું ખોટું?'

ગનુ હસીને પૂછતો 'શું કરું?'

'ઘરમાં કામની ક્યાં ખોટ છે? રેંટ ચલાવ, હળ જોડ, ગમે તે કર!'

'પણ એમાં મળે શું?'

ખેતી કરીને કમાવાની વાત પર ગનુને વિશ્વાસ ન હતો. દુઃખ વેઠીને ધનવાન થવું એ વાત પર એને વિશ્વાસ ન હતો મહેનત કરીએ તો પેટ ભરાય, વિશેષ કશું નહીં. ખૂબ પૈસા કમાવા હોય તો મહેનત કરવાથી નથી વળતું, એનો રસ્તો જ જુદો છે એવું ગનુ માનતો.

ભાઈ કહેતો: જંગલમાંથી ઢોર માટે ઘાસચારો વાઢી લાવે તો ય બસ છે.'

તો ગનુ જોરથી હસીને કહેતો: 'ઘાસમાંથી સાપ નીકળીને કરડે તો? રાંધ્યા વેંકુંઠમાં!'

'અરે, કેટલા માણસો ઘાસ કાપે છે! શું બધાને સાપ કરડે છે?'

પણ ગનુ સામે એ તર્ક નકામો હતો. એક વાર એના મનમાં ઠસી ગયું પછી એમા ફેર પડે જ નહીં.

'મરચાં રીંગણાં લઈ ને હાટ વેળાએ દર અઠવાડિયે બજારે જાય તો થોડું ઘણું પણ વેચાય!'

'ના, ભાઈ, આવવા જવાના બાર માઈલ થાયે કોણ! મારા તો પગ દુઃખે!'

આવો મજબૂત માણસ, કે જે ચાર પગવાળાં ફર્લાંગ ચાલી નાખે તેને ચાલવું ન હતું! એને તો જેમાં જરાય મહેનત પડે એવું કોઈ પણ કામ કરવું ન હતું. કેમ કે, એ માનતો હતો કે ધન કમાવાનો રસ્તો બીજો જ છે. •

છેવટ ભાઈઓએ એને કહેવાનું જ બંધ કર્યું. આટલા બધા જીવ ખાય છે-પશુ, પક્ષી સુદ્ધાં, તો એક જીવ વધારે!

પણ એનો અર્થ એવો ન હતો કે ગનુ કશું કરવા જ નો'તો માગતો. બે ટાઈમ ખાવું, ઊંઘવું ને એક દિવસ મરી જવું-એવી એની ઇચ્છા ન હતી. એને ધનવાન થવું હતું, પરણવું હતું અને બંગલો પણ બાંધવો હતો! પણ મહેનત કરવાથી એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય એમાં એને શ્રદ્ધા ન હતી! એને લાગતું હતું કે ધનવાન થવા સિવાય મારા ભાગ્યમાં બીજું કશું લખાયેલું નથી. તે શી રીતે થઈ શકાય એની પ્રતીક્ષામાં જિંદગીના દિવસો એ પૂરા કરતો હતો.

અને એક દિવસ ગનુને ધનવાન થવાનો રસ્તો જડી ગયો!

ગામમાં એક મદારી આવ્યો. હનુમાન મંદિરના ચોગાનમાં એની મહુવર વાગવા માંડી. ટોળું ભેગું થઈ ગયું.

મદારીએ કરંડિયામાંથી અજગર કાઢ્યો. 'છોકરાઓ જરા દૂર હટો.' એણે કહ્યું અને ટોળાનું વર્તુળ મોટું થયું. 'એટલે આને નહીં, જરા પાસે આવો.' મદારીએ ફરી સૂચના આપી. ટોળું જરા સાંકડું થયું.

અને મદારીએ ખેલ શરૂ કર્યો. એક ડબ્બામાંથી એણે જલેબી, લાડુ વગેરે મિઠાઈઓ કાઢી. પણ એણે જ્યારે ચપટી ધૂળ લઈ એમાંથી રૂપિયો અને પછી દસ રૂપિયા બનાવ્યા ત્યારે ગનુ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

ખેલ પૂરો થયો. પૈસા ભેગા કરી મદારીએ ખભે ઝોળી ભરાવીને ચાલવા માડ્યું કે રસ્તામાં ગનુએ તેને રોક્યો.

'કેમ, ભાઈ, શું કામ છે, મારું?' મદારીએ પૂછ્યું.

'મહારાજ, મને પણ પેલી વિદ્યા શીખવો!'

'કઈ વિદ્યા?'

'માટીમાંથી પૈસા બનાવવાની!'

અને એમ કહી ગનુ તેના ગુરુજીને હોટલમાં લઈ ગયો. ચા પીવારી, ચવાણું ખવડાવ્યું, બે પાવલી જુવાર પણ આપી.

મદારીએ કહ્યું: 'તું ગાંડો તો નથી થયો? ખેતીનો ધંધો છોડી, આ વિદ્યા શા માટે શીખવા માગે છે?'

'મારે ખૂબ પૈસા કમાવા છે, મહારાજ! ખેતીમાંથી તે શું મળે?'

'મારી વિદ્યા શીખવાથી તને પૈસા મળી જશે શું?'

'તમે જ કહો, હું શું કરું?'

'હું વિદ્યા શીખ્યા પછી પણ ગામે ગામ શા માટે ભટકું છું?'

કંઈક વિચાર કરીને ગનુએ કહ્યું. 'તમારા ગુરુએ કહ્યું હશે કે વિદ્યાનો બીજો ઉપયોગ ન કરીશ.'

છેવટે, જ્યારે ગનુએ મદારીને કોઈ હિસાબે છોડ્યો જ નહીં ત્યારે તેણે કહ્યું 'જો તું માની શકે છે, તો એક રૂપિયો લઈને પંઢરપુર જા. ત્યાં બુકસેલરને ત્યાંથી 'ઇન્દ્રજાલ' નામની ચોપડી ખરીદજે - એમાં એ વિદ્યા આપેલી છે.'

અને તે જ બપોરે ગનુ પંઢરપુર જઈને ઇન્દ્રજાલ લઈ આવ્યો. ને વાંચવા લાગ્યો. પહેલો મંત્ર એણે વાંચ્યો. સાથે સૂચના હતી કે, 'શનિવારે સવારે જંગલમાં જઈ નાગ-નાગણીના જોડાને મારવું પછી તેને નદી કિનારે લઈ જઈ એક કિનારે નાગને અને સામેના બીજા કિનારે નાગણને દાટી દેવા પછી સાત દિવસ બાદ નાગ દાટ્યો હોય ત્યાં ખોદવું ત્યાંથી એક રૂપિયો મળશે. તે પ્રમાણે નાગણની જગ્યાએ ખોદતાં અધેલો મળશે. તે બંનેને ઘરે જઈ છુટા છુટા રાખવા બસ, મંત્ર સિદ્ધ થઈ જશે. પછી રૂપિયા પાસે જેટલા રૂપિયા માગશો તેટલા મળશે, તે જ રીતે અધેલા પાસે જેટલા અધેલા માગશો તેટલા અધેલા મળશે.'

બસ. પછી તો ગનુ નાગ-નાગણના જોડાની શોધમાં જંગલમાં રખડવા લાગ્યો. બે મહિના પછી એક ઠેકાણે નાગ નાગણીનું જોડું નજરે પડ્યું અને એણે મારી નાખ્યું.

સૂચના પ્રમાણે બંનેને નદીના જુદા જુદા કિનારે દાટીને ગનુ ખુશ થતો થતો પાછો ફર્યો. રસ્તે વાણિયાને ત્યાંથી બીડીનો જુડો ખરીદી રોફથી કહી દીધું: 'નામે લખી દેજે!'

'ના, પાટીલ; ઉધાર નહીં.'

'શું કહ્યું? તારી દુકાન કેટલાની, બોલ જોઈએ? અઠવાડિયા પછી આવજે તને રૂપિયામાં દાટી દઈશ.'

વાણિયા બિચારો ચૂપ રહ્યો. પછી હોટલે જઈને ચા પીને ગનુ ઘરે પાછો ફર્યો. અઠવાડિયામાં તો ગનુએ આખા ગામમાં દેકારો મચાવી દીધો. લોકો વિચાર કરવા લાગ્યા કે આની પાસે એકાએક આટલા પૈસા ક્યાંથી આવવાના છે!

અઠવાડિયું પૂરું થયું. રાત્રે પુષ્કળ વરસાદ વરસ્યો હતો. સવારે ગનુ નદી કિનારે પહોંચ્યો. નિશાનીના પથ્થર શોધવા લાગ્યો પણ ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહીં નદીમાં પૂર આવવાથી બધું વહી ગયું હતું.

ગનુએ હાથ મસળતા મસળતાં બળાપો કર્યો: આ વરસાદે બધું બગાડી નાખ્યું! ભગવાને તો આપ્યું પણ ભાગ્યે છીનવી લીધું. હવે શું કરું?

પ્ર.: હૃદયમાં, ઊંડે ઊંડે શું ધારણ કરવું જોઈએ?

ઉ.: ગુરુનાં વચનો.

પ્ર.: ગુરુ કોણ છે?

ઉ.: જે સત્ય જાણે છે અને જે પોતાના શિષ્યોના કલ્યાણમાં લગાતાર મંડ્યો રહે છે તે.

પ્ર.: મનુષ્ય માટે લાભકારી શું છે?

ઉ.: ધર્મ

પ્ર.: ચોર કોણ છે?

ઉ.: ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવનારી ચીજો.

પ્ર.: શત્રુ કોણ છે?

ઉ.: આળસ.

પ્ર.: પૂરેપૂરો અંધ કોણ છે?

ઉ.: લોભી.

પ્ર.: માન મર્યાદા કોને મળે છે? કેવી રીતે મળે છે?

ઉ.: યાચના ન કરનારને, યાચના ન કરવાથી.

પ્ર.: અસીમ શું છે?

ઉ.: સ્ત્રી-ચરિત્ર.

પ્ર.: મનુષ્યને દુઃખી કોણ કરે છે?

ઉ.: તેનો અસંતોષ.

પ્ર.: મૂંગો કોણ?

ઉ.: જે, યોગ્ય સમયે મધુર વાણી બોલી શકતો નથી તે.

પ્ર.: ભેટ શું છે?

ઉ.: જે વિના માગ્યે આપવામાં આવે તે.

પ્ર.: મિત્ર કોણ છે?

ઉ.: જે પાપ કરતાં રોકે તે.

પ્ર.: સૌન્દર્ય શું છે?

ઉ.: ચારિત્ર્ય.

પ્ર.: વાણીને સુંદર કોણ બનાવે છે?

ઉ.: સત્ય.

પ્ર.: ચિંતામણિ જેવું દુર્લભ શું?

ઉ.: મધુરશબ્દાવલિયુક્ત ઉપકાર, ગર્વરહિત જ્ઞાન, સાહસ અને ત્યાગયુક્ત ધન.

પ્ર.: દયાજનક શું છે?

ઉ.: કંજૂસાઈ.

પ્ર.: વિદ્વાનોને કોણ આકર્ષે છે?

ઉ.: સત્કાર્ય અને પ્રતિભા.

પ્ર.: લક્ષ્મી કોની ઇચ્છા કરે છે?

ઉ.: જેના વિચાર, ક્રિયાશીલ અને વ્યવહાર શુદ્ધ છે, તેની.

પ્ર.: શ્રીરામથી યે વધારે શૂરવીર કોણ?

ઉ.: કામદેવનાં બાણો સહન કરી શકે તે.

પ્ર.: મુખ્ય તીર્થ કયું?

ઉ.: મનનો મેલ ધોઈ નાખે તે.

પ્ર.: નર્ક એ શું છે?

ઉ.: બંધન.

પ્ર.: આફત કોણ લાવે છે?

ઉ.: અભિમાન.

પ્ર.: મૃત્યુથી યે અજાણ્યું એવું શું છે?

ઉ.: અજ્ઞાન.

પ્ર.: પૈસાથી પણ જેનું મૂલ્ય ન આંકી શકાય એવું તે શું છે?

ઉ.: સમયસર મળેલી સહાય. (તેનું મૂલ્ય ક્યારેય આંકી ન શકાય).

પ્ર.: મૃત્યુ સુધી શું ડંખે છે?

ઉ.: ગુપ્ત પાપ.

પ્ર.: સંસાર પર કોણ વિજય મેળવી શકે?

ઉ.: જે ખરેખરો ધૈર્યવાન છે.

પ્ર.: દેવતાઓ પણ જેની પૂજા કરે એવો કોણ?

ઉ.: દયાળુ.

પ્ર.: દરેક પ્રાણીઓને કોણ જીતી શકે છે?

ઉ.: જે સાચો, મધુર ભાષી, અને નમ્ર છે.

પ્ર.: અંધ કોણ?

ઉ.: જે શિક્ષિત હોવા છતાં બીજાનું અહિત કરે તે.

પ્ર.: બહેરો કોણ છે?

ઉ.: જે સજ્જનોની વાત નથી સાંભળતો તે

પ્ર.: હમેશાં જીભે રાખવા જેવું શું?

ઉ.: હરિનામ.

પ્ર.: મુખ્ય શત્રુ કોણ છે?

ઉ.: કામના.

પ્ર.: સૌની માતા કોણ છે?

ઉ.: ગાય.

પ્ર. સેના શું છે?
ઉ. સાહસ.
પ્ર. ચમત્કાર કોણ છે?
ઉ. અસારતા.
પ્ર. ઝેર ક્યાં છે?
ઉ. દુષ્ટ માણસોમાં.
પ્ર. નિર્ભયતાનું કારણ શું?
ઉ. વૈરાગ્ય.

પ્ર. ભય ક્યાં છે?
ઉ. ધનમાં.
પ્ર. ભગવાન સૌથી વધારે કોને ચાહે છે?
ઉ. જે પોતા માટે કે પારકા માટે, પીડાની વાત જ વિચારતો નથી, તેને.
પ્ર. મોટું કોણ છે?
ઉ. જે ધર્મના સત્યને જાણતો હોય તે પછી ભલે તે ઉમ્મરમાં નાનો હોય છતાં વાસ્તવમાં તે મોટો છે.

☆

મૂંઝવતું ગામડું

મૂળ ગામડાના પણ ધંધાર્થે મુંબઈ વસતા એક ભાઈ કામ અંગે ગામડે આવેલા. નાનપણમાં જ મુંબઈ જવાનું થયેલું એટલે ગામડું ગોઠે નહીં. કામ તો એક દિવસમાં પતી ગયું પણ એક દિવસમાં ગામ છોડાય નહીં. ખોબા જેવડા ગામમાં ઓળખાણ પીછાનના પાંચેક ઘર ત્યાં આવજા કરે તો ય સમય નીકળે નહીં. વળી ચોમાસાની મોસમ. ભાઈ યુવાન હતા. ધંધાર્થે મુંબઈમાં પાંચ વાર ઝડપી વાહનમાં બેસીને આંટાફેરા કરવાની થાય, અહીં તે પોણા કલાકમાં ગામ આખું ફરી વળાય. એ તો બે દિવસમાં જ કંટાળ્યા. ત્રીજે દિવસે જ સવારે એમણે તો મુંબઈ તરફ ઉપડવાનું નક્કી કર્યું. ગામને રેલ્વે સ્ટેશન નહીં, નજીકના સ્ટેશને પહોંચવા માટે ગામડેથી પસાર થતી બસમાં જવું પડે. ભાઈ બિસ્તરો લઈને મોટર સ્ટેન્ડે (સ્ટેન્ડ કેવું? બસ ઊભી રહે તે જગ્યા જ!) ઊભા. બસ આવી પણ નીકાર. એક પણ ઉતારુને સંઘરી શકે એમ ન હતી. એટલે સીધી જ ચાલી ગઈ! ભાઈને ગુસ્સો તો એવો ચડ્યો કે ન પૂછો વાત!

અને એમનો કંટાળો પરાકાષ્ઠાએ તો ત્યારે પહોંચ્યો કે જ્યારે સાંજની બસ પણ એમને લીધા વિના જ વહી ગઈ.

મુંબઈમાં એના અનુભવો નહોતા થતા એવું નહીં પણ ત્યાં તો ટ્રેન નહીં તો ટ્રામ, અને તે ય નહીં તો બસ અને તેય ન હોય ત્યારે ટેક્ષી તો હોય જ. અહીં તો માંડ મોડે મોડે તો જ ચાર પાંચ કલાકે સ્ટેશને પહોંચાય. એમને વિચાર આવ્યો 'આ ગામના લોકો આવી પરિસ્થિતિમાં આટલા શાંત શી રીતે જીવી શકે છે! આપણાથી તો આવા ઉદીના ગામમાં થોડા દિવસ પણ આવી પરિસ્થિતિમાં રહી ન શકાય. શહેરમાં યે બસ સ્ટેન્ડે કલાક ઊભવું પડે એવું હવે સહજ બને છે છતાં આમ આખા દિવસ બગડતો નથી. અરે મારી સાથે જિલ્લા કોર્ટમાં કેસ અંગે હાજર થવા ગયેલો પેલો પટેલ કેટલી હેરાનગતિ ભોગવી સ્ટેશને પહોંચ્યો હશે? અને આ બસ પણ થોડા વર્ષથી જ થઈ છે. તે પહેલાં તો આ લોકોની પ્રવાસની અગવડ કેવી ય હશે!'

એવા ગામડાના યુવાનો જેમને ભણવાનો શોખ જાગે છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કોઈ શહેરમાં જાય છે અને ત્યાં પાંચ-સાત વર્ષ ગાળી આવે છે તેને પણ પછી ગામડું ગોઠતું નથી. ઘરે ખેતી હોય તો યે એને શહેરમાં ક્યાંક નોકરી કરવાનું જ ગમે છે. ગામડિયામાં જે થોડાંક સાધનોથી ચલાવી લેવાનો સ્વભાવ હોય છે એ બધું શહેરની ધમાલ દોડધામ અને અનેક આકર્ષણોમાં વહી ગયું હોય છે.

ગામડાના યુવાનોમાં જેમ જેમ શિક્ષણ કેળવણી વધશે અને તે માટે પાંચ સાત વર્ષ શહેરમાં ગાળી આવ્યા પછી એમાંના બહુ ઓછા ગામડામાં ફરી ઠામ થશે તેય ના છૂટકે. આજે 'ગામડાં તરફ વળો' એમ કહેવામાં આવે છે છતાં દોટ શહેર તરફ જ છે. અને ગામડામાં અનિવાર્ય એવી સુખ સગવડ ને સુવલતના સાધનો વધે નહીં ખેતી સિવાય બીજા ધંધા વિકસે નહીં તો એ દોટ ચાલુ જ રહેવાની છે.

સૂણવા ના શાંતિની સરગમ મળે, જિંદગીને રાહમાં નિત યમ મળે,
એ જ છે વિજ્ઞાનયુગની સંસ્કૃતિ? દૂધ શું આવું, અને એટમ મળે!

'કુસુમ' વાલોડી

અપકારનો બદલો

લલિતકુમાર શાસ્ત્રી

ઘરેથી નીકળ્યો ત્યારે મન ઘૃણાથી ભરેલું હતું બપોરે આવકવેરા અધિકારીએ મને રૂબરૂમાં બોલાવ્યો હતો આગલા ત્રણ વર્ષોનો આવકવેરો મારે ભરવાનો બાકી છે એવી જાણ કરતો એમની ઑફિસનો મારા પર પત્ર હતો તેનો મે જવાબ આપીને, ને તે ઑફિસ જઈને, કારકુનોને મળીને, ઇન્સ્પેક્ટરને મળીને અમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે તમે મારા પર જે 'બાકી' કાઢો છો તે ખોટી છે

મુખ્ય વાત તો એ છે કે મને અસત્ય પ્રત્યે ખૂબ સૂગ છે અને તેમાં સરકારી કરચોરીને, જગતમાં જેટલાં પાપ આચરાય છે તેના કરતાં મોટું ગણું છું 'આવકવેરો ભરવામાં સરકારની મે કરચોરી કરી નહોતી એટલે મારો આત્મા મને ડંખતો નહોતો પણ જે ધક્કા થતા હતા અને હેરાનગતિ થતી હતી તેનાથી હું પરેશાન બની ગયો હતો

એ ઑફિસના કારકુન તથા ઇન્સ્પેક્ટરની આ 'બાકી' કાઢવામાં શું દાનત હતી તે હું સમજી શક્યો હતો તે લોકો મારી પાસે થોડા રૂપિયા કઢાવવા ઇચ્છતા હતા અરે! એક દિવસ એક કારકુને તો કહ્યું પણ ખરું, 'સોની ત્રણ નોટનું કામ છે તમે આ ધક્કા ફેરામાંથી અને 'બાકી' ની લપછપમાંથી છૂટી જશો ' તે પછી થઈ આવ્યું કે સો રૂપિયાની ત્રણ નોટ ઢીલી કરું અને આ બલા ટાળું પણ પછી તો આવો લાંચ આપવાનો વિચાર કરવા બદલ મારો 'માંહ્યલો' મને ફિટકારવા લાગ્યો

પછી તો મે ખૂબ જ હિંમતપૂર્વક મારી આ વાત આવકવેરા અધિકારીને લખી અને તેમાં લખ્યું કે જો મને ખોટી કનડગત કરવામાં આવશે તો હું આગળ પગલાં ભરીશ પણ પત્ર લખ્યા પછી મને આભાસ થયો માન્યું કે આવકવેરા અધિકારીનું 'નામ' સાંભળતાં જ મને થયું કે આ બાબતમાં મારું કંઈ ચાલવાનું નથી જો કે હજી સુધી એમને રૂબરૂ મળ્યો નહોતો પણ જો હું ધારું છું તે જ હોય તો એ 'મુરલીધર ચૌહાણ' મારા પર જરૂર વેર લેશે એમ મને થતું હતું

એનું એક સબળ કારણ હતું હું અને મુરલીધર એક જ ગામના એક જ નિશાળમાં ભણેલા જો કે એ હરિજન હોવાથી એને વર્ગની બહાર બેસીને ભણવું પડતું હું નાનો હતો ત્યારે જો ગર્ભ પ્રત્યે મને વધારેમાં વધારે ઘૃણા થતી તો તે મુરલીધરને જોઈને એની સાથે વાત કરવાની તો બાજુએ રહી પણ એની સામે જોવું એ પણ હું પાપ સમજતો આ વિચારની પાછળ મારા ઘરના સંસ્કાર કામ કરતા હતા

એક તો હું ચુસ્ત બ્રાહ્મણનો પુત્ર અને બા મરજાદી ધર્મ પાળે. અમોટિયું પહેર્યા સિવાય ભગવાનને ન અડાય અને ભોજનને પણ ન અડાય હરિજનનો પડછાયો અમારા શરીર પર પડે તો યે નહાવું પડે અને તે જાય ચૂક્યું ઘણું પાપ તો લાગે જ એમ બાપા ઘણીવાર કહેતા. પિતા, ગામમાં પંડિત તરીકે પૂજાતા એટલે હું મારી જાતને 'મોટો'—ખૂબ જ મોટો માનતો

એટલે મુરલીધરને હું વર્ગ બહાર જે ખૂણામાં બેસવાનું કહું ત્યાં જ બેસવું પડતું મને થતું હતું 'આ નીચ' શું ભણવાનો છે? પંડિત થવા નીકળ્યો છે તે પંડિતાઈ અરજી નીકળી જશે''

હું ઘણી વાર વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે એના નામની મશ્કરી કરતો 'જુઓને બાઈસાહેબે નામ કેવું રાખ્યું છે મુરલીધર નીચ થઈને ભગવાનનું નામ ધારણ કરતાં શરમ નહિ આવી ભાઈને પેન પકડતાં તો આવડતું નથી ને મુરલી ધારણ કરવી છે!' અને પછી હું મોટેથી બૂમ પાડીને 'મુરલિયા મુરલી ગરદા મરધા ' શબ્દોથી બોલાવતો ત્યારે એ નીચા મૂડે કરીને કહેતા મને બોલા નાં'

ત્યારે હું કહેતો જા જા, કંઈ નથી ન તાં જ અમસ્થો જ બોલાવતો હતો '

પણ તે દિવસ પછી એને કોઈએ 'મુરલીધર' નામ બોલાવ્યો હોય એવું મારી જાણમાં નથી બધા એને 'મરો' જ કહેતા

નિશાળના દિવસોની જ એક વાત છે હું બોલું છું ત્યાં સુધી એ બનાવે મુરલીધરના દિલને મોટો ઘા પહોંચાડ્યો હતો બન્યું એવું કે તે દિવસમાં મારે આઠ આનાની ખાસ જરૂર હતી કારણ કે એક ટાકાને છ મહિનાથી આપવાના બાકી રહેતા આઠ આના આપવાનો તે દિવસે છેલ્લો વાયદો હતો જો હું આઠ આના

ન આવું ત્યાં એ મારે ઘરે નહીં રહેતો હતો. કારણ કે બાપ આવ્યા માટે એ પોતે જ મુશ્કેલીમાં આવી ગયો હતો. ઘરેથી પણ પૈસા મળવાની આશા નિષ્ફળ નીવડી પણ ગયો. તો રસ્તામાં મારી નજર ગામના મહાજનના દીકરા 'જહનુ'ના ખીસા પર પડી. કારણ કે સવારે જ મે એની ચોપડીમાં એક રૂપિયાની નોટ જોઈ હતી. અનુમાન જેવું તો કોઈ વિદ્યાર્થી દેખાતો નહોતો. જહનુ બહારના ચોગાનમાં રમતો હતો. મે તક ઝડપી લીધી. દોડી જ પેટમાં જહનુની ચોપડીમાંની રૂપિયાની નોટ મારા ખીસામાં આવી ગઈ એટલે એ નોટ ચોરવાનો આરોપ મારા પર ન આવે તે માટે વર્ગની બહાર જવા ગયો. પણ ... પણ આ શું!

બે આંખોએ મારું આ કાર્ય જોઈ લીધું હતું. પહેલાં તો હું ગભરાઈ ગયો. પછી હું ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: 'મરઘા, મારી સામે શું જોઈ રહ્યો છે?' અને એટલું બોલી આગળ જવા જતો હતો ત્યાં જ મને વિચાર આવ્યો. આ મરઘો મને રૂપિયાની નોટ લેતાં જોઈ ગયો છે અને થોડી વારમાં જ જહનુને પોતાની રૂપિયાની નોટ ગુમાવ્યાની ખબર પડશે એટલે મારી ફજેતી થશે તેના ડરથી

બસ, મારા ખીસામાંની રૂપિયાની નોટ મુરલીધરના પગ પાસે પડી મૂકી દઈ તરત જ મને કંઈ સમજાતું ન હોય તેમ બાઘાની જેમ ઊભો રહ્યો અને મેં મોટેથી કહ્યું, 'ચોર, રૂપિયાની નોટ ચોરતાં શરમ નથી આવતી? પૈસાની જરૂર હોય તો માગ. પણ આ તો બધાના ચોપડાંમાંથી ...' એટલામાં તો બધા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈ ગયા અને એના પ્રત્યે ધિક્કાર વરસાવવા લાગ્યા. હું બોલે જતો હતો: 'હરામખોર, મે તને રૂપિયો બદલતાં જોયો ન હોત તો કયાંથી ખબર પડત? આ તો સારું થયું.'

એટલી વારમાં જહનુ આવ્યો. પછી તો પૂછવું જ શું? અમે સૌ એની પાસે જઈને 'મેથીપાક' જમાડવા લાગ્યા. એક ગરીબ જાનવરની માફક એણે માર ખાધા કર્યો પણ કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી તો ધાંધલ ખૂબ વધી પડ્યું. માસ્તર આવ્યા. મુરલીધરના ગાલ નાક સૂજી ગયા હતા. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએથી લોહી પણ નીકળતું હતું. માસ્તરને જોઈને એ એટલું જ બોલ્યો: 'સાહેબ, મેં ચોરી નથી કરી.' અને ધ્રાસકો પડ્યો કે હમણાં એ બધું કહી દેશે. પણ હવે તો સામનો કરવાની મારામાં હિંમત આવી હતી.

માસ્તરે કહ્યું: 'ત્યારે રૂપિયાની નોટ શું ઊડીને તારા પગ પાસે આવી પડી?'

પહેલાં તો એને–મુરલીધરને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવાની વાત આવી અને એમ જ બનતે. પણ મને મારો આત્મા ડંખ્યો. મારા ગુનાની સજા એ ભોગવી રહ્યો હતો. જાણે એના પર ઉપકાર કરતો હોઉં તેમ મેં સાહેબને કહ્યું: 'સાહેબ, આટલો વખત એને જવા દો. બીજી વખત આમ કરે તો કાઢી મૂકજો.'

જો કે નિશાળમાંથી કાઢી ન મૂક્યો પણ સાત દિવસ સુધી અંત પગના અંગૂઠા પકડી ઊભા રહેવું પડ્યું..

હા. એ જ મુરલીધર ... ના 'મુરલીધર સાહેબ'ને મારે એમના હુકમ મુજબ મળવા જવાનું હતું. જેના પડછાયાથી હું દૂર ભાગતો હતો એની જ સામે મારે ઊભા રહેવાનું હતું. એ કહે ખાની બનાવીને બેસવાનું કહે તો જ બેસવાનું.

ચોરીના બનાવ પછી એ કેવી રીતે બદલો અને ગોવરધનપેન મેળવી આગળ આવ્યો, અને આજે આબકારી અધિકારી બનીને મારા શહેરને આગળ આવ્યો તેની વાત ફરી તમને કંટાળો આપીશ નહિ.

આટલી વાત પછી તો તમે ય સમજી શકશો કે હું ઓફિસમાંથી એને મળવા જવા માટે નીકળ્યો ત્યારે એક મજાનો ભય–બીક ભૂખ તિરસ્કાર બધું મારા મનમાં ભરેલું હતું. અને કેમ ન હોય? કારણ કે હું માનતો હતો કે 'એ' નાનપણનું વેર વાળ્યા વિના રહેવાનો નથી. મને ગમે તેવી ખોટી આંટીઘૂંટીમાં ફસાવીને હેરાન કરશે– આખરે તો નીચ ને!

હું વધુ વિચારું તે પહેલાં આબકારીની ઓફિસ આવી ગઈ. મેં પટાવાળાને મારા નામની ચિઠ્ઠી આપી એના સાહેબને અંદર કેબીનમાં આપી આવવા જણાવ્યું. પટાવાળો અંદર જઈ ચિઠ્ઠી આપી આવ્યો. એ અમલદારનો કારકુન તો મારા પર ખીજવાઈને બોલ્યો: 'આવ્યા ને હજુ પાંચ મિનિટ પણ પૂરી થઈ નથી ને સાહેબને મળવા માટે અધીરા થઈ ગયા. સાહેબ અત્યારે બહુ અગત્યના કામમાં રોકાયેલા છે.' પછી પટાવાળાને ધમકાવતાં કહ્યું: 'તું પણ ગધેડા જેવો છે. મૂરખ! અક્કલ જ મળે નહિ? તને સાહેબ કામમાં છે તે થોડીવાર પછી ચિઠ્ઠી લઈ જતાં શું થયું?'

પણ આ અંગે કંઈ વધુ વાત થાય તે પહેલાં અંદરથી ઘંટડી વાગી. મને અંદર મોકલવાનું એ સૂચન હતું.

પટાવાળાએ મને જાણ કરી એટલે હું અંદર જવા તૈયાર થયો. જો કે મને આટલો જલદી બોલાવ્યો તેને માટે મને આશ્ચર્ય જરૂર થતું હતું. મને થયું: 'એને જલદી વેર લેવું હશે. એટલે જ બહાર કારકુને મારી સાથે દુભાષી-ભરી વાત કરી અને અંદર એ...'

હું રજા લઈ અંદર ગયો ત્યારે મન અનેક તર્ક વિતર્કમાં ગૂંથાયું હતું. મને આવકાર મળ્યો; પહેલાં ગંભીરતાથી અને પછી સ્મિતથી. એ મને ઓળખી ગયો હતો. મારા તરફ હસીને કહે: 'તમે જ શ્રીધર પંડિત ને?' મેં હકારમાં માથું ધુણાવ્યું. હું એના હસવાનું રહસ્ય હજી સમજી શક્યો નહોતો. પણ પછી થયું: આજના માણસો દેખીતી રીતે નહિ પણ હસીને, છૂપી રીતે વેર લે છે. મારી ધૃણા કાયમ જ રહી. એનો બીજો પ્રશ્ન હતો: 'તમે રંગપુરના ને?'

મારો જવાબ 'હા' હતો.

પછી તો એણે આગળ ચલાવ્યું: 'તમને યાદ છે કે તમારી સાથે એક મુરલીધર ચૌહાણ...અરે સૉરી, 'મુરધા' નામનો છોકરો ભણતો હતો?'

'અરે સાહે...બ' આમ કેમ બોલો છો? મને બરાબર યાદ છે. મેં તમને ખૂબ દુઃખ દીધું હતું.' મારે એને સાહેબ નહોતો કહેવો છતાં કહેવાઈ ગયું.

દુઃખની વાત જવા દો. મને તો તમને મળીને ઘણો આનંદ થયો છે. તમારો કેસ તો બહુ સામાન્ય, નાનો છે એટલે એ કાગળો પર મારી નજર પડવા સંભવ નહોતો. પણ એક દિવસ પરબિડિયા પર તમારું નામ વાંચી ખૂબ વિચારમાં પડ્યો કે નામ પરિચિત છે પણ કંઈ યાદ આવે નહિ. અને પછી જ્યારે યાદ આવ્યું ત્યારે તો જલદીથી યાદ આવ્યું. તમને મળવાની મને તાલાવેલી લાગી. બાળપણના ગોઠિયાને મળવાનો આનંદ કોને ન થાય?'

ત્યારે હું મનમાં વિચારતો હતો: 'હા ભાઈ હા, આનંદ કેમ ન થાય? વેર લેવાનો ઠીક લાગ મળ્યો છે તે!'

પછી તો એણે મારી વીગત ખૂબ જ રસથી સાંભળી ...પછી કારકુન પાસે ફાઈલ મંગાવી. અને એમાંના મારા કાગળો પર યોગ્ય 'શેરો' પણ મારી દીધો. હું બહુ આશ્ચર્ય સાથે જોતો જ રહ્યો. બહાર મુલાકાતીઓ વધતા જતા હતા પણ અમારી વાતો ખૂટતી નહોતી. તે છતાં તેણે પેલી ચોરીનો બનાવ વચ્ચે લાવવાનો એક પણ વાર પ્રયત્ન ન કર્યો તેમ જ મારા એના પ્રત્યેના ખરાબ વર્તનની વાતે ય ન ઉખેળી ત્યારે મનમાં આશ્ચર્ય ઉપર આશ્ચર્યનાં પડ બાઝંયે જતાં હતાં.

છેલ્લે એણે કહ્યું: 'ભાઈ, એક વાતનો તો હું તમારો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછો છે. આજ પણ મને યાદ છે કે તે દિવસે જો તમે માસ્તર સાહેબને નિશાળના મારું ભણવાનું ચાલુ રહે તે માટે આગ્રહ ન કર્યો હોત તો મારે નિશાળ છોડવી પડત અને આજે જે સ્થાન પર છું તે સ્થાન તો શું પણ તેનાથી કેટલી યે નીચી કક્ષાએ હોત કે કેમ તેની શંકા છે.' એમ કહી એણે મારા બન્ને હાથ એના હાથમાં લઈ કહ્યું: 'આજે વાતાવરણ ફરી ગયું છે. ગાંધીજીના કારણે અમારી જાતિની પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ રહી છે છતાં મારા અડકવાથી તમારે નહાવું પડ્યું હોય તો ભલે નહાજો. પણ એકવાર મને તમને ભેટી લેવા દો. તમારો ઉપકાર ભુલાય તેમ નથી.' મારું મન બેભાન થઈ ગયું હતું. મને મારી જાતની શરમ લાગી. ભેટવા બાદ મેં એમને પાછા ખુરશી પર બેસાડ્યા.

મૌન દ્વારા મેં વિદાય લીધી ત્યારે આખે રસ્તે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઊઠતો હતો: જેને મેં ખૂબ જ દુઃખ દીધું, અસ્પૃશ્ય, નીચ કહી ધિક્કાર્યો, ખોટો ચોરીનો આરોપ મૂક્યો અને એ રીતે અપકાર કર્યો તે છતાં એ માનવી તે બધી વાતો યાદ ન કરતાં પોતાનું ભણવાનું ચાલુ રહ્યું તે માટે મારો ઉપકાર માને છે!

ઘરેથી ગયો ત્યારે અને પાછો ફર્યો ત્યારે મારી મનો દશામાં તફાવત પડી ચૂક્યો હતો. ઘરમાંથી જ્યારે બહાર નીકળ્યો હતો ત્યારે મન 'અપકાર'ના વિચારોથી ભરેલું હતું જ્યારે ઘરમાં પાછો પ્રવેશ્યો ત્યારે આત્મા પર 'ઉપકાર'નું આવરણ ચડી ગયું હતું...

અપકારનો બદલો આવો પણ હોઈ શકે તે મેં ત્યારે જ જાણ્યું.

☆

પુરુષાર્થ કર કેવળ પદાર્થો પામવાનો નહિ,
સૌમાં હૃપાયાને પ્રકટ કર, પ્રાપ્ત કર

શહેરના સુશિક્ષિત લોકો તો સવારે દાતણ કરતાં જ હાથમાં છાપું લે છે ને જોણે શું કર્યું, શેના ભાવ ચઢ્યા ગતર્યા પરદેશમાં શું થાય છે—એ જાણવા માડે છે અને ક્યારેક ચર્ચા વિચારણામાં પણ પડી જાય છે અને એમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારે રાજકારણ આવી જ જાય છે રાજકારણ વિશે જેણે આખા દિવસમાં એક શબ્દ ન કહ્યો હોય કે જરા વિચાર સરખો ન કર્યો હોય એવો કોઈ વેપારી નહી મળે

ઘડીભર લાગે કે રાજકારણ જ પ્રથમ અને છેવટ છે

વાસ્તવમાં એવું છે શું? ના પાક ઓછો ઊતરે તો અનાજના ભાવ ઊંચા જાય કાપડ કપાસ, તેલ આદિ ચીજો પણ મોંઘી થાય કેમકે માણસની એ મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. એ ઉત્પન્ન કરે છે ખેડૂત અને કારીગર વર્ગ—ટૂંકમાં મહેનતુ વર્ગ, અને આમ જુઓ તો સમાજનો બધો વ્યવહાર તો સમાજને માટે કોઈ ને કોઈ રીતે શ્રમ કરનાર વર્ગ પર જ ચાલે છે રાજકારણે કદી અન્નનો એક કણ ઉત્પન્ન કર્યો છે? એક તાર કપડું તૈયાર કર્યું છે! એકાદ ટીપું વરસાદ પણ પાડી શક્યું છે! નહી છતાં આજે તે જ જાણે જીવનઆધાર જેવું થઈ પડ્યું હોય એવું જણાય છે

આ દેખીતી રીતે જ કૃત્રિમ પરિસ્થિતિ છે દુનિયાને કોઈક ભૂતે ખાવા ખપડું છે કે ભૂત છૂટે અ ગ્ન વરતાવ્યું થઈ પડે છે કયું? રાજકારણ! પહેલા જેવું રાજકારણ નહી યાત્રિક ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને અણુક્રાંતિ પછીનું વર્તમાન રાજકારણ!

જગતની સમૃદ્ધિ શાંતિ માનવજાત માટે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો પોષક ઉત્પાદક શ્રમ કરનાર વર્ગ પર અવલંબે છે માણસની સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર વર્ગ પર અવલંબે છે પણ આજે પરિસ્થિતિ એનાથી ઊલટી જણાય છે જગતની સમૃદ્ધિ કે બરબાદી શાંતિ કે અશાંતિ, જગતના રાજકારણ પર અવલંબે છે!

ટેકીનો પછી ટેકીનો ધણી થઈ બેસે એવો ઘાટ આજે થયો છે

જગતની સમૃદ્ધિ જેના પર અવલંબે છે તે પોતાનું ખરું સ્થાન ખોઈ અસહાય દશામાં મુકાઈ ગયા જેવું થયું છે

પ્રજાએ શાસકવર્ગની જોહુકમી આ અગાઉ પણ ઇતિહાસમાં અનેક વાર જોઈ છે, સહી છે પણ રાજકારણની સીધી દખલગીરી આજ જેવી અગાઉ ભાગ્યે જ જોઈ હશે કે જેમ એ શકારપદ છે

એકાદ રાજાની જોહુકમી તે પ્રદેશની પ્રજાને સહન કરવી પડતી પણ આજે તો એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે દુનિયાનો એકાદ મોટો દેશ માથું ફેરવે તો આખી દુનિયા ભયમાં મુકાય તે જ રીતે એક મહાન દેશની અર્થનીતિ પણ બીજા દેશમાં રોજ રોજ અસર કરે પરિણામે આખા માનવસમાજ પર જાણે રાજકારણની ધાક બેસી ગઈ છે અને મૂળભૂત જીવન મૂલ્યો આગળનું સ્થાન છોડી પાછળ ચાલ્યા ગયા જણાય છે—પ્રથમ હરોળ આખી રાજકારણે સર કરેલી જણાય છે

નિ:શંકપણે માનવજાતિ માટે આ સારું લક્ષણ નથી

રોજ છાપું ઉઘાડીએ તો પ્રથમ શું નજરે પડે છે? સ્થાનિક દેશ પરદેશના રાજપુરુષોના મંતવ્યો આદેશો કે વિચારો. માનવજાતિની ભલાઈનો બધો બોજો જાણે એમણે ઉપાડી લીધેલો જણાય છે! એવા એકાદ રાજપુરુષનું એકાદ વચન ઉચ્ચારણ સમાજના સ્તરને હલકો કરી શકે છે!

માનવ શિક્ષણથી સંસ્કારી થાય છે, અને શ્રમથી પોતાની ને સમાજની—પરિણામે દેશની સમૃદ્ધિ ને સંસ્કારિતા વધારે છે આ જગત આજે જેટલું ય ટકતું લાગતું હોય તો માણસના આ બે ગુણોને કારણે નિશ્ચ

માણસની ભૌતિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારા વિવિધ જાતના શ્રમ કરનારાઓ અને તેની આંતરિક, આત્મિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારા શિક્ષકો વિવિધ કળાના સ્વામીઓ સાહિત્યકારો, આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓ ધર્મ આદિ માનવ સમાજનો મુખ્ય આધાર છે એ સૌના આધારે માનવ સમાજ વિકસ્યો છે ટક્યો છે અને સમૃદ્ધ થયો છે

સત્તા કે રાજકારણ તો માનવ સમાજની વ્યવસ્થાનો એક અંગ માત્ર છે પણ આજે એનો તોર ગાડા નીચે ચાલતા કૂતરાને અક્કડ ગરદને ચાલતા શ્વાન જેવો છે

અગાઉ કરતાં ભૌતિક સમૃદ્ધિની આટલી વિપુલતા જ્ઞાન વિજ્ઞાનના વિકાસ છતાં માનવજાત સાચી શાંતિ કે

સમૃદ્ધિનો અનુભવ કરતી નથી.

એનું કારણ અતિ કેન્દ્રિત સત્તા, રાજકારણ અને યંત્રોદ્યોગે ફેલાવેલી જગત્‌ક્રાંતિ અને તેને કારણે ફેલાયેલી સમાજરચના આદિ સાથે શિસ્ત અને નીતિનાં શિથિલ થયેલાં ધોરણો પણ છે.

પાંચસો માણસો શાંતિથી બેઠા હોય, વિચારવિનિમય કરતાં હોય કે ભજન કરતાં હોય ત્યાં પોલીસની હાજરીની જરૂર નથી, પણ માત્ર બેજ માણસ લાકડી ઉછાળતા હોય તો પોલીસની હાજરી અનિવાર્ય થઈ પડે છે. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં રાજકારણની હાજરી આવાં કારણે પણ હોય એ સ્વીકારવું જોઈએ. અને જ્યારે એમ થઈ પડે, તે અનિવાર્ય થઈ પડે ત્યારે સૌની નજર તેની તરફ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

સાચી વિદ્યા માણસને મુક્તિ અપાવે છે. પણ આજના વિદ્યાર્થીને તો તેનો શિક્ષક નહીં પણ કોઈ રાજપુરુષ જીવનમુક્તિનો માર્ગ બતાવશે એવું લાગતું જણાય છે, અને તેની એકાદ હાકલે તે ભણતર છોડીને કોઈક કલ્પેલા યુદ્ધનો લડવૈયો થઈને ઉન્માદના ખેલો કરે છે.

વેપારની ઉન્નતિનો આધાર તેનો ગ્રાહકવર્ગ છે, પણ તે તો આયાત-નિકાસની નીતિ પર પોતાની કમાણી ને વેપારનો આધાર જુએ છે!

આમ ક્યા ક્ષેત્રમાં પહેલો વિચાર રાજકારણનો નથી, તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે!

મૂળભૂત જીવનમૂલ્યો પરની શ્રદ્ધા ડગી જઈને જાણે રાજકારણ પર સ્થિર થઈ હોય એવી શંકા જાય છે.

વાસ્તવમાં એવું હોય તો બધી વિદ્યા ભણ્યા પછી યે, જીવનમુક્તિ તો ઠીક, જીવનની સાચી શાંતિ અને સમૃદ્ધિ પણ અનુભવી શકીશું કે કેમ, એ પ્રશ્ન છે.

વિનોબાજી કહે છે કે અયોધ્યા પર રાજ કરનાર રાજા રામ નહીં પણ વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસના રામ પ્રજાના હૃદય પર રાજ્ય કરે છે, અને તેજ તેને યુગોથી પ્રાણશક્તિ પૂરી પાડે છે. આ કથનમાં વિનોબાજીએ ઘણું કહી દીધું છે, રાજકારણનું સાચું બળ વાસ્તવમાં કેટલું ઓછું છે—એનું સ્થાન ક્યાં છે, તે બતાવી દીધું છે.

આપણા દેશનો મધ્યયુગ અંધાધુંધીનો યુગ મનાય છે. અને છતાં તે કાળમાં આ દેશમાં અનેક સ્થાપત્યો થયાં છે, કળાઓ વિકસી, વિસ્તરી છે, અને પ્રજાને, બંગાળે જે ભીષણ દુષ્કાળ જોયો, અને જે ભીષણ ખુવારી સહન કરી, એવો અનુભવ નથી થયો. કેમકે ત્યારે રાજકારણ પ્રજાના ઘરેઘરમાં પ્રવેશ્યું ન હતું. પ્રજાના એકે એક માણસ પર તેની સીધી અને તત્કાળ અસર પહોંચતી ન હતી. ભારતના હૃદય જેવું 'ગામડું' ત્યારે, રાજા બદલાતો તો ય, તેવું તે જ 'રહેતું'. જનસમાજ તેનો તે જ રહેતો. પ્રજાસત્તાક રાજ્યની અસર જેમ ઘરેઘર પહોંચે છે તેમ, ગમે તેવા સત્તાશોખીન, પોતાની આણ વર્તાવનાર રાજાની ય અસર પ્રજાના પ્રત્યેક સ્તર સુધી પહોંચતી ન હતી. તેના રોજરોજના વ્યવહારમાં સીધી અસર કરતી ન હતી.

આજે માનવસમાજ વિકાસને એવે તબક્કે છે કે ત્યાંથી તે પાછો ફરી શકે તેમ નથી. તેણે ફરવું પણ ન જોઈએ. છતાં પોતે જે રસ્તે છે તે સાચે જ વિકાસનો રસ્તો છે કે અંધાધુંધીનો, અવ્યવસ્થાનો રસ્તો છે, તે જરા થોભીને જોવું વિચારવું ઘટે.

અને અહીં જ ગાંધીવિચાર મદદે આવશે. મૂળભૂત જીવનમૂલ્યો શાં છે તે સમજાશે અને માનવજાતના સાચા, સુખી જીવન માટે તે જ ઉપયોગી જણાશે.

આમાં ભૂતકાળમાં પાછા ફરવા જેવું છે જ નહીં.

માણસ સવારે ભોજન કરે છે અને સાંજે પણ ભોજન કરે છે. શું સાંજે ભોજન કરનારો ભૂતકાળમાં—સવારમાં—સરી પડે છે? નહીં જ. તેમ, જે મૂળભૂત જીવનમૂલ્યો થોડાઘણા અંશે આપણે સ્વીકાર્યાં હતાં અને તેનાથી જીવનનો આનંદ અને સમૃદ્ધિ અનુભવ્યા હતાં તે જીવનમૂલ્યો ફરી સ્વીકારવામાં, સ્થાપિત કરવામાં ભૂતકાળમાં પાછા ફરવા જેવું છે જ નહીં.

સુખે ચડેલો રાજા રથે ચડે છે ખરો, પણ ફરી તે રથમાંથી ઊતરે જ છે. કેમકે, રથે ચડીને રણે જવું પડે તે સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ નથી. રથ છોડેલો હોય અને રાજસભામાં દેશોન્નતિનો વિચારવિનિમય કરવો એ જ સ્થિતિ રાજા માટે સ્વાભાવિક છે.

આખું જગત જાણે આજે રાજકારણના રથે ચડી રણક્ષેત્રે પ્રયાણ કરતું જણાય છે, આ વિષમ પરિસ્થિતિ છે—એ રથ છોડીને સૌ પોતપોતાને સ્થાને, પોતપોતાની રીતે, સમસ્ત માનવજાતિને કલ્યાણકારી એવો કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો શ્રમ કરે, સૌના કલ્યાણનો વિચાર કરે અને એને જ મહત્ત્વ આપે, અને રાજકારણ જ્યાં જેટલું હોય, જ્યાં એનું જેટલું સ્થાન હોય ત્યાં, તેટલે જ રહેશે તો આજના અજંપામાંથી માનવજાત ઉગરીને શાંતિ, સમૃદ્ધિનો અનુભવ કરવા લાગશે.

[પાન ૨ થી ચાલુ]

એકતા સાધવી એ માણસનું મહાન અને પ્રથમ કર્તવ્ય છે વળી, ઈશ્વરરૂપી ચૈતન્ય સાથે એકતા સાધવાનું માણસનું ધ્યેય પણ જગતમાં વ્યાપ્ત ચેતના સાથે એકતા સાધીને જ સાધી શકાય. પરમ ચૈતન્ય તો સાધનાને અંતે પ્રાપ્ય છે પરંતુ આજુબાજુ જગતમાં વ્યાપેલા સચ્ચેતન ચેતન સાથે એકતા સાધવી સરલ છે, સહજ છે આ દૃષ્ટિકોણમાંથી જ સર્વોદયની ભાવના જન્મે છે જગતની વિવિધતામાં પણ એકતા રહેલી છે તેને અનુભવવી હોય તો સર્વનો સર્વ રીતે ઉદય થાય તેવી ભાવના સહેજે જન્મે છે આ સર્વોદયની ભાવના કેવળ માનવજાત પૂરતી જ નહીં, પણ જગત સાથે એકતા કરનાર સાધકને કે સેવકને દોરી જાય છે એના વડે તે નવું ચેતન સ્ફુરાવે છે અને પોતાની સર્વ રીતે આત્મરચના કરતો કરતો જ સર્વોદયની સાધના માટે તે મથે છે સક્રિય કામ કરતો કરતો જનતાની ચેતનાને જાગ્રત કરવી તે તેનો હેતુ છે તે તેની કાર્યપદ્ધતિ છે એ સહેલી પણ છે, અને કઠિન પણ છે શુદ્ધ હૃદયને માટે તે સહજ છે આ અંગે સચોટ શબ્દોમાં આ સર્વોદયની ભાવના અને કાર્યપદ્ધતિનું વર્ણન કરતા ગાંધીજી લખે છે 'આને સારુ ઘણાઓના માનસમાં અને અભિરુચિમાં ધરમૂળનો પલટો થવાની જરૂર છે અહિંસાનો રસ્તો ઘણી બાબતમાં સહેલો છે ખરો પણ બીજી બાબતમાં અતિ કઠિન છે, તે એકેએક ભારતવાસીના જીવનને સ્પર્શી તેને સચેતન બનાવે છે જે શક્તિ તેના અંતરમાં ગૂઢ પડી રહેલી છે તે શક્તિને જાગ્રત કરી તેનામાં નવું તેજ સ્ફુરાવે છે અને વિરાટ માનવતારૂપી સાગરનો એકેએક જલકણ જાણે પોતે એકરૂપ છે એવો ગર્વ તેનામાં ઉપજાવે છે અહિંસા એ આપણે આટલા જમાના થયા જૂનથી માનતા આવ્યા એવી ક્ષીણપ્રાણ વસ્તુ નથી એ તો માનવજાતિએ આજ લગી જોયેલી ને જાણેલી શક્તિઓમાં સૌથી પ્રભાવશાળી છે અને એના ઉપર જ મનુષ્યની હસ્તીનો સુધા આધાર રહેલો છે એ શક્તિની ભેટ મેં મહાસભાને અને તેની મારફતે જગતને આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે" (૨ કા પા ૮) સર્વોદયના મૂળમાં આવી વિશાળ ઉદાત્ત અને વ્યવહાર્ય ભાવના રહેલી છે એ માણસ માત્રમાં રહેલી માનવતા સાથે એકતા સાધવા ચાહે છે તેના સ્વરૂપ સાથે સમરસ થવા ઇચ્છે છે અને તેની ચેતનાને જગાડીને તેને વધુ ને વધુ ઉન્નત કરવા પ્રેરે છે

આત્મોદય અને સર્વોદય —સર્વોદયના આદર્શ અને ભાવનામાં વ્યાપક કલ્યાણની ભાવના ભરેલી છે, તેની સાથે તેમાં અભ્યુદયની વાત પણ સમાયેલી છે ગાંધીજી પર એ નમનો આક્ષેપ રહ્યો કે તેઓ માનવજાતને ગરીબાઈ, પછાતપણું અને પુરાણકાલીનતામાં જ રાખવા ચાહે છે સર્વોદયની ભાવનામાં તો લૌકિક અભ્યુદય પણ સમાયેલો છે એ ખરું કે કેવળ બહુમતિનું ભલું થાય તેવા કોઈ વિચાર સાથે તેઓ કદી સંમત ન થયા મોટા યંત્રો અને યંત્રોદ્યોગો બહુમતીના ભૌતિક સુખનો વિચાર કરી સંતોષ માને છે ગ્રામોદ્યોગો વિકેન્દ્રીકરણ અને સ્વાવલંબન વડે સર્વ જનસમાજની ઉન્નતિ સાધી શકાય તેથી તેમને તેમણે આવશ્યક માન્યા સર્વજનનું સર્વાંગી હિત યંત્રના જેટલા યોગ્ય વિકાસથી શક્ય હોય તેટલા અને તેવા યંત્રોને તે આવકાર્ય માનતા હતા એટલા માટે તો તેમણે રેંટિયાને સુધારવા કે જરૂરી રેંટિયા શોધવા સારા લાખનું ઇનામ જાહેર કરેલું બધા લોકોને ગામડે ગામડે વીજળી પહોંચે એમ હોય તો વીજળીના ઉપયોગને પણ માન્ય કરેલો તેમણે યંત્રની આવી મર્યાદા આંકી માણસ માત્રને કામ મળી રહે, તેની કાર્યકુશળતા જળવાઈ રહે તેનું સ્વાવલંબન સુરક્ષિત રહે તે રીતે યંત્રની મર્યાદા આંકવામાં તેમનું ધ્યાન સર્વજનના હિત રક્ષણ તરફ જ હતું આ મર્યાદા સાચવીને પોતાના કળાકૌશલ્યથી માણસ સર્વોદય સાથે લૌકિક અભ્યુદય સાથે અને અભ્યુદયમાં અંજાયા વિના આત્મોદય સાથે એમ તેઓ માનતા આ પાયાના વિચારમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્ય રહેલ છે તેમાં સર્વોદયને સાર્થક કરવાની પૂરી વ્યવહારુતા પણ રહેલી છે

ટ્રસ્ટીશીપ :—ટ્રસ્ટીશીપનો બહુ ચર્ચાયેલો સિદ્ધાંત આ સર્વોદય વિચાર સાથે સંકળાયેલો છે સર્વોદય સાધવો હોય તો પોતાના શક્તિધનાદિનો ઉપયોગ તે અર્થે જ કરવો જોઈએ એ અને પોતાના માનવામાં સર્વોદયની ભાવનાને બાધા આવે છે એટલે ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે પોતાના શક્તિધનાદિ પોતાના ન માનતા તેને સમાજના માનવા અને પોતાને તેનો ટ્રસ્ટી માનવો. આમ માલિક મટી ટ્રસ્ટી બનતા માલિકી ત્યાગ આવે છે અને તેના તે વડે સમાજની સેવા કરવાની જવાબદારી વધે છે આ દૃષ્ટિએ વિચારતા માણસના શરીર મનાદિ શક્તિ અને સાધનનો પણ તે ટ્રસ્ટી છે એમ ટ્રસ્ટી સિદ્ધાંતને વધારેલો જેથી તેનો ઉપયોગ સેવા માટે જ કરે તેમ શરીરમનાદિનો વિકાસ

કે બીજાં શક્તિધનાદિનો યોગ્ય વધારો કરતા છતાં તેનો ઉપયોગ સમાજને માટે જ કરવાનો રહે છે. એટલે તો તેમણે ધનિક અને મજૂરને તેમનાં ધન અને મજૂરીના ટ્રસ્ટી બનવા કહ્યું. પણ ગાંધીજીનો 'ટ્રસ્ટીશીપ'નો વિચાર આથી ય આગળ જાય છે. માણસે પોતાના શરીરને પણ સંપેતરું ગણવું અને તેનો સમાજસેવામાં ઉપયોગ કરી પ્રગતિ સાધવી એ જ સાચું લક્ષ્ય છે. શરીર ધનાદિની ક્ષુલ્લકતા બતાવી ચેતનાની વૃદ્ધિ અને ચેતનના પ્રગટીકરણને જ મુખ્ય માન્યું. ચેતન પોતાની શક્તિ સમજે તો જગતની વસ્તુઓની ક્ષુલ્લકતા તેને પ્રત્યક્ષ થઈ રહે. ચેતનના વિકાસની સાથે માણસનો સમગ્ર વિકાસ થાય અને ટ્રસ્ટીશીપની ભાવના તેને સહજ થઈ રહે. ગાંધીજીના જીવનમાં આમ જ બન્યું. એમની ચેતનાના વિકાસની સાથે જગતની વસ્તુઓ એમને ક્ષુલ્લક લાગતી ગઈ, એમાંથી એમની મમતા ઓછી થતી ગઈ અને ચેતનાની વૃદ્ધિ જ તેમને સર્વસ્વ થઈ પડી. ચેતનના અનુભવની સાથે પોતાની જાત, કુટુંબ તથા શક્તિ ધનાદિના પણ જાણે તેઓ ટ્રસ્ટી બની રહ્યા અને તેનો પૂરો ઉપયોગ સમાજને માટે જ કરતા રહ્યા.

નવસર્જનોનો વિકાસ:–ચેતનાના વિકાસક્રમે સહજ રીતે જગત અને જાગતિક વસ્તુઓથી અલગતા જન્મે છે, તટસ્થતા પેદા થાય છે, તેમની મમતા છૂટે છે અને તેની સાથે જ તેમનો ઉપયોગ જવાબદારીપૂર્વક સમાજસેવામાં કરવાની ભાવના જન્મે છે. આ જ સર્વોદયી ભાવનાનું મૂળ છે, સત્યાગ્રહી પદ્ધતિનો આધાર છે. તેથી સર્વોદય, ટ્રસ્ટીશીપ અને સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ ચેતનાવૃદ્ધિનાં દ્યોતક બની રહે છે, અને ચેતનાનો વિકાસ માનવનું મુખ્ય ધ્યેય બને છે અને અન્ય સર્વ તેનાં સાધન બને છે, અભિવ્યક્તિ બને છે. એનાથી વ્યક્તિ અને સમાજમાં જે વૃત્તિઓ, બળો અને વલણો દેખાય છે તેનું શુદ્ધિકરણ શક્ય બને છે. આ માટે સત્યાગ્રહી પદ્ધતિનો વધુ ને વધુ વ્યાપક અમલ, પ્રયોગ અને સંશોધન જરૂરી છે. અત્યારે ભૂદાન આંદોલન દ્વારા શ્રી વિનોબાજી અને પંચશીલ દ્વારા નેહરુએ સાધેલા આ સત્યાગ્રહી પદ્ધતિના વિકાસ પરથી એના ઉજ્જવલ ભાવિની મંગળ આશા બંધાય છે. એનો પાયો મજબૂત છે, ધ્યેય ઉચ્ચતમ છે એટલે ગાંધી ફિલસૂફીનાં આ નવસર્જનોનો ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ વિકાસ નિશ્ચિત છે જ

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, કૃપાયતન, જૂનાગઢ

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • કૃપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તાની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્વ સમજાવતા લખ્યું છે:

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિભૂતિ કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાળજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે.

"તમારા કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને નમે?' જેવા એના ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અપમતા જેવું લક્ષણ-', 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે

"આમ સમૃદ્ધ થતા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે"

ડમરો અને તુલસી

લેખક . રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતા, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે.. એ પર્ણમંજરીમાં બે વસ્તુ જાહેર છે, ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ મધુર આસ્વાદ તે કરતાંય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે"

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ નતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવવજીનને હાથે મેં હાથ લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રવચનોમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. મૂ ૨૦ નયા પૈસા

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

દિલ્હી ડાયરી

પ્રભાતે એક નિર્મલ
પ્હેલું કર્તવ્ય જાણીને પ્રવાસી દિલ્હીના અમે
આવ્યા સૌ રાજઘાટે લૈ ફૂલસૂતર હાર ને
બેઠા આલાપતા બાપુ, પદ જે પ્રિય આપને;
ત્યાગ ને, તપ ઉજ્જ્વલ
સ્મરતાં આપનાં, મીંચ્યાં અમે બે ક્ષણ લોચન.
નિસર્યા બહાર જે સમે,
સાંભર્યાં કામ બીજાં ને ઉમંગે ધસિયા અમે;
ભાડે રાખી હતી પાંત્રીસ મોટી કે બસ, તોયે તે
તીડની પેઠ માયા સૌ સીટ લેવા બધા અમે।
પચાવી પારકું કોકે કટારી આંખની કરી
ત્યાં તો ખોઈ બીજાઓએ આણી દાખી ફરી ફરી!
રાષ્ટ્ર અધ્યક્ષના ભવ્ય ભાને શિસ્તબદ્ધ થૈ
શબ્દ ગંભીર ઝીલ્યા, ને ઉપહાર પડેમાં બધી
ઓસાવી ગઈ, ખંજાનો ભાગ ઝાપટતાં અમે।
સંસદગૃહની ખાલી ખુરશીઓ કૈંક જોઈને,
(ભરકીને આંખથી) કોણી મારી અન્યોન્યને અમે।
વરીષ્ઠ ન્યાન આલયે
પડાનો ઘાટ જોતા, કે રાષ્ટ્રીય સંગ્રહસ્થળે
ફરતા ફરતા લાધી સહસા પ્રેરણા અને
નારીઓ ખાદ્ય-પીણાની જોઈ'તી બ્હાર, ત્યાં અમે
ઝાટક્યા સામટા, દાવ રોગીની રચતા રહી,
બચાવી ચાર કે આઠ આની, તૃપ્ત થઈ થઈ!
દિલ્હીને પે હજુ કેવું' માના ધન્ય ભઈ ભઈ!
ખાણું ખાધું હતું હવે
નજીક સુદ્ધાર જ અમારું, તે અહો, અમે
સીધુ તે પીરસ્યું એવું અમારા હૃદયને જ, કે
કટાણા મો કરી બીજા આગળા ચાટતા રહ્યા।
ખાટે રે, બોજ જે વહે।
ભાગતા ચાટતા ભીડે, યજમાનો પ્રેમથી મહ્રે
કહ્યું 'સોરી' અમે; એઓ વધુ તો શું કહે' કહે?
પનાડી. વાળતી એ ય પ્રવાસીને નસીબ ના;
મધ્યાહ્ને વામકુક્ષી ત્યાં પામી કેમ?—ભૂંગળા
અમારા બરાના ભૂંડાં આરડે: 'એક દિનમાં
દિલ્હી જોવું જ, તો કે આ તમારાં ચિહ્ન ઠીક ના!'
ન્હેરુ સાન્નિધ્યમાં ક્યારે પ્હોંચ્યા, એ ભાન ના હતું:
આવિયા બ્હાર, ત્યારે જ જાણ્યું ચૈતન્ય ક્યાં હતું?
વળતા માર્ગમાં અને
બીરલા સદને શોભ્યા, બાપુ હે, આપ જ્યાં ઢળ્યા
મત્ત નાદાનને હાથે: ઝાઝુમાથી ય અમૃતે

વિશ્વને પ્રેરતા આપ જ્યાંથી 'રામ' વિષે ભળ્યા!
સ્મૃતિ કે કે ચડી હમે:
ઘડી, બે મૂંઝવે અમે.
ઘડી મો? બાપુ, હા એ જ ઘડીનું એક મંથન;
દિલ્હીનાં વાહનો—લોક પચરંગી વેશના—પથ
ભર્યા કોલાહલે, એમાં ગુંગળાયું ક્યાય મંદન'
ઠીક એ, ઠીક એ, કે સૌ અમે શાણા થયા ફરી!
(પ્રવાસીએ હમેશાંની માત્રાને રાખવી પરી।)
લાલ કિલ્લે અમે જઈ,
તેથી તો પ્રશ્ન પૂછ્યાં કે એના મર્મભર્યા જ, કે
ભોમિયા ભેદ પામીને કતારી દૃષ્ટિના કરે'
બીરલા મંદિરે ફરી;
મ્હારના ઝુમખાવાળા ખોળી કાઢ્યા, અને અમે
ગુલાબી દિલ્હીના કિસ્સા જાણવા નાણવા કરે કરે'
કુતુબ મ્યાતનામ જે,
ગયા બીજે દિને ત્યાં ને ચઢ્યા એવા અમે જ કે,
અંધારે જૂથ સામેના ઠેસ્યાં ને કચર્યાં પગે:
ખીલાશ્રી કોતર્યાં નામ ના ને ભૂંસાય આ જગે!
ખુમાનું ફૂવિન્દ, વા-
મથક બેનગાડીનું,* વિજ્ઞાનપીઠ રાષ્ટ્રીય,
જોયાં સૌ ગાઈને, 'કરતું નિર્માણ નવભારત',
(એકાન્તે યજમાનોના આતિથ્યે, દેય ચર્ચતા)
આપના વારસોની આ કથાને ના હજી અન્ત,
લમેલું છું છતાં બાપુ, ઉમેરી ડાયરી મહીં.
એક આ વાત, કે રાતે દિલ્હી છોડવા અગાઉ જ,
છૂટા છૂટા અમે મ્હાલ્યા, ચાંદની ચોકમાં જઈ:
જળહળતી એ બજારમાં
ભીડમાં ભીડ કીધી ને નસાઈ હર સ્ત્રીજાતી
હોય એવું બધે ઘૂમ્યા હિન્દી નામી જબાનમાં
તગાવ્યા કૈંકને, કૈંક નાથે બાખડ્યા વળી
કશાક દેખાડીને ઝુમ્બુ ખાધાં, ચીજો વિનાવતી
જાણી તે સૌ વખાણીને બહુ દામે સંઘરી, ક્યાં
ઢૂંઢતા નામીચું ખાણું પરોઠાઓનું, અને
છ આને માન દિલ્હીનું નજરાણું એ સ્વીકારિયું:
ગાડીમાં રાત આખી હો-ખડી પેટ દબાવિયું!
આરંભે રાજઘાટે જે શ્રીમુખે લખ્યા હતા:
એ જ આ બાપુ હે, દિલ્હી ડાયરી અમ. માફના
પડીના લેખમાંથી છે નહીં એ શબ્દ ચીતર્યાં!
ચાહું છું આપની કૃપા:
ખાનગી રાખજો જરા!

*ટ્રેક્ટર

આસક્તિ–મુક્તિ

પંચાવન વર્ષનો એ વનવાસી આદિવાસી ખેડૂત, વિનોબાની તૈયારીમાંથી મોડી રાતે બે કલાકની ગાપચી મારી પોતાને ગામ જઈ આવીને સવારે પાંચ વાગે સામાન ફેરવવાની ફરજ પર હાજર થઈ ગયો.

કોઈએ પૂછયું તેના જવાબમાં ખુલાસો કર્યો, "મારો પચ્ચીસ વર્ષનો છોકરો વધારે માંદો હતો. એ ગઈ કાલે મટી ગયો (મરી ગયો). બીજા લોકોએ બાળ્યો તો હતો પણ હું જરા ઘેર જઈ આવ્યો ને ટાઢું કરી આવ્યો (ચેહ પર પાણી રેડી આવ્યો)."

સાંભળનાર મોંમાં આંગળા જ ઘાલી ગયો. પચ્ચીસ વર્ષના જુવાન જોધ દીકરાના મૃત્યુનો શોક આ પંચાવન વર્ષના વૃદ્ધ પિતાને કર્તવ્યચ્યુત કરી શક્યો નહોતો. માથે પ્રાર ઉપાડીને લાઈનબંધ ચાલતા એ મજૂરોની હારમાં ભળી ગયેલા એ સૈનિકને, પેલાનું મન લળી લળીને વંદી રહ્યું.

જેને સામાન્ય માણસ કહીએ છીએ, તેનામાં જ્યારે ભક્તિભાવનો ઉત્સાહ જાગે છે ત્યારે તે સુધરેલા કે શિક્ષિત કહેવાતા લોકો કરતાં ય કેવો ને કેટલો આસક્તિથી મુક્ત થઈ જાય છે, સગાઈની મમતાના બંધનને કેટલી ઝડપી રીતે અળગું કરી નાખે છે તેનો એક પ્રસંગ હમણાં બની ગયો તે અહીં ઉતાર્યો છે. સામાન્ય કહેવાતા માણસોમાં યે ક્યારેક કેટલી બધી વિશાળતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠા જોવા મળે છે તે ય આ પ્રસંગ બતાવે છે, કોઈ પણ મિશન ચાલે છે તેની પાછળ આવી અજાણી વ્યક્તિનો ત્યાગ પણ મૂકબળ રૂપે કામ કરતો હોય છે. આ પ્રસંગ 'ગુજરાતની વિનોબા પદયાત્રા પ્રસિદ્ધિ વિભાગની પત્રિકા'માંથી ઉતાર્યો છે. તેની ભાષા વિશે બે શબ્દો જરૂર કહી શકાય કે એ લખનારે ભાષાવિવેક રાખ્યો નથી. મોડી રાતે દીકરાની રાખ ઠંડી કરવા ગયેલા (એટલો સમય ગેરહાજર રહેલા) માણસને ગાપચી મારી એમ લખવું ભાષા-દારિદ્ર્ય, વિવેકનો અભાવ સૂચવે છે, વળી એને 'સૈનિક' તરીકે ઓળખાવ્યો તે પણ યોગ્ય નથી. આવી નરી છાપાળવી ભાષા, આ પ્રેરક પ્રસંગમાં તો, ખૂબ જ કઠે છે.
—સં.

આરાધ્ય

હું મારા બાળપણથી શીખ્યો છું,
અને અનુભવે મેં એ સત્યને કસી જોયું
છે, કે માનવજાતિના જે પાયારૂપ
સદ્‌ગુણો છે તે હીણામાં હીણો ગણાતો
મનુષ્ય પણ કેળવી શકે છે —બાપુ

'જોયું જશે!'

રતિલાલ-અનિલ

એક ટાપુ હતો. નાની એવી વસતિ. વિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રજા પછાત હતી. જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી એવો શ્રમ જૂની પદ્ધતિએ કરતી. એ ટાપુ પર પ્રવૃત્તિ તો દેખાતી પણ તેમાં ઉત્સાહ કે જોમ દેખાતું નહીં. એક તો મર્યાદિત વિસ્તાર, માણસદીઠ જમીન ઓછી અને ખેતીની પદ્ધતિ જૂની એટલે ઊપજ ખાસ નહીં. અનાજ ઉપજાવવું, કપડાં તૈયાર કરવાં, ઘરો બાંધવાં આટલા મુખ્ય ધંધા. ટાપુને પોતાનું કાર્ય ચલાવવાનો એક તંત્ર ન હતું. તે પણ ભય અને દંડના ન્યાય પર ટકેલું હતું.

જીવવાની ઇચ્છા નિયંતા લોકો પાસે શ્રમ કરાવતી એટલે પ્રજા મહેનતુ તો હતી જ, પણ પોષણ ઓછું ને શ્રમ ઝાઝો એટલે શરીરે તૂટેલી હતી. શિક્ષણ પણ પ્રાથમિક કક્ષાનું એટલે પ્રજામાં ઊંચા વિચારો બહુ ફેલાયા ન હતા. છતાં તે પ્રજા ઉદ્યમી અને નિરુપદ્રવી હતી.

એવામાં એ ટાપુ પર એક વિચક્ષણ પુરુષ પાક્યો. અણે ધર્મ અને વ્યાયામના પ્રચાર પર ભાર મૂક્યો. આ જગતનો નિયામક ઈશ્વર છે તેને ઓળખવો ને પામવો એ જ માનવજીવનનું ધ્યેય છે એવી તેણે ઘોષણા કરી. આ જગતના કામો કરવા શરીર પણ તંદુરસ્ત જોઈએ એવો પણ તેણે આગ્રહ કર્યો. ઘણાંને તેની વાત ગમી. લોકોમાં ઉત્સાહ આવ્યો. નાનાં મંદિરો અને વ્યાયામશાળાઓ ઊઘડી. લોકો પાસે કોઈ નવાં કાર્ય, નવા વિચારનો સ્વીકાર કરાવવો એ અઘરી વાત છે. તેનો તે સુધારકને અનુભવ થયો. કેમકે તેણે જોયું કે ઉત્સાહના માર્યા લોકો સંસ્થા તો ખોલે છે પણ તેનો યોગ્ય લાભ લેતા નથી. પણ તેણે ધર્મનું બળ જોયું અને માનવહૃદયને સ્પર્શવાની શક્તિ તેણે પીછાની. અને એ જ બાબત પર વિશેષ ભાર મૂક્યો એટલે તેનું મિશન ચાલ્યું. ખરું લોકોમાં રહેલ સદ્‌વૃત્તિ જાગી. નીતિનું ધોરણ પણ જળવાયું અને એક પ્રકારનો ફેરફાર થયો. એ મિશનને પરિણામે કેટલીક નવી પ્રણાલિકા વહેવારમાં દાખલ થઈ. કેટલાક નિયમો થયા. કેટલીક વિધિ પ્રચલનમાં આવી. ધીરે ધીરે એ મિશનનું સંસ્થાન આખા ટાપુ પર ફેલાઈ ગયું. ઈશ્વર સ્તવન અર્થે કેટલુંક કાવ્યસાહિત્ય રચાયું, મંદિર નિમિત્તે શિલ્પકળા પણ વિકસી. એ વાતને દિવસો કરતાં વર્ષો વહી ગયાં. એ મિશન ટાપુવાસીઓના જીવનનું અંગ બની ગયું. સુધારક તો સમય થતાં સ્વર્ગે ગયા પણ તેણે ઊભું કરેલું માળખું હજી ઊભું હતું.

આમ, પ્રથમ નજરે જોઈએ તો પ્રજાની ભાવનામાં થોડો ફેરફાર થયો હતો, બુદ્ધિની મૂડી થોડીક વધી હતી. થોડાક સ્થાપત્યો થયાં હતાં, પરંતુ પ્રજામાં કોઈ ખટકી પણ કે તેજસ્વીતા આવ્યા ન હતા. ખેતરો હજી એ જ જૂની પદ્ધતિએ ખેડાયા કરતા હતા. થોડાક શાહુકારો, થોડાક અમલદારો ને કેટલીક સામાન્ય વ્યક્તિઓને બાદ કરતાં પ્રજા, જીવનને વળગી રહેવા જાણે વેતરું કરતી હોય એવું લાગતું હતું.

એવામાં એક બીજો સુધારક જન્મ્યો. તેણે જોયું કે ધર્મ-સંસ્થા માનવ-આત્માના દૈવતને પૂરેપૂરું જગાડી શકી નથી, એ માત્ર આચારધર્મમાં જ અટવાઈ ગઈ છે. પરલોકની વાત કરનારા આ લોક સાથે બરાબર જોડાયેલા છે, પણ વ્યક્તિગત વિચારે, સમૂહનો સમષ્ટિના ઐહિક કલ્યાણનો કોઈ સંદેશ એમની પાસે નથી. આ જગત કેમ, કે પેલા સ્વર્ગ જેવું બને એવો વિચાર કે યોજના એમની પાસે નથી. એણે આ ટાપુની પ્રજાને લાભ તો કર્યો છે પણ એની ઐતિહાસિક જરૂરિયાત હવે પૂરી થઈ છે. મૂળ સ્થાપકની કલ્પના, એ સમય જોતાં ખોટી ન હતી. પણ આજનો સમય, પ્રજા માટે નવો વિચાર અને નવી કલ્પના માગે છે.

એણે જાહેર કર્યું કે જ્યારે આપણા ટાપુ પર સારા રસ્તા, સારાં ઘરો નથી, ક્યાંક ટેકરા છે તો ક્યાંક ખાડા છે ત્યારે અખાડામાં મગદળ ફેરવવાં દંડબેઠક કરવાં એ સાચો વ્યાયામ નથી. એમાં માત્ર વ્યક્તિનો વિચાર છે, સમષ્ટિનો વિચાર નથી. લોકો જો એક ક્યાંક ટાપુ માટે શ્રમ કરે તો યે શરીર કસાવાનાં જ છે, પણ તે સાથે ટાપુની સૂરત સુધરી જશે. રસ્તા સારા થતાં, ભાર વહેનારાં પશુઓને રાહત મળશે, એ પણ એક પ્રકારની જીવદયા જ છે, માત્ર ગાય પાળવી ને તેનું પૂજન કરવું એ જ જીવદયા નથી. આપણી ઘણી સંપત્તિ આપણે વેડફી નાખીએ છીએ. તે કરકસર અને કામની સાચી પદ્ધતિઓ અપનાવીએ તો, કશું નવું ઉત્પન્ન કર્યા વિના આપણી સંપત્તિ વધે. રોગોને હટાવવા બાધા-આખડીના રસ્તા સાચા નથી. પણ તંદુરસ્તી જાળવી રાખે એવી

જીવનપદ્ધતિ અપનાવીએ, ઘર અને વસતિમાં ચોખ્ખાઈ રાખીએ, આહાર સુધારીએ. ખોરાકને એવી રીતે તૈયાર કરીએ કે શાક અનાજનો કસ જળવાઈ રહે. આપણાં કામો આપણે કરીએ. સમજી વિચારીને કરીએ તો તે બગડે નહી. આ મોટો ને આ નાનો એવા ભેદો છોડીએ તો એકતાની તાકાત આપણને બળવાન બનાવે. ઈશ્વરભક્તિ ને ઉદ્યમને નોખા ન ગણીએ. ઈશ્વરની સાથે પાક્યા નહી, પણ આખો વખત રહીએ. કામ કરીએ તે યજ્ઞ રૂપે. આદિ આદિ.

તેની એ વાતોનો જૂના મિશને ભારે વિરોધ કર્યો. આ તો બહુ ભોળવનારો છે એવા એવા આરોપો પણ થયા. તેણે પણ નવા સુધારક તરફ સારી નજરે ન જોયું. પણ તે ખંતીલો હતો. તેણે પોતાની વાત સતત કહ્યે જ રાખી, અને આચરણમાં પણ મૂકી. પ્રથમ થોડા માણસો તેની સાથે ગયા. વ્યક્તિગત શ્રમને બદલે સમષ્ટિ માટે શ્રમ કરવાની વાત ગમી. અખાડા આમ તો મરવાને વાંકે જીવતા હતા. ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો. ત્યાં નવો સુધારક આવતાં કંઈક કરવા મથતા માણસોમાં ચેતન આવ્યું અને ધીરે ધીરે તેનું મિશન ટાપુમાં વ્યાપક થયું. પેલા જૂના મિશનનું માળખું તો જડ જેવું હતું તે હવે ટકી રહેવા જાતજાતના ઉદ્યમ કરતું હતું. તેની સાથે ધર્મ ગ્રંથોનો કોઈ તેની રોજી રોટી અટકી તો નહી પણ તેના પ્રત્યેનો પ્રજાનો અહોભાવ ઓસરી ગયો હતો અને લાગણી નવા મિશન તરફ વળી હતી.

દરમ્યાન ટાપુવાસીઓના જીવનમાં ભારે ફેરફાર થતા રહ્યા હતા. આજુબાજુના ટાપુમાં નવી નવી કાર્યપદ્ધતિઓ અને સાધનો નીકળ્યાં હતાં. તેનો પ્રચાર ટાપુમાં વધ્યો હતો. સાધનસામગ્રીમાં વધારો થયો હતો. ફરસ્વાઈ ઓસરતી જતી હતી અને બેકારી પણ વધતી જતી હતી. તે સાથે મનોરંજનનાં ધામો પણ વધતાં જતાં હતાં.

બીજો સુધારક પોતાનું કાર્ય કરતાં કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે તેનું મિશન પણ સંસ્થારૂપે આખા ટાપુમાં ફેલાઈ ગયું હતું. ટાપુ પર બન્ને મિશનો તત્ત્વની દૃષ્ટિથી કામ કરતાં હતાં. પણ બન્ને પ્રથમનું ઓજસ ગુમાવી બેઠાં હતાં. તેણે લોકહિત માટે, સમષ્ટિ માટે કામ કરનારાઓને પુરસ્કાર આપવાનું જાહેર કર્યું અને બીજું મિશન માળખા રૂપે તો ખૂબ જ વધી ગયું.

પણ પ્રજાને જૂની ધર્મસંસ્થામાં ખાસ રસ ન હતો તેમ, નવા મિશનમાં પણ ઝાઝો ઉત્સાહ ન હતો. તે તો તે બન્નેને માન્ય રાખી કોઈ ત્રીજા મિશનમાં પડી હતી. મન શરીરની કેળવણી માટે બન્ને મિશનોને અધૂરાં લેખી બીજા ટાપુના કેટલાક નિષ્ણાતોએ બતાવેલી, ઉદ્યોગ શિક્ષણની કેળવણીમાં અભિરુચિ જાગેલી હતી અને તેમને પણ આવકાર છાની છાની આપી રહી હતી. બન્ને મિશનનો થોડો ઘણો લાભ હજી તે મેળવી શકે તેમ હતી પણ તેણે તો લાભ છોડી ભાર જ ઉપાડવાનું પસંદ કર્યું હોય એવું લાગતું હતું. તે પ્રેરણા બીજેથી જ લેતી હતી. ઉપરછલ્લી નજરે પ્રજામાં થોડી શ્રીમંતાઈ પહેલાંના મુકાબલે દેખાતી હતી. જીવવા માટેનાં સાધનો વધ્યાં અને સુધર્યાં હતાં, શિક્ષણ વધ્યું હતું છતાં પહેલાંનું સુખ અને નિશ્ચિંતતા તેણે ખોયાં હતાં. તેથી મનના આનંદ માટે મનોરંજન તમાશા તરફ તેની વૃત્તિ વળી હતી. બીજા સુધારકનો બોધ જાણે પ્રજા વર્તનથી નકારી રહી હતી.

પોતાની ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધતાં બન્ને મિશનના વિકાસ માટે તેણે સારા એવા નાણાંની યોજના કરી, પણ કરવું હોય તે ને તે મિશનવાળા કરે. અમે તો ધંધો કરીશું, મોજશોખ કરીશું આવી કંઈ વૃત્તિ દેખાતી.

આગલા બે સુધારકો જેવો કોઈ તેજસ્વી સુધારક હજી પાક્યો નથી. પણ અનેક નિષ્ણાતો જાગ્યા છે ખરા. તે ટાપુની પ્રજાને મનશરીરની કેળવણી અને ઉન્નતિ માટેની યોજના બતાવે છે.

ટાપુવાસીઓ તેમને પણ સ્વીકારી લેશે એમ લાગે છે.

કોઈ કહે છે કે અત્યારનું જીવન આદર્શ નથી. સમસ્ત ટાપુવાસીઓ સુખી સમૃદ્ધ નથી. ઉચ્ચજીવનનો આદર્શ હજી વ્યાપક થયો નથી. તો પ્રજા તેને નિરાશા વદી કહીને હસી નાખે છે. કોઈ પૂછે છે કે 'હવે ત્રીજો કોઈ સુધારક આવશે તો? તેને ય આવકારીશું' કહે છે. કોઈ પૂછે, 'ક્રાન્તિકારી આવશે તો?'

જોયું જશે!

✿

આ વિશ્વબાગ કોઈનો કહેવાય, પણ અનિશ,
એમાંય આપું એક સુમન હોય છે ખરું !

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ✡ લેખાંક ૧૦ મો]

ગાંધીજીએ જીવનના વ્યવહાર્ય સિદ્ધાંત આપ્યા, પદ્ધતિ આપી પણ તેને કોઈ નિશ્ચિત ચોકઠામાં ગોઠવીને મૂકી ન ગયા. એમની ફિલસૂફી સંકુચિતતાથી મુક્ત રહી પણ એક મુશ્કેલી એને નડી ખરી. ગાંધીવિચારને અગત્ય મળવા છતાં તેના મૂળમાં રહેલા દર્શનની કંઈક ઉપેક્ષા થવા પામી. પરંતુ એ ઉપેક્ષા પણ દૂર થશે અને સમય પાકતાં એ વધુ ને વધુ પ્રગટ થશે જ. અત્યાર સુધીની આપણી આ ચર્ચા વિચારણા પરથી એ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે કે તે કુદરતના સનાતન સત્યો પર સ્થિર થયેલ છે. કુદરતના વિકાસક્રમને અનુસરીને માનવવિકાસને ઝડપી કરનારી છે તેથી દાક્તરી વિદ્યામાં જેમ નિસર્ગોપચારનું સ્થાન છે તેવું જગતની ફિલસૂફીમાં ગાંધીજીના દર્શનનું સ્થાન છે. માણસના દુઃખ તાપ અને પરિતાપ કે આધિ વ્યાધિ ઉપાધિને માટે વ્યાપક અર્થમાં તે નિસર્ગોપચારનું કામ કરે છે. દાક્તરી વિદ્યામાં જેમ નિસર્ગોપચાર આજે ક્રાંતિકારી શાંત પરિવર્તન લાવે છે તેમ ગાંધીવિચારમાં પણ ઉત્ક્રાંતિ માટે શાંત ક્રાંતિનાં બીજ પડેલાં દેખાય છે.

ક્રાંતિનો ભય —૧૯મી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીના પહેલા અર્ધ ભાગમાં ક્રાંતિ શબ્દ દેશે દેશ અને દુનિયામાં ગુંજી રહ્યો. મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને સરમુખત્યારશાહીમાંથી જન્મેલી ગુલામીનો સામનો કે ઉપાય કરવાને ક્રાંતિ શબ્દ ઘરગથ્થુ બન્યો, જુવાનોને તેની ઝમક લાગી. મુત્સદ્દીઓને તેની ઝડપ પસંદ પડી અને લોકોને તેની નવીનતા ગમી ગઈ. રશિયામાં ક્રાંતિ સફળ થઈ અને ત્યાં મજૂર વર્ગના નામે સરમુખત્યારી સફળ થવાની વાત પણ ગુલામ દેશોને પ્રેરણારૂપ થઈ પડી. એમાં રશિયાના કોમિન્ટર્ન કે કોમિન્ફોર્મ દ્વારા અપાતી એવી મદદે વધારો કર્યો અને ક્રાંતિ શબ્દ અમેરિકા જેવા માટે ભયજનક પણ બન્યો.

ભારતની દોરવણી —આવી લોહીઆળ ક્રાંતિ ઝડપી હોય છે અને ઉપર ઉપરથી ધરમૂળની લાગે છે છતાં તે માનવજીવનના કે દેશ પરદેશના સવાલોને સદાને માટે ઉકેલી દે એમ નથી બનતું. ઘણીવાર તો તેમાંથી પ્રતિક્રાંતિ જન્મે છે અને તેમ ન બને તો અનેક પ્રત્યાઘાતો જન્મે છે. એવા પ્રત્યાઘાતોને દબાવવા ઘણું લોહી વહેવડાવવું પડે છે, કેટલીક વાર ખૂન દમન પછી કેટલીક છૂટ આપવી પડે છે, સાથે યાંત્રિક શિસ્ત દાખલ કરવી પડે છે અને દેશમાં કીડિયારા જેવો યંત્રવત્ વ્યવહાર ઊભો થવા પામે છે. આ બધાનું ખાસ કંઈ સુભગ પરિણામ આવતું દેખાતું નથી. સત્તાની બદલી થાય છે. રાજાને બદલે થોડાક માણસોની સરમુખત્યારી આવે છે અને કોઈ રાજ્ય શને નામે રાજ ચલાવનારાને બદલે મજૂરોને નામે સત્તાનો દોર જામે છે. એવી ક્રાંતિથી માનવજીવનમાં કે દેશના જીવનમાં કંઈ ધરમૂળનો ફેરફાર થતો નથી, પણ ઘણીવાર તો ઘણા દિવસો સુધી એ દેશવાસીઓના માનસિક કે આધ્યાત્મિક જીવન કુંઠિત થતાં પણ જોવામાં આવે છે. આવી હિંસક ક્રાંતિ ખરી ક્રાંતિ નથી એમ દુનિયાના લોકોને વિશ્વાસ પડવા લાગ્યો છે. અમેરિકા અને એના સાથી દેશો તો એથી બડકે એવી સ્થિતિ ઊભી થવા પામી છે. એવી ક્રાંતિનો વિરોધ એટલે સુધી ગયો કે દુનિયા આજે મહાસત્તાઓના બે જૂથમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એ મહાસત્તાઓને શાંતિમય ક્રાંતિનો માર્ગ જાણવા મળ્યો

રાજીપો મારા રામનો

હું તો રાજી કરાજી કાંઈ ન જાણું રે,
રાજીપો મારા રામનો હો જી.

હું તો રાજીપે રામજીના ગાણું રે,
મતવાલો એના નામનો હો જી.

રહે દુનિયાનું ભાણું અભીએ ભરાણું રે,
એવું નામેરી નામ કેરું નાણું રે.
સીક્કો તે મારા શ્યામનો હો જી

જાએ ન કદાપિ દાણું, ઊભું એવું આણું રે,
અહોનીશ વાય એવું વાણું રે,
અવગર આડો યામનો હો જી

પાંચ વીશ ચળ સ્થાણું રહે એવું આણું રે,
સરોદે સૂણ્યું કે સંભળાણું રે.
પોરી છું એના ધામનો હો જી.

સરોદ

નથી છે કારણ કે તેણે શાન્ત ક્રાન્તિ કરી છે અને તેનો તે માર્ગ પણ જાણે છે. ગાંધીજીએ ભારતને અને ભારત દ્વારા જગતને સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ વડે શાન્તિમય ક્રાન્તિનો રસ્તો બતાવ્યો છે. સત્યાગ્રહ કેવળ જીવનની પદ્ધતિ જ નથી પણ તે શાન્તિમય ક્રાન્તિનો માર્ગ પણ છે જ. તેથી ગાંધીજીએ ક્રાન્તિને અપનાવી પણ ક્રાન્તિ જીવનના વિકાસ ક્રમને અનુકૂળ હોય એમ પણ તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું 'હું તો ખરે કહું છું કે મિસિસ બસંટ એક વાર કહેતા હતા કે "તું તો રાજ્યવિપ્લવ—બળવો—કરવા માગે છે" તે વાત સાચી છે. માત્ર તે વિપ્લવ કેવળ Revolution ક્રાન્તિ નહીં પણ વિકાસક્રમને અનુસરીને થતો [evolutionary Revolution] વિપ્લવ હોવો જોઈએ. એ બાકી વિપ્લવ તો થવો જ જોઈએ એમ મને લાગે છે. ત વિના છૂટકો નથી (કે હો પા ૩૩)

શાન્ત સૌમ્ય ક્રાન્તિ —આ રીતે ગાંધીજીએ ક્રાન્તિની વ્યાખ્યામાં જ ફેરફાર કરીને ધરમૂળથી તેનું મુલ્ય પરિવર્તન કરી એ ના અર્થમાં જ ક્રાન્તિ કરી. એ ક્રાન્તિકારના પણ ક્રાન્તિકાર બન્યા. ભારતની આઝાદીની લડતો દરમ્યાન હિંસક ક્રાન્તિકારો એમની આગળ શરમાયા. દબાયા. ત એમની અહિંસક ક્રાન્તિની પ્રબળ ભાવનાને લીધે જ એમના ગયા પછી આજે દુનિયામાં ક્રાન્તિકારી દેશ પણ ભારતની સત્યાગ્રહની વાતો સાંભળે છે તેનું કારણ પણ ભારતની શાન્તિમય ક્રાન્તિની વાતને પીછે હોય એમ જણાય છે. લોકો સત્યાગ્રહથી કરેલો ફેરફાર તત્કાળ પૂરતો નથી હોતો પણ સ્થાયી બની શકે છે, તે ક્રાન્તિ કરનાર તથા સામા પક્ષને પણ વાજબી છે તથા જીવનના એકાંગને અસર કરવાને બદલે વ્યક્તિ અને સમાજના સમગ્ર જીવનમાં પરિવર્તન કરવાનું તે તાકે છે. આમ સત્યાગ્રહી ક્રાન્તિ તે ક્રાન્તિને અનુકૂળ છે એટલું જ નહીં પણ તે ઉત્ક્રાન્તિને ઝડપી બનાવે છે. તેથી તે ક્રાન્તિનું પ્રબળ પ્રેરક બળ બને છે. ભારતને અને જગતને આવી શાન્ત સૌમ્ય ક્રાન્તિ પણ ગાંધીજીનું એક અમૃત નવસર્જન છે, જે ભાવીમાં સમયે સમયે નવનવાં રૂપાંતર પામતું રહેશે. ભૂદાન કાર્યમાં શાન્ત સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ચાલી રહેલો છે એમ વિનોબાજી કહે છે. તેમની સાથે આપણે ઉમેરી શકીએ કે ભૂદાન દ્વારા શાન્ત સૌમ્ય સત્યાગ્રહી ક્રાન્તિ પણ થઈ રહી છે. ભવિષ્યમાં સત્યાગ્રહનું વધુ ને વધુ ખેડાણ થતાં આ શાન્તિમય ક્રાન્તિનો રાહ વધુ ને વધુ ખેડાતો જશે અને શાન્ત ક્રાન્તિ નવનવાં રૂપ ધારણ કરતી રહેશે. એમ થવા લાગતાં માનવજાત પોતાનો પુરુષાર્થ શાન્તિને માર્ગે વાળી પોતાનો ઉત્કર્ષ ઝડપથી સાધી શકાશે. માનવજાતની આવી ઝડપી ઉત્ક્રાન્તિ માટે સત્યાગ્રહી દર્શન માનવજાતના જીવનના વહાણમાં વણાઈ જવું જોઈશે.

ટીકા બેબુનિયાદ —આ શાન્તિમય ક્રાન્તિ અંગે એવી એક ફરિયાદ રહે છે કે તે બહુ ધીમી હોય છે. પણ આ ટીકા બેબુનિયાદ હોય છે. હિંસક ક્રાન્તિની આપડામણોમાંથી બચાવી માનવ પુરુષાર્થને આંતરબાહ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રબળ બનાવી સર્વાંગી ઉત્કર્ષ કરનાર પદ્ધતિને ધીમી કેમ કહી શકાય? એમાં પરાજયને સ્થાન જ નથી. જેટલું થયું તેટલું કામ વિજયવંત જ હોય છે. એનો વિજય સર્વપક્ષી વિજય હોય છે અને તમામ માનવી પુરુષાર્થને એક જ દિશામાં નહીં પણ સર્વ દિશામાં વ્યક્ત થવાને તક રહે છે. તેથી આ શાન્તિમય સત્યાગ્રહી ક્રાન્તિ વ્યક્તિ તથા સમાજને માટે ક્રાન્તિનું ઝડપી સાધન બની રહે છે.

ઇતિહાસ અને સત્યાગ્રહ:—આ શાન્તિમય ક્રાન્તિની સત્યાગ્રહી પદ્ધતિનું ઇતિહાસમાં કંઈ અનુસંધાન મળે છે ખરું? કે માનવ ઇતિહાસમાં એ નવી જ વાત છે? ગાંધીજીએ આ અંગે બહુ સચોટ રીતે ધ્યાન દોર્યું છે. સત્યાગ્રહ ઇતિહાસને માટે બહુ જ સ્વાભાવિક બીના છે અને તેથી ઇતિહાસ એની નોંધ લઈ શક્યો નથી.

ઈજન

ભમન સાંપ્રતની સળગી રહી,
મત સુધા સ્મૃતિ લય શૂધા વહી;
ઈજન દૂર અવિધ્ય તણું રહે
અહ અને મુંઝરી, અધિકું દહે

'ઈજન કાર્ય નવા જ નવા તણું,
ઈજન ધ્યેય નવા જ નવાં તણું;
બધિર નો બનશું નવ શક્ય, કે
ઈજનનો પડઘો ન વળાય, રે'

બસ હવે, બળવું જળવું જ એ
નતત સાંપ્રતના જગને ઘમ્યું;
નિરખ્યું ના યદપિ થવું બરેમ જો,
કડતા ના કઈ લેશ છતાં અહો
ડુંરે દઈ શકું કો જનને ય તો
અવર કે ન, હું કેવલ એ ચહું.

હસિત બૂચ

"'હીસ્ટરી' એ અસ્વાભાવિક બિનાની નોંધ લે છે. સત્યાગ્રહ એ સ્વાભાવિક છે એટલે એની નોંધ લેવાપણું રહેતું નથી (હિં. સ્વ. પા. ૬૫) ત્યાં ખૂબીની વાત એ છે કે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહો અને તેમની સત્યાગ્રહી પદ્ધતિની નોંધ ઇતિહાસે લીધી પણ ખરી અને હવે પછી પણ લેતો રહેશે! મૂળ હકીકત તો એ છે કે ઇતિહાસ વિશેષ કે ધ્યાન ખેંચે એવા પ્રસંગોની નોંધ લે છે. જે સામાન્ય છે તેની નોંધ તેને લેવાની હોય નહીં. સત્યાગ્રહ જ્યારે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ નહોતી બની ત્યારે માનવ જીવનનું તે એક સ્વાભાવિક અંગ હતી, તેની સ્વાભાવિક વિશેષતાનું પણ ભાન સમાજને નહોતું તેથી તેની નોંધ લેવાપણું હતું જ નહીં. 'હિસ્ટરી'માં દુનિયાના કોલાહલની જ કહાણી મળશે. તેથી ગોરા લોકમાં કહેવત છે કે જે પ્રજાને 'હીસ્ટરી' (કોલાહલ) નથી તે પ્રજા સુખી છે" (હિં. સ્વ. પા. ૬૪)

ઇતિહાસનું નવું પ્રતિપાદન:–માર્ક્સની જેમ ગાંધીજીએ પણ પોતાની રીતે ઇતિહાસનો અર્થ તારવ્યો છે. માર્ક્સે ઇતિહાસમાંથી વર્ગવિગ્રહ તારવ્યો જ્યારે ગાંધીજીએ તેમાંથી સંપ-સુલેહ શાંતિ અને સત્યાગ્રહ તારવ્યા છે તેમની સચોટ દલિલ એ છે કે આ બધા વિના માનવજાત ટકી જ ન શકત. માનવ જાત ટકી વધી અને વિકસી તે તેનામાં રહેલા સ્વાભાવિક સત્યાગ્રહના બળને લીધે જ હિંસાદિ બળો જગતમાં કામ કરતાં આવ્યા છે એ સમજવા ઇતિહાસ ખોળવા પડે એમ નથી પણ એ બધા અનિષ્ટ બળો હોવા છતાં જગત ટક્યું તેનું કારણ જગતમાં પ્રવર્તતું આવેલું અને વિકસતું પ્રેમબળ છે. માનવજાતનો પ્રગતિપ્રવાહ એટલે જ આ પ્રેમ પ્રવાહ તેથી જ ગાંધીજીએ લખ્યું, "આ દયાનો, પ્રેમનો કે સત્યનો પ્રવાહ રોકાય છે, તેમાં ભંગાણ પડે છે, ત્યારે જ તેની નોંધ તવારીખે ચઢે છે." (હિં. સ્વ. પા. ૬૫)

ઇતિહાસનું આ પ્રતિપાદન ગાંધીજીનું નવલું અર્થસર્જન છે. એમાંથી જડવાદી વર્ગવિગ્રહના સિદ્ધાંતોને સચોટ જવાબ મળે છે. એમાંથી ઇતિહાસનું ઉજળું પાસું આગળ તરી આવે છે, એટલું જ નહીં પણ ઇતિહાસને એક નવી દિશા મળે છે ગાંધીજીએ નવ સચોટતાથી કહ્યું કે સત્યાગ્રહ સનાતન બળ છે અને ઇતિહાસ તેનો સાક્ષી છે.

સામાન્યતાની સપાટી પર:–ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમૂલક દર્શનમાંથી અગાઉ જોઈ ગયા તેવા નવસર્જનો પેદા થયા છે. જગતના વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અને એ વ્યવહારને શુદ્ધ અને સાચો કરવાની દૃષ્ટિએ એમણે કરેલુ જ્ઞાન ભક્તિ અને કાર્યનું સંયોજન (Integration) ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આ સંયોજન એમની ફિલસૂફીને વ્યવહાર્ય બનાવે છે એટલું જ નહી પણ એના વડે તેઓ અધ્યાત્મને આમભોગ્ય બનાવી તેને સામાન્યતાની સપાટી પર લાવી શક્યા છે આ તેઓ કેમ સાધી શક્યા તે વિગતે જોવુ, જરૂરી છે.

કર્મજ્ઞાનભક્તિ એકતા:–સેવાર્થી ગાંધીજી સ્વભાવથી જ સતત કામ કરવાના શોખીન હતા સેવા એમનો શોખ બની હતી. કર્મમાં એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ભળી અને જ્ઞાનની શોધ ચાલી, સારી પેઠે વાચન થયું, સત્સંગ થયો, ચર્ચાઓ થઈ અને સાથે જ જે સાચું લાગ્યું તેના પ્રયોગો આદરાયા આમ એમના કર્મ સાથે વિચાર ભળ્યો, જ્ઞાન ભળ્યું. પરિણામે જ સદ્આશય, શુભ ભાવના એમનામાં રહેલા હોવાથી અને નાનપણથી હરિશ્ચંદ્ર, જેવા થવાની ભાવના દૃઢ થવાથી એમના જ્ઞાનમય કર્મમાં ભક્તિ ભળી. જે કરવું તે સારા આશયથી કરવું, જનકલ્યાણને સારુ કરવું એવી સહજ વૃત્તિને લીધે એમના શરૂઆતના જીવનમાં જ જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મનો સુમેળ સધાયો. જ્ઞાન માર્ગ, કે ભક્તિમાર્ગ કે કર્મમાર્ગ જુદા જુદા રસ્તા નથી પણ તે એક જ છે એ વિચાર એમના જીવનમાંથી ઊગ્યો. એમના આ અનુભવ સત્યને માનસ વિજ્ઞાનનો પણ ટેકો મળી શકે છે. માણસ કામ વગર રહી શકતો નથી. પણ કામની સાથે માણસને લાગણીભર્યું હૃદય છે અને વિચાર કરનારું મન પણ છે, દરેક કામમાં ભાવ અને વિચાર જોડાયેલા જ છે ભાવ, કામનું પ્રેરકબળ. વિચાર શોધક કે માર્ગદર્શક છે–આમ ભાવ, વિચાર અને કર્મ એકીભૂત થઈ રહે છે. માત્ર શુદ્ધ વર્તન તે ભક્તિમાં પરિણમે છે, શુદ્ધ વિચાર જ્ઞાનનું મૂળ બને

પ્રથમ લહરી

આઈ રે પ્રથમ મલયની લહરી
મંદ મંદ મધુગંધ લહાવત ચોટ અજાણી-મહરી.
કોઈ પુકાર પડ્યો શું કાને? દલ દલ વ્યાકુલ સિહરી,
મુગ્ધ મનોરમ જુએ મંજરી ચોગમ ફિરકી ફિરકી.
કોનો રથ અટક્યો રણઝણતો? કોની દૃષ્ટિ આ ઠહરી?
તાપસકન્યા સમી નિહાળે મુકુલિત સૃષ્ટિ સુનહરી.

મકરન્દ દવે

છે. નિર્દોષ જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્ને કામ સાથે જોડાતા તે કર્મને અનાસક્ત બનાવે છે, અને તે સર્વ કર્મયોગમા એકરૂપ થઈ રહે છે આ વૈજ્ઞાનિક સત્ય ગાંધીજીના જીવનમા સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ થયુ.

સ્વાવલંબનનું રહસ્ય:—કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો આ સમન્વય તેમણે નવી તાલીમમા ઉતારી કામ દ્વારા કેળવણીનો સિદ્ધાંત શિક્ષણ ક્ષેત્રમા વહેતો મૂક્યો આ સિદ્ધાંતનું મૂળ ભાવ વિચાર અને કર્મની એકતાના માનસ—શાસ્ત્રીય સત્યમા જ રહેલું છે અનુભવ વગર જ્ઞાન નથી એ વ્યવહાર સૂત્રનો એમા પૂરેપૂરો અમલ છે એનો બાળકની કેળવણીમા ઉપયોગ કરી નયી તાલીમનુ એક વધુ નવસર્જન કર્યું એમા ઘણી શક્યતાઓ પડેલી છે ગાંધીજીનું આ નવસર્જન સમય સાથે ફૂલતુ ફાલતું રહેવાનું અને એમા રહેલી આધ્યાત્મિક શક્યતાઓ ધીમે ધીમે પ્રત્યક્ષ થતી રહેશે કામ દ્વારા કેળવણીના સિદ્ધાંતમા સ્વાવલંબનની સાથે આત્માનુસંધાનની શક્યતા પણ જોઈ શકાય છે એ શક્યતા દૂરની છે પણ એ વ્યવહાર્ય છે જ, એમા શંકા નથી બાળક એક જ કામમા તદ્રૂપ થઈ વિચાર અને ભાવમા લીન થતા શીખે એટલે એ એકાગ્રિત ભાવ, વિચાર અને કર્મની પાછળ રહેલ આત્મા કે ચેતના સાથે અનુસંધાન કરતા શીખી શકશે આજે આ વાત કદાચ દૂરના ભાવીની લાગવાનો સંભવ પણ છે નવી તાલીમમા ધર્મના સ્થાન અંગે પૂછવામા આવતા ગાંધીજીએ કહેલું કે હું તને આ ધર્મ શીખવવા ચાહું છું સ્વાશ્રયના બે અર્થ થાય ગુજરાતનું ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાવલંબન અને આત્મનિર્ભરતા

એકાગ્રી સ્વાવલંબી કામમાથી "સ્વ" એટલે પોતાના આત્મા કે ચેતનનું ભાન બાળકને ક્રમે ક્રમે થતુ જવાનુ: અને એમાથી 'સ્વાશ્રય' પ્રગટે

સેવક સંઘ—આના જેવું ન ભુલાય એવુ નવસર્જન તેમણે ઊભા કરેલા સમાજ સેવક વર્ગમા જોવા મળે છે જ્ઞાનભક્તિ, અને કર્મ એક છે અને તે દ્વારા આત્માનુસંધાન શક્ય છે તો પછી આત્મસાધના માટે સમાજને છોડવાની જરૂર નથી એવો પ્રબળ વિચાર તેમણે ભારતમા તાજો કર્યો અને ફરી પ્રચલિત કર્યો અનેક શક્તિશાળી સાધક પુરુષોને દુનિયા છોડી ભગવા પહેરતા રોક્યા અને તેમને સત્યાગ્રહી વિચારસરણી તરફ આકર્ષી સ્વરાજની યાત્રામા સાથે લીધા ત્યાગની કસોટી એમણે બદલી અને ભગવા કપડાને તેની કસોટી માનવાને બદલે સામાજિક કર્મને અનાસક્તિથી કરવામા સાચી કસોટી રહેલી છે એમ તેમણે બતાવ્યુ માણસની સામે સાધન હોય છતા તેને ત્યાગે તે ખરો ત્યાગી અને તે જ ખરો વૈરાગી વૈરાગ્યની કસોટી સંસારના એકી વખતના સમૂળા ત્યાગમા નહી પણ સમાજ સેવા કરતા કરતા ક્ષણે ક્ષણે આવતા આકર્ષણોથી અલિપ્ત રહેવામા રહેલી છે આવી કસોટી માટે તૈયાર થનાર સેવકોનો સમુદાય તેમણે ઊભો કર્યો અને તેની પરંપરા તેમણે ચાલુ કરી આવા સેવક સંઘનુ સર્જન ગાંધીજીના દર્શનની વ્યવહારુતાની એક નોંધી સિદ્ધિ છે

જન સામાન્યમા સુપ્ત પડેલી સદ્વૃત્તિને, જનકલ્યાણની ભેખધારી વિભૂતિની મર્મવાણી અપૂર્વ કર્મયોગ જગાડે છે અને પ્રેરક પુનિત વાતાવરણ સર્જાય છે શરૂઆતમા તો ઉત્સાહ ઉત્સાહ વર્તાય છે, પછી ધીરે ધીરે તેમા ઓટ આવતી જણાય છે કાર્ય માટેનુ જે ચોક્કુ ચોકઠુ હોય છે તે તો જેમનુ તેમ હોય છે વળી આ નવુ કાર્ય ટકી રહેવુ જોઈએ એવો આગ્રહ પણ હોય છે એટલે શરૂ થયેલ નવી પ્રવૃત્તિનો પ્રાણ ધીરે ધીરે લોપાતો જાય છે છતા તેનું માળખુ તો ઊભુ જ હોવાથી, સમયસાધુઓને માટે નિર્વાહનુ કે લોકપ્રિયતાનુ સાધન બની રહે છે એટલે એક વાર જનકલ્યાણ માટે ઊભી થયેલી પ્રવૃત્તિ વાસ્તવમા દંભની ભૂમિકા બની જાય છે તે વધારેમા વધારે ભયજનક છે કોઈ પણ મિશન જ્યારે દંભની ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે માનવ જાતની સમય, શક્તિ, શ્રદ્ધા જેવી મૂડીનો અતિનાશ કરે છે અને છેવટે જન સામાન્યમા નિરાશા અશ્રદ્ધા અને નિષ્ક્રિયતા ફેલાય છે જડ પ્રવૃત્તિના માળખાનો તોડી નાખતો બોજ તેને સતત ઊંચકવા કરવાનો હોય છે આની અસહાયતા સાથે કોઈ પણ સમાજ આગળ વધે નહીં, પણ જ્યા ને ત્યા જ બેહાલ દશામા રહી જાય કેટલાક મિશનો ઐતિહાસિક જરૂરિયાતરૂપ હોય છે, તેમને કાર્ય પૂરુ થયે વિસર્જન કરવુ એ જ હિતાવહ છે

—સં

કોને કારણે આ અસહ્ય સજા?

અનિલ

સરકારે પછાત બોર્ડની રચના કરી પછાતજાતિની ઉન્નતિ માટેનો કાર્યક્રમ વર્ષોથી હાથ ધર્યો છે "પછાત જાતિમાં હરિજનો, પહાડી જાતિઓ, આદિવાસી વિગેરેને ગણીને, એ જાતિના કલ્યાણની યોજનાઓનો એમને લાભ મળે એવી જોગવાઈ કરી છે ભારતની નારીના અમુક ગણ્યા ગાંઠ્યા ટકાને બાદ કરતાં તેમને પણ એ વર્ગમાં સમાવી તેમને પણ કલ્યાણ યોજનાનો લાભ મળવો જોઈએ, એવું સ્ત્રીજાતિની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં લાગે છે

અને ભિખારીઓનો કેટલો મોટો સમૂહ આ દેશમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલો છે? તે શું કોઈ દેશનો આગળ વધેલો વર્ગ છે? તેમને પણ તેમાં સમાવી તેમને માટે પણ કોઈક જોગવાઈ કરી છેવટે સમાજમાંથી એ વર્ગની નાબૂદીનો પ્રશ્ન ગંભીરપણે વિચારવા જેવો છે

એ વર્ગની હસ્તી સમાજને શોભારૂપ તો નથી જ, બોજારૂપ પણ છે, તે સિવાય પણ તે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે કોઈને કોઈ પ્રકારની શારીરિક ખોડવાળા જ ભિખારી હોય એવું નથી જોવામાં આવતું, મોટો ભાગ તો એવી શારીરિક ખોડથી મુક્ત હોય છે ખોડવાળાને તો કોઈ ને કોઈ પાઈ પૈસો આપનારું મળી જાય, પણ સશક્ત ભિખારીને આજે, સહજપણે ભીખ મળી જાય એવું નથી એટલે એ નોકરી ધંધાદારી દૃષ્ટિએ સમાજ દ્રોહી ઉપાયો પણ અજમાવે છે ઘણી વાર સાંભળવામાં, વાંચવામાં આવે છે કે, અમુકનું નાનું બાળક કોઈ ઉપાડી ગયું બાળકો ગુમ થવાના કિસ્સા સતત બનતા જ રહે છે એ બાળકોને ઉપાડી જનારા મોટે ભાગે ભિખારીઓ હોય છે છોકરાની મદદથી એમને ભીખ માગવી સહેલું પડે એટલા માટે નિર્દોષ બાળકોને શારીરિક ખોડ ખાંપણ વાળા પણ પરાણે કરે છે અને પોતાનો ધંધો ધપાવે છે ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય અને ઉજ્જ્વળ જીવનના અધિકારી બાળકો કશાય ગુન્હા વિના આખું જીવન કોઈક ને કોઈ દુ:ખ સહે છે અને હિણપત ભરી જિંદગી ગુજારવાનો દંડ વેઠે છે એમનો ગુન્હો શો? આજે જ્યારે ગુન્હેગારને પણ દંડવી નહી પણ કેળવણીથી સુધારી સારા નાગરિક બનાવવાનું વિચારીએ છીએ ત્યારે જેમણે કશો જ ગુન્હો નથી કર્યો, એવા નિર્દોષ શીશુઓ સમાજ, સરકારની અપૂર્ણતાએ કરીને આવી કારમી સજા જીવનભર સહે એ દયા, ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાની ઠાશવારે વાતો કરનારા, આપણે સૌને માટે ભારે શરમનો વિષય ગણાવો ઘટે

ભિખારીઓનો ત્રાસ દૂર કરવા માટે આજે શું થાય છે? કૂતરાઓ વધી પડતાં, તેનો ત્રાસ દૂર કરવા જેવું તેમને પકડી, ખટારામાં ભરી શહેરથી દૂર છોડી આવે છે તેમ, અમુક શહેરમાં ભીખ બંધી જાહેર કરીને ભિખારીને બીજી વસતિમાં હડસેલી દેવામાં આવે છે અને તે વસતિને, તેમના કશા ગુન્હા વિના વધારાના ભિખારીઓના ત્રાસ સહન કરવાનો દંડ દેવામાં આવે છે, જે રીતે સુધરાઈ પારોની વસતિને વધારાના કૂતરાઓનો ત્રાસ સહન કરવાનો દંડ દે છે તેમ

ભિખારીઓ પારકા બાળકોની જિંદગી બગાડે છે તેમ પોતાના બે બહોળા વંશ વિસ્તારને એવી બેટ આપે છે જાતજાતના રોગો શારીરિક ખોડો એ તો વધારામાં અને એમ ભિખારીઓની વર્ગ–સંખ્યા વધતી જ જાય છે વર્ષોની આ પરંપરા ચાલી આવે છે, એટલે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સહેલો તો નથી જ, જેઓ રીઢા ભિખારીઓ છે તે તો ઠીક, પણ નાની ઉમ્મરે ભીખ માગતા બાળકોને તો સાચે રાહે વાળવાનું શક્ય છે સમાજને બોજરૂપ થઈ પડેલા વર્ગના એક સારા એવા ભાગને સમાજનું અંગ બનાવી શકાય તેમ છે અને તેમ થશે તો ધંધાદારી દૃષ્ટિએ નિર્દોષ શીશુઓને માબાપનો વિયોગ, અને કુકર્મનો ભોગ બનવાનો તેમ જ જીવનભર હિણપતભરી દશામાં જીવવાનો દંડ વેઠવો પડે છે તે પરિસ્થિતિ આપોઆપ જ દૂર થાય

કોઈક ભિખારી બાળક ઉપાડી જાય છે ત્યારે તેમાં જમા રોહા મચી જાય છે પણ એ રોહા મચાવનારાઓ કદી વિચારતા નથી કે, એ અનિષ્ટને અમે જ નભાવી, તેવી ધર્મભાવનાથી દાનને પોષીએ છીએ પોતાને બારણે ભીખ માગવા આવેલો બાળક ભિખારી જ છે કે એને પરાણે ભિખારી બનાવવામાં આવેલો છે, એવું કોઈ વિચારે છે ખરું?

ગાંધીજયંતીને જેમ ચરખા જયંતી તરીકે ઉજવવામાં આવે છે તેમ નહેરુ જયંતીને બાલદિન તરીકે ઉજવવાનો કેટલાક વર્ષોથી આરંભ થયો છે તે

તે દિવસે બાળકોને મિઠાઈ વહેંચો તેમના મેળાવડા કરો વૈજ્ઞાનિકોએ તે ઠીક પણ એ દિવસને શીશુ ભિખારીઓના ઉદ્ધારનો દિવસ મનાવવો જોઈએ મિઠાઈ મેળાવડામાં ખરચી નખાતા નાણામાંથી શીશુ ભિખારીઓને માટે કેળવણીની શાળા ઊભી કરવી જોઈએ

ઈસુએ કહ્યુ છે કે ઈશ્વરના જગતમાં જે છેલ્લો છે તે પહેલો છે અને એમણે એમ પણ કહ્યુ છે કે ઈશ્વર જે ભેદ મોટાઓથી છુપાવે છે તે બાળકો સામે પ્રકટ કરે છે ટૂંકમાં માણસોમાં બાળકો જ ઈશ્વરની વધુમાં વધુ નજીક છે ઈસુ બોધથી પ્રેરાઈ ને ખ્રિસ્તી મિશનો એટલે બાળકો માટે ઘણુ કરે છે બાળકોમાં જે ભિખારી બાળકો છેલ્લે આવે છે, તેમને, ઈશ્વરનો આદેશ માની પ્રથમ ગણી તેઓ માટે આપણે કંઈ કરીએ તેમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા અને ધર્મનિષ્ઠા પણ છે જ

☆

અન્નનો પ્રતાપ

અર્જુનના બાણથી જ્યારે ભિષ્મ પિતામહ રણમાં ધાયલ થઈને પડ્યા ત્યારે કૌરવો અને પાંડવોમાં હાહાકાર થઈ ગયો

લડાઈ બંધ પડી. સૌએ આયુધો મ્યાન કર્યા અને દુ ખભર્યા દિલે ભિષ્મ પિતામહ પાસે આવી ઊભા પાંડવો પણ આવ્યા. ભિષ્મ પિતામહ ભલે કૌરવોના પક્ષે હતા છતા એમના પ્રત્યે પાંડવોનો પહેલા જેવો જ આદર ભાવ હતો

ભિષ્મ પિતામહ મરણશૈયા પર છે એ જોઈ ને યુધિષ્ઠિર તો રડી પડ્યા. અરેરે! આ વડિલનો વિયોગ થશે! એમણે ભિષ્મ પિતામહને ક્ષમા માગતા કહ્યુ પિતામહ તમારા પુત્રોને સદ્બુદ્ધિ અવળમતિને કારણે તમારે આ દુ ખ ભોગવવુ પડે છે—એટલા માટે તમારો પાપ, જાણે અમે છે! ક્ષમા કરો! ક્ષમા કરો કૌરવ પાંડવોમાં હેતભાવ હોત તો આવી કરુણ પરિસ્થિતિ પેદા ન જ થાત પિતામહ આ છેલ્લી ઘડીએ તમે એવો ઉપદેશ આપતા જાવ જેથી અમે અમારું જીવતર સફળ કરીએ અને ભૂલો ન કરીએ!"

યુધિષ્ઠિરની વિનંતિ પરથી ભિષ્મ પિતામહ કંઈક બોલવા પ્રયાસ કરતા હતા—કેમકે એમને અપાર વેદના થતી હતી—ત્યાં તો ત્યાં હાજર રહેલ દ્રૌપદીથી ધીમુ હસી પડાયુ

આવા કરુણ પ્રસંગે દ્રૌપદીનું હસવુ સૌને ખૂચ્યુ કૌરવો તો ગુસ્સાની નજરે તેની સામે જોઈ રહ્યા—પાંડવો ના શરમના માર્યા નીચે જ જોઈ રહ્યા.

પાંડવોને ધર્મસંકટમાં મુકાયેલા જોઈને ભિષ્મ પિતામહ ધીરેથી બોલ્યા 'દ્રૌપદી' તુ કેમ હસી એ હુ જાણુ છુ—તને હસવુ આવ્યુ એથી મને નવાઈ નથી બની—કૌરવ પાંડવો! તમને પણ ન થવી જોઈએ દ્રૌપદી! ભર્યા દરબારમાં કૌરવોએ તારા ચીર ખેંચ્યા ત્યારે મે એમને ઉપદેશનો એક શબ્દ ન કહ્યો, મૂગા મૂગા જોયા જ કર્યુ એમણે તમને વનવાસ મોકલ્યા ત્યારે પણ મે એમને ઉપદેશનો એક શબ્દ ન કહ્યો કીચકે લાત મારીની ખબર પડી મે સાવ મૂગા રહીને સાંભળી લીધી—આવા કંઈક પ્રસંગોએ મે કૌરવોને ઉપદેશ ન આપ્યો અને હવે જ્યારે હુ મરવા પડ્યો છુ ત્યારે યુધિષ્ઠિર મને ઉપદેશના બે બોલ કહેવા વિનવે ત્યારે તને હસવુ આવે એ સાવ સ્વાભાવિક છે તને એમ કે ખરા પ્રસંગે જે ન બોલ્યા તે હવે કંઈ મોંને એ હસવા જેવુ જ છે કૌરવો પાંડવો સાથે લડવા તૈયાર થયા ત્યારે મે એમને વારવા માટે ઉપદેશ નથી આપ્યો, દ્રૌપદી! હવે એ લોકોનો પરાજય સાવ નજીક છે, ત્યારે યુધિષ્ઠિર મને ઉપદેશના બે બોલ કહેવા વિનવે ત્યારે તને હસવુ આવે એ સાવ સ્વાભાવિક છે ખરેખર આ હસવા જેવી વાત છે

દ્રૌપદી! છતાં હવે હુ ઉપદેશ આપી શકુ છુ ઉપર જે જે પ્રસંગો મે વર્ણવ્યા તે તે પ્રસંગે મે કૌરવોને કેમ વાર્યા નહી કેમ શિખામણ—ઉપદેશના બે બોલ કહ્યા નહી એ તારા આશ્ચર્યનું કારણ છે, ખરુ ને? પણ પુત્રી! ત્યારે મારા પટમાં કૌરવોનું અન્ન પડ્યુ હતુ અને તેથી મારો આત્મા અભડાયો હતો મારી નસોમાં એનુ ભ્રષ્ટ લોહી વહેતુ હતુ હુ કયે મોઢે કૌરવોને ઉપદેશ આપુ! આજે, અર્જુનના બાણે મારું શરીર છેદીને એ બધુ લોહી શરીરની બહાર કાઢી નાખ્યુ છે—હવે મારો દેહ પવિત્ર છે હવે હુ ઉપદેશના બે શબ્દ કહેવા લાયક થયો છુ—અને બે શબ્દ કહીશ "

મરણશૈયા પર પડેલા ભિષ્મ પિતામહનો એકે એક શબ્દ સૌકોઈના હૃદયમાં સોંસરો ઉતરતો જતો હતો.

—રતિલાલ અનિલ

'વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ'

સબ જેલમાંથી સેન્ટ્રલ જેલમાં જતા, પોલીસો સાથે મુસાફરી કરતા વાતવાતમાં આ જાણવા મળેલું –

અમુક કોમના રીઢા ગુનેગારો તો એવા હોય છે કે ગમે તેટલી મારપીટ કરીએ, ધાકધમકી કે લાલચ આપીએ, તો યે સાચી વાત કહે નહી અને કેસની કડીઓ મળે નહી એમની પાસેથી વાત કઢાવવાની તરકીબો અમે ય શોધી તો રાખી જ છે પણ ઉનાળામાં તો એવું કરીએ કે ભાઈ પકડાયા હોય તે દિવસે સામાન્ય પદ્ધતિએ ગુનાની વિગત મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છતા પેલો કશું જ રહસ્ય ન બતાવે ત્યારે કહીએ કે, 'આજે ભૂખે મર તે વિના તું સાચી વાત કહેવાનો નથી,' અને તે દિવસે આખો દિવસ ખાવાનું ન દઈએ બીજે દિવસે પૂછપરછ કરીએ અને અમને ખાત્રી હોય તે પ્રમાણે પેલો કશી માહિતી ન આપે પછી જાણે કંટાળી ગયા હોઈએ તેમ, અધિકારી કહે 'આને હવે સબ જેલમાં મોકલી આપો. ઝાઝી વિગત હવે મળે એમ નથી '

ગુનેગાર તો મનમાં રાજી થતો હોય કે આપણે જીત્યા હવે કેસ લુલો જ રહેવાનો છૂટવાનો સંભવ ખરો, ને સજા થશે તોય ઓછી જ થશે '

પોલીસ કસ્ટડી એટલે પશુના પાંજરા જેવી કોટડી. કેદી અને બિછાના સિવાય અંદર કશું હોય નહી રાત્રે, કુદરતી હાજત પણ અંદર કરવાની પાણી પણ પોલીસ પાસે માગી લેવાનું એવી કસ્ટડીમાં કેદીને પૂર્યો હોય ઉનાળાના બપોર બરાબર તપતા હોય ત્યારે કળકળતી ગરમ ગરમ ખીચડી પુષ્કળ તેલ રેડીને – બે એક માણસ ખાય એટલી – કેદીને ધરી દઈએ દોઢ દિવસનો ભૂખ્યો કેદી ઝટ ઝટ ખાવા માંડે થોડું ખાય ને પાણી માગે ફરજ પરનો પોલીસ બહાના કાઢી મોડું કરે '–બચા, ખીચડી પૂરી કરી થાળી દઈ દે, થાળી લેતો જાઉં ને પાણી લેતો આવું ' આમ ગલ્લા તલ્લા કરે પેલો ભૂખાળવો તેલથી પચપચતી ખીચડી ખાઈ જાય થાળી લઈને પોલીસ પાણી શેનો આપે? પેલો છેવટે કરગરે વ્યાકુળ થઈ જાય ત્યારે તેને બહાર કાઢીને અધિકારી પાસે ફરી રજૂ કરવામાં આવે, 'સાચે સાચું નહી કહે તો પાણી નહી મળે ટકા મળશે '

આખરે, કેદીના કહે પ્રાણ આવતા ઘણુ ખરુ, સાચું કહી દે

સત્યશોધનની આ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ!

અને આ યુગ રહ્યો 'વિજ્ઞાન-યુગ' એટલે, હૈયાઉકલતની, કોઠાવિદ્યાની, આંતરસૂઝની વાતોને અશ્રદ્ધાની નજરે જોવામાં આવે છે ઉપરછલ્લી, જૂનવાણી ગણી કાઢવામાં આવે છે બધું વૈજ્ઞાનિક ઢબે થવું જોઈએ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં કહેવાનું સમજવું જોઈએ અને એના વલણનો લાભ 'આ વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તૈયાર કરવામાં આવી છે' ઉલ્યાદિ એવો દાવો આગળ કરીને લેતા જણાય છે આ રીતે ક્યારે આપણે એમ કહેવાનું સાંભળીએ કે, વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉછેરેલા બાવળના જેમાં સોએ સો ટકા ક્લોરોફિલ જળવાઈ રહે એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઉતારવામાં આવેલા દાતણો અમારે ત્યા મળે છે' તો બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી

પણ આ વૈજ્ઞાનિકતા છે શું? પોલીસે કેદી પાસે વાત જે રીતે કઢાવી એ પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ કહેવાય અને દહી મથીને માખણ તારવીએ છીએ તે પણ શું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ન કહેવાય?

અને છતા, એ બંને પદ્ધતિઓના સૌંદર્ય અને સત્ય, શેમાં દેખાય છે?

કહેવામાં આવશે કે વિજ્ઞાનમાં સત્યને સૌંદર્યને ક્યાં વચ્ચે લાવ્યા? – પણ ભાઈ વિજ્ઞાન સત્યની શોધ માટે જ છે એ ન ભૂલો અને આપણે વળી સંસ્કારી માણસો છીએ, સંસ્કૃતિ ઊભી કરી છે અને તે માટે ગૌરવ પણ ધરાવીએ છીએ – તો આ સત્યને ને સૌંદર્યને અવિભાજ્ય જ ગણવા જોઈએ

વર્તમાનની ભૂખ એ સત્ય હોય પણ એ જે રીતે એને શમાવે તે જ સત્ય છે એમ કહીશું! નહી કહીએ, કેમકે, એમાં સૌન્દર્ય નહી બીભત્સતા છે સંસ્કૃતિમાં એને સ્થાન ખરું?

સૂક્ષ્મપણે જોઈશું તો કેટલીય વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એમાં એવી ક્રૂરતા અને બીભત્સતા દેખાશે.

એવી પદ્ધતિ એક માર્ગ હોય તો ય 'બીજો માર્ગ' નથી જ, એવું નથી.

પ્રજા માટે સ્વતંત્રતા અને શાંતિ એ બંનેની પ્રાપ્તિ માટે રાજપુરુષને 'વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધ'ની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ

છેવટની લાગે છે અને એમાં બીજું ઘણું બધું હોય છતાં ક્રૂરતા અને બીભત્સતા તો છે જ કળાકારો તો સર્જ પુરુષો કરતાં ય વિશેષ સ્વતંત્રતા અને શાંતિના આગ્રહી હોય છે પરંતુ તેઓ સૌન્દર્ય દ્વારા સત્ય શોધે છે અને સાધે પણ છે

વાસ્તવમાં વિજ્ઞાન સૌન્દર્યરહિત નથી એ માત્ર જલદ રસાયણો, જટીલ યંત્ર તંત્ર કે ગણિતમાં જ રહેલું છે એવું યે નથી, એ એનાં થોડાંક સાધનો હશે – વિશેષ નથી

આજે જ્ઞાન વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રોમાં જે જે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ યોજાઈ રહી છે તે સિવાય બીજી કોઈ પદ્ધતિઓ સંભવિત નથી, ન હોય એવું યે નથી

ગરમીની મોસમ છે ખાટાં લીંબુ ખૂબ મોંઘાં મળે છે, અને આકરા તાપને કારણે વહેલાં સુકાઈ જાય છે વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે એને રેફ્રીજેરેટરમાં મૂકો એ જળવાઈ રહેશે. પણ દૂરનાં ગામડાંમાં તો રેફ્રીજેરેટરનું નામ પણ જાણતા નથી એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની એમને ક્યાંથી ખબર હોય? લોકો તો ગોળાનું ઠંડું પાણી કાચના ગ્લાસમાં ભરી તેમાં લીંબુ નાખી પાણિયારે રાખી મૂકે છે લીંબુ જળવાઈ રહે છે અને ગ્લાસમાંનું પાણી પણ એવું મહેક છે કે પાણિયારે જતાં ગામડાંનો જીવ પણ ગણી થઈ જાય છે

કરોડોની વસ્તીવાળો દેશ કરોડોને પ્રાથમિક શિક્ષણના વાંધા છે જીવન નિર્વાહ માટે આવક પણ આછી પાતળી છે – એ બધા એમને મળેલાં સાધનો જોતાં – ક્યાં વિજ્ઞાન કે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પર તે જીવી શકે છે? એમના એટલાં યે સાધનો અને સંતોષને લૂંટ્યા વિના અહિંસા અને પ્રેમ (એમાં સૌન્દર્ય ઓતપ્રોત હોય જ)ના માર્ગે જેટલું જીવનવિજ્ઞાન જેટલી વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિઓ એમને આપી શકીએ તેટલાં ભલે આપીએ પણ તેમની હૈયા ઉકલત આંતર બુદ્ધિ સૂઝ, કોઠાવિદ્યાની ઠેકડી ન કરીએ તેને ઓછી ન ગણીએ

રક્ષ પાળવા અને ખંડન મંડન દ્વારા ધર્મ અને ઈશ્વરને પામવા મથતા પંડિત કરતાં, સરળ હૃદયનો નિરાભિમાની પાપભીરુ કર્મનિષ્ઠ નીતિપરાયણ કોઈ ગામડિયો ઈશ્વરની વધારે નજીક હોય એ સંભવિત નથી? એવા એ ગામડિયો પોતાના તે તે સદ્ગુણો અને કર્મયજ્ઞ ચાલુ રાખી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી શકતા હોય તો તે જરૂર આનંદ પામવા જેવું છે

તમે જેના બળે કરીને કરોડોનો જનસમૂહ યુગોથી જીવે છે જે સંસ્કૃતિ તણે થી છે – અને તે જીવનદાયી હોવાનું જણાયું છે – તેને કાયમ રાખી વિશ્વની પ્રગતિ માટે તેને અનુકૂળ વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ જરૂર સ્વીકારીએ અને સતત યાદ રાખીએ કે આપણે અહિંસા – (એમાં ચરમ સૌન્દર્ય આવી જ જાય છે) પરાયણ સંસ્કૃતિના બાળકો છીએ એ પણ એ વારસા અને વૈભવને ભોગે વિશેષ'ની પાછળ નહી પડીએ

એક વાર રૂમ અને ચીનના ચિત્રકારો વચ્ચે☆ હરિફાઈ યોજાઈ હતી બંને પક્ષો કહે કે અમારી ચિત્રકળા ઉત્તમ છે એ દાવો કેટલે અંશે સાચો છે તેની પરીક્ષા માટે ત્યારના બાદશાહે સામ સામે આવેલી બે ભીંતો નક્કી કરી અને એક બાજુની ભીંત પર રૂમના ચિત્રકારોને ચિત્ર દોરવા કહ્યું અને બીજી બાજુની ભીંત પર ચીનના ચિત્રકારોને ચિત્ર દોરવા કહ્યું અને એ બંને ભીંતોની વચ્ચોવચ્ચ જેમાંથી કશું જોઈ શકાય નહી એવો છત સુધીનો પડદો ટંગાવી દીધો જેથી એકબીજાની ચિત્રકળાની કોઈ નકલ કરી શકે નહી

થોડાક દિવસ પછી રૂમી ચિત્રકારોએ બાદશાહને ખબર કરી કે અમે અમારું કામ સંપૂર્ણ કર્યું છે ચીની ચિત્રકારોએ પણ કહ્યું કે અમે પણ અમારું કામ સંપૂર્ણ કર્યું છે

બાદશાહે આવીને વચ્ચેનો પડદો ખસેડાવ્યો તો સૌના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો – આ શું? બંને બાજુ પર એક જ જાતનાં ચિત્રો હતાં!

વાત એમ હતી કે રૂમી ચિત્રકારોએ ચિત્ર દોરવાની મહેનત નામે ય લીધી નહોતી એમણે તો ચિત્ર દોરવાને બદલે આખો સમય ભીંતને લીસી અને ચકચકિત કરવામાં ગાળ્યો હતો એટલે તે ભીંત પર ચીની ચિત્રકારોએ દોરેલી કલાકૃતિનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડતું હતું

રચનાપતિ અને કાર્તિકેયની હરિફાઈમાં બુદ્ધિબળે ગણપતિ જીત્યા હતા પણ રૂમના ચિત્રકારોના બુદ્ધિબળે બંને સમાન માન પામ્યા. કોઈ જીત્યું નહી ને કોઈ હાર્યું પણ નહી!

[૯૧]

ભગવાનનાં દર્શન, વીજળી પેઠે એક ક્ષણમાં જ થાય છે.

અને એ જ રીતે, એ દર્શનોનો લોપ પણ થાય છે.

પણ લાંબા સમય સુધી બીજી વાર નથી થતાં.

એ દર્શનોનું સ્મરણ, એની વ્યાકુળતા લાગેલાં રહે છે.

હરકોઈને પૂછતો રહું છું કે એમનો મેળાપ ક્યારે થશે?

પરંતુ કોણ બતાવે?

છેવટે અત્યંત વેદના થતાં ફરી એક વાર મેળાપ થાય છે.

વાણી ઠરી જાય છે.

અને દેહભાવના સહિત,

ચૈતન્ય જાણે ખોવાઈ જાય છે.

અર્થાત્, અનુભવને માટે પણ અવકાશ નથી રહેતો.

પછી થોડી વાર પછી, એ જ પહેલાંની દશા આવે છે.

[૯૨]

ગોવાલણી માથા પર ઘડો લઈને બજારમાં લઈને નીકળી.

'ગોરસ લ્યો, ગોરસ લ્યો' ને 'ગોવિંદ લ્યો, ગોવિંદ લ્યો' પોકારવા લાગી.

સ્ત્રીઓ પૂછે છે:

ગોરસ વેચે છે કે ગોવિંદ?

ગોવાલણી કહે છે:

મારી ભાષામાં ગોવિંદ અને ગોરસ એક જ છે.

જ્ઞાનદેવ કહે છે:

જ્યારે ઈશ્વરની ધૂન સવાર થાય છે ત્યારે બધા પદાર્થોને તે પોતાનું રૂપ આપે છે.

પછી હું નથી અને મારો વ્યવહાર પણ નથી.

[૯૩]

'મેં તો તે ગોપાલનો વર્ણ લીધો છે.'

'એનો વર્ણ લઈને શું કરીશ? એની જાતિયે નથી ને વર્ણ પણ નથી.'

'મેં મનમાં એનો વર્ણ ધારણ કર્યો તે જ ક્ષણે મારાં જાતિ-કુળ જતાં રહ્યાં. હવે તમારી શીખામણ મને શા કામની?'

'હા, એ તો ખરું, પરંતુ લોકો ન્યાતબહાર કાઢી મૂકશે અને ગૃહસ્થીનું સુખ ખોઈ બેસશે.'

'પરંતુ સુખની ઇચ્છા હોય ત્યારે ને? ઇચ્છા તો છે ભક્તિ-પ્રેમની.'

એ તો છે મધુર, મધુર, એને આખા શરીરમાં ધારણ કરી છે. હવે એ પ્રીતિ, કોઈ પણ સબબે, કેમ દૂર થાય?

સર્વ સુકૃતોનું ફળ હું પ્રાપ્ત કરીશ.

[૯૪]

દર્શન દેજો પ્રાણપ્યારા,

મને તો માત્ર ગોવિંદની લગની લાગી છે.

મારું ચિત્ત અને ચેતન બંને તે ચોરી ગયા છે.

હવે જગ્યા જ રહી નથી કે હું કોઈ બીજો વિચાર કરી શકું.

પરંતુ હજી સુધી મને તેનું દર્શન થયું નથી.

હું એને કહું છું:

મારી માનતા પૂરી કર

અને દર્શન આપ! તો પછી મનોભાવપૂર્વક હું તારી સેવા કરતો રહું.

દર્શન વિના, સેવા શી રીતે સંભવિત છે?

દર્શન વિના જ હું સેવા કરું તો તે અસેવા નહીં થાય?

[૯૫]

હે મારી મા! મારા હૃદયમાં આવીને રહે.

હું સાંભળું છું કે પ્રેમરૂપ વૈકુંઠનો નિવાસ તને પ્રિય છે.

અને, મારા હૃદયમાં તારા પ્રેમ વિના કશું નથી.

એટલા માટે ત્યાં તું અવશ્ય આવીને રહે.

તુ આ જગતની જનની છે,
તુ પોતે જ વિશ્વરૂપિણી છે
કમળવત નિર્લિપ્ત આખોથી આ વિશ્વની લીલા
જોનારી, તુ સાક્ષીરૂપિણી છે
નિર્લિપ્તતાની તો તુ ખાણુ જ છે

[૯૬]

બીજા બધા આધારો છોડી દેવાને કારણે ઈશ્વરમા ધ્યાન લગાવવામા હવે કોઈ મુશ્કેલી નડતી નથી
આજનો દિવસ મારે સદ્ભાગ્યનો છે
નામ સ્મરણ સાથે આજે એનો અર્થ પ્રગટ થયો છે
મોઢેથી નામ સ્મરણ કરવાનો અર્થ છે, એની સાથે સાથે પોતાનુ શારીરિક જીવન અને માનસિક ચિતન ઈશ્વરના ચરણોમા સમર્પણ કરવા
મન, વાણી તથા શરીર, ત્રણે અગો ઈશ્વરીય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ કરવા છે
આજે મારી એવી ભાવના થઈ કે
એટલા માટે આજે દૃઢ નિશ્ચયથી કહી રહ્યો છુ કે હવે મને તારુ જ ધ્યાન લાગે

[૯૭]

આપણી ભક્તોની દૃષ્ટિએ નિર્ગુણ, સગુણ અને સાકાર, ત્રણે એક શ્રીમૂર્તિમા સમાયેલા છે
સુષુપ્તિમા નિર્ગુણની ભાવના કરીએ જાગૃતિમા સાકારને જોઈએ
પરતુ એ શ્રીમૂર્તિના દર્શનોની સામે આપણને એ ત્રણેનુ સ્મરણુ નથી થતુ
આ ક્ષણી હાર્દિક રુચિ એજ છે કે સસાર ભરમા યશોધ્વનિની વિજયયાત્રા નીકળે અને ભક્તોના મેળામા એને પ્રસ્થાપિત કરે

[૯૮]

ઈશ્વર વિષે મારુ મન જરાયે ડામાડોળ રહ્યુ નથી
મરણ, પોતાના દેહમા હુ એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહ્યો છુ
હવે ઇચ્છા એટલી છે કે ભવિષ્યમા બધી ઇન્દ્રિયોથી હુ એનો અનુભવ કરુ

[૯૯]

મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે સૃષ્ટિ અને સસાર, બધુ સુખમય કરીશ
એને માટે સતોના સમૂહમા જઈશ,
હૃદય પૂડરીકનો તાગ કાઢીશ,
નાના સાધન કરીશ.
અને બધા સાધનોના સારસ્વરૂપ ઈશ્વર દર્શન પ્રાપ્ત કરીશ
પછી એનો મેળાપ થતા
દરેક પદાર્થ પર એનો જ રગ ચઢશે

[૧૦૦]

હે પરમેશ્વર!
તુ નિર્ગુણ નિરાકાર, કેવળ અનિર્વાચ્ય છે
તારા મહિમાનુ આકલન અમારુ હૃદય કેવી રીતે કરે?
તને અમારી આખ શી રીતે જુએ?
તારુ વર્ણન અમારી ભાગી તૂટી વાણીમા કઈ રીતે કરીએ?
જ્યા વેદ અને પુરાણોને પણ 'નેતિ' 'નેતિ' કહેવુ પડયુ, ત્યા અમારી શી વિસાત?
પરતુ તેથી તો તુ ભક્તોની ભાવનાને વશ થઈને, અમારે માટે ઉદારતાપૂર્વક સગુણ, સાકાર, સુલભ થઈ ગયો છે
હવે અમે અમારા હૃદય પર તારા ધ્યાનની પછેડી ઓઢી શકીએ છીએ
આખો ભરીને તને જોઈ શકીએ છીએ
વાણીથી તારુ ગાન ગાઈ શકીએ છીએ
નિર્ગુણ તો તુ છે જ, પરતુ અમારી પ્રાર્થના છે કે જ્યા સુધી અમને આ આખો અને વાણી મળેલા છે, ત્યા સુધી તારુ એ જ સગુણ સુદર રૂપ અને સર્વોત્તમ મધુર નામ અમને નિરતર મળતા રહે

ખાલી ઘર

લેખક   વાઈકમ મોહમદ બશીર
અનુ   'અંજુમ' વાલોડી

પેલા ઘરની બંધ બારી ઉપર મોટા લાલ અક્ષરે લખાયેલી રમૂજપ્રેરક વિનંતિ તમે આજે પણ વાંચી શકો છો 'અતિશય થાકી ગયેલો હોવાથી હું ગાઢ નિદ્રા લઈ રહ્યો છું કૃપા કરીને મને જગાડશો નહિ "

પણ એ ઘરમાં એવું તે કોણ ઊંઘી રહ્યું છે?

છેલ્લા કેટલાયે વરસોથી એ ઘર ખાલી પડ્યું છે એમાં કોઈ નથી રહેતું એટલું જ નહિ પણ રહેવાની હિંમત પણ કરી શકતું નથી એ ઘરની ફરતે ઘાસ અને ઝાડ ઝાંખરા ઊગી નીકળ્યા છે ઘરની દીવાલોનો રંગ ઊડી ગયો છે, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં કરોળિયાના જાળા લટકી રહ્યા છે ઘરની અંદર પણ ભયંકર નીરવતા વ્યાપી રહી છે ત્યાં જતા જ ભય ગભરાટ અને એવી બીજી અકથ્ય લાગણીઓથી આપણું હૈયું ભરાઈ જાય છે, અને જાણે કોઈ પ્રાગૈતિહાસિક મંદિરના ખંડેર સામે આપણે ઊભા હોઈએ એવો ભાવ મનમાં જન્મે છે'

એ ખાલી ઘરના સંબંધમાં તરેહ તરેહની વાતો સાંભળવામાં આવે છે

એક કાળે એ ઘર એક બહુ જ કુશળ કલાકારનું નિવાસસ્થાન હતું આ જગતમાં તેનું કોઈ કહેતા કોઈ સગું હતું નહિ તે એકલો જ એ ઘરમાં રહેતો અને માનવ જીવનના પાસા રજૂ કરતા ચિત્રો દોર્યા કરતો

ફુરસદને સમયે ગીત સંગીત સાંભળવાનો પણ તેને ખૂબ શોખ હતો પણ તેની પાસે બેસી ગાનાર કોઈ હતું નહિ એટલે એક ગ્રામોફોન અને ઘણી બધી રેકર્ડો તેણે વસાવી લીધી હતી મનમાં આવે ત્યારે એનાથી તે પોતાનું મન બહેલાવી લેતો હતો

તે કાળમાં કલાકાર વિખ્યાત નહોતો થયો પણ તે કાળમાં દોરાયેલા ચિત્રોએ જ તેને પાછળથી આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિનો અધિકારી બનાવ્યો એ ચિત્રો દોરાયા તે કાળમાં યે કલારસિકોએ એ ચિત્રો જોયા હતા, પણ ત્યારે એ ચિત્રો લોકપ્રિયતા પામી શક્યા નહિ શા માટે? કારણ કે તે સમયે એ ચિત્રોની ટીકા કરવામાં જ તે લોકોએ ડહાપણ માન્યું એ ચિત્રોમાં આલેખાયેલ નવા ભાવ નવી કલ્પના અને નવી શૈલીમાં જ તેમને મુખ્ય ત્રુટિઓ જણાઈ દરેક કળામાં થતા નવીન પ્રયોગો પ્રતિ હમેશા શંકાની નજરે જોવામાં આવે છે, અને એ ચિત્રોમાંની નવીનતાઓ જોઈ કલાના એ રૂઢિચુસ્ત વિવેચકો ગભરાઈ ગયા પ્રણાલિકાભંગ કરવા બદલ તેમણે એ કલાકારને વિદ્રોહી જાહેર કરી દીધો

બધા લોકો કલાકારના દુશ્મન બની ગયા દરેક રીતે તેને હેરાન કરવા લાગ્યા પોતાના એ ઘરમાં પણ શાંતિપૂર્વક તે બેસી શકતો નહિ જાણે ગાંડપણ વળગ્યું ન હોય તેમ, બધા લોકો, બધા વર્તમાનપત્રો અને વળી ધાર્મિક તેમ જ રાજકીય સંસ્થાઓએ સૌ સાથે મળીને એ કલાકાર વિરુદ્ધ પોકારી ઊઠ્યા "આ કલાકાર મનુષ્ય નહિ, પિશાચ છે માનવી જીવનના મૂલ્યોને દૂષિત કરનારો છે એના ચિત્રો અશ્લીલતાપોષક છે આમારી મહાન સંસ્કૃતિને બટ્ટો લગાડનારાં છે"

કલાકાર એ બધું સાંભળતો, અને જ્યારે ત્યારે માત્ર ધીમું હસી દેતો તે જરા વિનોદી સ્વભાવનો હતો. સદ્ભાગ્યે એ કલાકારને એક કવિ સાથે ગાઢી મિત્રતા હતી. તેણે એ કલાકારનું જીવનવૃત્તાંત આલેખતું એક પુસ્તક લખ્યું છે

એક દિવસે કલાકારે કવિને કહ્યું "પેલી બારી પર નખાયેલી વિનંતિ વાંચીને તું મનમાં મૂંઝાતો નહિ ભાઈ એ ખરું છે કે હું સૌથી કંટાળી ગયો છું પણ તને છૂટ છે તું ચાહે ત્યારે મારી પાસે આવી શકે છે મારા ઘરના બારી બારણાં બંધ હોય અને ગ્રામોફોનમાંથી કોઈ ગીત નીકળતું ન હોય ત્યારે પણ ... ઘરમાં જ હોઈશ ધૂળિયાપડીમાં ચપ્પુનું પાનું નાખીને ફેરવશે એટલે બારણું ઉઘડી જશે"

અને એ પછી કવિ ઘણીવાર કલાકાર પાસે જતા અને કલાકોના કલાકો સુધી બંને મિત્રો સાથે બેસીને ચર્ચા વિચારણા કરતા રહેતા સદ્ભાગ્યે એ બંનેના વિચારો મળતા આવતા હોવાથી તેમની મિત્રતા અતૂટ રહી શકી

*

જુઓ, શહેરના બાગબગીચામાં આવેલા આ સુંદર મધ્ય ભાગમાં જેનો કલામય દુનિયા ઉપર વિકાસ થઈ રહ્યો છે એ કોઈ ઝળહળતો કલાકાર નથી પણ તેની એક વિરાટ પ્રતિમા માત્ર છે

એ પ્રતિમાના કપાળ પર ઝાંખા શબ્દ રચેલી છે કે "ક

ચીજ બાઝી ગયેલી જણાય છે. એના મસ્તક ઉપર કેટલાક પક્ષીઓ બેઠાં થાક ઉતારી રહ્યા છે. એ કલાકારના દેશબાંધવોએ જ તૈયાર કરાવેલી આ પ્રતિમાનું નિરીક્ષણ કરતાં જ તમને જરૂર હસવું આવશે. એવી હાસ્યાસ્પદ છે એ પ્રતિમા!

એ વિશે કવિ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે: "મૃત્યુ પામવું એ કાંઈ અસામાન્ય ઘટના નથી. કોઈ મૃત્યુ પામે તો શું તેની જગ્યા લેવા માટે કોઈ બીજી વ્યક્તિ આગળ નથી આવતી? ધારો કે હું મરી જાઉં, તેથી શું દુનિયાનો વ્યવહાર અટકી જશે? આ 'હું' હું માત્ર પોતાની જાત માટે જ નથી વાપરતો, પણ માનવજાતના ઇતિહાસ સાથે શરૂ થતા 'હું' માટે વાપરું છું, જે કે હું'ની કડી તમે છો. હવે ધારો કે, તમે જ એ 'હું' છો, અને તમારી જ આ વાત છે. તમે કવિ હો, કલાકાર હો, પ્રકાંડ વિદ્વાન હો, પ્રબળ ચિંતક હો અથવા તો એક ગાયક જ કેમ ન હો, પણ તમારે આમજનતા વચ્ચે જ રહેવાનું હોય છે તમારી બધી શક્તિ આમજનતા માટે જ હોય છે

"પણ તમે જીવતા રહો ત્યાં સુધી, તમારે માટે લાગણીપૂર્વક બે મીઠા શબ્દો ઉચ્ચારનાર કોઈ તમને મળશે નહિ એવી લાગણી દર્શાવવાનો કોઈ પાસે સમય જ નથી હોતો' છતાં, તમને દુઃખ પહોંચાડવા રંજાડવા માટે અને તમને ભાંડવા-વગોવવા માટે સૌને પૂરતો સમય મળી રહે છે!

"તમને ભૂખે મારવામાં આવે છે, અને તો યે અંત વખતે વફાદાર રહીને તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવ્યે જાઓ છો. પછી જ્યારે ભૂખ અને શ્રમને લીધે તમારી પેલેની વધી જાય છે ત્યારે ઠંડું પાણી પીને અને વાજું વગાડીને તમે તમારા મનને બહેલાવી લો છો.

"દેશભરમાં તમારા 'વિદ્રોહ'ની ચર્ચા ચાલે છે વર્તમાનપત્રો તમને વગોવવાની જવાબદારી ઉપાડી લે છે. ઠેર ઠેર સભાઓ યોજાય છે, અને તેમાં તમારી વિરુદ્ધ ઝેરીલા પ્રવચનો થાય છે. બધા ધર્મો તમારી સામે મોરચા માંડે છે. અને આમ અનેકવિધ રીતોએ ભોળી જનતાને તમારી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવામાં આવે છે'

"તમારી સામે મોરચા માંડનારાઓમાં એકલા આસ્તિકો જ નહિ. નાસ્તિકો પણ છે કારણ કે, એ સૌની નજરમાં તમે ગુનેગાર છો, બધા દુર્ગુણોનું મૂળ છો, દાંભિક છો, વિશ્વાસઘાતી છો, અને એવું એવું ઘણું કાંઈ છો' ટૂંકમાં એટલું જ કે, તમે, માનવસંસ્કારિતા અને મંગલ ભાવનાઓના શત્રુ છો.

"હવે ધારો કે, તમારે માથે આરોપાયેલા બધા આરોપોનો તમે સ્પષ્ટ એકરાર કરી લો છો, ભૂખમરો વેઠો છો અને પછી દિવસ અગર રાત્રિની કોઈક શાંત ઘડીએ નિરાધાર અવસ્થામાં જ તમે મૃત્યુ પામો છો. પણ તેથી શું તમારી બધી આપત્તિઓનો અંત આવી જાય છે? ના' સભાઓ અને પ્રવચનોની પાછી એક પરંપરા ચાલે છે.. બધા ધર્મો, બધાં વર્તમાનપત્રો, બધી રાજકીય સંસ્થાઓ અને બધા આસ્તિકો અને નાસ્તિકો તમારા મૃત્યુ પર વિલાપ કરવા મંડી પડે છે' 'અફસોસ'... તે ચાલ્યો ગયો મૃત્યુ પામ્યો... તે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યનો માલિક હતો નીતિવાન અને ધર્મનિષ્ઠ હતો.. મનુષ્યના રૂપમાં તે એક દેવદૂત હતો .."

'સમય વીતે છે. તમારા જીવનની બધીયે હકીકતો મંચસ્થ થાય છે, ચોરે અને ચૌટે તમારો મહિમા વર્ણવાય છે, અને તમે ગીતો અને કાવ્યોનો વિષય બની જાઓ છો'

"જો એ બધું તમને સાંભળવા અગર વાંચવા મળે તો તમે તમારી જાતને માણસથી યે કાંઈક અધિક માનવા લાગો'

"અને હજી એ તો તમારી વિપત્તિઓની શરૂઆત માત્ર છે દિવસો વીતે છે. પુસ્તકાલયો, વિદ્યાલયો, હોટલો, બજારો, થિયેટરો, માર્ગો, દુકાનો, બાગો. વગેરે સાથે તમારું નામ જોડી દેવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, તમારી પ્રતિમાઓ પણ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, અને એ પ્રતિમાઓરૂપે તમે સૂર્યનો તાપ અને વરસાદની ઝડીઓ ઝીલતા ચોવીસે કલાક ઊભા થઈ રહો છો. તમારા કપાળ પર પક્ષીઓના અગારથી નિત નવી આકૃતિઓ બનતી અને મટતી રહે છે'

"આહ દુનિયા' આવી બધી વિડંબના-અપમાનો આ શા માટે? આવા બધા લહેરી ભક્તિભાવોનો શો અર્થ?'

"એ બધી વાતોના ખ્યાલમાત્રથી જ શું તમને હસવું નથી આવતું?

"એ બધી વાતો કદાચ એ કલાકારના ખ્યાલમાં પણ હશે જ. એટલે જ તો પેલા બાગમાં ઊભેલી તેની પ્રતિમા દુનિયાની વિડંબના કરતી ઊભી રહી છે'"

તે સમયે કલાકારનું એ ઘર વેરાન નહોતું. તેના આગણામાં જંગલી છોડ અને ઝાડ ઝાંખરા ઊગી નીકળ્યાં નહોતાં. તેની દીવાલોનો રંગ પણ બહુ સુંદર હતો. ત્યાં જતાં કોઈને બીક લાગતી નહોતી. ગીત સંગીત અને મહેમાનો સાથે થતી ચર્ચાઓના અવાજોથી આખું ઘર ગૂંજતું રહેતું હતું.

આમ ને આમ સમય પસાર થતો ગયો.

અને કાજળકાળી એક રાત્રિએ કવિ એ ઘર સામે જઈ પહોંચ્યો. તેનાં બધાં બારી બારણાં બંધ હતાં. ચોતરફ ભય પમાડે એવી નીરવતા પ્રસરેલી હતી. કલાકાર ઘરમાં જ હશે એમ માની કવિ આગળ વધી બારી પાસે પહોંચ્યો. બારીમાંની એક નાની ફાટમાંથી પ્રકાશનું એક કિરણ બહાર નીકળી રહ્યું હતું. કવિએ વિચાર્યું: અત્યારે કલાકાર પોતાના કાર્યમાં મગ્ન હશે અને એવા સમયે તેના કાર્યમાં ખલેલ પાડવી એ ઠીક નથી. આથી તેણે ખીસામાંથી પોતાનો નવો કાવ્યસંગ્રહ કાઢ્યો. બહાર ટિંગાડેલા કલાકારના લેટર બોક્ષમાં તે મૂકી દીધો અને પછી પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

એ પછી ત્રણ સપ્તાહ સુધી કવિ કલાકારને મળવા જઈ શક્યો નહિ. એક રાત્રે કવિ પાછો કલાકારને ઘેર જવા નીકળ્યો. તે આખી રાત કલાકાર સાથે ગાળવાનો તેનો વિચાર હતો. કલાકારના ઘર પાસે તે પહોંચ્યો ત્યારે પણ ત્યાં સ્મશાનવત્ શાંતિ હતી. કવિ તે ઘરના ઓટલા ઉપર ચઢી ગયો. પોતાની ટોર્ચના પ્રકાશમાં તેણે જોયું તો કલાકારનું લેટર બોક્ષ પત્રો અને સામયિકોથી ચિક્કાર ભરાઈ ગયું હતું અને કેટલાક પત્રો ઓટલા ઉપર વિખેરાયેલા પડ્યા હતા. તેણે મૂકેલ કાવ્યસંગ્રહ પણ જેમનો તેમ પડી રહ્યો હતો.

ઓટલા પરનું એ દૃશ્ય ભાળી કવિનું મન અનેક શંકાકુશંકાઓથી ભરાઈ ગયું. ત્યાં ઊભા ઊભા જ તેણે કલાકારને બેચાર બૂમો પાડી. પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ. તેણે જોર જોરથી બારણું ઠોકવા માંડ્યું. પણ વ્યર્થ. બારીની ફાટમાંથી પ્રકાશની એક આછી ધાર નીકળી રહી હતી. ઘરમાંથી વિચિત્ર પ્રકારનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. કવિનું દિલ જોર જોરથી ધડકવા લાગ્યું. ધ્રૂજતા હાથે તેણે પોતાના ખીસ્સામાંથી ચપ્પુ કાઢ્યો, અને તેના વડે સ્ટૉપર ખોલી નાખી. બારણું ઉઘડતાં જ અંદરથી ભયંકર દુર્ગંધ બહાર નીકળી. ઘરમાં સળગતા વીજળીના દીવાના ઝળહળ પ્રકાશમાં કવિએ મોટા મોટા ઉંદરોને આમતેમ દોડાદોડી કરતા જોયા. વચ્ચે જ ગોઠવાયેલા ટેબલ ઉપર ગ્રામોફોન પડ્યું હતું. તેની થાળી ઉપર પૂરી વાગી ચૂકેલી એક રેકાર્ડ પણ હતી. ગીતનો કરુણ અંત આવી ગયો હતો!

પછી ધીમે રહીને બારણામાં ઊભા ઊભા જ કવિએ કલાકારની પથારી તરફ પોતાની દૃષ્ટિ લંબાવી અને તરત જ તેના મુખમાંથી ભયંકર ચીસ નીકળી ગઈ. પથારી ઉપર કલાકારનો હાડપિંજર થઈ ગયેલો નિષ્પ્રાણ દેહ પડ્યો હતો!

અને ત્યારે પણ બારી પર લાલ અક્ષરમાં લખાયેલી પેલી વિનંતિપૂર્ણ વિનંતિ જાણે કોઈને કહી રહી હતી: "અતિશય થાકી ગયો છું. થાકથી ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ રહ્યો છું. કૃપા કરીને મને જગાડશો નહિ."

☆

ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા માનવભાવોનું સ્થિર રૂપ કળાકૃતિમાં જોઈ શકાય છે.

સૂક્ષ્મ ભાવોના પ્રકટીકરણ માટે કંઈ સ્થૂળ વિગતોને બાદ કરવી જોઈએ. એ કળાકાર વધુ સારી રીતે જાણે છે.

સામાન્ય દર્શકને પૂર્ણ લાગતી કૃતિને ય દિવસો સુધી ફરી ફરી મઠાર્યા કરતા કળાકારમાં સૌન્દર્યનિષ્ઠા તો છે જ, પણ સાચી શ્રમનિષ્ઠા પણ છે.

કર્ણપ્રિય સૌન્દર્યપૂર્ણ કવિતામાં જ છંદ જોવો એ અધૂરી દૃષ્ટિ છે, જે છંદથી સુકાવ્ય બને છે તે જ છંદથી સરસ ચિત્ર પણ બને છે.

છંદ એટલે જીવન વ્યવહારને સુચારુ બનાવવા માટે અપનાવવા જેવો નિયમ કે ધોરણ.

અતિ દૂરના દેશમાં ગયેલ સ્વજન કે મિત્ર સ્નેહ ભાવની જે નિકટતા જાળવી રાખે છે એ પણ એક છંદ છે. તે જ રીતે પીંછી કે રેખાના સ્થૂળ નિરૂપણ આગે જઈને ય કવિ અને ચિત્રકાર જે સુકવિતા અને સુચિત્ર આપે છે એમાં ય છંદ જળવાયો જ હોય છે.

સંસ્કારી માણસને આંતરવિવેક વિના ન ચાલે. એ વિવેક એટલે શું એ સાચી કળા સમજાવે છે.

કળા સૂક્ષ્મ એક ક્ષણ જ હોય છે. કળાકાર એની કૃતિમાં ઉતારી ચિરંજીવ રૂપ અને આયુષ્ય આપે છે.

જમનાના મા કહેતા 'મારા છોકરા જેવો છોકરો કોઈને ન હજો! દરરોજ, સાંજ પડ્યે મારું આખાનો ઉકરડો ઘરમાં ભેગા કરે છે. ઓસરીના ખૂણામાં બેઠો બેઠો કંઈ ને કંઈ નવાજૂની કરતો જ હોય, અને લાકડું, કાગળના ટુકડા, કાગળની કાપલીઓમાંથી જેવા તેવા આકાર કરીને બોલી ઊઠે: ' ઓ બા, જો તો ખરી, મેં કૂતરો કર્યો' અને આ હાથી જોયો? ને બા, માટી આ મોર તો જો, કેવો ફક્કડ થયો છે? જો, સારો થયો છે ને?"

'આવા તે કંઈ છોકરા હોય' ભણવાની ચોપડી કોઈ દિવસ ઉઘાડી હોય તો એની મા મરે! તથા પિતા ઈને એને ખૂબ મારું તો યે નીભર થઈને ચૂં કે ચાં કર્યા વિના બેસી રહે કે દયામણું મોઢું કરીને રડતો રહે. એના કરતાં તો પેટે પથરો લેડ્યો હોત તો યે સારું હતું. આ રોજરોજના લોહીઉકાળા તો નહીં!

'ગમે તેમ, પણ છેવટે હું રહી એની મા એટલે ગુસ્સામાં આવી, ઉકળી જઈને મારું તો ખરી, પણ પછી અંતર વલોવાય, ખૂબ પસ્તાવો થાય કે પેટના જીવને નાહક માર્યો પણ ત્યારે કરું પણ શું? એની સાથેનો મારી બહેનપણીનો દીકરો રમેશ આવતે વર્ષે મેટ્રિકમાં જશે, પણ આ મોથો, તો વીસ વર્ષે પણ મેટ્રિક પાસ નહીં થાય.

'ત્યારે, ગાલાની ફરજ શી? છોકરાને તેની ધૂન પોષવા દઈ મારે તેનું ભવિષ્ય બગાડવું? ખીજમાં ને ખીજમાં તેના રંગો ઢોળી નાખું છું. કાગળ કપડાની કતરણો બાળી નાખું છું, તોપણ એ હઠીલો છોકરો મને જરાય મચક આપતો નથી. હું કરાણું છું તે એને ઘણી નાખું છું આંકડા લેખું કહી નાખું છું, મારી આંખમાંથી આંસુ આવતાં નહીં નીકળે છે પણ બાજરીના ડૂંડા જેવો તે જરાય વળતો નથી. પેટે પાટા બાંધીને પણ મારે તેને ભણાવ્યો છે, ખૂબ ભણાવ્યો છે, પણ તેને તો ચોપડા અળખામણા થઈ પડ્યા છે, ભણવાની વાત તો બાજુએ રહી. તે ભણે, ગણે, બે પૈસા કમાય અને મારી ઢળતી ઉમ્મરે મારી આંખ ઠારે, એટલું જ હું ઈચ્છું છું. તે ભવિષ્યે કેમ અને શી રીતે સુખી થાય તેનું જાણું એટલું એ શેનો જાણે? એવું હોત તો એણે મારું કહ્યું જરૂર માન્યું હોત.'

—અને છોકરો મોટો થયો. વરસને વીતતાં કંઈ વાર લાગે છે? છોકરો ઉમ્મરે જ નહીં, બીજી રીતે પણ લોકદૃષ્ટિએ મોટો થયો. કોઈ મહાન ચિત્રકાર તરીકે ગૌરવથી તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈ વળી એણે કંડારેલ મૂર્તિ જોઈને મુગ્ધ થઈ જાય છે. રંગ, રેખા અને આકારના સ્વામી તરીકે દૂર દૂર તેની ખ્યાતિ છે.

એ મહાનતા લોકોએ તો હમણાં આપી છે પણ જમનામાના એ ભૂલકાએ એ મહાનતા પ્રાપ્તિની શરૂઆત હેઠ નાનપણથી જ કાગળ, કાપડની કતરણો માટીના લોંદા અને પથ્થરના ટુકડાઓ પર હાથ અજમાવી અંજ મણી કરી હતી.

જમનામા, દીકરાએ બનાવેલી કનૈયા કુંવરની મૂર્તિ, સામે બેસીને રોજ રોજ પોતાના કૃત્ય માટે કનૈયાને પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાની આગલી ભૂલ માટે ખૂબ પસ્તાવો કરી માફી માગે છે.

કનૈયામાં પોતાના પુત્રના યે દર્શન કરતા કરતા જમનામાને ભૂતકાળ સાંભરતાં ગદ્ગદ્ કંઠે બોલી ઊઠે છે 'બેટા મેં તને કેટલો માર્યો, કેટલો નિરાશ કર્યો તારા માર્ગમાં કેટકેટલી અડચણો ઊભી કરી? છતાં તું તારી લગનીને વળગી જ રહ્યો' તારી લગનીમાં મેં તારું ભવિષ્ય જાણ્યું હોત તો? મેં જીવંત પૂતળાને પથ્થર માન્યો અને તેં પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિ સર્જી'

અને જમનામાની આંખમાંથી ગરમ ગરમ આંસુની ધારા વહી નીકળે છે એની ઉષ્મા નવી માતાઓને સ્પર્શે તો!

માટીના પિંડથી માટી અભીપ્સાને ચડાવી જો
કર્મના ચાકડે તો એ ચક્રચાલક નાથ રહે'
ઘડનો ઘાટ દેવાને મથોળે આવ હાથ બે.

જયન્ત પાઠક

અવન્તિની શિપ્રા

કાકા કાલેલકર

જે નદીનું ભૂગોળમાં કોઈ નામ કે મહત્ત્વ ન હોઈ શકે એવી નદી કદી-કદી ઇતિહાસમાં સારું સ્થાન પામે છે અને આપણા આદરયુક્ત સ્મરણની અધિકારિણી બને છે. મહારાષ્ટ્રની ઇન્દ્રાયણીને લઈએ. લોણાવલાની પાસે પહાડમાં જન્મ લઈને દેહુ-આલન્દીને રસ્તે આગળ જઈને એ ભીમાને મળે છે. ભીમા પોતાની વક્ર ગતિને કારણે ચન્દ્રભાગા નામ પામીને કૃષ્ણામાં જઈ મળે છે. અને કૃષ્ણા, એવી જ અનેકાનેક નદીઓનો જલભાર લઈને મહારાષ્ટ્ર અને આંન્ધ્રને વીંધતી અને પશુ-પક્ષીઓનું કલ્યાણ કરતી પૂર્વ સમુદ્રને પોતાનું જીવન-સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે. ક્યાં સાગરકામિની કૃષ્ણા અને ક્યાં નાનકડી ઇન્દ્રાયણી! પરન્તુ, તુકારામ અને જ્ઞાનેશ્વર જેવા લોકોત્તર સંતોને કારણે એ નદી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એની પાવનતા તો નિર્વિવાદ કબૂલી શકાય છે.

એવી જ એક નાનકડી નદી માલવામાં પુરાણ-વિશ્રુત, ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ અને કાવ્યગીત થઈ છે. એનું નામ છે સિપ્રા, શિપ્રા યા ક્ષિપ્રા. ખબર નહીં કે એ નામ કયા ઋષિ તરફથી એને મળ્યું. આપણા પુરાણકાર કોઈ પણ નામનું સંસ્કૃત કરવામાં ચતુર હોય છે. એટલું જ નહીં, એના નામને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ આડીઅવળી વાર્તા પણ ઉપજાવી કાઢે છે. શિપ્રાના 'શ,' 'પ' અને 'ર'—એ ત્રણ અક્ષર લઈ એમણે કહ્યું કે એ શિવજી તરફથી પાતિત રક્તથી બનેલી નદી શિપ્રા છે. ભગવાન વિષ્ણુની આંગળીમાં પોતાના ત્રિશૂલથી શિવજીએ છેદ કર્યો, અને આંગળીમાંથી નીકળતું લોહી પોતાના કમંડળમાં ઝીલી લીધું. કમંડળ ભરાતાં એ વહેવા લાગ્યું—એ જ છે શિપ્રા નદી. એ કથા મને તો કંઈ રોચક લાગી નહીં. મહારાષ્ટ્રીઓએ શિપ્રાનું ક્ષિપ્રા કમ્બરનું કરી નાખ્યું છે. મને એ જ નામ સારું લાગે છે. ક્ષિપ્રા એટલે તેજીથી દોડનારી. નર્મદા નદીનું મૂળ નામ છે રેવા. એ નર્મ આપે છે તે માટે તેનાં ગુણ-ગાનરૂપે નર્મદા નામ પાછળથી પ્રચલિત થયું. રેવાનો અર્થ છે 'કૂદનારી' એના પ્રવાહમાં અનેક નાના-મોટા પ્રપાત હોય છે, એને રેવા જ કહેવી જોઈએ. એ પ્રમાણે જે પહાડોમાં દ્રુત ગતિએ દોડે છે તે ક્ષિપ્રા જ હોઈ શકે. ગમે તે હોય, પુરાણોમાં અને કાવ્યોમાં ક્ષિપ્રા નહીં, પરંતુ સિપ્રા અથવા શિપ્રા નામ મળી આવે છે.

એ નદીનું વર્ણન કરતાં પુરાણકાર અને કવિ થાકતા નથી. તપસ્વિતા, જ્ઞાનોપાસના, રસિકતા, અને વિલાસિતા—માનવજીવનનાં આ બધાં પાસાઓનો ઉત્કર્ષ એ નદીને કિનારે થયો છે. હિરણ્યકશ્યપૂના પુત્ર પ્રહ્લાદની વાત આપણે છોડી દઈએ. પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ અને એમના મોટાભાઈ બન્નેએ જ્યાં સુધી વાસુદેવ દેવકી દાસ્યમુક્ત ન થયાં ત્યાં સુધી ભણવાનો વિચાર કરવાનો ય ઇનકાર કર્યો. એ પ્રકારના પિતૃઋણથી મુક્ત થતાં જ એમણે મથુરા વૃન્દાવન છોડીને ઉજ્જયનિ જઈને સાંદિપનિ ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાલય કરવાનું ઠેરવ્યું. આજે પણ સાંદિપનિ ઋષિનો આશ્રમ ઉજ્જયિનીની પાસે, ક્ષિપ્રા નદીને કિનારે બતાવી શકાય છે. નદીનું દર્શન કરતાં જ મનમાં કૃષ્ણ, સુદામા આદિ બ્રહ્મચારી અહીં, પાણીમાં કેવા નાહતા હશે, તરતા હશે અને એકબીજાના મોઢા પર પાણી ઉછાળી ઉછાળીને શ્વાસ લેવો પણ મુશ્કેલ કરતા હશે, એનું ચિત્ર અંતઃચક્ષુની સામે ખડું થાય છે.

જ્યારે હું પ્રથમ વાર ઇન્દોરથી ઉજ્જૈન ગયો ત્યારે શિપ્રાનું દર્શન મહાકાલેશ્વરની પાસે જ પ્રથમ કર્યું હતું. જળપ્રવાહિતા શિપ્રા ક્ષિપ્ર જોતા હતી. મહાકાલેશ્વર ભારતના વિખ્યાત દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. એટલે અસંખ્ય યાત્રાળુઓ અહીં આવે જ છે. અને કુંભ મેળાના ચાર સ્થાનોમાં ઉજ્જયિની પણ હોવાને કારણે સમસ્ત ભારતના

એંધાણી

જીવનનો ભલે રંગ ગયો છે ફરકી,
સંયમની સાપાટીએ તો ટકતું જ રહ્યું;
જર્જર છે, છતાં દેવની એંધાણી છે,
મંદિરની ધજાએ તો ફરકતું જ રહ્યું!

*

અધૂરી ઇમારત

વિશ્વકર્માએ દિલા કેરી દીવાલો ખોલી,
મુક્ત શ્વાસોની કશી સોઈ ન રાખી સારી;
આવડા વિશ્વમાં મુંઝળાઈ મર્યા ક્યાં માનવ
ક્વરે એને મળી આપી મરણની બારી.

ગની દહીંવાળા

અસંખ્ય સાધુઓ અહીં આવી જાય છે. શિપ્રા નદીનું પોતાનું નિજી માહાત્મ્ય નહીં હોત તો પણ ભારતના લક્ષાવધિ સંત મહંતના અને ભક્તોના સ્નાન પાન દાનથી એ નદીને અપૂર્વ માહાત્મ્ય મળત.

અત્યંત ભક્તિભાવથી શિપ્રાને પ્રણામ કરીને અમે મહાકાળેશ્વરના દર્શન કર્યાં હતાં પરંતુ શિપ્રાનું વિશાળ સ્વરૂપ મનમાં હું ઉજ્જૈનની પાસેના કાલિયાદહને કારણે પ્રાકૃતિક સુંદરતા અને પુરુષાર્થી રાજાઓની વિનાસિતાને કારણે એ સ્થાન આકર્ષક થયું છે. કહે છે પુરાણોમાં એ સ્થાનને બ્રહ્મકુંડ કહે છે અને એક સૂર્ય મંદિર અહિંયા બન્યું હતું, જેને કોઈ વિલાસી રાજાએ તોડીને એના પથ્થર નદીનો પુલ બનાવવાના કામમાં લીધા અને ત્યાં એક વિલાસગૃહ બાંધ્યું.

મૂળ વાત એ છે કે અહીં નદીનો પ્રવાહ રહે ચાર ને ઠીક દૂર સુધી બે ધારામાં વહે છે અને ફરી બને ધારાઓ ભેગી થઈ આગળ વહે છે. એ જ છે રચના દ્વિપની પ્રાકૃતિક સુંદરતા. એ દ્વિપ પર આનંદથી રહેવા માટે રાજાને બે મહેલ બાંધી દીધા, અટના ઊંચા કે ઉપર ચડવાથી આખા બેટની, આસપાસના પ્રદેશની અને નદીની બને ધારાઓ આંખોને તૃપ્તિ આપે છે.

રાજાઓને એટલાથી સંતોષ ન થયો. એમણે પૂર્ણ નદીને આવતી ધારાને મોટા મોટા પથ્થરોના અનેક કુંડામાં ભરી અને વહાવી. કુંડોની આસપાસ ફેરવવા માટે મનમ સરસ મંડપ બનાવ્યા, જ્યાં ઉનાળાના બપોરે પણ ઠંડક અનુભવાય. એ કુંડોમાં રાજા અને એની રાણીઓ બપોરે આવી સ્નાન કરતા અને આમોદ પ્રમોદમાં ઉનાળાની ગરમીને ભૂલી જતા.

કહે છે કે કોઈ રાજાએ પોતાની વિલાસશક્તિ વધારવા માટે પારાની કોઈ દવા ખાધી. જેને કારણે એના શરીરે દાહ થવા લાગ્યો. એનાથી બચવા માટે એ કુંડોમાં ઠંડા જળમાં પડ્યો રહેતો. એક દિવસ રાજા અફીણના કેફમાં કુંડમાં પડ્યો હતો ત્યારે પણ નોકરે ભગવાનને એને નહેર માં ધકેલ્યો. રાજા જ્યારે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે તેણે પર ગુસ્સે થઈને પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરનારા બન્ને હાથ કપાવી નખાવ્યા. ત્યાર પછી રાજા બરાબર પાણીમાં ડૂબી ગયો ત્યારે આસપાસના નોકરો ઊભા રહ્યા કોઈએ બચાવવાની હિંમત ન કરી. જ્યારે રાજાની લાશ પાણીની ઉપર આવીને તરવા લાગી ત્યારે લોકોએ એને બહાર કાઢવાની હિંમત કરી.

કહે છે કે કાલિયાદહના બે કિલ્લાઓની વચ્ચે જે સારું એવું અંતર છે તે પસાર કરવા જમીનની અંદર એક ગુપ્ત રસ્તો હતો. ત્યાં રહેનાર રાજાનોકર યજમાન અને મીજમાન ગુપ્ત રીતે એકમીજાને એ રસ્તે મળી શકતા હતા.

હમણાં જ્યારે હું કાલિયાદહ જોવા ગયો ત્યારે શિપ્રામાં પાણી ઘણું હતું. ઘણા કુંડો પાણીમાં ડૂબી ગયા હતા. રાણીઓને કપડાં બદલવા માટે ભીંતોથી ઢાંકેલો કુંડ હતો ત્યાં સુધી હું જઈ શક્યો નહીં.

અવન્તિનો એ આખો પ્રદેશ પ્રાચીન રાજાઓના શૌર્યને કારણે સંસ્કારિતાને કારણે અને વિલાસિતાને કારણે ઘણો મશહૂર છે. પરંતુ એ સ્થળનું મૂળ મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે પૃથ્વીનો મકરવૃત્ત જે સાડાત્રેવીસ અક્ષાંશનો હોય છે તે ઉજ્જૈનથી પસાર થાય છે. ગુજરાતનું કર્ણાવતી માનવાની ઉજ્જયિની, રતલામ, ભોપાલ, જબલપુર, સાનકાટ, રાંચી આદિ બધાં સ્થાન એ મકરવૃત્તની નજીક જ છે. અને જે રીતે આજે દુનિયાના રેખાંશ લંડન પાસેના ગ્રીનીચમાં વિશ્વવિખ્યાત વેધશાળા છે ત્યાંથી ગણાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં ભારતના વિક્રમના દિવસોમાં ઉજ્જયિનીને જ શૂન્ય રેખાંશ માનીને ત્યાંથી બધા રેખાંશ ગણવામાં આવતા. અને મહાકાળેશ્વર પણ કાળગણનાના હિસાબે જ ઉજ્જયિનીમાં આવી રહેલા મહાકાળના મંદિરમાં એક એવો છેદ છે જ્યાંથી અમુક તિથિએ સૂર્યના કિરણો સીધા લીંગ પર આવી પડે છે. ઉજ્જયિની જ્યોતિષની કરતાં વિખ્યાત હતી. પરંતુ જ્યોતિર્વિદ્યાની વેધશાળાને કારણે પણ ઉજ્જયિની નગરીનું ભારતમાં મહત્ત્વ હતું. વેધશાળા પણ શિપ્રા નદીને કિનારે જ રાજા માનસિંહે બનાવી હતી. તે આજે પણ પોતાનું કામ નિયમિતપણે કરે છે.

આ નદીને કિનારે કોઈ અનુકૂળ ગુફામાં રાજા ભર્તૃહરિ આદિ અનેક ત્યાગી પણ રહ્યા છે. કોઈ ભક્ત હવે ઇતિહાસ સંશોધક શિપ્રા નદીનો અને એને કિનારે બનેલી ઘટનાઓનો અવતન ઇતિહાસ અને શિપ્રા સાથે જોડાયેલી દંતકથાઓ ભેગી કરી આપે તો કેવું સારું!

[મંગલ પ્રભાત]

ઈર્યાપથનો સામાન્ય અર્થ છે 'શારીરિક હિલચાલ.' પાલિ સાહિત્યમાં ચાર ઈર્યાપથ મનાયા છે—૧ ચાલવું, ૨ ઊભા રહેવું, ૩ બેસવું, ૪ સૂવું, આ જ 'ચાર ઈર્યાપથ' કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે કોઈ વ્યક્તિની રહેણીકરણી સાધારણ છે. એ અર્થમાં આપણે તથાગતના ઈર્યાપથનું વર્ણન કરીશું.

ભગવાન બુદ્ધની દિનચર્યા પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી જોઈ શકાય છે—૧ ભોજન પહેલાનું કાર્ય, ૨ ભોજન પછીનું કાર્ય, ૩ રાતના પ્રથમ પહોરનું કાર્ય, ૪ રાતના વચ્ચેના પહોરનું કાર્ય, અને ૫ રાતના છેલ્લા પહોરનું કાર્ય.

પ્રાત કાળે—વહેલી સવારે ભગવાન બુદ્ધ જાગી જતા સૌચાદિ નિત્યકર્મ અને સ્નાન કરતા, એ વખતે કોઈને પોતાના કામ માટે ન બોલાવતા પોતાનું બધું કામ પોતાને હાથે કરતા સ્નાન કર્યા પછી કપડા બદલી કોઈ એકાન્ત સ્થળે ધ્યાન ધરવા માટે ચાલ્યા જતા ત્યા ભિક્ષા લેવા જવાનો સમય થાય ત્યા સુધી બેસતા. ભિક્ષા લેવા જવાનો સમય થતા ભગવાન બુદ્ધ પોતાના ત્રણ વસ્ત્રો બરાબર પહેરી લેતા કમરે કમરબંધ બાંધતા અને હાથમા ભિક્ષાપાત્ર લઈને કદી એકલા અને ક્યારેક ભિક્ષુસંઘ અથવા થોડા ભિક્ષુઓ સાથે પાસેના ગામ અથવા શહેરમા ભિક્ષા લેવા માટે નીકળી પડતા—ક્યારેક ક્યારેક એવું પણ બનતું કે પ્રાત કાળે ધ્યાન ધરવાના ને ભિક્ષા માગવાના સમય વચ્ચે થોડો અવકાશ મેળવી પડોશના માણસો અથવા ભિક્ષુઓને મળવા જતા અને તેમના ખબર-અંતર મેળવતા ભિક્ષાપાત્ર હાથમા લઈ, નીચી નજરે, આર્ય મૌન ભાવથી ગૃહસ્થોના ઘરને બારણે ઊભા રહી જતા. ગૃહસ્થો પણ એમના ગૌરવને ધ્યાનમા લઈ એમનું ભિક્ષાપાત્ર હાથમા લઈ આસન બિછાવી આપતા—જે પર ભગવાન બુદ્ધ અને તેમની સાથેના ભિક્ષુઓ બેસી જતા અને પછી ત્યા જ, મળેલું ભોજન કરી લેતા ત્યાર પછી ભોજન કરાવનારની યોગ્યતા પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધ તેમને ઉપદેશ દેતા એ જ વખતે કેટલાક લોકો—જમાડનાર—શીલ ગ્રહણ કરવાના વ્રત લેતા, અને કોઈ કોઈ તો બુદ્ધ સંઘને શરણે આવતા. ઉપદેશ દઈને ભગવાન બુદ્ધ આસન છોડીને ચાલવા માડતા અને તે સમયે પોતાનો જ્યા મુકામ હોય ત્યા જતા.

આ ભગવાનનું ભોજન પહેલાનું કાર્ય.

વિહારમા પહોંચીને ભગવાન પછીતે બેસતા અને જ્યા સુધી બીજા ભિક્ષુઓ ભોજન પતાવીને ન આવી જાય ત્યા સુધી ત્યા જ થોભતા જ્યારે બધા ભિક્ષુઓ એકઠા થઈ જતા ત્યારે ભગવાન ફરી ગન્ધકુટિમા પ્રવેશતા, પાથરેલા આસન પર બેસીને પોતાના પગ ધોતા. અને પછી ઊભા થઈને ભિક્ષુઓને ઉદાત્ત જીવન અને નિર્વાણ-સાધનના આકરા હેતુપાર્થ માટે બોધ દેતા—પ્રેરણા આપતા, મોટે ભાગે એ આમ કહેતા 'મનુષ્યનું જન્મવું દુર્લભ છે, મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે આવો અવસર પ્રાપ્ત થવો પણ દુર્લભ છે, ભિક્ષુ હોવું દુર્લભ છે

સદ્ધર્મનું શ્રવણ પણ દુર્લભ છે'

ભિક્ષુઓ ભગવાનને સમાધિના વિષયો વિશે પૂછતા અને ભગવાન દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે માર્ગ બતાવતા પછી ભિક્ષુઓ એકાંત જંગલમાં ભગવાને સૂચવ્યા પ્રમાણે ધ્યાન ધરવા ચાલ્યા જતા આ સૌના ગયા પછી ભગવાન ગન્ધકુટિમાં થોડો સમય સીધા, પડખે થઈને સ્મૃતિને સામે રાખી આરામ કરતા, મોટે ભાગે આરામ કરવાને બદલે બપોરે ખરા તડકામાં સમાધિ લગાવતા પણ દેખાય છે ક્યારેક ક્યારેક એ વખતે ભગવાનના દર્શન માટે આવેલા દર્શનાર્થીને ભગવાનના પરિચારક શિષ્ય આનંદ આમ કહેતો સંભળાતો— 'જુઓ આ ઓરડો બંધ છે ત્યાં ધીરેથી જઈને રાહેજ ઓસારીમાં જઈને સાંકળ ખખડાવો—ભગવાન બારણું ઉઘાડશે'

પોતાના શરીરને થોડો આરામ આપીને ભગવાન બુદ્ધ—નેત્રોથી સંસારના પ્રાણીઓને જોતા હતા પછી બહાર ભેગા થયેલા માણસોને ધર્મોપદેશ કરતા ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી જનતા ભગવાનને નમસ્કાર કરી વિદાય થતી

આ પ્રમાણે ભોજન પછીના કાર્યને સમાપ્ત કરીને ભગવાન ઇચ્છા હોય તો સ્નાન કરવા બુદ્ધાસન છોડીને સ્નાનાગારમાં જતા. એમનો સેવક શિષ્ય એમનું આસન લઈ ગન્ધકુટિરમાં મૂકી આવતો ભગવાન સ્નાન કર્યા પછી કાયબંધન બાંધીને ઉત્તરાસંઘને એક ખભા ખુલ્લો રહે એ રીતે પહેરીને ત્યાં એમના એકાંતમાં થોડો સમય ધ્યાનાવસ્થામાં રહેતા ત્યાર પછી આમતેમથી ભિક્ષુઓ તેમની સેવા માટે આવતા. કોઈ પ્રશ્નો પૂછતું તો કોઈ ધર્મોપદેશ સાંભળવા માગતું—ભગવાન સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરતા અને એમ રાતનો પહેલો પહોર પૂરો થતો

જ્યારે ભિક્ષુઓ ચાલ્યા જતા ત્યારે એમ કહેવાય છે કે રાતનો મધ્ય સમય ભગવાન વિશ્વ લોકમાંથી આવેલા દેવતાઓને તેમના પ્રશ્નોના જવાબ અને ઉપદેશ આપવામાં ગાળતા રાતના પાછલા પહોરની પહેલાનો સમય ધ્યાન ધરતા ફરવામાં પસાર કરતા પછી ગન્ધકુટિમાં સીધા પડખે ભેર સૂતા અને ભિક્ષુઓની નૈતિક પ્રગતિ બાબત વિચારતા.

ભગવાન બુદ્ધની આ સામાન્ય દિનચર્યા હતી એનાથી એમના દૈનિક જીવનનું ચિત્ર આપણી સામે ખડું થાય છે

બ્રહ્માયુ નામના એક બ્રાહ્મણગુરુએ માણવક નામના પોતાના શિષ્યને ભગવાન બુદ્ધની દિનચર્યા પ્રતિસ્પર્ધાની દૃષ્ટિએ જોવા મોકલ્યો હતો—તેણે ભગવાનની આખા દિવસની દિનચર્યા જોઈને સજીવ ચિત્ર દોર્યું છે તથા તેમની એકે એક ક્રિયાનું નિકટથી અવલોકન કર્યું છે તે તો ઉપર આપેલ દિનચર્યાને વિશેષ સમર્થન આપે છે અભ્યાસુએ તે જોવા જેવું છે મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને હિન્દીમાં અનુવાદ કરેલ 'મજ્ઝિમ નિકાય'ના બ્રહ્માયુ સુત્રમાં એ વર્ણન આપેલ છે (મૂળ પરથી સંક્ષેપ—અનિલ)

અતિ સ્તુતિ અને શંકા એ છેડા બન્ને વ્યવહાર બનતા હો। એવો હું ખૂદ અનુભવ પગને પગલે થાય છે માલ વેચનારો માલની અતિ સ્તુતિ કર્યા વિના રહેતો નથી અને માલ લેનારો પ્રથમ શંકા કર્યા વિના રહેતો નથી અને એમ અનેક તપાસ કર્યા પછી યે માલ ખરીદનારો ક્યારેક અનુભવે છે કે છેતરાયો છું આપણા વ્યવહારમાંથી પ્રમાણિકતા અને જવાબદારી કેટલા મોટા અંશે ઊડી ગઈ છે તે આના દાખલા આંખ ઉઘાડે તેવી રીતે બતાવી આપે છે હકીકત એવી હોવાને કારણે ખોટી ધાતુ કરતાં વધારે સોનાની વધારે તપાસણી થાય એવા દિવસોમાં આપણે જોઈએ છીએ આમાં આપણો કેટલો બધો સમય અને શક્તિ ખર્ચાય છે? એ ખોટ કરતાં વેચનાર લેનાર વચ્ચે વિશ્વાસનો અદૃશ્ય તંતુ હોવો જોઈએ તે જ તૂટી ગયો છે એ ખોટ વધારે મોટી છે

નેક દેવડનો વ્યવહાર વિચારીએ છીએ ત્યારે ત્યારે વિચાર આવ્યા વિના રહેતા નથી કે આપણે દેશાભિમાની કોણ ખરા? જે દેશના આંતરિક વ્યવહારમાં પ્રમાણિકતાને બદલે શંકા ને અવિશ્વાસ વસતા હોય તેના વહેવારીઓ દેશાભિમાની ખરા? આપણો વિશ્વાસ આપણો દેશભાઈ ન કરે તો બીજો તો કોણ કરવાનો હતો?

પંઢરપૂરના સર્વોદય સંમેલનમાં ચાના પ્રચાર માટે ટી. બોર્ડનું ખાસ મોટું પ્રચાર વાહન પણ ગયેલું અને એક આનેે ગરમાગરમ સારી ચાની ઓફર સંમેલનમાં આવેલા ભાઈ બહેનોને કરેલી, એ ખબર રમૂજ ઉપજાવે તેવી છે, તે સાથે ખેદ પણ ઉપજાવે છે

ત્યાગીઓના સંમેલનમાં કોઈ ઘરેણા કે પ્રસાધનો વેચવા જાય તે જેવું અરુચિકર લાગે તેના જેવો જ ઉપરનો દાખલો છે

હવે તો સાધારણ શહેરોમાં પણ ટી બોર્ડ તરફથી લારીના રૂપમાં એવી હરતી ફરતી હોટલો ફરે છે

પ્રશ્ન એ છે કે શું આ દેશમાં હજી, ચાના વિશેષ પ્રચારની જરૂર છે ખરી? આજે નાનામાં નાનું કોઈ ગામડું પણ ચાની હોટલથી ખાલી રહ્યું નથી શહેરની શેરીઓમાં પણ લત્તે લત્તે ચાની દુકાનો છે રેલ્વે સ્ટેશને પણ ચાવાળાની દોડાદોડ અને એસ. ટી.ના કોઈ સ્ટેશને કે થોભવાની જગ્યાએ પણ ચાની દુકાન હોવાની જ સમજપૂર્વક વિચારીએ તો આજે ચાનો પ્રચાર મર્યાદા ઓળંગી ગયો છે આ ગરમ દેશની પ્રજાને ચા જેવું ગરમ પીણું કોઠે પડે એ એક આશ્ચર્ય જેવી બીના છે, છતાં કોઠે પડી ગયું છે એ સાચું છે ચા સારી કે ખરાબ એ પ્રશ્ન જ બાજુ પર રાખીએ પ્રશ્ન એ છે કે શું આ દેશમાં ચાનો પ્રચાર ઓછો છે કે સરકારે ટી બોર્ડ દ્વારા શેરી ગલીએ બજારે, મેળા ને સંમેલનોમાં તેને ખપાવવાના, પ્રચાર કરવાના હવાતિયા મારવા પડે?

કોઈક ઠેકાણે મેળો ભરાવાનો હોય તો એકબે દિવસ પહેલા જ ચાવાળા ત્યાં પહોંચી જાય છે પાંચ દુકાનથી ચાને ત્યાં પચાસ પોણોસો ચાની દુકાન ખડકાય છે અને ચા ખપાવવા એડીચોટીના પ્રયત્નો થાય છે છતાં હજી ટી. બોર્ડ દ્વારા લાખો રૂપિયાને ખર્ચે ચાનો પ્રચાર કરવા પાછળ કઈ દૃષ્ટિ રહી હશે, એ સમજાતુ નથી એક બાજુ પ્રજાને ઊંચે લઈ જવાની યોજના થાય છે, અને આમ નીચે લઈ જવાના પ્રયાસો પણ થાય છે ત્યારે ખબર નથી પડતી, કે આની પાછળ ક્યા બળો કામ કરી રહ્યા છે?

ચાના એવા પ્રચારથી ધારો કે પ્રજામાં કોઈ નવો અવગુણ નથી દાખલ થતો છતાં વધે છે તો ખરો વધે નહી તો યે, પ્રજાના ઘણા નાણા બગડે છે એ તો ચોખ્ખું જ છે

ચા, આપણા દેશમાં ઊગે છે એટલે શું આપણે વધારેમાં વધારે પીવી, એવો કોઈ સિદ્ધાંત છે ખરો!

આ દેશનો સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રજાજન પણ રોજ બે ચાર પ્યાલા ચા પીએ જ છે એ ચા પીતો થયો તેથી તેના વધેલા ખર્ચે એટલો તેણે બીજી ઉપયોગી, કદાચ વધારે ઉપયોગી, ચીજ પર કાપ મૂક્યો જ છે કેમકે ટી બોર્ડના સામાન્ય કામદાર જેટલી પણ તેની સરેરાશ આવક ભાગ્યે જ હશે. હવે એ ટી બોર્ડના પ્રચારને વશ થઈ છ-સાત પ્યાલા—જો કે ઘણા એવા ગણી આવે છે જે દિવસ દરમ્યાન એથી યે વધુ પ્યાલા ચા પીએ છે—પીતો થાય, તો બીજી ચીજની ખરીદી પર એટલો કાપ એ મૂકવાનો જ અને તની ચીજો તેને શરીર ટકાવી રાખવા માટે વધારે જરૂરી પણ હોય આથી આ દેશના પ્રજાજનોના શરીર કેટલાક સુધરશે? આખા દેશના વ્યવહાર પર એની સારી અસર થશે કે માઠી?

અને જો ચીજોની ખપત ઘટશે તેનું શું? તે ત ચીજોના અલગ અલગ બોર્ડ સ્થાપી ત ત ચીજો માટે આની પેઠે પ્રચાર થશે?

આ તો નર્યું વિચિત્ર છે

ચા પ્રજાને ગળે વળગી છે તે છૂટવાની નથી જ માત્ર બીજી જરૂરી ચીજો છૂટી જશે અને એની માઠી અસર પ્રજાના શરીર પર થશે

પચાસ વર્ષ પહેલા દરેક ઘરમાં માણસદીઠ ગોળનો વપરાશ હતો તેટલો આજે નથી જ તેને બદલે ચાને કારણે ખાંડનો વપરાશ વધ્યો છે એથી પ્રજાને લાભ નહીં પણ ગેરલાભ જ થયો છે કેમકે, ગોળમાં જે વીટામીન છે ન મિનરલ ખાંડમાં મળી શકતા નથી હોય છે

કારણ ગમે તે હોય પણ સરકાર પ્રજાહિતાર્થે કરોડો રૂપિયાની આવક હસતે મુખે જતી કરે છે ત્યારે એક બીજી સર્વવ્યાપી વ્યસનને માટે પ્રચાર કરે એ પરસ્પર વિરોધાભાસી બાબતો છે

ટી બોર્ડ દ્વારા શરૂ થયેલો પ્રચાર બંધ થાય એ જ શોભાસ્પદ છે

અમારી પાડોશમાં એક લખપતિ રહેતો હતો. આજકાલ પૈસા સસ્તા થઈ ગયા છે, એટલે લખપતિની ખાસ ગણતરી નથી. પણ અમારા બાળપણના વખતમાં તો એક રૂપિયાના ચોસઠ પૈસા તો હતા જ. પણ એક પૈસાની ચોસઠ કોડી પણ ચાલતી હતી. શાકભાજી ખરીદવા માટે કોડી દમડીનો હિસાબ કરવો પડતો હતો. એ જ દિવસોની આ વાત છે. ગોવિંદ નાયક પાસે કેટલા લાખ રૂપિયા હતા તેની કોઈને ખબર ન હતી. પણ સૌ જાણતા કે એ ઘણો કંજૂસ છે. રોજ શું રાંધવું તે તો પત્નીને કહેતો જ, પણ કેટલું રાંધવું તે પણ નક્કી કરતો. જમ્યા પછી જોઈ પણ લેતો કે કંઈ વધ્યું કાઢ્યું તો નથી ને? વધ્યું હોય તો સાંજે એટલું ઓછું રાંધવું એવી સૂચના કરી દેતો. કોઈને કંઈ આપવાની તો વાત જ ન હતી.

ગોવિંદ નાયકનો પુરોહિત પણ એટલો જ કંજૂસ હતો. પાઈ પૈસો કરી કરીને એણે બે હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા અને થાપણ તરીકે નાયકને ત્યાં જ રાખ્યા હતા. સગાં વહાલાંને એની ખબર પડે તો માગવા આવશે. લોક શાએ ને ખબર પડે તો ઉડાઉ થઈ જાય. ઘરખર્ચ વધી જાય. એ ભયે ભટ્ટજીએ નાયકને કહી રાખ્યું હતું: "બે બે હજાર રૂપિયા તમારી પાસે રાખ્યા છે તે કોઈને કહેશો નહીં. તમે જાણો અને હું જાણું એટલું બસ છે."

એવામાં ભટ્ટજી બહુ બીમાર પડી ગયા. એમને લાગ્યું કે હવે હું આ માંદગીને ખાટલેથી ઊઠવાનો નથી. કુટુંબીઓ અને સગાં સંબંધી મોઢું જોવા માટે ભેગાં થયાં. ભટ્ટજીએ પોતાના છોકરાને કહ્યું કે ગોવિંદ નાયકને તેડી લાવ. એની સાથે કંઈક વાત કરવી છે.

ગોવિંદ નાયકને તેડું આવ્યું પણ તેણે ગણકાર્યું નહીં. પણ પોતાના એક નોકરને કહી રાખ્યું કે તારે ભટ્ટજીના સમાચાર લઈ આવી મને કહેવું. જ્યારે એને ખબર પડી કે ભટ્ટજી હવે તો બોલી પણ શકતા નથી. માત્ર ઈશારાથી જ દેવસમજે છે ત્યારે ગોવિંદ નાયક તેની પાસ ગયો. ભાવપૂર્વક ભટ્ટજીના ચરણસ્પર્શ કર્યા. અને મોઢા પાસે મોં લઈ જઈને પૂછ્યું: "કેમ છે?"

ભટ્ટજીએ આકાશ તરફ આંગળી ચીંધી.

ગોવિંદ નાયકની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. ભટ્ટજીના બે ય દીકરા ખાટલાની પાસે જ ઊભા હતા. ગોવિંદ નાયકે બે હાથે જાણે રૂપિયાની થેલી ઉપાડી હોય તેમ ઈશારાથી ભટ્ટજીને પૂછ્યું કે તમારા મોટા દીકરાને આ આપું? બન્ને હાથ મોટા છોકરા તરફ ધર્યા હતા. પછી બન્ને હાથ ઉપાડી નાના છોકરાની છાતી પાસે લઈ જઈ અને ઈશારાથી ફરી પૂછ્યું: "નાના છોકરાને આપું?"

ભટ્ટજીને સંતોષ થયો. એમની આંખો ભીની થઈ ગઈ. વાત પાકી કર્યા પછી ગોવિંદ નાયકે ભટ્ટજી તરફ બે આંગળી ચીંધી પછી એક આંગળીએ એક છોકરાને સ્પર્શ કર્યો ... એ બન્ને હાથ ઉપાડી ગોવિંદ નાયકના માથે મૂક્યા અને આશિર્વાદ આપ્યા અને ભારે સંતોષથી આંખો મીંચી દીધી. છેલ્લા શ્વાસ લીધા.

ગોવિંદ નાયકે સૌને કહ્યું: "આપણા પુરોહિત કેવા ધર્માત્મા હતા! એમનું સારણતારણ સારી પેઠે કરજો. જરા દમ રૂપિયા વધારે ખર્ચાય તો વાંધો નથી. મારી માનતી લેજો."

ઉત્તરક્રિયા શ્રાદ્ધ આદિ પતાવીને સગાંસંબંધી પોતપોતાના ઘેર ગયા. ભટ્ટજીના બન્ને દીકરાએ ગોવિંદ નાયક પાસે જઈને પૂછ્યું કે "અમારા પિતાજી સાથે છેલ્લી વેળા તમારે વાતચીત થઈ એનો મતલબ શો?"

ગોવિંદ નાયકની આંખો ભીની થઈ ગઈ. એણે કહ્યું: "ઘર વર્ષ ... ખેતરમાં કેળાં પાકે છે. બેહુન જ્યારે ... બન્ને બે ઘેર લાવતો ત્યારે તેમાંથી સૌથી મોટું કેળ ઘર્મને પુરોહિતજીને ભેટ આપતો. હવે તો એ ચાલ્યા ગયા. હવે એક કેળું તમારી બન્ને વચ્ચે આપવું એ મને ઠીક નથી લાગતું. એટલે મેં કહ્યું કે હું તમારા બન્ને દીકરાને એક એક કેળું આપીશ. એમના અંતિમ આશીર્વાદ મને મળ્યા અને સંતોષ માટે એમણે દેહ છોડ્યો એ જ મારે મન મોટી વાત છે."

ભટ્ટજીના પુત્રોને પણ સંતોષ થયો કે સત્કાર કેવો સારો છે!

ગોવિંદ નાયકે મનમાં કહ્યું: "કોઈની હાય ન લેવી જોઈએ. જે હાય લે છે તેનું ભલું થતું નથી. મને તો એણે મરતાં આશિર્વાદ જ આપ્યા છે!" [મરાઠી પરથી]

☆

નવાં પ્રકાશનો

૧૨ નવેમ્બર ૧૯૬૪

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશક અને મુદ્રક ધીરેન ગાંધી રૂપાયતન મુદ્રણાલય જૂનાગઢ

નવાં પ્રકાશનો

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ: લે. શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ, મૂલ્ય-દોઢ રૂપિયો.

ઈસપ અને તેની વાતો : [ભાગ-૪] લે મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ; મૂલ્ય : આઠ આના.

બોધક કહાનિયાં : [હિન્દી] લે. મુકુલભાઈ કલાર્થી, અનુ. અંબાશંકર નાગર; મૂલ્ય : ૮૬ નવા પૈસા

પ્રકીર્ણ

સર્વોદય વિજ્ઞાન : [ભૂદાન પ્રવૃત્તિ અંગેના વિવિધ વિચારધારાના લેખકો, વિચારકોના વિવિધ લખાણો અને તે પ્રવૃત્તિની વિવિધ દૃષ્ટિએ થયેલ સમીક્ષા તથા વિનોબાજીના વિવિધ વિચારોનો સંગ્રહ] સં. ભોગીલાલ ગાંધી; પ્ર. ચેતન પ્રકાશન ગૃહ, રામજી મંદિરની પોળ, વડોદરા, મૂલ્ય : સાડાત્રણ રૂપિયા.

અંબર : [હિન્દી] લે. ચીનુભાઈ ગી. શાહ, પ્ર. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમીશન, મિસ્ત્રી ભવન, દિનશા વાચ્છા રોડ, પો. બો. નં. ૪૮૨, મુંબઈ- ૧; મૂલ્ય : દોઢ રૂપિયો.

હૈયાને માણેક : [કાવ્ય સંગ્રહ : ભાગ ૧] કર્તા : ડૉ. માણેક નટેતા; પ્રકાશક શ્રી માણેક મહેતા કૃત સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ : નં ૧—એ, આનંદનગર ફોરજેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ; મૂલ્ય : સાત રૂપિયા.

સોવિયેત સંઘની શિક્ષણપદ્ધતિ : લે. એફ. કોરોલેવ, **સોવિયેત સંઘના મુસલમાન :** લે. વી. ગેદ્રોમોવ, એ જબ્બારોવ; પ્ર. મ્યનેના : 'સોવિયેત દેશ' કાર્યાલય, અઝીઝ મંઝિલ, ૧૬ ક્ષ્લબ રોડ, બોમ્બે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન સામે, મુંબઈ ૮; મૂલ્ય અનુક્રમે ૫૦, ૨૦ નવા પૈસા.

તીરંદાજ લી : [ચીની લોકકથા : સચિત્ર] અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી : લોકમિલાપ કાર્યાલય, ભાવનગર; મૂલ્ય : ૨૫ નવા પૈસા.

ફૂલડાં : [બાળગીતો : ત્રીજી આવૃત્તિ] લે. નિરંજન સરકાર : જનપ્રતિ મંડળ, સદર રાજકોટ; મૂલ્ય : બે આના.

વાણિયો અને ઠાકરડો

એક નાનકડા ગામમાં એક વાણિયો અને ઠાકરડો પહોંચ્યા. બંને મિત્રો હતા એ લોકોએ જોયું કે આંહી તો તંત્ર જેવું કંઈ છે જ નહીં. ગામડું આખું પરસ્પરના સહકાર પર આધારિત છે. કોઈ સત્તા નથી અને કોઈ 'શરાફ' પણ નથી! કળાથી કામ લઈએ તો મોકળું મેદાન છે! બંનેએ ત્યાં જ સ્થિર થવાનું નક્કી કર્યું. ગામડાએ બંનેને મહેમાન તરીકે આવકાર્યો પણ તેઓ તો વનની પેઠે રહી જ ગયા.

વાણિયાએ ધીરે ધીરે નફા તોટાની વાત,' કેટલાકોને સમજાવવા માંડી, માલનો સંગ્રહ અને યોગ્ય સમયે વેચાણ દ્વારા નફો, માલ સંઘરવા માટે નાણાં ઊછીનાં લઈ શકાય ઓછા વ્યાજે, અને મોકાસર વેચતાં વ્યાજથી વધુ ઊપજે, એવી એવી બધી જ વેપારી વિદ્યા સમજાવવા માંડી અને કેટલાકને પોતાના પક્ષના કરી ધંધાની શરૂઆત કરી બીજી બાજુ ઠાકરડો, આમ સાવ અરક્ષિત પડી રહીએ તો કોઈ હેરાન કરી જાય, વર્ષોથી સંચિત સાધન-સામગ્રી ફનાફાતિયા થઈ જાય, અને તેનાં ફળો વર્ષો સુધી ભોગવવાં જ પડે. માટે ગામનાં રક્ષણ માટે કંઈક કરવું જ જોઈએ. એમ કહી સમજાવીને થોડા જુવાનોનું રક્ષક દળ તૈયાર કરાવ્યું અને પોતે તેનો ઉપરી થયો. તેના એ કાર્યમાં વાણિયાની સંમતિ, પ્રેરણા અને નાણાંકીય મદદ હતી જ.

આમ લાંબે ગાળે વાણિયો ને ઠાકરડો ગામના સર્વોપરી ઉપરી થઈ ગયા ઠાકરડાને તો હવે હુકમ જ કરવાનો રહ્યો અને વાણિયાને માત્ર વેપાર પર ધ્યાન આપવાનું રહ્યું હવે એ બેઉને ગામનો કશો જ ભય, પોતાના કાર્યની આડે આવવાનો હતો જ નહીં, કેમકે બધાં પોતપોતાની ભીડ વિચારતા થયા હતા. પરસ્પરની મદદનો રવૈયો જતો રહ્યો હતો. ભીડમાં છે તો વાણિયા પાસે જા, રક્ષણની જરૂર છે તો ઠાકરડા પાસે જા આમને અમારું કામ કરવા દે આવો વિચાર સૌને વસી ગયો.

ગામડામાં પહેલાં કરતાં વધારે ઘરો. કેટલાંક વધારે સારાં ઘરો છે. વસ્તી ય ઠીક વધી છે ખેતીની જમીન પણ પહેલાં કરતાં વધી છે, પણ પહેલાંની નિશ્ચિંતતા ચાલી ગઈ છે. પાડોશી પૈસા કે સાધનની મદદ આપશે, તેના બદલે વાણિયાને ત્યાંથી જ બધું લાવવું પડશે, પૈસા વ્યાજે ને માલ વધુ દામે. ને ઠાકરડાને તો વર્ષે દિવસે અમુક રૂપિયા આપવા જ પડવાના છે. આવો વિચાર સૌના મનમાં રહે છે. એટલે પૈસાનો ને સાધનનો સંઘરો કરવાની વૃત્તિ વધી-ને તે સાથે છતી છતે ગામમાં અછત જેવી સ્થિતિ છે. માત્ર વાણિયો અને ઠાકરડો બધી ચિંતા અછતથી પર છે!

—સ્પનિલ

આરાધના

[illegible]

વ. ૩૧ | ૧૨ – ડિસેમ્બર – ૧૯૫૮ | અંક ૧૦ મો

હું પ્રત્યેક ક્ષણે અનુભવું છું કે
મૌન એ સર્વોત્તમ ભાષણ છે બોલવું
જ પડે તો ઓછામાં ઓછું બોલો
એક શબ્દથી ચાલે તો બે ન બોલો.

—બાપુ

(ધર્મ અને ગુરુદેવની જ્ઞાનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

એકતા છે એના દર્શન થાય છે

પરકમ્માનો મેળો હોય કે મહાશિવરાત્રીનો, બસ એ જ લોકો અને એ જ પહેરવેશ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે શિવરાત્રીના મેળામાં સહેલાણીઓની સખ્યા જરા વધારે, કેમ કે, એમાં કાયાને કષ્ટ આપવાનું નહી ને!

વર્ષોથી આ પ્રથા ચાલી આવી છે કોઈ કશી જાહેરાત કરતુ નથી, કે ભાઈ પરકમ્મા આ દિવસે છે યાત્રા ફલાણા મહાજન કે ફલાણા મહર્ષિ જોડાવાના છે એવુ યે કશુ આકર્ષણ નથી, ટ્રેનની ખાસ કોઈ સગવડ થતી નથી, બીજા વાહનોની પણ ખાસ કોઈ સગવડ થતી નથી કે, જાહેર તરફથી કે સરકાર તરફથી રાહત સામાનની કોઈ રાહત દુકાન ઉઘડતી નથી છતા ય, બસ એક ગિરનારના અદમ્ય આકર્ષણ અને ભક્તિભાવની પ્રેરણાથી હજારોનો માનવ પ્રવાહ નિયત સમયે, નિયત સ્થળે કશા ય નધારાની ઢોલ વિના આવે છે, જમા થાય છે પરકમ્મા કરે છે અને ફરી વિખરાઈ જાય છે

આપણે હેતુપૂર્વક યોજેલા રાષ્ટ્રીય તહેવારો વિશે આવુ બને છે? બની શકયુ છે? ના નથી બન્યુ હજી એ તહેવારો લોકહૃદય સુધી પહોચી શકયા નથી કેમ પહોચી શકયા નથી એ શુ વિચારવા જેવુ નથી? આવા જીવતા તહેવારોમા એવુ શુ છે જે આપણે યોજેલા રાષ્ટ્રીય તહેવારોમા નથી? પદરમી આગસ્ટ કે છવ્વીસમી જાન્યુઆરી આઝાદીપ્રાપ્તિ પછીના બે ત્રણ વર્ષોમા જેવા ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાઈ એવુ હવે ઉજવાતા એ તહેવારોમા નથી દેખાતુ એ ઉત્સાહ કેમ ઓછો થયો એ રાષ્ટ્રહિતચિંતકોએ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે

પરકમ્મા જેવી જ પ્રથા મહારાષ્ટ્રમા વારકરી સપ્રદાયની છે ભજન કીર્તન કરતા કરતા લોકો પગે ચાલતા દૂર દૂરથી વિઠોબાના દર્શને પઢરપુર પહોચે છે આપણા રાષ્ટ્રપિતાની સમાધિએ પણ એકાદ નાની મડળી સુદ્ધા પગે ચાલતી ગઈ હોય એવુ સાભરતુ નથી લાગે છે કે સનાતની ભક્તિભાવના કરતા આપણી રાષ્ટ્રીયતા દેશભક્તિ, વીરપૂજા, સર્વોદયભાવના હજી પાછી છે

પરકમ્માના હજારો યાત્રાળુઓમા મોટા ભાગના

કપડું કફન બને છે!

વરસે છે મેહ ત્યાથી, એ તો ખરુ છે કિન્તુ,
એ મેહ પણ ભભડે જલતી અગન બને છે;
આકાશની નીચે હુ જીવી રહ્યો છુ કિન્તુ
કોને ખબર છે, કયારે કપડુ કફન બને છે!

રતિલાલ—અનિલ

ગામડાના અને તેમા ય ખેડૂતો ઝાઝા દેખાતા હતા આમો ફારનો કાર્યક્રમ હાથ ધરનારમાથી કોઈ એકને ય એમને કાર્યક્રમ સમજાવવા, બોધવા આવેલો જોયો નહી ભૂદાન યાત્રીઓની નાની નાની ટોળી ગામડે ગામડે ફરે છે કે, ફરે છે, એવી એકાદ ટોળી આ પ્રામાણસી યાત્રાળુઓ સાથે જોડાઈને કઈ નહી તો હરિભજન ને ધૂન ગાતી નીકળી હોત તો યે જેમના હૃદયમા એ લોકો પોતાનો સદેશ પહોચાડવા માગે છે, તેમનો કેવો સપર્ક સધાયો હોત અને જેમને વધારેમા વધારે જે કાર્ય સ્પર્શે છે તેનો ખ્યાલ ન આપી શકાયા હોત? વિનોબાજી અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમા પગપાળા ફરે છે એમને સાભળવા કોઈ એકાદ જગ્યાએ સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા વિભાગોમાથી આવેલા આટલા બધા ખેડૂતો ભાગ્યે જ કયા ય ભેગા થયા હશે કે થશે ભક્તિભાવે યાત્રા સ્થળે આવેલા એ ભાવિક, પ્રામાણિક યાત્રાળુઓએ આ યુગના એક સતનો પાવનકારી સદેશો આ સ્થળે કેટલા મુક્ત મને હૃદયે ઝીલ્યા હોત? ભૂદાન પ્રવૃત્તિમા પડેલા આ વિચારે.

પ્રજાસમૂહના એક મોટા ભાગના વર્ગના ભક્તિભાવને સરકારના લોકહિત હેતુ ધારણ કરેલી અનેક સસ્થાઓ વ્યક્તિઓ અને સરકાર શુ કરે છે? કશુ જ નહી! વાત નીકળે તો સાવ અલિપ્ત રહીને બહુ તો ચર્ચા ચૂથણા કરે

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ગુજરીના બજારમા ધર્મવાણી સભળાવતા અને ખ્રિસ્તના સદેશા આપતા મે જોયા છે આપણે એવુ કરવુ એમ કહેવાનો લગીરે આશય નથી પણ એ મિશન ભારતમા અત્યારે જે વ્યાપક થયુ છે તેની પાછળ મિશનરીઓની ખત અને નિષ્ઠા રહેલી જ છે એ જ સૂચવવાનો આશય છે લોકસપર્ક શહેરી સભાઓમા હોલોમા રેડિયો પર કે છાપાના પ્રચારો દ્વારા સાધવાનો પ્રયાસ આ દેશમા વધી સુધી સફળ થવાનો નથી જ કેમકે પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડામા છે તેનો મોટો ભાગ અભણ છે

આપણા લોકમેળાઓ એ ગ્રામજનતાના મેળા જ નથી માત્ર નથી યુગને અનુરૂપ સનાતન ભાવનાને સસ્કારવા માટે એ અમૂલ્ય તક પૂરી પાડે છે [illegible]

લોકનાટ્યની પ્રવૃત્તિને હમણાં હમણાં તો પુનર્જીવન આપી તમાશા સપ્તાહ ઊજવીને પ્રોત્સાહન આપે છે કોઈ કોઈ નાટ્ય સંસ્થાને ગ્રાંટ પણ આપે છે પણ આના વિરાટ લોકમેળામાં તો એ જ જૂની ,બની રામલીલા ચાલતી દેખાય છે સરકાર પ્રવૃત્તિ એ જાણે માત્ર શહેરીજનો માટે અને નાટ્યગૃહો પૂરતી જ હોય એવું લાગે છે આપણી સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ માત્ર શહેરો પૂરતી જ જાણે મર્યાદિત થઈ ગઈ છે પછી રાષ્ટ્રીયતા અને સરકાર લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવામાં આપણે નિષ્ફળ જઈએ તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે?

હવે તો સરકારી સંસ્થાઓ તરફથી રાસ હરિફાઈઓ પણ યોજાય છે પણ ક્યાં? એમાં લોકસંપર્ક કે લોકોમાં વ્યાપકપણે ઉત્સવ સંસ્કાર રેડવાનો પ્રયાસ કેટલો બધો મર્યાદિત! પરકમ્મા કે મહાશિવરાત્રીના મહામેળાઓમાં કેમ એવી કોઈ સરકાર ટુકડી દેખાતી નથી? એવા પ્રસંગે અમુક સંખ્યામાં પોલીસ હોવા જ જોઈએ, એવું સ્વીકારણ છે તો એકાદ સરકાર મંડળી લોકનાટ્ય મંડળી કેમ નહીં? આ પ્રશ્નો પણ ગંભીરપણે વિચારવા યોગ્ય છે

મને તો એ જ વિચાર આવે છે પરકમ્માનો વધુ અટક્યો માનવપ્રવાહ જોઈને કે આટઆટલાં વર્ષો પછી પણ આપણો કોઈ રાષ્ટ્રીય તહેવાર પ્રજાના પ્રત્યેક વર્ગમાં આટલો રૂઢ કેમ થયો નથી? તે અનાયાસે આવો ઉત્સાહ ચાન ક્યા કેમ લોકોમાં પ્રગટાવતો નથી? આ જીવતા તહેવારોમાં છે એવું પ્રાણતત્ત્વ રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં કેમ ક્યુ ખૂટે છે? એ ક્યારે પૂરાશે?

ગુલાબજળ છાંટનારો

આ—છત્ર પ્રસંગે ભેગી થયેલ નાનકડી રસિકમંડળીમાં એક ભાઈ ગુલાબજળ છાંટી રહ્યા હતા. ગુલાબજળ જેમ આસપાસ બેઠેલા ભાઈઓ પર ઊડતું તેમ ખુદ તેમના પર પણ થોડા છાંટા ઊડ્યા કરતા. સરવાળે થયું એવું કે બીજા કોઈ સજ્જન પર છંટાયું હોય તેના કરતા છેવટે, વધારેમાં વધારે ગુલાબજળ, છાંટનાર પર જ ઊડ્યું હવે એ ભાઈ બીજું કંઈ કામ કરતા હતા તે છોડીને ગુલાબજળ છાંટવા આવેલા એટલે કપડાં બહુ ચોખ્ખાં નહીં એટલે ગુલાબજળ છાંટીને તે ફરી ઘરમાં ગયા અને નવાં કપડાં બદલીને ફરી મંડળીમાં આવીને બેઠા, ત્યારે તેમનાં કપડાં પર ગુલાબજળનું એક ટીપું પણ ન હતું

આ પ્રસંગ એમ સૂચવે છે કે જે બીજા પર સુવાસ છાંટે છે, તેનો લાભ, સરવાળે સૌથી વધારે લાભ, તે છાંટનારને જ મળે છે, કોઈને માટે કોઈ સારું કામ કરવું કોઈની ઉન્નતિ માટે કોઈ સારું કામ કરવું એ પણ ગુલાબજળ છાંટવા જેવું જ કામ છે એમાં એ કાર્ય કરનારના કશા સીધા પ્રયાસ વિના પણ તેની પોતાની પણ ઉન્નતિ આપોઆપ જ થાય છે પણ પેલા છાંટનારે ગુલાબજળ છાંટતી વખતે જ યોગ્ય કપડાં નહેરી રાખ્યાં હોત તો, તે કપડાં બદલતાં ગુલાબજળની લહાણથી સર્વથા વંચિત રહી ગયો તેમ, વંચિત રહી જાત નહીં

આ પ્રસંગ એમ સૂચવે છે કે, આપણે જાહેર સેવકનું કોઈ કામચલાઉ પદ ધારણ કરી કોઈની ઉન્નતિ માટે કંઈક કરીએ, અને પછી તે પદ દૂર કરી દુન્યવી રીતે પોતપોતાના ધંધામાં ગૂંચવાઈ જઈએ તો, પેલા કપડાં બદલનાર ગુલાબજળ છાંટનાર પેઠે જ, સુવાસથી વંચિત રહી જઈએ

સાધુનો કે સંતનો વેશ બદલાતો નથી, તે કેમ, તેનો જવાબ ઉપરના દાખલામાંથી આપણને સાંપડી રહે છે બીજા પર સુવાસ છાંટનારો, કપડાં બદલે છે ત્યારે પોતે જ એનાથી વંચિત રહી જાય છે, પણ કપડાં નથી બદલવાનાં હોતાં ત્યારે વધારેમાં વધારે સુવાસનો ભાગીદાર તે જ થાય છે —અ

આરામચન્દ્ર લાટે અમારા ગામમાં સારા, ચતુર વૃદ્ધ માણસ હતા. જ્યારે એ વાત કરવા બેસતા ત્યારે કલાકો સુધી વાત ચાલ્યા જ કરે વળી એમાં સાંભળનારને રસ તો એવો પડે કે ચાલતી વાતે વચમાં ઊઠવાનું મન જ થાય નહીં.

પોતાની આવી લોકપ્રિયતાનો કશો જ લાભ ન ઉઠાવવો એ નરી બેવકૂફી કહેવાય એવો એમનો સિદ્ધાંત હતો. ઘર આંગણેની જગ્યામાં બેઠાં બેઠાં રસ્તે આવતાં-જતાં લોકોમાંથી કોઈને પણ બોલાવીને પોતાનું કામ સોંપી દેતા.

'મોરેશ્વર! જરા આવો તો, ભાઈ ક્યાં જાવ છો?'

'જરા કાગળ-પેન્સિલ ખરીદવા જાઉં છું.'

'તો એમ કરો, કાગદીની દુકાનથી થોડેક દૂર ટપાલ ઑફિસ છે. ત્યાંથી મારે માટે એક રૂપિયાનાં પત્તાં-પાકિટ લેતા આવજો. અને પૈસા મારી પાસેથી લઈ લેજો.'

થોડેક દૂર એટલે બે ફર્લાંગ દૂર. મોરેશ્વર પાસે સમય ઓછો હતો પણ ના કહેવાની એનામાં હિમ્મત ન હતી. પત્તાં-પાકિટ લઈ આવ્યો. ચાર વખત માગ્યા પછી એને રૂપિયો મળી ગયો. લાટેજીનું ઘર છોડીને બીજે રસ્તેથી થઈને જો જઈ શકાતું હોત તો ક્યારે ય બીજો રસ્તો જ પસંદ કરત. પણ કચેરી ગલીથી બજારે જવાનો બીજો રસ્તો જ ન હતો.

કોઈ માણસ બજારે જઈને શાકભાજી ખરીદી લાવે તો ચન્દ્રજી પોતાના લોભને રોકી શકતા નહીં. 'નિંબુભાઈ, એ નિંબુભાઈ! બજારથી શું લઈ આવ્યા?'

'ખાસ કંઈ નહીં, ચન્દ્રજી! ઘરને માટે શાક અને કોથમીર લઈ આવ્યો છું.'

'કેટલા પૈસા પડ્યા?'

'બે આના'

'તો એમ કરો, શાક કોથમીર મને આપી દો. અને લો આ બે આના. તમે તો જુવાન છો ફરી બજારે જઈને શાક ખરીદી આવો એમ છે.'

નિંબુભાઈએ હજી શરમ છોડી નો'તી અંદરથી, એટલે માની ગયા. ચન્દ્રજીને ત્યાં શાક મૂકી એ ફરી બજારે ગયા. ધીરે ધીરે ગામમાં, ચન્દ્રજીના આવા સ્વભાવની ચર્ચા થવા લાગી.

એક દિવસ નિંબુભાઈના મિત્ર બંડુ તાત્યા ઝોળીમાં વેંગણાં લઈને પસાર થતા હતા. ચન્દ્રજીએ એમને જોતાં જ આદરથી નમસ્કાર કર્યો.

'ચંદ્રજી મઝામાં છો, ને?' બંડુ તાત્યાએ સામો વિવેક કર્યો.

ચન્દ્રજીએ પ્રસન્ન થઈને પૂછ્યું: 'બંડુ નાના, આ ઝોળીમાં શું લઈ જાવ છો?'

'બે આનાનાં વેંગણ. આજે બજારમાં વેંગણ ગાડું ભરીને આવ્યાં છે.'

'તો એમ કરો, લો આ બે આના. વેંગણ મારે ત્યાં મૂકી જાવો. આજે ક્યાંય જવાનું મન નથી થતું. તમે તો જુવાન છો. ફરી બજારે એક આંટો મારી આવશો તમારે તો સહેલું છે.'

'હા, ચન્દ્રજી, તમારી વાત સાચી છે.' બંડુ તાત્યાએ ઘરમાં જઈને શાકની ટોપલીમાં જઈને વેંગણ ઠાલવી દીધાં અને બે આના લઈને ફરી બજારે ગયા. મનમાં કહેવા લાગ્યા: 'એક શાક ખરીદવા દસ દુકાને રખડવું પડે છે. સારું નરસું જોવું પડે છે. કિમ્મત ઓછી કરાવવા કેટલીય રકઝક કરવી પડે છે, એટલી મહેનતે કરેલો સોદો આરામપસંદ ચંદ્રજી મફતમાં પડાવી લે છે. આજે ઠીક બોધપાઠ મળી જશે.'

બીજે દિવસે ચન્દ્રજીના ઘર આગળથી પસાર થતા બંડુ નાનાએ ફરિયાદ સાંભળી: 'બંડુ નાના કાલનાં તમારાં વેંગણ સાવ સડેલાં હતાં.'

બંડુ નાનાએ અત્યંત ગંભીર ભાવે કહ્યું: 'એમ! હા, હોય પણ ખરાં. એટલે તો બે આનામાં આટલાં બધાં વેંગણ મળ્યાં હતાં!' એટલું કહીને બંડુ નાના ઝડપથી આગળ ચાલ્યા ગયા.

થોડા દિવસ પછી કચેરી ગલીના જુવાનોની વાત ચીતમાં સાંભળવા મળ્યું કે 'ચન્દ્રજી હવે સુધરી ગયા છે. સાંજે ખરીદી માટે પોતે જ બજારે જાય છે. બંડુ નાનાની બલિહારી છે!'

(મંગેશ પટવાર)

ગ્રામદાનને અંગે સર્વોદય સમાજ રચનાના મહત્ત્વના અંગ રૂપ આદર્શ ગામડાની કલ્પનાને મૂર્ત કરવાનો અવસર આવ્યો છે, ત્યારે ખરેખર સર્વોદય સમાજ રચના માટે કંઈ પણ કરવા માગે છે એવા નિષ્ઠાવાન રચનાત્મક કાર્યકરે એ ગ્રામદાની ગામમાં વહેલી તકે દૃઢ આસને બેસી જવાની જરૂર છે.

તે સાથે ભૂદાન પ્રવૃત્તિ ચાલકોએ તંત્ર વિશે ચોખ્ખી સ્પષ્ટતા કરી દેવી જોઈએ. સરકારી તંત્ર સાથે અસહકાર કરવાની સલાહ આજ સુધી કોઈએ આપી નથી, તે છતાં વર્તમાન લોકશાહી સરકારી તંત્રની ટીકાઓ તો થતી જ રહે છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે ભૂદાન કાર્યકર્તાઓ સરકારી તંત્રનો ઇનકાર કરે છે. પણ સ્વીકાર કરે છે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો યે પ્રગટ નથી. ગ્રામદાની ગામમાં એ કોના કાર્યકરે ગ્રામપ્રજા અને સરકાર વચ્ચે જરૂર પડે ત્યારે જ ભલે, પણ કડી બનવું કે નહીં? સરકાર પર આધાર ભલે ન રાખવો, પણ સ્વાભાવિકપણે ગ્રામપ્રજા અને સરકારી તંત્ર વચ્ચે જે અનિવાર્ય સંબંધો છે તે બાબતમાં ગ્રામસેવકની કંઈક ફરજ તો ખરી ને? તો એ શી? તે બધું સ્પષ્ટ થઈ જવું જોઈએ.

ભૂદાન માટે કેટલાકોએ જીવનદાન આપ્યાં છે. એમનું ભૂદાન પ્રચાર માટે જ જીવન ખર્ચવું એવું નથી, તે જો કોઈ એક ગ્રામદાની ગામમાં બેસી જાય અને આદર્શ ગ્રામનો નમૂનો તૈયાર કરી શકે તો ભૂદાન પ્રવૃત્તિની તે સાધારણ સેવા ન હોય. એ કાર્ય ધીરજ અને લાંબો સમય માગી લે છે, એ તો દેખીતું જ છે.

આ જગત અતંત્ર નથી. કુદરતનાં કાર્યો પણ અતંત્રીય નથી. માનવી કાર્યો પણ કોઈ તંત્ર વિના ચાલતાં નથી. પછી તેને અવ્યવસ્થાનું નામ આપો, અથવા સારી અને ઇચ્છનીય, અનિવાર્ય વ્યવસ્થાનું નામ આપો એટલે તંત્રમુક્તિનો નિરાશ કાર્યકરને કદી ય દ્વિધામાં ન નાખે એ પ્રમાણે પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ થવો ઘટે.

જ્યાં સુધી ગ્રામદાની ગામડામાં મિશનની ભાવનાવાળો નિષ્ઠાવાન કાર્યકર ચોક્કસ કાર્યક્રમ લઈને દૃઢ આસને સ્થિર ન થાય, સર્વોદય સમાજરચના માટે આવશ્યક એવી ભાવના, વ્યવસ્થા તે પેદા ન કરે, તંત્ર અને પ્રજા વચ્ચે સમન્વયની કડી ન બને ત્યાં સુધી તે ગામડું બાપુની કલ્પનાનું ગ્રામોદ્યોગ પ્રધાન સ્વાવલંબી ગામડાનું રૂપ લેશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. જ્યારે હેતુ તો એ જ હોવો જોઈએ. ભારતની મોટાભાગની વસ્તી ગામડામાં વસે છે ગ્રામદાની ગામડું જો સર્વોદય સમાજરચનાનો નમૂનો ન બને તો એવો સમાજ માત્ર વિચાર પ્રચાર અને દાનથી જ બને તે શક્ય નથી.

ભેંસનું ધ્યાન

એક બ્રહ્મચારીએ આચાર્ય પાસે જઈને પૂછ્યું. ‘ધ્યાન કેવી રીતે લાગે?’

ગુરુએ કહ્યું: ‘ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર.’

બ્રહ્મચારીએ કહ્યું: ‘મહારાજ હું તો મંદબુદ્ધિ છું ધ્યાનની કોઈ સરળ રીત બતાવો.’

ગુરુએ કહ્યું: ‘સારું, સહેલી રીત બતાવું, ઝાડની નીચે કૃષ્ણની મૂર્તિ રાખો, તેની સામે આસન માંડી બેસાને એની સામે જોતો રહે.’

શિષ્યે ફરી કહ્યું ‘ગુરુજી, આસન લગાવું છું તો મારા હાથ પગ દુખવા લાગે છે.’

‘ત્યારે એમ કર, તારા પિતાનું ધ્યાન ધર.’ ગુરુજીએ સાવ સરળ માર્ગ બતાવ્યો.

‘પણ, પિતાજીનો તો મને ડર લાગે છે. કેમકે એ મને મારતા હતા.’ શિષ્યે લાચારી દર્શાવી.

અંતે ગુરુજીએ પૂછ્યું કે, ‘ત્યારે, તને શું ગમે છે?’

‘ગુરુજી, મને ભેંસ બહુ ગમે છે.’ શિષ્યે કહ્યું.

‘ત્યારે, એનું ધ્યાન ધર.’ ગુરુજીએ આદેશ આપ્યો.

શિષ્યે કુટિરમાં બેસીને ભેંસનું ધ્યાન ધરવા માંડ્યું. એમ કરતાં ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા.

ગુરુએ કુટિરની બહાર ઊભા રહી શિષ્યને કહ્યું કે, ‘હવે બહાર આવ.’

‘ગુરુદેવ, હું શી રીતે બહાર નીકળું? મારું શરીર વધી ગયું છે અને માથે મોટાં શિંગડાં ઊગ્યાં છે.’

ગુરુદેવ સમજી ગયા કે શિષ્યને ધ્યાન લાગી ગયું છે, અને એ પોતાને ભેંસ સમજી બેઠો છે એમણે કહ્યું, ‘એમ હોય તો હવે તું મુરલીધર શ્રી કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર, તારાં શિંગડાં ગાયબ થઈ જશે.’

શિષ્યને હવે તો ધ્યાનનો અનુભવ થઈ ગયો હોય, એણે શ્રી કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું અને થોડી વારે કુટિરમાંથી બહાર આવ્યા. —સ્વામી શિવાનંદ

*

[ગાંધીવિચારદર્શનને અનોખી લેખમાળા ✲ લેખાંક ૧૧ મો]

'જેમ જેમ આપણી બુદ્ધિ અને આપણા હૃદયનો વિકાસ થાય તેમ તેમ શબ્દો વાક્યો વગેરેના અર્થનો વિકાસ પણ થવો જોઈએ અને થયા કરે છે જ્યાં જેઓ અર્થને મર્યાદિત કરી મૂકે છે તેની આસપાસ દિવાલ ચણી લે છે, ત્યાં લોકોનું પતન થયા વગર રહેતું જ નથી અર્થકારણ અને અર્થ એ બન્નેનો વિકાસ સાથે સાથે થાય છે " (ધ. પા ૩૪૦)

ગાંધીજીનું આ કથન તેમના દર્શન નવસર્જન અને શાસ્ત્રોના રૂઢ શબ્દોના તેમણે કરેલા નવા પ્રતિપાદનને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે આપણે જોયું કે સત્ય અને અહિંસા જેવા શબ્દોમાં નવા પ્રાણ અને નવા અર્થ પૂરાતા તેમાંથી તેમની ફિલસૂફીનો જન્મ થયો. અર્થકાર અને અર્થનો વિકાસ થતાં સત્યાગ્રહ સર્વોદયાદિ નવસર્જનો દુનિયાને પ્રાપ્ત થયાં એ જ રીતે શાસ્ત્રોના અર્થમાં શાસ્ત્ર શબ્દોના અર્થમાં રૂઢ શબ્દોના અર્થમાં સત્ય અને અહિંસાની તેમની ગરણી લગાડીને નવા અર્થ પૂર્યા તેમને નવી ચમક આપી. અને જરૂર પડી ત્યાં તેમાં ક્રાંતિકારી અર્થપલટો પણ લાવી શક્યા આ બધું કરવામાં તમણે જણાવ્યું છે તેમ અર્થની સાથે અર્થકારનો પણ વિકાસ થતો ગયો. ગાંધીજીના જીવનવિકાસની સાથે જ આ નવા અર્થો સ્ફુટ થતા ગયા

ખરી કસોટી.—તેઓ કદી શાસ્ત્રાર્થ કરવા બેઠા નથી છતાં પોતાની વિચારસરણી શાસ્ત્રીય છે અને શાસ્ત્રોના સાચા અર્થને અનુકૂળ છે એમ બતાવવા ગીતાદિનું નવું અર્થપ્રતિપાદન પણ કર્યું છે શાસ્ત્રોને ઘણા વખતની વાણી તેમને ભણી ગઈ હતી ' શાસ્ત્રો વાચવાની સમજવાની—ચાવી મને હાથ લાગી છે કે જે શાસ્ત્રવચન સત્યના અહિંસાના બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી' (ધ પા ૧૮) આ રીતે શાસ્ત્ર બુદ્ધિવિરોધી નથી પણ બુદ્ધિ પર પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહીને તેમણે શાસ્ત્રને શાસ્ત્રીયતા અર્પી અને તેમને આજના વિજ્ઞાનની રીતિની કસોટીએ ચડાવ્યાં પરંતુ બુદ્ધિ પણ છેવટનો નિર્ણય આપનારી નથી તેની એક કસોટી સત્યાદિ છે અને બીજી અંતઃકરણનો અવાજ છે અહીં જે બુદ્ધિની વાત છે તે શુદ્ધ સત્યશોધકની બુદ્ધિની છે શુદ્ધ બુદ્ધિ કરતાં ય એક મહાન કસોટી અંતઃકરણના અવાજની છે 'પરંતુ કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેમાં અંતઃકરણનો અવાજ કોઈ પણ પ્રયત્ન અર્થ કરતાં ચડી જાય છે (ધ. પા. ૧૧૩) શુદ્ધ હૃદયનો અંતરઅવાજ શુદ્ધ બુદ્ધ અને સત્યાદિની કસોટીમાંથી પસાર થાય જ અને એવો અવાજ કટોકટીના પ્રસંગે નિર્ણાયક નીવડે છે ગાંધીજીના જીવનમાં હરિજન ઉપવાસ જેવા પ્રસંગે અંતરના અવાજ મુજબ ચાલવામાં જ સાચો માર્ગ મળવાનો તેમને એકથી વધુ વાર અનુભવ થયેલો

નવું અર્થપ્રતિપાદન—શાસ્ત્રોના અર્થ કરવામાં સંસ્કારની અને અનુભવની આવશ્યકતા છે શૂદ્રને વેદનો અભ્યાસ ન હોય એ વાક્ય સર્વથા ખોટું નથી શૂદ્ર એટલે અસંસ્કારી મૂર્ખ અજ્ઞાની વેદાદિનો અભ્યાસ કરી તેનો અનર્થ કરે—એટલે શાસ્ત્રોનો અર્થ કરનાર યમાદિનું પાલન કરનાર હોવા જોઈએ—શાસ્ત્રાર્થનો બીજો નિયમ એ છે કે તેના દરેક અક્ષરને ન વળગતાં તેનો ધ્વનિ તપાસવો તેનું રહસ્ય જોવું " (ધ પા ૩૧૮–૩૧૯) શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળો માણસ [illegible] શુદ્ધ સંસ્કારી બનતાં શાસ્ત્રના રહસ્યને જ પકડીને સત્ય અહિંસાની કસોટીએ ચકાસી સાચો શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે સત્ય એમને મન ચેતન સત્ય હતું એટલે એમની ખરી કસોટી તો એ છે કે જે શાસ્ત્રાર્થ ચેતન વધારવાનું સમજાવે તે ખરો બાકી તેમાં કલ્પિત ભળી છે એમ ચોક્કસ સમજવું ચેતન જ માણસના બધા કાર્યોની ખરી કસોટી છે અને ગાંધીજીએ એ કસોટી વડે જ બધું માપવાનું રાખ્યું એટલે તેઓ સાચો શાસ્ત્રાર્થ કરી શક્યા શાસ્ત્રોના અર્થ કરી શક્યા અને જૂના શબ્દોનું નવું અને ખરું અર્થપ્રતિપાદન કરી શક્યા

ગીતામાંથી અહિંસા: ગીતાને સત્ય અહિંસા કે ચેતનાની આ કસોટીએ ચડાવીને તેઓ તેમાંથી અહિંસાનો અર્થ તારવી શક્યા ગીતાનો ધ્વનિ અહિંસા છે એવું પ્રતિપાદન તેમણે 'અનાસક્તિયોગ'માં કર્યું પણ તેનો સમ્બન્ધ ઉપર કહ્યો તે જ છે ચેતનનો ક્ષય કરે તેવું વચન તે શાસ્ત્રવચન નથી ચેતનાની વૃદ્ધિ કર

એ જ તેનું કથન હોય ગીતાનો આ જ ધ્વનિ છે અને તેથી શાસ્ત્રીઓના વિરોધ છતાં તેની આ ગુરુચાવી લગાડીને ગાંધીજીએ બોધક ગીતામાંથી અહિંસાને ઘટાવી

ગીતા અને અનાસક્તિ ગીતામાંથી તારવેલી અનાસક્તિ પણ નવો અર્થ ધારણ કરે છે ક્રિયામાનમાં ઓતપ્રોત એવી એમની આ અનાસક્તિ ક્રિયાની એક પદ્ધતિ છે અને તે કર્મફળત્યાગમય કર્મનો પ્રાણ છે સામાન્ય માણસ જેમ આસક્તિથી તંગ બનીને કામ કરે છે અને ધનાદિના મોહમાં સપડાય છે તેમ યોગી જન અનાસક્તિથી તાટસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને મુક્ત બની દરક્ષણે કામ કરે છે આવા કર્મયોગીના શરીરમનાદિ ખૂબ કર્મવ્યવસાયી હોવા છતાં તાણથી મુક્ત રહે છે અને હમેશ પ્રભુ તરફી શકે છે આનું વર્ણન ગીતામાં દર્શન યથાર્થ કરે છે —સ્વસ્થ શાન્તિવાન્ત સમાપ્તિબ્યાસ્ (પા દ્વિ પા સ ૪૭) ગાંધીજીની અનાસક્તિનું આ આમેહૂબ વર્ણન છે એમાં પ્રયત્નની શિથિલતા છતાં પ્રબળ પ્રયત્ન હોય અને તેની સાથે અનંત સત્યનું સતત અનુસંધાન હોય ક્રિયામાં આસક્ત બની રહે અને સાથે જ અંતરના અનંત ચૈતન્ય સાથે આ માનુસ મેળ કરનારી બની રહે ગાંધીજીને આનો સ્વાનુભવ હતો અને તેથી તેમના અનાસક્ત કર્મ આપ્તસ બધા ફળ છોડી દેવા સત્યના સાગરમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક લગાવ નાખી મોતી શોધવામાં તેમને સફળતા મળી તેનું કારણ તેમની અનાસક્ત કર્મ કરવાની કુશળતા છે

પરિવર્તન છતાં એનું એક એવું રૂપ છે જેને સ્વરૂપ કહી તે રૂપ છે એમ પણ જોઈ શકીએ છીએ તેથી તે સત્ય પણ છે તેથી તેને સત્યાસત્ય કહો તો મને અડચણ નથી એથી મને અનેકાંતવાદી કે સ્યાદ્વાદી માનવામાં આવે તો બાધ નથી માત્ર સ્યાદ્વાદ હું જે રીતે ઓળખું છું તે રીતે માનનારો છું પંડિતો મનાવવા ઇચ્છે છે તેમ કદાચ નહીં જ (ધ પા ૧૧૬)

સ્યાદ્વાદનો અર્થ—સ્યાદ્વાદનો અર્થ સામાન્યત એવો કરી દેખાડાય છે કે સૌ સૌની દૃષ્ટિએ સૌ સાચા અને તેથી સત્યની ખોજ ખૂબ કઠિન બની રહી સૌ પોતપોતાની રીતે સાચા તો મનમાં સ્વતંત્ર સત્ય શું? કોણ કહે? આવા અનિશ્ચિત વલણમાંથી ઢીલાશ જન્મી અનિશ્ચિતતા પેદા થઈ અને સત્યના પાયા જ હચમચી ગયા ગાંધીજીએ કરેલો સ્યાદ્વાદનો અર્થ સમાધાનને અપનાવે છે છતાં સાથે જ સમજાવે છે કે બધાના માનેલા સત્યોની વચ્ચે પણ સ્વતંત્ર સત્ય રહેલું જ છે અને તેને પામવાને સૌએ પ્રયત્ન કરવાનો છે, આગ્રહ રાખવાનો છે એવો પ્રામાણિક પ્રયત્ન અને આગ્રહ કરતાં સમાધાન કરવું પડે તો કરવું પડે એ સમાધાન સત્યની શોધને માટે કરેલી તાત્કાલિક સંધિ જેવું હોય એવી સંધિ કરીને પણ પ્રયત્ન તો સ્વતંત્ર સત્યને પ્રાપ્ત જ કરવાનો હોય જેમાં શુદ્ધ સત્યની વધુ નજીક હોય તે સત્યને ખાતર અહિંસાનો માર્ગ અપનાવી, તપ કરી મંથન કરી સત્યને વધુ પામે અને પામેલું સત્ય બીજાને સમજાવે આ જ સાચો સક્રિય સ્યાદ્વાદ આ દૃષ્ટિએ સ્યાદ્વાદ એટલે વ્યાપક સત્યમાં રહેલ એકત્વ અને તેમાં રહેલી મધ્યસ્થતાનો સમન્વય આવી સાપેક્ષતાને આ જૈન સિદ્ધાંતોનો ટેકો છે

દર્શન

૧૪. હરિ-દર્શન

[૧૦૧]

જ્ઞાનદેવને ઈશ્વરનો સગુણ સાક્ષાત્કાર પ્રથમ વાર થયો
તે પ્રસંગનું વર્ણન કરી રહ્યો છુ.
સૌ સંતોને સાથે લઈને, ઈશ્વર મને મળવા આવ્યા છે
સંત સમાગમને કારણે જ મને આટલો આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો.
દિક્કાળમાથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા ભેદો ભલે હવે ભૂસાઈ ગયા.
ભૂતકાળમા હવે એક હરિ સિવાય કંઈ પણ બાકી રહ્યુ નથી
બધી બુદ્ધિ શક્તિથી એને જાણીએ અને બધી વાદશક્તિથી એને વખાણીએ
એ સિવાય હવે બીજું કામ જ નથી

[૧૦૨]

આજનો દિવસ નિ સંશય સુવર્ણમય છે
કેમકે, આજે ધર્મ મેઘરૂપ સમાધિના અમૃતની વર્ષા થઈ રહી છે
ભક્તવત્સલ ઉપાસ્ય દેવ ઈંટ પર ઊભા છે
એ જ હૃદયના ગર્ભગૃહમાં દર્શન દઈ રહ્યા છે
અને એ જ વ્યાપક વિશ્વ રૂપમા પ્રગટ થયા છે
આવી ત્રિવિધ પ્રતીતિ ભેગી થયા પછી હવે કઈ કૃપાની અપેક્ષા કરુ !

[૧૦૩]

નિવૃત્તિનાથે જોતામા એક નાનકડું જ પણ આત્મ રક્ષાનું બીજ નાખ્યું છે.
એમાથી એક જીવનવ્યાપી ઉપાસનાની વેલ અંકુરીત થઈને આકાશમા ચઢી.
જોતજોતામા વિવિધ વિચારરૂપ અસંખ્ય ફૂલ ખીલ્યા.
~ દના ચૂટે જ, આજના નવા લાગે છે
એ વિચાર-પુષ્પોને મનનના માળખામા ગૂંથવાનુ-
જ્ઞાનદેવ કહે છે કે–મને સદ્ભાગ્ય મળ્યું.
એવી સુંદર માળા બનાવી જ્ઞાનદેવે એ ઉત્તરીય, ભગવાનને સમર્પણ કર્યું".

[૧૦૪]

ક્યા ગૂંથાયેલું રહે છે જીવ ભ્રમરનું ચિત્ત ?
સુખાનુભવની ભીડાશમા !
પરંતુ અમને તો સગુણ ઈશ્વરના દર્શન થયા છે,
એમા બધા સુખો ઢાળી શકાય છે. અને તે એમ જ માનો કે, આનંદનું પ્રત્યક્ષ રૂપ જ છે.
યોગીઓને એ સુખ પોતાની ધ્યાનાવસ્થામા, બ્રહ્મરંધ્રમા મળે છે.
તે જ એમને સાકાર મૂર્તિના ચિંતનથી ત્રણે લોકમા જોવા મળે છે.
પછી જ્યારે એવી અનુભતિ થાય છે કે અમારી એ સગુણ મૂર્તિ, અને અમે પોતે, અને આ વિશ્વ–ત્રણે એકરૂપ છીએ, તો મન કેવળ મતવાલું થઈ જાય છે

[૧૦૫]

નિર્ગુણનો ખાટલો ઢાળ્યો છે
એના પર સગુણની શય્યા પાથરી છે.
એ શય્યા પર સાકાર મૂર્તિ સૂતી છે.
આવું છે વિશ્વનુ સ્વરૂપ.
મારું મન–તે મૂર્તના ધ્યાનમા રમી ગયુ છે
આખ–તેના દર્શનમા.
ના, એનું દર્શન જ અમારી આખોમા રમી ગયુ છે.
અંત કરણની ચાર દિવાલોમા ચિંતનનું મંદિર,
અંદર જીવનનો ગર્ભાગાર.
અને એની ય અંદર પેલી મૂર્તિ.
આવો છે આ નિત્યાનંદ.
વિશુદ્ધ વૃત્તિ શૂન્યતા એ વૈકુંઠની તરફ જનારી વાટ છે, જેનો જ્ઞાનદેવ નિત્ય યાત્રી છે.
અને એટલે એ હમેશા વૈકુંઠમા જ રહે છ

[૧૦૬]

આત્મ, પ્રકાશરૂપ

પરંતુ બધો પ્રકાશ દેહરૂપી પડદાથી આચ્છાદિત!
આ હતી અમારી જીવદશા
પરંતુ ઉપાસના મૂર્તિના ચિંતનથી એ દશા હવે
બિલકુલ બદલાઈ ગઈ છે
દેહ તો આત્માની જ્યોતિ પ્રગટ કરનારો દીવો જ
બની ગયો છે
એ દીવાના પ્રકાશમાં આસપાસ નજર નાખો
તો બધે દીવા જ દીવા દેખાઈ રહ્યા છે
સૌના દેહ—જાણે કે આત્મજ્યોતિથી ઝગતા દીવા
પછી ધ્યાન શેનું કરશો?
કર્યા વિના એ થઈ જ રહ્યું છે
નિરાકાર વસ્તુ આકારમાં લુપ્ત થઈ હતી
પણ હવે તે જ આકારમાં પ્રકટ થઈ છે
હવે રજનું સૂર્યનો અસ્ત થયો
અને 'સુવર્ણ' કણનો ઉદય થયો
એક કૃષ્ણમૂર્તિના ચિંતને આખી સૃષ્ટિ કૃષ્ણમય
કરી નાખી
જગતમાં સર્વત્ર જ્યારે એક જ વસ્તુ થઈ જાય છે
ત્યારે ચિત્ત ગમે ત્યાં ભટકે, તો પણ એકાગ્રતા
જ છે
ચિત્ત સ્થિર કરીને ધ્યાન ધરે તો યે એ જ એકાગ્રતા
અને ચિત્તને વિસર્જન કરે તો યે તે જ એકાગ્રતા
એટલે થતાં બધો ભય ચાલ્યો ગયો
કિબહુના! ભયનો યે ભય જતો રહ્યો
એટલે હવે પહેલાની પેઠે ડરવામાં બેશક, વાંધો
નથી
સાધક અવસ્થામાં જે ભયોનું ઔચિત્ય હતું તેને
સિદ્ધ અવસ્થામાં પણ જો સાચવી લીધું —તો શો
વાંધો છે?

[૧૦૭]

જાગૃતિમાં ક્યાંક ચરણધ્વનિ સાંભળું છું
લાગે છે—આંગણામાં, કોણ બોલ્યું હશે?
જોવા જાઉં છું, તો આંગણું વૃંદાવન હોય છે,
અને માણસ હોય છે શ્રીકૃષ્ણ
સ્વપ્નમાં એ જ એક મૂર્તિના ચિત્રો હાલતા
દેખાય છે
સમજી જાઉં છું કે ચિત્તમાં હવે કોઈ બીજી વસ્તુની
પ્રીતિ રહી નથી
ઊંઘ આવે છે તો એવી ઘેરી કે બધી અનુભૂતિ
કૃષ્ણમય થઈ ગઈ ન હોય!
ગમે તે કરો જાગતો જ નથી
'જ્ઞાનદેવ' 'જ્ઞાનદેવ' કહી લોકો પોકારે છે
પરંતુ સાંભળે છે કોણ?
એટલા માટે છેવટે વિઠ્ઠલ નામની ગર્જના કરે છે
ત્યારે જ્ઞાનદેવ જાગે છે
જ્ઞાનદેવની હાલત વર્ણવવા જેવી નથી

[૧૦૮]

હે કૃષ્ણ!
કોટિ કોટિ ચન્દ્રોની સૌમ્ય પ્રેમમય કાંતિ તારા
ભાલપ્રદેશ પર હું જોઈ રહ્યો છું
પ્રસન્નતાથી હસતું એ તારું મુખ
તારા એ નિર્લિપ્ત નિર્મળ નેત્ર,
મારી આંખોથી કદી ઓઝલ થતાં નથી
પરંતુ તે છતાં ય એટલાથી મને સંતોષ નથી થતો
હવે મારે તારી ચેષ્ટા જોવી છે
હું ચાહું છું કે હરેક ક્ષણે તું મારી સાથે પ્રેમા
લાપ કરી રહ્યો છે,
ચિંતનકાળનું દર્શન પર્યાપ્ત નથી
સક્રિય અને બોલતું દર્શન જોઈએ.
એટલું જ કહ્યું કે ત્યાં જ્ઞાનદેવના લાડની પૂર્તિ
કરનારા શ્રી કૃષ્ણ પોતાના હાથ હલાવવા લાગ્યા

૧૫ યોગીઓ માટે દુર્લભ

[૧૦૯]

તમારા ચરણ મેં નીરખ્યા
મારું મન શાંત થયું
હવે હું સુખથી આ દેહમાં રહી શકું છું
કાગળ દેહમાં રહેવા છતાં પણ, હું મારા સ્થળે
હોઈશ
અને ભગવાનના ગીત ગાતો રહીશ
મારા બધા સગાઓ—એ સંતોના મેળામાં છે
ભગવાનના સોગંદ છે કે હવે ભવિષ્યમાં હું પ્રાણ
ત્યાગની વાત કદી નહીં કરું

સત્યની અદ્ભુત શક્તિ

રામનારાયણ ના. પાઠક

કોઈ એક સમયે કાશીમા રાજા બ્રહ્મદત્ત રાજ્ય કરતો હતો તે મહાવિદ્વાન, રાજ્યનીતિ નિપુણ, પ્રજાવત્સલ અને ધર્મી હતો. પણ કોણ જાણે કેમ પૂર્વજન્મના સસ્કારે, કે વશ વારસામા મળેલી ટેવોને લીધે કે મિત્રમંડળના સહવાસથી, ગમે તે કારણે તેનામા એક મહા ભયંકર કુટેવ પેસી ગઈ હતી અને તેને લીધે તે પોતે, રાજ્યકુટુંબ અને પ્રજાવર્ગ સૌ અસ્વસ્થ અને ભારે દુખી હતા એક વાર એ વસ્તુની અવધિ આવી રહી.

નગરજનોએ આવી રાજમહેલને ઘેરો ઘાલ્યો. નગર પ્રજાવતના મુખીએ રાજાને પોતાને મળવાની આગ્રહ ભરી માગણી કરી

પ્રાત કાળનો સમય હતો સૂર્યોદયને હજી વાર હતી. રાજા પાછલી રાતે પોઢેલો હજી ભર નિદ્રામા પોઢ્યો હતો મહામહેનતે એ જાગ્યા ઉંઘભરી આખે એ ઝરૂખામા આવ્યો અને ભાર અવાજે પૂછ્યુ "કેમ તમે લોકો અત્યારમા શા માટે અહીં આવ્યા છો?"

'અમારી એક મોટી ગભીર ફરિયાદ છે"

'તેને માટે કચેરીમા આવજો'

"કચેરીમા નહીં અમારે અત્યારે જ ફરિયાદ કરવાની છે અને તેનો ફેસલો કરવો છે" મોટા અવાજે સાથે પ્રજાસમૂહે ગર્જના કરી

રાજા ડરી ગયો મુખી તથા બે આગેવાનોને અદર બોલાવી પૂછ્યુ 'શી ફરિયાદ છે?"

"જુઓ નગરમા રોજ એક માણસની હત્યા થાય છે ખબર નથી પડતી કોઈ રાક્ષસ આવે છે કે હિંસક જાનવર પણ સવાર પડ્યા પહેલા કોઈ ને કોઈ માણસનો ઘાત થયો જ હોય છે"

'ઠીક છે હુ તપાસ કરાવીશ"

'તપાસ નહીં અત્યારે જ એ ઘાતકને પકડી લાવી અમને સુપરત કરો"

એટલામા સેનાપતિ આવી પહોચ્યા તેણે બધી રગ જાણી લીધી એ ભારે કુશળ અને પ્રજાહિતચિંતક હતો પ્રજાનો તેના ઉપર ભારે વિશ્વાસ હતો એણે આખી પરિસ્થિતિ પરખી લીધી અને પ્રજાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'મારી ઉપર ભરોસો રાખો આવતી કાલે સવાર પહેલા હુ ઘાતકને પકડી લાવી હાજર કરીશ"

અને લોકો આનદના પોકાર કરતા વિખરાયા. સેનાપતિ રાજાને નમન કરી ચાલ્યો ગયો

એ દિવસે રાત એણે પોતાના હોશિયાર જાસૂસોની નગરમા જાળ આખા શહેરમા બિછાવી દીધી.

બરાબર મધરાતને સુમારે એક ગલીમા ધડાકો થયો, તરત જ કારમી ચીસ સભળાઈ અને એક માણસ બીજા માણસના શરીરમા છરી ભોકતો દેખાયો સઘળા જાસૂસ ત્યા દોડી ગયા અને મારનારને પાછળથી પકડી લીધો સેનાપતિ પાસે તેને રજૂ કર્યો

સેનાપતિએ એને જોતાવેત ઓળખ્યો અને તેના આશ્ચર્ય અને દુ ખનો પાર ન રહ્યો. રાજાનો મુખ્ય રસોયો રસોઈ નીચે મોઢે સામે ઊભો હતો

"રસોઈયા! તું આ કાળા કામો કરી શકે એ મારા માન્યામા આવતુ નથી" સેનાપતિ દર્દભર્યા અવાજે બોલ્યા "શા માટે આ ધધો તું કરે છે? સાચુ કહી દેજે, તો ગુનો માફ છે નહિતર હમણા જ માથુ ધડથી જુદું થશે"

"મહારાજ, કહેતા મારી જીભ ઉપડતી નથી. પણ આ કામ હુ મારે માટે કરતો નથી"

"બસ સમજી ગયો. પણ તારે હમણા જ મારી સાથે આવવાનુ છે અને રાજાની સામે આ વસ્તુ કબૂલ કરવાની છે એ જ તારું પ્રાયશ્ચિત" આમ કહી રસોઈયાને લઈ સેનાપતિ રાજમહેલે આવ્યા

રાજાને ઊંઘમાથી જગાડી સેનાપતિએ રસોઈયાને સામે ઊભો રાખ્યો અને પૂછ્યુ "જુઓ મહારાજ, આ બધુ કરપાપ તમે આચરી રહ્યા છો!"

રાજા નીચુ જોઈ ગયા એની આખો ભીની થઈ

'એનુ એક જ પ્રાયશ્ચિત છે આજથી આ વસ્તુ છોડી દો"

"આજથી એ નહી બને બીજુ જે કહો તે કરવા તૈયાર છુ."

'તો આ નગર છોડી ચાલ્યા જાઓ.'

રાજાને મનુષ્યમાસ ભક્ષણની આદત પડી હતી પહેલા તો જે કોઈને દેહાન્ત શિક્ષા થતી તેનુ માસ મગાવી તે જમતો પણ રોજ એવી શિક્ષાથી દેહાતદડ પામેલ ન મળે તો એને હરામ ચસકો લાગ્યો. મનુષ્યમાસ દાઢે વળગ્યુ

એક વાર કોઈ વાતનો હરામ ચસકો લાગે પછી લાખ વાતે ય તે છૂટતો નથી. જેમ છોકરા ખૂટ્યા તેમ વધુ વગડે પછી રસક પાસે એ છૂપી રીતે માણસને મરાવી માંસ ખાવા લાગ્યો. પરિણામે પ્રજામાં હાહાકાર વર્ત્યો અને આખરે તેને રાજ્ય છોડી નાસી જવું પડ્યું.

જંગલમાં થઈને જતા આવતા મુસાફરોને આંતરીને રાજા મારી ખાવા લાગ્યો. પછી તો એની ભૂખ વધી. ચોરી છૂપીથી થતું કામ મનની ભૂખ બહુ વધારે. એ અંકુશ ખોઈ જતાં જ એ વૃત્તિ બેફામ બની અને રાજા તથા રસક જે હાથ પડે તેને મારી ખાવા લાગ્યા. આમ પાસના પ્રદેશમાં આ વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ અને સમય જતાં એ માર્ગ ઉજ્જડ બની ગયો. એટલે તેમને ભારે મુશ્કેલી પડવા લાગી. આખરે રાજાને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. બીજી કોઈ વસ્તુથી તેની ભૂખ શમતી ન હતી. ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા થયા એટલે એણે રસકને જ મારી ખાધો. પછી તો એકલો રાક્ષસની જેમ દૂર દૂર ગામોએ જઈ માણસ મારી લાવી એ વૃક્ષ નીચે ઝૂંપડી કરી રહેવા લાગ્યો.

એક વાર એક ગામેથી દોડતાં આવતાં તેના પગમાં ખેરનું કાંટું વાગ્યું. ઘણા વખત સુધી બ્રહ્મરાક્ષસ એ પીડાથી ઝાડ નીચે પડી રહ્યો. એણે અનેક દેવતાઓની માનતા કરી, આખરે એણે યમદેવતાને આરાધન કરી કહ્યું કે, "જો હું આમાંથી સાજો થઈશ તો એક સો રાજકુમાર તમને ભેટ ધરીશ."

એક જ જગ્યાએ લાંબો સમય પડી રહ્યો અને જાતજાતની વનસ્પતિઓ લગાડ્યા કરી, માંસ ભક્ષણ ન કરી શક્યો તેને કારણે એનો ઘા રુઝાયો અને એ સાજો થયો.

બસ યમદેવની કૃપાથી જ પોતે સાજો થયો છે. જીવ તેણે માંદગીમાંથી બચ્યો એમ માની તેણે એક પછી એક રાજકુમારોને ઝપટમાં લેવા માંડ્યા. રાજકુમારને પકડી લાવી તેની હથેળીમાં કાણું પાડી તેમાં વડવાઈ પરોવી વડની ડાળે તેને લટકાવવાનું શરૂ કર્યું. પાંચ, પંદર, પચીસ, પચાસ એમ કરતાં નવ્વાણું રાજકુમારો એકઠા થયા. હવે એક રાજકુમાર મળે એટલે તેનો યજ્ઞ શરૂ થાય અને તેની માનતા પૂરી થાય.

વૈશાલીનો રાજકુમાર સુતસોમ એક બાકી રહી જતો હતો. બ્રહ્મદત્તની નજર બહાર એ નહોતો. પણ વૈશાલીના પાદરમાંથી એ પસાર થઈ જતો પણ એનો જીવ સુતસોમને પકડતાં અચકાતો હતો.

જ્યારે એ પોતે તક્ષશિલાના ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરતો ત્યારે સુતસોમ તેની સાથે હતો અને સુતસોમે તેની ખૂબ સંભાળ લીધી હતી. વળી તેને અભ્યાસમાં સહાય કરેલી. એ એનો પરમમિત્ર અને હિતૈષી હતો. એટલે એને પકડતાં એનું મન માનતું ન હતું.

એકવાર રાતે બ્રહ્મરાક્ષસ સૂતો હતો ત્યાં એને સ્વપ્ન આવ્યું. દેવતા જાણે એના કાનમાં કંઈક કહી રહેલ છે, ધ્યાન દઈને એણે સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો. ચોખ્ખો અવાજ સંભળાયો: 'પોતાને પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ હોય તેને જ યજ્ઞમાં પ્રથમ હોમવી જોઈએ. વહાલામાં વહાલી વસ્તુના બલિદાનથી જ દેવતા પ્રસન્ન થાય છે. સુતસોમ તારો મિત્ર છે. તને તેના તરફ મમતા છે માટે તું એને પકડતો નથી. એટલે તારો યજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે.'

બસ, એ જ જોઈતું હતું તે મળી ગયું. એ સવાર પડતાં જ ઊપડ્યો અને વૈશાલીને પાદર એક સુંદર સરોવર હતું. તેના બાગમાં એક જૂના ઝાડવા પાછળ સંતાયો. રાત પડી એટલે એ નિર્ભય બન્યો. એણે વિચાર કર્યો: સુતસોમ પ્રાતઃકાળ થતાં જ આ સરોવરમાં સ્નાન કરવા આવશે. આજે પુષ્ય નક્ષત્રનો યોગ હોવાથી વહેલો બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં જ આવવો જોઈએ. બ્રહ્મદત્ત પોતે ખગોળશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હતો. બરાબર સમય થતાં જ એ સરોવરમાં પેઠો અને કમળ દંડ નીચે મુખ બહાર રાખી સંતાઈ રહ્યો.

સુતસોમ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે રથ હતો, વાહન અને દરબારીઓ હતા. એને રસ્તા ઉપર રાખી પોતે સ્નાન માટે સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો.

જેવો સુતસોમ સરોવરમાં પ્રવેશ્યો તેવો જ બ્રહ્મરાક્ષસ બહાર નીકળ્યો અને તેને પકડી, પીઠ ઉપર ચડાવી નાઠો. એ બૂમ ન પાડે માટે મોં પર હાથ દબાવી રાખ્યો. સુતસોમે શાંતિથી કહ્યું: "ભાઈ, તેં મને ભલે પકડ્યો, પણ મારી એક વિનંતિ છે. મારે મોઢે હાથ દબાવવાની જરૂર નથી. હું નાસીશ નહીં. મને નવાઈ તો એ લાગતી હતી કે તેં આજસુધી મને પકડ્યો કેમ નહીં."

આટલી વારમાં તો એ દૂર બાગને બીજે છેડે પહોંચી પરોવી ગયો હતો. સહેજ થાક ખાવા નીચે ઉતારી નિર્ભયપણે સ્વસ્થતાથી ઊભી રહેલા સુતસોમ સામે એ જોઈ રહ્યો.

'હવે તને જવા દઉં એટલો હું મૂર્ખ નથી."

'ભાઈ મે તને વિદ્યા ભણાવી છે, તને સાચવ્યો છે, એ ઉપકાર યાદ કરાવી મારે એક માગણી કરવાની છે"

"બોલ, ઝટ મારે ઊતવળ છે"

"રસ્તામા આવતા મને એક યાચક બ્રાહ્મણ મળ્યો હતો એ ચાર શ્લોક મારે માટે બનાવી લાવ્યો છે કઈક દક્ષિણાની આશાથી એ આવ્યો છે મે તેને રાજમહેલે મોકલ્યો અને હુ સ્નાન કરીને આવુ છુ, એમ કહેતુ છે એ બિચારો રાહ જોઈ નિરાશ થશે એના શ્લોક સાભળી, દક્ષિણા આપી હુ પાછો આવી જઈશ"

સાચો માણસ સાચા દિલથી વાત કરે છે ત્યારે સામો માણસ ગમે તેવો હોય તોપણ એને સાચુ લાગે છે, વિશ્વાસ બેસે છે બ્રહ્મરાક્ષસ થયા છતા વિશ્વાસુપણુ હજી ગયુ ન હતુ સુતસોમને ભારે વિશ્વાસથી એણે જવા દીધો અને પોતે બાજુમા એક વૃક્ષ નીચે લપાઈને બેઠો

થોડી વારે સુતસોમ ઉતાવળો ચાલતો ત્યા આવી પહોચ્યો સુતસોમની સચ્ચાઈ જોઈને બ્રહ્મરાક્ષસને આનદ થયો અને તે વહાલથી એને ભેટી પડ્યો પછી બોલ્યો તને તારા માતપિતાએ રોક્યો નહી?

એ લોકો મને રોકી શક્યા નહી સત્યપાલન એ દુનિયાના સર્વ સબધોથી ચડિયાતુ છે"

ઠીક હવે મને વાત કર પેલા બ્રાહ્મણે તને ક્યા શ્લોકો કહ્યા? મે ઘણા વખતથી સસ્કૃત ભાષા સાભળી નથી અને તારે મુખથી એ સાભળવામા મને બહુ મજા આવશે"

સુતસોમે સુરીલા કઠે આરોહ અવરોહ સાથ ચારે ગાથાઓ ગાઈ સભળાવી

'હવે તેનો અર્થ કર

સુતસોમે અર્થ કરી બતાવ્યા

સુતસોમ આ ગાથાઓ સાભળીને મને બહુ જ આનદ થયો મને ચાર ગાથાઓ સભળાવી તેના બદલામા તુ ચાર વરદાન માગ"

તુ વરદાન આપી શકીશ?"

કેમ તને શકા છે? ભલે હુ મનુષ્યમાસ ખાઉ છુ એ આદત મને છૂટતી નથી પણ આપેલા વરદાન આપવાની શક્તિ મારામા છે'

'તો પહેલુ વરદાન એ માગુ છુ કે આ બધા રાજકુમારોને તુ છોડી દે"

'તથાસ્તુ હવે બીજુ માગ.'

બીજુ, એ રાજકુમારોને પોતપોતાને ઘેર પહોચાડી આવ"

"તથાસ્તુ હવે ત્રીજુ માગ"

'તને નીરોગી અને સ્વસ્થ એક સો વર્ષ સુધી નીરખુ.

"તથાસ્તુ. આમા તો તે મારુ જ હિત વિચાર્યુ હવે ચોથુ વરદાન માગી લે"

"તારા જેવા સત્યવાન, શૂરા, વિદ્વાન, માણસનુ જીવન ધૂળ મેળવનાર આ ટેવ તુ છોડી દે"

આ સાભળતા જ બ્રહ્મદત્તનો ચહેરો પડી ગયો એની કળાઓ સકેલાઈ ગઈ એનુ તેજ ઝાખુ પડ્યુ ત્યાગ શક્તિ ઓસરતા જ એની સારમાણસાઈ ચાલી ગઈ હીનો થેશ થઈ ગયો સુતસોમે આ જોયુ અને બોલ્યો "મે તને નહોતુ કહ્યુ કે તુ વચન પાળી નહી શકે"

"વચન પાળવા તૈયાર છુ પણ કઈક બીજુ માગ આ વસ્તુ વિના હુ જીવી નહી શકુ"

"તો તારુ વચન ગયુ'

'ના વચન ન જાય તુ બીજુ માગ.'

"માગુ તો એ જ તુ એ જ મને આપ ભાઈ, ઢીલો ન પડ તારા જેવો સત્યનિષ્ઠ, શૂરો, ધર્મિષ્ઠ આમ નિર્બળ બને તે કેવુ? ખખેરી નાખ નિર્બળતા" આમ કહેતા સુતસોમ પાસે આવ્યો અને હેતથી બ્રહ્મદત્તને ખભે હાથ મૂક્યો ભાવથી એની દૃષ્ટિમા દૃષ્ટિ મેળવી ઊભો રહ્યો સત્યની અદ્ભુત શક્તિનુ મિલન થતા જ હૃદયનો ગંદવાડ ધોવાઈ ગયુ, એનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો ત્યાગ શક્તિનુ તેજ પ્રગટી નીકળ્યુ અને તેણે હાથ ઊચો કરીને કહ્યુ 'જા આજથી એ પણ છોડ્યુ"

સુતસોમ પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યો

બન્ને જણ એના સ્થાન પર આવ્યા રાજકુમારોને તેમના સ્થાને પહોચાડ્યા સુતસોમ પ્રથમ પોતાના રાજ્યમા આવ્યો માતપિતાને મળ્યો અને પછી બ્રહ્મદત્તને લઈ તેના રાજ્યમા ગયો તેનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો તેને જાણ થતા જ એ ગાજતે વાજતે સામે આવ્યો નગરજનો સામે આવ્યા આનદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો સુતસોમની સત્યનિષ્ઠાથી સમગ્ર જીવનનુ પરિવર્તન થતા બ્રહ્મદત્તનુ જીવન સન્માર્ગે વળ્યુ અને લોકો એની વાત ચોરે અને ચૌટે કરતા સત્યપાલનમા વધુ જાગ્રત અને તત્પર બન્યા

સુતસોમ એ બુદ્ધના પૂર્વજન્મના જ એક બોધિસત્ત્વ હતા અને તેમણે સત્યપારમિતા સિદ્ધ કરી

લખુ છુ ત્યારે તો મને ક્યારે ય વિચાર આવતો નથી કે હુ શા માટે લખુ છુ

એ વિચાર તો ક્યારેક અનકારી આવે છે

લખતી વખત તો જે લખતો હોઉં તેના જ વિચાર આવે છે, અને તેથી જ ત લખાણ હુ લખી શકુ છુ

માણસ ખાય છ ત્યારે ભૂખનો વિચાર નથી કરતો ભાજનનો વિચાર કરે છ

ક્યારેક મન મૂગા રહેવુ જ ગમે છ શા માટે—હુ નથી જાણતો પણ કોણે કહ્યુ કે , ત્યારે મૌન જ હોઉ છ ? ત્યારે ત્યારે ય મન સાથે વાતો કરતા હ ઉં છ —મૌન એટલે મન સાથે વાત માત્ર મન જ સાભળે એવી વાત લખતા પહેલા કે લખતી વખતે હુ મોટે ભાગે મૂગા થઈ જાઉં છુ શા માટે? વાત કરવા માટે? કોની સાથે? મનની સાથે સાથે સાથે વાચકો સાથે પણ

માત્ર મૌન ધારુ છુ ત્યારે માત્ર મન સાથે વાત કર છુ લખતી વખતે મનની સાથે ને ત સાથે વાચકો સાથે વાત કરુ છુ

શા માટે વાત કરુ છુ !

ક્યારેક અમસ્તા સમય ગાળવા પણ માણસ વાત કરે છ કોઈ વાર કોઈ ખાસ હેતુસર વાત કરે છે કોઈ વાર કોઈને કશુ ચોક્કસ કહેવાનુ હોય ત્યારે વાત કરે છે આ લખાણનુ પણ એવુ જ લાગે છે

ટોળ ટ્ટા કરવા જેમ માણસ વાત કરે છે તેમ લખાણ પણ કલમ ટ્ટા કરવા લખ છે કો વાર વ કસ હેતુસર લખે છે કોઈ વાર એને ભારપૂર્વક કશુ કહેવાનુ હોય છે માટે લખે છે

કોઈ વાત આપણે કોઈને કહ્યા વિના રહી નથી શકતા તેમ કોઈ વાત લેખક લખ્યા વિના રહી શકતા નથી

પણ માનસના તેમ જ લેખકના જીવનમાં એવા પ્રસગો હરરોજ નથી આવતા અને છતા માનવ રોજરોજ—આખો દિવસ બોલે છે તેમ કેટલાક લેખકો રોજરોજ આખો દિવસ લખે છે!

દિવસમા ગભીરપણે કહેવાનુ આછુ જ હોય છ કહેવા જેવુ ઓછુ હોય છે ઘણા દિવસ સુધી યાદ રહી જાય એવુ આછુ બોલીએ છીએ લેખનનુ પણ એવુ જ બને છે

કેટલાક માણસને વાત કરનારું કોઈ હોતુ નથી તો તે મૂઝાઈ જાય છે કેટલાકને કશુ લખવાનુ નથી હોતુ ત્યારે તે મૂઝાઈ જાય છે

માણસને હૃદયનો ભાર હળવો કરવો છે માટે મૂઝાય છે અને લેખકનુ પણ એવુ જ છે

ઘ ના વડિલને ઘરમા આવનાર પ્રત્યેક સાથે થોડા શબ્દો ત બોલવા જ પડે છે, ઔપચારિક પણ પીઢ લેખકને પણ એમ બધા વિષય પર ઘણી વાર ઔપચારિક પણ લખવુ જ પડે છે

કેટલાકને જેમ બધા વિષય પર બોલવાનો અધિકાર છે તમ કેટલાકને બધા વિષય પર લખવાનો અધિકાર હોવાનુ જણાય છે

વકીલો પૈસા લઈને ઘણુ બોલે છે કેટલાક લેખકો પણ પૈસા લઈને ઘણુ લખે છે

વકીલને પોતાના તરફથી કશુ કહેવાનુ હોતુ નથી, અને છતા અસીલની તરફથી તે ઘણુ ઘણુ બોલે છે, તેમ અવા લેખકને તો કશુ લખવાનુ નથી પણ જેમ વકીલને બોલતા આવડે છે તમ લેખકને લખતા આવડે છે માટે અને આ લખવાના પૈસા મળે છે તેથી લખે છે

કેટલાકો વાતચીતમા વાણીના ઘા કર્યા કરે છે, તો કેટલાક લેખકો પણ કલમના ઘા લખતા લખતા કર્યે જ જાય છે

કેટલાકનો સ્વર મીઠો આનદી હોય છે, શાતા આપનારો હોય છે તમ કોઈ લેખકની ર ની—જે એના લેખનનો સ્વર છે—પણ એવી જ હોય છે

કેટલાક માણસો આકરા પ્રસગે પણ વાણીની મીઠપ જાળવી રાખ છે કેટલાક લેખકો પણ એના વિષયને ખેડતા પણ એવી જ મીઠપ દાખવે છે

કેટલાક નકામા નકામા ચિડાયા જ કરે છે, કેટલાક લેખકો પરસ્તનો વિરવ આલેખતા બેઠા હોય ત્યારે ય અણગમા કરતા કે ચિડાતા હોય છે

માણસ શા માટે બોલે છે?—એના કારણો અનેક છ, તમ લખકો શા માટે લખે છે—એના કારણો પણ એવા જ અનેક છે

પણ જેટલા બોલનારા છે એટલા સાભળનારા છ ખરા? બોલનારામા જે વૈવિધ્ય છે એવી સાભળનારા

આમા છા નથી કેમ નથી? દરેકનુ ખરુ બોલવુ હેતુ વિનાનુ હોય છે એક જ હેતુ હોય છે કે બસ બોલવુ પણ એમ તો માહ મહિનામા ગાજવીજ થૈ કયા નથી વરસતુ? નાણીના એના માનવા રોજ રોજ વરસી જ જાય છે

તો લેખનના માનવા પૈ કયા રોજરોજ ને ટાણે કટાણે નથી વરસતા?

સારુ કહેવુ પણ કેટલાકને તે સારુ હોવાને કારણે નથી ગમતુ તેમ, સારુ લખાણ પણ ઘણાને તે સારુ હોવાને જ કારણે નથી ગમતુ

કેટલાકને જવાબદારીની વાતો નથી ગમતી, પણ ગપ્પા જ ગમે છે તેમ માનવજીવનની જવાબદારીનુ ભાન કરાવતા ને તે માટે આદેશ દેતા લખાણો પણ ઘણાને નથી ગમતા

છોકરા ન માને છતા વડીલો તેમના હિત માટે શિખામણના બોલ કહ્યા જ કરે છે તેમ કેટલાક લેખકો એવુ સાહિત્ય પીરસતા જ રહે છે

કેટલાક સારી વાતની—સારા શબ્દોની—જેમ અવગણના થાય છે તેમ સારા સાહિત્યની પણ અવગણના થાય છે

કેટલાક વિચારી વિચારીને શબ્દો તાગી તાગીને બોલે છે કેટલાક વિના વિચારે બોલ્યા જ કરે છે, તેમ કેટલાક વિચારપૂર્વક જ લખે છે અને ઘણા વિચાર વિના જ લખ્યે જાય છે

કેટલાકને બોલવાનુ હોય છે માટે જ બોલે છે કેટલાકને લખવાનુ હોય છે માટે જ લખે છે

કેટલાકને બોલતા આવડે છે માટે બોલે છે તેમ કેટલાકને લખતા આવડે છે માટે જ લખે છે

બોલવાની કળા છે તેમ લેખનની પણ કળા છે અને જે કળાપૂર્ણ છે તે આકર્ષક છે

સાદી વાત પણ કેટલાક કલાત્મક રીતે કહે છે તેમ કેટલાક લેખકો એવી સાદી વાત પણ કલાત્મક રીતે રજૂ કરીને વાચકોને આકર્ષે છે

માણસ બોલે છે વધારે ગાય છે ઓછુ લેખકોમાં ય લખે છે ઘણુ ગાય છે—કવે છે ઓછા

પણ જેમ ઘણા શબ્દો વીસરાઈ જાય છે પણ સંગ સેની દિવસો સુધી ગાન રહીને મનમા ગુજ્યા કરે છે તેમ કવિતાની કોઈ પંક્તિ કે બાર દિવસો સુધી મનમા ગુજ્યા કરે છે

ખોરાક દરરોજ લઈએ છીએ, પ્રસાદ ક્યારેક ગમે ખોરાક પેટે રોજ મળે છે પણ પ્રસાદ જેવી દુર્લભ

મૌન રહેનારો બોલનારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિચારોના વિપુલ પી, પીને તે બોલવાનુ બળ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ જે ઓછુ લખે છે, ઘણુ વાંચે છે, ઘણુ વિચારે છે તે સારુ પણ લખે છે

પૂર્વ સંસ્કારોમા આપણે માનીએ છીએ સારુ લખનારમા એવા સારા વાચનના પૂર્વ સંસ્કારો હોય તો લખાણ વિશેષ સંસ્કારી થાય છે એકતાની વાતમાં ય તે નિવિધતા લાવી શકે છે

ઈશ્વરનો અનુભવ કરનારો શ્રદ્ધાપૂર્વક બોલે છે તેમા પ્રતીતિનો રણકાર હોય છે તે પ્રભુ દર્શનો નક્કી કરે પોતાની વાત નિશ્ચિતપણે કહેશે

જેણે જોયુ છે અને હૃદયથી અનુભવ્યુ છે તેના લખાણમા દર્શનો ઓળખી કરશે એ દિલની વાત લખશે

લખવાના આટલા બધા કારણો હેતુઓ છે, પ્રકારો છે—એમાના કેટલાક મને પણ લાગુ પડે છે—માટે હુ લખુ છુ

પણ મુખ્ય કારણ આ લાગે છે—હુ ઘણા લોકોને એક સાથે મારી વાત કરી શકતો નથી, એમ કરવા જાઉ તો નિષ્ફળ નીવડુ—માટે હુ લેખન દ્વારા એકસાથે ઘણાની સાથે વાત કરુ છુ—મને ય એમા ઓછો શ્રમ પડે છે ને વાચકોને ય ઓછો શ્રમ પડે છે

મારી ફુરસદે હુ લખુ છુ અને તેમની ફુરસદે વાચકો વાચે છે અમે એકબીજાને આડે આવતા નથી

જેમને ગમે છે તેઓ જ વાચે છે એટલે અપ્રિય ગમતી વાત કહેનાર સાંભળનારના અણગમાનો ભોગ થાય છે તેમ હુ તેમના અણગમાનો ભોગ થતો નથી

મારા નાનકડા લખાણની પણ કેટલા વાચકોનો સરવાળે કેટલો બધો સમય લઉ છુ એ વિચારે મારી જવાબદારી મને સમજાય છે વાચકનો સમય બગડે તો એ મને ન ગમે તો કોઈને ના કેમ ગમે? એટલે મારે કહેવુ હોય તે જ ઓછામા ઓછા શબ્દોમા સારામા સારી રીતે મારે લખવુ જોઈએ

પોતાના મનની ગમતી પચાસ વાતો મને આપવી એ જ મારા લેખન માટેનો મોટામા મોટો પુરસ્કાર

✿

ઘરમાં અમુક ચીજ પેક બાટલી કે ટીન ડબ્બામાં આવે છે એ ચીજ પૂરી થયા પછી ગૃહિણી તે તે પાત્રોને સ્વચ્છ, સુઘડ કરીને તેમાં બીજી કોઈ ઉપયોગની ચીજો ભરે છે

જાહેરાત અને નામનો અભરખો ચીજ-વસ્તુ ઉત્પાદકોમાં એટલો બધો વધી ગયો છે કે પહેલાની જેમ લેબલ કાઢી નાખ્યા પછી સાદી કોરી શીશી કે ડબ્બો જ ડબ્બો રહે એવું નથી બનતું અને તેથી ફ્રૂટ સૉલ્ટની શીશીમાં ગરમ મસાલો કે જ્યારે તેલના ડબ્બામાં લોટ ભરાયેલો જોઈએ છીએ ત્યારે મૂળ ચીજના છાપ નામ સરનામા વાંચતાં કોઈને રમૂજ ઉત્પન્ન થાય છે

બાળકો કોઈ વાર કોઈ ખાલી પાત્રમાં રમતમાં ધૂળ કે કાંકરા ભરે છે, ત્યારે આપણે તેની સમજ વિના ગુસ્સાથી તેને બોલવા કહેવા કે કોઈક રમૂજ કરવા પ્રેરાઈએ છીએ પણ આપણે પોતે ? મોટા કેસરના ખાલી ડબ્બામાં ધૂળ તો નહીં પણ ધૂળ જેવા પદાર્થો મોટા ભરીએ છીએ એ ધ્યાન બહાર રહી જાય છે પ્રશ્ન થશે કે ત્યારે કરવું શું? કેસરના ડબ્બામાં કેસર જ ભરવું? ના ચાબુક માટે ઘોડો ન વસાવાય તેમ ચાબુક ઘરમાં પડી છે માટે કોઈને બે ચાર સપાટા મારવા કે છેવટે પોતાના જ શરીરે બે ચાર સોળ ઉઠાડવા એમાં ય ડહાપણ નથી વસ્તુ ઘરમાં નકામી પડી હોય તેનો કોઈક ઉપયોગ કરવો એ સારી વાત છે પણ ગમે તેમ ઉપયોગ કરવો એમાં નથી એટલું જ માત્ર જોવાનું તે સાથે બધું જ ખાલી થાય એટલે સંઘર્યા કરવું અને તેમાં કોઈ ને કોઈ ભર્યા કરવું એ પણ ઠીક નથી સાધારણ મારી વસ્તુ પણ વધારાની હોય તો તેનો નિકાલ કરી દઈએ. ઘર એ આખર ઘર છે ગોદામ કે ગુજરીની દુકાન તો નથી જ આજે તો ખાસ કરીને શહેરોમાં ઘરોની સંકડાશ એટલી બધી વધી છે કે આ વાત કોઈને સમજાવવી પડે એમ નથી છતાં એવા સાંકડા ઘરોમાં યે અસંખ્ય ભિન્ન ભિન્ન ચીજો ભોંયથી તે છત સુધી ખડકેલી જોઈએ છીએ

એક એવા સાંભરે છે ઘરમાં એવું જોવા મળ્યું કે ઘરનાઓએ વનસ્પતિ તેલના મોટા મોટા ડબ્બાઓમાં કડા નાખી તેની ડોલો કરી હતી પાયખાને પાણી લઈ જવાનું પાત્ર પણ એવા તેલના નાના ડબ્બાનું અને રસોડામાં તો સમભાગના સમ્યાન ડબ્બા પણ એ જ તેલના બનેર પાયગેર જેવા કરેલા અને બેસનના ડબ્બા પણ વનસ્પતિ તેલના જ! ડબ્બાઓ પરની છાપ એવી પાકી કે બધું તેલમય લાગે! એમાં કલાકારના દર્શન કરવા હોય તો થાય પણ સુરુચિના દર્શન તો દેવાળ જ મને લાગ્યું કે આ ઘરનાંને આ બધા ડબ્બા પર કોઈ એક રંગના કે જુદા જુદા રંગના ઓઇલ કલરનો એક હાથ મારી લેવાની ફુરસદ મળી હોત કે એમણે સમય કાઢ્યો હોત તો ઘરનું આખું દૃશ્ય જ કેવું ફેરવાઈ જાત! અને તેમાં સુરુચિ તો કેવી રૂડી રીતે પ્રગટ થાત!

આપણું ઘર એ કોઈ કંપનીનું જાહેરાત ઘર તો નથી જ ને? તે પણ વિચારવું ઘટે. દલાલ ડબ્બા પર ફલાણી જાહેર ખબર ન થાય ફલાણી શીશી પર વળી બીજી જ જાહેર ખબર ન થાય અને બીજે રંગીન ? પણ કહેતા હોય કે તેલ વાપરો ને ? વાપરો પાવડર વાપરો ને ધૂળ વાપરો! આપણા થોડાક આળસથી ઘરને કેવું વિચિત્ર જાહેરાતઘર કરી મૂકીએ છીએ!

એક કાળે અનાજની એટલી છત હતી કે સાધારણ સારી સ્થિતિના ઘરમાં યે આખા વર્ષનું અનાજ ભરાતું હવે તો એ સ્થિતિ રહી નથી ત્યારે અનાજ ભરવાના મોટા મોટા પીપો કોઠીઓ આદિનું શું? કેટલાક એવી ચીજો સહાયરૂપ જ કાઢી નાખે છે પણ કેટલાક વળી સંઘરી રાખે છે અને તેનો વિચિત્ર ઉપયોગ કરે છે તે પણ સારી રમૂજ પૂરી પાડે છે

કેટલાયે ઘરોમાં જૂની ઢબની મજબૂત મોટી પેટી પટારા હશે આજે તો ફર્નીચરના ઘાટ ને ડીઝાઈન બદલાઈ ગયા છે તો પણ ઘરમાં જૂની ચીજ છે તો

ત્રિકાલ

અતીત તો છે શિશુ શો અસ્પષ્ટ,
[illegible] નીરખી [illegible]!
ને ભાવિની આરત! જેની કામના
મહીં રમે આરત મનુ પ્રવૃત્ત!
કિંતુ અરે! વૃદ્ધ અમીર અનામત
નિરર્થક, ખોયો વળી જો વિલક્ષણ
હાય ના કો સુખભાવ ચેતના
ફેંકવાના મનુ વ્યર્થ કષ્ટ!

જતીન્દ્ર આચાર્ય

વાપરીએ! ફરીને, કોઈ કોઈ તો લાંબા પેટારામાં ગોદડાં ય ભરી રાખે છે! વારંવાર ખોલવાનું ન બને તેથી. તેમાં વાંદા, કંસારી જેવી જીવાત પડે અને ગોદડાં બગાડે તેની ખબર પડે ત્યારે અફસોસ થાય.

સાવ સાધારણ સ્થિતિના માણસો વળી, પારસલનાં ખોખાં લાવી તેનું જ ફરનીચર બનાવે છે. તે સિવાય તેઓ બીજું શું કરે, એમ પૂછી શકાય, તેનો જવાબ એ કે તે માટે તેના પર કશાક રંગનો પટ તો દેવો જોઈએ, જેથી તે દીઠે કઠે એવાં લાગે નહીં.

પ્રશ્ન તો એ છે કે; આપણે જે કંઈ ચીજ ઉપયોગમાં લઈએ તેમાં આપણી સુરુચિ પ્રગટ થવી જોઈએ ઘર એ કંઈ ચિત્રવિચિત્ર ચીજોની વખાર નથી, કે જાહેર ખબરનું સ્થાન નથી એટલું સ્વીકારવું જોઈએ. ઘરને શોભાવવા સામાન્ય સારી સ્થિતિના માણસો પણ અમુક ખર્ચ કર છે, તે સાથે જ વ્યવહારની કેટલીક વિચિત્રતા શોભા બગાડે છે, તે તેઓ જોઈ શકે તો કેવું સારું!

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ બે-પાંચ રૂપિયાની કીમતી ચોપડી બગડે નહીં તે માટે ન્યૂઝપ્રિન્ટ છાપાનું પડ તેના પર ચઢાવે છે' તે કાગળમાંય ક્યાંક ને ક્યાંક ધૂળ ને ઢેફાંની જાહેર ખબર છપાયેલી જ હોય છે! એક તો પાકા પૂંઠા પર, કે કાર્ડ બોર્ડ ઉપરણા પર છાપેલા ન્યૂઝપ્રિન્ટનું કવર ચઢાવીએ એ જ કેવું હસવા જેવું લાગે છે? છતાં એવું આપણે ત્યાં 'ગંભીરપણે' થતું જોઈએ છીએ, એ બુદ્ધિની બલિહારી જ કહેવાય.

સાહિત્યકાર તો સુરુચિને ઘડે છે. પણ આજ કાલ કેટલાક સાહિત્યકાર પૌરાણિક પાત્રોમાં સંસાર સુધારો, લોકશાહી રાજકારણના કહેવાતા આદર્શો આદિ ભરે છે! એમનું એ ડહાપણ પણ કેસરની ડબ્બીમાં તપખીર ભરનાર કરતાં જરા યે ઊતરતું નથી!

આમ જૂનાં પાત્રોમાં નવો સંભાર ભરવાની આદત ઠીક વ્યાપક છે. એમ કરવું હમેશાં ખોટું નથી હોતું, તેમાં જ્યારે કરકસરના ડહાપણ સાથે સુરુચિ પણ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે શોભી ઊઠે છે. એક બાજુ આપણે આપણી ને ઘરની શોભા વધારવા વધારાનો ખર્ચ કરીએ અને બીજી બાજુ થોડી કરકસર કરીને ઘરની શોભા બગાડીએ / એમાં મેળ નથી, પરસ્પરવિરોધી વાત છે.

એક બાજુ, જૂનાં પાત્રોમાં નવો સંભાર ભરવાનું ડહાપણ આપણે દાખવીએ છીએ, પણ ઉમ્મરે જરા જૂના થતા, નવી નવી ઉપયોગી વાતો, બાબતો પોતાનામાં સમાવવાનો વર્તનથી જાણે ઇન્કાર કરીએ છીએ, તે કેમ? તે યોગ્ય ખરું કે? એટલો વિચાર આપણા મનમાં આવે તો યે કેવું સારું?'

કેટલાક પદાર્થો એવા છે કે જે જૂના થતા નથી, જેમ કે સોનું. તે છતાં અમુક અમુક સમયે, તેની શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક ગણાય છે. આમ જ્ઞાન અને તે પણ સોના જેવા જ્ઞાનમાં પણ સમયે સમયે શુદ્ધિ અને સંશોધન થતા રહે એ જરૂરી છે. બાહ્ય વાતાવરણ—ભેજ, ધૂળના કણો આદિ—જેમ સુવર્ણ જેવી ધાતુ પર પણ બાહ્ય અસર કરે છે, તેમ આપણે જ્યાં હોઈએ તેની આસપાસનું વાતાવરણ પણ આપણા પર, આપણા જ્ઞાન પર અસર કરે છે, બધી જ અસરો આપણને ને આપણા જ્ઞાનને પુષ્ટ જ કરે એવું નથી હોતું, એટલે વાતાવરણની સાધકબાધક અસરો વિશે સતત જાગ્રત રહેવું અને શુદ્ધિ અને સંશોધનનો આગ્રહ રાખવો એ કાંચનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખવા જેવું જરૂરી અને ઉપયોગી પણ છે.

બધા સુવર્ણોમાં જેમ શુદ્ધ કાંચન જ વિશેષ કીમતી છે તેમ બધાં જ્ઞાનોમાં શુદ્ધ જ્ઞાન વિશેષ મૂલ્યવાન છે.

બીજી ધાતુઓ કરતાં સુવર્ણનો બાહ્ય રંગ, પ્રભા વિશેષ સુંદર હોય જ છે, પણ તેમાંથી આપણે જે કંઈ આકારો બનાવીએ છીએ તે તો એવાં સુંદર હોય છે કે તેને આપણે અલંકારો કહીએ છીએ.

તો શુદ્ધ જ્ઞાનનું કલેવર અને પ્રભા શા માટે રૂક્ષ હોય? જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ પણ સુવર્ણ પ્રભા જેવી શે ન હોય? જ્ઞાનીને શોભાવે તે જ્ઞાન વાસ્તવમાં સુવર્ણ પદાર્થ જ છે, અને જ્ઞાની અલંકાર છે.

*

"કેમ ભાઈ, શા વિચારમાં ડૂબી ગયા છો, અને તે પણ આ વહેલી સવારમાં જ?"

"વિચારમાં ડૂબી ગયો છું? અરે ભાઈ, આપણને વિચાર કરવાનો હક્ક પણ ક્યાં છે? બધું જ "સર્વ હક્ક સ્વાધીન" છે।"

"કેમ આવું બોલો છો?

ત્યારે કેવું બોલું એ કહો! જુઓને, આપણા શહેરની વસ્તી ચાર લાખની પણ શહેરનું બધું તો ચાર પાંચ માણસ જ, બીજું કોઈ કહેતા કોઈ જ, વિચારી શકતું જ નથી। તેમાંય 'સર્વ હક્ક સ્વાધીન!'

કઈ રીતે? એ તો સમજાવો!'

'શહેરની જાહેર પ્રવૃત્તિઓને જ લઈએ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ મંડળમાં કોણ છે? નાથાભાઈ, પેથાભાઈ ને અમથાભાઈ! પછી લો યુવક મંડળ તો એમાં પણ એ જ ત્રિપુટી! એમના સ્વહસ્ત સાથે યુવકોના મંડળને કશો સંબંધ હોય જ નહીં! પછી લઈએ બાળવિકાસ સમિતિ, એમાં પણ એ જ ધરખેરાઓ. એમના સિવાય બાળકોનો વિકાસ કેમ થાય કેવી રીતે થાય એ બીજાઓને સૂઝે જ કેમ? એવો વિચાર પણ બીજાના મનમાં આવે જ કેમ? ન જ આવે! જ્યાં સુધી શર્વશાઈ ન થાય પણ ને અમથાની ત્રિપુટી શહેરમાં જીવતી જાગતી હોય પછી બીજાઓ સ્વપ્નામાં ય શી રીતે બાળકોનો વિકાસ વિચારી શકે? પછી મહિલા મંડળ હોય મંડળની પાપડ પાટક સમિતિ હોય, એમાં ય પેલી ત્રિપુટી સિવાય ભૂલે ચૂકે પણ અન્ય વિચાર કરવા બેસશે જ નહીં ને! શું કામ બેસશે? એનામાં તે વળી અક્કલ હોય? નહીં જ, તો તો પેલી ત્રિપુટીના જ અસ્તિત્વને હતી નહતી કરીને આજન્મ એમના કુલ હક્ક પટે આપી રાખ્યા છે તેવું જ સંગીત મંડળ, હરિજન મકાન યોજના સોસાયટી આદિ આદિ મંડળીઓનું દફતર જ્યાં જ્યાં નજર મારી પડે — ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર નહીં ઈશ્વરી ગણો વાણી પેલી ત્રિપુટી જ દેખાય છે હવે તમે જ કહો એમણે જ્યારે આખા શહેરનો બધી જ બાબતોનો વિચાર કરવાના સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે, પછી મારાથી ભૂલેચૂકે પણ વિચાર થાય જ કેમ? અને એમ છતાં કે ઈના મનમાં એવો વિચાર ના, અવિચાર — આવે કે લાવ હું પેલી સમિતિમાં જોડું ને કંઈક નો વિચાર કરું તો પેલી ત્રિપુટી તેને ઉથલાવી પાડશે અને ક્યાં તો ગોઠવી જ દેશે!"

સાવ આવું ન કહેવાય, એમનો અનુભવ કેટલો વિશાળ! એના લાભ સમિતિઓ ને મંડળીઓને મળે ને?

આપણે કેમ માનવું કે એ અનુભવનો લાભ જ મળતો હોય, અને નુકસાન નહીં જ થતું હોય? તમે જાણો છો ને, રાવણ કેટલો બુદ્ધિશાળી અને અનુભવી હતો? તે દસ માથાળો કેમ કહેવાયો? શું તેને દશ માથાં હતાં? નારે ના. ખાઉ ખાઉ ખાઉ' એ તો દશ કહેતા બધાં કામમાં માથું મારતો એટલે એ દસ માથાળો કહેવાયો। એને અભિમાન કે આ કામ હું કરું ને પેલું પણ હું જ કરું. સર્વ કાર્ય કરવાના સર્વ હક્ક તેણે પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા હતા — તેનું શું પરિણામ આવ્યું ને તો જાણો છો ને?"

'હા એમ આ સર્વભક્ષી નાથા પેથા ને અમથા શહેરનું ભલું કરવાને નામે કોણ જાણે કેટલું ય નુકસાન કરતા હશે!'

'વાત આમ હોવા છતાં અધિકારી તો જાણે કે શ્રી જવાહરલાલજી અને એમના જેવા દેશહિતચિંતકો વાતવાતમાં કહ્યા કરે છે કે નવજુવાનોએ દરેક મંડળીમાં સ્થાન લેવું જોઈએ દરેક મંડળીમાં નવું લોહી રેડવું જોઈએ. પણ કોઈને શરીરમાં નવું લોહી દાખલ કરવું હોય તો પહેલાં બિનજરૂરી લોહીનો નંબર પહેલો તપાસે એમ આ ત્રિપુટી પણ કરે છે, નવું લોહી જૂના લોહીને મળતું આવતું નથી છતાં જો દાખલ કરે તો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય એટલે શાણી ત્રિપુટી નવું લોહી દાખલ કરતી જ નથી. અને શ્રી નહેરુજી જેવાના શબ્દો 'શબ્દો' જ રહી જાય છે ઈશ્વરા ઈશ્વરા' જ રહી જાય છે પણ એ રસ્તે તો આવવાનું હશે તો રાવણરાજ્ય જ આવશે રામ રાજ્ય લાવવું હશે તો આપણા ધર્મમાં ધરેલા 'સર્વ હક્ક સ્વાધીન'ને અહિંસક રીતે ખતમ કરવા જ જોઈશે પૂ. બાપુજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે પોતાની પત્ની સિવાય બીજી સ્ત્રીના વિચાર કરવા એ ય વ્યભિચાર છે તો જેના તેના મામલામાં માથું માર્યા કરવું તે માટે પોતાને સર્વ હક્ક સ્વાધીન હોવાનું માનવું એ પણ શું એક જાતનો વ્યભિચાર નથી।

'મને એવો વિચાર આવે છે કે હમણાં ભૂમિદાન જીવનદાન સંપત્તિદાન શ્રમદાનની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેમાં પોર્ટફોલિયો દાનની પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાની જરૂર છે કે જો કોઈ આવું કરી શકે તો સો સવાસો થી મંડી બેઠેલા બધા પોર્ટફોલિયો પડ્યા છે આમ થશે તો નવું લોહી પણ દાખલ થશે, અને ધરખેડુ જે ગડબી ગતિએ ખૂબ ધરખી ગયા જાય છે તે પણ અટકશે અને સર્વાંગનો રાહ બતાવવા માટે ખુલ્લો થશે।'

'એ તો સાચું પણ મને શંકા જાય છે કે આમ કરીને તમારે પોતાને કોઈ સમિતિમાં દાખલ થઈને મરવાભાઈ તો નથી બનવું ને?"

રાયના ભાવ રાતે વહી ગયા!

નવલચંદ શેઠની ગણત્રી મહાજનમાં થાય. ગામના દશ આગળ પડતાં મહાજનોમાયે એમનું નામ પહેલું આવે. પેઢી ઉતાર વેપાર ચાલ્યો આવે તેમ વડવાઓનું ડહાપણ, કુશળતા, ચતુરાઈ પણ એમનામાં ઊતરી આવેલાં. બાપિકો ધંધો એમણે ખંત અને કુનેહથી વધાર્યો હતો અને એમ બાપિકી મૂડીમા વધારો પણ કર્યો હતો.

દિવાળી નજીક આવી એટલે નવલચંદે ઘરમાં ચકાઈ કરાવી, ઘર રંગાવ્યું, અને પૂજાનો ઓરડો તો, સારામા સારી રીત રંગાવ્યો. એમ કરતાં ધનતેરસ આવી પહોંચી. ધનતેરસને દિવસે તો લક્ષ્મીપૂજન થાય. એમણે એ ઓરડામા વારસામા મળેલ લક્ષ્મી, વડવાઓ વાપરતા તે નાણાકોથળી વર્ષે વર્ષે જે સુવર્ણ સિક્કાઓમા વધારો થતો રહે અને અનામત રહે અને દર વર્ષે લક્ષ્મીપૂજામા તેનું પ્રથમ પૂજન થાય, એ બધું વ્યવસ્થિત મૂક્યું અને રિવાજ પ્રમાણે તેમા નવું નાણું ઉમેરી તેનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું.

પૂજાનો ઓરડો ઝગમગ ઝગમગ ઝગતા દીપકોથી પ્રકાશમાન હતો અને એમા ઈશ્વરમૂર્તિ સંમુખ વ્યવસ્થિત મૂકેલી લક્ષ્મી અહો, કેવી તો શોભતી હતી! શેઠ શેઠાણીએ જ્યારે પૂજન સમાપ્ત કરી ત્યાં નજર નાખી તો એમની આખમા આનંદના આસુ આવી ગયા એમને સંતોષ થયો કે, વડીલોએ વારસામા દીધેલી લક્ષ્મીમા અમે યથાશક્તિ વધારો કર્યો છે.

આનંદપૂર્વક કંસારનું ભોજન કરી, ઈશ્વર સ્મરણ કરી, શેઠ પથારીમાં પડ્યા.

લક્ષ્મીપૂજાની લક્ષ્મીને પૂજા પછી તરત ઉઠાવીને ક્યાય મુકાય નહીં, એ તો એમની તેમ આખો દિવસ અને રાત ખુલ્લી જ રહે. રાત્રે ઘીના દીવા સળગ્યા કરે, અને ઓરડાનું પ્રવેશ દ્વાર પણ ખુલ્લું રહે, એવો રિવાજ. ખુલ્લા ઓરડામાં લક્ષ્મી પડી હતી અને તેના પર ઝગી રહેલા ઘીના દીવાઓ સુવાસિત પ્રકાશ પાથરતા હતા.

દિવાળી નજીક એટલે શેરી-મહોલ્લામાં ક્યાં સુધી તો દારૂખાનું ફૂટયું, એટલે શેઠને ઊંઘ જરા મોડી આવી

ધન છે'

ભગવાનની ભેટ

લાગણીઓ પામવી આસાન છે,
લાગણીઓ દેવ છે ઈન્સાનની;
કિન્તુ એ મળવી અતિ મુશ્કેલ છે,
માણસાઈ ભેટ છે ભગવાનની.

અમૃત ઘાયલ

'તે હોય જ ને! આ શેઠને ત્યા તો પેઢીઓથી લક્ષ્મીનો વાસ છે. આ પણે ચારા શુકન ને શુભ દિવસ જોઈ ને નીકળ્યા તે લાભ થયા વિના રહે! હવે ધીરે ધીરે બધું સમેટવા માંડો જોએ.

જરાય અવાજ ન થાય શેઠ જાગશે તો જરા પંચાત થશે જો કે એમને તો આપણે પહોંચી વળીએ પણ હોહા થઈ પડે ને આખું ઘર જાગી જાય ને ઘણું દઈને ભાગવું પડે '

'હા, હા ખબરદાર છે '

બધા ધીરજથી ધન સમેટવા લાગ્યા તેના અત્યંત ધીમે આવતા અવાજે શેઠને ભાન કરાવી દીધું કે, બધું જવા બેઠું છે

હવે શું કરવું ? આ તો ત્રણ ચાર લાગે છે એમને પહોંચી વળાય એમ નથી, વળી તેમ કરવામાં શું વળે ? તરત અમને એક યુક્તિ સૂઝી શેઠે હળવેકથી ખોંખારો ખાઈ શેઠાણીને ધીરેથી હાક મારી કહ્યું 'સાંભળો છો કે ?'

'કેમ, અત્યારે શું છે ?' શેઠાણીએ જાગતા કહ્યું

આ બાજુ ઓરડામાં ચોરો શેઠનો સાદ સાંભળી બધું અટકાવીને મૂંગા મૂંગા સાંભળવા લાગ્યા

'જો, મને અત્યારે યાદ આવ્યું, વળી આજે ધનતેરસ, આજનો દિવસ શુભ ગણાય, એવા શુભ દિવસે લાભની વાત તને ન કહું તો કોને કહું ?'

'હેં ! એવું તે શું છે ?' શેઠાણીએ આશ્ચર્યથી, જરા ઊંચા સાદે કહ્યું

'જરા ધીમેથી બોલ કોઈ વાત સાંભળી જશે તો અમો લાભ ઓછો થઈ જશે શું તને ખબર નથી કે ભીંતને પણ કાન હોય છે ?'

'હા, હા, હવે જરા જલદી કહો ને !' શેઠાણી સાંભળવા માટે અધીરા થયા

તે સાથે તેમનો સંવાદ સાંભળતા ચોરોની અધીરાઈ પણ વધી પડી

'જો, આ વર્ષે આપણે શાખ, દર વર્ષે કરતા કેટલી બધી ભારી છે !'

'અરે ઘર પછવાડેનો આખો કોઠાર રાયથી ભરાઈ ગયો છે મને એમ કે આટલી બધી રાય આ વર્ષે કેમ લીધી હશે !'

'એ જ તો વાત છે ને ! મને અણસારો મળ્યો કે, આ વર્ષે રાયના ભાવ ઊંચા જવાના છે, એટલે મેં ભરવા માંડી પણ મને એની કલ્પના નહીં કે આટલા બધા ભાવ ઊંચે જશે !'

'હેં ! કેટલાક ઊંચા ગયા ?'

'અરે શેરના સો રૂપિયા થઈ ગયા ! અને એ ભાવે પણ લેનારાનો તોટો નથી, હું તો હજી ભાવ વધે પછી જ વેચવા કાઢીશ આ એક જ રાયના સોદામાં આપણને દસ વર્ષ જેટલી કમાણી થશે !'

'તે થાય જ ને ! હું ઓછા વ્રત તિરથ કરું છું ! પુણ્ય આડે આવ્યા વિના રહે ?'

'ના પુણ્ય નકામું જાય જ નહીં આ રાયનો સોદો પતી જાય પછી તો આપણે સજોડે ચાર ધામની જાત્રા કરવી છે '

'હા હવે કરશું જ તો !' શેઠાણીએ ગર્વથી ઉત્તર વાળ્યો

'ત્યારે હવે ભગવાનનું નામ લઈને ઊંઘી જા આ આટલું કહેવા માટે જ તને ઉઠાડી હતી દિવસે તો ધંધામાં નવરાશ ન મળે ' શેઠે કહ્યું

આ સંવાદ સાંભળીને ચોરો તો વિચારમાં પડી ગયા આ વાણિયાને મધરાતે વાત કરવાનું સૂઝ્યું તે પણ ઈશ્વરની લીલા જ કહેવાય ને ! આ રાત્રે આવવું અને આને વાત કરવાનું સૂઝવું ! નહીં તો આપણને શી ખબર પડત કે આ ઘરમાંથી મરે મર લઈ જવા જેવું શું છે ! અહીંયા કોઠારમાં ચાલો મંડો આને રાતું રાત જ ઢગના ઢગ ઉપાડી જઈએ ' -

આમ કહીને ચોરો તો કોઠારમાં ઘૂસ્યા અને માલ માંડવા લાગ્યા

કાન સરવા રાખીને બધું સાંભળતા શેઠને સંતોષ થયો કે મારી યુક્તિ સફળ થઈ છે એમણે ઈશ્વરના લાખ લાખ આશીર્વાદ માન્યા અને ચોરોના ગયા પછી પૂજાના ઓરડામાં લક્ષ્મીને જેમ ને તેમ રહેલી જોઈને તેને નમસ્કાર કરી ફરી પથારીએ આવી પોઢી ગયા

નવનચંદ સવારે ઊઠીને નિત્યકર્મો પતાવીને સીધા પોલીસ ચોકીએ ગયા અને રાતના બના

વની બધી વાત કરી અને કહ્યુ કે, 'એ ચોરો માના હવે રાય વેચવા નીકળશે, બનતા સુધી તો મારી દુકાને જ આવશે તમે તમારા માણસો મારી દુકાન આસપાસ ગોઠવી દેજો અને આવે ત્યારે પકડી લેજો '

એટલુ કહીને એ તો દુકાને આવ્યા દુકાન ખોલી રોજની પેઠે બેસી ગયા જાણે કશુ બન્યુ જ નથી, એવી રીતે શાતિથી બેઠા કોઇને કશી વાત કરી નહી શરૂઆતમા બેચાર ગ્રાહકો જુદી જુદી ચીજો ખરીદવા આવ્યા, તેમને તે તે ચીજો આપી પછી એક અજાણ્યો લાગતો માણસ આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો 'શેઠ, કરિયાણુ લઈને આવ્યા છીએ કઈ લેવુ કરવુ છે?'

લઈએ, પણ શુ લાવ્યા છો એ તો કહો '

જુઓને, છે તો ઘણુ, પણ અમારી પાસે રાય વધારે છે લેવી છે?'

'નમૂનો જોયા વિના તે લેવાની ગમ કેમ પડે?

'તો આ લો નમૂનો!' કહીને આવનારે એક નાનકડી પોટની છાડી તેમાથી રાયનો નમૂનો શેઠને આપ્યો

'હ રાય છે તો ઠીક ' નમૂનો જોઈ આખ ચમકાવતા શેઠે કહ્યુ—'પણ કેમ દેવી છે?'

તમે જ કહોને કે કેટલે લેવી છે!'

એમ નહી, માલધણી તમે છો તમે જ ભાવ કહો મને ગોઠશે તો લઈશ નહી તો રામરામ '

'શેર, હમણા તો રાયના ભાવ તેજ છે '

'એમ કે? મને તો એવી કઈ ખબર નથી '

ચોરને થયુ કે, વાણિયો પાકો છે કેવો ઠાવકો જવાબ આપે છે 'તો, તમારે રાય લેવી છે કે નહી?' તેણે જરા બેપરવાઈ બતાવતા કહ્યુ

'જો ભાઈ દુકાન નાખીને બેઠો છુ તે લીધા વિના વેચતો હોઈશ? લેવી છે, પણ ભાવ તો કહે'

'તમે લેવાની વાત તો કરો '

'જો ભાઈ, છુટક છ આને વેચુ છુ, દસ રૂપિયે મણ હોય તો જોખ, બોલ કેટલી!'

'હે! દસ રૂપિયે મણ? તમે લૂટવા બેઠા છો!'

'ત્યારે, તારી પેઠે કાળી રાતે રાય લૂટવા નીકળુ?' શેઠે સામો પ્રશ્ન કર્યો પેલાના કાન ચમક્યા ઠાવકો થઈ પૂછ્યુ 'આ તો સોદાનો સવાલ છે કાલે તમે રાયના ભાવ સો રૂપિયે શેર કહેતા હતા અને અત્યારે ચાર આના થઈ ગયા?'

'ભાઈ, રાયના એ ભાવ તો, રાતે પડી ગયા' એટલુ કહીને નજીકમા સાદા ડ્રેસમા ઊભેલ પોલીસને ઈશારો કર્યો ત્યા તો ચાર પાચ માણસો ધસી આવ્યા અને પેલા રાયવાળાને પકડી લીધો

'કેમ ભાઈ, હુ લૂટવા બેઠો છુ કે તુ લૂટવા નીકળ્યો છે?' નવનચદ શેઠે રાયવાળાને પૂછ્યુ પણ તે શો જવાબ આપે? એ તો મનમા ને મનમા સમસમી રહ્યો કે, આ વાણિયાની વાતથી ભરમાઈને આવેલી લક્ષ્મી ખોઈ અને જેલ વહોરી લીધી એના મનમા વાણિયાના આ શબ્દો ગુજી રહ્યા 'ભાઈ રાયના ભાવ તો રાતે પડી ગયા!'

અનુક્રમણિકા

૧૨ ડિસેમ્બર ૧૯૫૮

પ્રકાશક અને મુદ્રક ધીરેન ગાધી ઉપાધ્યત મુદ્રણાલય વડનગર

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન-પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તાની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે:

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે."

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારાં કેટલાક મુક્તકોમા વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'વહેંચાતુ સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવા એના ઉદાહરણો છે. 'ધ્યેછા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામા ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

"આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામા વધારે સૌન્દર્ય આવશે"

ડમરો અને તુલસી

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામા જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે:

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે....એ પણ મંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે; ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ. તે કરતાંય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નક્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમા વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે"

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમા રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક: ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવજીવનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રવાસવર્ણનમાં ગૂંથી લેવામા આવ્યા છે. મૂ. ૨૦ નયા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

માર્ગના પીપળા

સૂકી ધરતી પર થઈને એક સડક દૂર દૂર ચાલી જાય છે. રસ્તો ક્યાંય જતો નથી છતાં ઘણે ઘણે દૂર પણ જાય છે, એ બલિહારી લોકબોલીની છે. આસપાસ દૂર દૂર સુધી નહીં જેવાં ઝાંખરાં કે બાવળ દેખાય છે, બાકી તો એ જ ભૂખરા પથરા અને ભૂખરી ધરતી. પણ રસ્તાની આજુ બાજુ રસ્તાની સાથે સાથે દૂર દૂર પીપળાની હાર ચાલી જતી દેખાય છે. ક્યાંક ક્યાંક વડ છે, પણ મોટે ભાગે તો પીપળા જ દેખાય છે.

આસપાસની ધરતી તો ભર બપોરે ધખે છે. પણ વૃક્ષોના છાંયડાને કારણે રસ્તે એટલી ગરમી લાગતી નથી. મને વિચાર આવ્યો: આસપાસ ખાસ વૃક્ષો દેખાતાં નથી. અને અહીં તો હારોહાર પીપળા દૂર દૂર સુધી દેખાય છે. એમ કેમ? હા ખાસ જહેમત લઈને આ વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવ્યાં છે. બાકી અહીં પણ એ જ ઉઘાડી ને ભૂખરી ધરતી હોત. પણ બીજાં વૃક્ષો નહીં ને, આ પીપળા જ કેમ? પીપળાની તો ડાળ કાપી અને ચોમાસે જમીનમાં રોપી દીધી કે એ જામી જાય છે. પણ એક બે વર્ષ એને પાણી પાઈને જરા મોટો થવા દીધો કે પછી આ ભૂખરી ધરતીમાંથી યે એ પોતાનું પોષણ મેળવી લે છે. બીજાં વૃક્ષો તો બહુ લાલનપાલન માગે, અને તે ઓછાં પડે કે શરૂઆતમાં કરમાઈ જ જાય.

આ ભૂખરી ધરતીની જ શી વાત કરવી? જ્યાં કશો પાણી માટીનો સંભવ આપણને દેખાતો નથી એવી ભીંતમાં ય પીપળો જડ નાખે છે અને પાંગરે છે. લાડકોડ અને રિસામણા મનામણાથી એ પર છે.

મને વિચાર આવ્યો: હું આ પીપળા જેવો ખરો? મને સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો: ના, મારે આટલી સગવડ તો જોઈએ જ, આટલાં ને એવાં કપડાં ઓછામા ઓછા જોઈએ જ, આટલો પગાર તે આટલો હાથખર્ચ, આવડું ઘર ને આવડો ખોરાક જોઈએ જ! ન મળે એટલે પેલા કલમી આંબા પેઠે કરમાવા માડું! જરા હેત ઓછું પડે કે મોઢું પડી જાય.

ત્યારે આ પીપળા જેવું કોઈ હશે? હા, છે. એક બે નહીં, આ પીપળાની જેમ અનેક- આછો પાતળો રોટલો, આછાં પાતળાં કપડાં, નહીં જેવું ઘર, નહીં જેવો પગાર અને નહીં જેવો હાથખર્ચ મળ્યો કે બચ્યો લાગ્યો! કોઈએ દીધો નહીં, તો વાંધો નહીં, એમની જીવનશક્તિ તો, રસકસ વિનાની ભીંતમાં યે પીપળો ઊગીને પાંગરે છે, એમ જીવનના સાધનોના અભાવવાળા વાતાવરણમાં જન્મે છે, ત્યાંથી જ જીવનશક્તિ મેળવે છે, અને પાંગરે છે. કોઈએ હેત કર્યું તો સારી વાત છે, ન કર્યું તો એમાં વળી કરમાયે કેમ ચાલે? આવું છે એમનું. તે ભીંતમાંના પીપળા પેઠે કોઈ વાર સમાજમાં તરડ પાડે છે ખરા, પણ મોટે ભાગે તો જીવનના ધોરી માર્ગે પ્રવાસીને છાંયડો જ આપે છે. જીવનના રાજમાર્ગની ખડી ચોકી કરે છે. અને પોષણ પણ ભૂખરી ધરતીમાંથી જ મેળવી લે છે.

ભગવાનનો વાસ, કહે છે કે પીપળાનાં પાંદડાંમાં હોય છે. પીપળા વિશે ઉપરના વિચાર આવ્યા પછી મને લાગ્યું કે, ખરેખર. ભગવાન પીપળાના પાંદડાંમાં જ વસતા હોવા જોઈએ.

—અનિલ

થોડાંક ફૂલ

કીડી ભારે ખંતીલી છે. ખંત માટે તેનો દાખલો અપાય તે ખોટું નથી. પણ આપણે એ જાણવું જોઈએ કે ખોરાક ભેગો કરવાના અતિલોભમાં તે અધમુઆ જીવડાને પણ ભેગી મળી પકડે છે અને તેનું મોત બગાડે છે, ભારે કષ્ટ આપે છે. માણસની ખંતમાં આવી હિંસા ન હોય. તો જ તે ખંત કહેવાય.

પોતાને માટે, બકરી કરતાં વાઘ વધારે સાહસ કરે છે, કેમકે તેનું પેટ મોટું છે—એટલે એનું આશ્ચર્ય કે વિશેષ ઉલ્લેખ ન હોય.

સાહસ તો ધાડપાડુ પે ઓછું કરે છે? પણ તેની પ્રસંશા કોણ કરે છે? શક્તિ કઈ દિશામાં, કેટલા વેગમા, કઈ અપેક્ષાએ વહે છે તેના પર સાહસનો આધાર છે.

ફરજને જ્યારે સેવારૂપે ઓળખાવીએ છીએ ત્યારે એમા સૂક્ષ્મ પ્રકારનું અભિમાન આવી જાય છે. તેથી ઊલટું, જે સેવાને ફરજ માને છે તેનામાં નમ્રતા આવે છે અને તેને કાર્યનો ભાર લાગતો નથી.

કેટલીક ઇચ્છાઓ વરાળ જેવી છે, તેને પ્રગટ કરવી હોય તો શાંત કરવી જોઈએ, નહીં તો બંધ વાસણમા ઉકળતું પાણી ઢાકણને ફેંકીને ઊડી જાય છે તેવું થશે.

લક્ષ્મી ચચળ કહેવાય છે, એ અત્યંત ગતિશીલ છે. એની પાછળ દોડીએ તો, આપણી ગતિ એટલી નહીં હોવાથી ઝડપથી દોડ્યે જતા વાહન પાછળ દોડતી ધૂળ પેઠે જ નિષ્ફળ જઈએ—હાસીપાત્ર બનીએ.

બે હોડીઓ એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં પાસે પાસે થઈને જતી હોય છતા તેમની પ્રત્યેકની દિશા સાચી હોય છે, તેમ આપણાથી વિરૂદ્ધ દિશામાં જતાં માણસનું ને આપણું હોય, એ અસંભવિત નથી.

તુલસીનો છોડ અનેક કારણે પવિત્ર ગણાય છે. એનુ જીવન સુવાસિત અને તીનમધુર છે, તેમ મૃત્યુ ય આગવું છે. એ સુકાય છે ત્યારે ઉકરડે નથી જતો પણ મસાણે જાય છે, અને કોઈ શબની સાથે બળે છે.

તોરણ પાંદડાંનું હોય તેમ દીવાનું પણ હોય, જેવો સમય તેવી શોભા. સમયે શોભે તે કસમયે, ન યે શોભે, શોભા પણ બગાડે. આમ સમયને ઓળખે છે, દીપાવે—શોભાવે છે તે પોતે પણ શોભે છે.

દીવો તેલના અભાવથી બુઝાય તેમ વાયરાની ઝાપટથી પણ ઓલવાય—બંનેનો મેળ હોય ત્યારે તે બળે. આમ અનુકુળ વાતાવરણમાં કરેલું કામ તરત દેખાય છે. અને દીપે પણ છે. તે તો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય પણ છે. વિરૂદ્ધ વાતાવરણમા જે કાર્યની જ્યોત સતત જલતી રાખે છે. તે અસાધારણ છે અને તેથી તેમાં વીરતા અને પુરુષાર્થ પણ છે.

મનની શક્તિ જેણે જાણી નથી, બુદ્ધિનો વૈભવ જાણ્યા નથી, આતરસમૃદ્ધિને ઓળખી નથી, પદાર્થોની આતશયતા તેના અભાવની પૂર્તિ ન કરી શકે.

કાળમીંઢ સિંદુરીઆ પથ્થરને ઈશ્વરરૂપે પૂજનારો, કળા કારીગરીથી સમૃદ્ધ મંદિરની મૂર્તિને પૂજનારા કરતા ભક્તિભાવમા ઓછો નથી હોતો—પછી હબસીને તેના બાળક પ્રત્યે સાચી મમતા હોય તેમા શું આશ્ચર્ય?

વસ્તુનું મૂલ્ય તેનો લોકો આંકે તેનાથી વધારે હોય તો યે વાસ્તવમાં નથી હોતું, સાદી સુતરાઉ સાડીનું મૂલ્ય જેટલું સામાન્ય ઘરની ગૃહિણીને હોય એટલું રાણીને ન હોય. —અ.

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨-જાન્યુઆરી-૧૯૫૯] અંક ૧૧ મે

પોતાના કુટુમ્બને માટે પ્રમાણિક-
પણે તેમ જ કાંઈ પણ પ્રકારની
હિંસામાં સામેલ થયા વિના જે
કમાણી કરે છે તે આજે દેશની સેવા
કરે છે —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સરદારશ્રીનો પત્ર

સેન્ટ્રલ જેલ નાશિક રોડ
તા. ૨–૭–'૩૪

ભાઈ શ્રી,.........

તા. ૬–૬–'૩૪નો તમારો કાગળ મળ્યો હતો. તમારા ૩૮ વર્ષ પૂરાં કર્યાના જન્મદિવસે લખેલો હતો. તમે ભાગ્યશાળી છો કે જન્મદિવસ ચોક્કસ યાદ છે. મને તો, વરસ કેટના થયાં એ વિશે પણ અટકળથી જ ગપ્પું મારવું પડે છે. સોગંદ પર કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તો, 'આશરે આટલાં' એમ જ લખાવું છું. કારણ કે મારી માને પેટે પાંચ પથ્થર પડેલા. તે પત્રા કેવા નીકળશે અને શા કામમાં આવશે એનો કશો ખ્યાલ નહિ હોવાથી કોઈએ દિવસની કે વરસની કશી નોંધ કે યાદ રાખી જ નથી. પાછલું જીવન જોવામાં સાર નથી. માત્ર આગળ શું કરવું એનો વિચાર કરવા પૂરતું જ પાછળ જોવાની જરૂર પડે તો જોવું, નહિ તો આજે જ જન્મ થયો એ ગણીને જે કંઈ સારું થઈ શકે તે કરવું એના જેવું બીજું કશું સારું નથી.

બાપુ કાઠિયાવાડ આજે બે દિવસથી માંદા પડ્યા છે એટલે તમે બધા પાછા એમની પાછળ વીંટળાઈ વળ્યા હશો. હું તો લગભગ બાર મહીનાથી એમનાથી છૂટો પડ્યો છું. અને આવતી કાલે રાત્રે મારા અઢી વર્ષ અહીં પૂરાં થશે. એટલે એટલો ઘટાડો તો થયો જ ને?

આશ્રમવાસીઓ માટે બાપુ સાથે ચર્ચાના પરિણામે શું છેવટનો નિર્ણય થાય છે તે લખજો. ગુજરાતમાં જવાની તો તમને રજા પણ નથી. અને મળે તો યે ગુજરાતમાં હવે પાછલો વખત હતો તે આવતાં બહુ જ વખત લાગશે. લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન-કરવો, ભય કાઢવો અને સામા પક્ષની સતત કનડગતને પહોંચી વળવું એ સહેલું તો નથી જ. આપણો હમણાં તો આથમતો દિવસ છે. વળી પાછો ઉદય થશે ત્યારે ખરો પણ વળતા પાણીના અનુભવ પણ લેવા જેવા હોય છે.

....પાછો ગાથડાઈ પડ્યો એ તો સાંભળ્યું હશે. અનામાં નથી તે કલ્પી લઈને નકામો મોટો ભા કરી બગાડી દીધો છે. હવે શું કરવાનો છે એ તો ખબર નથી. પણ વર્ધાથી તો રજા મળી છે એમ સાંભળ્યું છે. ....ને હવે કોઈક સ્થિર સ્થળે ભણવા દેજો. તમારા રખડાટમાં છોકરાં રખડી જાય એવું ન થવું જોઈએ, નહિ તો ભવિષ્યમાં તમને ગાળ દેશે.

........ને પહેલાં બહુ લાડ લડાવેલા છે તે હવે ક્યાંથી મળે? ગાયનાં ઘી જોઈએ એ તો મોસાળમાં મળે કે સાસરે મળે, જેલમાં ક્યાંથી હોય? પણ આજ સુધી જેલ એ બેમાંથી એક સ્થાન મનાતું હતું, એ ન હોય એમ હવે ખબર પડતી જાય છે એ ઠીક છે

........ને આશ્રમમાં ક્યાં સુધી રહેવાનું પછી શું કરવાનું એ નક્કી થાય ત્યારે લખજો. એ અમદાવાદમાં છે તો ડૉ. પટેલને હાથ બતાવી આવે અને કંઈ કરવા જેવું હોય તો પૂછી આવે એ સારું છે.

તમારા સમાચાર લખતા રહેજો.

એ જ, વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ

—આપણે હાથે ભૂલ કદી થાય જ નહીં એવું માની બેસવાની ગફલતમાં આપણે ન ફસાઈએ.

—માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. પરંતુ પોતાની ભૂલો પરથી ઘટતો બોધ લઈ તેવી ભૂલો ફરી ન કરવાની શક્તિ પણ માણસને મળેલી છે.

—પૂજા કરનારો પવિત્ર હોય તો જ સાચી પૂજા થાય

ન પહોંચાડેલો પત્ર

નાતાલના દિવસ નજીક આવી રહ્યા છે. કાગળોની સંખ્યા રોજ રોજ વધતી જ જાય છે. સાંજના સમય છે. ટપાલ ઑફિસમાં લગભગ બધા કામ કરનારા ઘેરે ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ સૉર્ટર માર્ટિનને ઘેરે જવાની ઉતાવળ નથી. એ પોતાના કામમાં જ ડૂબેલો છે.

એનો નાનો પુત્ર આન્તોન ગુજરી ગયો છે ત્યારથી માર્ટિનને કશામાં રસ રહ્યો નથી. ઘેરે એની પત્ની અને એક નાની દીકરી પણ છે. પણ એમના પ્રત્યે પણ આજકાલ એ ઉદાસીન થઇ ગયા છે. જ્યારે એ જલદી ઘેરે પહોંચે છે તો એને પોતાના બાળક આન્તોનની માનનીના પદ આવે છે, તે કેવી રીતે દોડતો ચાલ્યો આવતો હતો, કેવી રીતે દરવાજે પહોંચતા જ આન્તોન દોડી આવતો હતો, અને મારી આંગળી પકડીને મને અંદર લઇ જતો હતો અને પોતાની કાલીઘેલી ભાષામાં ક્યારેક મંદિરની તો ક્યારેક બ્હેન વિરુની ફરિયાદ સંભળાવતા હતા. ઘેરે જલદી પહોંચતા જ એ બધું યાદ આવતાં હૃદય ભરાઇ આવે છે, જીવ મૂંઝાઇ જાય છે. એટલે એણે આજકાલ ઘેરે મોડા પહોંચવાનો જ નિયમ કર્યો છે.

આજે પત્રોને નોખા નોખા કરતા એની સામે એક અજબ જેવો કાગળ આવ્યો અને એ અટકી ગયા. એના પર લખ્યું હતું – 'ક્રિસમસ ફાધર સાન્તાક્લોઝ' અને સરનામું હતું – 'સ્વર્ગ.' અજબ જેવું નામ અને અજબ જેવું સરનામું! કોનો હશે આ કાગળ? કોણે મોકલ્યો? એવું વિચારી માર્ટિને કાગળ પોતાના ગજવામાં મૂકી દીધો, અને તે ફરી પોતાના કામમાં લાગી ગયા.

પરંતુ પેલો અજબ ગજબ નામ સરનામાવાળો કાગળ એની ઉત્કંઠાને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો. એટલે આજે કામ જરા વહેલું પૂરું કરી માર્ટિન બહાર આવ્યા અને એકાંત જગ્યા જોઇને ત્યાં બેસી પત્ર કાઢીને વાંચવા લાગ્યા. કાગળ વાંચતા વાંચતા એના ચહેરા પરના ભાવો બદલાતા ગયા. કાગળમાં લખ્યું હતું–

વહાલા પિતા સાન્તાક્લોઝ,

મારા તમને સાદર પ્રણામ. હું જાણું છું કે તમે પ્રત્યેક નાતાલને વખતે છોકરાઓ માટે સારા સારા રમકડાં અને મેવો રાત્રે ચુપચાપ એમના બિછાનામાં માથા આગળ મૂકી જાઓ છો. આજે હું એટલા માટે કાગળ લખી રહી છું કે આ નાતાલે મારે રમકડાંની જરૂર નથી. પરંતુ મારાં બે કામો તમારે કરવા પડશે. મને ખબર છે કે તમે જ એ કામ કરી શકશો. એટલે જ તમને પત્ર લખું છું.

મારો એક નાનો ભાઇ હતો. આન્તોન હતું એનું નામ. કહે છે કે હમણાં તરતમાં જ સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો છે. પણ જતી વખતે તે પોતાનાં રમકડાં સાથે લઇ ગયો નથી. અહીં ભૂલી ગયો છે. કહે છે કે હવે તે કદાપિ પાછો નહીં ફરે. શું તમે તેનાં રમકડાં તેને પહોંચાડી દેશો? રાત્રે હું મારા માથા નીચે બધાં રમકડાં મૂકીશ. તમે એને મારું વહાલ પહોંચાડજો અને એને કશી તકલીફ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરજો.

બીજું કામ એ છે કે જ્યારથી મારો એ ભાઇ ચાલ્યો ગયો છે ત્યારથી મારા પિતા બહુ દુઃખી રહે છે. આજકાલ એ સમયસર ઘેરે પણ આવતા નથી. અમારી સાથે વાત કરતા નથી, હસતા નથી. પહેલાં એ મારી સાથે ખૂબ હસતા રમતા હતા. મા પણ બહુ દુઃખી રહે છે. શું તમે પિતાજીને સમજાવીને એમનું દુઃખ દૂર કરશો? – જેથી એ પહેલાંની પેઠે હસવા લાગે? તમને ખબર નહીં, એમ થતાં અમને કેટલો બધો આનંદ થશે! તમે આટલાં બે કામ જરૂર કરજો. મારે બીજું કશું જોઇતું નથી. હું તમારી રાહ જોઇશ.

—તમારી પુત્રી મેરી

કાગળ પૂરો થતાં જ માર્ટિનની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. એ કાગળ એની જ પુત્રીનો હતો. તરત જ એ ઊઠીને ઘેરે ગયા અને પોતાની પુત્રી પાસે જઇને એને ચૂમીને પ્રસન્નતાથી હસ્યા – બરાબર પહેલાંની જેમ જ! [એક અંગ્રેજી વાર્તા પરથી – મંગલ પ્રભાત]

*

ઊંચેથી પડતા ધોધને નીચેનો પથ્થર કહે છે કે તું મારા પર પડીશ તો તારા ભાગ પડી જશે, તું ભાગી જઇશ.'

ધોધ કહે છે કે 'હું તો ભાંગીને પણ ફરીથી એક થઇશ પણ તું ભાંગીશ તો ફરીને એક થવાનો નથી. માટે મારા રાહમાંથી દૂર થા નહીં તો હું તને દૂર કરીશ.'

—અ

ચાચાજીની વાતો

વિમળા પટેલ

"ઘણા વર્ષો ઉપરની વાત યાદ આવે છે જ્યારે હું શાન્તિનિકેતન હતો શાન્તિનિકેતનમા શાળાની છૂટી રવિવારે નહિ પણ બુધવારે રહેતી છૂટીના દિવસે સપૂર્ણ છૂટી જેને જે કરવુ હોય તે કરે તે દિવસે તેમને રમત રમતા હોય રમવુ હોય તે રમે ઊંઘવુ હોય તે ઊંઘે જેની જે ઇચ્છા તે પ્રમાણે તે વર્તે

હુ એક ઝાડ તળે બેઠો હતો શૂન્ય મને બેઠો હતો ભગવાન જાણે મારા મનમા શના વિચારો ચાલી રહ્યા હશે! લાગે છે કે કોઈ જ વિચાર હતા નહી એમ જ બેસી રહ્યો હતો પણ એટલુ તો હતુ કે હુ કોઈ મસ્તીમા હતો એવામા એક છ સાત વર્ષનો બાળક મારી પાસે આવ્યો ઊભો રહ્યો મને એની ખબર ના પડી બાળકે મારો ખભો હલાવ્યો મને હ ઢોળ્યો બગાળીમા 'દાદા' એટલે મોટાભાઈ અર્થ થાય છે

મલ્લિક દાદા મલ્લિક દાદા શુ વિચાર કરો છો?' ત બાળકે મને પૂછ્યુ

(શાન્તિનિકેતનમા તે વખતે હુ ગૃહપિતાનુ કામ કરતો હતો)

કાંઈ નહી' મે જવાબ આપ્યો

બાળકે માન્યુ નહી સત્યાગ્રહ આદરીને તે મારી સામે બેઠો તમારે કહેવુ જ પડશે તમે શના વિચાર કરો છો?" મજાનો પૂછ્યો

હુ હાર્યો સહસા અંદરથી ભગવાનને જ પ્રશ્ન કરાયો (ભગવાન શબ્દ એટલા માટે છે કે સામે નાના બચ્ચાઓ બેઠા હતા)

હુ તને પૂછુ ? કહે જોઉ ભગવાન કોના જેવો છે?'

બાળક ચૂપ રહ્યો વિચારમા પડી ગયો પણ એકદમ બોલ્યો 'મારી બાના જેવો'

એટલામા સામે રમતા બાળકોમાથી કેટલાક બાળકો આવ્યા પાસે બેઠેલા બાળકને (ઘણુ કરીને એનુ નામ જિતેન્દ્ર હતુ) બોલાવવા લાગ્યા ચાલ જિતેન્દ્ર કેમ બેઠો છે ચાલ રમવા"

તે ગયો

હજી એમ જ હુ બેઠો હતો

ત્યા બીજા ચાર પાચ બાળકો દોડી આવ્યા

"મલ્લિક દાદા, મલ્લિક દાદા" કહેતા મને ઘેરી વળીને પાસે બેઠા એમને પણ મે એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યા 'ભગવાન ક્યા છે? કોના જેવો છે?"

કોઈએ કહ્યુ 'મારી બા જેવો છે' કોઈએ કહ્યુ 'બાપુજી જેવો છે' કોઈએ કહ્યુ 'ભાઈ જેવો છે' કોઈએ કહ્યુ 'બહેન જેવો છે' કોઈ એ તો વળી કહ્યુ 'દાદીમા જેવો છે કેમકે તે મને મારતી નથી રડુ છુ ત્યારે ખોળામા લઈ લે છે મા તો મને મારે છે"

એટલામા ક્રિકેટના મેદાનના બાળકો દોડી આવ્યા અને રમવા માટે બોલાવવા લાગ્યા રમવા જતા ન હતા તેવા બાળકોને ય પરાણે લઈ ગયા

હુ બેઠો હતો તે ઝાડ જાતીમ તના સાજનો વખત હતો સૂર્ય મારો સાક્ષી છે ઝાડ પણ સાક્ષી છે મારા હૃદયમાથી પહેલવહેલુ એક જ ગૂજન નીકળ્યુ 'પ્રભુ જી મ હુ તેરા દાસ'

મે કાંઈ જ માગ્યુ નહી માગ્યો માત્ર એનો સહવાસ એ જ ભગવાન છે એને જો બાધી રાખીએ, તો એની લીલા પામીશુ નહી આનદની સીમાના દર્શન થશે નહી ભગવાનનો સહવાસ મહત્ત્વનો છે"

"આપણી આજની પ્રાર્થના એક ઝાડ તળે છે એ ઝાડ જ આજ મારી પાસે વર્ષોજૂની ગાથા ગવરાવે છે કેમકે, તે પણ સાક્ષી છે કે વાતનો અનુભવ હુ કરુ છુ '

* * *

"ચાર વાગ્યાનો સુમાર હતો હુ જુહુ દરિયા કાંઠે આટા મારતો હતો મને લાગ્યુ કે કોઈએ મારા ખભા પર હાથ મૂક્યો છે મે પાછુ વાળીને જોયુ કોઈ વિરાટ પુરુષ મારી પાછળ ઊભો છે જાણીને હુ તેમના ચરણમા નમ્યા પછી કોઈ અંદર બેસીને પૂછી રહ્યુ ના હોય એવી દિવ્ય વાણી કાને પડી તારે ઘેર આવ્યો છુ મા, આતિથ્ય કેવી રીતે કરે છે?'

શબ્દો સાભળીને ખૂબ જ દુખ થયુ એવા વિરાટ પુરુષનુ આતિથ્ય કેવી રીતે કરવુ ? હુ મૂગો રહ્યો તેઓ અતર્ધ્યાન થઈ ગયા ક્યાથી આવ્યા ક્યા ગયા ખબર જ નથી આશીર્વાદ આપ્યા અને ગયા એ આવ્યા હતા હુ આતિથ્ય કરી ના શક્યો એટલુ યાદ છે ત્યારથી મે દરિયા સામે અને તારાઓ સામે પ્રતિજ્ઞા કરી કે બાકીનુ જે જીવન છે, તેમા મારી દૃષ્ટિ એવી રાખીશ કે જે કોઈ

મને મળે, પછી નાનો હોય કે મોટો હોય એનું દિલથી આતિથ્ય કરીશ. મારી પાસે એક જ અમૂલ્ય વસ્તુ છે કે પ્રભુએ મને જે શક્તિ આપી છે, તે મારે બધાને આપવી. ચિંતામાં સપડાઈ કોઈનું અપમાન ન થઈ જાય અને બધાંને પ્રેમ કરવો એ મનમાં હું મોટું વિચારવું અને આવું રહું જગતમાં બધાં વને છે તે એમના જ છે. જો હું એમની સાથે પ્રેમથી વર્તીશ એમનું આતિથ્ય કરીશ તો તે વખતે જે નિરાશપુરુષ નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો હતો તે, વખતે પ્રસન્ન થશે. આ અનુભવની સ્મૃતિ એ મનમાં રહી છે ને ઘણી વાર સવારે ગાતા જ એના નામમાં ગૂજી જાય છે. પહેલાં તો સવારે વૈદી જે ગીત સૂરે તે મારો હતો પણ હવે એવું નથી થતું.

બગમાં બેઠેલા પુષ્પની જેમ બાળકોનું જતન કરતા આચાર્યજી.

મહેમાનો આવ્યા હતા. એ વખતે ન ગાવાના વાર બાળપણું ન ગાવામાં વીતતું. સંગ્રામ એમને કે શાન્તિ નિકેતન મારે મન અપૂર્વ સંભારણું. મનના મંદિરના દિવાનો પર કોઈ કુશળ કલાકાર શિલ્પ કોતરકામ કર્યું ના હોય એવાં સુંદર દૃશ્ય અંકાયાં પડ્યાં જ. આનંદની ધૂનમાં મહેમાનને સાચવી લેવાનું સૂઝતું હતું. પગે ચીટકાતાં બાળકો ભણી નજર જતી ન હતી અને જતી તો હું તેમની ઉપેક્ષા કરતી. આચાર્યજી સામે જ હતા. એમની ટીનવાણી કાને પડી: "પહેલાં બચ્ચાંને સંભાળો પછી મોટાને."

હું ઝંખવાઈ ગઈ. મારી સમારી રીત પર ઘડીક ક્ષોભ થયો. ખરેખર આચાર્યજીના દિલમાં બાળકો માટે કેટલું બધું વહાલ છે!

* * *

સાધુ છતાં ય સંસારી જેવા આચાર્યજી

એક વાર આચાર્યજી અમારી શિક્ષકપત્નીના એક કુટુંબમાં ગયા. નિત્યની જેમ મેં વહાલસોયા સ્વભાવ પ્રમાણે ખાર અંતર પૂછ્યું. પૂછતાં જરા ઊંડે પડેલાં મ ન સમજાયાં પીડાતી મહેને પૂછ્યું. આચાર્યજી માટે શું કહ્યું? નિત્યની વાત થઈ પછી હવે સહન થતું નથી!

ઉપવીનો આંતરિક કેવલ આજે જ કાંઈ નથી એવી એની રીત જાય. કુશળ કલાકારની રીત આચાર્યજી જાણે એ માત્ર. જો બહેન સૌની મનોવ્યથા હોય છે એ મર્યાદામાં રહીને આપણે માનવું આવું. આશા

આજ પ્રભાતમેં કૌન આયા
આજ પ્રભાતમેં કૌન આયા

રાત અબ હી ખતમ હુઈથી
કિસીને આ કર ખટખટાયા

પૂછા તબ મૈંને અંદરસે,
કૌન મેરે ઘરકો આયા. આજ પ્રભાતમેં

'મૈં હૂં' દિયા જવાબ પ્રભૂને
તેરા મહેમાન હો કે આયા

ક્યા કરેંગે મેરી ખાતિર
પે કહકે ઉસને મુઝે શરમાયા. આજ પ્રભાતમેં

અપેક્ષાના ધારણ પણ એના પર રાખવા જીવન ઉત્સાહ માટે માનાએ બધું છ ના અનો આનંદ અને શાન્તિ હપૂરાં નહીં એમ લક્ષમાં રાખવું.

પાછળથી બહેને સાંગોપાંગે મોકલ્યા. જો વાર સામાની લાગણીઓ કેમ જાળવાય એ માટે હંમેશાં ચિંતા રાખતી. મારે એક બહેન હતી. મારા પર ખૂબ પ્રેમ રાખતી હતી. એણે મને એક ઝભ્ભો આપ્યો. મને પહેરવા કહ્યું. વિલાયતી કાપડનો ઝભ્ભો મારે પહેરવો કે કેમ? વિચાર જેવો આવ્યો, તેવો જ એ ઝભ્ભામાં ગૂંથાયેલ મારી અંતરમાં બહેનનો સૂક્ષ્મ તાર રહ્યો, એનો નજરે પડ્યો. એ તાર હતો પ્રેમનો. મેં પહેર્યો. એ જ દિવસે મારે સેવાગ્રામ બાપુ પાસે જવાનું હતું. બાપુ પાસે ગયો. બાપુની પહેલી જ નજર ઝભ્ભા પર પડી. તરત જ મને ટોક્યો: "આ શું ગુરુદેવ! વિદેશીમાં આપણે શોભીએ ખરા?" વાતની મેં નમ્રતાપૂર્વક ચોખવટ કરી.

પણ બાપુ તે બાપુ. એમણે જવાબ આપ્યો: "બહેને કબૂલ પણ છું કોઈ તો કદિ ન પહેરું. મારો તો નિયમ એટલે નિયમ."

હું સાંભળી રહ્યો. મારે તો બહેનની લાગણીને પ્રેમપૂર્વક સંતોષવી હતી. મારે મન એ ફરજ હતી. એ પૂર્ણ થઈ એનો આનંદ અનુભવી એ ઝભ્ભો ત્યાર પછીથી એક અસબાબ ગણીને દાન કર્યો.

* * *

આચાર્યજીએ દિલમાં જે કંઈ ભર્યું છે પ્રેમનો ખજાનો કેવો ને કેટલો ભર્યો ભર્યો છે મને એમ જ નિત્યની વાતોમાંથી એ જાણવા મળે છે. —વિમળા પટેલ

આબેપિયર અને ડોલચી

જયપ્રકાશ નારાયણ

અમે ફ્રાંસમાં 'રેગપિકર્સ કોલોની' — કચરો-પૂંજો ભેગો કરનારાઓની એક વસાહત જોઈ. આબેપિયર નામના એક રોમન કેથોલિક પ્રિસ્ટ છે. એક દિવસ એવું થયું કે રાત્રે તેઓ પોતાના ઘરમાં સૂતા હતા ત્યારે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. એમણે બારણું ખોલ્યું તો બહાર એક માણસને ઊભેલો જોયો. તેણે કહ્યું, 'બહાર બહુ ઠંડી પડે છે, શું તમે તમારા ઘરમાં મને રાત ગાળવા દેશો?' પ્રિસ્ટ શા પાડી શકે, તે ઉદાર દિલના હતા. આગંતુક રાતે તેમ દિવસે પણ રહ્યો. કેટલીક સેવા પણ કરી. એકાદ રાત પછી બીજો એક માણસ એમ જ બારણું ઠોકતો આવી ઊભો. એને પણ આબેપિયરે ઘરમાં જગા આપી. અને એમ કરતાં એના ઘરમાં પાંચ છ માણસો આવીને રહ્યા. પણ એમના ઘરમાં ઝાઝી જગા ન હતી. એમને વિચાર આવ્યો કે આ લોકોનો પ્રશ્ન શી રીતે ઉકેલવો? એમણે આવનારાઓને પૂછ્યું કે, 'પેરિસમાં તમારા જેટલા કેટલાક લોકો રહે છે?'

હવે પેરિસનો વિચાર કરો. એંસી ટકા પેરિસને આ વાત લાગુ પડે છે. જે પશ્ચિમ યુરોપમાં છે વીસ ટકાનો નમૂનો ઉપર પ્રમાણે છે. પેરિસ યુરોપનું સૌથી સુંદર અને સમૃદ્ધ શહેર છે. આજકાલ કેટલાકોનો મત એવો છે કે ફ્રાંસ ગબડી રહ્યું છે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. એનું રાજકારણ કંઈક ખોટા પાયા પર છે એટલે ત્યાં રાજકીય અસ્થિરતા રહે છે. વર્ષમાં ત્રણ પ્રધાનમંડળ બદલાય છે. પરંતુ દેશની સમૃદ્ધિ સારી છે. કારખાનાંઓ વધી રહ્યાં છે, ધન સંપત્તિ પણ વધે છે. સર્જનાત્મક કામ પણ ઘણું થઈ રહ્યું છે. કળામાં, સાહિત્યમાં, વિજ્ઞાનમાં — કશામાં એ દેશ પછાત નથી.

પરંતુ એવા દેશની રાજધાની પેરિસમાં એવા લોકો પણ રહે છે જેમને સૂવાની જગ્યા પણ મળતી નથી. એ ફૂટપાથ પર સૂએ છે. એવા લોકો સાથે વાતચિત કરતાં આબેપિયરને જાણ થઈ કે એવા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. એણે કહ્યું કે એ સૌને ભેગા કરો. દિવસમાં બધા ભેગા થયા. આબેપિયરે આ પ્રશ્ન અંગે ઘણું વિચાર્યું ત્યારે એમને એક ઉકેલ સૂઝ્યો. ચારે તરફ ગલીકૂંચીઓ અને રસ્તાઓ પર ને ખૂણે ખાંચરે અનેક કચરાપેટીઓ પડી છે. તમે બધા જાઓ અને એ બધામાં શોધખોળ કરી કામની ચીજ લાગે તે ઉપાડી લાવો.

અને એમ કચરોપૂંજો ભેગો કરવાનું શરૂ થયું. ક્યાંકથી કપડાં, ક્યાંકથી ઠીકરી, ક્યાંકથી ભાંગેલાં વાસણો, ક્યાંકથી ભાગ્યુંતૂટ્યું ફર્નિચર વગેરે સામાન મળ્યા. સૌએ મળી તેને ધોઈકરીને સ્વચ્છ કર્યાં, જરૂરી મરામત કરી અને બજારમાં જઈને વેચી આવ્યા. એમાં કેટલાક પૈસા ઉપજ્યા. આબેપિયરે કહ્યું, 'ચાલો, એ પૈસાથી અને તમારી સૌની મહેનતથી આપણે વસવાટો બાંધીએ.' એ રીતે 'રેગપિકીંગ કોલોની' શરૂ થઈ. અખબારોમાં એની ખબરો છપાઈ પછી શું પૂછવું? ટેલિફોન પર ટેલિફોન આવવા લાગ્યા કે, અમારે ત્યાં જૂનો સોફો છે, ફર્નિચર છે, આલમારી છે, વાસણ છે, કપડાં છે, કોટ છે. તમે આવીને લઈ જાઓ.' આ પ્રમાણે ચારે તરફથી એમની પાસે સામાન આવવા લાગ્યો. એ લોકો સામાન વેચવા જેવો કરી વેચી નાખતા અને તેની ઉપજમાંથી પોતાની જરૂરિયાતો વસાવતા ગયા.

અમે જોયું કે ત્યાં એક કોલોની વસી છે. એક માણસના કોમળ હૃદયમાંથી કેવું સારું આંદોલન શરૂ થયું! એથી કેટલા લોકોને રાહત મળી! એ બધું 'ઇન્સ્ટિટ્યૂશન'થી નથી થયું, કાયદાથી નથી થયું. સર્વોદય સ્થાપવા પક્ષ પ્રશ્નો ઉકેલ થયો કે નહીં, એના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વની વાત એ છે કે માણસનો પલટો થયો. એના આત્માની અંદર વિચાર ની સ્ફુરણા થઈ. મેં જોયું કે એ કોલોનીમાં સંતનિષ્ઠ રહેવાસીઓ, કેથોલિક સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ આવીને શિબિર ચલાવે છે અને 'રેગપિકિંગ'માં મદદ કરે છે. આ જ સર્વોદયની મૂળ ભાવના છે જેનો આપણે પ્રચાર કરવા માગીએ છીએ. મને ત્યાં એ જ સર્વોદયનાં દર્શન થયાં.

મારા પ્રવાસ સૌથી વિશેષ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓમાં ઈટાલીના મિસ્ટર ડોલ્ચીને ગણાવું. હું સ્ટોકહોમ પહોંચ્યો ત્યાં મને ત્યાંનો કાર્યક્રમ આપવામાં આવ્યો. એમાં લખ્યું હતું, 'મિટીંગ વિથ ડોલ્ચી કમિટી.' મેં પૂછ્યું કે, 'ડોલ્ચીની કમિટી અહીં ક્યાંથી? આ તો અત્યંત સમૃદ્ધ દેશ છે, ઈટાલી તો બિચારો ગરીબ દેશ છે. અહીં એમના નામે શી રીતે કમિટી બની?' એમણે કહ્યું કે 'ડોલ્ચી અહીં આવ્યા હતા. એમનું વ્યક્તિત્વ, આપણાં

અને ત્રિય રાગી લોકો એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે એમના કામમાં મદદ કરવા અહીં કમિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી.'

ઈટાલીની દક્ષિણે સીસીલી નામનો એક ટાપુ છે તેની રાજધાની પાલરમાં તેઓ રહે છે એ માણસ ગાંધીજી જેવો મોરલ જિનિયસ છે ડોનચી પોતાની આસપાસની બેકારી જોઈને બહુ દુખી થતા એમણે વિચાર્યું કે આમાંથી કોઈક રસ્તો કાઢવો જ જોઈએ આ ગરીબાને અહીંથી કાઢવી જ જોઈએ પણ શી રીતે? એમણે ખૂબ વિચાર કર્યો આખરે એક દિવસ એમને એક વિચાર આવ્યો. એમણે કેટલાક લોકોને ભેગા કરી પૂછ્યું 'શું તમને કામ નથી મળતા? સૌએ કહ્યું કે નથી મળતા.'

ડોનચીએ પૂછ્યું કે, 'હડતાળ શબ્દ સાંભળ્યો છે?'

લોકોએ કહ્યું કે, 'હા અમે જાણીએ છીએ'

ડોનચીએ કહ્યું ચાલો આપણે હડતાળ પાડીએ

'પણ ... કામ જ નથી તો કામ વગર હડતાળ શેની પાડીએ?' લોકોએ આશ્ચર્ય થી પૂછ્યું

એ જ તો, હું તમને શીખવવા આવ્યો છું! ચાલો આપણે નવું રદ્દ કરીશું! આપણી પાસે કામ નથી તો આપણી હડતાળ એ જ કે કોઈ સાર્વજનિક સ્થળે જઈને સાર્વજનિક કામ કરીએ'

લોકો માટે આ એક ભારે વિચિત્ર વાત હતી ડોનચીએ એક ધૂળ ભરેલ સડક પર જઈને કહ્યું કે આપણે અહીં કામ કરીશું

લોકો આવે કામ કરવા માંડે ... પાવડા લાવવા લાગ્યા લોકો તમાશો જોવા ભેગા થઈ ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે, 'ભાઈ તમે આ શું કરો છો?'

ડોનચીએ કહ્યું કે તમે જોતા નથી? અમે કામ કરીએ છીએ અમારી પાસે કશું કામ નથી એટલે આ કામ કરીએ છીએ અમારી આ હડતાળ એવી છે કે કામ વિના હાથપગ જોડીને બેસી ન રહેવું

યુરોપના છાપાઓમાં સમાચાર છપાયા કે ડોનચી અને એના સાથીઓને કામ નથી મળતું એટલે સાર્વજનિક કામ કરે છે એમ એ ખબર બધે ફેલાઈ ગઈ પછી પોલિસો આ લોકોને ગેરકાયદે કામ કરવાના અપ-

રાધ માટે સૌને ગિરફતાર કરી લીધા પોલિસ અફસરોએ કહ્યું કે 'તમે આમ ગેરકાયદે કામ ન કરી શકો આ સડક સુધરાઈ અને સરકારની છે, એને સુધારવી કે નહીં એ એના અધિકારની વાત છે'

ડોનચીએ કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમને કામ ન મળે ત્યાં સુધી અમે આ જ કામ કરીશું' આ સામૂહિક સત્યાગ્રહ થયો યુરોપમાં કદાચ એ પહેલો સત્યાગ્રહ હતો લોકો જેલમાં ગયા ત્યારે રોમની સરકારની ઊંઘ ઊડી એ સૌને કામ અપવામાં આવ્યું

આ રીતે ડોનચીએ યુરોપમાં અહિંસાનો મહાન પ્રયાગ કર્યો એમણે સત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે તેઓ ગાંધીજી વિશે બહુ ઓછું જાણતા હતા પણ હવે ગાંધીજીના વિચારોનું અધ્યયન કરી રહ્યા છે તથા ઈટાલીના ગરીબ ઈલાકામાં રચનાત્મક કામ કરે છે

સાલમાં લગભગ ડોનચી એકાદ વાર જરૂર ઉપવાસ થઈ જાય છે મારા એના ઘણા મિત્રો દેશમાં છે જે વારંવાર ઉપવાસ કરે છે લોકોને ગાળ દેવી અને ઉપવાસ પણ કરવા એવું અહીં ચાલે છે એવા ઉપવાસથી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની શુદ્ધિ થતી નથી ડોનચી એવો કશો પ્રેમ મળ્યાને ઉપવાસ કરતા નથી એમનું હૃદય એટલું કોમળ છે એટલું કરુણાથી ભર્યું છે કે કોઈ અન્યાય જોયો કશાથી દુઃખ થયું એટલે એમનાથી ખાઈ જ શકાતું નથી—આ રીતે આપ અપવાસ થઈ જાય છે તે આ ના અન્યાય અને દુઃખને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ડોનચીના ઉપવાસના ખબર ફેલાતા જ બધે અની ચિંતા થાય છે પછી કોઈને કોઈ રસ્તા થાય છે એ આવું ઊંચું કામ કરી રહ્યા છે મને એમના પ્રત્યે અત્યંત આદર થયો એવા લોકો પર જ સમાજનું ભવિષ્ય ટકેલું છે ડોનચીના પ્રયત્નોથી યુરોપના સમાજમાં પરિવર્તનનો એક નવો અહિંસાત્મક પ્રકાશ વિકાસ પામશે એવી મને આશા બંધાઈ છે યુરોપ ડાર્વિનના સિદ્ધાંતોના રૂપમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને સર્વોદયના સિદ્ધાંતોને ભૂદાન ગ્રામદાનના સિદ્ધાંતોને મગજમાં અભિયાનમાં નાખીને કામ વિનોબાજી કરી રહ્યા છે અને યુરોપમાં એ જ કામ ડોનચી કરી રહ્યા છે આ મેં પશ્ચિમ યુરોપની વાત કરી

*

ઘણી નબળાઈએ પૌરુષને પડકાર આપ્યો છે

હરીફાઈના કરતાં બે શબ્દમાં પડકાર શું શોધું?

ગનિત

એક છે ઈશ્વર । કાયદામાં સૌથી મોટો કાયદો આ કર્મનો કાયદો છે આ કાયદાનું પાલન કરીને જ તેના કર્તા ઈશ્વરને પામી શકાય

ગાંધીજીનો આ અર્થ કેટલો વિજ્ઞાનયુક્ત છે તે સમજવા યોગ્ય છે કુદરતના નિયમ પર જય મેળવવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ. કુદરતના નિયમોનું ખૂબ ઝીણવટથી પાલન કરીને જ માણસ પાણી પર તરી શકે છે કે હવામાં વિમાન વડે ઊડી શકે છે એ નિયમનો જરાય ભંગ થતા માણસ પટકાય છે એટલે આ જાતના વિજ્ઞાનનો અનુભવ પણ શીખવે છે કે કુદરતના કાયદાને જાણવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ તે જ વાત કર્મના કાયદાને જાણવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ કાયદો અને ઈશ્વર એક છે તેથી કાયદાનું પાલન કરતા ઈશ્વરને પામી શકાય એનો સાર મહત્ત્વ નીકળે છે આ વિચારમાં નત પાલનનું મહત્ત્વ રહેલ છે નત એટલે કુદરતના નિયમાનુસાર કાર્ય કરવાનો છે. નિત્ય જીવનના આવા કુદરતી નિયમોનું પાલન કરીને જ માણસ ઊંચે ચઢી શકે છે

દૈવનાદરની નાબૂદી – ગાંધીજીની આ કર્મવિદ્યા ધારા સાચી હોય તો કેવળ દૈવ કે ભાગ્ય પર આધાર રાખવાની વાત રહેતી નથી કર્મના કાયદાનું પાલન કરતા સંચિત કર્મને પણ બદલી શકાય અને દૈવનો ભય રાખવાનું રહે જ નહીં આ વિચારસત્યનો ગાંધીજીએ પૂરો વ્યવહાર કર્યો અને અનૂટ સંગ્રામમાં કદી તેમણે સારું ખોટું મુહૂર્ત ન જોયું કે સારી ખોટી તિથિ ન જોઈ કે ન રાખ્યા કદી ભાગ્યપર આધાર સત્ય કર્મને પકડીને તેઓ આગળ ધપતા જ ગયા અને દૈવનો ડર નાબૂદ કરવામાં તેમણે ઘણો ભાગ ભજવ્યો.

પંડના પડછાયા

આવી અચરજ જેવી માયા
પંડમાં પડતા છે પડછાયા.
આપે હાંકોટો મારી હાંકવાનો
આપ જ બેસીત પાયા;
આપે જ એને દૈવત આપી.
આપ જ મૂંઝાયા,
પંડમા પડતા છે પડછાયા
કૈંનરી નિજ જગરૂપ માંહી
નિજ ચ્હેરું જોઈ ભરમાયા,
કૂદકો માર્યો તો કાંઈ ન મળ્યું,
આપે આપ છેતરાયા,
પંડમા પડતા છે પડછાયા
એક ખતમમારી રે મન ભાઈ
રૂડા ધામની છાયા;
મારીચ મનનો મૃગ થઈ બેઠે,
તણવા ધાય રઘુરાયા,
પંડમા પડતા છે પડછાયા
સીયહરણ એ શીલ નાતામણી,
સવણ શુંપદ – ભાયા
લૂંટ અને, રામ રાવણ નહિ રે
આવ્યા એક સવાયા,
પંડમા પડતા છે પડછાયા
ખ્યાલ રાખો જે એક કંઈ એને
અલક પુરા બનાયા
તથ માન્યો જેયો તાલ તમારો
"સરોદ" રામ રિસાયા,
પંડમા પડતા છે પડછાયા

સરોદ

એની પાછળનો વિચાર કર્મ ભક્તિ આવે છે આત્મનું મૂળ કર્મ છે ગાંધીજીએ ગીતાજીનું કર્મમાહાત્મ્ય સ્વીકાર્યું અને કર્મનું માહાત્મ્ય તેમણે પોતાના પ્રયોગપર પરા દ્વારા ખૂબ વધાર્યું જીવન એટલે જ કર્મપરંપરા જીવનમાં કર્મના ફળની આસક્તિ જ માણસને બાંધે છે તેથી નિર્બંધ, નિર્ગંધ કે નિર્મુક્ત થવા અનાસક્તિ કેળવવી જોઈએ કર્મ અને ફળ જુદા નથી કર્મમાં જ ફળ સમાયેલ છે કાર્યકારણ પરંપરામાં પણ કર્મ જ કર્મનું કારણ છે અને તેથી ફળ પણ કર્મરૂપ જ હોય છે તેથી કર્મમાં જ ફળ સમાયેલ છે તે કર્મથી જુદું નથી

કર્મનું માહાત્મ્ય

કર્મનું ફળ જ કર્મ છે કારણ કર્મ કર્મને પાતર છે કર્મ સત્ય પર અવલંબેલ હોય તેની સાથે શિવ સંકલ્પ ભળે અને સુંદરતાની રીતિથી પૂરું થાય તો કર્મમાં જ સત્ય શિવ સુંદરનો સાક્ષાત્કાર થાય જીવનમાં સત્ય શિવ સુંદરતાને પ્રત્યક્ષ પહેચાનવા હોય તો શુદ્ધ કર્મ જ એકમાત્ર માર્ગ છે કર્મનું આવું માહાત્મ્ય છે ગાંધીજીએ તે આપ્યું અને તેથી એમના જીવનમાં સત્ય સાથે શિવસંકલ્પ ભળ્યો અને સર્વોદય જેવો સિદ્ધાંત સહેજે ઉદય પામ્યો શુભ ભાવનાની સાથે એમના કર્મોમાં સુંદરતાની દૃષ્ટિ પણ ભારોભાર રહેતી અને તેથી એમના નાના મોટા કર્મ સરસતાથી ભરપુર બની રહેતા સત્યશિવસુંદરતા એમના કામોમાં વણાઈ ગયેલા હતા અને તેથી પ્રત્યક્ષ બની મૂર્તિમંત બની રહેતા હતા તપસ્યાની પ્રખરતાને કારણે એમના જીવ

નનો સૌ દર્શન શાસ્ત્રોની જાણમાં ન આવી શક્યો

જીવન સેવાને માટે —આખુ સત્ય શિવ સુંદરતામય કર્મ પ્રભુની સેવાને ખાતર હોય એમણે તો દરિદ્રનારાયણ, પૂર્ણનારાયણમાં પ્રભુના દર્શન કર્યા અને તેમની પ્રત્યક્ષ સેવામાં જ કર્મમાત્રને સમાવી દીધા સમાજમાં મૂર્તિમંત થતા જનાર્દનની સેવા કરવી એ જ કર્મમાત્રનો હેતુ હોય અને એ કર્મ સત્ય શિવ સુંદરતાથી ભરેલું હોય અને આ રીતે કર્મ જ સેવા બની રહે સેવા શબ્દને નવો અર્થ મળતા તે વ્યાપક બન્યો સેવામાં નિઃસ્વાર્થપણું સમર્પણભાવ તથા સત્યશિવસુંદરતાથી કર્મને શણગારવાની ધગશ હોય આથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું કે જીવન સેવાને માટે છે, ભોગને માટે નથી

સેવામાંથી યજ્ઞ —આવી સેવા પણ અહંકારનું સાધન બને તો અરુચિ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેના સાચા અર્થમાં તો તે નમ્રતાનું પ્રતીક છે નિરભિમાન થવાનું, સમાજની સેવા કરતા શૂન્ય થવાનું સહજ સાધન છે ત્યાં નિર્મળતા હોય અને સાથે આત્માનું પૂરું પ્રગટીકરણ પણ હોય તેમાં પણ આત્માની જ અભિવ્યક્તિ હોય છે તથા સેવા અને કલાનું મૂળ આત્માની અભિવ્યક્તિ હોવાથી તેમાં ઘણું સામ્ય છે આ દૃષ્ટિએ પણ ગાંધીજીનું કથન સાચું પડે છે કે કલામાં સોળે શણગાર પૂરવાના હોય સેવામાં સમર્પણભાવ હોય અને તેથી તે યજ્ઞની નજીક પહોંચી જાય છે

સેવાનો આવો વિશાળ વ્યાપ યજ્ઞ શબ્દના અર્થની ઝાંખી કરાવે છે સમર્પણભાવથી કરેલું સેવાકાર્ય માત્ર યજ્ઞ છે યજ્ઞમાં જેમ ત્યાગ હોય સમર્પણભાવ હોય સમાજ અર્થે કરેલું તપ હોય તેમ યજ્ઞકાર્યમાં સમર્પણ, ત્યાગ અને તપ હોવા જોઈએ આ યજ્ઞ કર્મ એટલે હોમાદિ યજ્ઞ પણ સમાજની ધારણ પોષણ અને ઉન્નતિ ખાતર કરેલું સમર્પણકાર્ય

ઉપવાસ અને તેનો અર્થ —સતત્યત્નના બે ઉત્તમ સાધનો ઉપવાસ અને પ્રાર્થના છે કર્મમાત્રને શુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક કરનાર પ્રાર્થના છે શ્વાસે શ્વાસે રામ નામ લેવાની ઝંખના કરનાર અને તે અર્થે મથનાર ગાંધીજીને પ્રાર્થના હરઘડીની આવશ્યકતા થઈ પડી એમના જીવનમાં પ્રાર્થના કે રામનામ અનેક રીતે પ્રત્યક્ષ કર્મમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યા હિંદુ મુસ્લિમ ઝઘડાના પ્રશ્નમાં એકતા અને સંપ સાધવાના પ્રયાસ પ્રાર્થના બની અને એકતાની ઝંખના જ જપ બની રહે બિમારની સેવા અને આરોગ્યની આરાધના પણ પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ બને કે પછી મંગળ ગમનાગમનના અનુસંધાન થાય એ સતત પ્રાર્થનાનો જ પ્રકાર ગણી શકે કર્મ પ્રત્યક્ષ અન્ય સઘળા સેવાકાર્ય માત્ર ભગવાનના તત્ક્ષણ જરૂરી ગુણની સાથે અનુસંધાન કરી કરતા તે કાર્ય પ્રાર્થનારૂપ બની જાય આમ પ્રાર્થના જીવનની આવશ્યકતા બની જવી જોઈએ જીવનના કર્મમાત્રમાં આવી ટેવ દૃઢ બને તે માટે પ્રાર્થનાનો અમુક સમય નિશ્ચિત કરવામાં આવે અને એ સમય સેવકને માટે અતિ આવશ્યક બની રહે સેવકની પ્રાર્થનામાં નમ્રતા હોય ઈશ્વરમાં તન્મય થઈ જવાની વૃત્તિ હોય તેથી તેને માટે ગાંધીજીએ સાધક જેવો મોટો શબ્દ કાઢી 'સેવક' શબ્દ વાપર્યો 'સેવક'માં સાધનાના ભાન સાથે સેવાનો ભાવ પણ છે જ અને તેની સાથે તેમાં તેમણે નમ્રતાનો સમાવેશ કરી દીધો

ઉપવાસની આવશ્યકતા —પ્રાર્થનાની જેમ ઉપવાસ પણ ગાંધીજીને માટે એક આધ્યાત્મિક આવશ્યકતા થઈ પડી ઉપવાસ એટલે ઈશ્વરની હાજરીમાં સતત રહેવું એવો આધ્યાત્મિક અર્થ કરીને સ્થૂળ ઉપવાસનું મહાત્મ્ય પણ વધાર્યું શારીરિક કે માનસિક શક્તિના શુદ્ધિ વૃદ્ધિ અને ઊર્ધ્વીકરણ માટે ઉપવાસ સહજ સરળ સાધન છે એમ એમને જણાયું અને તેથી ઉપવાસ એમને મન એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા થઈ પડી આથી સમાજ સાથેની તન્મયતાને કારણે અને સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાદિ મેલનિવારણ માટે પણ કેટલીક વાર ઉપવાસ આવશ્યક થઈ પડ્યા કેટલીક વાર તે રાજકીય કારણો માટે પણ ઉપયોગી થયા આ હરિજન ઉપવાસને તેમણે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ઉપવાસ તરીકે ગણાવ્યા છે કારણ તેમાં હિંદુ ધર્મના શુદ્ધિનો પ્રશ્ન હતો આવા ઉપવાસની ખૂબી એ છે કે તે આત્માની માગ બને તો જ તે સહજ બને બહારથી બાહ્યાચારથી લાદેલા સેવા કે યજ્ઞાદિ કૃત્રિમ બને છે અને તથા જ ઘણી વાર તે હાંસીને પાત્ર બને છે જીવનના ઊર્ધ્વીકરણના સર્વાંગી પ્રયાસ હોય ત્યાં સેવા પ્રાર્થના યજ્ઞાદિ સાધના આવશ્યકતા થઈ પડે છે અને ત્યાં તે દીપી પણ ઊઠે છે

આશ્રમી પ્રયોગભૂમિ —ગાંધીજીએ કર્મ યજ્ઞ સેવાદિમાં બારોબાર તપશ્ચર્યા સાથે ત્યાગ શાંતતા ભરી દીધા એનો વ્યક્તિગત પ્રયોગ ગમે ત્યાં થઈ શકે પણ સામુદાયિક પ્રયોગ પણ તેમના જેવા સમાજ સેવકે કરવો જ રહ્યો સામુદાયિક પ્રયોગની આવશ્યકતામાંથી જ

ગાંધીજીના ફિનિક્સ, ટોલ્સટોય ફાર્મ, કોચરબ આશ્રમ, સત્યાગ્રહ આશ્રમ વગેરે આશ્રમપરંપરાનો ઇતિહાસ શરૂ થયો. આ બધાના નમૂનારૂપ સત્યાગ્રહ આશ્રમ ગણાતો હતો. કારણ કે તેના નામકરણ પ્રમાણે આ બધાય આશ્રમો સામુદાયિક ધોરણે સત્યના પ્રયોગો કરવા માટે જ હતા. ગાંધીજીનો આશય પોતાના આશ્રમોમાં પ્રયોગો કરી સમાજ આગળ એનો નીચોડ મૂકવાનો હતો. એ માટે આશ્રમી જીવનમાં ઉદ્યોગ પ્રાર્થના સ્વાશ્રયાદિ દાખલ કરવામાં આવ્યાં. આવા પ્રયોગથી ગાંધીજીએ હિન્દુધર્મની આશ્રમપ્રથાને નવા જ ધોરણે તાજી કરી. મુક્તિને માટે મથનાર આશ્રમવાસીઓ દાંડીકૂચમાં કસાયેલા સૈનિકો તરીકે આગળ પડ્યા. આશ્રમ તપોભૂમિ જ નહીં પણ સેવાભૂમિ અને પ્રયોગભૂમિ બની રહેતાં તેની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ. એમાં સત્યાગ્રહી પદ્ધતિનું અનુપાલન થયું અને સત્યાગ્રહી જીવન ઘડનારા માટે પ્રેરણાસાધન બન્યાં. કૌટુંબિક ભાવના, સેવાની તાલીમ, એકતાનો અનુભવ દેશાન્તરના એકત્ર થયેલા લોકોમાં આવતા ગયા અને તે બધાના મૂળમાં સત્યની આરાધના. આ આશ્રમ કુટુંબના બાળકો જેવા બની રહ્યા. આ રીતે ગાંધીજીએ આર્ષ આશ્રમપ્રથાને સજીવન કરી તેમાં જમાનાને આવશ્યક એવા આવશ્યક ફેરફારો કર્યા, તેને નવો આકાર આપ્યો અને તેને પોતાની સત્યાગ્રહી જીવનપદ્ધતિને કસી જોવાનું પ્રયોગસ્થાન બનાવ્યો.

સંગઠનનો નવો અર્થ — ગાંધીજીની આ પ્રકારની કુટુંબભાવના રાજકારણમાં બીજી જ રીતે વ્યક્ત થઈ અને તેમને હાથે કોંગ્રેસ અમુક કાળ સુધી તો રાજકીય સૈનિકોનું કુટુંબ બની રહી. ત્યાંય કાંતણ, રાષ્ટ્રધ્વજ, ખાદી, સત્ય અને અહિંસાનું પાલન વગેરે દાખલ કરીને રાષ્ટ્રભરમાં કુટુંબભાવ પેદા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ ભાવ અમદાવાદના મજૂરોને શીખવ્યો અને તેમને સાચું મહાજન કરતાં બનાવ્યા. મજૂરોને કહ્યું કે તમે મહાજન એટલે સજ્જન થવાનું છે અને મહાજન જેવો કુટુંબભાવ અંદરોઅંદર અને સમાજમાં પેદા કરવાનો છે. મહાજન મારફતે કુટુંબભાવના, સંગઠનની રીત મજૂરોને શીખવી તે જ રીતે ભારતની જનતાને કોંગ્રેસનું સંગઠન કરતાં શીખવ્યું. ગાંધીજીનો પ્રેમ આવો વ્યાપક હતો, વ્યવહારસાધક હતો, સુસંગઠનકારક હતો.

બાપુનાં એકાદશ વ્રતો અને તેનો પૂર્ણ આગ્રહ વિચારતાં સામાન્ય નજરે તેમાં નીરસતા કે કઠોરતા લાગે. અસ્વાદ, અસંગ્રહ, શરીરશ્રમ વ્રતો શહેરીજીવન ગાળનારને વધારે પડતાં લાગે. પણ કોઈ પણ વિચાર, આદર્શ કે વ્રતને ભાવ, તર્ક કે કલ્પનાથી માપી જોવાથી તેનું સાચું સ્વરૂપ અને રહસ્ય સમજાય નહીં.

બાપુ વિશે તો એમ નિઃશંક કહી શકાય કે તેઓ જે કંઈ બીજા માણસ માટે જરૂરી લેખતા કે બીજાની સામે વિચાર કે આચાર મૂકતા ત્યારે તે પહેલાં જ તે તેમણે પોતાના જીવનમાં દૃઢપણે સ્વીકારી લીધેલા જ હોય.

આપણે સ્વાદ કરીએ છીએ, મધ ઘણી શકાય તેવી ચીજ સંઘરવાની વૃત્તિ પણ રહે છે. ગાંધીજીના જીવનને મુકાબલે અસંયમી છીએ જ. એટલે કે વ્રતો આપણે ખાસ પાળતા નથી. ખરેખર એ વ્રતપાલનથી નીરસતા કે કઠોરતા આવતી હોય તો, આપણે આપણી જાતને તટસ્થતાથી પૂછીએ કે શું આપણે ગાંધીજી જેવા રસિક છીએ ખરા? આપણું જીવન કદી ગાંધીજી જેવું રસમય છે ખરું? અને જે મૃદુતા રસમાનની, વ્યવહારની, આચરણની, વાણીની અને પ્રેમની, ગાંધીજીમાં હતી તે આપણામાં છે ખરી? બહુ જ તટસ્થતાથી આપણે પોતે આપણો તાગ કાઢીશું તો જવાબ નકારમાં મળશે. આમ કેમ? સૂક્ષ્મ વાત એવી છે કે ગાંધીજીનાં એકાદશ વ્રતો જીવનનાં સત્યો તો ખરાં જ પણ જીવનના સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ માટેના નિયમો છે. એ સૌના સાચા પાલનથી કેવું જીવનસૌન્દર્ય પ્રગટ થાય એ કંઈ તર્ક કે કલ્પનાનો વિષય નથી, ચોખ્ખી પ્રતીતિ છે. કેમકે ગાંધીજીનું જીવન આપણી સમક્ષ પ્રગટ છે. અપરિગ્રહી અને અસંગ્રહી હોવા છતાં બાપુનું જીવન કેવું સમૃદ્ધ છે! જગતની કઈ સમૃદ્ધિ એની તુલનામાં મૂકી શકાય એમ છે?

અને અસંગ્રહી હોવા છતાં શું એમના જેટલો પ્રેમ લાગણી આપણામાંથી કોઈ પણ મેળવી શક્યું છે? અને એમની શક્તિ [illegible]

કહ્યું તે વાર [illegible]

માગતું છે ?

[illegible]

[૧૧૦]

યોગી વિશ્વને બાજુપર રાખી પરમેશ્વરને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
એટલા માટે એ સધાતો જ નથી.
બલ્કે, તત્ત્વવિચારોના નાના સંદેહો પેદા થઈ જાય છે.
જ્ઞાનદેવ કહે છે–
મેં એનાથી ઊલટી પ્રક્રિયા દ્વારા વિશ્વ સહિત જ ઈશ્વરને જોઈ લીધા છે.
એટલા માટે અનંત રૂપમાં અને અનંત વેશમાં મને એના દર્શન થયાં.
અને હમેશા થતા રહે છે.
પરંતુ એટલું હોવા છતા, દર્શનની ખૂબી એ છે કે વિઠ્ઠલ મૂર્તિરૂપી ઉપાસના સંકેતનો માત્ર લોપ નથી થયો.

[૧૧૧]

ઈશ્વરનું રૂપ હવે મારા જ રૂપમા સમાઈ ગયું છે.
એટલે દર્શન પણ કુંઠિત થઈ ગયુ છે.
કેવળ એક ભાવ બાકી રહ્યો. અને દેહ પણ એમા વિલીન થઇ ગયો.
અહીં દેહ નથી, ત્યાં દેવ નથી.
એવી છે આ દશા.
પ્રલયકાળની વેળાએ જ્યારે બધું જલમય થઈ જાય છે,
નથી ઉદ્ગમ રહેતો, ન પ્રવાહ ન તો સંગમ,
બરાબર એવી જ રીતે, હવે ન તો કંઈ જોવા જેવું છે
ન કહેવા જેવું,
ન કરવા જેવું જ!
પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે કંઈ છે જ નહીં.
આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે, જ્ઞેન કશું નહીં.
એના પરિમલથી આ આખી સૃષ્ટિ સુરભિત થઈ ગઈ છે
એની કાંતિથી આખું જગત રમણિય થઈ ગયું છે.
કમલનયન ની એ કાંતિ, સંપૂર્ણ, મારી આંખોનાં સમાઇ ગઈ છે.
પાણીમાં પાણી મળી જવાની ઉપમા ઉપનિષદોએ આપી છે.
પરંતુ મારી સ્થિતિ
આકાશમાં આકાશ મળી જાય તેવી થઈ છે.
આખી સૃષ્ટિ બ્રહ્માનંદથી વ્યાપ્ત થઈજવાને કારણે પ્રપંચને રહેવાને માટે જગ્યા જ નથી રહી.
મધુથી ઓતપ્રોત એવા વેદ,
પરંતુ એમને પણ એના માધુર્યનું વર્ણન કરવામાં હાર કબૂલીને
અને 'નેતિ' 'નેતિ' કહીને
ચૂપ બેસવાનો વારો આવે.
કેમકે, એ રૂપ એવું નથી કે બોલીને બતાવી શકાય.
હા, પરંતુ હસ્તગત તો થઈ ચૂક્યું છે.
અને એટલું થવા છતાં યે–
મારી વાત પૂરી નથી થતી,
બીજી શોધ ચાલુ જ છે.
વિઠ્ઠલના મેળાપનો ચમત્કાર જ એ છે, કે લ બ્ધ છતાં ય શોધ ચાલુ જ રહેશે.
આજ સુધી હૃદયમાં આત્મરૂપેણ, ઈશ્વરને જોતો હતો.
પરંતુ નિવૃત્તિનાથના ઉપદેશનો ચમત્કાર જુઓ,
એ શરીરનું અંગ અંગ થઇ ગયા છે.
એનું ન નામ, ન રૂપ,
પરંતુ આજે એણે બધાં નામ અને બધાં રૂપો ધારણ કરી લીધાં છે.
અને રોજ નવાં નવા ધારણ કરે જ છે.
આદિ એ જ,
અંતમાં એ જ છે,
અને મધ્યમાં મન એ જ બન્યો છે.

[૧૧૨]

લાખનું મૂલ્ય ચૂકવીને જગતથી નોખી અણમોલ
ચીજ મેળવી છે
પરંતુ માણિકી એક ખાણની ચે નથી
બીજી ક્ષણે માણિકી ઇચ્છી તો ફરી લાખ દેવા પડશે
દરેક ક્ષણે નવા નવા લાખ
અને પ્રત્યેક ક્ષણે માણિકીનો નવો નવો હક

[૧૧૩]

જ્ઞાનયોગીનું નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ –
પુષ્પવૃક્ષનું બીજ છે
ધ્યાન યોગના સગુણ નિરાકાર પરમેશ્વર –
પુષ્પવૃક્ષની કળિઓ,
અમારા ભક્તોના સગુણ સાકાર વિશ્વવ્યાપક વિષ્ણુ
વિકસેલું ફૂલ છે

[૧૧૪]

ઈશ્વર સ્વરૂપની અનુભૂતિની સાથે આ આખું
જગતબિંબ જાણે કોળિયો થઈ ગયું
આનાથી મતલબ?
એવું શું થયું કે હવે કંઈ દેખાતું જ નથી?
અથવા કંઈ બીજું જ દેખાવા લાગ્યું?
એની એવી કોઈ ઓળખાણ નથી જે બતાવી શકે
જગત અર્થાત્ પોતાનું રૂપ જોવાના અરીસા જેવું
જેવા આપો તેવું જગત
અરૂપે અરીસામાં જોવું
અર્થાત્ જગતની દૃશ્યતા લુપ્ત થઈ
દૃશ્ય અને દૃષ્ટાને જુદા કરીને
કેવળ દર્શન જ બાકી રહ્યું
એ તો જરા દરા છે જ
એનો ઉદય નથી, અસ્ત નથી
સમાધિ અને વ્યુત્થાન આદિ જંજાળ નથી
થોડી વાર સ્ફૂર્તિ
થોડી વાર ઢીલાશ
એવી રીતનું દ્વૈત નથી
જગતમાં અસંખ્ય જીવો બન્યા જ નથી।
એક જ એક વિષ્ણુ છે

અને એ સુખસામ્યનો અનુભવ અખંડ કરાવી
રહ્યો છે

[૧૧૫]

કોટિ કોટિ જન્મ જે સાધનાનું આચરણ થયું,
આ દેહમાં તે ચરિતાર્થ થઈ, સંપન્ન થઈ,
કારણ સાધનાની તલવાર ચલાવવા માટે સામે
પ્રપંચ બાકી જ રહ્યો નહીં.
નિરંતર ધ્યાનપૂર્વક કરવામાં આવેલી અવિચ્છિન્ન
ઉપાસના કરવાનો આ લાભ મને મળ્યો છે.
એ ન પૂછો કે એ ચરણોની પ્રાપ્તિ કયા ઉપાયોથી
થઈ
કયો ઉપાય ન કર્યો એ પૂછો
હવે ચિંતન કેવી રીતે કરું?
ચિંતન કરવાનો મતલબ છે કંઈક ગોઠવવું પડે છે
એવો તો હવે કશો સંભવ જ નથી,
કેમકે આ બધું ઈશ્વર સ્વરૂપ થઈને ચિત્તમાં અંકિત
થઈ ગયું છે
વ્યાપ્ત ચિત્ત એને ગળી ગયું છે
દેહ કે દીન હું એનું આવિર્ભાવ ન કરી શકું છું
અને એ પરમ સમર્થ મારામાં સમાઈ ગયા છે

૧૬ મી વર્ષ સાક્ષાત્કાર

[૨૧૬]

એ આનંદનિધિ આનંદસાગર,
આજ પરિપૂર્ણરૂપે મારા વશમાં આવી ગયો છે
એટલે હું એની તરફ જાઉં તે પહેલાં
એ મારી તરફ આવીને મને ભેટી રહ્યો છે
મારે માટે વાત્સલ્યમાં આજે દિવાળી છે
નમની કેવી નવીનતા
કે નયનનો રાજ જેને કદી વાગ્યો નથી
અને નયનની બહાર જેનો સંચાર રહ્યો,
એ આજે મારે ઘરે આવ્યો છે
ઘરે આવીને આખું ઘર એણે ઘેરી લીધું છે
ને તેપણ કેમકે, જરાક પૂરતી ન થઈ
માન દૂર કરીને અંતર બાહ્ય એણે ભરી દીધું છે

શાક માર્કેટમાં રીંગણાંના ગાડા ને ગાડાં ઠલવાયાં હતાં. વળી લગનગાળાને અંગે ઘરાકી પણ સારી હતી વરો કરનારા એક સાથે બે ત્રણ મણ રીંગણાં જોખાવી જતા જ્યારે બીજાં શાકભાજી પ્રમાણમાં ઓછાં જ ખપતાં હોવાને કારણે છૂટક ખરીદનારા જ રતલ બે રતલ લઈ જતા આથી રીંગણાંને થયું કે સમૂહભોગ્યતાનું તત્ત્વ મારામાં જ છે આ બધાં શાકો તો વ્યક્તિવાદી છે' પોતાનો આ વિચાર એણે છુપાવ્યો પણ નહીં, આસપાસનાં નાનાં જથ્થામાં પડેલાં શાકભાજીને અતિશય ગર્વથી તેણે કહ્યું પણ ખરું' બીજાં શાકભાજીને જરા ખોટું તો લાગ્યું પણ કરે શું? પણ કારેલું સ્વભાવે કડવું રહ્યું તેણે કહ્યું 'આજે તું ટનબંધ જથ્થામાં અહીં આવી પડ્યું અને લોકો ટનબંધ ઉપાડી જાય છે એટલે તને ગર્વ થયો કે, સમૂહભોગ્યતાનું તત્ત્વ મારામાં જ છે' ભાઈ વાહ! તું તો મૂરખ છે લોકો લગનિયા છે એક સાથે પાંચસો માણસ જમાડનાર હોય ત્યારે પૂરતા જથ્થામાં ને સસ્તા ભાવે મળે તે જ શાક લોકો ખરીદે એમાં નવાઈ શી? તેમાં તને ગર્વ થઈ ગયો કે હું સમૂહભોગ્ય છું' ઠીક ભાઈ મારી વાત કરે તો ... મારા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વ્યક્તિવાદી છું ગણાઉં' કોઈ દિવસ કોઈ વરાનાળાએ સમૂહ ભોજન માટે કારેલાં કર્યાં હોય એવું ધ્યાનમાં નથી કારણ કે, ... ભાઈ એમ રે કહેવું પડતું નથી કે રીંગણાંને ખુશ કરવા ઢગને ઢગલા ઉતરાવી પડે' પણ તું સમૂહની વાત કરે છે ત્યારે તને લગીર પૂછું કે બધા ભેગા બેસી ખાય છે ખરા પણ જમે છે તો વ્યક્તિગત ને? આસ્વાદ તો વ્યક્તિગત લે છે ને? અને શું પોતાના પાંચ કુટુંબીજનો સાથે રીંગણું ખાનારાને રીંગણું કડવું લાગે છે? ને સમૂહમાં ખાનારને મીઠું મધ' લાગે છે? ના રે ના એ તો જેવું લાગતું હોય તેવું લાગે અને તું સમૂહને જોઈને હરખી પડે છે ત્યારે તને પૂછું કે ત્યાં ... બેસી ખાનારો તારો સ્વાદ રીમાડે છે અને જમણમાં તારું મુખ્ય સ્થાન પણ ... છે અને તે પ્રમાણે તારું ગૌરવ પણ કરે છે પણ તું જરા પાંચમો માણસની પંગતમાં ... માંડે પછી ખબર પડે કે તારું સ્થાન કેવું છે' તને તો પાનની કોર પર ... અને ગૌરવ તો કારેલાનું જ ... અને આસ્વાદ પણ તેનો જ કરશે. કનાણી માનું ... ત્યારે જ તારી તરફ નજર કરશે તે ય થોડા, બાકી તો પીરસાયેલ ભાગનો અમુક ભાગ એ એમાં જ જશે આવી સમૂહભોગ્યતા અમારામાં નથી તેથી અમારે લાજી મરવાનું નથી, પણ ઈશ્વરનો આભાર જ માનવાનો છે''

'આ તો પેલા શિયાળને દ્રાક્ષ ખાટી લાગી એના જેવી વાત છે' ભાઈ ને કોઈ હાથ અડાડતું નથી, એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન સૂઝ્યું!'

'વારુ ભાઈ એમ હોય તો એમ. તું તો સમૂહભોગ્ય થઈ વાડી કરી ન કચરાપટીમાં જઈને પડ, પડવું હોય તો, અમે એવી સમૂહભોગ્યતાની જરા પે ઈર્ષા ન કરીએ' કહીને કારેલું ચૂપ રહ્યું રીંગણું હજી કંઈક કહેવા જતું હતું ત્યાં તો કાછિયાએ ધડ દઈને કાંટાના છાબડામાં નાખ્યું એટલે એ શું બોલે?

*

શહેરમાં પાણીની સવલત કરવા, ઘરે ઘરે નળ પહોંચાડવા સુધરાઈએ શહેરમાંની નદીમાં કૂવા ગળાવી વોટર વર્ક્સ નાખવાનું નક્કી કર્યું એ નદી પવિત્ર ગણાતી બધા જ નદીઓ આપણે ત્યાં તો લોકમાતારૂપે જોવાય છે અને માતા જેટલી જ પવિત્ર ગણાય છે પણ કેટલીક નદીઓ વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે તેવું આ નદી વિશે હતું આ નદીનો એક ઓવારો તીર્થ તરીકે અત્યંત ખ્યાતિ પામેલો અને ત્યાં વારતહેવારે, હજારો લોકો સમૂહસ્નાન કરે ત્યારે એ તીર્થના પાણીને ખબર પડી કે અમારી આગવો પ્રવાહ તો ઘરઘરમાં વહેંચાઈ જશે, વ્યક્તિગત થઈ જશે ત્યારે આગળ કૂવા તરફ વહી જતા પ્રવાહને કહ્યું કેવું આમ નાહક રહેંચાઈ મરે છે અહીં, અમારા ભેગા અમારામાં જ રહે, જો અહીં હજારો લોકો એક સાથે સ્નાન કરે છે અને અમને અત્યંત પવિત્ર માની વંદે છે, માથે ચડાવે છે, આમ વહેંચાઈ જઈ ને તું તારું ગૌરવ શા માટે નષ્ટ કરે છે!'

'અરે, તીર્થમાં રહેનાર તો અત્યંત ઉદાર હોય' તમારામાં આવો સંકુચિત ભાવ ક્યાંથી આવ્યો? શું આપણે કંઈ જુદા છીએ? ના એટલે જ લોકોને ... માટે પવિત્રતા માટે આપણો જ્યાં ખપ પડે ત્યાં વહેવું જોઈએ' પછી સમૂહમાં નાહ કે વ્યક્તિગત આપણને એની સાથ શું? સમૂહમાં સ્નાન કરનારા પણ વ્યક્તિ

સંતજ દુઃખ મારે છે? ત્યાં તમે પરેડ કરનારા પડે એક હાથમાં દીવો રહી, એકબીજાના હાથ ઝાલી એક સાથે ડૂબકી મારે છે? નહીં જ. એમ રોજ જોઈને શ્રમમાં ન પડીએ. હું તો સુખેથી આગળ જઈશ અને પોર્ટ વર્કર્સનો કૂવો માર્ગમાં આવતો હશે તો ત્યાં પણ જઈશ અને ત્યાંથી નગરમાં થઈ કોઈ હરિજનના ઘરે જવાનું હોય તો તને ઘરે પણ જઈશ. અને લોકો મને કહે ન થાય તે કૂતરાં ન ભસે—મારે એની સાથે કશી નિસ્બત નથી!

'તે જાને આખું નળ વિના જ હરિજનને ત્યાં તને મોકલું? છો' આપણને એમ કે લોક તારા હિતની બે વાત કહીએ, ત્યાં વળી તને ગુમાન આવ્યું. તો ના તારે, જ્યાં જવું હોય ત્યાં. નળમાંથી ખાળમાં ય જજે ત્યાં તારો ઉદ્ધાર કરી.'

કોઈના સારા કામમાં ઉપહાસ કરવા આ વા ગપ્પાને ઉત્તર આપવાનું થયું. એની આગળ પાળવા ટક નથી અને હોય તો અમારા જેવાઓ છે' કહીને પ્રકાશ તો આગળ નીકળી ગયો.

તિર્યંનું પાણી પોતાના પટમાં ડૂબકી દેતા લોકોને જોઈને મલકાયું અને આગળ જતા પ્રકાશને ઉપહાસની નજરે જોઈ રહ્યું.

*

એક મોટા ઘરમાં એક ખૂબ મોટી કીમતી સેતરંજી હતી. એક સાથે હજાર માણસ બેસી શકે એવડી મોટી તે જ્યારે ઘરમાં પ્રસંગ આવે અને ઘણા મહેમાનો આવવાના હોય ત્યારે ઘરના વિશાળ દીવાનખાનામાં પાથરવામાં આવતી. પ્રસંગ પત્યે એને સરખી વાળીને એક ઓરડામાં મૂકી દેવાય. આ જ ઓરડામાં બેચાર નાની સેતરંજીઓ પણ પડી હતી. એક વાર મોટી સેતરંજીએ તેની તરફ તુચ્છકારથી જોઈને કહ્યું: 'જોઈ તમારી દશા? તમને કેવી સંકેલી વાળીને નાખી છે! મને તો જુઓ કેવી સરસ બેઠક પર કેવી ગર્વ ... કેટલી સંભાળથી રાખી છે. મારી પેઠે તમે ય હજાર માણસના ઉપયોગમાં આવતી હોત તો તમારું યે મારી જેમ જ ગૌરવ થાત. તુચ્છ થઈને હવે ભોગવો આવી અવદશા.'

'બહેન આવું કાં કહો? આપણે બધી જ સરખી છીએ. અમારું તો હલકી ગણ પડે ઘરમાં વપરાય; વધારે માણસો આવે કે ઝટ અમે કામમાં આવીએ અને કામ પતે કે અમને ગડી મૂકી જાય. વળી એમ કહો તો કોઈ કદાચ પણ નહીં! છતાં અમે તો મહત્ત્વ આપું છે જેમ નથી કહેતી, સમૂહ નાનો હોય અને મોટો પણ હોય, પાથરવા સમૂહ માટે અમે ખપમાં આવીએ. હજાર નાના સમૂહ માટે તું. એમાં ભેદ શો છે? પણ સાચું કહું? તારા માન પાન થાય છે એ તો ખરું, પણ તને ઉપયોગમાં લેવાની હોય છે ત્યારે ઘરના નોકરો કંટાળે છે, ડરે પણ છે. એક તો તને સાચવવી બહુ પડે, અને પાથરવી યે સહેલી નથી. વળી તને બહાર કાઢે એટલે નોકરોને દસ વાર સાંભળવું પડે કે આમ જરા બરાબર સાચવજો અને સાચવે તો યે, કોઈ સમજનારે બગાડી હોય તો યે નોકરોને જવાબ આપવો પડે. નોકરોને અમારી એવી કશી ચિંતા કે બીક નહીં. છતાં આપણું સહુનું આ ... તો છતાં યોગ્ય સ્થાન નિશ્ચિત છે. એમાં નાના મોટાનો સવાલ જ નથી!'

'એ તો બધી મનને મનાવવાની વાત!' બેન બોલી પડી. 'તને કહે કે જમીન માપું છું' એના જેવી આ વાત છે!

'ઠીક બેન, એમ તો એમ. તારું મન રાજી રાખ બસ?' નાની સેતરંજીએ નમતું જોખ્યું અને વાત ત્યાં જ અટકી.

આ વાતને વર્ષો વહી ગયાં. પેલી મોટી સેતરંજી ઠેકઠેકાણેથી ફાટી ગઈ. હવે તે મોટા સમૂહના ઉપયોગ માટે પાથરવા નકામી થઈ ગઈ હતી. ઘરમાલિકે વિચાર્યું કે આમ તો થોડા દિવસ પછી તે સાવ નકામી થઈ જશે. તેણે દરજીને બોલાવી તેના ચાર ભાગના ટુકડા કરાવ્યા અને ફાટેલો ભાગ કાઢી નાખ્યો. દરેક કટકાની ધાર બીજા રંગના કપડાથી ઓટાવી અને નાની સેતરંજી તથા આસનિયાં તૈયાર કરાવ્યાં અને તેને રોજના ઉપયોગમાં કામમાં લેવા લાગ્યા. પેલી નાની સેતરંજી તો પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરી ચૂકી હતી. એટલે આગલી વાત સંભારીને વર્તમાન હાલતમાંથી બોધ લેવાની શિખામણ દેવા હાજર ન હતી.

☆

અચરતલાલ જ્યારે ... ત્યારથી ધારે ... એકધારું ... સારા વક્તા અને સારા સામાજિક કાર્યકર તરીકે તેઓ જાણીતા થયા હતા. ... નાની મોટી બાબતમાં એમની સલાહ લેવા આવતા પણ જ્યારે તેમનું ... ત્યારથી તમને એનો લાભ મળતો ... એ ... થતા ... કશો ફરિયાદ કરતું ના

અચરતનાલને થતુ કે હુ કઈ આવી નાની નાની બાબતોમા પડવા નવરો છુ! મારે માથે મોટા મોટા કામો પડ્યા છે, જે શક્તિ હજાર માણસના ખપમા આવે તે એકલદોકલ માટે ખર્ચવી એ તે કઈ સાર કહેવાય!

જાહેરજીવનને કારણે ખુદ એમના પોતાના કુટુમ્બનો સતત સપર્ક પણ ઓછો થઈ ગયો આજે અહી હોય તો વળી કાલે ૩૦૦ કી ના શહેરમા જવાનુ હોય અને એક મહિનામા, એક મહિને ૨ દિવસ માટે ઘરના ન્યાયે બીજા કેટલા ય કામો પતાવવાના રાખતા તે નિરાશ કુટુમ્બીઓ કદી ફરિયાદ કરતા તો કહેતા કે મે તો મારુ જીવન સમૂહ માટે આપી દીધુ છે એટલે આમ બનવુ સહજ છે અને તે તમારે સહી લેવાનુ છે તે સિવાય છૂટકો નથી

પણ જ્યારે તેઓ માદા પડતા ત્યારે એ જ કુટુમ્બીઓની સેવા અને સારવાર ઝખતા અને જાહેરજીવનઅગે લોકો આવજા કરતા, પૂછપૂછ કર્યા કરતા ત્યારે એમને ત્રાસ ઉપજતો અને અભાવ થતો

ક્યારેક થાકી જતા, ક્યાક આરામ ગાળવા ચાલ્યા જતા ત્યા પણ તેમની જાહેર કારકિર્દિને કારણે લોકો એમને કોઈ ને કોઈ કામમા ખેચતા કે આરામનો સમય બીજી રીતે પડાવતા

એમ કરતા કરતા તેઓ નિવૃત્ત થયા એમના વિચારો નવા યુગને મુકાબલે મેળ ન ખાધા અને તેઓએ જાહેરજીવનમાથી સન્યાસ લીધો જે લોકોના ટોળા તેમને એક વાર આનદ અને ઉત્સાહ આપતા હતા તેનો હવે તેમને અભાવ સાલતો હતો અને ત્યારે તેમને પોતાના આપ્તજનો, સાચા મિત્રો અને કુટુમ્બીજનો જ ઢળતી વયે આશ્વાસનરૂપ, ટેકારૂપ થઈ પડ્યા તેમને લાગ્યુ જિંદગીનો નિવૃત્તિકાળ તમને સહ્ય બન્યો

રજનીનો પ્રશ્ન

જાહેરજીવનમા પડેલા એક ભાઈ પોતાના નાના બાળક રજનીને કોઈ કોઈ વાર જાહેર કાર્યક્રમમા સાથે લઈ જતા રજની એ જોઈને ખુશ થતો અને આશ્ચર્ય પણ પામતો કે, મારા પિતાને લોકો કેટલુ બધુ માન આપે છે! હજારો લોકો એમને સાભળવા ભેગા થાય છે, એમને તાળીઓથી વધાવી લે છે ફૂલહાર પહેરાવે છે અને અભિનદે પણ છે વળી ક્યાય જાય છે ત્યાના કાર્યકરો એમને કેવો સરસ આવકાર આપે છે, કેના હસીને અને નમીને વાતો કરે છે! બીજાઓને તો આવુ કશુ માન મળતુ નથી પણ બહાર એમનુ આટલુ બધુ સન્માન થતુ હોવા છતા ઘરમા તો બીજા માણસો સાથે કુટુમ્બીઓ જેમ વર્તે છે તેમ અમે વર્તીએ છીએ એમને મળવા આવનારો રજા લઈને વિવેક કરીને એમને મળે છે, પણ મને તો જ્યારે મન થાય ત્યારે રૂમમા સૂતા બેઠા હોય તો પણ સીધો જ તેમની પાસે પહોચી જાઉ અને હાથ પકડીને પૂછુ પણ ખરો! અને એમા કશુ ખોટુ હોય એવુ પણ મને કોઈએ કહ્યુ નથી ત્યારે, શુ અમે એમનુ પૂરુ સન્માન કરતા નથી? એના મનમા ઘોળાતા વિચારો એણે છેવટે પોતાની માને કહી જ દીધા

'રજની, આપણને તારા પિતા પ્રત્યે ઓછો સ્નેહ કે ઓછુ માન છે એવુ નથી તારી ચોપડી તુ કેવી સાહજિકતાથી લઈ લે છે તે માટે તુ કોઈને પૂછવા જાય છે ખરો, કે વિવેક કરે છે ખરો? પણ મહેમાનની ચોપડી હાથમા લેવી હોય તો, તેને પૂછવુ પડે આપે તો આભાર પણ માનવો પડે, એવુ છે તારા પિતા વિશે આપણુ એમા ઓછા સ્નેહનો પ્રશ્ન જ નથી આપણે પણ જો તારા પિતાના દરેક ભાષણે તાળી પાડીએ, ઘરમા આવે ત્યારે હાર પહેરાવીએ તો તો ઊલટુ તેમને ખોટુ લાગે, કેમકે એ અવિવેક ગણાય જ્યા હૃદયની એકતા છે ત્યા ઔપચારિક વિવેક ગળી જાય છે અને લોકો તો આજે સત્કારે અને કાલે મતફેર થાય તો ફિટકાર પણ બોલાવે આપણે એમ ન કરીએ, મતફેર થાય તો એકબીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને એમની સાથેનુ આપણુ વર્તન તો, અગાઉ જેવુ જ રહે બાકી તો તુ મોટો થઈશ ત્યારે બધુ આપોઆપ સમજી જઈશ ખરુ ને?'

'હા મા અત્યારે પણ મને તારા કહેવાથી સમજાયુ તો છે જ ' રજનીએ ખુશ થતા કહ્યુ

કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોથી હસ્તીમાં આવતો સમાજ

વિશાળ પાયા પરના કેન્દ્રિત યંત્રોદ્યોગો પોતાની આસપાસ એક નવો જ માનવસમાજ વસાવે છે. તેનો મોટો ભાગ દેશના જુદાજુદા, નજીકના ને દૂરના ભાગોમાંથી આવી વસ્યો હોય છે.

કાપડની મિલોની વાત કરીએ તો, મુંબઈ અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં એવી સંખ્યાબંધ મિલોને કારણે લાખોનો માનવસમૂહ દેશના જુદાજુદા ભાગોમાંથી આવી વસવાનું કારણ એકત્ર થયેલ છે. ધધાદારી એકતાને બાદ કરતાં એ બધાની ભાષા, સામાજિક રીત રિવાજો આદિમાં ખૂબ ખૂબ વૈવિધ્ય હોય છે. અનેકતામાં વિવિધતામાં એકતા પ્રસ્થાપિત કરનારા આદર્શના પ્રયોગ જોઈએ તો એ સારું પણ લાગે, પણ આપણે અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ વિવિધ પ્રકૃતિનો માનવસમૂહ એવા કોઈ આદર્શથી પ્રેરિત થઈને ભેગો મળ્યો નથી. તેમની પ્રેરણા માત્ર ધંધો હોય છે. વળી મોટે ભાગે એ માનવસમૂહ ગામડાંમાંથી અને તેયે ગામડાના નીચલા થરમાંથી આવેલો હોય છે. એમની સામે શહેરમાં કે મિલ વિસ્તારમાં આવવા માટે રોટલો મેળવવા સિવાય બીજો કોઈ આદર્શ હોતો નથી. આવો લાખોનો લોકસમૂહ અત્યંત ગીચ વસવાટ સ્થાનોમાં સંકડાશ અને ગંદકી વચ્ચે રહે છે અને આહ્લાદક ધંધો સાધવાનું કામ પછી તેમના ચિત્તમાં કોઈ આહ્લાદ જન્માવતું હોય એવું નથી. કામથી ફારેગ થયા પછી તેઓ મન અને શરીરનો એક પ્રકારનો થાક અનુભવતા હોય છે. એ સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ કામે જતા હોય છે. ઘરે બાળકો અને વૃદ્ધો (જેમની સંખ્યા નહિવત્ હોય છે, કેમકે શહેરમાં એમનો બોજ કુટુંબીઓને ભારે લાગે છે) હોય છે. બાળકો પણ નાની ઉંમરના હોય ત્યાં સુધી જ રખડતાં હોય છે પણ કિશોર વયમાં આવતાં તેઓ પણ હોટેલોમાં, છૂટક મજૂરીએ કે ફેરિયાનો ધંધો કરવા લાગી જાય છે.

આ આખી પરિસ્થિતિ આપણે વિચારીએ તો એ સમાજનું સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક ધોરણ કેવું હોય તે સ્પષ્ટ થશે. તે સાથે જ ખિન્ન થયું વાતાવરણ અને શુદ્ધિને પ્રતિકૂળ વસવાટ સ્થાન તે સાથે મજૂર વર્ગ તરફથી કોઈ માગણીઓ કે પ્રશ્નો ઊભા થાય તે સમજી શકાય. ત્યાં વળી કોઈ ફેર ભળે ત્યારે શું થાય? છાપામાં જે કંઈ વાંચીએ છીએ તેવું જ થાય.

નાનકડા ગામડામાં પોતાના સમાજ વચ્ચે રહેનારો વર્તન અને વિચારની કેટલીક મર્યાદાઓ આપોઆપ જ સ્વીકારે છે, એ સમાજની આમન્યા દૂર થતાં એ ગયો દાબનું બંધન તેને ખિન્ન થયેલા સમાજમાં રહેતું નથી. એટલે ક્યારેક જોર કરતી વૃત્તિને સીધો રાહ મળી જાય છે અને પરિણામે જે થવું જોઈએ તે થાય છે.

આટલી સામાજિક પ્રતિકૂળતા પછી ધંધા અંગેની ટોળાંશાહી અને પક્ષીય રાજકારણ ભળે છે. કોઈ યુનિયનો સમર્થ છે તો કોઈ મહાજનનો સમર્થ છે, કોઈ કહે છે કે આ જ સાચું ને કોઈ કહે કે પેલું જ સાચું. એમાં વળી ગજબના ઝનૂની 'અગ્નિપુરુષો' આગળ વધી જાય. એટલે પક્ષાપક્ષીને વેગ મળે. એવામાં હડતાળ આવી પડે તો ક્યારે શું થાય એનું કશું કહેવાય નહીં. એટલું જ નહીં, હડતાળની નિરાંત લાંબા સમય રહેતી નથી પણ એટલો સમય રહે છે એટલા સમયમાં એ લોકોના વેર ઝેર મુકાઈ જાય છે. પછી સુધરાઈથી માંડી પ્રાન્તિક ને મધ્યસ્થ સરકારોની ચૂંટણી આવે છે અને એ લાખો માણસોના મત લેવા ત્યાં પક્ષીય પ્રચાર શરૂ થઈ જાય છે.

આ મિલ ઉદ્યોગ સહુના થોડા ઉદ્યોગોમાંનો એક ગણાય છે. પણ તે માત્ર થોડા લાખ માણસોને જ રોજી પૂરી પાડી શકે છે અને છતાં એ લોકો જેમના 'હાથમાં' છે તે ધાક રાજકારણમાં રાજપુરુષોના નિર્ણયો પર પણ પડે છે. દેશના કરોડો માણસોને મોંઘવારી, અજ્ઞાન, અપૂરતું જીવનધોરણ, બેકારી, ભૂખ આદિ જેટલાં સ્પર્શતાં જ નથી, અને આ થોડાક લાખને ઝટ સ્પર્શી જાય છે, તેનો ત્વરિત ઉકેલ કરવામાં ન આવે તો—'આમ થશે ને તેમ થશે, આમ કરશું ને તેમ કરશું' ની ધમકીઓ મળે છે.

આમ જોઈએ તો કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોએ સામાજિક અને રાજકીય કેવા ગંભીર પ્રશ્નો ખડા કર્યા છે! શું આ કોઈ બહેતર પ્રગતિની નિશાની છે?

મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એ જરૂરી છે પણ તે સાથે તેમની સામાજિક, શૈક્ષણિક અને નીતિ વિષયક સ્થિતિ પણ સુધરવી જોઈએ અને—વળી દેશના કરોડો લોકોનાં ખિન્ન દિલાસન જ પણ ન રહે એ પણ જોવું જોઈએ. ગૃહ ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા કરોડો માણસોને ભૂખ અને બેકારી આગળ ધરે તો પછી એના જેવો કોઈ ન્યાય …

નહીં, પણ પાંચદસ હજાર કામદારોને રોજી આપતી મિલ બંધ પડે કે મોંઘવારી નડે એટલે સરકારે બધું પડતું મૂકીને એમના પ્રશ્નો હલ કરવા જોઈએ, નહીં તો હડતાળ, સરઘસો, સભાઓ અને તોફાનોની તરવાર શિરે લટકતી હોય! આવી પરિસ્થિતિને આપણે કયે મોઢે લોકશાહી કહી શકીએ? એક કારખાનું બંધ પડે એટલે સૌને ખબર થઈ જાય કે રોજ આટલું નુકસાન થાય છે. પણ ઘરઆંગણે કામ કરતા લાખો માણસોની રોજી અટકી ગઈ હોય કે ભૂખે મરતા હોય તો, તેથી દેશને એક પાઈનું યે નુકસાન થતું ન હોય તેમ, તેની ખબર પડતી નથી.

ખરું તો એ છે કે, પક્ષીય રાજકારણે તેમ, મોટા પાયા પરના ભારે યંત્રોદ્યોગોએ એક પ્રકારનો ટોળાવાદ ઊભો કર્યો છે જેમ ટોળું મોટું તેમ તેની ધાક વધારે, અને તેનો તોર પણ વધારે. તે પોતાના એકલાના જ હિતની વાત કરે. શિક્ષકને સાઠનો પગાર મળતો હોય તો એટલામાં તે પૂરું કરે. અમારે તો અમને તો પગાર દોઢસો—બસોનું બોનસ મળવું જોઈએ—જરાય ઓછું દીધું તો, જોઈ લેજો, અમે શું કરીએ છીએ તે! આવી પરિસ્થિતિ જ લોકશાહીનો મોટામાં મોટો દુશ્મન ટોળાવાદ છે, એ કોઈ દિવસ સરમુખત્યારી લાવે તો કહેવાય નહીં. રાજપુરુષોને ચિંતા હોય તો એટલી જ કે, એ ટોળું અમારું હોય તો સારી વાત છે. બાકી

ટોળું તો ખરાબ છે. ટોળું પણ પોતાની આવી કીંમત સમજે છે. અને તેને જોરે જ પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે. વિકસતી લોકશાહી માટે આ સારું ચિહ્ન નથી.

ટોળાના રાજકીય અસરની વાત બાજુ પર રાખીએ, પણ જે સામાજિક અસર કે પરિણામો તે નીપજાવે છે, તે તો ગંભીરપણે વિચારવું જ જોઈએ.

એક જ શહેરમાં સો પચાસ મિલો ખડકી દઈ તેમાં કામ કરવા માટે આખા દેશના ખૂણેખૂણેથી માણસોને ખેંચી એકત્ર કરી તેમનો એક જુદો જ ખિચડિયા સમાજ રચવો. વળી તેની આર્થિક સ્થિતિ બાદ કરતાં બાકીના માનવીય ધોરણે તેમનો ખાસ વિકાસ થાય તેની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા ન કરવી એ શું ડહાપણભર્યું છે? વળી એ સમાજનો રાજકીય હેતુસર ઉપયોગ કરવાના હેતુએ કાચા માલ રૂપે રાજકીય ધૂર્તોને હવાલે કરી દેવો એ સ્વસ્થ, સહકારી માનવસમાજ રચવાના ચિહ્ન છે?

માત્ર આર્થિક અને રાજકીય ધોરણે મોટા પાયા પરના યંત્રોદ્યોગોનો વિચાર કરવાથી આપણી પ્રગતિને જ રૂંધે એવી પરિસ્થિતિ જાણે હાથે કરી સર્જતા હોઈએ એવું લાગે છે.

સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા કે ગાંધીવિચારને વ્યક્ત કરનારા વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની વાતો કરે છે, તેમાં રહેલું તથ્ય આટલી ઉપરની ચર્ચા પરથી પણ સમજાશે. —અનિલ

☆

હું ઈંગ્લેન્ડ ગયો હતો ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

શિયાળાના એક દિવસે હું ટ્રેનબ્રિજ વેલ્સની એક ગલીમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં એક અશક્ત ઘરડો માણસ ઊભો હતો તેણે મને કંઈ કહ્યું નહીં પણ મારી તરફ અપેક્ષાત્મક નજરે જોયું. કદાચ ભીખ માગવાની મનાઈ હશે ધારી મેં એના હાથમાં એક સિક્કો મૂકી દીધો. પણ એની ધારણા કરતાં એ વધારે હશે તેથી, હું જરા આગળ વધ્યો કે મારી પાછળ પાછળ આવી તેણે કહ્યું: 'ભાઈ તમે ભૂલમાં મને સોનાનો સિક્કો આપી દીધો છે!' એ સિક્કો મને પાછો આપવા લાગ્યો. મેં એને એ રાખી લેવા ઘણો સમજાવ્યો ત્યારે મારા આગ્રહથી તેણે એ સિક્કો પોતાની પાસે રાખ્યો.

મને આ પ્રસંગ યાદ ન રહેત પણ બીજો એવો જ પ્રસંગ થોડા દિવસ પછી બન્યો.

જ્યારે હું પ્રથમ વાર ડોવર રેલ્વે સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે એક મજૂરે મારો સામાન ઉપાડી ટાંગા સુધી પહોંચાડ્યો. મેં પરચુરણ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ન મળતાં મેં અર્ધો ક્રાઉન મજૂરી પેટે આપી દીધો. ટાંગો થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તો તે મજૂરે હાંક મારીને રોક્યો. હું મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો મને અજાણ્યો જાણીને એણે વધારે પૈસા પડાવવા હશે. ટાંગો અટક્યો, ત્યારે મને અર્ધો ક્રાઉન પરત કરતાં મજૂરે કહ્યું: 'ભાઈ, તમે ક્રાઉનને પેની સમજ્યા લાગો છો.'

એમ તો નથી કહી શકતો કે, ઈંગ્લૅન્ડમાં હું કોઈ વાર ઠગાયો નથી. પરંતુ મારા મનમાં એ માન્યતા દૃઢપણે વસી ગઈ છે કે જે વિશ્વાસુ છે તે વિશ્વાસ મૂકવાનું જાણે છે. હું અજાણ્યો હતો અને શિક્ષા કે દંડનો મને ભય ન હતો. પૈસા આપવામાં ગરબડ કરી શકતો હતો, પણ લંડનના કોઈ પણ દુકાનદારે મારા પર કદી પણ અવિશ્વાસ કર્યો નથી.

—હાગેન

હમણાં મિલકાપડમાં ખૂબ મંદી છે અને કરોડો વાર કાપડ પડી રહ્યું છે—ઉત્પાદ કેટલાંય વર્ષોમાં આવેલી મંદીઓમાં આ મંદી અભૂતપૂર્વ છે એમ કહેવામાં આવે છે.

તેની સામે ભારતના ક્રોડો સામાન્ય માણસોની વાત કરીએ તો, તેમની પાસે પૂરતાં કપડાં નથી. દેશને આજે કરોડો વાર કપડું પડ્યું છે, અને કરોડો માણસોને વિશેષ કાપડની જરૂર છે! આવી વિચિત્ર અને વિરોધાભાસી સ્થિતિ શું સૂચવે છે! હવે આના ઉકેલ તરીકે સ્વયંચાલિત સાળો નાખવાની માગણી કરવામાં આવી છે અને તેને અમુક મંજૂર પણ રાખવામાં આવી છે. હવે એ સાળો વધારે ઝડપથી અને ઓછા માણસોથી ચાલશે અને ઝડપી ઉત્પાદન થશે. એટલે કાપડ સસ્તું થશે અને પરદેશમાં તે ખપશે, એમ કહેવાય છે. આ બધામાં, આ તંત્રો સામાન્ય માણસ ક્યાં છે? એની તો જાણે કે ગણતરી જ નથી! કાપડના બજારોના નિકાસ સ્વયંચાલિત સાળોથી ઝડપથી ઉત્પન્ન થનાર સસ્તા કાપડથી થશે—એ અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રની બલિહારી છે. એને સંક્ષેપમાં કહીએ તો [illegible] કેટલાક દેશો પરદેશી હૂંડિયામણ કમાવા પોતાના દેશમાં બનતી વસ્તુ પોતાના દેશને [illegible] ભાવે પરદેશમાં પૂરી પાડે છે. અને [illegible] અનુકરણ કરવાની વાત [illegible] ચાલે છે. આને [illegible] ઓછા ઉત્પાદનની મંદી વખતે ઉપાધ્યાયને 'ખાવ' એ કહેવત [illegible] પાડીએ [illegible] 'ખપાવો ખપે' આપણે કોઈ વર્તમાન અર્થશાસ્ત્ર સમજાવે નહીં નહીં.

હવે જરા માનવ અર્થશાસ્ત્રના ધોરણે થોડું સમજીએ ઠીક લાગે.

પરાક્રમાના મેળામાં સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંના હાથ ઉત્પન્ન માણસો ભેગા થયા હતા. તેમાંના એકાદ દાખલો યાદ કરીએ તો [illegible] બધાએ [illegible] પાણીઆરા અને બહેનોએ લાલ કાળા જાડા કાપડના ચણિયા પહેર્યા હતા. એમાનું ઘણું ખરું કાપડ હાથવણાટનું હતું. માત્ર [illegible] આ તો સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંની વસ્તીની વાત થઈ. બીજા પ્રાંતોના ગામડાંના સમાજના માણસો પણ આ જ જાડાં ગામઠી કાપડના કપડાંનો ઉપયોગ કરે છે. મિલ કાપડનું આક્રમણ અત્યંત ઉગ્ર હોવા છતાં હાથસાળના જાડા કાપડનો ઉપયોગ ભારતભરનાં ગામડાંમાં સારો છે. દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાંચ લાખ ગામડાંમાં વસે છે એમનો આંકડો નજર સામે રાખો અને મિલો જે હજાર જાતનું કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો હાથનો વિચારો તો તરત સમજાશે, કે કુલ વસ્તીના વીસ ટકા જે શહેરમાં રહે છે તેને માટે જ મિલો ભાતભાતનાં કાપડ બનાવે છે! એ પરથી તરત સમજાશે કે મિલવાળાની દૃષ્ટિમાં ભારતનો કયો માનવ સમાજ છે.

દેશના રક્ષણ માટે પોલિસો અને લશ્કરીઓની સંખ્યા લાખોની છે. એવા બીજા ગણવેશધારીઓમાં તાર ટપાલ ને રેલવેના નોકરો પણ આવી જાય. આ બધાનો ગણવેશ અમુક અમુક એક જ જાતનું કપડું માગે છે. ગ્રામજનો અને ગણવેશધારીઓની સંખ્યા મૂકી મિલ કાપડની હજારો ભાતો ને જાતો વિચારો એટલે તરત મનમાં ઊગી નીકળશે કે મિલો શહેરી સદ્ધરોની એઓની કેટલી ખુશામત કરે છે. તેમની રુચિ અને પ્રકૃતિની કેટલી ચિંતા કરે છે.

પણ મંદીનો પોકાર તો આખા દેશના હિતને નામે થાય છે! અને સરકાર પણ આખા દેશના પ્રશ્ન તરીકે જ એનો વિચાર કરે છે. આ ઉદ્યોગ દ્વારા સરકારને કર રૂપે, જકાત રૂપે, હૂંડિયામણ રૂપે અમુક લાખ કરોડ ટકા કમાવી આપે છે એ તો ખરું પણ એવી કમાણી શું બીજા ઉદ્યોગો પણ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ક્યાં નથી આપતા? એની નવાઈ ન હોય. નવાઈ તો એની હોવી ઘટે કે એ ઉદ્યોગ સરકાર સામે આખા દેશના પ્રશ્ન તરીકે ધા નાખે છે ત્યારે તે ઉદ્યોગ પોતે આખા દેશના દેશના પ્રત્યેક ઘરના માણસોની જરૂરિયાતનો વિચાર કરીને ચાલે છે કે કેમ?

એ ઉદ્યોગ દેશના બધા માણસોને તેમની જરૂરિયાતનું ને પરવડે એવું કાપડ પૂરું પાડતો નથી. બદલામાં એવું કાપડ પૂરું પાડતા લાખો વણકરોને તેણે બેકાર કર્યા છે એ તો નફામાં!

આજે સ્વયંચાલિત સાળો બેઠાડી મંદી નાખવાનું વિચારવામાં આવે છે કે જેનાથી સસ્તું કાપડ ઉત્પન્ન

થતાં પરદેશમાં વેચી શકાય! પણ ઓછી ખરીદશક્તિવાળા લાખો દેશજનો પાસે પૂરતાં કપડાં નથી, તેઓ પોતાના આર્થિક ધોરણે, અત્યારે જેટલો ખર્ચ કપડાં પાછળ કરે છે, તેટલા ખર્ચમાં તેમને વધારે કાપડ પૂરું પાડવાનો, ને તેમને ઢાંકવાનો તો, આ સમાજવાદી સમાજના આદર્શવાળ સમાજમાં યે વિચાર થતો નથી! એ કામ તો, ચરીડા ચક્ર અને અંબર ચરખો અને હાથશાળ વાળા વણકરો કરશે, ખરું ને? કેટલી બધી ઉદારતા! ખાદી હાથઉદ્યોગ પ્રત્યે કેટલી બધી મમતા!

આજનું અર્થશાસ્ત્ર બધાં દલીલોને ખોટી પાડે એટલું આગળ વધેલું છે. અને આંકડાશાસ્ત્ર તો, વળી એથી યે આગળ વધેલું છે! મને લાગે છે કે તેની ગતિ ને ઉન્નતિ પેલા સ્પુટનિક કરતાં વધારે છે.

પણ આપણું તો રહ્યું સીધું-સાદું માનવ અર્થશાસ્ત્ર, કરોડો વાર કાપડ પડ્યું છે, છતાં વિશેષ કપડાંની જરૂરતવાળા કરોડો માણસો તે ખરીદી શકતા નથી, અને છતાં વધારે ઉત્પાદન કરે એવી યંત્રશાળો લાવવી છે. અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું સસ્તું કપડું પરદેશના માણસોના આબરૂ ઢાંકશે સ્વયંચાલિત શાળાથી વળી જેટલા માણસોને રોજી નહીં મળે, તેમને તો રોટલો યે નહીં મળે, પછી કપડાંની જરૂર તો તેમને પડવાની જ નહીં ને! એટલે, એમનો તો કશો વિચાર કરવાની જ જરૂર નથી. વળી, સ્વયંચાલિત યંત્રશાળોનું સસ્તું કપડું દેશમાં વેચાશે તો, ઘોડાઘણા વણકરોની રોજી ઓછી થશે. એટલે તેમને અન્ન નહીં મળે, પછી કપડાંની ય શી જરૂર? એટલા કાપડ ખરીદનારા વળી ઓછા થશે, એ જ ને?

" આપણા બધા મહાઉદ્યોગોને દુનિયાના આગળ વધેલા દેશોના ધોરણે મૂકવા પ્રયાસ કરીએ, એ આ વિજ્ઞાન યુગમાં યોગ્ય હશે, પણ તે સાથે વિચારીએ કે, તે દેશના જનસમાજ અને આપણા દેશના જનસમાજ વચ્ચે સામ્યતા કેટલી છે? સ્થિતિસામ્યતા ન હોય તે ચાલે પણ યાંત્રિક સામ્યતા તો જોઈએ જ, એવો વિચાર જો છૂપો છૂપો પણ કોઈના મનમાં હોય તો, તેમને હૈયે દેશની સમગ્ર જનતાનું હિત નથી. પણ એક વિષયચક્રમાં એમનો વિચાર ફસાયેલો છે, અને તેમાં દેશના સમસ્ત માનવસમાજને ન્યાય આપવાની વૃત્તિ નથી રહેલી એ સ્પષ્ટ છે. એવા લોકો આખા દેશના લોકો વતી વાત ન કરી શકે એ દેખીતું છે. તેમણે, એવો દંભ ન કરવો જોઈએ.

નિસ્વાર્થભાવે જાહેર સેવા કરનાર પણ ઘણી વાર ટીકાનો ભોગ બને છે. એમ કેમ થતું હશે?

એવું હોય કે તે પ્રજાના કોઈ એક વર્ગનો સેવક હોય અને તે વર્ગની યોગ્ય ઉન્નતિમાં કોઈ બીજા વર્ગને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થતું હોય તો તે વર્ગ સેવકની, સ્વાર્થ વશ થઈ ને ટીકા કરે. ખેડૂતને ધારાણ બેંક પાસેથી ઓછા વ્યાજના દરે સેવક અમુક રકમ અપાવે, તેથી વધારે વ્યાજે પસા ધીરનાર શાહુકારને નુકસાન જાય અને તે સેવકની નિંદા કરે ખરો. આની કશી ભીતિ ન હોય. એનો ઇલાજ તો એ જ છે કે શાહુકાર બીજો ન્યાયી ધંધો કરે અને રોજી મેળવે.

પણ ઘણી વાર એવું હોય છે કે ટીકા કરનારનું દેખીતું કશું અહિત થતું નથી તો પણ તે કોઈ સેવકની ટીકા કરે છે, એમ કેમ! એમાં ટીકાકારનું અજ્ઞાન પણ હોય. છતાં કોઈ વાર એવું ન હોય છતાં ય ટીકા કરે, તે શા કારણે! સેવકે કોઈ અમુક જ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું હોય, કોઈ અમુક જ વર્ગ પસંદ કર્યો હોય અને તેની જ ઉન્નતિ માટે તે સતત મથતો હોય ત્યારે એની જ અપેક્ષાવાળા બીજાં ક્ષેત્રો કે વર્ગો, પોતાની અવજ્ઞા કે ઉપેક્ષા થાય છે એવી લાગણીથી ટીકા કરે ત્યારે તેમાં તથ્ય રહેલું છે.

મા પોતાના બાળકોનું જ લાલનપાલન કરે એ તો સહજ જ છે, પણ તે સાથે તેનું આસપાસનાં બાળકોની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી જોઈએ. તે બાળકોનું લાલનપાલન, ઉછેર તેમની માતાઓ જ કરશે, છતાં તે બાળકો પ્રત્યે સમભાવ હોવો જોઈએ, સમસંવેદન હોવું જોઈએ. આથી આસપાસનાં બાળકો અને તેમની માતાઓની વેની ને દેના બાળકની સાથે એક એક પ્રકારની આત્મીયતા બંધાશે. ટીકા કરવાની તો વાત જ નથી

કોઈ એક જ ક્ષેત્રમાં પરોવા સેવકની આસપાસનાં ક્ષેત્રો અને અન્ય વર્ગો પ્રત્યે આવી જ લાગણી હોવી જોઈએ. એવું હશે તો, તેની વિનાકારણે કેવળ ઉપેક્ષાના કલ્પની પ્રેરી ટીકા થશે નહીં.

આઝાદીપ્રાપ્તિ પછી જેમ જેમ સરકાર સમાજ હિત માટે બહુવિધ યોજનાઓ કરતી જાય છે તેમ તેમ લોકોમાં પણ એવું વલણ વધતું જાય છે કે સરકારે જ બધું કરવું જોઈએ આ એક જાતનું પરાવલંબન છે, પરાશ્રયની નિશાની છે સરકાર જો કે આખરે પ્રજા જ છે છતાં સરકારના કાર્યોની સ્પષ્ટ મર્યાદા છે ચલણ, રેલવે સંરક્ષણ, ન્યાય, ટપાલ—આદિ કેટલાક કાર્યો એવા છે જે સરકારે જ કરવા જોઈએ પરંતુ આરોગ્ય શિક્ષણ વ્યસનમુક્તિ અસ્પૃશ્યતા, લોકકલ્યાણ સંસ્કારપ્રવૃત્તિ સાહિત્ય આદિના કામ પણ તેણે ઉપાડવા જોઈએ એ વલણ ઇચ્છનીય નથી.

સામ્યવાદી શાસનમાં બધાં જ સરકારનું કામ કરે છે, કેમકે, ઉત્પાદનની બધી માલિકી સરકારની હોય છે આપણે પણ સમાજહિતના નાના મોટા બધા કામો ધીરે ધીરે સરકાર પાસે કરાવતા થઈ જઈએ તો, આપણે સામ્યવાદની દિશામાં પગલાં માંડી રહ્યા છીએ એમ જ કહે.

સામ્યવાદી રાજ્ય અને લોકશાહી રાજ્ય વચ્ચે મોટામાં મોટો તફાવત એ છે કે એકમાં વધારેમાં વધારે કેન્દ્રી જ સત્તા સરકાર પાસે હોય છે, અને બીજામાં વધારેમાં વધારે સત્તા લોકો પાસે હોય છે નહી એ સત્તા, સત્તારૂપે નથી હોતી, જવાબદારીરૂપની હોય છે એ ધ્યાન બહાનમાં રાખવા જેવો છે સરકાર પોતા ઉપર અમુક જવાબદારી છે' એવું તે પોતે જ કહે ત્યારે હમેશા તે તેની જવાબદારી હોય જ એવું નથી હોતું જવાબદારીને નામે લોકોનો અમુક કામ કરવાનો હક એવી રીતે તે છીનવી પણ લે.

સમાજ જો કઈ જવાબદારી સ્વીકારે તે સ્વૈચ્છિક હોય, અને સરકાર વિશે એમ બધા દસ્તાવેજમાં કહી શકાય નહી સરકાર કોઈ કામની જવાબદારી સ્વીકારે એનો અર્થ એ કે, તે કામ કરવાની સ્વતંત્રતા તે લોકો પાસેથી લઈને છે અને એવું આપણે સામ્યવાદી રાજ્યશાસનમાં જોઈએ પણ છીએ

માનુષ સ્વતંત્ર હશે તો તે રોટલો મેળવશે, શિક્ષણ અને સરકાર પણ મેળવશે પણ તેણે તે માટેની જવાબદારી સરકારને સોંપી દીધી તો સરકાર તેને જે કંઈ આપે તેટલું તેણે સ્વીકારી લેવાનું રહે છે

સરકારને હવે લોકોનું હિત હોય તો પણ તે પોતાના કામો પોતાની રીતે જ કરી શકે અને સરકાર એક વિરાટ તંત્ર છે એમાં અમુક પ્રકારની બીનાવણ એકરૂપતા, દીન અને થોડીઘણી જડતા સ્વાભાવિક છે

એટલે લોકશાહીનો આદર્શ એ છે કે તેની પાસે ઓછામાં ઓછી સત્તા હોય, આદર્શ રાજ્ય તે કે જે પ્રજા પર ઓછામાં ઓછું શાસન કરે એવા લોકશાહી રાજ્યની પ્રજા પોતાના કામો પોતે જ કરી લેવાની તેવડવાળી હોય તે પોતાની રીતે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કરે ત્યારે તે ઝડપી અને ઓછા ખર્ચે પણ થાય સ્વેચ્છાએ કરે તે સહજતાથી થાય એવી પ્રજા જાગ્રત હોય, સરકારે કાયદા કરીને તેને દોરવાની કે ચેતવવાની જરૂર ન હોય

આપણે કોઈ પણ શાસનપ્રણાલિ એવું તો નથી જ કરતી કે પ્રજા પરાવલંબી, પરાશ્રયી, પોતાના કામો માટે પણ બીજા તરફ નજર નાખનારી થાય પણ જ્યારે પ્રજાના નાના મોટા સખ્યાબંધ કામોની જવાબદારી સરકાર પોતાને માથે લઈ લે છે ત્યારે આગળ જતાં એવું જ પરિણામ આવે

અને બીજું પરિણામ એ આવે કે, સરકારને પોતાનું તંત્ર વધુ ને વધુ વિસ્તારવું પડે, અને વધારે ને વધારે કરવેરા પ્રજા પાસેથી ઉઘરાવવા પડે આ બધું સ્વાભાવિક હોવા છતાં પ્રજાને વારંવાર નવા નવા કરવેરા માગતી સરકાર ગમતી નથી તેની વૃત્તિ સરકારને છેતરવાની ને ઓછામાં ઓછું આપવાની થતી જાય છે અને ત્યાંથી એક એવું વિષચક્ર શરૂ થાય છે કે તેનો અંત જ આવતો નથી

આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે જરૂરિયા મજુરોએ આપણે ત્યાં છે ખરી, પણ બેકારોને નોકરી શોધી આપનાર ખાતું સરકારને ખોલવું પડ્યું છે! મહાજનો ને ધંધાદારીઓના મહાજનો છે પણ ખાલી પડતી જગ્યાઓની માહિતી બેકારોને પૂરી પાડવાનું કામ તેમને મંજૂર નથી

શાળાનું મકાન બાંધવું હોય તો સરકાર કંઈ આપે તો થાય એવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે દવાખાનું પણ સરકાર કંઈ કરે તો જ શરૂ થાય પુસ્તકાલય પણ સર

કાર માટે કે મદદ આપે તો જ ખૂને! સરકાર કર ઉઘરાવે છે એટલે એ જ સાર્વજનિક કામો માટે પૈસા આપે એવું વલણ ધીરે ધીરે વધતું જાય છે.

હાથઉદ્યોગો પણ સરકાર રાહત આપે, મદદ કરે, તો જ ટકે! લોકોએ તે માટે કશું કરવાનું નહીં!

એક કાળે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કેવળ પ્રજાના પ્રોત્સાહન અને મદદ પર જ નિર્ભર હતી. લોકો જ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વિવિધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપતા અને તે માટેના નાણાં પણ લોકોમાંથી જ મળી રહેતાં. એટલે એવી સંસ્થાઓ લોકવિમુખ પણ થતી નહીં. કેમકે, લોકોના સદ્ભાવ પર જ તેને ટકવાનું હતું.

આજે પરિસ્થિતિ જુદી છે. લોકહિતાર્થે વિવિધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ ચાલવી તો જોઈએ એમ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. પણ, અમે સરકારને ઘણો બધો કર આપીએ છીએ, ચૂંટણી ફંડો અને ધંધાદારી હિતની સંસ્થાઓનાં ફંડોમાં નાણાં આપવા પડે છે. સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સરકાર પાસેથી જોઈતું બધું મેળવે. અમારાથી એ ન બને. એવું વલણ છે.

આમ ને આમ લાંબો સમય ચાલશે તો થશે એવું કે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પર લોકોનો કશો કાબૂ રહેશે નહીં, તેની નીતિ લોકો ઘડી શકશે નહીં. લોકો માટે, લોકો વચ્ચે કામ કરવાનું હોવા છતાં તે લોકવિમુખ અને સરકારમુખી થતી જશે. અને તે સરકારી યોજનાને અમલમાં મૂકનારી વહીવટી સંસ્થાઓ બની જશે.

જાહેર સંસ્થાઓ આજે ઓછી નથી. વધતી જાય છે. પણ તેમાં સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કરતાં મિલ માલિક મંડળ, કામદાર મંડળ, ખેડૂત સંઘ, આદિ ધંધાદારી હિતોની રખેવાળી માટેની સંસ્થાઓ વધારે છે. લાગતાં વળગતા તેવી સંસ્થાઓને સ્વાર્થને કારણે સ્થાપે છે અને પોષે છે. સર્વજનહિતાય કામ કરનારી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો ફાળો ધંધાદારી હિત માટેની સંસ્થાઓ પડાવી જાય છે. સાર્વજનિક સંસ્થાઓને સરકારનું ઘર ગણવામાં આવે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં મિશનરી વૃત્તિ ધીરે ધીરે ઓછી થતી જશે, અને મિશનો પણ નાનાં મોટાં તંત્રોનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં જશે. એમાં જટિલતા આવશે, લોકોને તેનો પૂરેપૂરો લાભ મળશે નહીં, અને એ દૃષ્ટિએ મિશનોને પૂરી સફળતા નહીં મળે.

સરકાર ખૂબ લોકનિર્ભર હોવી જોઈએ, તેને બદલે લોકો સરકાર પર આધાર રાખતા થઈ જાય એમાં લોકો કે સરકારનું, કોઈનું સાચું હિત નથી.

સામાજિક કામોની, સમાજહિતનાં કામોની જવાબદારી સમાજે જ ઉપાડવી જોઈએ. અને સરકારને તેના અનિવાર્ય કામો માટે સંપૂર્ણ શક્તિ ખર્ચવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. એમ થવાથી લોકોમાં સહકારવૃત્તિ જાગશે, જવાબદારીની ભાવના અને બળ આવશે, અને લોકહિત માટે કામ કરવાની કેળવણી પણ તે ઘણાને આપી શકશે અને તે દ્વારા તેજસ્વી લોકસેવકો પણ ઘડાશે, પ્રકાશશે અને સમાજને ઉજ્જવળ કરશે.

સોનાની ખાણ

સર્વગુણસંપન્ન સોનાએ ભગવાન પાસે જઈને કહ્યું કે, 'મારો એકાદ ગુણ ઓછો કરી નાખો, ઉષા સમાન મને ક્ષણજીવી બનાવો, સાકર પેઠે મને ગળી જનારું બનાવો, તારાઓ પેઠે અગ્રાહ્ય બનાવો, ગમે તે કરો, પણ માણસના હાથમાંથી મારો જાન છોડાવો. સતયુગની સુવાસ ક્યાં ગઈ? શા માટે મને કળિયુગનું પ્રતીક બનાવી મૂકવામાં આવ્યું છે? મને જોઈને માણસોની નજર બગડે છે, મારે માટે ભાઈ-ભાઈ અંદર અંદર લડવા માંડે છે. જ્યાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ચારિત્ર્ય પર નિર્ભર હોવી જોઈએ ત્યાં મને ગુલામ બનાવીને રાખે છે તેઓ જ સૌથી મોટા છે એવું લોકો કહેવા લાગે છે. ભગવાન મેં એવો શો ગુનો કર્યો છે કે મારી ભલાઈ જ મારી દુશ્મન બની ગઈ છે?'

કિરીટ કુંડલધારી, હિરણ્યમયવપુ ભગવાન શું જવાબ આપે? એટલે સોનાએ ધરતી માતા પાસે જઈને કહ્યું: 'ભગવતિ વસુન્ધરે! દેહિ મે વિવરમ્' શું એવું કદાપિ બને ખરું કે માતા પોતાના બાળકને પોતાના હૃદયમાં જગા ન આપે? સોનાએ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી લોભી માણસોએ પૃથ્વીના પેટમાં ગુફા ખોદીખોદીને ત્યાંથી સોનાને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે, એને એ સોનાની ખાણ કહે છે.

['મંગલ પ્રભાત']

આ બા હતાં બા

"હું તો મહાત્મા છું ને!"

લાહોરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

બાપુની સાથે બા પણ હતાં. બાપુ બેઠકમાં ભાગ લેવા જતા હતા ત્યારે બાને કહ્યું કે, 'તું મારી સાથે ચાલ.'

'પણ મારે થોડું કામ છે તે પતાવીને આવીશ.' બા બોલ્યાં.

'જો મારી સાથે આવશે તો મુશ્કેલી નહીં પડે, એકલી આવીશ તો સહેલાઈથી નહીં આવી શકે.' બાપુએ સમજાવ્યું.

'તમે સહેલાઈથી જઈ શકો ને હું કેમ ન જઈ શકું?' બાએ પૂછયું.

'હું તો મહાત્મા છું ને!'—બાપુએ હસતાં હસતાં કહ્યું—'એટલે મને મુશ્કેલી નહીં પડે'

'વારુ, તો હું જોઈશ. હું પછીથી આવીશ.' બાએ કહ્યું.

અને બાપુ બા સાથે એક ભાઈને મૂકી અધિવેશનમાં ગયા.

થોડું કામ પતાવીને થોડી વાર પછી બા અને એમના સાથેના ભાઈ, અધિવેશનમાં જવા નીકળ્યાં. પણ જ્યાં ત્યાં સ્વયંસેવકો રસ્તો રોકીને ઊભેલા. બાને કોઈ ઓળખે નહીં એટલે જવા દે નહીં. સાથેના ભાઈ સ્વયંસેવકોને સમજાવે તો ય એમના કહેવા પર કોઈ ખાસ ધ્યાન આપે નહીં. એવામાં ત્યાં કોઈ જાણીતી વ્યક્તિ જતી દેખાઈ. તેને બોલાવીને વાત કરી. તે ભાઈ પેલા સ્વયંસેવકોને સમજાવે ત્યારે બાને આગળ જવા દે. આમ માંડ બા બેઠકમાં પહોંચ્યાં.

બાપુએ જ્યારે હકીકત જાણી ત્યારે બાને કહ્યું: 'કેમ આવતાં મુશ્કેલી પડી ને?'

'હા, અમે થોડા મહાત્મા છીએ કે સહેલાઈથી આવી શકીએ!' બાએ હસીને જવાબ આપ્યો.

'સમય ચોરીને પણ આવીશ.'

બાપુ મુંબઈ આવ્યા હતા અને મહત્ત્વની કામગીરીમાં ગૂંથાયા હતા, આખો દિવસ મોડી રાત સુધી મહત્ત્વની રાજકિય ચર્ચાઓમાં ગૂંથાયેલા રહેતા. આમેય બાપુનો આખો દિવસ મિનિટે મિનિટના હિસાબે મહત્ત્વની રાજદ્વારી ચર્ચાઓથી માંડીને માંદા આશ્રમવાસીની સારવાર જેવા અનેકવિધ કર્યોમાં જતો.

મુંબઈમાં બાપુ આવ્યા ત્યારે ગાંધી-કુટુમ્બના એક આશ્રમવાસી બહેન પણ તેમનાં વૃદ્ધ માતુશ્રીની સારવાર માટે આવ્યાં હતા. એમનાં વૃદ્ધ માતુશ્રી પણ પૂરા રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલાં; એટલું જ નહીં, પણ અસહકારની ચળવળમાં

ભાષણો કરવાથી માંડીને પિકેટીંગ જેવાં કાર્યોમાં પણ ઉત્સાહભેર ભાગ લીધેલો. એમને બાપુજીનાં દર્શન કરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હતી. અને ક્યાંય જઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતાં. અને આમ બાપુજીને તો ઘડીની યે નવરાશ ન હતી.

માંદા બહેનની ઇચ્છા હતી કે એક વાર બાપુજીનાં દર્શન કરી લઉં પછી હું સુખે જીવ છોડું. એમનાં પુત્રી બાપુજી પાસે ગયાં. અને સંકોચપૂર્વક પોતાનાં માતુશ્રીની ઇચ્છા બાપુને કહી.

'અહીં તો કામનો ગંજ પડ્યો છે ને એક ઘડીની યે ફુરસદ નથી; પણ એમની ઇચ્છાની અવગણના મારાથી નહીં થઈ શકે. જાવ, મારા કામમાંથી હું થોડો સમય ચોરીને પણ આવી જઈશ.' બાપુએ કહ્યું.

અને ખરેખર, વચનમાં સદાય અટળ રહેનારા બાપુ મહાદેવભાઈ સાથે, પેલાં માંદા બહેન ઠેઠ પાંચમે માળે રહેતાં હતાં ત્યાં જાતે ચાલીને મળવા ગયા. અને એમની સાથે વાતચીત કરી.

પેલાં માંદા બહેનને બાપુના આવવાથી ખૂબ જ આનંદ થયો અને અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ થયાના સંતોષ સાથે એમણે થોડા દિવસ પછી શાંતિથી દેહ છોડ્યો.

['રૂપાયતન પ્રકાશન' તરફથી હમણાં જ પ્રગટ થયેલ 'આવા હતા બાપુ' ભાગ ત્રીજામાંથી]

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા ....૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

મન સાથે સાટાં

કચ્છિયો ખેડૂત સાથે અનાજનું સાટું કરે છે તે પહેલાં તે પોતાના મન સાથે સાટું કરે છે. આમ
લાભ ખરો કે? હોય તો કેટલો? તેને શી રીતે વધારી શકાય? ખેડૂતને ઓછા ભાવે અનાજ આપવાનું
સમજાવીને કે બીજી રીતે? આમ મન સાથે નક્કી કરીને તે ખેડૂત સાથે અનાજનું સાટું કરે છે.

પછી તે મન સાથે વળી આમ સાટાં કરે—ચોખામાં ધોળી કાંકરી ઉમેરી હોય તો શું વાંધો છે?
મગમાં બરોબર કસુકી પણ ઉમેરી શકાય? પણ એ ખરાબ ન કહેવાય? ખરાબ તો ખરું, પણ એમ ન કરું
તો હરિફાઈમાં ટકવું ને નફો પણ કાઢવો એ બે વાનાં સાથે કેમ બને? અને હું એકલો જ થોડો આમ
કરું છું? બધાં જ એવું કરે છે. આમ મન સાથે સાટાં કરી પછી તે પોતાનાં નિર્ણયો અમલમાં મૂકે છે.

વેપાર કરે તે વૈશ્ય. પણ મનોવ્યાપાર કોણ નથી કરતું? બધાં જ. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોણ વૈશ્ય
નથી! મન સાથે સાટાં કરવા એ ચોખ્ખો મનોવ્યાપાર નથી. 'તડજોડ' છે, મનમનામણાં, પોતાની સાથેની
છેતરપિંડી છે.

આજકાલ બધાં ક્ષેત્રોમાં ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં પ્રમાણિકતા ઘટી ગઈ છે, સમાજની નાની નાની
અસંખ્ય પીડાઓ તેને આભારી છે. તે, મન સાથે સાટાં કરવાનું પરિણામ છે.

કોઈ એક ગામમાં આખી વસ્તી જ વૈશ્યની હોય, બધા જ વેપારીઓ હોય ત્યારે વેપારીઓને
પોતાનામાંથી જ ગ્રાહકો શોધી કાઢવાનો પ્રશ્ન રહે છે. અને એ પણ અઘરું છે. એટલે, ચોખ્ખા વેપારી
નીતિ સિવાયની બીજી ચાલાકીઓ પણ અજમાવાય, મન સાથે સાટાં થાય અને જેમતેમ વેપાર ચાલે પણ
સૌને 'પોતે છેતરાયો તો નથી ને?' એવી સતત સાવધતા રાખવી પડે. ગામવાસીઓની ઘણી શક્તિ એની
પાછળ ખર્ચાય. એ થયો અનુત્પાદક શ્રમ. આપણા આજના સમાજની પરિસ્થિતિ લગભગ આવી છે.
વેપારમાં ઉત્પાદક શ્રમ કરતાં, અનુત્પાદક શ્રમ વધારે થાય છે.

'મન સાથે સાટાં'ની રમતને કારણે બધાં ક્ષેત્રોમાં પ્રમાણિકતાનો ઓછોવત્તો લોપ થયો દેખાય છે.
શિક્ષણ અને સાહિત્યના પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં પ ધંધાદારીપણું પ્રવેશી ગયું છે. સમાજ ધીરે ધીરે માત્ર વેપારી-
ઓની વસ્તીવાળા ગામનું રૂપ ધારણ કરતો જાય છે.

'મન સાથે સાટાં'ની રમતને મનોવ્યાપારનું 'રળિયામણું' નામ ભલે આપણું હોય, પણ તે વાસ્તવમાં
પેટનો વિચાર છે. દલા તરવાડીએ વાડે રીંગણાં જેટલાં વિચાર્યું કે ખોરાક એ પેટનો પ્રશ્ન છે, અને પેટ તો કહે
છે કે આ ખાવા માટે સારાં છે, એટલે મનને કશું પૂછવાપણું હોય તો, એક લેવું કે પાંચ દસ એ જ પ્રશ્ન
છે. પણ જ્યારે એને કૂવામાં ઝબોળવામાં આવ્યો ત્યારે એણે વિચારવું જોઈતું હતું કે કૂવામાં શરીર
ઝબોળાય છે, ડચકિયાં પણ મોઢે આવે છે—ટૂંકમાં પ્રશ્ન છે શરીરનો. ભલે એ જ આ બાબતમાં વિચારે.
પણ તેણે તો રાડ પાડવા માંડી કે ભાઈ બહાર કાઢો! મન અને હૃદય વચ્ચે ફૂટી પડયા વિના રહ્યાં નહીં

ખોટા કામ વિશે પેટથી વિચારીએ મન સાથે સાટાં કરીએ અને તેનું યોગ્ય પરિણામ—સજા
ભોગવવામાં આવે ત્યારે, એ પ્રશ્ન કેવળ પેટને વિચારવાનો હોય તો તો મનોવ્યાપારની જરૂર જ નથી
પણ કુદરતના કાયદા ચંચળ નથી.

પ્રમાણિકતા એ માત્ર વૈશ્યનો જ નહીં, સૌ કોઈનો ધર્મ છે. વૈશ્ય સમાજનો વ્યવસ્થાપક છે. એટલે
એની ફરજ આ બાબતમાં વધારે છે. વૈશ્ય જો 'મન સાથે સાટાં' કરશે તો બીજા પણ એ જ માર્ગે
ચાલીને સવાઈ વૈશ્ય થવાની હોડ માંડશે. અને કોણ કહેશે કે સમાજનાં પગલાં એ દિશામાં નથી જતાં!

પ્રમાણિકતા વિના વ્યવહારશુદ્ધિ નથી અને વ્યવહારશુદ્ધિ વિના આ જગત અભિમન્યુના કોઠા
જેવું થઈ જાય. એ અભિમન્યુનો કોઠો ક્યારે લાક્ષાગૃહ બની જાય તે પણ કંઈ કહેવાય નહીં. પાંડવો
તો એ સૌને છૂટી ગયા પણ કૌરવો એમાં ફસાયા હોત તો જીવ ખોયા પડત. આ જગતને આપણે એવું
કરી મૂક્યું તો પાંડવોની પેઠે આપણે એમાંથી બહાર નીકળવાના નથી.

—દે.

સરદારશ્રીનો પત્ર

૨૩–૫–'૩૪
સેન્ટ્રલ જેલ નાશિક રોડ

ભાઈ .....

તા. ૨૪ મીનો તમારો રાજકોટથી લખેલો કાગળ મળ્યો. ત્રણ દિવસથી તમારા કાગળની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તમે કાઠિયાવાડમાં કેદ થઈ પડ્યા છો. એ વચમું તો લાગતું હશે પણ એ અનુભવ હવે રોજનો થઈ પડવાનો સમજજો. અને એ સૌને માટે સમજજો. ગુજરાતમાં પણ ઝાઝી છૂટ રહેશે એમ ન માનશો. સૌને ન ગમતી મર્યાદાઓ અને બંધનો વેઠવાં પડશે; કારણ કે. આપણાં હમણા વળતાં પાણી છે. અને તમે જુવાનિયાઓનો અનુભવ લખો છો એ એક મુખ્ય કારણ થઈ પડવાનું છે. કામ કરવું ન હોય, જોખમ ખેડવું ન હોય, અને લાંબી વાતો કરવી હોય, તો બીજું શું થાય? પણ પ્રજા એમ જ ઘડાય એથી મૂંઝાવામાં લાભ નથી તેમ મૂંઝાવાનું કારણ પણ નથી. સૌ ઘડાઈ ને ઠેકાણે આવશે. જુવાનિયાઓમાં અસંતોષ છે એ શુભચિહ્ન છે. એમા સાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ કે જવાબદારીનું ભાન નથી. તેમ સભ્યતાની ખામી છે એ દુઃખદ છે. પણ એ બધું સમય જતાં ઠીક થઈ જશે.

...ને દ્વારકામાં અનુકૂળ ન આવે એ સમજી શકાય એવું છે. હવે આટલે વર્ષે નવી આંખે જૂના તમાશા જોવાને માટે શક્તિ ન મળે. એ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉત્તમ છે.

બાપુ લખે છે એ પ્રમાણે ગરીબાઈ સ્વીકારવામાં મુશ્કેલીઓ આવશે. પણ ફરજિયાત ગરીબાઈ આવી પડવાની છે એટલે વાંધો શો છે? 'હથેળીમાં વાળ હોય તો પૈસો હોય' એવું કરી મૂકવાના છે. એટલે બાકી શું રહ્યું? રાજકોટમાં નારણદાસને રાખીને આશ્રમવાસીઓને બધાને ત્યાં રાખવાનો ઈરાદો છે શું? દુર્ગામણિ, અમીના વિગેરે બાઈઓ ક્યા રહેશે? મોટી મોટી છોકરીઓનું શું? એ બધાની શું યોજના કરી છે એ બધું મને ખબર નથી. રાજકોટમાં એ બધું નહીં ફાવે એવો મને ભય છે. ભાવનગરની સંસ્થા ખૂબ ખીલી છે, પણ એટલા બધા રૂપિયા દર વર્ષે માગી માગી મેળવવા એનું શું થાય? વિદ્યાપીઠનું શું કરવાનું છે? લાયબ્રેરી તો સોંપી દીધી. હવે માત્ર મકાન રહ્યું, અને કાકા ને નરહરિ પાછા આવે તો એ બે રહ્યા, બાકી બધા તો છૂટા થઈ ગયા એમ સાંભળું છું. છોકરાઓ તો હવે ભાગ્યે જ આવે

કાઠિયાવાડમાં હરિજન કાર્યમા પણ આટલા બધા ઝગડા એ કેવી આપણી દુર્દશા? બાપુ હોય તો જ એ પતે એ પણ કેવું? પણ એ આપણી સ્થિતિ છે. એમાથી શક્તિ પેદા કરીને સત્તા લવી રહી.

તમારી કસોટી ઠીક થઈ રહી છે. બજાર કિંમત કેટલી છે એની ખબર પડી રહેશે

બાળકો મઝામાં હશે.

નાકનું દરદ એમ ઓછું થાય તેવું નથી. એને માટે કઈક ઉપચાર જોઈશે તે અહીં બનવા મુશ્કેલ છે.

લિ. વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્

✿

—અહિંસા એ કેવળ વ્યક્તિગત સદ્‌ગુણ નથી. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ – એ બધાને માટે આધ્યાત્મિક અને રાજકીય આચરણનો એ એક સુગમ માર્ગ છે.

—મારી નજરમાં મારું નાનામાં નાનું કામ એ મોટામાં મોટા કામ જેટલું જ મહત્ત્વનું છે.

—હું કોઈના હથિયારથી મારા દેશનો બચાવ નહીં કરું.

—બાપુ

•

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિનો નિસર્ગ

કાકા કાલેલકર

નિસર્ગોપચારનો સામાન્ય માણસો એટલો જ અર્થ કરે છે કે એ ઉપચારમાં દર્દીને દવા આપવામાં આવતી નથી અને બને ત્યાં સુધી શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામાં આવતી નથી. નિસર્ગોપચારમાં દર્દીને મોટે ભાગે એનિમા આપવો, કેટલાક દિવસ ઉપવાસ કરાવવો, માત્ર પાણી ઉપર કે ફળના રસ કે દૂધ પર રાખવો, ગરમ અને ઠંડા-ગરમ પાણીના જાતજાતના સ્નાન કરાવવાં, માલિસ કરવું, ભીની માટીનો પેટ પર કે માથે લેપ કરવો—એવી બાબતો મુખ્ય હોય છે. ઘણું પાણી પીવડાવી તેનું વમન કરાવવું અને વીજળીનો શેક કરાવવો એ પણ નિસર્ગોપચારમાં આવે છે. મૂળા, ગાજર, લીંબુ, આદિ કંદમૂળ ફળોનો રસ દર્દીને આપવામાં આવે છે, પણ એ દવા ન કહેવાય.

ઘણાક માણસો કહે છે કે રોગ ગમે તે હોય નિસર્ગોપચારની રીત તો એક જ હોય છે. ઉપર બતાવેલા ઉપચારો જ સાર્વત્રિક થાય છે અને પ્રમાણ ઓછુંવત્તું કરી શકાય છે. દર્દીની હાલત જોઈને ઉપચાર ઘટાડવા કે વધારવા એ આ ઉપચારની ખાસ ખૂબી છે.

પરન્તુ નિસર્ગોપચારનો પાયો આ ઉપચારો દ્વારા ધ્યાનમાં આવતો નથી. નિસર્ગોપચારની પાયાની શ્રદ્ધા તો એ છે કે દર્દીને રોગમુક્ત કરવાના પ્રયત્ન કુદરત પોતે કરતી રહે છે. રોગી પથ્ય પાળે, કુદરતની વિરુદ્ધ ન જાય તો રોગ આપોઆપ જ મટવાનો છે. કેમકે નિસર્ગની આંતરિક પ્રેરણા જ પ્રાણીને રોગમુક્ત કરવાની હોય છે. ઉપર જે ઉપાય, ઉપચાર બતાવ્યા છે તે કુદરતની મદદથી શરીર શુદ્ધિના કેવળ પ્રયત્નો જ છે. ઉપવાસ કરવા, માલિસ કરવું, નાહવું, સૂર્યપ્રકાશનું સેવન કરવું અને અનુકૂળ પદાર્થો આહાર તરીકે લેવા આ બાબતો નૈસર્ગિક છે. જે આપણે કુદરતની મદદમાં લઈએ એટલા દઈ શકીએ છીએ.

પરંતુ કુદરત પોતે શું શું કરે છે એ તો ગૂઢ બાબત છે—જો રોગ પેદા કરનારા કીટાણુઓ છે તો એવા કીટાણુઓનો નાશ કરનારા અને આરોગ્યનું રક્ષણ કરનારા કીટાણુઓ પણ હોય છે. રોગના જંતુઓને સૂક્ષ્મ ઝેર આપીને મારી નાખવા એ નિસર્ગોપચારની રીત નથી. એવું ઝેર આપવાથી આરોગ્યદાયી જંતુઓ પણ મરી જવાની સંભાવના છે અને માણસના શરીરમાં, લોહીમાં જાતજાતના જંતુનાશક ઝેરો ભરી દેવાં એ પણ એક જોખમ જ છે. એટલા માટે શુદ્ધ હવા, શુદ્ધ પાણી, સુપાચ્ય અને નિર્દોષ આહાર, વ્યાયામ, કસરત અને મનની સ્વસ્થતા—આ છે આરોગ્યને માટે જરૂરી પરિસ્થિતિ.

એ સિવાય નિસર્ગોપચારમાં એક બીજું તત્ત્વ પણ છે જેની તરફ આજકાલના લોકો પૂરું ધ્યાન આપતા નથી.

કુદરતમાં કેવળ પંચમહાભૂતો અન્તર્ભાવ નથી હોતો, કુદરતમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, વિકાર અને વિચાર—આ સૌનો પણ અન્તર્ભાવ હોય છે. મન જ્યારે વિકારી હોય છે ત્યારે તેની અસર શરીર પર થાય છે. કામવાસના જાગ્રત થતાં શરીરમાં જે પરિવર્તન થાય છે તે તો સ્પષ્ટ છે. એ જ પ્રમાણે કોઈ સ્વાદિષ્ટ વાનગી જોતાં જ, અગર ખાવાની ઇચ્છા થતાં મોમાં રસ છૂટે છે. લોકો ભયથી કંપે છે. ચહેરો ફીકો પડી જાય છે, એટલું જ નહીં, જ્યારે ડર અને ચિંતાની માત્રા વધવાથી શરીરના વાળ પણ જોતજોતામાં સફેદ થઈ જાય છે. (સિનોનના કોઈ બૌદ્ધ વિહારમાં એક જુવાન ભિક્ષુના બિછાનામાં સાપ ઘૂસ્યો અને આખી રાત બિછાનામાં જ રહ્યો. ભિક્ષુ એટલો બધો ડરી ગયા કે સવારે સાપ તો ચાલ્યો ગયો પણ ભિક્ષુમાં એકાએક અકાળ વૃદ્ધત્વ આવી ગયું અને

કલ્પવલ્લી

ઉંચી ધધુ ખેતર પૂર્ણ મોલથી
એ કલ્પવલ્લી મુજ
ડાળડાળખથી
એની જતી પ્રસરી અહીં થકી
તે સીમની પાછળ લોકલોકમાં.

હું એની છાયામહીં આપ્તકામ છું.

મારે કમીના નહિ લેશ અન્નની,
કમી નહીં વલ્કલ કે દુકૂલની,
કે રિદ્ધિનાં 'હ કર્ણોની
પ્રાણની
સ્પૃહાથી ... ફળરાશિ આંબળે
અહીં મધું આગત હેતુ સાજન.

રાજેન્દ્ર શાહ

'પ્યારા બાપુ'ના ગ્રાહક બંધુઓને

આ અંક સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે

આ અંક આપના હાથમાં આવે કે બનતી ત્વરાએ મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલી આપશો એવી આશા છે.

લવાજમ મોકલવાની સૌથી સરળ ને ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ મનીઓર્ડરની છે.

આમ છતાં જે ભાઈઓ વી. પી. થી અંક મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓ અમને તરત લખી જણાવે. મંગાવેલ વી. પી. કોઈ કારણસર પાછું ન ફરવું જોઈએ એટલું ગ્રાહક બંધુઓ લક્ષમાં રાખે.

જે ભાઈઓએ મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલ્યું નહીં હોય, વી. પી. થી મોકલવાની સૂચના કરી ન હોય તેવા ગ્રાહકો પર ન છૂટકે અમે આવતો અંક વી.પી.થી રવાના કરીશું. તે સ્વીકારી લેવાની અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

કોઈ કારણસર ગ્રાહક તરીકે રહેવા ન માગતા હોય તેઓ અમને લખી જણાવે.

'પ્યારા બાપુ'ના ગ્રાહક થઈ આપે અમને સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ, તે જ પ્રમાણે નવા વર્ષે સહકાર ચાલુ રાખશો એવો અમારો આગ્રહ છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં 'પ્યારા બાપુ'માં અગાઉ કરતાં વિશેષ, વિવિધ, રોચક અને છતાં પથ્યકારી વાચન આપવાનો અમારો પ્રયાસ આપ જોઈ શક્યા હશો. નવા વર્ષે હજી વધુ વાંચન અને અન્ય વિવિધતા વધારવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ માટે આપનો સહકાર જરૂરી છે. કેમકે 'પ્યારા બાપુ'ને લવાજમ સિવાય કશાની આવક નથી.

અત્યંત કરકસરથી ચલાવવા છતાં 'પ્યારા બાપુ'ની આવક-જાવકનાં પલ્લાં સરખાં નથી થતાં એ અમારી સતત ચિંતાનો વિષય રહ્યો છે. છતાં ગ્રાહકોની ગુણ-ગ્રાહકતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યું છે. છેલ્લા વર્ષમાં કાગળો અને છાપકામના સાહિત્યની કિંમતમાં ભારે મોંઘવારી થઈ છે. તેણે અમારી ચિંતામાં ઓર વધારો કર્યો છે. જૂના ગ્રાહકો પોતાના મિત્રો કે સ્નેહીઓમાંથી ઓછામાં ઓછો એકેક ગ્રાહક મેળવી આપે તો પણ થશે.

પથ્ય અને મંગલકારી સાહિત્યનું સાચું મૂલ્ય વાચકના ચિત્તને મળતો સૂક્ષ્મ સુખાનંદ, કોઈ મંગલકારી વિચાર અને તેનાથી થતી જીવન-ઉન્નતિમાં રહેલું છે. બજારુ સાહિત્યનાં પાનાંના જથ્થા સાથે એની તુલના ન થઈ શકે.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં બાર શિલિંગ

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન-જૂનાગઢ

આરોગ્ય

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨-ફેબ્રુઆરી-૧૯૫૯] અંક ૧૨ મો

એકલામાં કસોટી થાય તેના કરતાં
સમૂહમાં વધુ આકરી કસોટી થાય છે
એટલે સમૂહમાં રહેવાથી ઘણી વખત
ખૂબ જ અમૂલ્ય લાભ મળે છે.—બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું)

એના વાળ પણ સફેદ થઈ ગયા)

કામ, ક્રોધ, ભયના માર્યા શરીરમાં જે વિકૃતિ જન્મે છે અને ક્યારેક ક્યારેક રોગ પણ પેદા થાય છે, એની સાબિતી ઘર ઘર સ્થળે મળે છે પરન્તુ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અને મત્સર અથવા દેખાદેખીને કારણે પણ શરીરમાં વિકૃતિ જન્મે છે ઈર્ષ્યા, મત્સર અથવા અદેખાઈની માત્રા વધવાથી મનુષ્યના પેટમાં દર્દ શરૂ થાય છે (પેટના દર્દનું આ જ એક કારણ નથી, પણ અનેક કારણોમાંનું એક જબરજસ્ત કારણ તો છે જ ઈર્ષ્યા અને મત્સરને કારણે પેટના આંતરડામાં વ્રણ (ચાંદું) પેદા થાય છે અને એને કારણે બીજા રોગ પણ થાય છે) હવે જ્યારે કામ, ક્રોધ, ભય, મત્સર, ઈર્ષ્યા આદિને કારણે શરીરમાં વિકૃતિ થઈ શકે છે તો લોભ, મોહ, મદ અભિમાન આદિ વિકારોની પણ શરીર પર અસર થતી જ હશે

એટલા માટે નિસર્ગોપચારમાં રોગમુક્તિને માટે સંયમ, શાન્તિ સંતોષ, પ્રસન્નતા, ક્ષમાવૃત્તિ, મુદિતા કરુણા આદિ શુભ ભાવનાઓનો પ્રયોગ જરૂરી મનાયો છે માંદાની ચિકિત્સા કરનારો નિસર્ગોપચારી વૈદ્ય જો સજ્જન હોય, પ્રસન્ન અને શ્રદ્ધાવાન હોય તો એની અસર રોગીના મન પર પણ થાય છે ઉપર બતાવેલા માનસિક વિકાર દૂર કરનારું અથવા એનું શમન કરનારું સાહિત્ય સાંભળવું અથવા વાંચવું એ પણ નિસર્ગોપચારનું એક જરૂરી અંગ છે

ક્ષયરોગની ચિકિત્સામાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન આવશ્યક છે જ, વિકારનું શમન કર્યા વિના પાગેનું બ્રહ્મચર્ય પૂરી મદદ નથી કરી શકતું, એટલે જૂના વૈદ્યકે એ બાબત સાથે વર્ણવી છે દર્દી બ્રહ્મચર્યનું અને બધી જાતના સંયમનું પાલન તો કરે જ, પરન્તુ તે સાથે એની ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહે એ માટે એને સ્નેહીજનોના સહવાસથી મુક્ત ન રાખવો જોઈએ સગાસંબંધી, મિત્ર સ્નેહી અને બીજા હિતકર્તાઓના દર્શન દર્દીને વારંવાર કરાવવા એ પણ જરૂરી ઉપાય છે

અને સૌથી મોટો ઉપાય તો, મનુષ્યના હૃદયની જીવંત આસ્તિકતા છે ઈશ્વર પર, આત્માની અમરતા અને બધી શુભ ભાવનાઓની કલ્યાણકારિતા પર વિશ્વાસ જન્માવવો અને વધારવો—એ પણ નિસર્ગોપચારનું સૌથી જરૂરી, સૌથી મહત્ત્વનું અંગ છે એવી આસ્તિકતા, નિષ્ઠા અને ભક્તિ દર્દીમાં જન્માવવી જોઈએ અને ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય સાથે જેનો નિત્યનો વહેવાર ચાલે છે તેનું માનસ પણ સાત્ત્વિક, પ્રસન્ન, હાસ્યશીલ અને સર્વકલ્યાણકારી હોવું જોઈએ.

અને સૌથી મોટી વાત મનુષ્યના મનમાં ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને શરણાગતિ પૂરી માત્રામાં, અને સ્થાયી રૂપમાં હોવી જોઈએ ઈશ્વર છે, આખી સૃષ્ટિ અથવા તેનો કોઈ પણ ભાગ અનાથ નથી, અને શુભ ભાવનાઓનું ફળ શુભ જ હોય છે એના વિશ્વાસને જીવંત શ્રદ્ધા અથવા આસ્તિકતા કહે છે

એવી આસ્તિકતા પોતાની અમર અદ્ભુત રૂપમાં દર્દી પર, એના રોગ પર કરતી જ રહે છે, આવી શ્રદ્ધાને જાગ્રત કરવા માટે અત્યંત સુલભ રસ્તો રામનામનો જ છે પ્રકૃતિના સ્વામી પરમાત્માનું જ્યારે આપણે આવાહન કરીએ છીએ અને એના હાથમાં દર્દીનું સ્વાસ્થ્ય સોંપી દઈએ છીએ ત્યારે પ્રકૃતિમાં રહેલી દૈવી શક્તિ પોતાનું કામ કરે છે અને તે પછી દર્દીને જે આરોગ્યલાભ થાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક હોય છે

એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, આખી વિશ્વસંસ્થાની રચના આપણે જાણતા નથી, કેવાણી પરિસ્થિતિમાં શું સારું અને શું ખરાબ છે એ પણ આપણે સમજી શકતા નથી આપણા શુભ સંકલ્પની પૂર્તિને માટે કયા કયા તત્ત્વ મદદગાર છે અને કયા કયા વિરોધ કરી રહ્યા છે એ સમજવું પણ મુશ્કેલ છે એટલે આપણે કંઈ પણ કહી શકતા નથી સતત આપણે આપણી શ્રદ્ધા વધારવી જોઈએ અને પરિણામની બાબતમાં નિરાગ્રહી થઈને સમગ્ર પરિસ્થિતિને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપી દેવી જોઈએ આ પણ નિસર્ગોપચારનું જ અંગ છે અને સૌથી મહત્ત્વનું અંગ છે ગાંધીજીએ આ દૈવી તત્ત્વને નિસર્ગોપચારમાં દાખલ કર્યું અને પોતાની નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ નોખી જેવી પરિસ્થિતિ પેદા થવાથી એમાં પણ દાખલ કરી આ આશ્ચર્યજનક બીના છે આમૂલી દુનિયા જે શ્રદ્ધાની બુનિયાદ પર નિર્ભર છે એ જ બુનિયાદને સ્વાભાવિક યા ખરી સમજવાની જરૂર નથી

☆

બહેનોને મે અહિંસાની સાક્ષાત મૂર્તિ કહી છે બહેનોમાં પ્રભુએ એક જનું પ્રેમાળ હૃદય મૂક્યું છે, જે પુરુષોમાં નથી.

—બાપુ

ગુરુદેવ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'ના કવિતાને કાકાસાહેબે યથાર્થ રીતે 'સાર્વભૌમ હૃદયવાણી' કહી છે—આ જ શબ્દો સંતના હૈયે પણ લાગુ પાડી શકાય.

મીરાંની આ ને કબીરના કોઈ પદમાં પણ જોઈ શકાય કે જુદા જુદા શબ્દો કે પદાવલિમાંથી જાણે એક જ ધ્વનિ નીકળતો સંભળાય. હરિમિલનની તાલાવેલી, સર્વ સમર્પણ આદિ સૌમાં સર્વસામાન્ય જણાય છે.

'હરિ આવનકી અવાજ' સાંભળી મીરાં 'ઊંચ ચઢ ચઢ પંથ નિહારે' છે ત્યારે ઝાડ પર નહીં ચઢીને નહીં સુધી, 'મારા રામ હમણાં આવશે આવશે' આ આ એ આશા ઉત્સુકતાથી, રાહ પર નજર પાથરી પાથરીને બેઠેલી શબરીને મીરાંની શી રીતે નોખી પાડી શકાય? અને જ્યારે શબરીના રામ એક દિવસ આવી પહોંચે છે અને જીવતર ધન્ય કરીને શબરી ધાન્ય છે ક છે ત્યારે દાદુની આ વાણી સ્પષ્ટપણે હૃદય ડોલાવે છે

અજહું ન નીકસે પ્રાણ કઠોર'
દરશન બિના બહુત દિન બીતે
સુંદર પ્રીતમ મોર
અજહું ન નીકસે પ્રાણ કઠોર

દાદુની આ તાલાવેલી રામદર્શન પછી શબરીમાં જોઈ શકાય કેમકે, રામના દર્શન પછી જ જીવન કૃતકૃત્ય કરીને જ તે પ્રાણ છોડે છે' એની દર્શનાતુર તાલાવેલી દાદુના આ શબ્દોમાં વધુ વ્યક્ત થઈ ગઈ છે

દાદુર ઐસે આતુર વિરહિણી,
જૈસે ચંદ ચકોર

અને શબરીની પ્રતિદિવસની અભ્યાગત જનના સત્કારને ખાટમીઠા ફળફળાદિથી સ્વાગત કરી રામને અને અભ્યાગતને અને સગાને પણ આનંદ કૈંક શબ્દોમાં વર્ણવતા કબીર 'કમાલ'ના આ નાનકડા પદમાં જ અનુભવી શકાય છે—

સમજ બૂઝ દિલ ખોજ પિયારે
આશિક હોકર સોના ક્યા? (ધ્રુ)
જિન નૈનોસે નિંદ ગવાઈ,
તકિયા લેક બિછૌના ક્યા?
રૂખા સૂકા રામકા ટુકડા,
ચિકના ઔર સલોના ક્યા?

કહત 'કમાલ' પ્રેમકે મારગ,
શીશ દિયા ફિર રોના ક્યા?

આને આપણા એક સંત કવિ 'શૂરાનો મારગ' કહે છે તે યોગ્ય જ છે. કમાલ જેને પ્રેમનો મારગ કહે છે એ જ વાસ્તવમાં હરિનો શૂરાનો મારગ છે, એમાં કાયરનું કામ નહીં. શબરીની ધીરતાએ કેટલી કેટલી વર્ષો વર્ષો જગત છે, પણ માનવમાં તો તે એકની જ છે, એક વાર ત્યાં બને માતંગઋષિનો આશ્રમ હતો, પણ છેવટે તો ત્યાં તેના સિવાય કોઈ ન હતું, પણ રામ રામના નાદથી જેનું અંતર અંતરે ભર્યું હતું તેને આજીવ વર્તાવ તો કેવળ રામદર્શનનો જ. એ સિવાય એના હૃદયને કશું જ ખ્યાલ પણ કરી શક્યું નહીં.

દર્ભની પથારી પર જાગતા જાગતા રાત વિતાવતી હશે ત્યારે એનો મનોભાવ કમાલ કરતાં જુદો નહીં હોય— 'જિન નૈનોસે નિંદ ગવાઈ તકિયા લેક બિછૌના ક્યા?' અને મારાં સારાં ફળો રામ માટે રાખી, કાચાંના ફળો જ્યારે આરોગતી હશે ત્યારે એના મનમાં આ જ શબ્દો ગુંજતા હશે— 'રૂખા સૂકા રામકા ટુકડા, ચિકના ઔર સલોના ક્યા!' એ તો રામ માટે વીણેલાં, નાકેનાં ફળોમાંથી જુદાં કાઢેલાં ફળો ખાતી એટલે એને મન તો એ 'રામના ટુકડા' જ હતા.

ગાંધીજીએ સર્વ ધર્મ સમભાવ પર જે ભાર મૂક્યો તેમાં એમનો સાચો અનુભવ દેખાય છે કેમકે, ધર્મ એટલે જ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ એના માર્ગો જુદા દેખાતા હોય છતાં વાસ્તવમાં એક જ છે એટલું જ નહીં, આ માર્ગે જનારા પણ જુદા જુદા દેખાય છતાં વાસ્તવમાં એક જ છે. મીરાં કમાલ કે શબરી વ્યક્તિરૂપે જુદાં દેખાય છે પણ સૌના અંતરમાં એક જ ભક્તાત્મા બેઠો છે, એનો પુરુષાર્થ પણ એક જ છે અને પ્રાપ્તિ પણ એક જ છે. ઈશ્વર સાર્વભૌમ છે. સૌના હૃદયમાં છે, એની સર્વસ્પર્શી અનુભૂતિ પણ સાર્વભૌમ છે. અને તથા તેને વ્યક્ત કરતી હૃદયવાણી પણ સાર્વભૌમ છે.

ચાહકું ગિરનારના જંગલનું હોય કે ધરમપુરના જંગલનું, અમેરિકાના જંગલનું હોય કે મોઝામ્બીકનું તેના ગુણધર્મ સરખા છે. સર્વ સ્થળના લાકડામાં અગ્નિ જ રૂપ ધરે છે—આ ના દેખીતો અનુભવ કોઈ સહુ સૌ

કરીએ છીએ, એટલી સહજતાથી સર્વ ધર્મોમાં એક જ ઈશ્વર રહેલો છે એ જોવું ઘટે, સ્વીકારવું ઘટે ગાંધીજીએ એ જોયું અને સ્વીકાર્યું પણ એમણે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું કે હું સાચો હિન્દુ છું તેમ સાચો મુસલમાન પણ છું જ, અને વળી ખ્રિસ્તી હોવાનો ય મારો દાવો છે

જુદા જુદા ધર્મગ્રંથોના વાણીની સંપૂર્ણ એકતા ન દેખાય, પણ સર્વ ધર્મના સંતોના ઉચ્ચ જીવનમાં એવી એકતા સંપૂર્ણ દેખાય છે સંતના જીવનો જો અભ્યાસ કરીએ તો આ અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી સ્થિતિ સરખી તેમ અનુભવ પણ સરખો જ હોય ઈશ્વરમિલનનો તો ઠીક પ્રિય વ્યક્તિના મિલનનો આનંદ અને વિરહનું દુ:ખ સૌને સરખું થાય છે કેમકે, સૌને હૃદય સરખું મળ્યું છે તેથી અનુભૂતિ ય સરખી જ થાય છે

અનુભૂતિની ચરમ સીમાએ જે જે વાણી પ્રગટ થઈ છે તેમાં અદ્‌ભૂત એકતા છે, કેમકે તે સાર્વભૌમ છે

આ રીતની સર્વધર્મ સમભાવની વાતમાં રહેલું સત્ય સમજવા, અનુભવવા આ દૃષ્ટિએ સંતવાણીનો અભ્યાસ આપણે કરીએ તો બહુ લાભ થશે

દેહની ચાદર

કબીર એમ કહે છે કે આ શરીર અથવા માણસનો અવતાર મને ઈશ્વર તરફથી મળ્યો છે એ મારો નથી, કેવળ હું એનો ભોક્તા છું, ટ્રસ્ટી છું છેવટે એ જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળ્યું છે તેવા જ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને પરત કરવાનું છે

પણ સામાન્યપણે આપણે તો આ અવતાર દેહ આપણી માલિકીના છે, એમ એનો ભોગવટો મન ફાવે તેમ કરીએ છીએ એમ કરી તેને બગાડીએ/એનો નુકસાન પણ કરીએ છીએ એવા તોરથી કે મારી ચીજને હું ગમે તેમ વાપરું, મને વળી પૂછનારું કોણ? પણ વાસ્તવમાં દેહ અને અવતાર આપણા છે જ નહીં, કોઈ તો કાળે કરીને તેને ત્યાગવાના હોય નહીં અને તે ય અનિચ્છાએ ત્યાગવાના હોય નહીં પોતાની ચીજવસ્તુ પોતાની જ અનિચ્છાએ કોઈ ત્યાગતું નથી

ગાંધીજી કહેતા કે મારું શરીર અને જીવન લોકો માટે છે, અને તેનો સદુપયોગ મારે લોકો માટે જ કરવાનો છે હું તો એનો ટ્રસ્ટી માત્ર છું એમાં કબીરના કથનનો જ પડઘો સંભળાય છે લોકો એટલે દરિદ્રનારાયણ

આપણામાં પણ એવું ભાન જાગે તો કેવું સારું!

કોઈ ચીજની આપણને જરૂર હોય અને તે આપણી પાસે ન હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ કામચલાઉ જ હોય તો તે બીજાની અગર ભાડેથી લાવીએ

સુજ્ઞ માણસ તો પોતાની અને પારકી વસ્તુ એવા ભેદ પાડી એકને વધારે અને બીજાની નહીં જેવી સંભાળ લેતો નથી બંનેની સરખી સંભાળ રાખે છે પણ સામાન્યપણે બીજાની કે ભાડે લેવાયેલી વસ્તુની આપણે વધારે સંભાળ રાખીએ, કેમકે, તે બગડે, તેને નુકસાન થાય તો, નુકસાની ભરી આપવાની હોય છે પારકું ઘરેણું વધારે સાચવીએ કેમકે તે બગડે કે ખોવાય તો તેની નુકસાની કે મૂલ્ય ચૂકવવાના હોય છે

કબીરે તેના એક પદમાં શરીરને ચાદરની ઉપમા આપી છે અને કહ્યું છે કે એ તો મને ઈશ્વર તરફથી મળી છે, અને છેવટે કહે છે—

દાસ કબીરને જતન સે ઓઢી
જ્યોં કી ત્યોં ધર દિની ચદરિયા

નાવ પાણી પર તરે છે, પણ એમાં પાણી ન પ્રવેશે તેની તકેદારી રાખવી પડે છે. એમાં જો પાણી ભરાય તો એ ડૂબી જાય. આવી જ સ્થિતિ સંસારમાં રહેનાર ભક્તોની હોય છે. એમણે સંસારને પોતાના મન પર સવાર ન થવા દેવો જોઈએ. જો એના પર સંસાર સવાર થયો તો એ સંસારના પંકમાં ફસાઈ જશે.

ગૃહસ્થનું સાંસારિક જીવન વિતાવો. ગૃહસ્થ ધર્મ એના કાર્યોનું પાલન કરો, પણ ભગવાનનું સતત ધ્યાન ધરતા રહો. જ્યારે તમે ઘરબાર કે ખેતરમાં કામે લાગ્યા હો ત્યારે તમારું બધું ધ્યાન, સમગ્ર મન ભગવાન પર કેન્દ્રિત કરો.

ધાવ શેઠાણીના બાળકને પોતાનું દૂધ પાય છે, પ્રેમથી પાળે પોષે છે. બાળક એનું જ હોય એવું લાગે છે. પરન્તુ એ તો કેવળ એનું કર્તવ્ય બજાવે છે. અંતરથી એ જાણે છે કે બાળક મોટું થશે ત્યારે એની સાથે મારે કશો સંબંધ નહીં રહે. સાચા ભક્તની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે આવી જ ભાવના રહેવી જોઈએ, જેવો ધાવ અને શેઠાણીના બાળક વચ્ચે હોય છે.

જ્યારે કોઈ નોકરડી શેઠના ઘરનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે 'અમારું ઘર' કહે છે, ત્યારે એના મનમાં કયા ભાવ હોય છે? ખરી રીતે એનું ઘર તો ગામમાં હોય છે અને શહેરમાં તો એ નોકરી કરવા આવી છે. છતાં એ ગૃહિણીના ઘરને જ 'અમારું ઘર' કહે છે. ગૃહિણીના બાળકને ગોદમાં લઈને ખવડાવે છે, વહાલ કરે છે અને કહે છે 'મારો બચ્ચુ', 'મારો ગોપાલ તો ભારે નટખટ છે', 'મારા ગોપાલને ભૂખ લાગી છે' આમ તે ના ભિન્ન પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે છે. પણ એ બધું કહેતાં છતાં એ જાણતી નથી કે ગોપાલ તો શેઠાણીનું બાળક છે. મારું બાળક તો મારા ગામમાં એની દાદીમા પાસે છે. એ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થોએ પણ પોતાના કાર્ય કર્તવ્યોનો નિર્વાહ એ નોકરડી જેવી ભાવનાથી જ કરવો પડે.

ઘર તો ભગવાનનું છે. મનમાં એવી ભાવના ધારણ કરો કે ઘર ભગવાનનું છે, અને એ જ રીતે જીવન વિતાવો. જો એ ભાવના મનમાં વસી જશે તો તે જીવનમાં પણ ઊતરી જશે. જે ભક્ત ગૃહસ્થ જીવન ગુજારતા સાથે ભગવાનને મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે પેલા સૈનિકો જેવો છે કે જેઓ કોટ કિલ્લાની પાછળ રહી બહારના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે. કિન્તુ ભગવાન સાથેના નાતા તોડીને ઈશ્વરને પામવા માટે ભટકનારો ભક્ત કિલ્લાની બહાર નીકળી શત્રુઓની સાથે હાથોહાથ ઝૂઝનાર સૈનિક જેવો છે. બંને કુશળ યોદ્ધાઓ છે. પરન્તુ કોટ કિલ્લાની પાછળ રહી લડવામાં કંઈક લાભ છે, એમ કરવામાં કશો દોષ નથી.

તમે જોયું હશે કે સૈનિક લડાઈમાં જતા પહેલાં નિશાન તાકવાનો અભ્યાસ કરે છે. એ જ પ્રમાણે કૌટુમ્બિક જીવન પણ ત્યાગના અભ્યાસની ભૂમિ છે. કુટુમ્બમાં રહેવાનો લાભ એ છે કે એમાં કૌટુમ્બિક જીવનની બધી સુવિધાઓનો ઉપભોગ કરતાં છતાં ત્યાગનો અભ્યાસ કરવાનો અવસર મળે છે. કુટુમ્બને એક વ્યાયામશાળા માનો—ત્યાં મનને શુદ્ધ બનાવી શકાય છે.

જો તમે તમારા પિતા અથવા પત્ની સાથે કજિયો કરીને પરત્યાગ કરો તો તમે સંન્યાસી નથી. એ તો—

નારી મુઈ ગૃહ સંપત્તિ નાસી,
મૂંડ મૂંડાય, ભયે સંન્યાસી

જેવું થયું. એવો સંન્યાસ ઝાઝો ટકે નહીં. એના સંન્યાસીનું મન ઝડપથી આગલી બાબતોમાં ફરી લપટાય છે.

જે પોતાના સાંસારિક કાર્યોને ભગવાનનું કાર્ય સમજીને નિષ્ઠાપૂર્વક કરે છે, બધા કાર્યોને ભગવાનની અર્ચના સમજે છે અને વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્યાગ કરે છે એ જ ત્યાગી પોતાના ત્યાગનો સાચો લાભ મેળવે છે. સંસારમાં જે કંઈ છે તે બધું ઈશ્વરનું જ રૂપાન્તર છે એ સત્યનો અનુભવ એવા જ લોકો કરી શકે છે.

જગતની આ છે કે સોદાબાજી ને ખોટનો ધંધો,
જીવનમાં મેં જે ગુમાવ્યું તે યાદ રાખું છું'
ગરીબ તો હું નથી—છે ઘણી ય સમૃદ્ધિ,
જગત હિસાબ છે મારો—એ યાદ રાખું છું'

વહે જો વાયરા તો વાદળો વીખી નાખે,
તમારું હાસ્ય તો દુઃખનાં જ વાદળો વીંધે,
ખુશી તમારી નથી એટલે ઊંચે પહોંચી,
અમારું દુઃખ તો હમેશાં રહ્યું છે આકાશ'

નિયાઝ—અનિલ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૧૩ મો]

ગાંધીજી હિંદુધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને આગળ ચાલ્યા તે પોતે હિંદુ હતા તેથી નહીં, પણ એ સિદ્ધાંતો માનવજીવનના મહાન સત્યો છે, તેથી પુનર્જન્મ કે વર્ણાશ્રમાદિ સિદ્ધાંતોનો આ રીતનો સ્વીકાર કરી તેમાં જમાનાને અનુકૂળ, તેમાં નવા નવા અર્થ પૂર્યા. સિદ્ધાંતમાં રહેલું સત્ય સનાતન છે, પણ તેનો વ્યવહાર જમાને જમાને બદલાતા સંજોગો અનુસાર બદલાય. પરંતુ પુનર્જન્મ એક વાદ નથી પણ સનાતન સત્ય છે એવા પોતાના સમર્થનમાં તેઓ લખે છે 'મેક્સમુલરે ચાળીસ વર્ષો પહેલાં કહેલું કે, યુરોપ હવે સમજતું જાય છે કે પુનર્જન્મ એ વાદ નથી પણ સત્ય હકીકત છે એ પણ સર્વાંશે હિન્દુ ધર્મની ભેટ છે" (ધ પા ૨૫)

વર્ણાશ્રમ "—પુનર્જન્મની જેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પણ એક મહાનિયમ છે આજે તેમાં જ્ઞાતિમં. ઊંચ નીચ—ભાવાદિ અનિષ્ટો દાખલ થયા છતાં તેની પાછળ રહેલું સત્ય સનાતન છે તેથી ગાંધીજી એની પાછળના સત્યને પકડી ક્ષણિક અનિષ્ટોને દૂર કરવા સૂચવે છે આજે વર્ણાશ્રમ ધર્મને અને હિંદુ ધર્મને તેના પૂજકો ખોટા સ્વરૂપે બતાવીને તેનો ઇન્કાર કરી રહ્યા છે એનો ઉપાય એનો વિનાશ નથી પણ દ્રષ્ટિ આપણું આપણા જીવનમાં સાચી હિન્દુદ્રષ્ટિને સર્જન કરીએ પછી પૂછીએ કે, એથી અંતરાત્માને સંતોષ છે કે નહીં?" (ધ પા ૫૫)

આ વર્ણાશ્રમ ખરેખર શું છે? ગાંધીજીએ તેનો સાદો સીધો સનાતન અર્થ કર્યો "વર્ણ અને આશ્રમ બે જુદા શબ્દો છે આપણી આશ્રમ વ્યવસ્થા મનુષ્યને મોક્ષ વગેરેના જીવનના હેતુ પાર પાડવા વધુ લાયક બનાવે છે વર્ણધર્મ તો એને સારુ અનિવાર્ય વસ્તુ છે વર્ણધર્મ કહે છે કે માણસે પોતાની આજીવિકાને સારુ પોતાના પૂર્વજોનો ધર્મવિહિત ધંધો જ કરવો જોઈએ આ નિયમ સાર્વભૌમ છે અને આખા માનવ કુટુંબ પર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે એમ હું માનું છું" (ધ પા ૮૬)

ગાંધીજીના આ ભારપૂર્વકના કથનની પાછળ આનુવંશિક સંસ્કાર વારસાના મહાનિયમનું સમર્થન રહેલું છે સામાન્ય આ નિયમને આધારે ધંધા ચાલુ રહેતા અને થતા જોવામાં આવે છે આજના ઔદ્યોગીક યુગના જમાનામાં આ નિયમમાં કંઈક વધુ અપવાદ દેખાય છે છતાં ઔદ્યોગીકરણ જે દેશમાં સ્થિર થયું છે, ત્યાં સરવાળે આ નિયમ જ હકીકતે સિદ્ધ થતો દેખાય છે એટલે વર્ણધર્મ ધંધાની વ્યવસ્થા કરે છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજની વ્યવસ્થા પણ કરે છે વર્ણ સમાજના આયોજનનો કુદરતી નિયમ છે એમાં ઊંચનીચના ભાવ જ નથી પણ સત્ય અને અહિંસાના ધોરણે સમાજમાં સમાનતા કરવાની વ્યવસ્થા છે એની પાછળ માનવતા રહેલી છે એવું સમર્થન કરતાં તેઓ લખે છે "યોજનાના મૂળમાં અહિંસા છે, ઈશ્વરી નિયમનું જ્ઞાન છે, શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્ર છે, મનુષ્યત્વ છે એ વર્ણધર્મનું પાલન ન થાય તો તો કદી નથી થઈ એવી અવ્યવસ્થામાં રચાવાની જ" (ધ પા ૨૧

ગાંધીજીની આ ચેતવણી બહુ તકસરની હતી જગતમાં ચાલી રહેલી ખોટી હરિફાઈની પાછળ ઊંચા ધંધાની પસંદગી અને હલકા ગણાતા ધંધાના તિરસ્કારમાંથી પેદા થયેલી સાઠમારી જ છે આવી સાઠમારીમાંથી જ મહાયુદ્ધો જન્મે છે મહાયુદ્ધોના અનેક કારણો પૈકી આવી સાઠમારી પણ એક એક મહત્વનું કારણ ગણવું જોઈએ આનો ઉપાય કરવો જ રહ્યો આજે ભૌતિકતા અને ભૌતિક આબાદીની પાછળ ગાંડી દોટ છે તે છોડવી જ રહી, અને તેને સ્થાને માણસમાત્રને સારુ એક માત્ર સર્વસામાન્ય પુરુષાર્થ આત્મપ્રાપ્તિ બનવો જોઈએ આ કામ વર્ણધર્મ જ કરી શકે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ જણાવે છે 'મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષાને લાયક જે એક માત્ર વસ્તુ—આત્મપ્રાપ્તિ—તેને તે પદે સ્થાપિત કરનાર પણ વર્ણધર્મ જ છે આજે આપણે રખાતે ક્ષણભંગુર એવી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પાછળ વિચાર અને પુરુષાર્થ દોડાવતા દેખાઈએ છીએ અને એમાં એટલા પરોવાઈ જઈએ છીએ કે, જે એકમાત્ર આવશ્યક વસ્તુ છે તેને ભૂલી જઈએ છીએ" (ધ પા ૭૮) ગાંધીજીએ જોયું ત્યાં જે તે ક્ષેત્રમાં આધ્યાત્મિકતાની પુનર્સ્થાપના કરી મૂલ્યપરિવર્તન કરી જીવનની સપાટીને ઊંચી લેવાનું વિચાર્યું વર્ણધર્મ અંગેના તેમના વિચારો પણ એમના આ મહાપ્રયાસના સાક્ષી બને છે એમનો વર્ણધર્મ આધ્યાત્મિક સમાજવાદની સ્થાપના કરનારો નીવડે એવી

તેમની આશા છે. 'મનુષ્ય આત્માને ઓળખવા સરજાયેલું પ્રાણી છે, ને તે આત્મારૂપે એક છે તેથી કોઈને કોઈ દિવસ શિયળીયના પ્રયત્નમાંથી નીકળી, ઐક્ય વધારનારી વર્ણવ્યવસ્થાને તે સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરશે" (ધ પા ૩૩)

ધર્મ અને રસ :—વર્ણધર્મને સમાનતાકારક ગણ્યો કારણ કે કાર્યમાત્ર સમાન છે એમ તેઓ માનતા કર્મ જ એવું સાધન છે જે સર્વમાં સમાનતા આણી શકે કર્મનો સમાનતાકારક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાથી કામમાં હલકા મોટાનો ભેદ રહેતો નથી એટલું જ નહિ પણ એ કાર્ય ધર્મકાર્ય બને છે અને એ કર્મમાંથી જીવનનો સાચો રસ પેદા થાય છે આ અંગે સ્પષ્ટ કરતા તેમણે જ જણાવ્યું 'જેની દૃષ્ટિ પારમાર્થિક બને છે તેને એક પણ કામ હલકું કે તુચ્છ નથી લાગતું જે આવે તેમાં તે ઈશ્વરને જોશે તેની જ સેવા જોશે તેનો રસ કાર્યની જાતભાત ઉપર નિર્ભર નથી તેનો રસ અંતરમાંથી નીકળે છે જે અનાસક્તિયોગ સમજવા સાધવા ઇચ્છે છે તેણે પ્રત્યેક કાર્ય આમ કરવું ઘટે છે '

ધર્મમાં અને ધર્મકાર્યમાં કેટલો રસ હોઈ શકે તેનું આ સુંદર વર્ણન છે ધર્મ સાથે ઉદાસીનતા નીરસતા અને કઠોરતાનું સામાન્યતઃ આરોપણ કરવામાં આવે છે ગાંધીજીએ આ ખોટી માન્યતા તોડી અને સાથે જીવનના સાચા રસના સ્થાન અને પ્રકાર પણ બતાવી દીધા જીવનનો સાચો રસ અંતરમાંથી નીકળે અને તે આધ્યાત્મિક છે સત્યની સાધના આનંદમય હોય કારણ ગાંધીજીએ માનેલું સત્ય ચેતન—સત્ય છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે સત્યાર્થીના રસનું સરસ વર્ણન તેઓ કરે છે

સત્યના પુજારીના રસનો અંત જ ન હોય સત્યનારાયણની શોધ કરવા સારુ તે કદી પોતાને ઘરડો નહિ ગણતો જે પ્રત્યેક પ્રકૃતિ સત્યરૂપી ઈશ્વરને જ સાધ કરે જે બધેય સત્ય જુએ તેને ઘડપણ અંતરના રૂપે ન જ નડે સત્યાર્થી પોતાના ધ્યેયને સારુ અમર જ છે અજર છે ' (આ પ્રા પ ૭૫) સત્યાર્થીના જીવનમાં રસ આટલો ભરપુર હોય અને તે અંતરમાંથી નીકળતો હોય

અંતરનો અવાજ —ગાંધીજી અંતરને જ શ્રેષ્ઠનો આધાર માનતા એમને મન અંતરનો રસ ઉત્તમ સહુ છે તેમ અંતરનો અવાજ પણ નિર્ણાયક બળ છે અંતરના અવાજને અનુસરીને એમણે ઘણાં મોટાં કામો કર્યાં અને એ અવાજને અનુસરીને પાળવાનો ઉદ્દેશ્યનું

નાર છ કાર્ય રાખ્યું 'આવા અવાજો મેં પૂર્વે પણ સાંભળ્યા છે એને વશ વર્તતાં મેં કંઈ ખોયું નથી, ઘણું મેળવ્યું છે, અને બીજા જેણે એવા અવાજો સાંભળવાનો દાવો કર્યો છે, તેઓનો પણ એ જ અનુભવ છે " (ધ. પા ૧૮૦) આ અવાજ આત્મવંચના તો ન હોય એવી શંકા ઊઠવા કરે છે પણ આત્મવંચના હોય તો જીવનની પ્રગતિ સધાય નહીં અંતરના અવાજ કે ગેબી અવાજ વિષેની પોતાની શ્રદ્ધા તેઓ ખૂબ જ મક્કમતાથી જણાવે છે આખું જગત મારા કહેવાને ન માને અને વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે તો યે મેં જે ગેબી અવાજ સાંભળ્યો અથવા મને ઈશ્વર પ્રેરણા થઈ એ મારી માન્યતાને હું વળગી રહું ' (ધ પા ૧૮૦) ત્યારે સહેજે સવાલ થાય કે આ અંતરનો અવાજ કે ગેબી અવાજ છે શું ? આનું વર્ણન ગાંધીજીએ બહુ સચોટ રીતે આપ્યું છે મારે સારુ ઈશ્વર પ્રેરણા ગેબી અવાજ અંત પ્રેરણા સત્યનો સંદેશ વગેરે એક જ અર્થના સૂચક શબ્દો છે, મને કોઈ આકૃતિના દર્શન નથી થયાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી થયો. આ જન્મે થવાનો હશે તો પણ કોઈ આકૃતિના દર્શન થશે એવું હું માનતો નથી. ઈશ્વર નિરાકાર છે તેથી ઈશ્વરનું દર્શન આકૃતિરૂપે હોય નહીં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર જેને થાય તે સર્વથા નિષ્કલંક બને છે, એ પૂર્ણતમ થઈ રહે છે એના વિચારમાં કે દોષ અપૂર્ણતા કે મેલ હોતા નથી એનું કાર્યમાત્ર સંપૂર્ણ હોય છે કારણ કે તે પોતે કંઈ જ કરતો નથી, તેનામાં રહેલો અંતર્યામી જ બધું કરે છે તે તો તેનામાં સમી જ ગયો છે આવો સાક્ષાત્કાર કરોડોમાં કોઈકને જ થતો હશે થઈ જ શકે એ વિષે મને મુદ્દલ શંકા નથી મને એવો સાક્ષાત્કાર કરવાની અભિલાષા છે, પણ મને નથી થયો અને તેનાથી હું બહુ દૂર છું એટલું જાણું છું " (ધ પા ૧૭૮) આટલા શબ્દમાં ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે સૂક્ષ્મ નજરવાળો તો સમજી શકે એમ છે કે અંતરનો અવાજ તે જ ગેબી વાણી અને તે જ આકાશવાણી. પુરાણાદિમાં આકાશવાણી સંભળાવાની ઘણી વાતો આવે છે અન્યોની જેમ આ જમાનામાં ગાંધીજીને એ વિષયનો અનેકવાર નક્કર અનુભવ થયો એનાથી આકાશવાણી છઈ એ શંકા નિર્મૂળ થઈ શકી છે બીજી એક વાત પણ આપણી કલ્પિત ધારણા ગાંધીજી સહેજે સત્યનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર અસંભવિત માને છે છતાં ઉપર બતાવ્યા તેવા મર્યાદિત જાત સાક્ષાત્કાર સહજે

૯

૩૬

શક્ય છે એમ પણ જણાવે છે. સાક્ષાત્કાર અંગે ગાંધીજી નિશ્ચિત નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી છતાં તેમને જ્યારે જ્યારે જે પ્રતીતિ થઈ તેનું તેમણે વર્ણન કર્યું. પોતાની મર્યાદા તેઓ જાણતા હતા તેથી સાક્ષાત્કાર અંગે વધુ વર્ણન ન કરતા તેની સંભવિતતાનું વર્ણન કરીને જ સંતોષ માને છે. અને તે જ તેમના જેવા સત્યશોધક માટે વાજબી વલણ ગણાય.

અંતરનો અવાજ સાંભળવાની શક્તિ કઈ રીતે પેદા થાય એવો સવાલ સહેજે ઊભો થાય. ગાંધીજીએ આ અંગે ચોખવટ કરતાં સાધનાની અગત્ય બતાવી: "સામાન્યમાં સામાન્ય વસ્તુ કરવાની શક્તિ મેળવવા સારું ય જો કંઈક પ્રયત્ન, કંઈક સાધનાની આવશ્યકતા રહે છે, તો ઈશ્વરની પ્રેરણા મેળવવાની યોગ્યતાને સારુ પ્રયત્ન અને સાધનાની આવશ્યકતા હોય એમાં શી નવાઈ?" (પ પા. ૧૭૬) સત્યાર્થીને માટે તો સાધના જ સિદ્ધિ છે. આત્મજ્ઞાન વિના સાધના વ્યર્થ છે એમ નરસિંહ જેવા સંત કવિએ ગાયું છે. તો આત્મજ્ઞાન માટે સાધના કેમ કરવી? ગાંધીજીએ આનો ટૂંકો ને ટચ જવાબ આપી દીધો છે. "આત્મજ્ઞાન જીવમાત્રની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય – તન્મયતા – સાધનાથી જ થાય. જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય સાધવું એટલે તેને દુઃખે જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખી થવું, તેના દુઃખનું નિવારણ કરવું."

નિર્બળનું બળ:–દુઃખી માત્રને વહારે ધાનારી ગાંધીજીની ફિલસૂફી અને પ્રવૃત્તિ હતી. દુઃખી નિર્બળ હોય છે અને તેને નિર્બળતામાંથી છોડાવી તેના દુઃખનું નિવારણ કરવાનું આ ફિલસૂફી શીખવે છે. નિર્બળનું બળ રામ છે તેમ નિર્બળનો ખરો આધાર આ દર્શન બતાવે છે. ભારત ગુલામ બન્યું, નિઃશસ્ત્ર બન્યું અને તેની આઝાદીનો કોઈ રાહ દેખાતો નહીં. ગાંધીજીએ જોયું એટલું આત્મબળ પણ તેના પાસે નહોતું જ્યાં કોઈ પણ બાહ્ય બળના કે, રસ્તાના અભાવે અને હજારો વર્ષોના આર્ય સંસ્કારના દોરાયા ભારતે ગાંધીજીનું સત્યાગ્રહી શસ્ત્ર સ્વીકાર્યું. ઢીલા મોળા મને તે સ્વીકારી અને ડગમગતે પગે થોડા પગલા એ રસ્તે માંડ્યા ત્યાં તો ભારત આઝાદ બની શક્યું. ગાંધીજીનું દર્શન નિર્બળનું પણ બળ બન્યું: નિર્બળનું ખરું બળ જ રામ છે, સત્ય છે. ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં રામ છે, તેમાં સત્ય છે તેથી તે નિર્બળ બનેલા ભારતનું બળ બની શકી. આટલેથી તેની શક્તિનું માપ પૂરું નથી મપાતું. તે છેવટના માણસ સુધી પહોંચે એવી વ્યાપક છે, સરળ છે, સીધી છે અને છતાં તેમાં એટલી જ સર્વગ્રાહ્યતા પણ રહેલી છે. ગાંધીજીનું જીવનદર્શન જનસર્વમાં સત્યનું અવતરણ કરવા ચાહે છે અને એ ચાહનાની સિદ્ધિમાં જ, એમાં જ એની સાર્થકતા રહેલી છે.

ગાંધી ફિલસૂફીની મર્યાદાઓ:–ગાંધીજીની આ બધી સિદ્ધિ અને સફળતા છતાં તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. એનામાં છેવના મનુષ્ય સુધી પહોંચવાની ક્ષમતા છે છતાં વ્યવહારમાં તે હજી બહુ આગળ વધવા પામી નથી. સત્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ મૂલ્યવાન છે છતાં જનસમાજના દૈનિક જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા હજી સમજાઈ નથી. બીજી કોઈ પણ ફિલસૂફી કરતાં એ વહેલી સમજાય એવી છે છતાં બહુ ઓછા એના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાયા છે, એનો પ્રચાર પણ જોઈએ તેટલો કે જોઈએ તે રીતે થયો નથી. એમાં રસને સ્થાન છે, છતાં ઘણાને તે લૂખી લાગે છે. અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ હજી લોકસમજમાં ઊતરે એટલી સરળ નથી થઈ કે લોકસમજ એટલી પાકી નથી કે તે તેને એકદમ પચાવી શકે બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતોનું માહાત્મ્ય એમાં ગવાયું છતાં એની વિગતવાર ઝીણવટભરી દોરવણી મળે એવું માર્ગદર્શન નથી મળ્યું; એ અંગેના વિચાર મળે તેટલેથી જનતાનું કામ નથી સરતું, પ્રજાને તો તેનું વ્યવહારુ વિધાન જોઈએ છે.

મોટા પ્રશ્નો અંગે પણ આ દર્શનની મર્યાદાઓ મપાઈ છે. ભારત પાકિસ્તાનના વિભાગ વખતે જે હિજરત થઈ તેમાં લાખોનો નાશ થયો. આ ફિલસૂફી ન તેનો ઉપાય બતાવી શકી, ન તેનો અટકાવ કરી શકી. ગાંધીજીના જીવતાંજીવત તેમના વિરોધ છતાં ભાગલા પડ્યા, લાખો નાશ પામ્યા. એનો અટકાવ ન જડ્યો, ન આવી શક્યો. એ જ રીતે હિંસક આક્રમણ સામે પણ વ્યવહારમાં સામાન્ય જન અપનાવી શકે એવો કોઈ સક્રિય અહિંસક રસ્તો એમાંથી હજી સુધી જડ્યો નથી. વળી અસ્પૃશ્યતાની જડ હલી ગઈ છતાં હજી તે નિર્મૂળ થઈ નથી. સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્નો અંગે આ ફિલસૂફીની આ બધી મર્યાદાઓ છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ સાક્ષાત્કાર અંગે એ માર્ગદર્શન નથી કરી શકતી. સત્યાગ્રહી શક્તિ વધારવાના ઉપાયો બતાવવા છતાં તેની ઝીણવટભરી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી મળતી. શક્તિના ઉર્ધ્વીકરણ (Sublimation)

આગે પણ તેમાંથી સ્પષ્ટ વિગતવાર માર્ગદર્શન મળતું નથી. ચેતનાનો ઝડપી વિકાસનો માર્ગ દેખાડતા છતાં તેનો કોઈ ક્રમ કે તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અને ક્રમવાર કે વિગતવાર ઉપાય મળતા નથી.

મર્યાદાનાં કારણો —ગાંધી-વિચારદર્શનની આ બધી મર્યાદા છે પણ તેની પાછળ સચોટ કારણો પણ રહેલાં છે. ગાંધીજીએ કદી શાસ્ત્રીય ઢબે પોતાના પ્રયોગોનું તારણ નથી કર્યું એ તો એક મહાન પ્રયોગવીર હતા અને જ્યારે અને જે પ્રસંગોમાં જે કર્તવ્ય લાગ્યું તેનો ઉપાય શોધતા ગયા એ પ્રયોગો શાસ્ત્રીય ઢબે કર્યા હતા ખરા, પરંતુ તેનું તારણ કરવાનું તેમણે ભાવિ પેઢી પર છોડયું. વળી સત્યાગ્રહી વિચારસરણી કે પદ્ધતિ સચોટ છે, અને જીવનના બધાંય ક્ષેત્રોમાં તે ઉપયોગી થઈ શકે એમ હોવા છતાં તેને એટલી હદે કે એટલી વિગતે કસી જોવા જેટલો સમય કે પ્રસંગો એમને પણ મળ્યા નહોતા કે એમના ગયા પછી હજી પૂરતો સમય કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા નથી. છતાં એમના ગયા બાદ એમની ફિલસૂફી વિકસી રહી છે તે ભારતની આજની કારવાઈ પરથી જોઈ શકાય છે. વિનોબાજી ગાંધીવિચારને આગળ લઈ રહ્યા છે અને એને સુભગ વળાંક આપી રહ્યા છે તે જ રીતે રાજ્યક્ષેત્રે શ્રી નહેરુ પણ તેનો યોગ્ય વિકાસ સાધી રહ્યા છે આજના તેના વિકાસ પરથી ગાંધી ફિલસૂફીના ગર્ભમાં શું શું સમાયું છે અને એની કઈ કઈ શક્યતાઓ છે તેનો અંદાજ સારી રીતે કાઢી શકાય એમ છે

ગાંધીવિચારદર્શન વિશ્વના સત્ય સત્યોનું સંશોધન સાધનાર વ્યવહારદર્શન છે અને તે સતત વિકાસશીલ છે એનો આ રીતનો સતત વિકાસ સાધવો તે આજની અને ભાવિની પેઢીઓનું કર્તવ્ય છે

૨

બાળકો અને જુવાનોની ઉદ્દંડતા વિશે આકરી ટીકા અને ભારે ઠપકાના વેણો વડીલો વારંવાર ઉચ્ચારતા જોવામાં આવે છે ઉદ્દંડતા એ કોઈ આવકારલાયક લક્ષણ તો નથી જ ઉદ્દંડ બનનારો પોતાના સ્વભાવની ઘણી સારપ ગુમાવે છે, એટલું જ નહીં તેના આગલા સારા કાર્યોની અસર પણ તે ધોઈ નાખે છે અને ઘણી વાર તેની ઉદ્દંડતા જ વગોવાયા કરતી હોય તો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે આકસ્મિક આવેલી ઉદ્દંડતા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કાયમની થઈ જાય છે એ વિકૃતિ ઘર કરી બેસે છે પણ જેનું વર્તન અગાઉ સામાન્યતઃ સારું હતું તે એકદમ, કોઈ એક પ્રસંગે અવિવેકી કેમ બની ગયા ? એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે

બાળક, કાગળની કતરણ, ડુચા ડીબ્બા ગાડીઓ આદિ વડીલોને નકામી લાગતી ચીજો ભારે લાગણીથી ભેગી કરે છે, અને તેનો ચિત્રવિચિત્ર ઉપયોગ કરે છે આપણને ન ગમે તેવો પણ ઉપયોગ કરે છે, આપણને ન ગમે એવે સ્થળે પણ રાખે છે ઘણી વાર વડીલો ખીજાઈને એ બધી વસ્તુઓ ભારે ગુસ્સામાં આવીને બહાર ફેંકી પણ દે છે, અને બાળકને ધમકાવે પણ છે અને બાળક રડારોળ કરી મૂકે છે ભણવાના કે એવા બીજા કામોમાં તે નિરુત્સાહી થઈ જાય છે અને જ્યારે તેની વહાલી ચીજો ફેંકવામાં આવે ત્યારે તો તે વ્યાકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે, અને ઉદ્દંડ પણ બને તો નવાઈ નહીં એનું કારણ સ્પષ્ટ છે એ ચીજો સાથે એની હાર્દિક લાગણીના નાજુક તંતુ વણાયેલા હોય છે એમાંથી એને ઉત્સાહ પ્રેરણા અને આનંદ મળતા હોય છે એની પાછળ એની પોતાની કંઈક કલ્પનાઓ હોય છે, સપના હોય છે મોટા માણસની કલ્પના કે સ્વપ્નાનો નાશ થતાં જે આઘાત, હતાશા, વ્યાકુળતા તે અનુભવે છે તેવું જ બાળક પણ અનુભવે છે મોટો માણસ તેના પ્રત્યાઘાતો જીરવી શકે છે, અથવા તેનું બાહ્ય પ્રદર્શન એટલું નથી કરતો પણ બાળકના પ્રત્યાઘાતો ગુસ્સા અને રોષમાં પરિણમતા ઉદ્દંડતા કે અવિવેકમાં પરિણમે છે પદાર્થોની વાસ્તવિક કીમત તેનો ભોક્તા આંકે તેટલી હોય છે, દુન્યવી મૂલ્યાંકનો આવી બાબતોમાં લાગુ પાડતા અન્યાય જ થાય

આ જ બાબત જુવાનોને પણ લાગુ પડે છે, ધીંગી, વ્યવહારી, ટાઢી પણ અચૂક કરામત વાણધારો આઘાત તેમને આપે છે ત્યારે તેના પ્રત્યાઘાતો ઉદ્દંડતા, અવિવેક કે ભાંગફોડ રૂપે પડે છે એનું નિવારણ આકરી ટીકા, કેવળ બોધ કે ઠપકાના આકરા વેણ કે ઉપદેશ નથી કરી શકતા. માનસિક વળગણો પાછળ માનસશાસ્ત્ર જ કામ કરતું હોય છે, તેને માટે તેનો ઉપયોગ ન થાય તો, બાકી બધા થીગડાં છે

માણસના અણધાર્યા અમ્ય વર્તનો પાછળ તેમને તેમ કરવા પ્રેરતા બાહ્ય નજરે વાંધાજનક નહીં એવા ચીજ ગઈ તાકાતવાળા વ્યવહાર કેટલા ઠપકાઓ પણ હોય એ વિચારવું ઘટે

[૧૧૭]
પાંચ ઇન્દ્રિય-વૃત્તિઓના નિરોધ દ્વારા,
સમાધિની સાધના કરવાની હોય છે.
પણ મેં તો સમાધિને પણ પાછળ મૂકી દીધી છે.
અને ભગવાનના સગુણ સ્વરૂપનું, કૃષ્ણમૂર્તિનું વરણ કર્યું છે.
બધી ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓ એને સમર્પણ કરી દીધી છે,
અને પ્રેમસ્વરૂપ ભક્તિ ચાખી લીધી છે.
નામ અનુરૂપ કૃષ્ણ ખરેખર કાળો જ છે,
મહામાયાવી છે.
પ્રાચીનકાળથી એ એવો જ છે,
એટલે તો વેદ જેવાને પણ પાગલ કરી મૂક્યા છે.
એણે મને પ્રપંચથી છોડાવ્યો,
જનમ મરણથી જુદો કર્યો,
એટલે હું એની એકનિષ્ઠ ભક્ત થઈ શકી.

[૧૧૮]
માયાની કાળી રાત ફેલાઈ છે,
અને એ માયાવી પ્રભુ, બરાબર એવું જ કાળું રૂપ લઈને સંતાકૂકડી રમે છે,
કાળામાં કાળું છુપાઈ જાય છે,
અને કોઈને ઓળખાતું નથી.
પરંતુ હું બરાબર અને સહજ એની તરફ ખેંચાઈ જાઉં છું.
કાળી રાત મને અડચણકર્તા નથી.
આકાશની ભૂરી પાર્શ્વભૂમિમાં,
જલથી પરિપૂર્ણ કૃષ્ણ મેઘ જેમ સુંદર દેખાય છે,
એમ મને એનું રૂપ દેખાયું.
એ તો નિર્ગુણ છે, એને રૂપ કેવું?
પરંતુ શૂન્ય આકાશ પર પણ ભૂરો રંગ ઊતરે છે,
અને એ જ મેઘાચ્છન્ન થઈને ઘેરો કાળો બને છે,
એ જ રીતે, નિર્ગુણનો સગુણ અને સગુણનો સુંદર સાકાર શ્યામ બનેલો એ શ્યામ મારી આંખોને વશીભૂત થઈ ગયો, મારી દૃષ્ટિમાં જાણે સમાઈ ગયો.
ત્યારથી એની સંતાકૂકડી બંધ થઈ, અને મારે માટે બિલકુલ સરળ થઈ ગયો. કાળાશના સરખાપણાને કારણે માયા અને માયાવીનો ભેદ હું આંખી શકી નહોતી.
અને એટલે, આજ સુધી, એણે મને ખૂબ જ ભ્રમમાં રાખી હતી.
પરંતુ દૃષ્ટિના પ્રકાશે એ ભેદને ખોલી નાખ્યો.
હવે હું માયાવીને જ ઓળખું છું.
માયાને ઓળખતો જ નથી.

[૧૧૯]
છેલ્લા દિવસોમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યા કરતો હતો.
ફળસ્વરૂપ, મન અંતરાત્મામાં એટલું લીન થઈ જતું હતું કે એ કંઈ પણ બહાર આવી જ ન શક્યું,
પરંતુ હવે તો બિલકુલ ઊલટું થયું છે,
જ્યારથી આખી દુનિયામાં કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રગટ થઈ ત્યારથી મન પાછું ફરીને આંખોમાં આવી વસ્યું છે,
જાણે એ આંખ જ બની ગયું છે.
પ્રભુનું એ ઉજ્જવળ અમૂલ્ય રૂપ—જોતો જ રહું.
કેવું છે એ રૂપ?
એ છે કાળી શાહી જેવું,
(હું આ વિનોદભાવે નહીં સરળભાવે કહી રહ્યો છું)
અને એ આટલું કે તેટલું પણ નથી
ઢગલે ભર્યું પડ્યું છે,
એની એક પીંછીથી, આખું જગત રંગેલું છે.
માયા ઇશ્વરને ઢાંકી દે છે એટલા માટે એ કુરૂપ, કાળી,
માયાને ઈશ્વર ઢાંકી દે છે એટલે એ ઉજ્જવળ શ્યામ.

[૧૨૦]
પ્રભુ તે, જે આ હૃદયાકાશમાં વિરાજતા રહે છે.
એ જ મહાકાશમાં પણ છે
અખંડ! એકરસ!

પરંતુ, એના વિષયમા, પોતપોતાના દષ્ટિભેદને
કારણે, ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ થાય છે
કોઈને એ સત્ પ્રતીત થાય છે,.
કોઈને ચિત્ત,
કોઈને આનંદ,
અને કોઈને સચ્ચિદાનંદ રૂપમા દર્શન આપે છે
વાસ્તવમા એને એથી યે પર કહેવો જોઈએ
પરંતુ એનુ વર્ણન કરવા માટે
શબ્દ જ અપૂર્ણ છે
એટલા માટે સાર એમા છે કે બધો શબ્દવાદ
છોડીને અખંડરૂપ એમા જ નિવાસ કરીએ
જ્ઞાનદેવ કહે છે કે મને એ દષ્ટિ મળી ગઈ છે
એટલે ભેદ અભેદની ગૂંચ ઉકલી ગઈ છે
અને આત્મરૂપમા મને એનુ દર્શન નિરંતર થતુ
રહે છે

[૧૨૧]

ધ્યાનાવસ્થામા, યોગમાયાથી ઘેરાયેલા ઈશ્વરનો
કૃષ્ણવર્ણ, સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે
એ જ રીતે આકાર પ્રતીક દ્વારા,
એની વ્યાપકતા પર ધારણા ધ્યાનાદિ કરતી વખતે
એનો નીલવર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ થતો રહે છે
એ અનુભવ વર્ણવતા જ્ઞાનદેવ કહે છે
ઈશ્વર સ્વરૂપ નીલુ જ નીલુ દેખાય છે
આકાશ પેઠે વ્યાપક
પરંતુ આકાશ પેઠે પોલુ નહી
પ્રીતિથી પરિપૂર્ણ
પરંતુ પ્રીતમા પક્ષપાતની કલ્પના આવતા ભાગે છે
એવુ પણ નથી,
સમત્વ યુક્ત
એ પ્રકારના અપ્રતિમ દર્શનમા
બધી સાધના નીકળી રહે છે,
બધો વ્યવહાર પણ એ અંતરગમા રહેલો
જ્ઞાનદેવ આખે નીલવર્ણની નિશાનમા વિલીન થઈ
રહ્યો છે
ગોપી, શ્રીકૃષ્ણના નીલવર્ણની લગનીમા
સ્વય એવી જ બનીને એની સાથે સમરસ થઈ ગઈ
એ જ આ સ્થિતિ

[૧૨૨]

સામે ભૂરુ દર્પણ સજાવ્યુ છે,
એના પર ભૂરા રંગનો પટ દીધો છે,
અંદર ભૂરા રંગનો ચહેરો દેખાય છે,
વચ્ચેનુ આકાશ પણ ભૂરા રંગમા લુપ્ત થઈ
ગયુ છે,
ભૂરા થઈએ,
ભૂરામા રમીએ,
ભૂરામા પાવન થઈએ.
એવો આ હરિરંગ જ્ઞાનદેવના હૃદયમા સમાઈ
ગયો છે

[૧૨૩]

એક વાર જ્ઞાનદેવ અને ચાંગદેવ પરસ્પરના આધ્યા-
ત્મિક અનુભવોનુ અનુસંધાન કરતા હતા
જ્ઞાનદેવે ચાંગદેવને પૂછ્યુ
ધ્યાનાવસ્થામા જે વિવિધ ભાવો, સૂક્ષ્મ વિચિત્ર
વર્ણોથી ખેલે છે,
જે અંતરનાદ સંભળાવે છે,
અને જે જરા વારમા શાંત થઈને સૌને ખાલી
કરી નાખે છે,
એ તત્ત્વ કયુ છે?
પ્રિયથી જે પ્રિયતર લાગે છે,
ગગનથી યે વિશાળ પ્રતીત થાય છે,
ત્રિભુવનને જેની અત્યંત આવશ્યકતા છે,
છતા પણ એની ઉપલબ્ધિ નથી,
એ તત્ત્વ શુ છે?
ચાંગદેવે જવાબ આપ્યો
કદાચ આપણે જ તે છીએ!
ધ્યાન તો એક આપણી કલ્પનામાત્ર છે,
અને સઘળુ બધુ માધુર્ય આપણી જ અંદર
છુપાયેલુ છે
જ્ઞાનદેવે કહ્યુ:
મને બહુ પ્રિય લાગ્યુ
મારા મનની જ વાત તમે કહી,
હવે હુ અને તમે એક થયા

પાર્વતીએ પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું થોડું ઘણું જ્ઞાન ફરી તાજું કર્યું. રાકેશ ઊંઘી ગયો હતો તેને ફરી જગાડીને તેને અંગ્રેજીનો પાઠ આપવાનો હતો. એ વિદ્યાર્થિની વેળા આજે એને ભણે પડી હતી. વિવાહ પહેલાં માનું મૃત્યુ થતાં અને આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે ફાઈનલ ભણીને જ એને ભણતર છોડવું પડ્યું હતું ત્યારે એ કેટલી બધી રડી હતી! કેટલી દુઃખી થઈ હતી! પિતાની સમજાવટથી ઘર બેઠાં જ તૈયારી કરીને કેટલીક હિન્દી પરીક્ષાઓ આપી હતી અને પાસ પણ થઈ હતી. પણ એને લાગ્યું કે 'વિદ્યાવિનોદિની'થી લઈને તે 'વિશારદ' અને 'વિદુષી'ની ડિગ્રીઓ ભાઈની બી. એ.ની ડિગ્રી આગળ ફીકી છે. સારા ઘરોના માગા આવ્યા ત્યારે બી. એ. તો ઠીક પણ ઈન્ટર પાસ તો જોઈએ જ એના કારણે પાછા વળ્યા હતા. પાર્વતીએ ઘર બેઠાં જ 'મેટ્રિક ગાઈડ', 'છ મહિનામાં ઘર બેઠાં અંગ્રેજી', 'સરળ મેટ્રિક પરિક્ષા' આદિ અનેક પુસ્તકો ગોખી કાઢ્યાં હતાં. અંગ્રેજી વાંચવામાં કોઈ કસર રાખી ન હતી. પણ ભાગ્યની વાત કહો કે પરિસ્થિતિની મેટ્રિકનું ફૉર્મ ભરેલું જ પડ્યું રહ્યું અને એના વિવાહ ઉમાશંકર સાથે થઈ ગયા.

ત્રણ વર્ષની આકરી દોડધામ પછી છોકરો મળ્યો હતો. ઈન્ટર સુધી ભણેલો હતો અને એક ઑફિસમાં ટાઈપીસ્ટ હતો. મોટા દહેજની વાત ન હતી એટલે પિતાએ એની સાથે જ વિવાહ કરવાનું નક્કી ધાર્યું. ભાઈએ તો કહ્યું પણ હતું કે દાદા, ઉનાળા સુધી થોભી જાવ. પાર્વતી પરીક્ષા આપી દે પછી વિવાહ થાય તો ઠીક. પણ પિતાએ માન્યું નહીં. અમણે નીલ કરી.

"પરીક્ષા આપવાથી શું ફેર પડવાનો હતો? એને કોઈ નોકરી તો કરવાની નથી. ઓગણત્રીસ વર્ષની તો થઈ ચૂકી છે. હવે હું એક દિવસ પણ મોડું કરવા માગતો નથી!"

વિવાહ થઈ ગયા. પાર્વતીના જીવનમાં એ ઘટનાથી ફક્ત એટલો જ ફેર પડ્યો કે એ પહેલાં પિયરનું ઘર સંભાળતી હતી તેને બદલે હવે પતિનું ઘર સંભાળવા લાગી.

ઉમાશંકરનો પગાર સાધારણ હતો. આજની મોંઘવારીમાં ૧૦૫ રૂપિયાનો શો હિસાબ! બે નાના ઓરડાવાળું મકાન ભાડે રાખ્યું હતું તેનું માસિક ભાડું જ ત્રીસ રૂપિયા હતું. લગ્ન કર્યાં તે વર્ષ તો સારું ગયું. પણ એ ઘરકામ માટે એક નોકર પણ ન રાખી શક્યો. માત્ર વાસણ માંજનારીને રાખી હતી. પછીનાં પાંચ વર્ષમાં જ પાર્વતીને ત્રણ બાળકો થયાં. ઘી દૂધના જ્યાં વાંધા હતા ત્યાં દવા તો ક્યાંથી મળે? નાનાં બાળકોવાળા ઘરમાં ખેંચી તાણીને ચલાવતાં ય પગાર ઓછો પડતો હતો. ઉમાશંકરના કહેવા પહેલાં જ પાર્વતીએ મહિને ૭ રૂપિયા બચાવવા વાસણ માંજનારીને પણ રજા આપી દીધી.

સારી નોકરી મળવાની આશાએ ઉમાશંકરે ખાનગીમાં બે વાર બી. એ.ની પરીક્ષા આપી. પણ એ ફેઈલ થયો. ત્રીસથી યે ઓછી ઉંમરના એ દમ્પતિની એક માત્ર આશા એમનો પહેલો પુત્ર રાકેશ જ હતો.

ઉમાશંકરનું હિન્દી સારું હતું, પણ અંગ્રેજી કાયમ નબળું જ રહ્યું. બંને વાર એ અંગ્રેજીમાં ફેઈલ થયો હતો. એટલે એણે નક્કી કર્યું કે રાકેશને શરૂથી જ અંગ્રેજીમાં હોશિયાર કરવો. પગાર એટલો ન હતો કે પુત્રને સારી નર્સરી સ્કૂલમાં ભણવા મોકલી શકે. એટલે એણે પોતે જ પુત્રની ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી જ અંગ્રેજી ભણાવવું શરૂ કર્યું.

રાકેશ શરીરે ઘણો નબળો હતો. માનું દૂધ પણ એને પૂરું એક વર્ષ પણ મળ્યું ન હતું, કેમકે દોઢ વર્ષમાં તો એની બહેન વિમળા આવી પહોંચી હતી. એ વખતે તો રાકેશ માટે ગાયનું દૂધ બાંધ્યું હતું પણ વિમળા મોટી થતી ગઈ તેમ બાળકોમાં યે અર્ધો ભાગ પડી ગયો. હવે તો દૂધ તો એટલું જ આવતું હતું પણ એમાં ભાગ પડવાના. એની બીજી બહેન પણ આવી પહોંચી હતી. વળી ઉમાશંકર બી. એ.ની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે એ જ રતન દૂધમાંથી દૈનિક પાશેર એના પેટમાં જતું હતું.

ઉમાશંકરે જ્યારે પુત્રને હિન્દી સાથે અંગ્રેજી શીખવવાના પગ રોપવાની વાત કરી ત્યારે પાડોશના મુન્શીજીએ કહ્યું: "અરે ઉમા બાબુ, છોકરો હજી નાનો છે. માંડ નબળો ત્રણ વર્ષનો હશે. નકામો દુઃખી થશે. કેટલો છે? અત્યારથી જ એનો શું જીવ લો છો?"

ઉમાશંકરને એ સાંભળીને પોતાનું અપમાન થયું હોય એવું લાગ્યું. એણે કડક અવાજથી જવાબ આપ્યો:

'મુન્શીજી, એ છે જ એવો! બાકી ખાવાપીવાની શું કશી કમી છે? એને માટે તો પરોઢિયે ઊઠીને નજર સામે ગાય દોહાવીને શેર દૂધ લઈ આવું છું.'

મુન્શીજીએ એક શેર દૂધ પીને ભણનારા પહેલવાન પર દયાની નજર નાખીને રસ્તો પકડ્યો અને આમ ઉમાશંકર બમણા જોશથી છોકરાને ભણાવવા મંડી પડ્યો પરંતુ ભણાવવાનું કામ એને અનુકૂળ ન હતું દિવસ આખો મશીન સાથે મશીન થઈને કામ કરવાથી એનું મગજ સાવ થાકી જતું હતું તેમાં વળી રાકેશ સહેજ તોતડાતો, અંગ્રેજીના શુદ્ધ ઉચ્ચારો કરી શકતો નહીં.

પહેલે દિવસે એને પાંચ અક્ષર પણ યાદ ન રહ્યા, એને બદલે ઉમાશંકરના પાંચ આંગળાની છાપ એના કોમળ ગાલ પર પડી ગઈ.

તે દિવસે પહેલી જ વાર પાર્વતી, પતિ સાથે ઝઘડી પડી 'વાહ વાહ! દીકરા પર કેવું ભારે હેત છે' એક દિવસમાં જ બધું ખાધું પીધું કાઢી નાખ્યું! આમ તે છોકરા ભણાવાતા હશે?'

ઉમાશંકરે પણ એવા જ ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો 'બહાર જઈને નોકરી કરે તો ખબર પડે કે કેટલી વીસે સો થાય છે' થાક્યો માણસ, ઘરે આવીને છોકરા સાથે ઘમણઝીક કરે, એટલું બધું વહાલ હોય તો તું જ ભણાવને! ભણાવવા જેટલું અંગ્રેજી તો, તું જાણે જ છે''

પાર્વતી બગડી 'મને એટલી ફુરસદ જ ક્યાં છે? પરોઢિયાથી માંડીને રાતના દસ અગિયાર સુધી તો કામમાં જોતરાયેલી રહું છું''

'અને હું તો, આખો દિવસ પાસા બદલીને ખાટલાને ટીનો કરું છું, કેમ?'

અને પતિ પત્ની બંને એકબીજાથી મોઢાં ફેરવીને સૂઈ ગયાં.

પરન્તુ થયું એ જ. બેચાર દિવસની રકઝક પછી રાકેશને ભણાવવાનો ભાર પાર્વતીને જ માથે લેવો પડ્યો ઘર આખાનું કામ પતાવીને બંને બાળકોને આસપાસ સુવાડીને ઘડી ભર એ આરામ કરતી હતી તેને બદલે હવે એ સમયમાં રાકેશને પકડીને એ. બી. સી. ડી. ને અ આ ઇ ઈ શીખવાડતી પહેલાં છોકરો દિવસે એ સમયે ઊંઘતો હતો, હવે માની શિખામણ અને બાપની ધમકીનું મિશ્રણ પીને ઊંઘવાનું છોડી બારાખડી ગોખવા લાગ્યો.

છ મહિનામાં રાકેશે પહેલી હિન્દી ચોપડી પૂરી કરી; અને 'ગોલ્ડન રીડર'ના દશ પાના પણ ગોખી કાઢ્યા.

☆

આખા ઘરમાં જોરશોરથી સાફસફાઈ ચાલતી હતી. ઉમાશંકરે, દિવાનખાનામાં પલંગ પર ગોદડું નાખી તે પર ચાદર નાખી બંને જૂની ખુરશીઓને તેલપાણી લગાડીને ચમકતી કરી તૂટેલા મેજ પર, દહેજમાં મળેલો ટુમાલ પાથર્યો હતો. સ્ટૂલ પર પાડોશીને ત્યાંથી માગી આણેલું ટાઇમપીસ પણ ટિકટિક કરતું હતું રાકેશે નવું નકોર ખમીશ પહેર્યું હતું. આટલી નાની ઉંમરે વ મોટા માણસ પેઠે એના માથાના વાળ ઓછા પડીને ખરવા લાગ્યા હતા એની ગંજી ખોપરી પર તેલ ચોપડાવીને ચમકાવેલો આંખોમાં ભરપુર કાજળ આંજીને એક કડક કચોરી ખાતા એ ઘરમાં આમતેમ આંટા મારતો હતો.

વાત એમ હતી કે હોળીના ટાંકણે ઉમાશંકરે આજે ખાતાના મોટા સાહેબને ઘરે નોતર્યા હતા. સાહેબો સાથે સારાસારી રાખવાથી કામો વહેલા પતે છે, એટલું જ નહિ વળી એ ખુશ થઈ જાય તો પગાર પણ વધે. અરે પગાર ન પણ વધે તોપણ, સાહેબ ખુશ રહે એ જ શું ઓછું છે? ઓફિસમાં જરા વહેલામોડા પહોંચાય તો એમના ઠપકા [illegible]માંથી તો છૂટકારો મળે'

સાહેબ આવ્યા, ચા પીધી, નાસ્તો કર્યો અને પછી રાકેશના અંગ્રેજી જ્ઞાનનો નમૂનો જોયો નાનકડા, દૂબળા પાતળા, નમન છોકરાનું આ પરાક્રમ આશ્ચર્યજનક હતું. સાડા ચાર વર્ષના રાકેશને સાહેબે તો સાડાત્રણ વર્ષનો જ માન્યો, ખુશ થઈને એમણે કહ્યું 'મિસ્ટર ઉમાશંકર, તમારો છોકરો તો ભારે ઇન્ટેલીજેન્ટ છે' આટલો નાનો છે છતાં આટલું અંગ્રેજી જાણે છે! એને કોઈ સારી સ્કૂલમાં દાખલ કરાવો અને હા એની તબિયત પર પણ જરા ધ્યાન આપો. ઘણો નબળો લાગે છે હેલ્થ ઇઝ વેલ્થ!'

ઉમાશંકર ગદ્ગદ થઈ ગયા સુકા મોંના આખી બત્રીસી ચમકી ઊઠી 'સાહેબ, તબિયત તો, એની પહેલાથી જ એવી છે, હું તો એને નજર સામે દોહેલું દૂધ પીવડાવું છું ભણતા છોકરાને દૂધ ન મળે તો ભણે કેમ! પૂરો એક શેર દૂધ એને માટે બાંધ્યું છે.'

સાહેબે પણ ટાપશી પૂરી 'ઓહ યસ, દૂધ સૌથી સારો ખોરાક છે હું પણ મારા બાબાને ચા પીવા દેતો નથી'

પછી એક શેર દૂધ પીતા એ ચામાચીડિયા રાકેશની પીઠ થાબડીને સાહેબ ઊઠયા

પોળને નાકે સાહેબની મોટર સાયકલ પડી હતી ત્યા સુધી ઉમાશંકર એમને મૂકી આવ્યો પાછો ફરીને પત્નીને ઉલ્લાસભેર કહેવા લાગ્યો 'જોયુ રાકેશને જોઈને સાહેબ અચબામા પડી ગયા! હવે હુ યે એને ભણાવવા માટે થોડો સમય આપીશ મારુ અંગ્રેજી સારુ હોત તો, હુ બી. એ મા ફેઇલ થાત? મારું તો થવાનુ હતુ તે થયુ, પણ છોકરાનુ ભવિષ્ય તો આપણે સુધારવું જ જોઈએ '

પાર્વતીએ પણ પાનખરના પીળા પાદડાના રગવાળા પોતાના બાળક પર પ્રેમભરી નજર નાખીને કહ્યું ગે તો છે જ એના આશરે તો આ ત્રણ પથ્થર–બહેનો–ટકયા છે ભણીને પાચ પૈસા કમાશે તો સૌને રોટો થશે '

રાકેશ મે ચક્કાના પડગા પીસાના લાગ્યા 'ગ્રેબ રીડર' જોઈને એના હોશ ઊડી જતા હતા, પણ ભણતર તે ભણતર - એમા મીનમેખ ન ચાલે

સાત રૂપિયે શેરની બદામ ખરીદવાનુ ગજુ તો ભલભલાનુ યે નથી ઉમાશંકર રાકેશ માટે અધી શેર બદામ લઈ આવ્યો પાર્વતી બદામને હિરા મોતી પેઠે સતાડીને રાખતી ત્રણે નાની છોકરીઓથી છુપાવીને રોજ પાચ બદામ પલાળી રાખતી અને સાકર મેળવીને રાકેશને આપતી ઘણી કોશિશ કર્યા છતા બદામ ઘસવાની એને ફુરસદ મળતી ન હતી પાર્વતી આખી મોસમના તરબૂચના બિયા ધોઈ સૂકવીને સાચવી રાખતી અને તેની મગજતરી કરીને રાકેશને પીવરાવતી પણ કોણ જાણે કેમ પણ રાકેશનુ શરીર વળતુ નહી તેગ ચહેરા પર લાલી યે આવતી નહી એનાથી એક મહિને મોટા પાડોશીનો છોકરો કદમા એનાથી દોઢો અને વજનમા ત્રણ ગણો હતો પાર્વતી એને જોઈને પતિને કહેતી 'કેવો મસ્ત બેસ જેવો છે' કોણ જાણે કઈ ઘટીનો લોટ ખાય છે! આપણો રાકેશ તો એની સામે બચ્ચુ લાગે છે '

ઉમાશંકર તસલ્લી આપતો 'મા યે, કાંઈ ઓછી અમથી છે! જેવી મા તેવો દીકરો! આખો દિવસ પેટમા કઈ ને કઈ ઓરતો જ રહે છે ન ભણવુ ન વાચવુ કશી ચિંતા નહી '

પરતુ ભારે આશ્ચર્યની વાત કે પેલો જાડિયો પપુ નવમે વર્ષે પાચમા વર્ગમા રાકેશ સાથે એની જ સાથે દાખલ થયો! વળી, ગણિત, હિન્દી અને ભૂગોળમા તો એ રાકેશ કરતા ય આગળ હતો'

રાકેશ હવે કઈક સમજદાર થયો હતો નવ વર્ષનો હોવા છતા પોતાની વયના બાળકો કરતા એ ગભીર હતો એ જોતો કે મા નાની બહેનોને દૂધ આપતી નથી એક એક બદામ માટે બહેનો કેવી તલસે છે' એમની દાળમા ઘી પણ પડતુ નથી એનુ મન નાની બહેનોની રોકકળથી પીગળી જતુ માથી છાનાછપના પાચ બદામમાથી ત્રણ બહેનોને એકેક કરી વહેચી આપતો દૂધમાથી પણ ભાગ આપતો મા કોઈ વાર જોઈ જતી તો, એને તો કઈ કહેતી નહી પણ દીકરીઓને ધમકાવતી 'ડાકણો, એને જરા યે ખાવા દેતી નથી! દેખાતુ નથી તમારાથી, એના શરીરમા તાવ રહે છે? એને અંગ્રેજી ભણવાનુ છે' ખબરદાર એ ખાતોપીતો હોય ત્યારે રસોડામા ઘૂસી છે તો!'

રાકેશને દૂધના ઘૂટડા ઝેરના ઘૂટડા થઈ જતા બદામ કડવી થઈ જતી અને જ્યારે પાસેનો જાડિયો કહેતો અરે જા દૂધ પીનારો ને બદામ ખાનારો નહી જોયો હોય તો લે હાથના પજા મેળવ, તાકાત હોય તો!' ત્યારે એ રડવ બચાવીને ભાગી જતો

૨

જાડિયાએ કહ્યુ અલ્યા રાકેશ, આવે છે કે નહી?'

રાકેશે પુસ્તકમા મોઢુ રાખીને જ જવાબ આપ્યો ના ભાઈ હુ નથી આવતો મારે હજી વાચવાનુ છે '

જાડિયાએ ઝટકો દઈ ને એનુ પુસ્તક આચકી લેતા કહ્યુ 'અલ્યા તારે એમ્નાને જ ભણવાનુ છે શુ?'

રાકેશે દુખતા હાથને દબાવતા કહ્યુ 'ના ભાઈ તુ તો જાણે જ છે કે મારે અંગ્રેજી ભણવાનુ છે આપી દે ભાઈ મારુ પુસ્તક મને આપી દે!'

એનુ રુક્ષ મોઢુ અને નિખરાયેલા વાળ તરફ કરુણાભરી નજર નાખતા જાડિયાએ પુસ્તક આપી દીધુ પણ જતા જતા કહેતો ગયો 'ભણ બાઈ ભણ' તુ જ ફર્સ્ટ ડિવીઝન લેજે!'

રાકેશ રાતદિન વાચતા ભણતા છતા આજ સુધી કોઈ વર્ગમા ફર્સ્ટ આવ્યો નથી બુદ્ધ અને પોતાને સમજાતુ ન હતુ કે સાડા નવ વર્ષની ઉમ્મરથી હુ અગ્રેજી શીખુ છુ, અને એ બરાબર શીખાય એટલા માટે પિતાજીએ ગણિતના વિષયને બાજુ પર રખાવ્યો છે છતા એ જ અંગ્રેજી સાત વર્ષની ઉમ્મરે અકળાવે છે' દિવસ

રાતની મહેનતથી હિન્દીમા તો એ એના વર્ગના બીજા છોકરાની લગોલગ આવી ગયો પણ, જેને માટે પિતાનો માર ખાધો, એ અંગ્રેજી હજી સંતોષકારક નથી આમ તો, વર્ગમા એ ત્રણ છોકરા જ અંગ્રેજીમા તેજ છે, બાકીના બધા તો બેચીલાળાને સાથે થવા દોડા મારે છે એમા બીજાઓને ભલે શરમ જેવુ ન હોય પણ નાનપણમા ગોખેલી અંગ્રેજી કવિતા સંભળાવી પિતાના બધા પરિચિતોની શાબાશી મેળવનાર રાકેશને તો ડૂબી મરવા જેવુ લાગતુ હતુ નાનપણમા એને લાગતુ કે હુ બુદ્ધિશાળી છુ, પણ નિશાળના વર્ગમા એને ખબર પડી ગઈ કે મારી બુદ્ધિ સાવ સાધારણ છે

દેશને આઝાદી મળી જવા પછી સમાચાર ફેલાયા કે શિક્ષણમાથી હવે અંગ્રેજી જશે ત્યારે રાકેશે શાંતિનો શ્વાસ લીધો જેટલો શ્રમ અને સમય એ અંગ્રેજી પાછળ ખર્ચે છે તે વિષય દૂર થતા એટલી મહેનતે બીજા વિષયો તો સહેલાઈથી શીખી શકાય

દિવસ વીતતા ગયા અને ધીરે ધીરે એનો એ ભ્રમ પણ દૂર થતો ગયો. પિતાએ એને સારી પેઠે સમજાવ્યુ કે દેશ, એક વાર નહી પણ લાખ વાર આઝાદ થઈ જાય તો પણ, જે મહત્ત્વ અંગ્રેજીનુ છે તે હિન્દીનુ કદી યે નહી થાય! સારી નોકરી કરવી હોય તો અંગ્રેજી પાકી કર!

રાકેશ દિનરાત અંગ્રેજી ઉપર મંડ્યો રહેતો અને પાર્વતી એના માથામા આગળાનુ તેલ નાખીને માલિસ કરતી પરીક્ષાના દિવસોમા એ ચૌદ ચૌદ કલાક વાચતો ઉમાશંકરે પોતાની જૂની વીંટી વેચીને એને માટે ખરુ ઘી ખરીદ્યુ અને તે હાથે જાતે બરાબર ચોપ રાખીને રાકેશને ખવડાવ્યુ. પરંતુ પરિણામ? રાકેશ અને જાડિયો— બંને થર્ડ ક્લાસમા આવ્યા!

તે દિવસે ઉમાશંકરના ઘરે ચૂલો સળગ્યો નહી ઉમાશંકરે ગાળો બોલીને છોકરાને અધમૂઓ કરી નાખ્યો

*

ઈન્ટરમા રાકેશ સેકન્ડ આવ્યો પણ એટલા માટે એણે શુ ગુમાવ્યુ એ કોઈએ જાણ્યુ નહી એના ચશ્માનો નંબર પાંચથી વધીને બમણો વધ્યો આખનુ તેજ કેટલુ ઘટ્યુ, એની ખબર પાર્વતીને ન પડી કે ન ઉમાશંકરને પડી એમને એટલુ જ દેખાયુ કે છોકરાનો ખાનગી ચહેરો જરા વધારે લાંબો થઈ ગયો છે અને પાટલૂન કોઈ રીતે કમરે ટકતી નથી એમણે રાકેશને એક પેટી ખરીદી આપી.

પણ આ વખતે અભ્યાસમા એને આગળ માર્ક મળ્યા હતા ઉમાશંકરે એને કહ્યુ, 'બેટા, આજ પ્રમાણે મહેનત કરતો રહેજે તો બી. એ મા ફર્સ્ટ આવવુ જોઈએ. તુ જુએ તો છે જ કે તારી બહેનો મોટી થઈ છે, નાના ભાઈના ભણતરનો ખર્ચ પણ વધ્યો છે'

રાકેશ શુ એ બધુ સમજતો ન હતો? એકવીસ દિવસના ટાઈફોઈડ પછી જેવો એ ઊઠવા બેસવા જેટલો સારો થયો કે તરત વાચવા મંડી ગયો! પાર્વતીએ એને વારતા કહ્યુ 'ભાઈ, હમણા બધુ મૂક જરા જો તો ખરો, તારા શરીરમા કઈ એ છે? આગ લાગે આવી આઝાદીને કે ઘી દૂધ તો ઠીક પણ ઘઉં પણ નસીબે રહ્યા નથી!'

પરંતુ રાકેશ જાણતો હતો દેહમાથી જીવ ભલે નીકળી જાય પણ, આરામ કેવો? કદાચ આગળનુ બધુ ભૂલી જવાય તો? કોઈ કોઈવાર એનુ મગજ એવુ શૂન્ય થઈ જતુ કે વાચેલો એક અક્ષર પણ યાદ રહેતો નહી કોઈ વાર દર્દનો એવો કપ શરીરમા ઊઠતો કે જીવ તણાઈ જતો પરન્તુ એ તો સંડ્યો જ રહ્યો અર્ધો સમય અંગ્રેજી પાછળ અને અર્ધો સમય બીજા વિષયો પાછળ.

હવે એને આછી આછી દાઢી મૂછ પણ ફૂટી હતી પણ એણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બી એ પાસ કર્યા પછી જ હુ શેવ કરીશ મે મહિનામા ઓછામા ઓછા દસ દિવસ શેવ પાછળ જ ચાલ્યા જશે તેના કરતા એટલો સમય અભ્યાસ ન કરુ?

ઉમાશંકર અને પાર્વતી દીકરાથી સંતુષ્ટ હતા હવે ભાઈ એક એને ભણાવવા સરખા તાકાત રહ્યા ન હતા, પણ એટલુ તો જાણતા હતા કે દીકરો ફિલ્મ જોવા જતો નથી કે કોન્તબિગર રોમા યે ફરવા જતા નથી રાતદિવસ ચોપડીમા આખો ગાડી રાખે છે

પરીક્ષા આવી રાકેશે શક્તિ પ્રમાણે પ્રશ્નપત્રો કર્યા પણ ગણિતના બીજા પેપર પછી ફર્સ્ટ આવવાની આશા ન રહી સેકન્ડ આવુ તો યે ઘણુ રહી જાય

રાકેશનો આખો રાતદિવસ પરિણામની રાહ જોવા લાગ્યો

સાતમી જૂને સાડાત્રણે એ રદેશને જર્મન મેલ બસી આને આવતુ છાપુ આઠ દસ આના સુધી વેચાતુ રાકેશ પિતાએ આપેલા આઠ આનામા પોતે બચાવેલા આઠ આના ઉમેરીને પૂરો રૂપિયો સાથે લાવ્યો હતો

ચાર વાગ્યે ગાડી આવી છાપાનુ પાર્સલ ખેંચ્યુ, છૂટ્યુ તેવુ જ છાપાવાળાના હાથમા રૂપિયો પકડાવી છાપુ લઈ લીધુ બી. એ નુ રિઝલ્ટ ની ખૂબ મારના

ફેરિયા દોડવા લાગ્યા

રાકેશ યાદીમા પોતાનુ નામ શોધવા લાગ્યો એની નિસ્તેજ આખો સો સો પાવરના ગ્લોબ પેઠે ઝગી ઊઠી હતી. ચાકેના માથામા લોહી ઝડપથી ફરતુ હતુ નેશનલ કોલેજવાળુ આખુ પાનુ પૂરેપૂરુ એ જોઈ ગયો પણ આ શુ ? ક્યા ય એનુ નામ ન હતુ શુ એ સભવિત છે ? એનુ માથુ ફરી ગયુ અને ફરી એક એક કરીને બધા નબરો ધ્યાનથી જોયા ના, ક્યાય નામ નથી ! ફર્સ્ટ, સેકન્ડ, થર્ડ તો આથે રહ્યા – કમ્પાર્ટમેન્ટમા પણ રાકેશકુમાર સક્સેનાનુ નામ ન હતુ

અદરથી આવતા ઉભકાને બળપૂર્વક રોકીને એ પ્લેટફોર્મના બાકડા પર ઢળી પડયો આખો સામે અધારુ છવાઈ ગયુ પ્હો ફાટતા સૂર્યના કિરણોમા કાળા ભૂરા તારા દેખાતા હતા

એ સુન્ન થઈ ગયો પણ ઘડીભર માટે જ નિરાશાના દર્દના આચકાએ એને ચોકાવી દીધો હવે ? બાપુજી શુ કહેશે ? માની સામે કયે મોઢે જવુ ? ફેઈલ, બસ ફેઈલ થઈ ગયો ! ચોક્કસ અગ્રેજીમા જ રહી ગયો ! મૃત્યુની સજા સાભળીને પણ એને આટલી પીડા, આટલી નિરાશા ન થાત ! કુ ક્યાક સમાઈ જાઉં ક શુ ? ક્યા ?

સામેથી ટ્રેન આવી રહી હતી

બપોરના તીખા તડકામા પ્લેટફોર્મ પર ટોળુ ભેગુ થઈ ગયુ હતુ પોલિસો, સ્ટેશનના કર્મચારીઓ, નેશનલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો, કુલી . . વચ્ચે ખાલી ટીફીનને બેહોશ થતી જતી પાર્વતી, ઉમાશકરને કોલેજના પ્રિન્સીપાલે પકડી રાખ્યો હતો અને ટ્રેનથી કચડાયેલુ ચીથરા જેવુ રાકેશનુ શબ એજ પરિણામવાળા અખબારથી ઢાક્યુ માની ગોદમા નિસ્પદ પડયુ હતુ

☆

ગોવાળને ત્યા છાશ લેવા જવા માટે સોનાની ટોપ્લી કે પચધાતુનુ પાત્ર લઈ જવાની શિખામણ કોઈ આપતુ નથી, ઊલટુ કોઈ તેમ કરે તો તેની ટીકા થાય, પાસેના ઘેરથી માગી આણેલા પાત્રમા પણ છાશ લેવા જવાનુ કોઈ કહેતુ નથી પણ અર્વાચીન શિક્ષણની બલિહારી એ છે કે તમારે જ્ઞાન જોઈતુ હોય તો માતૃભાષા કે પ્રાન્તભાષાનુ માધ્યમ જે તમારે કોઠે પડી ગયુ છે, તમારુ જ છે તેને પડતુ મૂકી અને દરિયાપારથી આયાત કરેલુ માધ્યમ લઈ આવો અને એમા જ બધુ જ્ઞાન ઝીલો ! આથી ગોવાળને ત્યા છાશ લેવા જનારો સુવર્ણ કે પચધાતુનુ પાત્ર મેળવવામા જ અટવાઈ જાય છે ! સાધન જ સાધ્ય થઈ જાય છે !

ટેમ્સ નદીમા પાઈપ નાખી ત્યાનુ પાણી ઘરઆગણે લઈ આવવાનુ મહા પરાક્રમ ડહાપણભર્યુ ગણાય છે, પણ આપણો પ્રદેશ બને માળવા જેવો હોય તાપણ ત્યા નીલોતરી વધારી ગાદરા બકરાના ટોળાને ચારી મહી પાતાળકૂવા ખોદાવવાની વાત મગજે ઊતરતી નથી !

ઘણુ ઉત્તમ અને પૌષ્ટિક અનાજ છે જેને એ સદતુ નથી તેને માટે તો તેને કોઠે પડેલુ કોરી જેવુ હલકુ ગણાતુ સ્થાનિક ઉપજનુ અનાજ વધારે સારુ છે સ્થૂળ પદાર્થોની બાબતમા આપણે આવો વિવેક કરીએ છીએ ખરા, પણ સૂક્ષ્મ બાબતો જે વિશેષ સૂક્ષ્મ વિવેકની અપેક્ષા રાખે છે તેને માટે જાડી ગણતરી કરીએ છીએ

વિદ્યાર્થી જે ભાષા બાળપણથી સાભળતો આવ્યો છે અને સાભળી સાભળીને તે બોલતા શીખ્યો છે, બીજાના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ અનુભવો તેણે જે ભાષામા જાણ્યા છે પોતાના ય સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ અનુભવો જે ભાષામા વ્યક્ત કર્યા છે તેની વ્યજના અને મર્મ અભિવ્યક્તિ શક્તિ અનાયાસે, સહજપણે ઝીલે એ સામાન્ય બાબત છે કુદરતી છે પોતે તે ભાષામા સહજપણે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે તેમ બીજાના વિચારો પણ ઝીલી શકે છે એની એ કુદરતી શક્તિને વિશેષ વિકસાવવાને બદલે પરભાષામા શિક્ષણ આપીને કુઠિત કરી નાખવી એ માત્ર ખોટનો સોદો જ નહીં, અત્યાચાર પણ છે જ

અને આ બધી કાવડી વ્યાયામ શા માટે ? નોકરશાહીને જીવતી રાખવા માટે ! પોતાના દેશનો વહીવટ પરભાષામા, સાકેત સિસ્ટમથી ચલાવવા માટે !

કોઠે પડવા માડેલુ ઝેર વાળી નાખીએ ત્યારે કેટલોક સમય શરીરમા અશક્તિ તો આવી જ જાય, તેથી ગભરાવાનુ ન હોય પથ્ય પરહેજ બરાબર પાળશુ તો શરીર આપોઆપ વળશે પરદેશી ભાષામા શિક્ષણમાથી કાઢતા શરૂઆતમા એવુ થશે ખરુ, પણ સ્વભાષાના પિયુષ પીતા થઈશુ તો માતૃભાષાને ય ધાવણ કૂટશે અને શિશુકાતિ વધશે

– અ

અત્યંત મનોહર સૃષ્ટિ છે પ્રકાશના રંગો પવન સંગે રમે છે અને નાના પક્ષીઓની અનોખી દુનિયા એમને પોતાના તન તરફ આકર્ષે છે વગી ઝાડમાંથી ચળાઈને આવતા તેજકિરણો ધરતી પર જાણે જિંદગીના નકશા ચીતરે છે!

એક નાના બેઠા ઘાટના એક માળના મકાનના ઉપરના ભાગમાંથી એક વૃદ્ધ આ જોવું એમની આંખો આગળ કલ્પનાઓ પડી ગઈ છે–નદીને કિનારે પડેલી છીપો પર અંકાયેલી રેખાઓની જેમ અને આ આંખોમાંથી પૂર્ણિમા જેવો નહિ પણ પ્રશ્નાર્થનો ભાર કરતાય છે પગ, શરીરના ભાર ઝીલવાને પડેલા જે હતા શક્તિમાન નથી જાણે એના પર શરીર કરતા બીજો ભાર વધારે લાગી ગયા મારી આ ગાત્ર આનના પરની હાથની પકડ મજબૂત બની છે અને લીલી નસ ઉપસી આવી છે જાણે શરીર ની અશક્તિની જાણ કરી રહી છે

પણ વૃદ્ધથી [અત્યારે હસી દેવાયું ક્યારેક જ સવાર થાય છે પૂર્વનો પ્રકાશ પથરાઈ ગયા છે ને કિરણો ખીલી ઊઠ્યા છે જાણે રાક દૂર થતા આનંદનું આગમન થયું બધું ભૂલીને એ આ સૃષ્ટિને નીરખી રહ્યા. અને બધું ભૂલવા માટે ના એ અહીં આવ્યા હતા! એમણે કરીથી પોતાની દૃષ્ટિને આનંદ ફેરવી–જાણે સમસ્ત આનંદને એમ કે આખો આવરી લેવા ઇચ્છતી હોય!

આનંદના અનેક સ્વરૂપો એમણે શહેરમાં રહીને જોયા હતા ધનથી ભોગવી શકાય એવો એક પણ આનંદ એમનાથી અજાણ્યો ન હતો આજે સીત્તેર વર્ષની ઉમ્મર થઈ છે ત્યાં સુધીમાં તે સુખની સર્વ બાજુઓને ફૂંદી વળ્યા છે

એટલે મા એમના આત્માએ પ્રશ્ન કર્યો 'કેમ, કેવી છે આ દુનિયા!

'આ' દુનિયા અને 'એ' દુનિયા

એ' દુનિયામાં એમને પુત્રો છે પુત્રી છે પત્ની પણ જીવે છે પુત્રો આજે ધંધો સંભાળતા થઈ ગયા છે બધા પરણીને પુત્રો વાળા બની ગયા છે પુત્રી પણ પરણીને સાસરે ગઈ છે પત્ની જાત્રાએ ગયા છે

'એ' દુનિયા અને આ' દુનિયા

અહીં તો કોઈ નથી! ના ના ઘણું બધું છે' વૃદ્ધ વિચારે છે જોવું જ જોઈએ! નહીં તો આમ જોયા કરું ખરો!

એમણે ધંધામાંથી નિવૃત્તિ લઈ લીધી છે સમયની ગતિએ અને વિધિના હાથોએ એમને ખૂબ ધનની ભેટ આપી છે, પુત્ર પુત્રી પૌત્રો બધું જ છે પણ જાણે 'કંઈક' નથી અને એ શું નથી! એનો એ હજુ સુધી નિર્ણય કરી શક્યા નથી

અને એ ખૂટતી કડી એમને આ એકાંતમાં ખેંચી લાવી એમને લાગતું હતું કે કેટલાક મહિનાઓથી પુત્રો પત્ની અને ની સાથે બરાબર વાત પણ કરતા નથી અને પોતાને પણ એમની સાથે વાત કરવી ગમતી નહોતી જગત એમને સ્વાર્થના બજાર સમું જેવું લાગવા માંડ્યું હતું આથી જિંદગી ઇચ્છા પડી ખાટું એમણે ધાર્યું હતું તે પછીના થોડા જ દિવસોમાં તેઓ અહીં

મંનમોજી

(ગાન)

ફુલડાની આંકળીએ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
આંખીની પાંપણીએ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
ચંદનનો રામ લઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
ઝળહળતી આમ થઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
ઝરણાનું ગીત લઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
દુખિયાની ચીસ થઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
બીડ્યાં કમાડ તોય આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'
કાયાને પાથરી વધાવ્યો, રે તોય ના આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી'

હસિત બૂચ

દોડી આવ્યા હતા કોની સાથે? પોતાના આત્માની સાથે!

એટલામાં સામેથી આઠેક વર્ષની બાલિકા હાથમાં અનેક રંગના ફૂલો લઈને દોડતી કૂદતી દેખાઈ જાણે સાક્ષાત સ્નેહની સરવાણી મુક્ત છંદમાં વહી રહી છે! વૃદ્ધના હૈયામાં કંઈ થયું વૃદ્ધનું મન વિચારતું હતું એ શું થયું? શું એ લાગણીની દોડધામ છે?

એ બાલિકા પોતાને જોઈ ન જાય એટલે વૃદ્ધ બારીની બાજુમાં ખસી ગયા નીચે દાદર પર અવાજ થયા એટલે તુરત પડેલાની જેમ ઊભા રહ્યા ને ફરીથી એમણે બારી બહાર નજર નાખી પ્રકાશની માત્રા વધતી જતી હતી

જાણે એમનો આત્મા કોઈ સ્નેહસૃષ્ટિની પરિક્રમા કરી રહ્યો હતો એમણે આંખો મીંચી તો એમને લાગ્યું કે પોતે આનંદના આસન પર બેસીને અનંતાકાશના કોઈ અગોચર સ્થાને જઈ રહ્યા છે

પણ સાથે "કોણ" ૮ હશે છે એ?

વૃદ્ધને ખબર પડી ગઈ છે કે બાલિકા ઉપર આવી ગઈ છે પણ તેઓ તેને જણાવવા ઇચ્છતા નથી કે તેનું આગમન પોતે જાણે છે અને બાલિકા પણ નથી ઇચ્છતી કે એનો નવો મિત્ર પોતાના આગમન વિશે જાણી જાય!

આ હમણાંથી રોજનું બની ગયું છે

બાલિકાનું નામ છે સર્જિકા સદુ તે ગામના માળીની છોકરીની છોકરી છે માળીએ છોકરીને મુંબઈ પરણાવી છે પણ હમણાં બીજી સુવાવડ માટે તે પિયર આવી છે જો કે સદુ તો પહેલેથી જ મામાને ત્યાં રહે છે ગામ અને આ વૃદ્ધના મકાનની વચ્ચે જ એના મામાની વાડી છે

એ સદુ રોજના નિયમ મુજબ આજે પણ ફૂલો લઈને આવી એના મિત્રને બારી બહાર નજર નાખતો જોઈ એણે બાજુમાં પડેલું સ્ટૂલ વૃદ્ધના પગ પાસે પાછળ મૂક્યું ધીરો અવાજ થયો પણ એ તો એમ જ માને છે કે આટલા અવાજની કોઈને ખબર ન પડે તેથી એ સ્ટૂલ પર ઊભી થઈ ને એણે વૃદ્ધની આંખો દાબી

પછી અવાજ બદલવાનો જરાયે કૃત્રિમ પ્રયાસ કર્યા વિના તે બોલી, 'બોલો, હું કોણ છું?

પણ જવાબ આપવાને બદલે વૃદ્ધ તો સદુના કુમળા હાથ—જે એમની આંખોને દાબી રહ્યા હતા—તે હાથો પર ધીરે ધીરે પોતાનો હાથ ફેરવવા લાગ્યા જાણે નવ જાત ચેતનમાં તેઓ વાત્સલ્યનું આરોપણ કરવા માગતા ન હોય!

પણ એકાએક વૃદ્ધના હાથ ફરતા અટકી ગયા સદુ અને વૃદ્ધના રોજના કાર્યક્રમમાં આવું બંધ થવાનું કદી આવતું નહોતું સદુ પહેલાં તો વિચારમાં પડી ગઈ પણ બહુ વિચાર કરવાની, એને આદત નહોતી એટલે એણે ફરીથી પૂછ્યું 'બોલો ને, હું કોણ છું?

એટલામાં સદુની આંગળીઓને ગરમ પાણીનો સ્પર્શ થયો એણે એક આંખ પરથી હાથ હટાવી લીધો ને જોયું તો એના મિત્રની આંખમાંથી આંસુ સરી રહ્યાં હતાં અને એટલે જ એણે બીજો હાથ પણ આંખ પરથી હટાવી એક હાથે વૃદ્ધની દાઢી હલાવતાં કાકલૂદીભર્યા સ્વરે પૂછ્યું 'બોલોને, તમને શું થયું છે?'

વૃદ્ધની આંખો પૂર કરુણ બની ગઈ અને એમણે એવી ગહનતાથી બાલિકા સામે જોયું કે સદુને કંઈ સૂઝયું નહિ ને તે પણ રડી પડી એટલે હર્ષે એને સ્ટૂલ પરથી ઊંચકી લઈ સોફા પર બેસાડી વૃદ્ધના મનમાં ઘણી વાર પ્રશ્ન ઊઠ્યો હતો કે મારા પુત્ર—પૌત્રોમાંથી કોઈ નહિ ને આ અજાણી બાલિકાએ કેમ મારા હૃદયને સ્નેહથી સભર અને પોચું બનાવી દીધું છે? પોતાના પૌત્રો પણ બાળકો હતા અને આ યે બાલિકા હતી પણ એમણે બુદ્ધિના પ્રશ્ન પૂછવાનું માંડી વાળ્યું ને પોતે સદુના સ્નેહમાં ડૂબી ગયા

અને રોજના કાર્યક્રમ મુજબ સદુની નાનકડી આંગળી પકડી આ માયાળુ સ્નેહની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા એમને ત્યારે લાગ્યું કે બ્રહ્માંડનું રહસ્ય આટલામાં ક્યાંક સંતાઈને પડ્યું છે પાછા ફરતી વખતે સદુએ પ્રશ્ન કર્યો બોલો ને, તમે કેમ રડતા હતા?

'અમસ્તો જ'

અમસ્તા એટલે શું? નિર્દોષ પ્રશ્નના પ્રતિભાવે વૃદ્ધ ફરી હસ્યા

'અમસ્તા એટલે અમસ્તા પાની' વૃદ્ધને લાગ્યું કે સદુને સમજાવવા માટે પોતાની બુદ્ધિ ખૂબ નાની—ટૂંકી છે સરળ હૃદય સુધી પહોંચતા પહેલાં એણે ઘણું શીખવું પડશે—ઘણી રીતે બદલાવું પડશે

'જા 1 તું તો જૂઠો છો!' અને ફરીથી ઘણા વખતે સદુના મોઢેથી આ તુંકાર સાંભળીને તો વૃદ્ધનો આનંદ અપરિમિત બની ગયો

વાત એમ હતી કે સદુને ને આ વૃદ્ધને પહેલ વહેલી ઓળખાણ થઈ ત્યારે સદુએ એને તું કહીને જ બોલાવેલો જિંદગીના છે ૫૦ આરો સુધી આવી પહોંચેલો ધનિક વૃદ્ધ 'આપ' 'સુરજભાઈ' 'નહીંતર' 'તમે' વિ સાંભળવાને ટેવાયો હતો તેમ તેને આ 'તું' ખૂબ ગમી ગયું પણ આ લાંબુ ચાલ્યું નહિ સદુની માને જ્યારે આ ખબર પડી કે એની દીકરી વૃદ્ધ પુરુષને 'તું' કહીને બોલાવે છે ત્યારે તેને તેમ ન બોલવા માટે સમજાવી હતી જો કે સદુને તો એનું કારણ બરાબર સમજાયું જ નહોતું પણ તેને એક દલીલ યાદ રહી ગઈ હતી એટલે એક દિવસ વૃદ્ધે 'તું' ને બદલે 'તમે' બોલવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તણે કહ્યું તમે મારાથી મોટા છો ને!

જો કે શરૂઆતમાં 'તું'નું 'તમે' કરતા એને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી તો પણ કેટલીક વાર 'તું' બોલાઈ જતું તેમ આજ પણ 'તું' બોલાઈ ગયું અને વૃદ્ધનું હૈયું આનંદની મસ્તીમાં સ્નાન કરીને બહાર આવ્યું અમને ત્યારે થયું આ આનંદ શા માટે ચિર કાળ કેમ ટકતો નહિ હોય!

પછી વૃદ્ધે વિચિત્ર પ્રકારનું હસતું મોઢું રાખી સદુને કહ્યું હું તારો વાત સાચી છે હું જ મોટો છું

એ જાણ્યું—સાંભળીને તો સદુએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર વૃદ્ધને પહેરેલા ખમીસનું બાંયમાં છુપાવી દીધું આ ખરી રીતે વૃદ્ધ હૈયાના નવા ઉત્સાહને તરીકે ખમીસમાં લીધી હતી એમને નવાઈભર્યું શું આટલી ઉમ્મર સુધી જ અનુભવવા ન મળ્યું તે આજ જ અનુભવવાનું લખ્યું હશે! કે પછી અત્યાર સુધી એવું અનુભવવાને હું લાયક નહોતો!

એકધારી વધી જતી નજર પગ તાણીએ તે પોતે આનંદકારી ગરીબની વાત તરી જ પ્રકારનો આનંદ આ નવા લાગ લાગ માલ્યો વૃદ્ધના હૈયાને થયો ત્યારે વૃદ્ધ ગભરાઈ પોતાને પોતાના હૈયાને પૂછી બેઠા શું એને હસવું કે રડવું? કે પશ્ચાત્તાપ કરવો?

વૃદ્ધ જાણે સદુને એવી રીત બાંધી લેવા ઈચ્છતા હતા કે મૃત્યુ સુધી એ બંધન ન છૂટે!

એકાએક વૃદ્ધના મુખમાંથી શબ્દો સર્યા સદુને સમજાવવા કે પોતાના હૈયાને તે તો તેઓ પોતે પણ જાણતા નહોતા—'જો સદુ આ જગત જે દેખાય છે એ જ જગત્ નથી ત્યાં તો પાખંડી પાપીઓ ભરેલું જ સારું છે ખીજું બધું જગત સારું નથી!'

'પણ જગત છે ક્યાં?' ઘડીમાં વૃદ્ધની સામે તો ઘડીમાં આગગાડી તરફ જોતી તે બોલી

ત્યારે વૃદ્ધે ચારે દિશા તરફ હાથ ફેરવી છેવટે સદુને બે હાથે પકડી કહ્યું આ જગત—મારું જગત છે'

વૃદ્ધનું આ 'ગાંડા' જેવું તો કોઈ સદુ બોલી 'તમને તો કંઈ બોલતા જ આવડતું નથી.'

'તે કેટલું સારું કર્યું' હજુ તો મારે તારી પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે' અને આમ બોલતા બોલતા જ એમની વૃદ્ધ કાયા કુમળા—લીલા ઘાસમાં બેસી પડી સદુનું નમણું—નિર્દોષ રૂપ ઘડીકમાં અનેક ભાવપલટા લઈ લેતું હતું ક્યારેક એની આંખો પહોળી થઈ જતી તો ક્યારેક એ મોંમાંથી જીભ બહાર કાઢી ચાળા પાડતી

ઓચિંતા એને શું સૂઝ્યું તે વૃદ્ધને કહે તમે ઘણા દિવસથી ઘોડો થયા નથી આજે ઘોડો થાઓ' અને એમ કહી વૃદ્ધને ઘોડો બનાવવા બળ વાપરવા લાગી જ્યારે વૃદ્ધને ઘૂંટણિયે પાડ્યા ત્યારે આપવાની નાનકડી ડાળીનો ટુકડો એક હાથમાં લઈ બોલવા લાગી "ચલ રે ઘોડા ચલ ચલ રે ઘોડા—ચ—લ'

એ આનંદ લૂંટતા લૂંટતા એનો ઘોડો પડી ગયો એ તે જલદી જલદી ઘોડા પરથી ઊતરી દૂર થઈ ઊભી રહી ને બોલી

'કેમ કેવી મઝા પડી?'

હસે ઊભા થતાં કહ્યું "હવે તું મારા હાથમાં તો આવ!'

'પકડો તો ખરા!' એમ બોલી સદુ આગળ દોડવા લાગી વૃદ્ધ દોડવાનો અભિનય કરતા એની પાછળ ચાલવા લાગ્યા આમાં પરમ સુખ આનંદમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા

સાંભળ્યું છે કે જે માણસ ખૂબ હસે છે તેને રડવાનો વખત આવે છે અને જોયું છે કે જે ફુલ પૂર્ણ રીતે ખીલી ઊઠ્યું હોય છે તે પાછું બીડાઈ જવા—ખરી જવા કે ચૂંટાઈ જવા માટે ગમે તે કારણે પણ વૃદ્ધનો આ બધો આનંદ વિચાર કરતા થોડી જ મિનિટોમાં સ્વપ્ન બની ગયો

જાણે શરીર ચાલે છે ને મન સ્થિર બનીને વિચાર કરે છે સદુ સદુ મારી પાસે નહિ હોય ત્યારે!

૦

'હું તમને ક્યા વિશેષણથી નવાજું ? એ જ મને સમજાતુ નથી. તમારો પ્રેમ, તમારું ચારિત્ર્ય મને મુગ્ધ કરે છે. તમારી કસોટી કરવા હું અસમર્થ છું. તમે જે તમારી પોતાની પરીક્ષા જાતે કરી તે સ્વીકારું છું અને તમારી ખાતર હું 'પિતા'ની પદવી ગ્રહણ કરું છું. મારી ઇચ્છા તો તમે લગભગ પૂરી જ કરી છે એમ હું માનુ છુ. સાચો પિતા તો એ જ કે જે પોતાથી પણ સવિશેષ ચારિત્ર્યવાન પુત્રને પેદા કરે. અને સાચો પુત્ર પણ એ જ કે, પિતાએ જે કંઈ કર્યું હોય તેમા અભિવૃદ્ધિ કરે. તમે જે મને પિતાનુ પદ આપ્યુ છે, તેને હું તમારા પ્રેમની ભેટ સમજીને સ્વીકારુ છું. તે પદને યોગ્ય બનવા પ્રયત્ન પણ કરીશ.'

'પરમાત્મા તમને દીર્ઘાયુ બક્ષે. તમારો ઉપયોગ ભારતની ઉન્નતિ માટે થાય એ મારી ઇચ્છા છે.'

આવા મર્મસ્પર્શી શબ્દોમા બાપુએ વિનોબાના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો હતો. એમના હૃદયમા વિનોબા માટે કેટલી લાગણી કેટલી શ્રદ્ધા હશે ? પિતાના આદર્શો અધુરા પુત્ર પૂરા કરે એનુ ક્રાંતદર્શન પણ ગાંધીજીની વાણીમા અહીં દેખાય છે.

જન્મજાત વૈરાગી

વિનોબા જન્મજાત વૈરાગી છે. નાનપણથી જ એમનામા ત્યાગ અને તપસ્યાની ભાવનાઓ જાગૃત થવા લાગી હતી. તેમા સાધ્વી માતા'ના પુણ્ય સંસ્કારોએ વળી કંઈ ઓર ઓપ આપ્યો. બાર વર્ષની નાની વયમા તેમણે આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સ્વદેશસેવાનુ વ્રત ધારણ કર્યું.

આવા ઉત્કટ વૈરાગને લીધે તેઓએ શાળા શિક્ષણ છોડી દીધુ, પ્રમાણપત્રો આગમા હોમી દીધા અને તપ અર્થે માટે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે હિમાલય જવા પહેલા ગાંધીજી જેવા સમર્થ પુરુષનો મેળાપ થયો. તેઓએ વિનોબાને આદેશ આપ્યો કે સંસાર ત્યાગ એ મુક્તિ નથી, પરન્તુ સંસારમા રહીને સંસારના જીવોની સેવા કરવી એ સૌથી મહાન તપસ્યા છે. દરિદ્રો જ સાક્ષાત્ દેવતા છે, દરિદ્રનારાયણની પૂજાથી વિશેષ કોઈ પૂજા, કોઈ તપસ્યા અથવા કોઈ ધર્મ નથી.

ત્યારથી વિનોબાજી પૂ. બાપુના સહગામી અને આત્મીયજન બની ગયા.

પૂ. બાપુજીની છાયામાં

પૂ. બાપુ આ નવા શિષ્યથી ઘણા જ પ્રભાવિત થયા. તેથી જ તેમણે વિનોબાના પિતાજી ઉપરના પત્રમા લખ્યુ : 'તમારો વિનોબા મારી પાસે છે. આટલી નાની ઉંમરમા તમારા પુત્રે જે તેજસ્વિતા અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા છે, તે પ્રાપ્ત કરતા મને કેટલાય વર્ષો લાગ્યા હતા."

બનતા સુધી, આ જ પત્રમા ગાંધીજીએ 'વિનાયક'ને બદલે 'વિનોબા' સંબોધન લખ્યુ હતુ. આ નામ પછીથી પ્રચલિત થયુ.

વિનોબા એટલી તન્મયતા, નિષ્ઠા અને લગનથી કામ કરતા કે પૂ. બાપુ ગદ્ગદ્ થઈ જતા. આશ્રમના પાયખાના સાફ કરીને અછૂતો પ્રત્યે સમ વ્યવહારને પ્રયોગરૂપમા સૌથી પ્રથમ રજૂ કરનાર વિનોબા હતા. બાપુએ આ સાહસની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. અને એ કાર્યને આશ્રમવાસીઓની ફરજનો એક ભાગ બનાવ્યો. આ પરિવર્તને આશ્રમમા એક પ્રકારનો વિરોધવંટોળ ઊભો કર્યો. અને ખૂદ ગાંધીજીના બહેન આશ્રમને તિલાંજલિ આપી ચાલ્યા ગયા. પરન્તુ બાપુ અડગ રહ્યા.

વિનોબાનુ આશ્રમજીવન એક આદર્શરૂપ હતુ. તેમના ત્યાગપૂર્ણ નિષ્કિંચન જીવનથી મુગ્ધ થઈને સ્વ. જમનાલાલ બજાજે એક વાર કહ્યુ હતુ : 'જો પરમાત્મા મને આ શરીરથી વિનોબાની શ્રદ્ધાને પાત્ર બનાવે, તો હું મારા જીવનનુ પરમ સૌભાગ્ય ગણુ. આ દુનિયામા ગાંધીજી મારે માટે પિતાનુ અને વિનોબા ગુરુનુ પદ બની રહે છે.'

આ સમય દરમ્યાન ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કર્યો. પરન્તુ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે આના શ્રીગણેશ કોણ આરંભે ? નિઃસંકોચ બાપુએ વિનોબાજીને પસંદ કર્યા. તેથી બાપુની સત્યાગ્રહ સેનાના સેનાની વિનોબા થઈ ગયા. ત્યા તેમનો પ્રવાસ ધાર્યા કરતા વિશેષ સફળ થયો.

ભારતની જનતાને 'વિનોબા' અજાણ્યુ નામ હતું. 'હરિજન સેવક'ના હજારો વાચકોએ આ સંબંધમા જિજ્ઞાસાભર્યા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા : 'વિનોબા કોણ છે ?'

પ્રત્યુત્તરમાં બાપુએ જણાવ્યું, 'વિનોબા કોણ છે? મેં તેને સત્યાગ્રહમાં શા માટે અગ્રગણ્ય બનાવ્યા? બીજા કોઈને કેમ નહિ?'

તેઓ મહાન ત્યાગી અને તપસ્વી છે. સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત છે. તેઓ મારા આશ્રમના પ્રથમ હરોળના આશ્રમવાસી છે. તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્‌ભુત છે. સ્વભાવે તેઓ અધ્યયનશીલ છે. ખરેખર તેમની તુલના કરી શકાય તેવા બહુ થોડા માણસો છે.'

ગાંધીજીને પગલે પગલે

જે કાર્ય ગાંધીજીએ વિનોબાને સોંપ્યું તે તમણે પૂરી લગનથી પાર પાડયું. અને વિનોબા માટે પરમાત્મા પછીનું જો કોઈ બીજું પદ હોય તો તે ગાંધીજીનું છે. તેમણે ગાંધીજીને સર્વસ્વ તો શું પણ સાક્ષાત્ દેવ માન્યા. બાપુ પણ તમની આ પરમ ભક્તિથી ઘણા જ પ્રભાવિત થયા. વિનોબાના એક પત્રનો ઉત્તર કેવા હૃદયસ્પર્શી શબ્દોમાં બાપુએ આપ્યો હતો. 'તમારી શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ આંખોમાં આનંદાશ્રુ ભરી દે છે. હું આને યોગ્ય હોઉં કે ન હોઉં, પણ તમને તો આનું ફળ મળશે જ. ખરેખર તમે કોઈ મોટી સેવાનું નિમિત્ત બનશો.'

બાપુ ગર્વપૂર્વક હરવખત કહેતા, પુત્ર પિતા કરતા પણ સવાયા નીકળ્યા.

બાપુના અવસાન પછી સર્વત્ર નિરાશારૂપી ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો. સામે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે 'ગાંધીવાદનું ભાવિ હવે કેવું હશે? સર્વોદય હવે શું આગળ પ્રગતિ કરી શકશે? ખરેખર શું ગાંધીજીનું મહાકાર્ય હવે સમાપ્ત થઈ ગયું છે?'

આ અંધકારમાં પણ આશાનું એક ઝાંખું કિરણ ચમકી રહ્યું હતું, તે હતું- વિનોબા. સાચે જ ગાંધીજીએ જે મહાકાર્યનો આરંભ કર્યો હતો તેની માત્ર ભૂમિકા જ સમાપ્ત થઈ હતી. સર્વોદયનો કેવળ ઉદય જ ભારતના અંતરિક્ષમાં થયો હતો. વિનોબા આશાદીપના રૂપમાં આવા કઠિન સમયમાં તરત પ્રગટ થયા. બાપુનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. બાપુએ બતાવેલ માર્ગે ચાલવાનો મારો પ્રયત્ન છે'- એવા એવા શબ્દો સાથે તેઓ કર્મક્ષેત્રમાં ઊતરી પડયા.

નવો રાહ

હૈદ્રાબાદના રામેલનમાંથી વિનોબા તેલંગણ પહોંચ્યા. ત્યાં શોષણ-દમન અશાંતિ-અરાજકતાનું એક છત્ર સામ્રાજ્ય જામ્યું હતું. દરિદ્રનારાયણની આવી દીનહીન સ્થિતિ જોઈને તેમનું હૃદય કરુણાથી ભરાઈ આવ્યું. એ સ્થિતિની વાસ્તવિકતા તેમના નીચેના ઉદ્‌ગારો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—

'અહિંસામાં મારી અવિચળ આસ્થા છે તેથી જ હું ત્યાં કાર્ય કરતો રહ્યો. નહિ તો હું સામ્યવાદીઓમાં દાખલ થઈ ગયો હોત. આવી ત્યાંની હાલત છે.'

આટલાથી પણ વિનોબા સંતોષ ન પામ્યા. શોષણખોરોને તેઓએ પડકાર કે કર્યો, 'અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આપણા દેશમાં રક્તપાત ન થાય. ગરીબ તવંગરની લડાઈ ન થાય. ગરીબોને ઉતારી પાડી હલકા ગણવાનો પ્રયાસ ન કરો. પરન્તુ જો આ સંતોષપ્રિય જનતાને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તો હું સાફ સાફ કહું છું કે તે આપને કરોળિયાની માફક નખ મારીને ખાઈ જશે.'

ખરી રીતે આ વિનોબાની વાણી ન હતી. આ તો યુગનો અવાજ હતો. સમયની માગણી હતી. તેને કોણ ટાળી શકે એમ હતું?

સબ ભૂમિ ગોપાલકી -- વિનોબાની આ વાણી કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી ગુંજી ઊઠી. તેલંગણના પાચમપલ્લી ગામથી ભૂમિદાનની ભાગીરથી શી અમૃતધારા ઉદ્‌ભવ પામી. ૫ મહિનામાં તો ૧૨ હજાર એકર જમીન આ પ્રવાહથી પ્રવાહિત થઈ.

વિનોબાની ભૂમિયાત્રા હવે શરૂ થઈ. દીનદલિતાના દેવદૂત બનીને તેઓ ઘેર ઘેર દ્વાર દ્વાર જઈને અલખ જગાવવા નીકળી પડયા.

'આ દાન નથી, ઉપકાર નથી. આ તો મારો હક છે તેથી મને આપો'- એમ કહેતા કહેતા તેઓ પોતાનો છઠ્ઠો ભાગ લેવા માટે ભારતના ઘેર ઘેર જઈ રહ્યા છે. આ મહાવ્રતને તેઓએ જપ તપ નિયમ ધર્મ માન્યા છે અને તેઓ પ્રકાશિત થતા કહે છે. આને જ તેઓ ધર્મપરિવર્તન કહે છે અને આને જ તેઓએ કિસાનમજૂરોનું રાજ્ય કહ્યું છે. ખરેખર આવું જ બાપુની કલ્પનાનું ભારત છે.

હવે ભૂદાન ભાગીરથીની કેટલીય ધારાઓ ફૂટી નીકળી છે. સંપત્તિદાન, શ્રમદાન, જીવનદાન, ગ્રામદાન, સર્વોદયપાત્ર, શાંતિસેના વગેરે અનેક શાખાઓ તેમાંથી ઉદ્‌ભવ પામી છે. વિનોબા પૃથ્વીને જેવી રીતે પરમાત્માએ બક્ષેલી દેન માને છે, તેવી રીતે સંપત્તિને પણ પરમાત્માની માને છે. તે તો સમાજરૂપી નારાયણની

લક્ષ્મી છે, આપણે તો કેવળ નારાયણના સેવક છીએ, તો પછી લક્ષ્મી ઉપર આપણો અધિકાર કેવી રીતે થઈ શકે!

તેમનું આ કથન કેટલું અર્થગંભીર, કેટલું ભવ્ય છે!

દીનોના દેવતા

વિનોબા વિશ્વની મહત્તમ ક્રાંતિના પ્રવર્તક છે. તેઓ સ્વયં મહાન છે. તેમનું જીવન આદર્શ તેમ જ અનુકરણીય છે. તેમનું દર્શન પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનું સ્મરણ કરાવે છે. તેઓ સાક્ષાત્ દરિદ્રોના દેવ છે. પરન્તુ તેમના પોતાના ઉપાસ્યદેવ દરિદ્રનારાયણો છે. તેમની સેવા એ તેમનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય છે. રામ ઉપર તેમની અતૂટ શ્રદ્ધા છે. એક વાર ચિત્રકૂટ થઈને તેઓ નીકળ્યા હતા, પણ તેઓ રામના મંદિરમાં ગયા નહીં. તેથી કોઈએ તેનું કારણ પૂછતાં જણાવ્યું: 'આ બધા રામની તો સેવા છે. આથી મોટી બીજી કઈ સેવા હોઈ શકે?'

વિનોબામાં દરિદ્રો પ્રત્યે કેટલી મમતા છે! પ્રાર્થના-સભાઓમાં તેઓ વારંવાર કહે છે: 'જ્યાં આપ સહુ રહો છો, તે સ્થાન મારે માટે પવિત્ર છે. આપનું શરીર મારે માટે પંચતત્ત્વોનું ખાલી પૂતળું જ નથી. હું તો આપને ઈશ્વર માનીને આપની સેવા કરવા આવ્યો છું. લાંબા પ્રવાસોથી મારું શરીર થાકી જાય છે. પરંતુ જ્યારે આપની સેવા કરવાનો સુઅવસર મળે છે, ત્યારે થાક તો કોણ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે.'

અનંતના અદ્ભુત પ્રવાસી છે આ વિનોબા. અણુથી મહત્ ભણી, વ્યક્તિથી વિશ્વ ભણી, વિજ્ઞાનથી પરજ્ઞાન સુધી એનાં પગલાં પડતાં જાય છે. અને અર્વાચીન જગતમાં અનેકવિધ વિચાર વમળોમાંથી પરમ શુદ્ધ અને પરમ મંગળ વિચાર-કમળો પ્રકટાવે છે.

*

અનુક્રમણિકા ... ... ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક: ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રજીસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬, રૂલ ૮

ફોર્મ IV અનુસાર નિવેદન

૧ પ્રકાશન સ્થળ ... . રૂપાયતન, જૂનાગઢ

૨ ક્યારે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે ... . દર માસની બારમી તારીખે માસિક તરીકે

૩ છાપનારનું નામ .... – ... ધીરેન ગાંધી
રાષ્ટ્રીયતા (નેશનેલિટી) .... ભારતીય
સરનામું ... ... રૂપાયતન મુદ્રણાલય, જૂનાગઢ,

૪ પ્રકાશકનું નામ ... . ધીરેન ગાંધી
રાષ્ટ્રીયતા (નેશનેલિટી) .... ભારતીય
સરનામું ... ... રૂપાયતન જૂનાગઢ

૫ તંત્રીનું નામ .. .... નવીન ગાંધી
રાષ્ટ્રીયતા (નેશનેલિટી .. .... ભારતીય
સરનામું ... ... રૂપાયતન, જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

૬ માલિકનું નામ ... ... રૂપાયતન સંસ્થા જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

હું, ધીરેન ગાંધી આથી સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે ઉપરની હકીકત હું જાણું છું અને માનું છું ત્યાં સુધી ખરી છે.

તા. ૩૧–૧–'૫૯

(સહી) ધીરેન ગાંધી
પ્રકાશક

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨-૩]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન-પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે:

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે. એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે."

મસ્તીની પળોમાં

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પૉકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારા કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવાં એનાં ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્‌લાદક છે.

'આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે."

ડમરો અને તુલસી

લેખક: રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે:

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યાં છે....એ પર્ણ મંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે, ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ. તે કરતાંય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે તેને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે."

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક: ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવવર્જનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રવાસવર્ણનમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. મૂ. ૨૦ નયા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ